

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ जन्मेजयस्येति ॥ ११२॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्वगच्छत् गर्भिण्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निवृष्टौ कृतचिह्नौ ॥ १२ ॥ अजः छागः तद्वत् श्यामौ समारूढौ तथैव कृष्णरूपवन्तौ वेदवृद्धिं प्राप्नौ ॥ १३ ॥ वेमको नाम स्वर्गस्थः कश्चिदपिः । तस्य शालायां गृहे द्विजाभ्यां कौशिकपिप्पलादाभ्याम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ जन्मेजयस्य के पुत्राः पञ्चन्ते लौमहर्षणे ॥ कास्मिन्प्रतिष्ठितो वंशः पाण्डवानां महात्म-
नाम् ॥ १ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ त्वत्तः कथयतः सर्वं वेदयहं तत्परिस्पृष्टम् ॥ २ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ पारीक्षितस्य
काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः ॥ चन्द्रापीडश्च सूर्यापीडश्च मोक्षवित् ॥ ३ ॥ चन्द्रापीडस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ जानमेजय
इत्येवं क्षत्रं भुवि परिश्रुतम् ॥ ४ ॥ तेषां श्रेष्ठस्तु राजासीत्पुरे वाराणसाह्वये ॥ सत्यकर्णो महाबाहुर्यज्ञा विपुलदक्षिणः ॥ ५ ॥ सत्यकर्णस्य दा-
यादः श्वेतकर्णः प्रतापवान् ॥ अपुत्रः स तु धर्मात्मा प्रविवेश तपोवनम् ॥ ६ ॥ तस्माद्वनगताद्गर्भं यादवी प्रत्यपद्यत ॥ सुचारोर्दुहिता सुभ्रूमांनिनी
आतृमालिनी ॥ ७ ॥ स तु जन्मनि गर्भस्य श्वेतकर्णः प्रजेश्वरः ॥ अन्वगच्छदूतं पूर्वमहाप्रस्थानमच्युतम् ॥ ८ ॥ सा दृष्ट्वा संप्रयातं तं मानिनी पृष्ठ-
तोऽन्वितात् ॥ पथि सा सुषुवे सुभ्रूवने राजीवलोचनम् ॥ ९ ॥ कुमारं तं परित्यज्य भर्तारं चान्वगच्छत ॥ पतिव्रता महाभागा द्रौपदीव पुरा पती-
न ॥ १० ॥ स तु राजकुमारोऽगिरिकुञ्जे रुरोद ह ॥ छायायै तस्य मेघास्तु प्रादुरासन्समन्ततः ॥ ११ ॥ श्रविष्ठायाश्च पुत्रौ द्वौ पिप्पलादश्च
कौशिकः ॥ दृष्ट्वा कृपान्वितौ गृह्य तं प्रशालयतां जलैः ॥ निवृष्टौ तस्य तौ पार्श्वौ शिलायां रुधिरप्लुतौ ॥ १२ ॥ अजश्यामौ तु पाश्र्वौ तादुभा-
वपि समाहितौ ॥ तथैव तु समारूढौ अजपाश्वस्ततोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततोऽजपाश्व इति तौ चक्राते तस्य नाम ह ॥ स तु वेमकशालायां द्विजा-
भ्यामभिवर्धितः ॥ १४ ॥ वेमकस्य तु भार्या तमुद्गह्लुत्रकारणात् ॥ वेमक्याः स तु पुत्रोऽभूद्रुह्मणौ सचिवौ च तौ ॥ १५ ॥ तेषां पुत्राश्च पौ-
त्राश्च युगपत्तुल्यजीविनः ॥ स एष पौरवो वंशः पाण्डवानां प्रतिष्ठितः ॥ १६ ॥ श्लोकोपि चात्र गीतोयं नाहुपेण ययातिना ॥ जरासंक्रमणे पूर्व भृशं
प्रीतेन धीमता ॥ १७ ॥ आचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदपि न संशयः ॥ अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ॥ १८ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिले-
षु हरिवंशे भविष्यपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तेषाम् अजपाश्वपिप्पलादकौशिकानाम् ॥ १६ ॥ अत्र पुरुषाविषये ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ ११॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ वेदसंहिताः वेदान्तब्रह्मः ॥ १० ॥ मे मम निमेषपञ्चमते संवत्सरोपनिमेषमात्रमिव गतः । अपरिवर्त्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 दुःसहनाम् अजेयताम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ आर्डी जलचरः पक्षिशोचः तद्वेग वसिष्ठः वक्ररुणं विधामित्रय ॥ ऋषित्वाह्वया च प्राकट्येन युद्धं कर्तुमशक्तौ तयो-
 शौनक उवाच ॥ उक्तोऽयं हरिवंशस्ते पूर्वाणि निखिलानि च ॥ यथा पुरोक्तानि तथा व्यासशिष्येण धीमता ॥ १ ॥ तत्कथ्यमानमभिप्रतियमितिहास-
 समन्वितम् ॥ प्रीणात्यस्मान्मृतवत्सर्वपापविनाशनम् ॥ २ ॥ सुखथाव्यतया धीर मनो ह्यद्वयतीव नः ॥ जनमेजयस्तु नृपतिः श्रुत्वा चारुयान्मु-
 त्तमम् ॥ सौते किमक्रोत्पश्चात्सर्वसत्रादनन्तरम् ॥ ३ ॥ सौतेरुवाच ॥ जनमेजयस्तु स नृपः श्रुत्वा चारुयान्मुत्तमम् ॥ यद्वारभतदारुयानस्यै
 सर्पसत्रादनन्तरम् ॥ ४ ॥ तस्मिन्सत्रे समाप्तय राजा परोक्षितस्तदा ॥ यष्टुं स वाजिमेधेन संभारानुपचक्रमे ॥ ५ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यानाहू-
 येदमुवाच ह ॥ यक्ष्येहं वाजिमेधेन ह्यनुत्तुज्यतामिति ॥ ६ ॥ ततोस्य विज्ञाय चिकीर्षितं तदा कृष्णो महात्मा सहसाजगाम ॥ पारिक्षितं द्रष्टुम-
 दीनसत्त्वं द्वेपायनः सर्वपरावन्नः ॥ ७ ॥ पारिक्षितस्तु नृपतिर्दृष्ट्वा तमुपिमागतम् ॥ अर्घ्यपाद्यासनं दत्त्वा पूजयामास शास्त्रतः ॥ ८ ॥ तौ चोपवि-
 द्वावभितः सदस्यस्तस्य शौनक ॥ कथा बहुविधाश्चिन्ताश्चक्राते वेदसंहिताः ॥ ९ ॥ ततः कथन्ते नृपतिर्नौदयामास तं मुनिम् ॥ पितामहं पाण्ड-
 वानामात्मनः प्रपितामहम् ॥ १० ॥ महाभारतमारुणानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ॥ निमेषमात्रमपि मे सुखथाव्यतया गतम् ॥ ११ ॥ विभूतिवि-
 स्तारकरं सर्वेषां वै यशस्करम् ॥ त्वया सुविहितं ब्रह्मन् शङ्खे क्षीरमिवाहितम् ॥ १२ ॥ अमृतेन तु तृप्तिः स्याद्यथा स्वर्गमुखेन च ॥ तथा तृप्तिं
 न गच्छामि श्रुत्वेमां भारती कथाम् ॥ १३ ॥ अनुमान्य तु सर्वज्ञं पृच्छामि भगवन्नहम् ॥ हेतुः कुरूणां नाशस्य राजसूयो मतो मम ॥ १४ ॥
 दुःसहानां यथा ध्वंसो राजन्यानामुपप्लवे ॥ राजसूयं तथा मन्ये युद्धार्थमुपकल्पितम् ॥ १५ ॥ राजसूयस्तु सोमेन श्रूयते पूर्वमाहृतः ॥ तस्यान्ते
 सुमहद्बुद्धमभवत्तारकामयम् ॥ १६ ॥ आहृतो वरुणेनाथ तस्यान्ते सुमहाक्रतोः ॥ देवासुरं महायुद्धं सर्वभूतशयावहम् ॥ १७ ॥ हरिश्चन्द्रश्च
 राजर्षिः क्रतुमेनमुपाहृत ॥ तत्राप्यार्डीविकं नाम युद्धं क्षत्रियनाशनम् ॥ १८ ॥ ततोऽन्तरमार्गेण पाण्डवेनातिदुस्तरः ॥ महाभारत आरम्भः संभृ-
 तोऽग्निरि क्रतुः ॥ १९ ॥ तदस्य मूलं युद्धस्य लोकक्षयकरस्य तु ॥ राजसूयो महायज्ञः किमर्थं न निगारितः ॥ २० ॥ राजसूयो ह्यसंहायो
 यज्ञाद्वैश्च दुरत्ययैः ॥ मिथ्या प्रणति यज्ञाङ्गे प्रजानां संशयो ध्रुवः ॥ २१ ॥

युद्धमार्डीविकं नाम तन्निमित्तम् उभयशेषातिमां

क्षत्रियाणां नाथो वृच इत्यर्थः ॥ १८ ॥ महाभारते भारतयुद्धनिमित्तम् आरभ्यत इत्यारम्भः ॥ १९ ॥ २० ॥ असंहायः सर्वाङ्गोपेनः कर्तुमशक्यः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ नेत्रा गुरुणा ॥ २३ ॥ २४ ॥ विहिता गतिः विहिताङ्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ संस्मात् भयात् आरम्भात् उत्साहात् पौरुषे पुरुषवै ॥ २७ ॥ तेऽ भावेन महत्स्वराग्णेन बुद्धिपूर्वकद्वेषादित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्य क्रतोः संस्था समाप्तिस्तदर्थं कृतमिदं भावि कालुष्यम् ॥ कालाय इच्छतेति शेषः ॥ ३१ ॥ तत्पण्यं कालाधीनम् ॥ ३२ ॥ भवानपि च सर्वेषां पूर्वेषां नः पितामहः ॥ अतीतानागतज्ञश्च नाथश्चादिकश्च नः ॥ २२ ॥ ते कथं भवता नेत्रा बुद्धिमन्श्च्युता नयात् ॥ अनाथा ह्यपराधन्ते कुनेतारश्च मानवाः ॥ २३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ कालेन निपरितस्ते तव पूर्वपितामहः ॥ न मां भविष्यं पृच्छन्ति न चाप्राप्ते ब्रवीम्यहम् ॥ २४ ॥ सामर्थ्यं च न पश्यामि भविष्यस्य निवर्तने ॥ परिहर्तुं न शक्या हि कालेन विहिता गतिः ॥ २५ ॥ त्वया निवृत्तमहं पृष्टो वक्ष्याम्यागन्तु भावि यत् ॥ अतश्च बलवान्कालः श्रुत्वापि न करिष्यसि ॥ २६ ॥ न संस्मात्त चारम्भात्त वै स्थस्यसि पौरुषे ॥ लेखा हि कालालिखिताः सर्वथा दुरतिक्रमाः ॥ २७ ॥ अश्वमेधः क्रतुः श्रेष्ठः क्षत्रियाणां परिश्रुतः ॥ तेन भावेन ते यज्ञं वासवो धर्षयिष्यति ॥ २८ ॥ यदि तच्छ्रयते राजन्परिहर्तुं कथंचन ॥ देवं पुरुषकारेण मा यजेथाश्च तं क्रतुम् ॥ २९ ॥ न चापराधः शक्रस्य नोपाध्यायगणस्य ते ॥ तव वा यजमानस्य कालोऽत्र दुरतिक्रमः ॥ ३० ॥ तस्य संस्थाकृतामिदं कालस्य परमष्टिनः ॥ यथादृष्टं प्रजसर्गं यमिष्यति युगक्षये ॥ ३१ ॥ तथा यज्ञफलानां च विक्रतारो द्विजातयः ॥ तत्पण्यं निबोधस्व त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ निवृत्तावश्वमेधस्य किं निमित्तं भविष्यति ॥ श्रुत्वा परिहरिष्यामि भगवन् यदि मन्यसे ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ निमित्तं भविता तत्र ब्रह्मकोपकृतं प्रभो ॥ यथेथाः परिहर्तुं त्वमित्येतद्ब्रह्मस्तु ते ॥ ३४ ॥ त्वग्रावृतं क्रतुं चैव वाजिमधं परंतप ॥ क्षत्रिया नाहरिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ३५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ निवृत्तावश्वमेधस्य ब्रह्मशापाग्नितेजसा ॥ अहं निमित्तमिति मे भयं तीव्रं तु जायते ॥ ३६ ॥ कथं ह्यकीर्त्यां युज्येत सुकृती मद्विधो जनः ॥ लोकास्तु संहते गन्तुं स्वं सपाश इव द्विजः ॥ ३७ ॥ यथा ह्यनागतमिदं दृष्टमत्र प्रणानम् ॥ यद्यस्ति पुनरावृत्तिर्यज्ञस्याश्वासयस्व माम् ॥ ३८ ॥ व्यास उवाच ॥ उपात्तयज्ञो देवेषु ब्राह्मणेष्णपत्स्यते ॥ तेजसाव्याहृतं तेजस्तेजस्यैवावतिष्ठते ॥ ३९ ॥ औद्विजो भविता कश्चित्सेनानीः काश्यपो द्विजः ॥ अश्वमेधं कलियुगे पुनः प्रत्याहरिष्यति ॥ ४० ॥ तद्युगे तत्कुलीनश्च राजसूयमपि क्रतुम् ॥ आहरिष्यति राजेन्द्र श्वेतग्रहमिवान्तकः ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ द्विजः पक्षी ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपात्त उपमंहतो यज्ञोऽश्वमेधः देवादिषु ज्ञानरूपेणावस्थायति ॥ ३९ ॥ उद्विग जायत इत्यौद्विजः भविलभ्यो योगी स्वयमानायां भुवि प्रकटीभविष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ श्वेतग्रहमुत्पानविशेषम् ॥ अन्तकः प्रलयकालः ॥ ४१ ॥

बलं श्रद्धादिरूपं फलं दास्यते ऋतुरिति शेषः । संवृतं गणितं विचरिष्यति जनः ॥ ४२ ॥ तदाप्रभृति युगान्तमारभ्य प्राणा इन्द्रियाणि पुराकृतीः शिष्टाचारान्तनवेषु आचारेषु वृत्तान्तः पूर्ववृत्ते न नितरां वर्तिष्यते ॥ ४३ ॥ सूक्ष्माल्यापि धर्मः महोदको महाफलः । दुरतरो विद्वद्वाहुल्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि द्वाकायां द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥ आसन्नं यदि यस्मात् कालं मोक्षस्य न विद्महे तस्माद्वापरः धर्मधर्ममप्यवाप्तुं संविद्धो अथार्थक्यात् दुर्षितो येन तं युगान्तं युगानाम् अन्ते भवे

यथाबलं मनुष्याणां कर्तृणां दास्यते फलम् ॥ युगान्तद्वारमृषिभिः संवृतं विचरिष्यति ॥ ४२ ॥ तदाप्रभृति हास्यन्ति नृणां प्राणाः पुराकृतीः ॥ न निर्वर्तिष्यते लोकं वृत्तान्तावर्तनेष्वह ॥ ४३ ॥ तदा सूक्ष्मो महोदको दुरतरो दानमूलवान् ॥ चातुराश्रमशिशिलो धर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४४ ॥ तदा ह्यल्पेन तपसा सिद्धिं प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥ धन्या धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ आसन्नं विप्रकृष्टं वा यदि कालं न विद्महे ॥ तस्माद्वापरसंविद्धं युगान्तं स्पृहयाम्यहम् ॥ १ ॥ प्राप्ता वयं तु तत्कालमनया धर्मतृष्णया ॥ आदद्यान्परमं धर्मं सुखमल्पेन कर्मणा ॥ २ ॥ शौनक उवाच ॥ त्रासमुद्रगकरणं युगान्तं समुपस्थितम् ॥ प्रणष्टधर्मं धर्मज्ञ निमित्तैर्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ पृष्ट एवं भविष्यस्य गतिं तत्त्वेन चिन्तयन् ॥ युगान्ते सर्वभूतानां भगवानब्रवीत्तदा ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः ॥ युगान्ते प्रभविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ५ ॥ अक्षत्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः ॥ शूद्राश्च ब्राह्मणचारा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६ ॥ कण्डे स्पृष्टाः श्रोत्रियाश्च निष्क्रियाणि हवीष्यथ ॥ एकपत्न्यामश्रिष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ७ ॥ शिलपवन्तोऽनृतपरा नरा मद्यामिषप्रियाः ॥ मित्रभार्या भविष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ८ ॥ राजवृत्तिस्थिताश्चौरा राजानश्चौरशीलिनः ॥ भृत्याश्चानिर्दुष्टभुजो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ९ ॥ धनानि श्लाघनीयानि सतां वृत्तमपूजितम् ॥ अकुत्सना च पतिते भविष्यति युगक्षये ॥ १० ॥ प्रणष्टचेतना मर्त्या मुक्तकेशा विवृलिनः ॥ ऊनयोदशवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नराः सदा ॥ ११ ॥ अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥

कर्तुं श्रौतं स्पृहयामि ॥ १ ॥ तत्र स्पृहाहेतुमाह । प्राप्ता इति । अल्पायसेन महत्फलं भवतीति लोप्तादस्माभिः कलौ जन्म प्राप्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कण्डस्पृष्टाः बाणधराः क्षत्रवृत्तयो ब्राह्मणा इत्यर्थः । निष्क्रियाणि पश्य्यद्गर्हणीनि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अकुत्सना अनिन्दा ॥ १० ॥ चेतना धर्मोपमरूपबोधः । मुक्तकेशाः विधवाः विवृलिनः संन्यासिनः । प्रजास्यन्ति अन्योन्यं मिथुनं प्रजां जनयिष्यन्ति ॥ ११ ॥ अट्टशूलाः अन्नविक्रयिणः शिवशूलाः वेदविक्रयिणः । केशशूलाः भगविक्रयिणः ॥ १२ ॥

सर्वे ब्रह्मवादच्छेदेन कर्मभ्रष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । सर्वे वाजसनेयिनः शास्त्रान्तरलोपात् । तेन वेदत्रयसाध्यः यज्ञ उत्पन्नो भविष्यतीति भावः । इदानीमेव पश्चिमदेशे तथा इदानी-
नात् । ओ इति पूज्यवादो येषु ते भोवादिनः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शुक्रदन्ताः मांसाशनस्यागात् अन्यथा रक्तदन्तत्वं स्यात् । अजिमाक्षाः सूक्ष्मदृष्टयः । शाक्यमते बुद्धमते
चोपजीवन्ति ते वेददूषका नास्तिका इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्वापदाः हिंसाः वृकव्याघ्रादयः । स्वादूनाम् उत्तमसादिनाम् ॥ १६ ॥ अन्त्याः म्लेच्छाः मध्याः कुरुपञ्चालाः तत्रस्थाब्ध
म्लेच्छदेशे वासं करिष्यन्तीत्यर्थः । यथेति । नीचमार्गानुसारिण्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ द्रव्याः हलशकटादिवहनयोग्याः । चित्रवर्षी हले योजितस्य बलीवर्दस्य एकं शृङ्गमाद्रमेकं

सर्वे ब्रह्म वादिष्यन्ति सर्वे वाजसनेयिनः ॥ शूद्रा भोवादिनश्चैव भविष्यन्ति युगक्षये ॥ १३ ॥ तपोयज्ञफलानां च विक्रेतारो द्विजातयः ॥ ऋतवश्च
भविष्यन्ति विपरीता युगक्षये ॥ १४ ॥ शुक्रदन्ताञ्जिताक्षाश्च मुण्डाः कापायवाससः ॥ शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति शाक्यबुद्धोपजीविनः ॥ १५ ॥
इवापद्रुप्रचुरत्वं च गवां चैव परिक्षयः ॥ स्वादूनां विनिवृत्तिश्च विद्यादन्तगते युगे ॥ १६ ॥ अन्त्या मध्ये निवस्यन्ति मध्याश्चान्तनिवासिनः ॥
यथा निम्नं प्रजाः सर्वो गमिष्यन्ति युगक्षये ॥ १७ ॥ तथा द्विहायना दम्यास्तथा पल्लवकर्मकाः ॥ चित्रवर्षी च पर्जन्यो युगे क्षीणे भविष्यति ॥
॥ १८ ॥ सर्वे चौरकुले जाताश्चौरयानाः परस्परम् ॥ स्वल्पेनाढ्या भविष्यन्ति यत्किञ्चित्प्राप्य दुर्गताः ॥ १९ ॥ न ते धर्मं करिष्यन्ति मानवा
निर्गते युगे ॥ ऊर्षाकंबहुला भूमिः पन्थानस्तस्करावृताः ॥ २० ॥ सर्वे वाणिज्यकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ पितृदत्तानि देयानि विभजन्ते सु-
तास्तदा ॥ हरणाय प्रपन्त्यन्ते लोभानृतविरोधिताः ॥ २१ ॥ सौकुमार्ये तथा रूपे रत्ने चोपक्षयं गते ॥ भविष्यन्ति युगान्ते च नार्यः कैशोरल-
कृताः ॥ २२ ॥ निर्विहारस्य भूतस्य गृहस्थस्य भविष्यति ॥ युगान्ते समनुप्राप्ते नान्या भार्या समागतिः ॥ २३ ॥ कुशीलनार्यभूयिष्ठं वृथारू-
पसमन्वितम् ॥ पुरुषालपं बहुस्त्रीकं तदुभान्तस्य लक्षणम् ॥ २४ ॥ बहुयाचनको लोको न दास्यति परस्परम् ॥ अविचार्यं ग्रहीष्यन्ति दानं वर्णा-
न्तरात्तथा ॥ २५ ॥ राजचौराग्निदण्डात्तो जनः क्षयमुपेक्ष्यति ॥ सस्मयिष्यन्तिरफला तरुणा वृद्धशीलिनः ॥ ईहया सुखिनो लोका भविष्यन्ति युगक्षयो ॥ २६ ॥

शुष्कमित्येवं वर्धिष्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ चौरयानाः मुष्णन्तः यत्किञ्चिद्वचनमुर्गताः दारिद्र्याः ॥ १९ ॥ ऊर्षाकंबहुला क्षारमुत्तिक्रया प्रस्वेदायिष्ठा बीजनाशिर्नात्यर्थः । नगरा-
न्तरा इति वनान्तरेषु चौरमयात् वक्रमार्गोपि नगराश्रयोपयोगैः पान्थैर्गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ देयानि अङ्कारादीनि शास्त्राः अविभाज्यान्यपि विभजन्ते । लोभानृतान्यां
विरोधिताः सविरोधाः ॥ २१ ॥ सौकुमार्यं लावण्ये रत्ने अलङ्कारादां ॥ २२ ॥ निर्विहारश्च स्त्रमवन्दनदिव्यास्तस्करणादिभोगसामग्रीविहारस्तद्रहितस्य अनस्य रूपमात्रेण
स्थितस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ईहया तृष्णया अमुखिनः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ युगापक्रमे धर्ममर्यादासङ्गे भविष्यन्ति प्रवर्तयिष्यन्ति ॥ २९ ॥ समयाः साङ्केतिका धर्माः सविनयमंशम् उत्तमैर्यो विभ्रंशो यस्य तथा भविष्यति किमु नीचेभ्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वभावतः स्वेच्छया शास्त्रार्थं वदिष्यन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्विजातयः क्षत्राणि न नियोक्ष्यन्ति । धर्म इति शेषः । तत्र हेतुः चैरिति ॥ ३४ ॥ कुण्डायाम् अमृतं जीवति पत्न्यौ जारजातायां वृषाः रेतःसेकारः कुण्डावृषाः । नैष्ठिकाः अतधिकारिणावपि जायापती यज्ञं करिष्यत इत्यर्थः । अभक्ष्यस्येति वर्षासु वाताः पुरुषा नीचाः शर्करावर्षिणः ॥ सन्दिग्धः परलोकाश्च भविष्यति युगक्षये ॥ २७ ॥ आत्मानश्च दुराचारा ब्रह्मदूषणतत्पराः ॥ आत्मानं बहु मन्यन्ते मन्युरेवाभ्ययाद्विजान् ॥ २८ ॥ वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ॥ युगापक्रमेण सर्वे भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ २९ ॥ अप्रवृत्ताः प्रपत्स्यन्ते समयाः शपथास्तथा ॥ ऋणं सविनयभ्रंशं युगे क्षीणे भविष्यति ॥ ३० ॥ भविष्यत्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ॥ अजाश्वोपरोत्स्यन्ते पयसार्थे युगक्षये ॥ ३१ ॥ अज्ञास्त्रविदुषां पुंसामेवमेव स्वभावतः ॥ अप्रमाणं वदिष्यन्ति नीतिं पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ ज्ञास्त्रोक्तस्याप्रवक्तारो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ सर्वे सर्वं हि जानन्ति वृद्धाननुपसेव्य वै ॥ ३३ ॥ न काश्चिद्वक्त्रिर्नाम युगान्ते समुपस्थिते ॥ न क्षत्राणि नियोक्ष्यन्ति विकर्मस्था द्विजातयः ॥ चौरप्रायाश्च राजानो युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३४ ॥ कुण्डा वृषा नैष्ठिकाः सुरापा ब्रह्मवादिनः ॥ अश्वमेधेन यक्ष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ३५ ॥ अयज्यान्याजयिष्यन्ति तथाभक्ष्यस्य भक्षिणः ॥ ब्राह्मणा धनतृष्णातां युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६ ॥ भो-शब्दमभिधास्यन्ति न च काश्चित्पठिष्यति ॥ एकशृङ्गास्तथा नार्यो गवेयुकापिनद्धकाः ॥ ३७ ॥ नक्षत्राणि वियोगीनि विपरीता दिशस्तथा ॥ संध्यारागोऽथ दिग्दाहो भविष्यत्यवरे युगे ॥ ३८ ॥ पितृनुत्रा नियोक्ष्यन्ति वध्वः श्वश्रूश्च कर्मसु ॥ वियोगिषु चरिष्यन्ति प्रमदासु नरास्तदा ॥ ३९ ॥ वाक्शरैस्तर्जयिष्यन्ति गुरुन् शिष्यास्तथैव च ॥ मुखेषु च प्रयोक्ष्यन्ति प्रमत्ताश्च नरास्तदा ॥ ४० ॥ अकृताग्राणि भोक्ष्यन्ति नराश्चैवाग्निहोत्रिणः ॥ भिक्षां बलिमदत्त्वा च भोक्ष्यन्ति पुरुषाः स्वयम् ॥ ४१ ॥ पतीन्सुप्तान्श्चयित्वा गमिष्यन्ति स्त्रियन्यतः ॥ पुरुषाश्च प्रसुप्तासु भार्यासु च परान्निपम् ॥ ४२ ॥ नाव्याधितो नाप्यरुजो जनः सर्वोभ्यसूचकः ॥ न कृतिप्रतिकर्ता च काले क्षीणे भविष्यति ॥ ४३ ॥ इति श्रीमन्म० भवि० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ च्छेदः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गवेयुः कुसुमभजीकारस्तृणधान्यविशेषस्तन्मयाः पितृदका अलंकाराः यासां ताः । एतच्च गुञ्जोदरेषुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥ वियोगिनि यथाशास्त्रं तत्तदग्रहसंगोहानि ॥ ३८ ॥ वियोगिषु पशुषु विभिन्नवर्णेषु वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अग्रं शासचतुष्टयम् अकृतम् अदत्तम् अग्रं येषां तानि अज्ञानि अकृताग्राणि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अरुजो मनःपीडारहितः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हस्तिको भविष्यपर्वणि टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ४४ ॥

एवं विलुलिते कलुषकृते ॥ १ ॥ २ ॥ शीलव्यसनं धर्माशम् ॥ ३ ॥ निर्वेदः देहादौ वैराग्यम् ॥ ४ ॥ आत्मसंवेधः विवेकोदयः एवं गत्वा धर्मशालित्वात् चित्तशुद्धिज्ञानो-
त्पत्तिद्वारा परां काष्ठां मोक्षदं ज्ञानं तदैव सर्वपापनाशनात् कृतयुगम् ॥ ५ ॥ उद्देशतः लेशतः विमर्षो विवेकः हेतुवाद एव नतु क्रियया कौतूहलं येषां ते हेतुवादकुतूहलाः
वृथापण्डिताः ॥ ६ ॥ निश्चिन्ताः सौगता वैशेषिकाश्च वेदस्य परतोपि प्रामाण्यं नेच्छन्ति । पूर्वं सतः प्रामाण्यमपरे प्रमाणैकमेकमेव प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति चार्वाका नेतीत्यस्य
नान्यत्यमणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तदात्वमात्रं वर्तमानकालिकं दृष्टार्थमात्रे श्रद्धयाः श्रद्धावन्तः । वादे शीले च कुतूहलम् आश्चर्यं येषां ते । धर्मवादोपि दुर्लभः किमुत

जनमेजय उवाच ॥ एवं विलुलिते लोके मनुष्या केन पालिताः ॥ निवत्स्यन्ति किमाचाराः किमाहारविहारिणः ॥ १ ॥ किंक्रमणः
किमीहन्तः किंप्रमाणाः किमायुषः ॥ कां च काष्ठां समासाद्य प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम् ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ अत ऊर्ध्वं च्युते धर्मे
गुणहीनाः प्रजास्ततः ॥ शीलव्यसनमासाद्य प्राप्स्यन्ते हासमायुषः ॥ ३ ॥ आयुर्हान्या बलग्लानिबलग्लान्या विवर्णता ॥ वैवर्ण्याद्र्याधिंस-
पीडा निर्वेदो व्याधिपिडनात् ॥ ४ ॥ निर्वेदादात्मसंवेधः संवेधाद्धर्मशीलता ॥ एवं गत्वा परां काष्ठां प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम् ॥ ५ ॥ उद्देशतो
धर्मशीलाः कोचिन्मध्यस्थतां गताः ॥ विमर्षशीलाः केचित्तु हेतुवादकुतूहलाः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं चेति निश्चिन्ताः ॥ प्रमाणैकं करिष्यन्ति
नेति पण्डितमानिनः ॥ ७ ॥ अप्रमाणं करिष्यन्ति वेदोक्तमपरे जनाः ॥ तदा मुखभगाश्चैव भविष्यन्ति स्त्रियोपराः ॥ ८ ॥ नास्तिक्यपरमाश्चापि के-
चिद्धर्मविलोपकाः ॥ भविष्यन्ति नरा मूढा मन्दा पण्डितमानिनः ॥ ९ ॥ तदात्वमात्रे श्रद्धयाः शास्त्रज्ञानवहिष्कृताः ॥ दाम्भिकास्ते भविष्यन्ति
वादशीलकुतूहलाः ॥ १० ॥ तदा विचलिते धर्मे जनाः शेषपुरस्कृताः ॥ शुभान्येवाचरिष्यन्ति दानसत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥ सर्वभक्षो ह्यसं-
गुप्तो निर्गुणो निरपत्रपः ॥ भविष्यति तदा लोकस्तत्कपायस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ विप्राणां शाश्वतीं वृत्तिं यदा वर्णावरा जनाः ॥ प्रतिपत्स्यन्ति
वृत्त्यर्थं तत्कपायस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥ कपायोपप्लवे लोके ज्ञानविद्याप्रणाशने ॥ सिद्धिं स्वल्पेन कालेन यास्यन्ति निरुपस्कृताः ॥ १४ ॥
महायुद्धं महानादं महावर्षं महाभयम् ॥ भविष्यति युगे क्षीणे तत्कपायस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥

तदाचरणमित्यर्थः ॥ १० ॥ शेषधर्मपुरस्कृताः अवशिष्टां विष्णुस्मरणादिर्यो धर्मस्तदनुसारिणः । शुभानि दयादनि ॥ ११ ॥ असंगुप्तो जिज्ञेन्द्रियः कषायस्य
कलुषस्य ॥ १२ ॥ शाश्वतीं वृत्तिं मिश्राम् अवरः क्षत्रियादि ॥ १३ ॥ ज्ञानं शास्त्रीयो बोधः विद्या आत्मदर्शनं तयोर्नाशने निरुपस्कृताः निष्परिश्रयाः त्यागमात्रेण स्वल्पेनापि
कालेन सिद्धिं मोक्षं यास्यन्तीति कल्लेगः ॥ १४ ॥ १५ ॥

कर्णवेदिनः पिशुनवाक्यतस्तराः ॥ १६ ॥ अनेया अशाम्याः । अनया इति पाठो नीतिर्हताः ॥ १७ ॥ व्यवहारं भोजनच्छादनदिवेष उपवृत्तास्मराराः ॥ १८ ॥ मापशः
छलवन्तः ॥ १९ ॥ तेषु दुष्टेषु प्रसवमानेषु ऐश्वर्यवस्तु अभाविनः विनाशमाजः बहुहृषिणः चातुगश्रममाजः ॥ २० ॥ प्रधानपुरुष ईश्वरस्तदाश्रयास्तद्वक्ताः कथायामनेव
विप्ररूपाणि रक्षांसि राजानः कर्णवेदिनः ॥ पृथिवीसुप्रभक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ १६ ॥ निःस्वाध्यायवण्टकारा अनेयाश्चाभिमानिनः ॥
विप्राः क्रव्यादरूपेण सर्वभक्षा वृथाव्रताः ॥ १७ ॥ मूर्खाः स्वार्थपरा लुब्धाः क्षुद्राः क्षुद्रपरिच्छदाः ॥ व्याहारापवृत्ताश्च च्युता धर्माच्च शाश्व-
तात् ॥ १८ ॥ हतारः पररत्नानां परदारापहास्काः ॥ कामात्मानो दुरात्मानः सापथाः प्रियसाहसाः ॥ १९ ॥ तेषु प्रभवमानेषु तुल्यशील्येषु
सर्वतः ॥ अभाविनो भविष्यन्ति मुनयो बहुरूषिणः ॥ २० ॥ उत्पन्ना ये कृतयुगे प्रधानपुरुषाश्च करण्डानां च हारिणः ॥ २२ ॥ चौराश्चैरस्य हतारो हन्ता हतुर्भ-
॥ २१ ॥ शस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलापहारिणः ॥ भक्ष्यभोज्यापहाराश्च करण्डानां च हारिणः ॥ २२ ॥ चौराश्चैरस्य हतारो हन्ता हतुर्भ-
विष्यति ॥ चौरैश्चैरक्षये चापि कृते क्षेमं भविष्यति ॥ २३ ॥ निःसारे क्षुभिते लोके निष्क्रिये व्यन्तरस्थिते ॥ नराः श्रयिष्यन्ति वनं कारभारप्र-
पीडिताः ॥ २४ ॥ पितृनज्ञापयिष्यन्ति पुत्राः कर्मणि सर्वज्ञः ॥ स्नुषा इवथूस्तथा चैव युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ २५ ॥ वाक्शरैरदयिष्यन्ति
गुरुन् शिष्याः समन्ततः ॥ यज्ञकर्मण्युपरते रक्षांसि श्वापदानि च ॥ २६ ॥ कीटमूषकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ क्षेमं सुभिक्षमाराभ्यं
सामग्र्यं वापि बन्धुषु ॥ उद्देशतो नरश्रेष्ठ भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २७ ॥ स्वयंपालाः स्वयं चोरा युगसंभारसंभृताः ॥ मण्डलैः प्रचलिष्यन्ति देशे देशे
पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥ स्वदेशेभ्यः परिभ्रष्टा निःसाराः सह बन्धुभिः ॥ नराः सर्वे भविष्यन्ति तदा कालपरिक्षयात् ॥ २९ ॥ तदा स्कन्धे
समाधाय कुमारान् विद्रुता भयात् ॥ कौशिकीं प्रतरिष्यन्ति नराः क्षुद्रयपीडिताः ॥ ३० ॥ अङ्गानङ्गान्कलिङ्गाश्च काश्मीरानथ मेकलान् ॥
ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः संश्रयिष्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कूलं वा हिमवत्पार्श्वं कूलं च लवणाम्भसः ॥ अरण्येषु च वस्यन्ति नरा मलेच्छगणैः सह ॥
॥ ३२ ॥ नैव ज्ञान्या न चाज्ञान्या भविष्यति वसुधरा ॥ गोप्ताश्चाप्यगोप्ताः प्रभविष्यन्ति शस्त्रिणः ॥ ३३ ॥ मृगैर्मत्स्यैर्विहगैश्च श्वापदः सर्पकटकैः ॥

मधुशाकफलैर्मूलैर्वर्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ ३४ ॥

ननु तादृशाचारेण ॥ २१ ॥ करण्डानां करीषाणामिति प्राञ्चः । स्नानसामग्रीमाजनानां वंशमयानामिति वा ॥ २२ ॥ निःसारे निधने निष्क्रिये संश्रयामनादिहानि
व्यन्तरस्थिते सर्ववर्णसाम्येन स्थिते ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उद्देशतः स्वल्पतः ॥ २७ ॥ मण्डलैः संवशाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ निम्नेषु गिरिर्दयादिषु स्थित्वा बीजानाम् आकृतिं ग्राम्यारण्यधान्यानां स्वरूपं ज्ञातुं सोचुं च इहन्त इच्छन्तः तत्र तत्प्रापणक्षमम् अजैडकं पालयिष्यन्ति । गन्धारका-
श्मीरादौ स्थितास्तु खरोष्ट्रमिति भेदः ॥ ३६ ॥ पकेति । अद्य प्रस्थौदनं गृहीत्वा भूः सपादगुणं देहीति व्यवहरन् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ समूलान्तरसंवृतेः मूलधनेन सहितस्य
अन्तरस्य कलाद्रवस्य संवृतानि संसरणानि अपलापस्तैः निमित्तमृतेः । यथा कान्तैस्तनूकैः कलहायमाना व्यवहरन्ति तथोत्तमवर्णा धर्मेणापणन्त आसत इति पूर्वोक्तान्वयः
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संकोचं दुराचारस्येति शेषः ॥ ४३ ॥ एवं शुश्रूषादिपादचतुष्टये प्रवृत्तः धर्मः । यतः श्रेयः प्रशस्ततरम् अहिंसाधर्मं प्रपन्नते ॥ ४४ ॥ तेषां

चौरं पर्णं च बहुलं वल्कलान्यजिनानि च ॥ स्वयंकृतानि वत्स्यन्ति यथा मुनिजनारुस्थथा ॥ ३५ ॥ बीजानामाकृतिं निम्नेष्विहन्तः काष्ठशङ्खभिः ॥
अजैडकं खरोष्ट्रं च पालयिष्यन्ति यत्नतः ॥ ३६ ॥ नदीं सोतांसि रोत्स्यन्ति तोयार्थं कूलमाश्रिताः ॥ पक्वान्नव्यवहारेण विपणन्तः परस्परम् ॥
॥ ३७ ॥ तनूरुहैर्यथा जातैः समूलान्तरसंवृतेः ॥ बह्वपत्याः प्रजर्हानाः कुललक्षणवर्जिताः ॥ ३८ ॥ एवं भविष्यन्ति तदा मनुष्याः कालकारि-
ताः ॥ हीनाङ्गीनं तदा धर्मं प्रजाः समनुवत्स्यति ॥ ३९ ॥ आयुस्तत्र च मर्त्यानां परं विज्ञाद्भविष्यति ॥ दुर्बला विपयगलाना रजसा समविहृताः ॥
॥ ४० ॥ भविष्यति तदा तेषां रोगैरिन्द्रियसंक्षयः ॥ आयुःप्रक्षयसंरोधाद्विपादः प्रभविष्यति ॥ ४१ ॥ शुश्रूषवो भविष्यन्ति साधूनां दर्शने रताः ॥
सत्यं च प्रतिपत्स्यन्ति व्यवहारोपसंक्षयात् ॥ ४२ ॥ भविष्यन्ति च कामानामलाभाद्धर्मशीलिनः ॥ करिष्यन्ति च संकोचं स्वपक्षक्षयपाडिताः ॥
॥ ४३ ॥ एवं शुश्रूषवो दाने सत्ये प्राणाभिरक्षणे ॥ चतुष्पादः प्रवृत्तश्च धर्मः श्रेयोभिपत्स्यते ॥ ४४ ॥ तेषां लब्धानुमानानां गुणेषु परिवर्तताम् ॥
स्वादु किं न्विति विज्ञाय धर्मं एवं वदिष्यति ॥ ४५ ॥ यथा हानिः क्रमात्प्राप्ता तथा वृद्धिः क्रमादृता ॥ प्रवृत्तिर्यतो धर्मे प्रपत्स्यन्ति कृतं शुभ-
म् ॥ ४६ ॥ साधु वृत्तं कृतयुगे कषाये हानिरुच्यते ॥ एक एव तु कालः स हीनवर्णो यथा शशी ॥ ४७ ॥ छन्नो हि तमसा सोमो यथा कालियुगे
तथा ॥ पूर्णश्च तमसा हीनो यथा कृतयुगे तथा ॥ ४८ ॥ अर्थवादः परं ब्रह्म वेदार्थ इति तं विदुः ॥ अनिर्णीकमविज्ञातं दयाद्याभिव धार्यते ॥ ४९ ॥

श्रेयः प्रपन्नानां लब्धानुमानानाम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां निज्ञातधर्माधर्मफलानां मध्ये गुणेषु शब्दादिविषयेषु वा परिवर्तनं रमणं स्वादु किमु न धर्म इति संदिह्य विज्ञाय तत्त्वं नि-
श्चित्य एवं वक्ष्यमाणं जनो वदिष्यति ॥ ४५ ॥ तदेवाह । यथेति । यतः उक्तमिदं ॥ ४६ ॥ ७ ॥ यथा शरीरं दृष्टान्तं विवृणोति । छन्न इति । तथा काल इत्यनुकृष्यते ॥ ४८ ॥
सकलशास्त्ररहस्यं संगृह्णाति । अर्थेति द्वाभ्याम् । परं ब्रह्म यत् तत् अर्थवादः सत्यस्यैवार्थस्य कथनं तन्वत्तस्य कीदृशं कृत्यार्थेन धर्मात्कियमा भवतं तदेव च वेदार्थ इत्युक्तमिति
विधेयोपेक्षं पृच्छन् । सिद्धस्यैवालाभे दृष्टान्तमाह । अनिर्णीकमिति । मलिनं पित्र्यं स्वर्णपिण्डं स्वर्णत्वेनाविज्ञाय दृष्टोऽस्मीति मन्त्रेण । तस्य मयापगमे तु धनवानहमिति निश्चिनोत्येवं

ब्रह्मापि प्रत्यगनन्यत्वेनावाधायते ॥ ४९ ॥ इहेति । तपोधर्मः वेणाश्रमयोग्यः स च इष्टवादः स्वर्गाद्यसिद्धिर्कथं यतस्तपः स्यात्परम् अनादि अव्यप्तिचारिफलकृतं शास्त्रे निश्चितम् । ततश्च गुणैः देहादिभिः कर्माभिनिवृत्तिः कर्मसिद्धिरवति । कर्मणा च तद्वगेन सर्वेभ्यः गुणाः देहादय इह कर्मण्यो मुक्तिर्नास्ति । अतो शरीरं ब्रह्माश्रयेदित्यर्थः । द्वौवैतो पृच्छन्प्रादुर्भा-
 वस्य सूत्रसूतो श्लोको ॥ ५० ॥ आशीः एकरभादेव कर्मणः फलप्राप्तिस्तत्तदुगीयुरुषणां श्रद्धादितारतम्यात्तारतम्येन भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इह मौममतिक्रियाफलम् तथैव तारतम्येन-
 इष्टवादस्तपो नाम तपो हि स्थावरं कृतम् ॥ गुणैः कर्माभिनिवृत्तिर्गुणास्तथ्येन कर्मणा ॥ ५० ॥ आशीस्तु पुरुषं दृष्ट्वा देशकालानुवर्तिनी ॥ युगे युगे
 यथाकालमृषिभिः समुदाहृता ॥ ५१ ॥ इह धर्मार्थकामानां देवतानां प्रतिक्रिया ॥ आशिषश्च शुभाः पुण्यास्तथैवायुर्गुणे युगे ॥ ५२ ॥ यथा युगा-
 नां परिवर्तनानि चिरं प्रवृत्तानि विधिस्वभावात् ॥ क्षणं न संतिष्ठति ज्वलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले-
 बु हरिवंशे भविष्यपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ इत्येवमाश्वासयतो राजानं जनमेजयम् ॥ अतीतानागतं वाक्यमुपैः परिषदा श्रुत-
 म् ॥ १ ॥ अमृतस्यैव संवाहः प्रभा चन्द्रमसो यथा ॥ अतर्पयत तच्छूत्रं महर्षेर्वाङ्मयो रसः ॥ २ ॥ धर्मकामार्थसंयुक्तं करुणं वीरहर्षणम् ॥ रम-
 णीयं तदारुण्यं कृत्स्नं परिषदा श्रुतम् ॥ ३ ॥ केचिददृशुणि समुच्चुः श्रुत्वा दधुस्तथापरे ॥ इतिहासं तमृषिणा पाणाविव निदर्शितम् ॥ ४ ॥
 सदस्यान्सोभ्यनुज्ञाय कृत्वा चापि प्रदक्षिणाम् ॥ पुनर्दक्ष्याम इत्युक्त्वा जगाम भगवानृषिः ॥ ५ ॥ अनुजगमुस्तदा सर्वे प्रयान्तमृषिसत्तमम् ॥
 लोके प्रवृत्तां शृणु ये विशिष्टास्तपोधनाः ॥ ६ ॥ याते भगवति व्यासे तदा श्रद्धार्थिभिः सह ॥ ऋत्विजः पार्थिवश्चैव प्रतिजमुयथागतम् ॥ ७ ॥
 पन्नगानां सुघोराणां कृतानां वैरयातनाम् ॥ जगाम रोपमुत्सृज्य राजा विषमयोगः ॥ ८ ॥ होत्राग्निदीप्तिशिरसं परित्राय च तक्षकम् ॥ आस्ती-
 कोथाश्रमपदं जगाम स महाभुनिः ॥ ९ ॥ राजापि हास्तिनपुरं जगाम स्वजनावृतः ॥ अन्वशासच्च मुदितस्तदा प्रमुदिताः प्रजाः ॥ १० ॥
 कस्य चित्स्वथ कालस्य स राजा जनमेजयः ॥ दीक्षितो वाजिमेधे न विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ ११ ॥ संज्ञतमश्वं तत्रास्य देवी काश्या वपुष्टमा ॥ संवि-
 वेशोपगम्याथ विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२ ॥ तां तु सर्वानवद्याङ्गीं चकमे वासवस्तदा ॥ संज्ञतमश्वमविश्य तया मिश्रविभूव सः ॥ १३ ॥ तस्मि-
 न्विकारे जनिते विदित्वा तत्त्वतश्च तत् ॥ असंज्ञासोयमश्वस्ते ध्वंसेत्यध्वगुमब्रवीत् ॥ १४ ॥ त्यर्थः ॥ ५२ ॥ यथेति उत्तरार्धे तथेति पूर्णायम् ॥ ५३ ॥
 ॥ इति श्रीहारीशं टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ इत्येवम् ॥ १ ॥ संवाहः प्रवाहः ॥ २ ॥ आख्यानं भारतम् ॥ ३ ॥ दधुः ध्यानं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ होत्राणां संबन्धिनो
 धिष्ण्याद्ययस्तैर्दीप्तिशिरसम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ संज्ञतं मांतिं संविक्षेत् तत्सर्पे उपविष्टा ॥ १२ ॥ मिश्रविभूव मिथुनीविभूव ॥ १३ ॥ असंज्ञातः मरणमयातः अब्रवीद्राजा ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अन्वशासत् आज्ञप्तवान् ॥ २० ॥ आज्ञाभवाह । असतीमिति ॥ २१ ॥ शौण्डीर्यं माहृत्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ आवर्तितः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ते त्वया ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नतुः पौत्रस्य । अविक्रमेदित्यत्राविर्त्युपसर्गः । अ इति निपातो वा
 अध्वर्युर्ज्ञानसंपन्नस्तदिन्द्रस्य विचेष्टितम् ॥ कथयामास राजपैः शशाप स पुरंदरम् ॥ १५ ॥ जनमेय उवाच ॥ यद्यस्ति मे यज्ञफलं तपो
 वा रक्षतः प्रजाः ॥ फलेनानेन सर्वेण ब्रवीमि श्रूयतामिदम् ॥ १६ ॥ अद्यप्रभृति देवेंद्रमजितेन्द्रियप्रस्थिरम् ॥ क्षत्रिया वाजिमेधेन न यक्ष्यन्तीति
 शौनक ॥ १७ ॥ ऋत्विजश्चाब्रवीच्छुद्धः स राजा जनमेजयः ॥ दौर्बल्यं भवतामेतद्यदयं धर्षितः क्रतुः ॥ १८ ॥ विषये मे न वस्तव्यं गच्छध्वं सह
 बान्धवैः ॥ इत्युक्तास्तत्यजुर्विप्रास्तं नृपं जातमन्यवः ॥ १९ ॥ अमर्षद्वन्वशासञ्च पत्नीशालगताः स्त्रियः ॥ राजा परमधर्मज्ञस्तामसो जनमेजयः ॥
 ॥ २० ॥ असतीं वपुष्टमामेतां निर्यातयत मे गृहात् ॥ यया मे चरणौ मूर्ध्नि पातितौ रेणुगुण्ठितौ ॥ २१ ॥ शौण्डीर्यं मे मया भग्नं यशो मानश्च
 दूषितः ॥ न चैनां द्रष्टुमिच्छामि परिक्लिष्टामिव स्रजम् ॥ २२ ॥ न स्वादु सोऽश्नाति नरः सुखं स्वपिति वा रहः ॥ अन्वास्ते यः प्रियां भार्यां परेण
 मृदितामिह ॥ २३ ॥ पुनर्नैवोपभुञ्जन्ति श्वावलीढं हविर्यथा ॥ एवमुच्चैः प्रभापन्तं रुद्धं पारीक्षितं नृपम् ॥ गन्धर्वराजः प्रोवाच विश्वावसुरिदं व-
 चः ॥ २४ ॥ विश्वावसुरुवाच ॥ त्रियज्ञशतयज्वानं वासवस्त्वां न मृष्यते ॥ अप्सरास्तेन पत्नी ते विहितेयं वपुष्टमा ॥ २५ ॥ रम्भानामाप्सरोदेवी
 काशिराजमुता मता ॥ सैषा योषिद्वरा राजन् रत्नभूतानुभूयताम् ॥ २६ ॥ यज्ञे विवरमासाद्य विघ्नमिन्द्रेण ते कृतम् ॥ यज्या ह्यासि कुरुश्रेष्ठ समृ-
 द्धया वासवोपमः ॥ २७ ॥ विभेत्यभिभवाच्छक्रस्तव क्रतुफलैर्नृप ॥ तस्मादावर्तितश्चैव क्रतुरिन्द्रेण ते विभो ॥ २८ ॥ मायैषा वासवेंद्रे प्रयुक्ता
 विघ्नमिच्छता ॥ क्रतोर्विवरमासाद्य संज्ञप्तं दृश्य वाजिनम् ॥ २९ ॥ रत्नमिन्द्रेण रम्भायां मन्यसे यां वपुष्टमाम् ॥ अथ ते गुरवः शतास्त्रियज्ञशत-
 याजिनः ॥ ३० ॥ भ्रंशितस्त्वं च विप्राश्च बलादिन्द्रसमादिह ॥ त्वत्तेश्वेव सुदुर्धर्पास्त्रियज्ञशतयाजिनः ॥ ३१ ॥ विभेति हि सदा त्वत्तो ब्राह्मण-
 भ्योपि वासवः ॥ एकेन वै तदुभयं तीर्णं शूक्रेण मायया ॥ ३२ ॥ स एष स महतेजा विजिर्गापुः पुरंदरः ॥ कथमन्यैरनर्चाणं नमुदाराविक्रमेत् ॥
 ॥ ३३ ॥ विश्वावसुरुवाच ॥ यथैव हि परा बुद्धिः परो धर्मः परो दमः ॥ यथैव परमैश्वर्यं कीर्तितं हरिवाहने ॥ तथैव त्वयि दुर्धर्पे त्रियज्ञशतयाजिनि
 ॥ ३४ ॥ मा वासवं मा च गुरुमात्मानं मा वपुष्टमाम् ॥ गच्छ द्रोपण कालो हि सर्वथा दुरतिक्रमः ॥ ३५ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ७॥ अदुष्टाः अल्पदोषा इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ परामृष्टाव्यसंस्का दूषिताव्यदूषितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 मिथ्या व्यतिशङ्कितात्मा निनिमित्तं दूषितचिचः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विधिविहितमिति पादेऽक्षरत्रयाधिक्यमार्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वटादुत्पन्नं फलं वटान्तरं वर्धयति तथा
 ऐश्वर्येणाश्वमाविश्य देवन्द्रेणासि रोषितः ॥ आनुकूल्येन देवस्य वर्तितव्यं सुखार्थिना ॥ ३६ ॥ दुस्तरं प्रतिकूलं हि प्रतिस्नोत इवाम्भसः ॥ स्त्रीरत्नसु-
 पमुङ्क्ष्वेवमामपापां विगतज्वरः ॥ ३७ ॥ अपपास्तन्यज्यमाना वै त्यजेयुरपि योषितः ॥ अदुष्टास्तु स्त्रियो राजन् दिव्यास्तु सविशेषतः ॥ ३८ ॥
 भानोः प्रभा शिखा वहेवैदी होत्रे तथाहुतिः ॥ परामृष्टाव्यसंस्का नोपदुष्यन्ति योषितः ॥ ३९ ॥ ग्राह्या लालयितव्याश्च पूज्याश्च सततं बुधैः ॥
 शीलवत्यो नमस्कार्याः पूज्याः श्रिय इव स्त्रियः ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सौतिरु-
 वाच ॥ एवं स विद्वावसुनानुनीतः प्रसादमागम्य वपुष्टमायाः ॥ चकार मिथ्या व्यतिशङ्कितात्मा शान्तिं परां मानवधर्मदृष्टाम् ॥ १ ॥ श्रममभिवि-
 निवर्तमानसं सः समभिलषज्जनमेजयो यशः स्वम् ॥ विषयमनुशशास धर्मबुद्धिमुदितमना रमयन्वपुष्टमां ताम् ॥ २ ॥ नहि विरमति विप्रपूजना-
 न्न च विनिवर्तेति यज्ञदानशीलात् ॥ न विषयपरिरक्षणाच्च्युतोभून्न च परिगृह्णीत तां वपुष्टमां च ॥ ३ ॥ विधिविहितमशक्यमन्यथा हि यदपिरचि-
 न्त्यतथा पुराब्रवीतः ॥ इति स नृपतिरात्मवांस्तदासौ तदनु विचिन्त्य वभूव वीतमन्युः ॥ ४ ॥ इदं महाकाव्यमुपैर्महात्मनः पठन्नृणां पूज्यतमो
 भवेन्नरः ॥ प्रकृष्टमायुः समवाप्य दुर्लभं लभेच्च सर्वज्ञफलं च केशवम् ॥ ५ ॥ शतक्रतोः कल्मषविप्रमोक्षणं पठन्निदं मुच्यति कल्मषघ्नरः ॥ तथैव
 कामान्विविधान्समनुते ह्यवाप्तकामश्च चिराय नन्दति ॥ ६ ॥ यथा हि पुण्यप्रभवं फलं दुर्माः फलात्प्रजायन्ति पुनश्च पादपाः ॥ तथा महर्षिप्रभवा
 इमा गिरः प्रवर्द्धयन्ते तमृषिं प्रवर्द्धिताः ॥ ७ ॥ पुत्रानपुत्रो लभते सुवर्चसश्च्युतः पुनर्विन्दति चात्मनः स्थितिम् ॥ व्याधिं न चाप्नोति चिरं स
 बन्धनं क्रियां च पुण्यां लभते गुणान्वितः ॥ ८ ॥ पतिमभिलभते च सत्सु कन्या श्रवणमुपेत्य शुभा मुनेस्तु वाचः ॥ जनयति च सुतानुणैरुपेता-
 न्स्वजनहिते द्विषतां प्रमर्दनं च ॥ ९ ॥ विजयति वसुधां च राजवृत्तिर्धनमतुलं लभते द्विषज्यं च ॥ विपुलमपि धनं लभेच्च वैश्यः सुगतिमि-
 याच्छूवणाच्च शूद्रजातिः ॥ १० ॥ पुराणमेतच्चरितं महात्मनामधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् ॥ विहाय दुःखानि विमुक्तसङ्गः स
 वीतरागो विचरेद्बुधरासम् ॥ ११ ॥

व्यासादुत्पन्नोऽयं ग्रन्थस्तु व्यासमेव वर्धयतीत्याश्रयमिति भावः ॥ ७ ॥ बन्धनं संसारं क्रमेण मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ इच्छसि श्रोतुमिति शेषः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपर्यादाधुरंधरवंशवत्संगोविन्दसूरिसूनानीलरुण्डस्य कृतौ भारतमावर्षे हरिवंशान्तर्गत-
भविष्यन्तर्ग्रन्थार्पकाशटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीः ॥ श्रीमद्गोपालमानस्य व्याकुर्वे पुष्करोद्भवम् ॥ ख्यातश्चतुर्थः शिक्षानयप्रणयसंयमैः ॥ १ ॥ उच्चानेषु न कोराविग्र-
हबलं पदेषु यत्र श्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटाननस्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न तमश्चराननतर्जिका न नाह्लादिता नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्णार्प-
श्रितैः ॥ २ ॥ कलहप्रबकमृते कालकूटार्पं पुष्करोद्भवम् ॥ कण्ठे कर्तुं क्षमो लोके कामजित्यरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ तत्र तावदिह वक्तुर्महसि धर्मज्ञ यशो नारायणात्मकमिति,
न तस्येश कश्चन, तस्य नाम महदशः, तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति श्रुतिप्रसिद्धस्य नारायणात्मकस्य यशःशब्दितस्य वक्तव्यत्वेनापकमात्, अर्थात् सर्व-
मध्यात्मं देवलोकं महियत इत्युपसंहारेण चास्य कृत्स्नस्य वाक्यसंदर्भस्य पट्टिशात्यध्यायसंमितस्य ब्रह्मपरत्वं निर्धार्यते । यत्स्विह जगदुद्भादिकमुक्तं तत्फलवत्संधिाफलं
तदङ्गमिति न्यायेन महावाक्यं प्रतिपाद्य ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्यर्थमेव ये चात्र एकार्णवद्वैतसुरादिशब्दास्तेऽपि । यथा, अजामेकां लोहितशुक्लरुष्णां, द्वा सुपर्णां सयुजां सखाया इत्यादि
श्रुतिषु मेरीशकुन्यादिवृत्तान्तकथनमुखेन ब्रह्मतत्त्वं निरूपितम् । तथा निर्विशेषचिन्मात्रशमकामादिचेतोद्विन्निविशेषपरतया व्याख्येयाः । सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति द्रयाह
इत्येतदाख्यानमुदाहृतं वै प्रतिस्मरन्तो द्विजमण्डलेषु ॥ स्थैर्येण धैर्येण पुनः स्मरन्तः सुखं भवन्तोऽनुचरन्तु लोकम् ॥ १२ ॥ इति चरितमिदं महात्मनामृ-
षिकृतमद्भुतवीर्यकर्मणाम् ॥ कथितमिदं हि समासविस्तरैः किमपरमिच्छसि किं ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि भवि-
ष्यान्तर्ग्रन्थार्पकाशो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रभावं पद्मनाभस्य स्वपतः सागराग्मसि ॥ पुष्करे वै यथोद्धृता देवाः सर्पिगणाः पुरा ॥ १ ॥
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यादिश्रुतिष्वपि अनयैव भङ्ग्या ब्रह्मतत्त्वनिरूपणदर्शनात् । एवं चैकार्णवादिशब्दानां सलिलादिश्रुतिसमानार्थत्वेन तयोर्मूलमूलिभावे संभवति खण्डप्रल-
यपरतया तद्व्याख्यानमस्तव्याकाशादिषु जलधातुमात्रस्य सद्भावसंभवात्तत्त्वौर्वापर्यविरोधादुद्भूतम् । एवंचात्र, एकार्णवं विशुद्धा चित् विष्णुरव्याकृतं नभः ॥ पुष्करं द्विविधं
कार्यं शमकामौ सुरासुरौ ॥ अनयैव दिशाध्यात्ममाधिदैविकरूपकैः ॥ निरूपितं पुराणेषु पूर्वेष्वपि न संशयः ॥ पुष्करं पुष्करस्यादुर्भावे तदिह दृश्यते ॥ अतस्तद्वाख्यया सर्वं पुराणं
व्याकृतं भवेत् ॥ विदाधिकारावगतावश्वमेधादिकेऽपिह ॥ इन्द्रवृत्रादयः शब्दा आत्ममोहपराः कृताः ॥ अत्रापि ब्रह्मणस्तद्वत्परोक्षेण निरूपणम् ॥ चक्रे दुर्जनचोरेभ्यस्तत्त्वर-
त्नं सुरक्षितम् ॥ अनयैव दिशा वेदे ज्ञेयं बृहन्नवादिक् ॥ इत्याशयेन भागवान् व्याख्यन्तारोक्षप्रतत्परम् ॥ पुष्करस्यादुर्भावेध्यात्मविदास्वरूपेणाधिदैविकादिरूपेण च दर्शितां
यथामिति व्याकुर्मः । तत्र पूर्वं भविष्ये संसारिणामत्युल्बन्णां गतिं श्रुत्वा अत्यन्तमुद्विग्नस्तस्मिन् शोकमात्मविदिति श्रुतेर्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेर्नान्यज्ञानदन्यच्छ्रेयः
साधनमपश्यन् तदेव सविस्तरं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच । प्रभावं पद्मनाभस्याहिति संबन्धः । प्रभं कृत्स्नकार्यप्रपञ्चः स नामो गर्भे यस्य

सः मायोपाधिभिरः । तस्य प्रभावं सृष्ट्यादिमार्थं कथयेत्यर्थः । किंभूतस्य पञ्चनाभस्य सागराभसि स्वपतः सागरवदनन्तमपारं च अभ्य इवाभ्यः एकं रसं महद्भूतमनन्तमपारं, मलिल एको द्रष्टव्यो भवतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म ननु प्राकृततमद्रुग्मः नष्टानलानिले लोके नष्टाक्रान्तमहतीले । इति वाक्यशेषे तत्कारणस्याभ्यदेरपि नाशो तदवस्थानायोगात् । तस्मिन्सागराभसि शुद्धं ब्रह्मणि स्वपतः स्वपितो भवति । तस्मादेवं स्वपितित्याचक्षते इति स्वापितनामनिर्वचनात् ईश्वरात्मसुरूपनुरीपः, अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संपलीयत इति श्रुतिमृत्योरीश्वराव्यक्त्यादितस्य मायाविनः शुद्धे लयापलम्भात्सं निजं मायातीतं रूपं पतति गच्छतीति स्वपन्नं तस्य स्वपत इति योगेन निष्कले ब्रह्मणि कैवल्ये समोयो वा लीयमानस्य मायाविनः प्रभावं ब्रूहीति मुख्यः प्रश्नः । पुष्करं ब्रह्माण्डं देवाः कषपश्च कथमुत्पन्ना इति वा व्याम पुष्करमम्बरमिति पुष्करशब्दस्य व्योमवाचित्वेन व्योमपर्यायानां च प्रायेण, सं ब्रह्म अमृतं दिवि परमे व्योमन्त्रित्युपनिषत्स्वव्याकृताकारो प्रसिद्धः । पुष्कराख्यं तस्मिन्द्वर्षयः इन्द्रियप्राणाः सूत्रात्येति यावत्कथमुत्पन्न इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १ ॥ योगं सूत्रं संशुद्धानामधिगोपायम् आख्याहीति तृतीयः प्रश्नः ॥ २ ॥ नोव्योमापरोपयत् ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति श्रुतिस्मृत्योर्विशेषणीभूतमाया- एतदाख्याहि निखिलं योगं योगविदांपते ॥ शृण्वतस्तस्य मे कीर्तिं न तृप्तिरभिजायते ॥ २ ॥ कियन्तं चैव कालं वै शयिता पुरुषोत्तमः ॥ किमर्थं शयते कालं तस्य कालस्य संभवः ॥ ३ ॥ कियता चैव कालेन प्रबुध्यति सुराधिपः ॥ कथमुत्थाय भगवानमृजन्निखिलं जगत् ॥ ४ ॥ के प्रजापतयस्तात आसन्पूर्वं महासुने ॥ कथं निर्मितवांश्चैव चित्रं लोकं सनातनः ॥ ५ ॥ एवमेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजंगमे ॥ नष्टे देवासुराणे प्रनष्टागराक्षसे ॥ ६ ॥ तिरोधानमदुर्भवाभ्यां सुष्टः प्रागूच्चं च तद्धेतोर्मायाविनः स्थितिकालावधिं पृच्छति । कियन्तमिति स्थित्वेति शेषः । शयितेति लुङन्तम् । शयनं करिष्यतीत्यर्थः । कियता चैव कालेन स शते इति पाठे तु महानपि कालो भोगलुब्धानाम् अल्प एवेत्याभिप्रेत्य वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवेदिते शते इति लट् प्रयुक्तः । तृतीयं पृष्ट्वा चतुर्थं पृच्छति किमर्थमिति । कालस्य संभवो योनिः सन् काले किमर्थं शते परिमितकालावेव सुष्टिलयौ कुतः करोति । प्रवाहान्यां वा सुष्टिं कुतो न करोतीत्यर्थः । कालमिति द्वितीयाऽप्यन्तसंयोगे । शयत इति शयोऽलुगार्षः । शयत इति पाठः स्वच्छः । स्वपते इति पाठे स्वर्णित्यर्थः । आत्मनोदं चार्षम् ॥ ३ ॥ लभ्यकालावधिं पृच्छति । कियतेति । एवं कियन्तमित्यादिना सार्धश्लोकेन स्वपत इति प्रथमश्लोकप्रदार्थं विविच्य पृष्ट्वा यथोद्भूता इत्यपि तथैव पृच्छति सार्धेन । कथमिति । कूटस्थस्याद्वितीयस्य कथमुपादानत्वं युज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतदेवाह । सनातनः सर्वदैकरूपाः कूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अद्वितीयत्वमाह । एवमिति द्वाभ्याम् । एकार्णवे शुद्धविष्णवे लोके आत्मानमेव लोकमुपसीतित्यात्मनि लोक- शब्दस्य श्रौतप्रसिद्धेः । लोके नष्ट इत्याधिकरणे सतस्यो । चिदात्मनि स्थावरादावदर्शनं गते सतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ किमर्थं च तथा शते कश्च कालस्य संभव इति एकस्मिन् लिखितपुस्तके पाठः ।

एतेन योगमाख्याहीति तृतीयप्रश्न योगशब्दार्थो विवृतः । एतेद्वयोपसंहरति । केवलमिति । गह्वरं नैवपट्टकमभिश्चयाकाशं न शून्यमिति तेन लक्ष्यते गह्वरमिति त्रिविधमेतदशून्यत्वा-
द्गह्वरीभूते इत्यभूततद्वावार्थस्य च्चेः प्रयोगः । शून्यतुलां दधत इत्युक्तं श्रीभागवते वेदस्तौ । महाभूतानि वियदादीनि तेषां विषययः प्रलयो यस्मिंस्तस्मिन्नेकाणवे सतीत्यर्थः
॥ ७ ॥ प्रप्नुरिति । प्रप्नुश्चिदात्मा कां विधिं नियतिम् । भाग्यं स्त्री नियतिविधिरिति साहचर्याद्विधिशब्दस्य स्त्रीत्वम् । प्रभुः क्रियष्टरूपं सहायमादाय आश्रित्य महाभूतपतिर्वियदादिश्रया
ईशः महातेजा इति समाहितैजसः सूत्रात्सा महाततिरिति अस्यन्विमृतो विराट् च भूत्वा आस्त । सुराः महादावास्तेषां गुरुरीशः तस्यापि श्रेष्ठ इति विभोर्विशेषणम् ॥ ८ ॥
अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं प्रपञ्चयत इति न्यायमाश्रित्य हि ब्रह्मादितं प्रसाध्यम् । तच्चाध्यारोपस्यैव दुर्बलत्वादनुपपन्नम् । त्वया च असकृन्नेवोपापादितमतः संशयाविष्टस्य
मे निःसंशयं ज्ञानं यथा स्यात्तथा वक्तुमर्हसीत्याह । तन्मे त्वमिति । उपपन्नाय योग्याय । यशो नारायणात्मकम् । नरो विद्यावच्छिन्नं ब्रह्म तेन स्वात्मनि कल्पितम् ईशसूत्र-
विराडन्तं नारं तस्य समूलस्य अयनं स्थानं नारायणः शुद्धं वस्तु तदात्मकं यथाः वैभवविलासः ईशादिवदान्तः तं वक्तुमर्हसीति संबन्धः । अथोदेवे युद्धेति अरोरमुन्यत्यये

नष्टानलानिले लोके नष्टाकाशमहीतले ॥ केवलं गह्वरीभूते महाभूतविपर्यये ॥ ७ ॥ प्रभुर्महाभूतपतिर्महातेजा महाततिः ॥ आस्ते सुरगुरुश्रेष्ठो
विधिमादाय कां मुने ॥ ८ ॥ तन्मे त्वमुपपन्नाय ब्रह्मैतदंशयम् ॥ वक्तुमर्हसि धर्मिष्ठ यशो नारायणात्मकम् ॥ ९ ॥ प्रादुर्भावं पुरस्कृत्य भूतं भव्यं
महात्मनः ॥ श्राद्धानामुपविष्टानां भगवन्चक्रमर्हसि ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारायणयशोज्ञाने या भवेद्भवतः स्पृहा ॥ त्वदंशानव पूतस्य
कार्यं कुरुकुलर्षभ ॥ ११ ॥ शृणुष्वदिपुराणेभ्यो देवताभ्यो यथाश्रुति ॥ ब्राह्मणानां च वदतां श्रुतोस्माभिर्महात्मनाम् ॥ १२ ॥

युद् । एतेन अनन्तरो बाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुतिप्रसिद्धं सबाह्याभ्यन्तरं शुद्धं चिन्मात्रं नारायणरूपमिति सर्वत्र श्रुतं तदुपपत्तिवृत्तं व्युत्पादयेति सूचितम् ॥ ९ ॥ भूतं
विद्धदृष्ट्या नित्यसिद्धप्रादुर्भावम् अधिष्ठानातिरेकात् मूढदृष्ट्या भव्यम् उत्पदानम् । श्रद्धा विद्यते येषां ते श्राद्धाः । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण इति मत्वर्थो णः ॥ १० ॥
प्रष्टारं प्रोत्साहयन् वैशम्पायन उवाच । नारायणयेति । हे अनव हे कुरुकुलर्षभ । नारायणात्मकयशोज्ञाने या भवतः स्पृहा भवेत्सा त्वदंशा त्वदंशो उचिता । विभक्त्यनेषु
भ्रातृषु विभक्ता इतिवदुत्तरपदलोपः । सा स्पृहा पूतस्य यज्ञाब्जानुष्ठानस्य कार्यं फलम् । तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नारायणेनेति श्रुतेः । भूत-
स्येति पाठे लब्धजन्मन इदमेव कार्यं करणीयं यज्ञावद्विचारोऽन्यथा निष्फलं जन्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ श्रुतिम् उपनिषद्वाक्यम् अननिक्रमेयेति यथाश्रुति । श्रुतः पञ्चनाक्षरम्
प्रभाव इति पृष्टस्य विशेष्यस्यानृकपः ॥ १२ ॥

तपसा पुण्येन दृष्टो भवेति शेषः । दृष्ट्वेति गते तपसा ध्यानं दृष्ट्वा पदनाभस्य प्रभावाभिमति पूर्ववत् पृष्ठानुकुपः ॥ १३ ॥ तत्तेहं यदैवतादिभ्यः श्रुतं यच्च द्वैपायनेनोक्तं तद्वाहु-
ल्यात् सर्वं बोद्धुमशक्यमित्याशयेनाह । यथाप्रज्ञमिति । यथाश्रुतं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातुं मया न शक्यम् । ऋषिर्मन्त्रदृष्टा तन्मात्रेण । सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मिन्नात्म-
विदिति छान्दोग्ये सनत्कुमारं प्रति वदता नारदेनेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ परं पुरुषं नारायणात्मकं शुद्धचिदात्मकं यं पुरुषं ब्रह्मापि वेदोपि विश्वात्मनः साक्रन्यात् सर्वतन्मा मूढ्य-
वृत्त्येति यावत् । न वेदयते । यतो वाचो निर्वर्तन्ते इति श्रुतेः । कात्स्न्येन न वेदयते किंतु सागलक्षण्या तु वेदयत इवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतं मे मया विश्वेषां देवानां महर्षिणां
च ह्रस्वत्वमार्षम् । यद्रहस्यं गोप्यं तत् इदम् इदमेष यत्नया पृष्ठं नारायणात्मकं यथाः । क्रीदशानां विश्वेदेवानां तन्वतः अनारोपितरूपेण सर्वं देव आत्मैव येषां ते सर्वदेवास्ते-
षाम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतेः । अत एव कृपया शिष्यान्वयति तत्त्ववादिनां तत्त्वमेव वक्तुं शीलं येषां तेषाम् ॥ १६ ॥ कारणं प्रवर्तकं यत्तद्वैवं देवानां विदु-
षामिदं दैवम् अधि अधिकं दैवं महाभाग्यं ज्ञानाख्यं यदेवानां दैवं तदश्रयं तदाप्तवानिति । एषास्य परमा संपदिति श्रुतेः । तद्रस्तु दैवमदृष्टमिति संज्ञितं सर्वेषां सुखकरं भाग्यम् ।

तथा च तपसा दृष्टो बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ पाराशर्यस्ततः श्रीमान्गुरुद्वैपायनोब्रवीत् ॥ १३ ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ न वि-
ज्ञातुं मया शक्यमृषिमात्रेण भारत ॥ १४ ॥ कः समुत्सहते ज्ञातुं परं नारायणात्मकम् ॥ विश्वात्मनो यं ब्रह्मापि न वेदयति तत्त्वतः ॥ १५ ॥
श्रुतं मे विश्वेदेवानां यद्रहस्यं महर्षिणाम् ॥ तदिदं सर्वेदेवानां तत्त्वतस्तत्त्ववादिनाम् ॥ १६ ॥ तद्ध्यात्माविदां चिन्त्यं कारणं चैव कर्मणाम् ॥
अधिदैवं च यद्वैवं तदैवमिति संज्ञितम् ॥ १७ ॥ यद्भूतमधिभूतं च यत्परं च महर्षिणाम् ॥ यत्सत्यं देवदृष्टं च यत्तदेदविदो विदुः ॥ १८ ॥

यः कर्ता कारको बुद्धिर्मनः क्षेत्रज्ञ एव च ॥ प्रधानं पुरुषः शास्ता एकस्तद्भिर्भृष्यते ॥ १९ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभुगजिवन्तीति श्रुतेः ॥ १७ ॥ अध्यायशेषेण अनुवाचमुखेन प्रधानां क्रमेण संक्षिप्योत्तराण्याह यद्भूतमित्यादिना । भूतम् अनादि अनादित्वं व्य-
वहारे मायाप्राप्त्यतीत्यत उक्तम् अधिभूतं सर्वेषु तेषु सद्रूपेणानुरूपम् अनन्तमित्यर्थः । जाड्यरूपेण मायापि सर्वत्रानुरूपेत्यत उक्तं परमिति । महर्षिणां महर्षीणां ज्ञेयतयेति
शेषः । परमुल्लेखं जडस्य परत्वायोगात् परत्वं मायोपाधिक्येऽप्यस्तीत्यत उक्तं सत्यमिति । मायया बाधितत्वेन तस्यापि बाधितत्वात्सत्यत्वं सत्यमप्याचिद्रूपं चेत्तत्राह । देवदृष्टं
देवश्चक्षुरादिप्रत्यक्षं तस्यापि दृष्टं प्रत्यक्षम् । न दृष्टदृष्टारं प्रप्ये प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्यादि श्रुतेः । ज्ञानमात्रस्वभावमित्यर्थः । वेदं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि विदन्ति
ते वेदविदो विदुः । एतेन सागराम्भोरूपं शुद्धमुक्तम् ॥ १८ ॥ अस्य तदस्थलक्षणमाह । य इति । कर्ता विद्यदेवः । कारको हिरण्यगर्भद्वारा भौतिकस्य । बुद्धिर्मनः इति
महदहंकाररूपत्वमुक्तम् । क्षेत्रज्ञ इति । साक्षिमात्रेण द्रष्टृत्वम् । एतेन पदनाभप्रभाव उक्तः । उक्तेर्यं भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मया सर्वं भोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतदिति श्रुतिं

प्रमाणयन्योगमाह । प्रधानमिति । प्रधानं जडम् । पुरुषो जीवः । शास्ता ईशः । एतच्चित्तयम् एक एव परमात्ममिति ॥ १९ ॥ तूर्तयं प्रश्नोत्तरं कियन्तमित्यादिना सार्धश्लोकेन ईश्वरस्य कालाधीनत्वं चोदितं तन्निराचष्टेऽर्थेन । काल इति । कालं स्वपयति स्वापयति कालस्यापि काल इत्यर्थः । अतएव स्वाधीनो नतु कालाधीनः । कथमुत्थायेत्यादिना सार्धेन कार्यसृष्टिः पृष्टा तत्रोत्तरमाह । प्राण इत्यादिना सार्धद्वयेन ॥ २० ॥ हे अनघ । यत् ध्रुवम् अविनाशि अत एव अक्षयः हासशून्यः स एव प्राणवृत्तिभेदेन पञ्चविधः । तत्परैः प्राणोपास्तिपरैः विविधैर्भावैः प्राणादिकार्यभेदेर्हेतुभिरुच्यते । स एव च सर्वविविदादि करोत्युत्पादयति । किमुपादानान्तरमपेक्ष्य नेत्याह । विकरोति च माययैवात्मानं परिणमयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ योऽस्मान् कर्म कारयते । एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादि श्रुतेः । तेनैव च वयं व्याकुलीकृताः विविधविधाहने पातिताः सन्तः आत्म आत्महे । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिडो क्लिक्तरणात् ज्ञापकात् । तेन आत्म उपवेशने अस्मात्परस्मैपदेषु आत्ममिति साधु । यतस्तेन व्याकुलीकृताः अतस्तेनैव यजामहे यज्ञैः इच्छामः ।

कालः कालं स्वपयति दृष्टा स्वाधीन एव च ॥ प्राणः पञ्चविधश्चैव ध्रुवमक्षय एव च ॥ २० ॥ उच्यते विविधैर्भावैस्तस्यैवानघ तत्परैः ॥ स एव भगवान्सर्वं करोति विकरोति च ॥ २१ ॥ योऽस्मान्कारयते कर्म तेनास्म व्याकुलीकृताः ॥ यजामहे तमेवेदं तमेवेच्छाम निर्वृताः ॥ २२ ॥ यो वक्ता यश्च वक्तव्यो यश्चाहं तद्वर्षामि वः ॥ इदं शृणुत यन्त्रेयो यच्चान्यत्परिजल्पथ ॥ २३ ॥ याः कथाश्चैव वर्तन्ते श्रुतयो वाथ गह्वराः ॥ विश्वं विश्वपतिर्देवाः सर्वं नारायणात्मकम् ॥ २४ ॥ यत्सत्यं यदनुत्तमादिमहर्षं वै यद्भूतं भवति मिथश्च यद्भविष्यम् ॥ यत्किञ्चिच्चरमचराव्ययं त्रिलोकं तत्सर्वं पुरुषवरः प्रभुर्वरिष्ठः ॥ २५ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पुष्करप्रादुर्भावे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रार्थनार्थां लोढुत्तमवदुवचनम् । निर्वृताः शान्ताः सन्तः ॥ २२ ॥ सर्वं चिन्मात्रमेवेत्याह द्वाभ्याम् । यो वक्तेति । वक्ता वाचः प्रवक्तव्यः वक्तव्योऽर्थः । अहं वस्तुत्वाभिमानो जीवः । यत् इदं शृणुत श्रवणक्रिया । यत् श्रेयो मोक्षः । यच्चान्यत्स्वर्गादि प्रदानं नानाविकल्परूपम् ॥ २३ ॥ कथाः भूतार्थवादाः गह्वराः रहस्यमतिपादकाः विश्वं पालयं विश्वपतिः पालकः देवाः कर्णानि सर्वं तत् नारायणात्मकमिति वः युष्मान्प्राति ब्रवीममिति संबन्धः ॥ २४ ॥ एतदेवंप्रसहरति । यत्सत्यमिति । सत्यानुते लौकिके आदिमम् आदौ भवं कारणं शरं च कार्यं तदुभयात्मकं भूतम् अनीतं मिथश्च भवति परस्परजनकं बीजाङ्कुरादि भविष्यमनागतं चरं परिणामि अचरं कूटस्थं वरिष्ठः नारायणः वरियान् इशः वरः समष्टिजीवः अपरो व्याष्टिजीवः कल्पितानेनानपेक्ष्य वरिष्ठत्वं भुङ्क्ष्य प्रमोदिति भावः ॥ २५ ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पुष्करप्रादुर्भावप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ज्ञानसाधनवैराग्यसिद्धये पुनिकादिद्वयत् ॥ ब्रह्मादः क्षयितां नक्तं युगमानमिहोच्यते ॥ १ ॥ चत्वारिंशति । तावच्छती चतुःशती द्विगुणा अष्टौ शतानि युगमंध्या । तस्यां पूर्वो-
त्तरयुगयोर्धर्मा मिश्रमिवन्तीत्यर्थः । एतानि देवमानेन आदृशनाधिकानि चत्वारि सहस्राणि सौरमानेन साष्टाविंशतिसहस्री सप्तदशलक्षी वत्सरणां भवति । सावनमानेन नु भन्यन्ते
एवञ्च दिनानि पञ्चदश घटिका एकत्रिंशल्यलानि त्रिंशदशरात्रिणि च वर्धन्ते । तान्यपि एकराशी संवत्सरत्रयस्पृश गुरो लुप्तसंवत्सरेर्हयन्ते ॥ १ ॥ तत्रेति । धर्मपादाः तपः शां-
दया सत्यं तपविग्रहो विरोधो स्मयसंगमदानृतपादवतो यस्य सपादविग्रहोऽधर्मः । धर्मेण निरुद्धपाद इत्यर्थः । यद्वा सर्वं युगं चतुष्पादमपि संध्यांशे उत्तरयुगधर्मसंक्रमान्ताश्चपाद-
भवतीति ध्येयम् । तेनार्धमः पादविग्रहः । द्वाभ्यामधर्मपादाभ्यां त्रिभिर्धर्मा व्यवस्थित इत्यादिग्रन्थो कञ्चर्थ एव । एवमपि संध्यायां पादार्धमेव संक्रमात्सर्वं युगं सार्ववत्-
वैराग्यायन उवाच ॥ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ॥ तस्य तावच्छती संध्या द्विगुणा जनमेजय ॥ १ ॥ तत्र धर्मश्चतुष्पादो
ह्यधर्मः पादविग्रहः ॥ स्वधर्मनिरताः सन्तो यजन्ते चैव मानवाः ॥ २ ॥ स्थिता धर्मपरा विप्रा राजवृत्तौ स्थिता नृपाः ॥ कृष्यामभिरता वैश्याः शूद्राः
शुश्रूषवस्तथा ॥ ३ ॥ सदा सत्यं तपश्चैव धर्मश्चैव विवर्धते ॥ सद्भिराचरितं यच्च क्रियते ख्यायते च यत् ॥ ४ ॥ एतत्कृतयुगे वृत्तं सर्वपामेव भारता ॥
प्राणिनां धर्मबुद्धिनामपि चेन्नीचयोनिनाम् ॥ ५ ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ॥ तस्य तावच्छती संध्या द्विगुणा परिकीर्तिता ॥ ६ ॥ द्वाभ्या-
मधर्मः पादाभ्यां त्रिभिर्धर्मो व्यवस्थितः ॥ तत्र सत्यं च सत्त्वं च कृते सर्वं प्रवर्तते ॥ ७ ॥ त्रेतायां विवृतिं यान्ति वर्णा लौल्येन संयुताः ॥ चतुर्व-
र्णस्य वै कृत्याद्यान्ति दौर्बल्यमाश्रिताः ॥ ८ ॥ एष त्रेतायुगविधिर्विहितो देवनिर्मितः ॥ द्वापरस्यापि या चेष्टा तामपि श्रोतुमर्हसि ॥ ९ ॥ द्वापरं
द्रे सहस्रं तु वर्षाणां कुरुषुद्भव ॥ १० ॥ तत्राप्यर्थपरा विप्रा ज्ञानिनो रजसावृताः ॥ शूद्रा नैष्ठि-
तिकाः शूद्रा जायन्ते कुरुषुद्भव ॥ ११ ॥ द्वाभ्यां धर्मः स्थितः पद्ममधमेस्त्रिभिरुत्थितः ॥ विपर्ययं शूनयान्ति कृते ये धर्मसेतवः ॥ १२ ॥
ष्णादं स्यात् इदमपि युगं तत्संध्योः कालबहुत्वात्पत्वाभ्यां न युक्तं पादाधिक्योक्तेः । पुराणान्तरविरोधादध्यात्मप्रकरणस्यैवमिह प्रतीमः । फलाभिसंधिना रहितो हिंसा-
शून्यो धर्मः कृतम् । तत्संहितश्चेता । दम्भेन कृतो द्वापरम् । धर्मलोपः कलिः । तत्र आद्ये फलेच्छासोपि कृतो धर्मः । तद्वथा आम्ने फलार्थं निर्मिते च्छायागन्ध इत्यनू-
त्सवते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्सवन् इत्यापस्तम्बोक्तेः । फलं ददात्येव तत्र च हीनसम्पत्सुरूपे बहुसम्पदमन्यं दृष्ट्वा स्वस्यानैश्वर्यं मनवानो दुःखमाप्नवतीति । कृतोप्यधर्मरूपं
दुःखमस्तीत्युक्तं कृतोप्यधर्मः पादविग्रह इति कृत्स्नधर्माधर्मनिर्मुल्लक्षणं तत्त्वज्ञानमेव संपादनयमित्याशयेन ॥ २ ॥ ३ ॥ स्यायते उपदिश्यतेऽप्येक्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रीणीति । षट्शताधि-
कात्रिसाहस्री त्रेतायुगमानम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ धर्मलौल्येन धर्मफलशृङ्खला अतएव चतुर्वर्णस्य चतुर्दशधर्मस्य वैकृत्यात् वैकृत्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

द्वारे युगपथये द्वापरान्ते कलिमाङ्कुर्याद्भूतादि स्वज्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ मन्वन्तरमिति । एतावता कालैर्नको मनू पश्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 अत्र मानमाह । त्रय्यामिति । तदर्थेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादौ वेदेषु जनस्य स्थावरादिब्रह्मान्तस्य क्षयित्वं दृश्यत इत्यर्थः । न
 संदेहः यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ शरीरनिवृत्तिं शरीरसुखासक्तिम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा । ब्रह्मणानां महीपते इति पाठः । ब्रह्मलोकस्थानां दह-
 रादुपास्य ब्रह्मविदाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भौतिकसंहारमुक्त्वा भूतसंहारमपि निश्चाययति । महाभूतपतिरिति । पञ्चभूतानि वियदादीनि जगद्भौतिकं च संहरणार्थायैव कुरुते
 ब्रह्मण्यभावा नश्यन्ति तथास्तिक्यं विशीर्यते ॥ व्रतोपवासास्त्यज्यन्ते द्वारे युगपर्यये ॥ १३ ॥ तथा वर्षसहस्रं तु वर्षाणां द्वे शते तथा ॥ संध्याया
 सह संख्यातं क्रूरं कालियुगं स्मृतम् ॥ १४ ॥ तत्रार्धमर्धश्चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविग्रहः ॥ कामनिष्ठास्तमश्छन्ना जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १५ ॥
 नैवोपवासकृत्कश्चिन्न च साधुर्न सत्यवाक् ॥ अस्तिको ब्रह्मवक्ता वा नरो भवति वै तदा ॥ १६ ॥ अहंकारगृहीताश्च प्रक्षीणस्नेहवान्धवाः ॥ विप्राः
 शुद्रसमाचाराः शुद्रास्त्वाचारलक्षणाः ॥ १७ ॥ दूषकास्त्वाश्रमाणां च वर्णानां चैव संकराः ॥ अगम्येष्वभिंरस्यन्ते वर्तन्त्येवं कलौ युगे ॥ १८ ॥ एवं
 द्वादशसाहस्रं तदेकं युगमुच्यते ॥ तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ १९ ॥ त्रय्यां चैव न सन्देहो युगान्ते जनमेजय ॥ दिव्यं द्वादशसाहस्रं युगं तु
 कवयो विदुः ॥ एतत्सहस्रपर्यन्तं तद्दहो ब्रह्ममुच्यते ॥ २० ॥ ततोहनि गते तस्मिन्सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ शरीरनिवृत्तिं दृष्ट्वा लोकः संहारबुद्धिमान् ॥
 ॥ २१ ॥ देवतानां च सर्वेषां ब्रह्मणानां महीपते ॥ दैत्यानां मानवानां च यक्षगन्धर्वक्षसाम् ॥ २२ ॥ देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षिणामपि ॥
 किन्नराणामप्सरसां भुजङ्गानां तथैव च ॥ २३ ॥ पर्वतानां नदीनां च पशूनां चैव भारत ॥ तिर्यग्योनिगतानां च सत्त्वानां मृगपक्षिणामपि ॥ २४ ॥
 महाभूतपतिर्देवः पञ्चभूतानि भूतकृत् ॥ जगत्संहारार्थाय कुरुते वैशंसं महत् ॥ २५ ॥ भूत्वा सूर्यश्चक्षुषी चाददानो भूत्वा वायुः संहारं प्राणिजा-
 तम् ॥ भूत्वा वह्निर्दहते सर्वलोकांमेवो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्पत ॥ २६ ॥ इति श्रीमहोभविपुष्करप्रादुर्भावे प्रश्नोत्तरं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 न पुरुषार्थाय । मशकादिवत्सर्वस्वनशायेव जायते न कचिच्छिन्नाचित्करयचित्तुस्वमस्तीत्यर्थः । अतएव महद्देशसं बीभत्समेतदिति शेषः ॥ २५ ॥ वंशस्त्वमेवाह । भूत्वेति ।
 दिनावसोने हि भावान्मूयो भूत्वा लोकानां चक्षुरादीनि युष्णाति । ततो वायुर्भूत्वा प्राणान्मुष्णाति । ततो वह्निर्भूत्वा शुष्ककर्पूरकल्पांस्तान्निःशेषीकराति । ततो मेघो भूत्वा
 वृष्ट्या चैकार्णवं संपद्यते । एवं भूलये सति जलादीन्यपि ब्रह्मलये स्वरयोनौ लीयन्त इति बोध्यम् । नष्टाकारा इत्याकाशान्ताशस्योपक्रान्तत्वात् ॥ २६ ॥ इति श्री-
 महाभारते मिलेषु हरिवंशे मविष्यपर्वणि टीकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सर्वं दृश्यं विनाशति ज्ञात्वा नाशविशर्जितम् ॥ पदं न्तु विनयादि तृतीये योग उच्यते ॥ १ ॥ भूत्विति । योगी नारायणः शुद्धविम्बात्र एव सन् विभावसुः बह्निप्रवासङ्केषि सममूर्तिः महदहंकारश्चैतन्याशरीरो भूत्वा प्रदीप्तमिच्छित्योद्दीपितामिगमिनिमी रश्मिरूपाभिन्नतद्दकारवृत्तिभिः प्रकाशितान्सागन्तमद्वयतन्नान् रूपार्थान् विगमान्-शोषयति स्वात्मविद्यापयति ॥ १ ॥ विराट्प्रविद्यापनमुक्त्वा सूत्रात्मनस्तदाह । पीव्यति । नदीकूपमहद्यान् मानसान्क्रमान् संशोषयतीत्यनुषज्यते । तद्भवतानां पतन-ल्यानां कामक्रोधादीनां सलिलं सामर्थ्यं रश्मिभिः प्रत्यक्षवर्णनशतः परिणामः पीत्वा विद्याप्य ॥ २ ॥ एवं महीं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपां सहस्रशः भिन्ना सर्वथा विद्याप्य रसा-यास्तस्या एव तलमधिष्ठानकारणं ब्रह्म तर्ह्यति तां नीत्वा तत्रत्यमपि जलम् अहृतपापप्लाविसंक्रान्तं गुणजानम् उत्तमं मानुषानन्दशरीरम् उल्लङ्घयन् पिबते संशोषयति ॥ ३ ॥ अप्सु कारणे ब्रह्मणि स्थितं ह्रेदं मनसो मृदूकरणम् आनन्दम् अन्यत् कार्यं सृजन् स्रष्टयन् प्राणिषु ध्रुवं ददाति । यत् मुखं कार्योपाधिषु निदधति जीवनाय तदपि वृत्ति-रूपत्वात्सहतीत्यर्थः । तदेव स्पष्टीकरोति तत्सर्वमिति ॥ ४ ॥ एवमुच्यमाधिकारिणां मनोमात्रसाधनं योगमभिधाय मध्यमानां वायुनिराधपृषदं तमेवाह । वायुश्चेति । स. योगी वैशम्पायन उवाच ॥ भूत्वा नारायणो योगी सप्तमूर्तिर्विभावसुः ॥ गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान् ॥ १ ॥ पीत्वार्णवांश्च सर्वान्स न-दीकृपांश्च सर्वशः ॥ पर्वतानां च सलिलं सर्वं पीत्वा च रात्रिभिः ॥ २ ॥ भिन्ना सहस्रशश्चैव महीं नीत्वा रसातलम् ॥ रसातलजलं कृतस्त्रं पिबते रसमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अप्सु सृजन्क्रेदमन्यद्ददाति प्राणिनां ध्रुवम् ॥ तत्सर्वमरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ वायुश्च बलवान्भूत्वा स विधूया-खिलं जगत् ॥ प्राणोदयं सुराणां च वायुना कुरुते हरिः ॥ ततो देवगणानां च सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ ५ ॥ ये चेन्द्रियगणाः सर्वे ये चान्ये च यतो-द्भवाः ॥ पूयं द्राणं शरीरं च पृथिवीमाश्रिता गुणाः ॥ ६ ॥

बलवान् मूलाधारादिसर्वचक्रभेदनसमर्थो भूत्वा अखिलं जगत्पादादिजानुपर्यन्तं भूस्थानमित्यादिना तन्त्रोक्तदिशा भावनया स्वशरीरमात्रोक्तं विधूय अधोभूतनस्य उपयुगरितने प्रविद्यापप्रकरणेन निरस्य । प्राणोदयं प्राणानां पञ्चानां सुराणामिन्द्रियाणां च उदयम् उत् ऊर्ध्वं सहस्रारे भूमध्ये वा अपनयनं गमनं हरिर्योगी वायुना विजितेन कुरुते । एतदेव वितरेणह । तत इत्यादिना । देवगणानां च संधर्षजः पावकः निखिलान् लोकानदहति षष्ठेनान्वयः । ततो योगप्रवृत्त्यनन्तरं देवानामध्यादीनां च देहिनां जीवान्तराणाम् । एतेन मदन्यो मुमुक्षुर्नस्तीत्यपि योगिना चिन्तनीयम् । अन्यथा भेदस्याविलयान्मुक्तयसिद्ध्यापत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥ ये चान्ये चेति । यतोद्भवाः यत इन्द्रियादौषां विषयाणामुद्भवस्ते यतोद्भवाः । संधार्षः । तान्येवेन्द्रियाणि तदुद्भूतांश्चाह । पूयमिति । पूयं गन्धाह्वयो विषयः । रसादिमाह्वयार्त्वा घ्राणमिन्द्रियं शरीरं स्थूलं, च एते गुणाः गुणकार्यभूताः पृथिवीमाश्रिताः ॥ ६ ॥

रसश्चाद्रः रसोन्द्रियम् क्लेदः पृथिव्यवयवान्तःश्वशेन तस्याः शिथिलीकरणम् । विपाको विकृतिः ओरनादिरूपा ॥ ७ ॥ शब्दः श्रोत्रं छिद्रदानं चारुहो संश्रिता गुणा इत्यपि द्रष्टव्यम् । त एते सर्वेपि परमेष्ठिनं सूत्रात्मानं वरेण्यम् अवश्यम् उपास्यतया वरणीयं हर्षकेशं हर्षाक्रणामिन्द्रियाणाम् ईशितारं सम्पगाश्रिताः ॥ ८ ॥ तत्तत्सं संश्रप्य भगवन्तान्तर्धामिणा कर्त्ता तत्र सूत्रं मिलिताः सन्तः रश्मिभिः सूक्ष्माभिर्वृत्तिभिः परिवारिताश्चेते देवगणेन्द्रियगणारयः वायुना करणे रूढ्यमाणाः । रूपेति लुप्तोषं पदम् । रूपारयः अन्योऽन्यस्य एकस्मादेनाश्रयात् ॥ ९ ॥ तेषां रूपदीनां संवर्षजश्वासौ उद्धतश्च यः पावको जगत्कारणाद्वैतवन्प्रकाशाग्निर्विखिलोकात् तत्तत्कर्मफलभूतानदहत् कर्मणामिव दाहात् ॥ १० ॥ स्वरूपेणापि लोकदाहमाह । सपर्वतानित्यादिना ॥ ११ ॥ आश्रयणीयानि दहराद्युपास्यरूपाणि सर्वेषां मनोमन्त्रत्वत्तदाहेन दाह इति भावः । असतो-
धिमनोसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति श्रुतेः ॥ १२ ॥ एवं समाधौ सकारणस्य कार्यस्य प्रउयमुत्त्वा

जिह्वा रसश्च क्लेदश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः ॥ रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः ॥ ७ ॥ स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवनं संश्रिता गुणाः ॥ परमेष्ठिनं वरेण्यं च हर्षकेशं समाश्रिताः ॥ ८ ॥ ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवारिताः ॥ वायुना कृष्यमाणाश्च रूपाण्योऽन्यसमाश्रयात् ॥ ९ ॥ तेषां संवर्षजोद्धतः पावकः ज्ञतया ज्वलन् ॥ अदहन्निखिलोकाद्युग्रः संवर्तकोनलः ॥ १० ॥ सपर्वतांस्तरून्पुल्लमाह्लतावल्लीस्तृणानि च ॥ विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च ॥ यानि चाश्रयणीयानि तानि सर्वाणि सोदहत् ॥ १२ ॥ भस्मीभूतांस्ततः सर्वालोकाँल्लोकगुरुहरिः ॥ भूयो निर्वापयामास जलयुक्तेन कर्मणा ॥ १३ ॥ सहस्रदृङ्महातेजो भूत्वा कृष्णो महाघनः ॥ दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम् ॥ १४ ॥ ततः क्षीरानिकारोऽनेन स्वादुना परमाभसाः ॥ शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत्परम् ॥ १५ ॥ व्युत्थाने तदुत्पत्तिमाह । चतुर्भिः भस्मीभूतानित्यादिभिः । हरिर्योगी निर्वापयामास भोक्त्रे भोग्यं कल्पितवान् । केन कर्मणा भोगयाग्व्येन संचितक्रियमाणयोर्दहाल्लेभ्यस्य तद्व्युत्थाने तदुत्पत्तिमाह । चतुर्भिः भस्मीभूतानित्यादिभिः । हरिर्योगी निर्वापयामास भोक्त्रे भोग्यं कल्पितवान् । भूयश्चान्नं विश्वमायानिबृत्तिरिति ज्ञानेन यवदेहायतं मायालेशानुसंदेशनात् धिगम उत्तरपूर्वावयोरश्लेषाविति भ्यायसिद्धत्वात् । जलयुक्तेन कारणभूताविद्यासंस्कारशेषेण । भूयश्चान्नं विश्वमायानिबृत्तिरिति ज्ञानेन यवदेहायतं मायालेशानुसंदेशनात् ॥ १३ ॥ विषयभेदात्सहस्रं दृश्यो यस्य स सहस्रदृक् महातेजाः परंज्योतिरुपः कृष्णः कर्षकः संहर्ता भूत्वा महाघन इव जगदङ्कुरस्रष्टापि भवति । तदेवाह । दिव्यं न तोयेन वि-
चन्द्रमण्डलात्ममृतेन भावनामृतेन हविषा विशुद्धेन तर्पयामास मेदिनीं शरीरम् । व्युत्थाने आदौ शरीरं चेतनया व्याप्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ क्षीरं सत्त्वं स्वच्छत्वात् तन्निष्कारोऽनेन चित्तस्त्वाकारेण परमाभसा चैतन्यामृतेन महेशरीरद्वयं निर्वाणं शान्तिम् अगमत् । योगिनो हि स्थूलशरीरं निर्वाति न तस्य रोगो न जरा न मृत्तुः । प्रानस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुतेः । सूक्ष्ममपि निर्वाति । तत्र को मोहः शोक एव त्वमनपश्यत इति श्रुतेश्च ॥ १५ ॥

अस्य दृष्ट्या बालमपि सर्वं चिन्मात्रमेवेत्याह । ते नगा इति । यं पूर्वं परमार्थत्वं गृह्यतांस्तं नगाः परवदृक्षादयः जलसंछादयः अत्रावगुण्ठताः । किंच सर्वतान्नबोध्यं पयस-
 स्थितं एव धराः धर्तारः सैन्यववनवच्छिद्वना एवेत्यर्थः । तदेवाह । एकाणवजला भूत्वेति । अत एव सर्वसत्त्वविवर्जिताः सर्वस्य विग्रहादेः सन्त्वं सत्ता तद्रहिताः ब्रह्मसत्त्वेव सर्वजा-
 नुस्यूता न विग्रहादिषु पृथक्सत्तास्तित्यर्थः । जगत्पञ्चमपि द्विचन्द्रवद्व्यापितत्वेनैव पश्यतीति भावः ॥ १६ ॥ योगस्य मुख्यं फलं शुद्धात्पदार्शनमाह त्रिभिः । महाज्ञतानीति ।
 ते योगिनः सूक्ष्मे शुद्धे वस्तुनि स्थित्वास्मिन् शेषः । कीदृशं सूक्ष्मं नरा अदर्शनं गता अर्कादयो यस्मिन्नष्टाकर्षणवाक्ये । अतएव महाज्ञानानि न प्रविष्टानि तैव लीनानीत्यर्थः ॥
 ॥ १७ ॥ एवमुक्तप्रकारेण संशोषयित्वा विषयपुं प्रविभक्तं प्रज्ञानं प्रत्याहृत्य पीत्वा निर्विशेषं प्रविज्ञाप्य । किमपीति वाङ्मनसार्गतत्वं सूचितम् ॥ १८ ॥ तदेवाह । एकाण-
 वेति । योगं दुःस्वसंयोगविशेषम् उपागतः प्राप्तः अयुतानाम् अपृथग्भूतानां रज्ज्वादिभ्य इवैरगादीनाम् आत्मस्यैवस्तानां विग्रहादीनां महत्त्वाणि वृत्तिभेदादवन्तानि एकाणव-
 भूतसि शुद्धे ब्रह्मणि गतानि प्राप्तानि विलीनानीत्यर्थः । नायं भृदि घटस्यैव निश्चिन्नरूपो लयः । किन्तु रज्ज्वाग्रहरेर्विवर्त भावः । न चैनमिति क्रियाविशेषणम् । बुद्धि-
 ते नगा जलसंछाद पयसः सर्वतोधराः ॥ एकाणवजला भूत्वा सर्वसत्त्वविवर्जिताः ॥ १६ ॥ महाभूतान्यपि च तं प्रविष्टान्यमितौजसम् ॥ नष्टाकर्षणना-
 काशे सूक्ष्मे जनविवर्जिते ॥ १७ ॥ संशोषयित्वा पीत्वा च वसत्येकः सनातनः ॥ पौराणं रूपमास्थाय किमप्यमितबुद्धिमान् ॥ १८ ॥ एकाणवज-
 ले ह्यासिद्योगी योगमुपागतः ॥ अयुतानां महत्त्वाणि गतान्येकाणवैभूतानि न चैनं काश्चिद्व्यक्तं व्यक्तं वेदितुमर्हति ॥ १९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ एकाण-
 वविधिः कोयं यश्चैव परिकीर्तितः ॥ क एष पुरुषो नाम क्रियोगः कश्च योगवान् ॥ २० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावन्तमसौ कालमेकाणवविधिं प्रति ॥
 करिष्यतीमं भगवानिति काश्चिन्न बुध्यते ॥ २१ ॥ न वै माता न ज्ञाता न ज्ञाता नैव पार्श्वगः ॥ ततोवज्ञायते काश्चिद्व्यते तं देवमिध्वरम् ॥ २२ ॥
 वृत्तेरपि लीनत्वादेनं प्रत्यञ्चं न कश्चिज्ज्ञानातीत्यर्थः ॥ १९ ॥ संक्षेपेण श्रुतं योगं विस्तरं श्रोतुमिच्छुर्जनमेजय उवाच । एकाणवविधिरिति । विधिविधिः दैनंदिनादिप्रलयव-
 दात्यन्तिकप्रलयस्यापि कश्चित्कालावधिरस्तीति प्रश्नः । सति तस्मिन् स्वन एव केवल्यं सेत्स्यति किं साधनानुष्ठानैः संशोषदाहपानादिभिरिति भावः । य एष इति पूर्वोक्तं ज्ञातसा-
 ध्यं प्रलयं परामृशति । न प्राकृतं दैनंदिनं वा एक एव पुरुष एकाणवो नाम । क्रियोगः किरूपायं योगो जतुकाष्टवत्सलिलमैन्वधववित्पयवद्रज्जूरणवद्वा । कश्च योगवान् जीवः ।
 संबन्धिनः संबन्धस्य च योगाख्यस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नत्रयं पूर्वेण सह चतुष्टयम् ॥ २० ॥ क्रमेणोत्तराणि वैशम्पायन उवाच । एतावन्मिति । इमम् एकाणवविधिम् एकाणव-
 नियतिम् एतावन्तं कालं प्रति प्रतीक्ष्य करिष्यति भगवानिति काश्चिन्न बुध्यते । इतरवज्जनिकसाध्यस्य महाप्रलयस्य कालावधिरित्यतः साधनमनुष्ठेयमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ एक एव
 पुरुषो नोमेत्यन्योच्यमाह । न माता प्रमाता अहंकाराग्न्यन्वत्वात् साध्यभावाच्च । न दृष्टा माक्षी वृत्तेरपि विलयाच्च ज्ञाता चरमान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया प्रत्यञ्चं विष-

यकिर्बन् । अतएव न पार्श्वगो न तटस्थः प्रत्यात्मरूपत्वात् । किरूपो योग इत्यस्योत्तरमाह । तत इति । ततस्तस्याप्रत्यर्थार्थो यथा जतुकः प्रसंगेषु त्रयमपि पृथग्दर्शयते । यथा वा जलमैन्ध्वरसो एकलोभीभूतौ पृथक्त्वेनानुमीयते तथा न तत्र तमतेऽन्यत् ज्ञायते रज्ज्वापि सर्पबाधे तदतिरिक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ कश्च योगवानित्यस्योत्तरमाह । नम इति । यः प्रभुर्महामूर्तिं शशास स शयनमरोचयदिति यत्तदोत्थाहारेण योज्यम् । नमसादिरूपं देहेन्द्रियादिसङ्घातं प्रकाशयन् स्वचैतन्येन व्याप्तुवन् तत एव व्यापनाद्धेतोः प्रजापतिं प्रजायत इति प्रजा उपाधितस्याः पतिम् अध्यक्षत्वाभिमानिनं भुवनचरं चक्षुरादिद्वारा सुरेश्वरम् इन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिवृत्त्योः स्वतन्त्रम् एवंविधं जीवं सन्तं वस्तुवृत्तेन पितामहं कार्यस्य पिता कारणं तस्य पिता शुद्धचैतन्यम् अतएव श्रुतिनिलयं श्रुत्यैकगम्यमपि महामूर्तिं मुमुक्षुजीवरूपेण महान्तं मननशीलं शशास । शसु हिंसायाम् । स्वस्वरूपे प्रविलापितवान् यः स भूः भवत्यस्मादिति भूः ईशः शयनम् ईशतानिरोधम् अरोचयत् । शुद्ध एवापाधयभिमानाद्बद्धः सन्योगवान्योगाधिकारी भवनीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७९ ॥ यज्ञरूपकतां योगमुक्त्वा तेषु निगद्यते ॥ मार्कण्डेयसमाधिश्च तद्विधेषु निदर्शनम् ॥ एवमिति ।

नमः क्षितिं पवनमथ प्रकाशयन्नजापतिं भुवनचरं सुरेश्वरम् ॥ पितामहं श्रुतिनिलयं महामूर्तिं शशास भूः शयनमरोचयन्नभुः ॥ २३ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पुष्करप्रादुर्भावे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेकार्णवीभूते शोते लोके महाश्रुतिः ॥ प्रच्छाद्य सलिलं सर्वं हरिनारायणः प्रभुः ॥ १ ॥ महतो रजसो मध्ये महार्णवसमस्य वै ॥ विरजस्को महाबाहुरक्षरं ब्रह्म यं विदुः ॥ २ ॥ आत्मरूपप्रकाशेन तपसा संवृतः प्रभुः ॥ त्रिकमास्थाय कालं तु ततः सुष्वाप सोव्ययः ॥ ३ ॥ पुरुषो यज्ञ इत्येवं यत्परं परिकीर्तितम् ॥ यच्चान्यत्पुरुषारूपं स्यात्सर्वं तत्पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ लोके शुद्धचिदात्मनि महाश्रुतिर्महायथाः ईशः सलिलकार्यं जगत्पच्छाद्य उपसंहृत्य शेत शुद्धचिन्मात्ररूपेणावतिष्ठन् इत्ययः ॥ १ ॥ एतदुपपादयितुं ब्रह्मण एव बन्धमस्मिमाह । महत इत्यादिना रजसः रजोगुणकार्यकर्मफलभूतस्य देहेन्द्रियादिमध्ये दुर्लङ्घ्यत्वात्बन्धान्गवर्णवसगम्य विरजस्को देहादिधर्मास्पर्शी महान्तो चाह इव बाहू अक्षरब्रह्मरूपौ प्रणवनन्वमसिवात्म्यरूपौ उपास्तिक्रियाप्रत्यक्षत्वात्कारणार्थां जगदुद्धारक्षमां विद्येते यस्य तथा ॥ २ ॥ आन्यति । यं परं ब्रह्म विदुः सः समुद्रः परमात्मा सुष्वाप स्वरूपं विस्मृतवानिति संबन्धः । तत्र हेतुः । तपसा आलोचनेन मनोस्थालकेन संवृतः निराहितासङ्गरूपः । काहेन तपसा आत्मरूपप्रकाशेन चेतन्याभासेन । अत एव त्रिकं भूतसविष्यद्रतमानरूपेण त्रिविधं कालम् आस्थाय अधिष्ठाय सुष्वाप ॥ ३ ॥ एवं प्रभोरिव बन्धप्रमक्तिं प्रदर्शय तद्विद्वन्मुपायं योऽयज्ञरूपकण विधित्सुस्तस्याप्यं वरत्वाह । पुरुषा यज्ञ इति । पुरुष इव पुरुषः शिरःगण्ण्यादिरूपकः यज्ञो योगयज्ञप्राप्यः यत्पुरुषाख्यं परं कीर्तितं, स उतामः पुरुष इत्यादिश्रुतिषु यज्ञान्यद्विद्यदादि पुरुषेण विदात्मनेव ख्यायते प्रकाशयते तत्सर्वं पुरुषोत्तमः चिन्मात्रमेव तत्तद्व्यस्तस्यान्यस्य तदनन्त्यत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं प्राप्यमुक्त्वा प्रापकमाह । ये चेति । यज्ञपशुब्रह्मनिष्ठाः विप्रा इव विप्राः रगादिभूत्याः ऋत्विजाः कनौ कालात्मनि रस्मिन् यज्ञन्ते संगतिं कुर्वते ऋत्विजान्मयआदयः । यज्ञेः संगतिकरणार्थात् । आत्मवेदात् चित्पुरुषात् पुरासृताः अनदो संसारे पूर्वमिद्धाः यज्ञेभ्यः यज्ञार्थमेव भूताः न पश्चादिसाधारणविषयसामोर्गार्थं यथैतत्तथा श्रूयतां मत्तदिति शेषः ॥ ५ ॥ योगयज्ञाहर्त्विजः प्रस्ताति । ब्रह्मणमिति । अत्र काठक विश्वमृजो मन्त्रे ब्रह्म ब्रह्मात्मवत् स्वयम् अमृतमेभ्य उदागयादिति । ब्रह्मासृताब्दाभ्यां वेदतदर्थो उच्यते । तत्र परममिति विशेषणादुपनिषद् एव ब्रह्म तत्साध्या वृचिगमत्साधनत्वादमृतम् । ते उभे ब्रह्मोद्गातृशब्दाभ्यामिहोक्ते । वक्रपञ्चमत्वेन च तयोर्न्नरङ्गत्वमुक्तम् । होत्रध्वर्युमृत्यु ह होतृषामसीत्याणो अध्वर्युरसवदिति श्रुत्युक्तां सत्यप्राणो नाभ्यां मर्त्योक्तप्राणजया वक्रजावपि तदुपकारकतया किञ्चिद्वाहिरङ्गं । एवमुत्तरत्र अक्षरयोजना स्पष्टा । ब्रह्मादिचतुष्टयं वक्रादमृजदित्युक्ता ब्रह्मणाछन्दम्यादिचतुष्टकं बाहुभ्याममृजदित्याह । बाहुभ्यामित्यादिसमादश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मणत्वाद्वह वेदस्मदध्येतृत्वात् ब्रह्मणो ब्रह्मणाच्छंसी नाम संप्रस्तारं प्रस्तोतारं तन्मन्त्रं वरुणं मैत्रावरुणसंज्ञं प्रशान्तारं प्रतिग्रातारं प्रतिप्रशयतारम् एतैः । अथ ॥ स ब्रह्मणस्तेजः भूत ॥ ह प्रस्तेतैषामासति

ये च यज्ञपरा विप्रा ऋत्विजा इति संज्ञिताः ॥ आत्मवेदात्पुराभूता यज्ञेभ्यः श्रूयतां तदा ॥ ५ ॥ ब्रह्माणं परमं वक्रादुद्गातारं च सामगम् ॥ होतारमथ चाध्वर्युं बाहुभ्याममृजन्प्रभुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणत्वाच्च संप्रस्तारं च सर्वज्ञः ॥ तन्मन्त्रं वरुणं सृष्ट्वा प्रतिग्रातारमेव च ॥ ७ ॥ उदरात्प्रतिहत्तारं पोतारं चैव भारता ॥ अच्छावाकमनोरूभ्यां नेष्टारं चैव भारता ॥ ८ ॥ पाणिभ्यामथ चाग्नीध्रं सुब्रह्मण्यं च यज्ञियम् ॥ ग्रावाणमथ बाहुभ्यामुद्गातारं च यज्ञियम् ॥ ९ ॥

ऋतमेषां प्रशान्तासीत् अपानो विद्वानवृत्तः प्रतिप्रातिष्ठदध्वर इति श्रुत्युक्तस्ते तेजोभूत क्रतापानारूढो धीबलपूर्वभूमृत्तिस्यधर्माचरणजयानुकूलपानाख्यमूलबन्धा विहिता ज्ञेयाः ॥ ७ ॥ उदरादिति । प्रतिहर्त्तुं पोतृच्छावाकनेष्टशब्दः भविष्यत्यति चाहत, अपचितिः पोत्रियामयजत्, अच्छावाको भवदधाः, नेष्ट्रीयामयजन्निर्विगति श्रुत्युक्तेषु भविष्यत् भाव्यनुंधानम् अपचितिर्वेदतातिथिपूजनं यथा यथास्करमिति वदान्यत्वादि विधिस्तस्मैजः ॥ ८ ॥ तथा अग्नीध्रसुब्रह्मण्यधावशब्दोक्तग्रावस्तदुद्गातृशब्दः, आग्नीध्राद्विदुषी सत्यं श्रद्धा ह वैवायजत्सर्वं वागेषां तु ब्रह्मण्यासीत् ओजोभ्यष्टैश्चवृणः ऊजानमुदवहदिति श्रुत्युक्तेषु विदुषी शास्त्रार्थपबृंहिका ऊहापोहकौशलवती श्रद्धा वाक् स्वाध्यायप्रवचने ओज इन्द्रियजये शौर्यम् ऊर्कयोषाङ्गानामूर्जितिरित्येते शास्त्राः । यज्ञेहि ब्रह्मा ॥ १ ॥ उद्गाता ॥ २ ॥ होता ॥ ३ ॥ अध्वर्युः ॥ ४ ॥ ब्रह्मणाच्छंसी ॥ ५ ॥ प्रस्तोता ॥ ६ ॥ मैत्रावरुणः ॥ ७ ॥ प्रतिप्रशयता ॥ ८ ॥ प्रतिहर्ता ॥ ९ ॥ पोता ॥ १० ॥ अच्छावाकः ॥ ११ ॥ नेष्टा ॥ १२ ॥ अग्नीध्रः ॥ १३ ॥ सुब्रह्मण्या ॥ १४ ॥ ग्रावस्तोता ॥ १५ ॥ उद्गाता ॥ १६ ॥ एते ऋत्विजः । एते योगे यथाक्रमं प्रणवः ॥ १ ॥ तदर्थमावगम् ॥ २ ॥ सत्योक्तिः ॥ ३ ॥ प्राणजयः ॥ ४ ॥ यतैक्ष्ण्यम् ॥ ५ ॥

पूर्वस्मृतिः ॥ ६ ॥ आचारः ॥ ७ ॥ अपानजयः ॥ ८ ॥ भाविदुःखचिन्ता ॥ ९ ॥ ईशूजा ॥ १० ॥ दानम् ॥ ११ ॥ योगोत्साहः ॥ १२ ॥ सात्विकी श्रद्धा ॥ १३ ॥ वेदान्तश्रवणम् ॥ १४ ॥ इन्द्रियशौर्यम् ॥ १५ ॥ योगाङ्गानामूर्जिती ॥ १६ ॥ श्व लक्ष्यन्ते ॥ १७ ॥ एवमिति । एतानुपनिषदादीन् सर्वयज्ञानां चत्वारः सर्वाजयोगाः पञ्चमो निर्बीजश्च वक्ष्यमाणस्तेषां सर्वेषां योगयज्ञानां प्रवक्तृन् प्रापकान् वज्रगतावित्यस्मानुचू ॥ १० ॥ तदेष इति । स एष क्रात्विक् स्रष्टा भगवान् वेदप्रधानो वेदैकगम्यः । नावेदोविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुतेः पुरुषः परमात्मा यज्ञेन योगेन सम्यक् मितः प्रमितोपरोक्षीकृतः यज्ञसंमितः वेदाश्च तन्मयाः तस्यैव प्रतिपादकाः क्रियाश्च तन्मयास्तत्प्रापका इत्यनुषज्य योज्यम् ॥ ११ ॥ एवमुक्तसाधनकलापविशिष्टो योगी यदा एकाग्रं चिन्मात्रं स्वर्पितं प्रवेष्टुं यतते तदाश्चर्यम् असूत भवति । तत् विश्वरूपदर्शनातीतानागतादिदर्शनं चेत्यादि श्रूयते । वेदं सर्वं ह पश्यः पश्यति यच्चान्यदिच्छन्न लभते तदत्र गत्वा विन्दत इत्यादौ । अत्राख्यायिकामाह । तद्वयवृत्तमित्यादिना ॥ १२ ॥ जीर्णः सर्वेषां-

एवमेवैष भगवान् षोडशैतान् जगत्पतिः ॥ प्रवक्तृन्सर्वयज्ञानामृत्विजोऽसृजदुत्तमान् ॥ १० ॥ तदेष वै वेदमयः पुरुषो यज्ञसंमितः ॥ वेदाश्च तन्मयाः सर्वे साङ्गोपनिषदक्रियाः ॥ ११ ॥ स्वपित्येकाग्रं चैव यदाश्चर्यमभूत्तदा ॥ श्रूयते तद्यथा वृत्तं मार्कण्डेयो यदुन्वसूत ॥ १२ ॥ जीर्णो भगवतस्तस्य कुक्षौव महासुनिः ॥ बहुवर्षसहस्रायुस्तस्यैव वरतेजसा ॥ १३ ॥ इति तीर्थप्रसङ्गेन प्रथिवीतीर्थगोचरः ॥ आश्रमानपि पुण्यांश्च तीर्थान्यायतनानि च ॥ १४ ॥ देशान्ग्राह्याणि चित्राणि पुराणि विविधानि च ॥ जपहोमरतः क्षान्तस्तपो धारं समाश्रितः ॥ १५ ॥ मार्कण्डेयस्तस्तस्य शनैर्वक्त्राद्विनिःसृतः ॥ निष्क्रामन्तं न चात्मानं जानीते देवमायया ॥ १६ ॥ निष्क्रान्तस्तस्य वदनादेकाग्रवमथो गतः ॥ सर्वतस्तमसा च्छन्नं मार्कण्डेयो निरीक्षते ॥ तस्योत्पन्नं भयं तीव्रं संशयश्चात्मजीविते ॥ देवदर्शनसंहृष्टो विस्मयं चागमत्परम् ॥ १८ ॥

धिप्रहणेन प्रविलीनः । मार्कण्डेयं स्तौति साद्धयेन । बह्विति वक्ष्यमाणप्रकारेण तीर्थनिमित्तमेव सर्वतीर्थदर्शी न दक्षिणाद्यर्थमित्यर्थः । आश्रमानित्यादीनां समाश्रित इत्यनेन संबन्धः ॥ १४ ॥ एवं चिन्मात्रे लीनोऽपि मार्कण्डेयः पुनर्विनाप्युत्थानसंकल्पमुपवत्समाधेयुर्दृष्टिदित्याह । मार्कण्डेय इति । बक्रास्त्वलयस्थानात् ॥ १५ ॥ एवं व्युत्थितोऽपि अथो पुनः एकाग्रं चिन्मात्रं गतः प्रवेष्टुं प्रयत्नं कृतवान् । तं च तमसा अज्ञानेनावरणविक्षेपशक्तिमना आच्छन्नं निरीक्षयते । अयं भावः । चित्तमन्वं तन्वे प्रणिथित्वादपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वात्तत्र विक्षेपरूपमैश्वर्यमेवावेक्षितवान् रज्ज्वामिव सर्पमिति ॥ १७ ॥ भयं द्वैतदर्शनजम् । द्वितीयद्वि भयं भवतीति श्रुतेः । आत्मजीविते स्वरूपस्यैव किं निर्विशेषमेव स्वरूपं नित्यमुत सर्वविशेषमिति संशयोत्पन्नः । संशयच्छन्दं विवेकबलेनैव कृतवानित्याह । देवेति । देवदर्शनं शुद्धसाक्षात्कारः तेन संहृष्टः प्राप्तानन्दः विस्मयं परं चागमत् । कागणात्तोष्येव्याकास्मिकीमन्तःसृष्टिं दृष्ट्विति ज्ञातः ॥ १८ ॥

विवेकमेवाह । संचितयतीति । मध्यस्थः निर्विषयप्राविशोऽन्यतरनिर्णयहीनः चिन्ता मनोस्थः माह इन्द्रजालादिज्ञा भ्रमः भ्रमः प्रसिद्धः ॥ १९ ॥ एतेषामन्यतनायं भवो भनोविकारा न वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । तस्यैवासेभवमाह । नहीति । सत्यं पारमार्थिकम् अयुक्तम् असाङ्गि असाङ्गितम् अविवक्षादिमङ्गलान्यं सत ईदृशं मनोस्थोदिह । भविममह-
ति ॥ २० ॥ तत्र हेतुमाह । नहीति । महाभूतानां नाशेऽपि सामानस्य चिन्तादिबन्धनत्वस्यैव संभवात्क्रममा व्योकोपर्यागनि चिन्तितवान् ॥ २१ ॥ स एवं तत्त्वनिश्चयान्वाह-
सदेहनिवृत्तिं कामयमानः स्वाराध्यां कारणोपाध्यसिमानिनि देवतामपश्यत् । तथा च प्रतिबोधितः हृतकृत्यो बभूवेत्याह । अपश्यदित्यादिना । नोपाढ्याभिनि कृष्णान्त्रं मुचिगम् ।
महाणवे परमानन्दे ॥ २२ ॥ जाग्रन्तमित्यार्षो नृम् ॥ २३ ॥ पुनः पूर्ववच्चिन्मात्रत्वं प्राप्त इत्याह । स देवमिति ॥ २४ ॥ स एतेषां तद्विषयान्त्रत्वं ध्वनं तु स्वयमात्रमिति

संचिन्तयति मध्यस्थो मार्कण्डेयोतिशङ्कितः ॥ किंस्वद्वेदयं चिन्ता माहः स्वप्नानुभूयते ॥ १९ ॥ व्यक्तमन्यतमो भावो ह्येतेषां भविता मम ॥
नहीदृशमसंछिद्युक्तं सत्यमहीति ॥ २० ॥ नष्टचन्द्रार्कपवने छत्रपर्वतभूतले ॥ कतमः स्यादयं लोक इति चिन्ताव्यवस्थितः ॥ २१ ॥ अपश्यञ्चा-
पि पुरुषं शयानं पर्वतोपमम् ॥ तोयाढ्यमिव जामूतं मध्ये मग्नं महार्णवं ॥ २२ ॥ तपन्तमिव तेजोभिर्भास्वन्तमिव वर्चसा ॥ जाग्रन्तमिव गाम्भी-
र्याञ्छ्वस्तमिव पन्नगम् ॥ २३ ॥ स देवं प्रष्टुमायाति को भवानिति विस्मयात् ॥ तथैव च शूनैर्भूयां मुनिः कुक्षिं प्रवेक्षितः ॥ २४ ॥ स प्रविष्टः
पुनः कुक्षौ मार्कण्डेयः मुनिश्चितः ॥ तथैव चरते भूयो विजनन्मन्द्रदर्शनम् ॥ २५ ॥ स तथैव यथापूर्वं पृथिवीमते पुनः ॥ पुण्यतीर्थानि पूतानि
निरीक्षदिव भूतले ॥ २६ ॥ ऋतुभिर्यजमानांश्च समाप्तवरदक्षिणैः ॥ पश्यते देवकुक्षिस्थान्यज्ञियाञ्छतशो द्विजात् ॥ २७ ॥ सदृत्तमाश्रिताः सर्वे
वर्णा ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ चत्वारश्चाश्रमाः सम्यग्रथोद्दिष्टपदानुगाः ॥ २८ ॥ वयोर्णां शतसाहस्रं मार्कण्डेयो महासुनिः ॥ विचरन् पृथिवीं कृतानां
न च कुक्ष्यन्तमैक्षत ॥ २९ ॥ ततः कदाचिदथ वै पुनर्वक्राद्दिनःसृतः ॥ सुतं न्यग्रोधशाखायां बालमेकं निरीक्षते ॥ ३० ॥

संज्ञातेमेव निश्चितवानित्याह । संप्रविष्ट इति ॥ २५ ॥ स तथैवेति । यथा व्युत्थाने तथैव संज्ञाने घटमार्दकं कृतवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ देवकुक्षिस्थान् हृदाक्रपाश्याज्-
ईक्षते स इति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत्त्वनिश्चयस्य दुःसंपादकत्वं वक्तुं पुनर्मार्कण्डेयस्य मोहमाह । ततः कदाचिदिति । वक्राज्जिःसृतः समावेद्युत्थितः
न्यग्रोधशाखायां न्यक् नैचैः रोहतीति न्यग्रोधः स्थूलः संसारवृक्षः । ऊर्ध्वमूलमधःशाखमित्युक्तेः । तस्यां शाखायाम् एकदेशे सुप्तमनाविष्कृतैश्चर्य शान्तं बालं
स्वाराध्यमीशं चिन्तयते कस्मिन्सति ॥ ३० ॥

यथा चेति । स्रष्टा चेत्यर्थः । एकार्णवजले शुद्धज्ञानसामर्थ्यं नीहारणज्ञानेन पूर्ववचिरोहिते सति तथा लोकेपि भूतविवर्जिते चतुर्विधे भूतप्राप्त्यर्थे । अतएवाव्यक्ते भीमणे च द्वितीयाभावात् तस्मादेकार्णा विभेतीत्यविद्यावस्थायामेकार्कितं प्रति भयजनके सति भगवान् गुणदिरूपणाविर्भूय भक्ताननुकूलतीरियाह । स भूय इत्यादिता ॥ ३१ ॥ विस्मयाविष्टः समाधौ कृतस्य व्यावहारिकस्य तीर्थक्षेत्रदर्शनं व्युत्थाने च तद्दर्शनमिति विस्मयाविष्टः दिव्यै र्हाकियालदर्शनाच्च कौतूहलसमन्वितः ॥ ३२ ॥ सोचिन्त्यदित्यादिः स्रष्टार्यो ग्रन्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ क इति । तपः परिभगवन्नि शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एवं वयस्तपोभ्यां बृद्धमन्यश् ऐक्यात्म्यं बुभोधयिष्या

यथा चैकार्णवजले नीहारेण वृत्तान्तरे ॥ अव्यक्तभीषणे लोके सर्वभूतविवर्जिते ॥ ३१ ॥ स भूयो विस्मयाविष्टः कौतूहलसमन्वितः ॥ बालमादित्यसंकाशं न शक्नोत्युपसर्पितुम् ॥ ३२ ॥ सोचिन्त्यदथैकान्ते स्थित्वा सलिलसन्निधौ ॥ पूर्वदृष्टमिदं नेति शङ्कितो देवमायया ॥ ३३ ॥ अगाधे सलिलस्तन्वधे मार्कण्डेयः प्लवन्मुनिः ॥ न शान्तिं लभते तत्र श्रमात्संस्तविक्लवः ॥ ३४ ॥ तथैव भगवान्हंसो गतो योगेन बालताम् ॥ बभापे मेवतुल्येन स्वरेण पुरुषोत्तमः ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्वत्स न भेतव्यामिहैवायाहि दान्तिकम् ॥ मार्कण्डेय मुने धीर बालस्त्वं श्रमपीडितः ॥ ३६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ को मां नाम्ना कीर्तयते तपः परिभवन्मम ॥ बहुवर्षसहस्रायुर्दृष्यंश्चैव मे वयः ॥ ३७ ॥ न ह्येषु समुदाचारो देवेष्वपि समाहितः ॥ मां ब्रह्मापि स विश्वेशो दीर्घायुरिति भाषते ॥ ३८ ॥ कस्तपो घोरशिरसो ममाद्य त्यक्तर्जावितः ॥ मार्कण्डेयेति मां प्रोक्त्वा मृत्युर्माक्षितुमिच्छति ॥ ३९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाषते क्रोधान्मार्कण्डेयो महासुनिः ॥ अथैनं भगवान् भूयो बभापे तत्परायणम् ॥ ४० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अहं ते जनको वत्स हृषीकेशः पिता गुरुः ॥ आयुःप्रदाता पाराणः किमर्थं नोपसर्पसे ॥ ४१ ॥ मां पुत्रकामः प्रथमं पिता ते ह्यङ्गिरा मुनिः ॥ पूर्वमाराधयामास तपस्तीव्रमुपाश्रितः ॥ ४२ ॥ ततस्त्वां घोरशिरसं दहनोपमतेजसम् ॥ दत्तवानहमात्मभटं महर्षिममितायुषम् ॥ ४३ ॥ तत्र नोत्सहते चान्यो यो न भूत्यो ममात्मकः ॥ द्रष्टुमेकार्णवगतं क्रीडन्तं योगधर्मिणम् ॥ ४४ ॥

तस्य गर्वं तावदपेक्ष्यन् श्रीभगवानुवाच । अहं ते जनक इत्यादि । नोपसर्पति भवान् मामिति शेषः ॥ ४१ ॥ अङ्गिराः हिरण्यगर्भः । एतं नु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेङ्गानां हिरसस्तेनेति श्रुत्या विश्वपितरि तैजसेङ्गिरःशब्दबृहद्वेदोक्तिस्तत्वात् ॥ ४२ ॥ घोरशिरसं नाम्ना । मार्कण्डेय इति तु मृकण्डोरपत्यत्वात्ताम ॥ ४३ ॥ तत्र आवयोर्जन्यजनकभावोर्भवन्धे सति यो ममात्मको मदमित्यो न भूतः सोऽन्यो चेत्तत्वात् एकार्णवगतं योगधर्मिणं मां द्रष्टुं नोत्सहत इति याजना । अयं सावः । जडाजडौ द्वौ पदार्थौ तत्र जडो नाजडं द्रष्टुमिष्टे, नाप्यजडो जडादन्यं, तस्यापि दृश्यत्वेन जडत्वापत्तेरत आवयोरैकात्म्यं निश्चिनमिति ॥ ४४ ॥

इदमेव ऐकात्म्यं विस्तरेण वक्तुं प्रथमवतारयति । तत उत्थाद ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ माथायास्तन्त्रं श्रीमगवाप्तवाच । अहं नागयण इति । यायममममल्य-
विषयः नारायणे नाराख्यकृत्स्नप्रपञ्चलयाशिष्ठानमप्राधिमशथन्यं तदव मायया अन्यथा भाति । तत्त्वं तज्ज्ञानमायाविनिवृत्तिभट्टज्ञानद्रज्जगद्वह्मादिरूपेण मायैव भातित्यर्थः ॥
४९ ॥ ऐकात्म्यग्रहणमर्थानाम् उपास्यर्थं विसृतिराह । अहमेन्द्र पद इत्यादिना साद्वचनेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यदिति । तपसा स्वधर्मादुत्पन्नं भावितात्मनो
वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रसन्नवदनो विस्मयोत्फुल्लोचनः ॥ मूर्ध्नि वदन्नालिपुटो मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ४५ ॥ नामगोत्रे ततः श्रुत्वा दी-
र्घयुलौकयूजितः ॥ अथाकरोन्नमस्कारं प्रणतः शिरसा प्रभुम् ॥ ४६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इच्छेहं तत्त्वतो मायाभिर्मां ज्ञातुं तवानव ॥ यदेका-
र्णवैमध्यस्थः शेषे त्वं बालरूपवान् ॥ ४७ ॥ किंसंज्ञः कश्च भगवँल्लोके विज्ञायसेऽनव ॥ तर्कये त्वां महाभूते न भूतमिह तिष्ठति ॥ ४८ ॥ श्री-
भगवानुवाच ॥ अहं नारायणो ब्रह्मा संभवः सर्वदोहनाम् ॥ सर्वभूतोद्भवकरः सर्वभूतविनाशनः ॥ ४९ ॥ अहमेन्द्रे पदे शक्र ऋतूनामपि वत्सरः ॥
अहं युगे युगाक्षश्च युगस्यावर्त्त एव च ॥ ५० ॥ अहं सर्वाणि सत्त्वानि देवतान्यखिलानि च ॥ भुजगानामहं शेषस्तादृष्योहं सर्वपक्षिणाम् ॥ ५१ ॥
अहं सहस्रशीर्षा द्यौः पदैरभिसंवृतः ॥ आदित्यो यज्ञपुरुषो देवो यज्ञमयो मखः ॥ अहमग्निहोत्रवाहो यादसां पतिरव्ययः ॥ ५२ ॥ यत्पृथिव्यां
द्विजेन्द्राणां तपसा भावितात्मनाम् ॥ बहुजन्मनिरुद्धात्मा ब्राह्मणो यतिरुच्यते ॥ ५३ ॥ ज्ञानवान् दृष्टविश्वत्मा योगिनां योगवित्तमः ॥ कृतान्तः
सर्वभूतानां विश्वेषां कालसंज्ञितः ॥ ५४ ॥ अहं कर्म क्रिया जीवः सर्वेषां धर्मदर्शनः ॥ निष्क्रियः सर्वभूतेषु स्वात्मज्योतिः सनातनः ॥ ५५ ॥
प्रधानं पुरुषो देवोहमाद्यस्त्वक्षयोऽव्ययः ॥ अहं धर्मस्तपश्चाहं सर्वथामनिवासिनाम् ॥ ५६ ॥ अहं ह्यशिरा देवः क्षीरोदे यो महार्णवे ॥ ऋतं सत्यं
च परममहमेकः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ अहं सांख्यमहं योगमहं तत्परमं पदम् ॥ अहमिज्यो भवश्चाहमहं विद्याधिपः स्मृतः ॥ ५८ ॥ अहं ज्योतिरहं
वायुरहं भूमिरहं नभः ॥ अहमापः समुद्राश्च नक्षत्राणि दिशो दृश ॥ अहं वर्षमहं सोमः पर्जन्योहमहं रविः ॥ ५९ ॥ क्षीरोदः सागरश्चाहं समुद्रो
वडवामुखः ॥ वह्निः सर्वतको भूत्वा पिबंस्तोयमहं रविः ॥ ६० ॥ अहं पुराणं परमं तथैवह परायणम् ॥ भविष्यं चैव सर्वत्र भविष्ये सर्वसंभवः ॥ ६१ ॥
युद्धचेतसां मध्ये बहुषु जन्मसु निरुद्धात्मा निरुद्धचेता ब्राह्मणो ब्रह्मवित् यतिः संन्यासी । यदुच्यते, ब्रह्मविद्ब्रह्म मयतीति शब्धे श्रुतत्वेनाच्यते तद्वद्ब्रह्म मायया अनारोपितं
रूपमहमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
विद्याधिपो विद्याप्रदाता ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ मागसो लक्षणेदकः । मयदः स्वादुःकादिः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तत्सर्वं मामकं स्मृतं स्वरूपमिति शेषः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मम धर्मपुः ऐश्वर्यपुः कुक्षौ चर निर्विकल्पं समाधिमुर्नातुष्ठ सुखी संसारदुःखान्यः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मादीन् प्रति स्वर
तदशकारणत्वं मा भूद किंतु अभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपं कारणत्वमेवेत्याह । मम ब्रह्मा शरीरस्य इति कनेके कुण्डलवत् सर्वमिदं मय्येवोत्पन्नं चेति भावः ॥ ६५ ॥
एकाक्षरः अकारः । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतः । अक्षरः प्रणवः त्रिपदा गायत्री ॥ ६६ ॥ सर्ववेदान्तप्रसिद्धं महामुनिव्यसिो वबन्धेत्याह वैशम्पायनः । एवमिति ।
आहृतवान् आनीतवान् मार्कण्डेयं मुखे प्रक्षेप्तमिति शेषः ॥ ६७ ॥ हंसं परमात्मानं शुश्रूषुः निर्विकल्पकेन समाधिना आराधयितुमिच्छुः ॥ ६८ ॥ अध्यायार्थ-
मुपसंहरति । तदक्षरमिति । हंससंज्ञं तत्तदक्षरम् अविनाशि ब्रह्म कीदृशः विविधं वपुराश्रितः सन्नपि महोणिवे विन्मात्रावस्थायां चन्द्रास्करशङ्किततत्करणमवस्थमुर्वजिते
यत्किञ्चित्पश्यसे चैव यच्छृणोषि च किञ्चन ॥ यच्चानुभवसे लोके तत्सर्वं मामकं स्मृतम् ॥ ६२ ॥ विधं सृष्टं मया पूर्वं सृजेयं चाद्य पश्य माम् ॥
युगे युगे च स्रक्ष्यामि मार्कण्डेयाऽखिलं जगत् ॥ ६३ ॥ तदेतदखिलं सर्वं मार्कण्डेयवधाराय ॥ शुश्रूषुर्मम धर्मपुः कुक्षौ चर सुखी भग्न ॥ ६४ ॥
मम ब्रह्मा शरीरस्थो देवाश्च ऋषिभिः सह ॥ व्यक्तमव्यक्त्यांगं मामवगच्छापराजितम् ॥ ६५ ॥ अहमेवाक्षरो मन्त्रह्रयक्षरश्चैव सर्वशः ॥ त्रिपदश्चैव
परमास्त्रिवर्गार्थनिदर्शनः ॥ ६६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेतत्पुराणेण वेदान्ते च महाशुनिः ॥ वक्रं व्याहृतवानाहु मार्कण्डेयं महामुनिम् ॥ ६७ ॥
प्रवेक्षयामास ततो जठरं विश्वरूपधृक् ॥ ततो भगवतः कुक्षौ श्रविष्टो मुनिसत्तमः ॥ ६८ ॥ तदक्षरं वि-
विधमथाश्रितो वपुर्महोर्णवे व्यपगतचन्द्रभास्करे ॥ शनैश्चरन्श्रुपि हंससंज्ञितोऽमुज्जगद्विभ्रजति कालपर्यये ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे भविष्यपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आपनः स पिभुर्भूत्वा कारयाभास वै तपः ॥ छादयित्वात्मनो
देहमात्मना कुम्भसंभवः ॥ १ ॥

कार्यकारणप्रपञ्चान्ये इत्यर्थः । शनैः भूमिजयक्रमेण चरन् तालालपर्यये अवियोल्लेखवशात्समाधिपुण्यकिञ्छेदफले जगदसृजत् महासत्तमं विभ्रजति विविधभौतिकं सृजति
॥ ६९ ॥ इति हरिवंशे महाभारते खिलेषु भविष्यपर्वणि टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अत्रैव ब्रह्मविदिति विस्पष्टयितुमापवात् । पञ्चमेयाहमादीनां जन संक्षिप्य वर्ण्यते ॥ १ ॥
आपव इति । स विमुहस्ताख्य आपवो वसिष्ठाख्यो ब्रह्मर्षिर्भूत्वा तपो योगस्य लभयामास कृतवान् । गणो राज्यमर्चकारदितिवत्सर्वार्थं गिच । अत्ययः रस्य कुम्भसं-
भवदेहम् आत्मना समष्ट्यभिमानिनाच्छादयित्वा । स्थूलदेहनाशान् त्यक्त्वा स्वार्थः । वसिष्ठस्य हि कुम्भाज्जन्य रम्यते । मित्रावरुणयोर्दीक्षायोगस्त्वशीमप्यसं दृष्ट्वा सतीवरे
कुम्भे रतोपतन्नोऽस्त्यवमिष्ठौ जायेतामिति ॥ १ ॥

ततो देहाच्छादनान्हात्मा ईश्वरः सन् अत एवातिबलोऽनन्तरात्मिकः लोकस्य भातिकस्य तदुपादानभूतानामपि पञ्चसंज्ञानां भूतानां विद्यदादीनां च मज्जेते मर्ति व्यचिन्तयत् । विश्वभूतो विश्वात्मा । एतेन स ऐक्षत इमंलोकानुसृजा इति श्रुतरथो दर्शितः ॥ २ ॥ तस्यैवं चिन्तयतस्तत्र तदा निराकाशो तोयमये पिन्मये सूक्ष्म दुर्लभे गह्वरे दुर्गमिमे वम्बन्नि जगति लीने सति तपसा ईक्षणबलेन भाविनः संवर्द्धितः आत्माऽहंकारो येन स भावितात्मा तस्य ॥ ३ ॥ ईपदिति । सः भावितात्मा सलिले चिदात्मनि अविष्टान् स्थितान् ध्यस्तः सत्त्वर्णवर्णं परं तत्त्वम् ईपत्संक्षोभयामास । शुद्धापचितिः समद्विगहंकारेण ईश्वरगम्यमिति भाविवनीत्यर्थः । स ईश्वरानन्तेण द्वितीयेन ऊर्भिणा संकल्पेन सूक्ष्मम् इन्द्रियाग्रहं छिद्रमाकाशाख्यं स्वयम्भूतचदा ॥ ४ ॥ तत्रेति । तत्र छिद्रे मोनन्मराभिणा शब्दगतिभूतद्वयनुषज्य योजयम् । स ईश्वरः परः संकल्पान्तरेण तस्मिन्नाकाशे शब्दरूपेण गतिः परिरमन्दः तत्त्वदेवे अभूदित्यर्थः । किं कृत्वा मारुतद्रवसंभवा भूत्वा वायुवर्णवैवं शब्दगतिरूपेण संभवः प्रादुर्भावो यस्य सः । यावन्नुग्रहादेय संयोगविभागहेतुर्गतिर्जायते तावच्च

ततो महात्माऽतिबलो मर्ति लोकस्य सर्वज्ञे ॥ महतां पञ्चभूतानां विश्वभूतो व्यचिन्तयत् ॥ २ ॥ तस्य चिन्तयतस्तत्र तपसा भावितात्मनः ॥ निराकाशो तोयमये सूक्ष्मे जगति गह्वरे ॥ ३ ॥ ईपत्संक्षोभयामास साण्वं सलिले स्थितः ॥ सोनन्तराभिणा सूक्ष्ममथ छिद्रमभूतदा ॥ ४ ॥ तत्र शब्दगतिभूत्वा मारुतद्रवसंभवः ॥ स लब्ध्वान्तरमक्षोभ्यो व्यवर्द्धत समीरणः ॥ ५ ॥ विपदता बलवता तेन संक्षोभितोर्णवः ॥ अन्योन्यवेगाभिहता ममन्युश्चोर्मयो भृशम् ॥ ६ ॥ महार्णवस्य शुब्धस्य तस्मिन्मभसि मथ्यति ॥ कृष्णवत्सार्त्ता समभवत्प्रभुर्वैधानरोर्चिमान् ॥ ७ ॥ तत्र संशोपयामास पावकः सलिलं बहु ॥ क्षयाजलनिधेश्छिद्रमभवन्निःसृतं नभः ॥ ८ ॥

च शब्दविभावे कारणमित्यर्थः । ननु क्व तदा वायुरित्यत आह । स इति । ईश्वरः अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा लब्धवैव अक्षेप्योपि सन्समीरणे भूत्वा व्यवर्द्धत । आकाशादनन्तरमेव उत्पन्नो वायुः शब्दगत्योः निमित्तत्वं प्रापत्यर्थः ॥ ५ ॥ विवर्द्धतेति । आपत्संक्षोभः । अर्णवभिदात्मा तेन वायुना कथं संक्षोभित इत्यत आहान्योन्येति । इदानीं हि चिदहंकाराकाशवायवः सन्ति । तत्र चित्तहंकारस्य जाड्यम् अभिहितम् इतरेण तस्याः शुद्धत्वं हतम् । एवमहंकारव्यञ्जनेन वायोर्भिः स्पन्दत्वं हतम् वायुनाऽप्यहंकारतोरभिः स्पन्दत्वं हतमित्यन्योन्याधिघातात्ते ऊर्मयः संकल्पभेदाः ममन्युर्व्याकुलीचक्रुर्णयमिति प्रकरणात् विपारिणमिनानुषज्य योजयम् ॥ ६ ॥ मथयति मथ्यमाने अर्चिमान् अर्चिष्मान् ॥ ७ ॥ रूपवता तेजसा नीरूपस्य चिदात्मनो हात्वाभापदेनेन अत्यन्तं कालुष्यं संपादितमित्याह । तत्रेति । तेजः शुद्धं वस्तु नास्तीत्येवाकरोदित्यर्थः । क्षयादिति । उक्तक्रमेण जलनिधेः परमेश्वरस्य क्षयादेश्वाद्याच्छिद्रमभवत् पूर्वाकं तदेव नभो निःसृतमिति ॥ ८ ॥

आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिवादः । वस्तु तस्तु स एवाकाश इत्यर्थः । जलमृष्टिमाह । आत्मैति । तेजोद्भवा इति सन्धार्षः । आत्मतेजोद्भवा इति श्लोकाद्भ्यामजलनिधेरित्यस्मात्पूर्वं बोध्यं तेजोजलयोर्मध्ये नमःसुष्टेरन्वयात् । आकाशमिति । आकाशम् ईश्वरः छिद्रसंभूतं छिद्रभूताकाशे वायुरूपेण संभूतम् आविर्भूतमेव वायुः तथापि, आकाशाद्वायुरिति वेदवाद औपचारिकः । मूलकारणमेव आनन्त्यात्कार्यान्विट इव तच्छूणेण भ्राति नात्र सृष्टिक्रमविवक्षास्ति गगनद्रुमे इवाङ्कुरादीनामिति भावः ॥ ९ ॥ आज्येति । आज्यमिव द्रवत्वादाज्यं जलं तस्य संवर्षणं दृढतराश्चेषः पृथिवीति यावत् । तदादपांश आसीत्स महत्यसौ पृथिव्यभावादिति श्रुतेः । करकादिवदृढत्वं प्राप्ता आप एव पृथिवी । आज्यसंवर्षणं तस्यामुद्भूतम् आविर्भूतं जाठरं पावकम् आज्यसंभवं परस्परया जलोद्भूतं पार्थिवमर्थं भोक्तारमिति यावत् । शब्दादिगुणवन्ति महाभूतानि भोग्यानि भोक्तारं च जीवं दृष्ट्वा महाभूतानाम् आदिभूतम् अहंकारं महाभूतादीन् भावयति आत्मत्वेन कल्पयतीति महाभूतादिभावोहंकारादिस्रष्टा देवः ईश्वरः प्रीतियुतोभवत् । अतः भौतिकांश्च हिरण्यगर्भादीन् स्रक्ष्यामीति ॥ १० ॥ तदेवाह । दृष्ट्वेति । लोकस्य सृष्टिः तस्या अर्थः प्रयोजनं तत्त्वं च लोकोर्देवं इति लोकसृष्ट्यर्थतत्त्ववित् स ईश्वरः ब्रह्मणो जन्म

आत्मतेजोद्भवाः पुण्या आपोमृतरसोपमाः ॥ आकाशं छिद्रसंभूतं वायुराकाशसंभवः ॥ ९ ॥ आज्यसंवर्षणोद्भूतं पावकं चाज्यसंभवम् ॥ दृष्ट्वा प्रीतियुतो देवो महाभूतादिभावनः ॥ १० ॥ दृष्ट्वा भूतानि भगवौल्लोकसृष्ट्यर्थतत्त्ववित् ॥ ब्रह्मणो जन्मसहितं बहुरूपो विचिन्वति ॥ ११ ॥ चतुर्गुणादिसंख्यान्ते सहस्रगुणपर्यये ॥ यत्पृथिव्यां द्विजेन्द्राणां तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ बहुजन्मनिरुद्धात्मा ब्राह्मणो यतिरुत्तमः ॥ ज्ञानवान् दृष्टविश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः ॥ १३ ॥ तं योगवन्तं विज्ञेयं संपूर्णैश्चर्यविक्रमम् ॥ देवो ब्रह्मणि विश्वे च नियोजयति योगवित् ॥ १४ ॥ ततस्तस्मिन्महातोये हविषो हरिरच्युतः ॥ स्वपन् क्रीडंश्च विविधं मोदते चैव पावकिः ॥ १५ ॥ विचिन्वतीति चिन्तयति । विचिन्वतीति वतमानापदेशः ।

प्रवाहिनित्ययमर्थ इति सूचितम् । प्रतिकल्पं संकल्पमात्रेण ब्रह्माणं सृजतीत्यर्थः । कीदृशं जन्म हितं भौतिकसृष्ट्वाद्विब्रह्मणस्तज्जन्म ईश्वरस्य हि सृष्टिबाहुल्यमिच्छतो हितकरम् । कीदृशः बहुरूपः जविशः शुद्धरूपः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणो जन्मकालमाह । चतुर्युगेति । अनेन दिनस्मरणेन वर्षशतमन्त्रेयम् ॥ १२ ॥ उत्पादितस्य ब्रह्मणः पूर्वं रूपमाह द्वाप्त्याम् । यत्पृथिव्यामिति । यत् यः पृथिव्यां पूर्वस्मिन्कल्पे भूमौ यः द्विजेन्द्राणां मध्ये उत्तमः निरतिशयभाववानाम् ब्रह्मणो विश्वरूपस्य उपासको ब्रह्मणः ॥ १३ ॥ अतएव दृष्टविश्वात्मा साक्षात्कृतसूत्रात्मभावः तं विज्ञेयं सर्वरूपास्यं यतः संपूर्णैश्चर्यविक्रमं देवो विश्वेशः ब्रह्मणि विश्वे च वेदजगतोः संतत्यविच्छेदे विषये नियोजयति । सूत्रोपासकानां मध्यं यत्र भावनोत्कर्षविश्रान्तिः सोऽग्निमकल्पे ब्रह्मा भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ तत इति । ततो ब्रह्मणो नियोगानन्तरं महातोये स्वस्वरूपे निर्विशेषे हरिरच्युतो भवति सृष्टिविक्षेपराहित्यात् । एष पावकिश्च नियुक्तस्तैजसो ब्रह्मा हविषः प्राणिकर्मवशाद्धेतोः स्वयं कर्मपरमे विविधं क्रीडंश्च सर्वप्राणिकर्मोद्भवे एवंप्रकारेण ब्रह्माण्डाधिपतिर्भूत्वा मोदत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः सदनमूर्ते ब्रह्माण्डवर्षं पद्ममपक्षिभारिस्तहालोकनेन दर्शितं विशतद्विंशति । अथोनिष्टयाविवस्मयन्तं नारायणमु रि-
 तिष्ठति, ज्वालमालाकुलं भाति दिव्यम्यायनं महाशक्तिं श्रुतार्थालंकात्र नानिधारा । आपवाभ्यवर्धितमभिः प्रमृत्त्वात् । महश्च अस्मन्तानि यथागि भोगभोग-
 यः प्राणिभूमा यस्मिन् तत् तत् विराजः रजो रणः पृथिव्यादिगुणनन्दितं भास्करात् महश्च अस्मन्तानि यथागि भोगभोग-
 वल्लिवालदीप्यमानाः शिखा इव शिखाः लज्जन्तानां प्रभा धाम्भम् । तदा समाधिक्रान्ते मुगन्धिं रम्यविपलादयुक्तं पुंस्त्वर्षम् । कमलं कला ब्रह्मणो
 मूलम् आदिकं रूपं विराजते । दद्या कं ब्रह्म अन्तः आर्थम् निविवरणेन राजते । आत्मन आपवस्य तनूकं तनो दार्शिको वाताव वा राहनीत्येवम् तनूकं प
 तच्चारुदशं चेति समाप्तः ॥ १७ ॥ इति श्रीमद्भागवतं प्रथमं स्कन्धं दशमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥३॥ लेशतोपि न भेदोऽस्ति बालाभ्यनगविष-
 पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवान् तदा ॥ सदापद्मं विराजो भास्कराभं विराजयम् ॥ १६ ॥ हुताशनं ज्वलितगोत्रोज्ज्वलत्पत्रं सुगन्धिनं शूराद-
 मलकानैजसम् ॥ विराजते कमलमुदारवर्णां महात्मनस्तत्तुल्यचारुदर्शनम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमदाभारते शिलेयु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकाद-
 शोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ वैदम्भयन उवाच ॥ अथ यागविदां शृणु सर्वभूतमनोमयम् ॥ स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् ॥ १ ॥
 तस्मिन् विराज्यते बहुयोजनविस्तृते ॥ सर्वतोज्ज्वल्यमानं पादौ लक्ष्मणं ॥ २ ॥ तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीसहस्रतमम् ॥ नारायणाङ्ग-
 संभूतं प्रवदन्ति महर्षयः ॥ ३ ॥ या तु पद्मासना दत्ता पृथिवी तां प्रचक्षते ॥ ये गर्भसाराङ्कुरस्तान्दिव्यान्पतान्निदुः ॥ ४ ॥ हिमवन्तं च मेरुं च
 नीलं निषधमेव च ॥ कैलासं मुञ्जवन्तं च तथा हि गन्धमादनम् ॥ ५ ॥

योः ॥ इति वक्तुं मुनिः ग्राह पठे नाभ्युद्भवं यम् ॥ १ ॥ अर्थेन । ब्रह्माणं तस्मिन्पद्मे आपवा योजयतीति व्यञ्जितकतृक्रियानुष्णं श्रुक्तद्वयं भवन्त्यनीयम् । सर्व-
 भूतमनोमयं जलाकाशवत्यित्युक्तिपरिग्रहात् । सर्वतोमुखमिति सर्वतःपाणिपादत्वोदेरुलक्षणम् ॥ १ ॥ तं ज्ञासि सूर्यादिति । गुणाः गन्धादयः ।
 पार्थिवे मनोमयेऽपि सर्वशृङ्खलभूमिदृक्षणयुक्ते ॥ २ ॥ पृथिवीलिहं च । यच्छरीरं सा पृथ्वीति श्रुतेः । पृथिवी शरीरं तस्यां रोहतीति देहान्नस्थमित्यर्थः । अत्र हतुः । नारायणाङ्ग-
 संभूतम् अन्तर्याम्यङ्गोद्भूतमन्तेवारीति भावः ॥ ३ ॥ पार्थिवैर्लक्ष्मणयुते इति युक्तं तत्र का पृथिवी कानि च तदृक्षणातीत्यत आह । या इति । पद्मराजं तत्स्थानं
 शरीरं तस्यासनं यत्र सा पृथिवी प्रसिद्धेव । ये गर्भे पाषाणमप्रवातारा दृढाः सन्तः अङ्कुरवृद्धच्छनस्तन्मथमर्थे नसिः । विशेषणं तु पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यविवक्षायाम् ।
 पिण्डेऽपि कठिनांशोऽप्यदिः पर्वतत्वेन ज्ञेय इत्येवमर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

॥६॥ युताश्च ते अद्रयश्चेति समासः ॥७॥ यज्ञियं देशमिच्छन्ति ते याज्ञियाः यत्र चक्रिरे यज्ञं जम्बुद्वीपमेव कर्मभूमिरित्यर्थः ॥८॥ यज्ञस्येदमुपस्थितं संबध्यते तथाहि । अत्रो प्रास्तावृतिः सम्यगादित्यमुपनिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिदृष्टेरञ्च ततः प्रजा इति यज्ञोत्पत्त्यं तोयस्य स्मरन्ति । तथैतान्यपाङ्गो भूषङ्गो यासां ताः दिव्या नद्यो गङ्गाद्याः ब्रह्माण्डं भित्त्वा मेरुपरि पतित्वा चतुर्दिशु प्रस्थिताः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उत् उत्कटम् अकं दुःखं यत्र तदुदकेत्यभिज्ञातम् ॥ १३ ॥ पद्मस्य मेरुकर्णिकावतो भूपद्मस्य अन्ते समन्ततः प्रान्ते कुशं कुः पृथिवी शेतोस्मिन्निति कुशं जलग्र ॥ १४ ॥ ऋषेर्गति । व्यावहारिकत्वादयं महापुष्करसंभवः योगं योगिहृदयदपणे प्रार्थभावः स तस्मादेव संस्काररूपेण हृदये स्थितात्स्थूलछेतोः नात्रा पुष्करसंभव इत्युच्यते । गतिविन्मन्त्रचर्चा चैवंविधमिति व्यवहारस्य बाधादर्शनादेकनामत्वं द्वययुक्तमिति भावः ॥ १५ ॥ व्यव-

पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च ॥ उदयं कन्दूरं चैव विन्ध्यमस्तं च पर्वतम् ॥ ६ ॥ एते देवगणानां च सिद्धानां च महात्मनाम् ॥ आश्रमाः पुण्यशालिनां सर्वकामयुतादयः ॥ ७ ॥ एतेषामितरो देशो जम्बुद्वीप इति स्मृतः ॥ जम्बुद्वीपस्य संख्यानं याज्ञिया यत्र चक्रिरे ॥ ८ ॥ गर्भद्वयत्ववत् तेयं देवान्तरसोपमम् ॥ दिव्यतीर्थज्ञातापाङ्ग्यस्ता दिव्याः सरितः स्मृताः ॥ ९ ॥ यान्येतानि तु पद्मस्य केसरणि समन्ततः ॥ असंख्यताः पृथिव्यां तु विश्वे ते धातुपर्वताः ॥ १० ॥ यानि पद्मस्य पत्राणि भूषणशूर्पं नराधिप ॥ ते दुर्गमाः शैलविना मृच्छेद्देशा विकल्पिताः ॥ ११ ॥ यान्ययः पद्मपत्राणि वासार्थं तानि भागमाः ॥ दैत्यानामुराणां च पानाल तन्महात्मनाम् ॥ १२ ॥ तेषामयोगतं यतदुदकेत्यभिसंज्ञितम् ॥ महापातक्रूरमणिमज्जन्ते यत्र मानवाः ॥ १३ ॥ पद्मस्यान्ते कुशं यत्तदङ्गार्णवजलं गहत् ॥ प्रोक्तान्ते दिक्षु संयाताश्चत्वारो जलसागराः ॥ १४ ॥ ऋषेर्नारायणस्यायं महापुष्करसंभवः ॥ प्रादुर्भावोऽयं तस्मान्नाम्ना पुष्करसंभवः ॥ १५ ॥ एतस्मात्कारणात्तद्भ्यः पुराणैः परमर्षिभिः ॥ यज्ञैर्भेदइत्यर्थैर्येनैव पद्मचिती कृतः ॥ १६ ॥ एवं भगवता पद्मे विश्वस्य परमो विधिः ॥ पर्वतानां नदीनां च देवतानां च निर्मितः ॥ १७ ॥

हारमुक्त्या वस्तुतस्त्वमाह । एतस्मादिति । एतस्मात् अव्यवहितान् पद्मराजवतः योगिकलिनात्पुष्करसंभवात् महापुष्करसंभवात् यज्ञिभ्यः कर्मप्राप्तयज्ञाहः पद्मचिती पद्मलोक्य चितं चपनम् इदं कर्मागिरिनिर्भरस्यासौ पद्मविी स्थूठः पुष्करमाधुर्भावः कथो विहितः यतो वेददृष्टार्थतः कृतः । वेदे लोके च सुष्ठुभस्मेव स्थूलत्वं दृष्टं न स्थूलस्य सूक्ष्मत्वम् । नहि बीजं वदो भवतीति वदोपि समग्रहस्यैव वाजीकुरु शक्यतां यानसादेव पुष्करात् स्थूलस्योत्पत्तिर्युक्तमिति भावः ॥ १६ ॥ एवमिति । परमो व्यावहारिकः ॥ १७ ॥

विभुरिति । तथैव परस्मैथेय शयने स्थूलदहर्भरणं पद्मानां निर्धिम् अतर्त्तानि परमात्मार्यः । महर्गवे परमात्मार्यः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारतं बिलेषु द्वावशं सर्वव्य-
पवर्णि दीकार्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सप्तमं लर्गविक्षेपो विद्वो तामसराजसौ ॥ सत्वेन विष्णुना क्षेत्रो मधुकैटभास्तौ ॥ १ ॥ चतुर्युगादिः कृतं सार्विको योगधर्मः तत्रा-
पि संभूतो अथमपादस्य सत्त्वोक्तः सहस्रयुगपर्यये अभितादियारात्रिक्षयमये चित्तमयं हि तत्त्वं प्रणिधीयमानं देनंदिनलयाभ्यामात्ममः प्राबल्ये सति लीयते स लोकाश्च
विभुस्तथैवाप्रतिमप्रभावः प्रभाकरो वै भगवान्महात्मा ॥ स्वयं स्वयंभूः शयनेमृजत्तदा जगन्मयं पद्मनिधिं महर्णवे ॥ १८ ॥ इति श्रीम० लि०
ह० भ० पुष्करश्रद्धुर्भवे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ चतुर्युगादिसंभूतौ सहस्रयुगपर्यये ॥ विघ्नस्तमसि संभूतो मधुनाम
महासुरः ॥ १ ॥ तस्यैव च सदायान्यो भूतो रजसि कैटभः ॥ तौ रजस्तमसाविष्टौ संभूतौ कामरूपिणौ ॥ २ ॥ एकार्णवजलं सर्वं क्षोभयन्तौ महा-
सुरौ ॥ कृष्णरक्ताम्बरधरौ श्वेतदीप्तोऽग्रदंष्ट्रिणौ ॥ ३ ॥ उभौ मद्भुक्तदोऽग्रे केपूरवलयेज्ज्वलौ ॥ महाविहृतताम्राक्षौ पानारस्कौ महाभुजौ ॥ ४ ॥
महाच्छिरःसंहननौ जङ्गमाविव पर्वतौ ॥ नीलमेघाभ्रसंकाशावादिन्यप्रतिमाननौ ॥ ५ ॥ विदुर्दम्भोदताम्राभ्यां कराभ्यामतिभीषणौ ॥ पादसंचा-
रेवगाभ्यामुत्क्षिप्तान्निवाणवम् ॥ ६ ॥ कम्पयन्तान्निव हरिं शयानमरिमुदनम् ॥ तौ तत्र विहरन्तौ स्म पुष्करे विश्वतोमुखम् ॥ ७ ॥ पश्यतां दीप्त-
वपुषं योगिनां श्रेष्ठमुत्तमम् ॥ नारायणसमाज्ञप्तं सृजन्मखिलाः प्रजाः ॥ द्वैतानि च विद्वानि मानसांश्च सुतनृपान् ॥ ८ ॥ ततस्तावूचतुस्तत्र
ब्रह्माणमसुरोत्तमौ ॥ दप्तौ युयुत्सकौ कुद्वौ रोपसंरक्तलोचनौ ॥ ९ ॥ कर्त्तव्यं पुरुष मध्यस्थः सितोष्णीपश्चतुर्मुखः ॥ आवागमणयन्मोहादासे त्वं
विगतज्वरः ॥ १० ॥ एद्वावयोर्बाहुयुद्धं प्रयच्छ कमलोद्भव ॥ आवाभ्यामतिवीराभ्यां न शक्यं स्थानुमाहवे ॥ ११ ॥ कर्त्तव्यं कश्चोद्भवस्तुभ्यं केन
वासिह चोदितः ॥ कः क्षप्रा कश्च वै गोप्ता केन नाम्नाभिधीयते ॥ १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यः क इयुच्यते लोकं ह्यविज्ञातः सहस्रशः ॥ तत्संभवं
योगवन्तं किं मां नाभ्यवगच्छथः ॥ १३ ॥ मधुकैटभावूचतुः ॥ नावयोः परमं लोके किंचिदस्ति महामते ॥ आवां छादयता विधं तमसा
रजसा तथा ॥ १४ ॥ रजस्तमोमथावावां यतीनां दुःखलक्ष्णौ ॥ छलकौ धर्मशीलानां दुस्तरौ सर्वदेहिनाम् ॥ १५ ॥

मधुनामा ॥ १ ॥ तथा रजःप्राबल्ये सति क्षणिकसत्त्वेदरूपतत्त्वस्यैव क्षणं तत्त्वलोभे पुनः संसारप्रवर्गं भवति स विक्षेपो नाम । विद्वोत्र कैटभो नाम योगं सत्त्वाविनर्त्तयितुः
स जीवो ब्रह्मा नाम । तस्य हिंसां संसारसंकटे पातनम् विष्णुः सत्त्वं तच्छरीरे सत्त्वे एव तयोर्बलशः अभिमन्त्रयेत्पुनश्चानं तत्र मधुकैटभयोः विष्णुपुत्रत्वं रजस्तमसोः सत्त्वं
प्रयुक्तमूर्जितम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेष्टु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ भवादिसंज्ञं विराडादित्रयं युक्तयनुभूतितः ॥ विमुच्य सुस्थिताद्भूतो व्युत्थाने सुद्विष्टमे ॥ १ ॥ स्थित्वेति । अत्र यथा स्फटिके जगत्कुमुमसान्निध्याद्रक्तत्वाध्यासः तत्रैव स्फटिकांशप्रमोषे पद्मरात्रत्वाध्यासः तत्रैव निशि चन्द्रिकायामिन्द्रजित्वाध्यासः । एवं शुद्धायां

आवाभ्यां मुह्यते लोक उच्छ्रिताभ्यां युगे युगे ॥ आवाभर्थश्च कामश्च यज्ञाः सर्वपरिग्रहाः ॥ १६ ॥ सुखं यत्र यत्र श्रीः सन्निवृत्तयः ॥ एषां यत्काङ्क्षितं चैव तत्तदावां विचिन्तय ॥ १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यत्तद्योगवतां श्रेष्ठं यच्च सर्वं मयाचितम् ॥ तत्समाधाय गुणवान्सत्त्वजोऽस्मि प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यत्परं योगयुक्तानामक्षरं सत्त्वमेव च ॥ रजसस्तमसश्चैव यत्स्रष्टा जीवसंभवः ॥ १९ ॥ यतो भूतानि जायन्ते सात्त्विकानीतराणि च ॥ स एव युक्तः समरे वशी वां शमायिष्यति ॥ २० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः ज्ञानं श्रीमन्तं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ पद्मनाभं हर्षकेशं प्रणम्योवाच तावुभौ ॥ २१ ॥ जानीवस्त्वां विश्वयोनिमेकं पुरुषसत्तमम् ॥ तवोपासनहेत्वर्थमिदं नौ विद्धि कारणम् ॥ २२ ॥ अमोघदर्शनं सत्यं यतस्त्वां विदुरीश्वरम् ॥ ततस्त्वामभि नो देव काङ्क्षवः प्रतिर्वाक्षितुम् ॥ २३ ॥ तदिच्छवो वरं दत्तं त्वया ह्यावामरिदम् ॥ अमोघं दर्शनं देव नमस्ते-स्त्वजितं जय ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कानिच्छतो द्रुतं ब्रूत वरानसुरसत्तमौ ॥ दत्तायुषौ मया भूयस्त्वहो जीवितुमिच्छथः ॥ २५ ॥ तस्माद्येदं वां यत्नस्तत्प्राकृष्टं तमहाबलौ ॥ वध्यौ भवन्तौ तु स्यातां तावित्येव ब्रवीद्धरिः ॥ उभावपि महात्मानावूर्जितौ क्षतवर्जितौ ॥ २६ ॥ मधुकैटभावूचतुः ॥ यस्मिन्न काश्चिन्मृतवांस्तस्मिन्देहो विभो वधम् ॥ इच्छावः पुत्रतां यातुं तव चैव सुराधिप ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बाढं सुतो मे प्रवरो भविष्ये कल्पसंभवे ॥ भविष्यथो न संदेहः सत्यमेतद्वर्मी वाम् ॥ २८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वरं प्रदायाथ महासुराभ्यां सनातनो विश्वरोत्तमो विभुः ॥ रजस्तमोभ्यां भवभागेनोपमौ ममन्य तावूस्तले सुरारिहा ॥ २९ ॥ इ० म० हरिवंशे भ० मधुकैटभवरप्रदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ स्थित्वा तस्मिन्स्तु कमले ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्महाबाहुस्तपो धोरं समाश्रितः ॥ १ ॥

चिति मायोपाविसान्निध्यादीश्वरत्वाध्यासः तत्रैव मायाव उदारतव्यात्सूत्रात्मविराडुत्पाध्यासौ स्तः । अत एव शास्त्रे प्रणवपात्राणामकारोकाराद्व्यात्राणां प्रतिलोभ्येनार्था अविवोपाधिना जीवेन स्थूलदेहासङ्गेन कर्मात्पूर्वोत्तरोत्तराच्च प्रविष्टापनेन साक्षात्कृतव्याः । अर्धमात्रायां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठ आत्मनि भवति द्वैतादर्शनात् । सोयमात्मा आवरणविक्षेपाशक्तिमत्या अविद्याया आश्रयस्त्रावरणशेन शुद्धरूपतिरोभां विभेगशेन ईशादिषु उत्तरस्य पूर्व पूर्वमावृत्तिरिति

वस्तुस्थितिः । तत्रावरणांशस्य सांख्यनामाविचारं विरोधी विक्षेपंशस्य तु योगेनैव निवृत्तिः सोपाधिकभ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण पराक्षज्ञानमात्रेण नाशयोगात् । एवं च योगिनः स्थूलब्रह्मसङ्के विराड्भावः स्फटिके इन्द्रनीलत्वाध्यात्मस्थानापो भूतानामादिचिदचिद्रूपान्यरूपातया ब्रह्मसंज्ञस्य मनःकलितः पुनः सांख्ययोगाभ्यां प्रतिबोधितः सन्निवर्तते । ततः चन्द्रिकानिवृत्तौ स्फटिके पद्मरागत्वाध्यासोपमः सूत्रात्मा तस्यैव ब्रह्मणो मानसः पुत्रो भुवोनामा तथैव सांख्ययोगाभ्यां प्रतिबोधितः सन्निवर्तते । तद्वत्स्फटिके लौहित्याध्यासोपमो ब्रह्मणो मानसः पुत्र इषोपि भूर्भुवनामा पूर्ववत्स्वतित्वाध्यास्रिवर्तते ततः शुद्धा चित्तिरावधारयते । सोयमर्थोत्र ब्रह्मनारायणकपिलभृशुवादिदेविकवृत्तान्तरूपकेण निरूप्यते एकविंशत्या श्लोके । ततः परं न रराग ततो ब्रह्मत्यादिनाऽध्यायशेषेण । चिदात्मेव सन्योगी चिदात्मकमेव सर्वं जगत्सृष्टिममये सृजतीत्युच्यते । अक्षरयोजना तु एवं ज्ञेया । कमले मानसे ब्रह्माण्डे ऊर्ध्वं प्रणवाख्यं ब्रह्म बाहुरिं बहुरालम्बनं यस्य स ऊर्ध्वबाहुः तपोयोगं घोरं सर्वप्रविलयरूपात्वात् ॥ १ ॥ आभिर्बिद्भिर्दितिः तमोदः अज्ञानधंसी सर्वधर्मस्थो योगधर्मस्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ नारायणकपिलौ योगसांख्यशास्त्रयोराधिष्ठाज्यौ देवते तयोः सांख्याचार्यौ मतिमान् उपपत्तिप्रधानः ॥ ४ ॥ देवर्षिर्भिरिति । ब्रह्म-

ज्वलन्निव च तेजस्वी भाभिः स्वाभिस्तमोनुदः ॥ बभासे सर्वधर्मस्थः सहस्रांशुरिवांशुमान् ॥ २ ॥ अथान्यद्रूपमास्थाय शंभुनारायणोव्ययः ॥ द्विधा कृत्वात्मनात्मानमचिन्त्यात्मा सनातनः ॥ ३ ॥ आजगाम महातेजा योगाचार्यो महायज्ञाः ॥ सांख्याचार्यश्च मतिमान्कपिलो ब्रह्मणो वरः ॥ ४ ॥ देवर्षिभिस्तु तावेतौ ब्रह्म ब्रह्मविदां वरौ ॥ उभावपि महत्मानावूर्जितौ क्षेत्रतत्परौ ॥ ५ ॥ तौ प्राप्तवृत्तुस्तत्र ब्रह्माणममितौजसम् ॥ परावरविशेषज्ञौ प्रजितौ परमर्षिभिः ॥ ६ ॥ बहुत्वादृढपादश्च विश्वात्मा जगतः स्थितिः ॥ ग्रामणीः सर्वलोकानां ब्रह्मा लोकगुरुत्वरः ॥ ७ ॥

विदां वरौ ब्रह्म ब्रह्माणं प्रति ऊर्चतुरित्युत्तरेणान्वयः । विचारश्चित्तिशुद्धश्च क्षेत्रतत्परौ पुरुषैकत्वानेकत्वमकृतिमिथ्यात्वाभिध्यात्वादितया परस्य विरोधिनावपि योगमाहात्म्यादेव योगिमुपनिष्ठान् इति भावः ॥ ५ ॥ द्वावपि स्वस्वमते विरुद्धांशमपहायविरुद्धांशे एकमत्यं गतौ तन्त्रेण ऊचतुः ॥ ६ ॥ बहुत्वादिति । तत्र योगाचार्यवाक्यबहुत्वादृढपादर्थेन लोकगुरुः अविद्यादितिः परामृष्टानां लोकानां गुरुः गुरुत्वात् वरः श्रेष्ठ इति तदर्थेश्वरेणन्यासः सच बहुत्वात् लोकानामिति समासान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कृष्यते । बन्धमक्षय्यवस्थाया आवश्यकत्वेन जीवानां बहुत्वाच्च नियन्ता सेनपतिवत्तदर्थोपरयमष्टय इत्यर्थः । दृढपादश्च पदान्ते गम्यन्ते भोगा यैस्ते पादा विषयेन्द्रियबुद्धयः दृढाः रज्जूगादिवद्वाधयोग्याः किंतु वृत्तिनिरोधेन हेया एव व्यवहारान्त्यात् सत्या पादा यस्य स दृढपादः तेन विषयोदेः सत्यत्वेन प्रकृतेरपि सत्यत्वमुक्तम् । सांख्याचार्यवचनं तु विश्वात्मा जगतः स्थितिर्गति लोकगुरुर्विश्वामेति संबन्धः । विश्वं चेतनं सर्वम् आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा ।

ब्रह्मसमुद्रे जगज्जीविश्वतरङ्गः कोटिश उत्पद्यन्त इति भावः । कथं तर्हि बन्धमोक्षादिव्यवहारः ऐकात्म्ये एकमुक्त्यपनेतिरित्यत आह । जगतः स्थितिरीति । जलचन्द्रदोषाधिकभेदानपि बन्धमोक्षव्यवस्थापपत्तेः परस्यापि निर्दिष्टविचिन्मात्ररूपणां लक्षणभेदाभावेन भेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिक एवात्ममिति वक्तुं युक्तं तथा बहूनामलुप्तदृशां विभूनां पुंसां सन्निहितं जगत्कथं कस्यचिद्व्यमदृश्यं च रज्जूरगतुल्यतामन्तरेण स्यादिति प्रकृतिस्मृत्यवप्ययुक्तम् । स्वमादिवदस्यादपि चरमधातुविसर्गान्तव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । उभयं संमतं वाक्यं ग्रामणीः सर्वलोकानामिति आस्तां मतभेदः । स मुक्तौ शिष्यमाणस्त्वेकल एव केवलो निर्विशेषः स एव मुख्य इत्यर्थः । ब्रह्मा ब्रह्मवित् वरो वरणीयोन्यत्सर्वं बुद्ध्यादिकं हेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वलोकानामित्युक्तं तत्र लोकस्वरूपमाह । तयोरिति । व्याहृतयो व्याहृतीः इमान् प्रत्यक्षान् विश्वैतज-समाज्ञान् । अत्र प्रमाणमाह । यथेति । ब्राह्मणी ब्रह्मप्रतिपादिका । भस्तिरेव ऋग्वेदराजायतेत्युपक्रम्य, तेभ्योभित्तैभ्यश्च यो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा तिस्रो तिस्रो व्याहृतयो जपन् ॥ त्रीनिमान्कृतवाँल्लोकान्यथाह ब्राह्मणी श्रुतिः ॥ ८ ॥ यत्र भूसंज्ञकं चैव समुत्पादितवान्प्रभुः ॥ ततोऽग्रे तद्गतसेहो ब्रह्मा मानसमव्ययम् ॥ ९ ॥ सोऽपन्नस्त्वग्रे ब्रह्माणमुवाच मानसः सुतः ॥ करोमि किं ते साहाय्यं ब्रवीतु भगवानिति ॥ १० ॥ ॥ ब्रह्मो-वाच ॥ ॥ य एष कपिलो नाम ब्रह्मा नारायणस्तथा ॥ वदते वरदस्त्वां तु तत्कुरुष्व महामते ॥ ११ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मणोक्तो तदा भूयः संशयं समुपस्थितः ॥ शुश्रूषुरस्मि युवयोः किं कुर्वीति कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥

श्रुतेर्व्याहृतिभिरस्य प्रणवस्य विश्वाद्यात्मकत्वात् भूरादिशब्दैर्विश्वाद्या एव ज्ञेयाः । अत्र सांख्यशब्देनैपनिषद एव ग्राह्यो नतु निरक्षरः । ततश्च तस्य वाचकः प्रणव इति वदतो योगाचार्यस्यापि, ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति श्रौतः प्रणवार्थ एकात्म्यरूपोऽभिमत इति तयोरविरोध इति भावः ॥ ८ ॥ तत्र तेषु लोकेषु स्रष्टव्येषु ततो भूसंज्ञात् वैश्वानरात्युर्व वा गतः सूक्ष्मं कारणं वा पश्चादागतः स्थूलं व्याहृतिरारं प्रतीतिः ततो गतागतः तत्र भूसंज्ञके स्थितः । मानसमिति कल्पितत्वमुक्तम् । अत एव अव्ययं रज्जूरगतवदन्त्युक्तत्वादेव नाशरहितम् ॥ ९ ॥ सोऽपन्न इति पादपरणार्थः सुलोपः अग्रे स्थितः ॥ १० ॥ वदते अभिमन्त्रयते । भासनोपसंभाषेत्यादिना तङ् ॥ ११ ॥ स मानसो भूः मनःप्रधानात् भस्तिरुप्यन्यः को महानस्तीति संशयं समुपस्थितः प्राधः । कुर्वि करोमि ॥ १२ ॥

यदिति । सत्यं त्रैकालिकब्रह्मरहितम् अक्षरम् अपरिणामि अष्टादशनिधम् अष्ट च दश च निधाः पाशा मनसैरेन यस्य तत् अष्टादशनिधम् । विधापति षोडे अष्टादशबन्धनकारम् । विधिमिति षोडे तैर्विधीयते नियोज्यत इत्यर्थः । निधाः पाशाः पाशा व निधा इति श्रुतेः । सांख्यमते अष्टौ निधाः कर्मान्द्वयाणि पञ्च ॥ १ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च ॥ २ ॥ मनआदिचतुष्कम् ॥ ३ ॥ प्राणपञ्चकम् ॥ ४ ॥ विषदादिद्वयकम् ॥ ५ ॥ कर्म ॥ ६ ॥ कामः ॥ ७ ॥ अविद्या च तैः पृथक्कम् । एतदेवाविद्यातिरिक्तप्रकृतिपुरुषाधिकेश्वर-सहितं दशकं योगानां बन्धकम् । यद्यप्येतेषां प्राणादिपञ्चकसामान्यकारणवृत्तिस्थायि सामान्यविशेषभेदेनैव तस्य पृथक्त्वं ज्ञेयम् । स्वं स्वं मतमुपन्यस्य परमार्थमाहनुः । यदिति । सत् मूर्त तेजोबन्धरूपं यत् बाध्वाकाशाद्यव्याकृतम् अमृतं प्रविलपनीयतयामृतयोरधिष्ठानं च यत्परं वस्तु सर्वविशेषण्यं चिदेकरसं स्मर चिन्तयाहमस्मीति विद्धित्य-धः ॥ १३ ॥ उत्तरां दिशं परां काष्ठां चिदेकसत्ताख्याम् ॥ १४ ॥ तत इति । भुवं सूत्रानाम् महामनाः महान्ति सर्वसृष्टिसमर्थानि यनास्ति अयन्तरोपाधिभूतानि यस्य स महा-परमेश्वरावूचतुः ॥ ॥ यत्सत्यमक्षरं ब्रह्म द्वादशनिधं स्मृतम् ॥ यत्सत्यममृतं चैव परं तत्समजुस्मर ॥ १३ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ एतद्वचो निशम्याथ स ययौ दिशमुत्तराम् ॥ गत्वा च तत्र ब्रह्मत्वमगमज्ज्ञानचक्षुषा ॥ १४ ॥ ततो ब्रह्मा भुवं नाम द्वितीयम-सृजत्प्रभुः ॥ तं कल्पयित्वा मनसा मयसैव महामनाः ॥ १५ ॥ ततः सौम्यब्रवीद्वाक्यं किं कुर्वेति पितामहम् ॥ पितामहसमाज्ञतो ब्रह्माणं समुपस्थितः ॥ १६ ॥ ब्रह्मभ्यां सहितः सोऽथ भूयो भागवती गतः ॥ प्राप्तश्च परमं स्थानं स तयोः पार्श्वमागतः ॥ १७ ॥ तस्मिन्नपि गते पुत्रं तृतीयमसृजत्प्रभुः ॥ मोक्षोपायेति कुशलं भूभुवं नाम तं विभुः ॥ १८ ॥ आससाद् स तद्धर्मं तयोरेवागमद्वतम् ॥ एवं पुत्रास्त्रयोप्येते उक्ताः शंभोर्महात्मनः ॥ १९ ॥

मनाः अविद्यापाधिश्वरः । मनसा मनसैवेति वीप्सायां द्विवचनम् । सर्वं मनः भुवर्वासानं शृष्टुं समर्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ततः सः मनसः सुतः पितामहं मनसः पितरं महान्तं जीवं ब्रह्माणं सांख्ययोगाचार्यौ ॥ १६ ॥ ब्रह्मभ्यामिति । स तयोः पार्श्वमुपागतः सन् ब्रह्मभ्यां सहितो भागवतीं पूर्वोक्तां परां काष्ठां गतः । योगविचारयोरपि तस्यां का-ष्ठायां लयो भवतीति भावः ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । विराट्सूत्रयोरपि जनकत्वान्योक्षोपायं यतिकुशलं भूभुवं नाम ईश्वरं शुद्धसत्त्वाधिपम् ॥ १८ ॥ तद्धर्मं तयोः पूर्वयोर्धर्मं परा-काष्ठानुसारत्वं ईशोऽपि सांख्ययोगसंपन्न्या परस्यां काष्ठायाम्, पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतिप्रसिद्धायां प्रलयं गत इत्यर्थः । ईश्वर्यासस्तुरीयतुरीय इति तापनीये ईश्वर्यासस्यापि स्पष्टश्रवणात् । एवमुक्तेन प्रकारेण त्रयोप्येते मनसः पुत्राः शंभोर्महात्मनः शंभुना महत्तमना सांख्ययोगाचार्यरूपिणा उक्ता उपदिष्टाः । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति तयोर्वस्तुतत्त्वापेक्षया एकत्वादिकेवचनशब्दत्वम् ॥ १९ ॥

ततः किमत आह । तानिति । यथा दाहं दग्धा वह्निः स्वयंनो उपशाम्यति । एवं सांख्ययोगारूपं ज्ञानं प्रविलाप्य भूरादित्रयं प्रविलाप्य स्वयमपि ब्रह्मणि लीनमित्यर्थः ॥
॥ २० ॥ वेद्यलयात् घोरं वृत्तिलयात् घोरतरम् तयोर्निर्विकल्पं समाधिं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ततो व्युत्थानमाह । न ररामेति । शरीराद्धमिति । शुद्धे चिदात्मन्येव भो-
क्तृभोग्यरूपं प्रपञ्चं कल्पितवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ अस्य योगैश्वर्यमाह । तपसेति । स एकधा भवति प्रदीपवदिवेश इति श्रुत्यायाग्यां सौम्यादिवत्तुल्यप्रभावा एव योगिनां क-
तान् गृहीत्वा मुतांस्तस्य प्रययौ स्वां गतिं तथा ॥ नारायणोऽथ भगवान्कपिलश्च यतीश्वरः ॥ २० ॥ यं कालं तौ गतौ मुक्तौ ब्रह्मा तत्कालमेव तु ॥
तेपे घोरतरं भूयः स तपः संशितव्रतः ॥ २१ ॥ न रराम ततो ब्रह्मा प्रभुरेकस्तपश्श्रवन् ॥ शरीराद्धमथो भार्या समुत्पादितवाञ्छुभाम् ॥ २२ ॥
तपसा तेजसा चैव वर्चसा नियमेन च ॥ सदृशमात्मनो भार्या समर्था लोकसर्जने ॥ २३ ॥ तथा सह ततस्तत्र रेमे ब्रह्मा तपोमयः ॥ सृजत्प्रजा-
पतीन्सर्वान्सागरान्सरितस्तथा ॥ २४ ॥ ततोऽसृजद्वै त्रिपदां गायत्रीं वेदमातरम् ॥ अकरोच्चैव चत्वारो वेदान् गायत्रिसंभवाञ् ॥ २५ ॥ आत्मार्थे
चासृजत्पुत्रौल्लोककनून्पितामहः ॥ विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः ॥ २६ ॥ विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम् ॥ सर्वश्रम-
तमं पुण्यं नाम्ना धर्मं स सृष्टवान् ॥ २७ ॥ दक्षं मरीचिमित्रं च पुलस्त्यं पुलहं ऋतुम् ॥ वसिष्ठं गौतमं चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम् ॥ २८ ॥ अथर्वभूता
इत्येते खयाता ब्रह्ममहर्षयः ॥ त्रयोदशसुतानां तु ये वंशा वै महर्षिणाम् ॥ २९ ॥ अदितिर्दितिर्दुनुः काला ह्यनायुः सिंहिका मुनिः ॥ प्रघोषा सु-
रसा क्रोधा विनता कदुरेव च ॥ ३० ॥ दक्षस्यैता दुहितरः कन्या द्वादश भारत ॥ नक्षत्राणि च भद्रं ते सप्तविंशतिरूजिताः ॥ ३१ ॥ मरिचिः क-
श्यपः पुत्रस्तपसा निर्मितः प्रभुः ॥ तस्मै कन्या द्वादशेमा दक्षस्ता अन्वमन्यत ॥ ३२ ॥ नक्षत्राख्यानि सोमाय वसवे दत्तवानृषिः ॥ रोहिण्या-
दीनि सर्वाणि पुण्यानि जनमेजय ॥ ३३ ॥ लक्ष्मीः कीर्तिस्तथा साध्या विश्वा कामानुगा शुभा ॥ देवी मरुत्वती चैव ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ ३४ ॥
एताः पञ्च वरिष्ठा वै सुरश्रेष्ठाय भारत ॥ दत्ता धर्माय भद्रं ते ब्रह्मणा दृष्टधर्मणा ॥ ३५ ॥ या रूपार्द्रमयी पत्नी ब्रह्मणः कामरूपिणी ॥ सुरभिः सा तु
गोभ्रूत्वा ब्रह्मण समुपस्थिता ॥ ३६ ॥ ततस्तन्नामगमद्रह्ना मैथुने लोकपूजितः ॥ लोकसर्जनहेतुज्ञो गवामर्थाय भारत ॥ ३७ ॥ जज्ञे चैकादश सुतान्विपु-
लान्धर्मसंहितान् ॥ रक्तसंख्याभ्रसदृशान् दहनोपमतेजसः ॥ ३८ ॥ ते रुद्रन्तो द्रवन्तश्च भगवन्तं पितामहम् ॥ रोदनाद्वावणाच्चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः ॥ ३९ ॥
स्निप्ता देहा इति भार्यास्तुल्यप्रभातत्वं पश्य युक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 निःकृतिश्चैव सर्पश्च तृतीयो ह्यत्र एकापात् ॥ मृगव्याघ्रः पिनाकी च दहनोऽथेश्वरश्च वै ॥ ४० ॥ अहिर्बुध्न्यश्च भगवान्कपाली चापराजितः ॥ से-
 नानीश्च महातेजा रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ४१ ॥ तस्यामेव सुरभ्यां तु जज्ञे गोवृषभस्तथा ॥ आकृष्टाश्च तथा मापाः सिकृताः प्रथयोऽक्षताः
 ॥ ४२ ॥ अजाश्चैकवंशाश्च तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ओषध्यः प्रवरा याश्च सुरभ्यां ताः समुत्थिताः ॥ ४३ ॥ धर्माह्लश्च्युद्रवः कामः साध्यासा-
 ध्यान्यजायत ॥ च्यवनं प्रभवं चैवमाशानं सुरभीं तथा ॥ ४४ ॥ अरुन्धत्यारुणी चैव विश्वावसुलश्रुवौ ॥ महिषं च तन्नृजं च विज्ञातमनसावपि
 ॥ ४५ ॥ मत्सरं च विभूतिं च सर्वाः सुरभिस्तनवः ॥ सुपर्वतं विषं नागं साध्या लोकममस्कृता ॥ ४६ ॥ वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान् ॥
 धरं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमव्ययम् ॥ ४७ ॥ विश्वावसुं तृतीयं च चतुर्थं सोममीश्वरम् ॥ पञ्चमं पर्वतं चैव योगेन्द्रं तदनन्तरम् ॥ ४८ ॥ सप्तमं
 च ततो वायुमष्टमं निःकृतिं वसुम् ॥ धर्मस्यापत्यमित्येवं सुरभ्यां समजायत ॥ ४९ ॥ विश्वेदेवास्तु विश्वायां धर्माजाता इति श्रुतिः ॥ दक्षयज्ञो
 महाबाहुर्वसुश्च सुत एव च ॥ सुधर्मा च महाबाहुः शङ्खपाञ्च महाबलः ॥ ५० ॥ उत्तंश्चैव महाबाहुर्वपुष्मांश्च तथैव च ॥ चाक्षुषस्य मनोरेते तथान-
 न्तमहीरणौ ॥ ५१ ॥ विश्वावसुसुपर्वाणौ विष्टरश्च महायशः ॥ ५२ ॥ विश्वेदेवान् देवमाता विश्वेशान्
 जनयत्सुतान् ॥ मरुत्वन्ती मरुत्वन्तो देवानजनयच्छुभान् ॥ ५३ ॥ अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रो मित्र एव च ॥ अमरं शरवृष्टिं च संक्षयं च महा-
 भुजम् ॥ ५४ ॥ विरजं चैव शुक्रं च विश्वावसुविभावसू ॥ अश्वमन्तं चित्राईम च तथा निष्कुपितं नृपम् ॥ ५५ ॥ नहुषं चाहुतिं चैव चारित्रं बहु-
 पन्नगम् ॥ बृहत्तं च बृहद्वृषं तथैव परतापनम् ॥ मरुत्वत्यां पुरा धर्माब्जज्ञे पुत्रद्वयं शुभम् ॥ ५६ ॥ अदित्यां जह्निरे राजन्नादित्याः कश्यपादथ ॥
 इन्द्रो विष्णुर्भगस्त्वष्टा वरुणोऽथैवमा रविः ॥ ५७ ॥ पूषा मित्रश्च वरदो मनुः पर्जन्य एव चाऽइत्येते द्रुदशादित्या वीरष्टास्त्रिदिवौकसः ॥ ५८ ॥ आदित्य-
 स्य सरस्वत्यां जज्ञे पुत्रद्वयं शुभम् ॥ ५९ ॥ रूपाश्चैव बलश्रेष्ठं त्रिदिवे रूपाणि वरम् ॥ ६० ॥ दनुस्तु दानवान् जज्ञे दितिर्दित्यान्वजायत ॥ कालानुकालकेयाश्च
 ह्यसुरान्नाक्षसांस्तथा ॥ ६१ ॥ अनशुपायास्तनया व्याधयश्चाधयस्तथा ॥ सिंहिका ग्रहमाता च गर्ध्वजननी मुनिः ॥ ६२ ॥ प्रबोधाप्सरसां माता सुरसायां
 सरीसृपाः क्रोधायाः सर्वभूतानि पिशाचाश्चैव भारता ॥ ६३ ॥ तथा यक्षगणाश्चैव गुह्यकाश्च विशां पतो ॥ चतुष्पदानि सर्वाणि क्रते गावस्तु सौरभाः ॥ ६४ ॥

१ विधानमनवावर्णानि पाठ एकैर्मिस्त्रिदिविपुस्तके । २ दक्षश्चैव महाबाहुर्गति एकैर्मिस्त्रिदिविपुस्तके । ३ उत्तममहीरणौ इ० पा० ।

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति श्रीहरिवंश भविष्यपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ६८ ॥ यत्स्मिन् प्राक् श्लोकानां रहस्यं सांग्रहयोगयोः ॥ तद्विस्तराय नवमे नृपतेः प्रश्न ईर्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मणेह इति । अहःशब्दः कृतवाची ब्रह्मसंबन्धी कृतज्ञानियज्ञ इति यावत् । सम्यक् क्षिप्यते क्षेत्रं येन ते संक्षेपं सुसंग्रहं च विस्तरम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमहासांहारिके भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ६९ ॥ सांग्रहयोगात्मको ब्र-
अरुणो गरुडश्चैव विनतायां व्यजायत ॥ महाधरास्तर्पणान् देवी कद्रूद्व्यजायत ॥ ६४ ॥ एवं विबृद्धिमगमन्विथ्व लेकाः परस्परम् ॥ तदा पौष्करके राजन्नाडुभवे महात्मनः ॥ ६५ ॥ पुराणं पौष्करे चैव मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ॥ कथितं तेन पूर्वेण यत्कृतं परमभिभिः ॥ ६६ ॥ यश्चे-
दमग्र्यं प्रथमं पुराणं सदाप्रमत्तः पठते महात्मा ॥ अवाप्य कामानिह वीतशोकः परत्र स स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ६८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतं नः परमं ब्रह्मन्स्ववंशचरितं महत् ॥ दिव्यमन्यान्यसंभूतं मानितं बहुभिर्गुणैः ॥ १ ॥ छन्दोभिर्वृत्तसंज्ञितैः समासैश्च सविन्नरैः ॥ लघुभिर्भुराभाप्रेत्यथितं पद्मविग्रहैः ॥ २ ॥ त्रिवर्गेणाभिसंपन्नं धर्मणार्थेन भोगिनाम् ॥ कामेन बहुरूपेण शरीरान्तर्गतैरेव च ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानां प्रभावैश्च गोधानां च पराक्रमैः ॥ वैरिनिर्यातैश्चैव प्रतिज्ञानां च पारगैः ॥ ४ ॥ रिपुस्तवसुसंपन्नैर्ननुबन्धः प्रचोदितः ॥ वंशयोनिर्विनाशाय नृपेण द्विजविग्रहात् ॥ ५ ॥ ये च तस्मिन्महारौद्रे संग्रामं निहता नृपाः ॥ तेषां सर्वाणि राष्ट्राणि पुत्राः सर्वे प्रपेदिरे ॥ कौरवः प्रथितो राजा भगवच्छासनानुगः ॥ ६ ॥ धर्मश्च बहुधा प्रोक्तस्त्रयाणां वर्णसंपदाम् ॥ शूराणामपि विख्यातः स्वर्गहे- तुर्द्विजपथम् ॥ ७ ॥ अनुग्रहार्थं भूतानां नोत्सेकाय कथंचन ॥ चतुर्णां वर्णसंज्ञानां पृथक् पृथगनेकधा ॥ ८ ॥ गर्भवासं पतन्तश्च भूतानां संप्रवादितः ॥ पृच्छतां देवसंचारी क्षीणे पुण्ये च कर्मणि ॥ ९ ॥ दाने यथापि संयोगः स चापि बहुधा कृतः ॥ द्वाभ्यां संयोगविहितो मधुवाग्भवचनं तयोः ॥ १० ॥ न तच्छ्रव्यं मया ख्यातुं भारताध्ययनं महत् ॥ एकहेन महान् ब्रह्मन्नापि दिव्येन चक्षुषा ॥ ११ ॥ ब्रह्मणोहस्तु विस्तारं संक्षेपं च सुसंग्रहम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्महत्कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वैकमना राजन् पञ्चेन्द्रियसमाहितः ॥ कथां कथयतो राज्ञिर्विकारेण चेतसा ॥ १ ॥ ब्रह्मसम्बन्धसंवद्मवद् कर्मभिर्नृप ॥ पुरस्ताद्ब्रह्म संपन्नं ब्रह्मणो यदुदक्षिणम् ॥ २ ॥ ह्यज्ञोऽथ दशमे मुनिः ॥ सांख्यं ब्रह्मविचारख्यं प्रस्तौति क्षिप्रसिद्धिदम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मसम्बन्धसंवद्म वेदमूलकत्वेन संबद्धं तादृशमपि कर्म व्यावृत्तमित्याह । बद्धमिति । ब्रह्मैकवियय इत्यर्थः । यद्वल्गो ब्रह्मविदः पूजन्मदेव संपन्नं प्राकृ मिदं प्रत्यक्षपुन्यात् आदर्शनं न कर्मप्राप्त्यं न नत्र दर्शनाप्यन्तीति श्रुतेः । ननु शृणु इत्यनपश्यते ॥ २ ॥

तदेवाह । अव्यक्तं यत् नामतोऽर्थतश्च कारणं जगद्धेतुः सदसदात्मकं मूर्तामूर्तरूपं नित्यम् अविनाशि सांख्यप्रसिद्धं तत् निष्कलः पुरुषः निर्विशेषचिन्मात्राद्यात्मनो नानिर्दिश्यते तत्रैवाधारतमित्यर्थः । तस्मात्पुरुषादात्मयोनिजः आत्मैव योनिज्ञाप्तो यस्य नाहं जानामीत्यनुभूतियिद्धम् अज्ञानं तस्माज्जातोहंकारः अहमिति प्रथमोऽध्यात्मः संवत्सव ॥ ३ ॥ दिव्यः शुद्धसत्त्वमयत्वात् सर्वेषां भूतानां विद्यदादीनां पतिः आत्मैव योनिज्ञाप्तो यस्य नाहं जानामीत्यनुभूतियिद्धम् अज्ञानं तस्माज्जातोहंकारः अहमिति प्रथमोऽध्यात्मः संवत्सव ॥ ३ ॥ दिव्यः शुद्धसत्त्वमयत्वात् सर्वेषां भूतानां विद्यदादीनां पतिः आत्मैव योनिज्ञाप्तो यस्य नाहं जानामीत्यनुभूतियिद्धम् अज्ञानं तस्माज्जातोहंकारः अहमिति प्रथमोऽध्यात्मः संवत्सव ॥ ३ ॥ दिव्यः शुद्धसत्त्वमयत्वात् सर्वेषां भूतानां विद्यदादीनां पतिः आत्मैव योनिज्ञाप्तो यस्य नाहं जानामीत्यनुभूतियिद्धम् अज्ञानं तस्माज्जातोहंकारः अहमिति प्रथमोऽध्यात्मः संवत्सव ॥ ३ ॥

अव्यक्तं कारणं यत्तन्निर्णयं सदसदात्मकम् ॥ निष्कलः पुरुषस्तस्मात्संवत्सवमात्मयोनिजः ॥ ३ ॥ दिव्यो दिव्येन वपुषा सर्वभूतपतिर्विभुः ॥ अचिन्त्यश्चाव्ययश्चैव युगानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ४ ॥ अभूतश्चाप्यजातश्च सर्वत्र समतां गतः ॥ अव्यक्तात्परमं यत्तन्नारायणविदो विदुः ॥ ५ ॥ सर्वतः पाणिपादं तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ६ ॥ असतश्च सतश्चैव विज्ञेयं तत्र कारणम् ॥ अव्यक्तो व्यक्तरूपस्थश्चरन्नापि न दृश्यते ॥ ७ ॥ विकारपुरुषोऽव्यक्तो ह्यरूपी रूपमाश्रितः ॥ चरत्याचिन्त्यः सर्वेषु गूढोऽग्निरिव दारुणः ॥ ८ ॥ भूतभव्योद्भवो नाथः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ प्रभुः सर्वस्य लोकास्य नाम चास्येति तत्त्वतः ॥ ९ ॥ असत इति । तत्राहंकारे असतः कारणस्य सतः कार्यस्य च कारणं कल्पकम् अविद्यास्ति अहंकारे स्थित्वैव चिदात्मन्यविद्या कल्पयते । नतु चिदात्मनि तत्संबन्धो युज्यत इत्यर्थः । यदाहुर्बुद्धाः । अस्मादिवेद्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते ॥ अस्मादारा त्वविवेयं न कथंचन युज्यत इति ॥ कुतश्चिदात्मन्यविद्या नास्तीत्यत आह । अव्यक्त इति । निर्विकल्पत्वात्तस्येत्यर्थः । तर्हि तत्सत्यत्वे किं मानमत आह । व्यक्तरूपस्थश्चरन्नि । मातृमानभयेष्वविदात्मत्वेन हृष्येऽब्धनुस्यूततया चरन्नापि न दृश्यते न चादृश्यत्वादेव तदसिद्धिः । मात्रादिषु पृथगदृष्टोप्यात्ममयाननिर्णयनात्तत्वाश्रमात्रादिव्यक्तः तं रूपं रूपवन्तं दृश्यम् अरूपी चिदात्मा आश्रितः सन् चरति दृश्यं प्रकाशयति । शेषं स्पष्टम् । दारुण्यग्निरिव मात्रादिषु पृथगदृष्टोप्यात्ममयाननिर्णयनात्तत्वाश्रयमासादाविर्भवतीति भावः ॥ ८ ॥ प्राप्तद्विक्रम आत्मतत्त्वविरूपणं समाप्य अध्यारोपपापवादाभ्यां निष्पन्नं प्रपञ्चयत इति न्यायेन तत्पत्तिपत्त्युपायभूतं, तस्मात्संवत्सवमात्मयोनिज इति प्रकान्तमध्यारोपमनुसरति । भूतेति । नाम चास्यास्तीति शेषः । सोऽहमित्यग्रे व्याहरन्तोऽहंतामाभवेदिति श्रुतिप्रसिद्धं वक्ष्यमाणम् इति तत्त्वतः ईदृशपुरुषः । षष्ठ्यर्थे तसिः ॥ ९ ॥

इदं प्रपञ्चमेव विशदयति । अपदादिति । अपदति प्रमाणतो गम्यते इत्यपदमज्ञानं तस्मात्पदः पदति इति पदोहंकारो जातः । नहि शुक्तौ रजतस्यैव तत्कारणस्याज्ञानस्य ग्रहोस्ति । नारायणे उद्भवो यस्य तस्माच्छुद्धेयनादिकालमारभ्याध्यस्तादित्यर्थः । अन्यथा मुक्तानामपि पुनर्बाधापत्तिः स्यात् । ननु सतः पदस्य कथमसतोऽपदाज्जनिः कथमसतः संजायेतेति तदसंभवच्छुतेरित्यत आह । अहंकारोऽप्यपद एव सन् ब्रह्मयोगेन अधिष्ठानसत्तानुबोधेन व्यक्तं पदत्वं प्राप्तः । अत्र हेतुः । कामतः अनादिरागादिवासनावशात् भ्रमः तत्संस्कारधारानुवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥ ब्रह्मेति । तं पदालम्ब्यमहंकारं ब्रह्मभावे स्थितं विद्धि । ज्ञानमप्रतिषेधं यद्वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति स्मृतेः ॥ ब्रह्मिष्ठं जानीहि अत एव सः ब्रह्मेति शब्दं लब्धवान् प्रमुत्वादिमांशं ॥ ११ ॥ अहं त्विति । स होवाचात्मनो नामेति शेषहेतुः उदाहृतः श्रुतिप्रसिद्धेः सोऽहं नामाभावदित्यर्थः । स होवाच प्रजाः स्रक्ष्यामीति पूर्वानुषङ्गेन पूर्णायम् । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रेमे इत्यादिश्रुतेरात्मज्ञोऽपि सोऽधिकारपरतन्त्रतया सृष्ट्यादिपरो बभूवेत्यर्थः ॥

अपदात्तु पदो जातस्तस्मान्नारायणोभवत् ॥ अव्यक्तो व्यक्त्यापन्नो ब्रह्मयोगेन कामतः ॥ १० ॥ ब्रह्मभावे च तं विद्धि सशब्दं लब्धवान्प्रभुः ॥ प्रभुः सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्येतरस्य च ॥ ११ ॥ अहं त्विति स होवाच प्रजाः स्रक्ष्यामि भारत ॥ प्रभवः सर्वभूतानां यस्य तन्तु-रिमाः प्रजाः ॥ १२ ॥ स्वभावाज्जायते सर्वं स्वभावाच्च तथाभवत् ॥ अहंकारः स्वभावाच्च तथा सर्वमिदं जगत् ॥ १३ ॥ सर्वव्यापी निरालम्बो ह्यग्राह्योऽथ जयो ध्रुवः ॥ एवं ब्रह्मयो ज्योतिर्ब्रह्मशब्देन शब्दितः ॥ १४ ॥ अव्यक्तो व्यक्त्यापन्नः पञ्चभिः ऋतुलक्षणैः ॥ धारयन् ब्रह्मणो व्यक्तं विविधं चिन्तितं त्वरन् ॥ १५ ॥ अथ मूर्तिं समाधाय स्वभावाद्ब्रह्मचोदितः ॥ ससर्जं सलिलं ब्रह्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ १६ ॥ वायुं पूर्वमथो दृष्ट्वा यो धातुर्धातुसत्तमः ॥ धारणाद्धातुशब्दं च लभते लोकसंज्ञितम् ॥ १७ ॥

॥ १२ ॥ एतदेवाह । स्वभावादिति । स्वस्मिन्नहमर्थे भवतीति स्वभावः पूर्ववासना । अहमिति वासनपि स्वभावादेत्याहंकार इति ॥ १३ ॥ सर्वव्यापी समष्ट्यभिमानित्यात् निरालम्बः असङ्गतज्ञानात् अत एवाग्राह्यः अनभिभाष्यो ज्ञानेन जयो ध्रुवः ध्रुवं ज्योतिरिवालिप्तः ॥ १४ ॥ स ब्रह्माशब्दितः स्वरूपेणाव्यक्तोऽपि पञ्चभिर्भूतसूक्ष्मैः ऋतुलक्षणैः संकल्पमात्रभाविः उपाधिभिर्व्याक्तं पुरुषाकृतिम् आपन्नः ब्रह्मणो वेदात् व्यक्तं सर्वं भौतिकं विविधं चिन्तितं संकल्पमात्रोक्तं त्वरन् धारयन् । पोषयितुं स मनसा वाचं मिथुनं स भवदिति श्रुतेर्वेदोक्तप्रकारेण सर्वं स्रष्टुं मूर्तिमादाय सलिलं ससर्जति संगम्यः ॥ १५ ॥ अथेति । येन सर्वमिदं ततं तेन ब्रह्मणा स्वभावेन च चोदितः ॥ १६ ॥ वायुमिति । पूर्वं सलिलसृष्टेः प्राक् धातुर्धातुस्य वागणानां धातूणां परिचायिनां मध्ये सत्तमः लोकसंज्ञितं लोकैः संकेतितं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तेदति । वायोः स्थूलाऽन्यादिक्रमेण भूतम् एतज्जात् माथिधमाद्यं च तर्जसर्देवैः शमादिमद्भिरतिक्रान्तम् । उत्तरोत्तरमुत्कृष्टमेव षडं तेषोहिनि न मनुष्यत्वं यान्तीत्यर्थः । सरस्वति समुद्रे स्थितामिति शेषः ॥ १८ ॥ पृथिवीशब्दं पृथिवीशब्दाथ भुवं लोकावस्थानार्थमिच्छता तोयं सामुद्रे पृथक्त्वं घनत्वाच्च धर्मसिदात् गमितं प्राप्तिनम् । तेदतिस्त्रिखिलेन लोकेनोपलभ्यते भूजलध्याः पृथक्त्वम् ॥ १९ ॥ फलत्वात् कार्यत्वात्सलिले स्वकारेण सिदमाता विशीर्यमाणा सलिलोद्भवो जलोद्भूतदेवताभ्यः पुरुषो व्याजहार । वचनव्यत्यय आर्षः ॥ २० ॥ ऊर्ध्व इति । गन्धारे तोयविवरे भूतः कालिन्यात् विश्रोभिन्मन्त्रं यथा स्यात्तथा संसीदामीति संबन्धः । लोष्टमिण्डवद्विशीर्णा भवामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ततो मूर्तिधरा मूर्तिमती पृथ्वी विषयैषिणी स्यान्नैषिणी सर्वत्र संसृता जाता यथायोगेन यथोक्तं योगेन विशीर्यमाणत्वेन हेतुना स्थैर्यार्थिनी सती सर्वदिगभिमुखं मामुद्गरतदेतद्भुसंभूतं कृत्स्नं जगद्भूतुरा ॥ एतद्वैरतिक्रान्तं पूर्वमेव सरस्वति ॥ १८ ॥ पृथक्त्वं गमितं तोयं पृथिवीशब्दमिच्छता ॥ घनत्वाच्च द्रवत्वाच्च निखिलेनोपलभ्यते ॥ १९ ॥ फलत्वात्सिदमाना च सलिले सलिलोद्भवः ॥ व्याजहार शुभां वाणीं समन्तात्पूरयन्निव ॥ २० ॥ ऊर्ध्वोद्भूत्या तुमिच्छामि संसीदाम्युद्गरस्व माम् ॥ गम्भीरे तोयविवरे मूर्तिविक्षोभितान्नरम् ॥ २१ ॥ ततो मूर्तिधरा देवी सर्वभूतप्ररोहिणी ॥ यथायोगेन संभूता सर्वत्र विषयैषिणी ॥ २२ ॥ श्रुत्वा च गदितं तस्या गिरं तां च सुभाषिताम् ॥ वराहरूपमास्थाय निपपात महाणवे ॥ २३ ॥ उद्धृत्य सोवर्णिं तोयात्तृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ समाधौ प्रलयं गत्वा प्रलीनो न च दृश्यते ॥ २४ ॥ यत्तद्ब्रह्ममयं ज्योतिराकाशमिति संज्ञितम् ॥ तत्र ब्रह्मा समुद्भूतः सर्वभूतपितामहः ॥ २५ ॥ अद्यापि मनसा धात्रा धार्यते सर्वयोगिना ॥ ज्ञानयोगेन सूक्ष्मेण प्रजानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥ भित्त्वा तु पृथिवीमथ्यमुपयाति समुद्रवम् ॥ तपनस्तूर्ध्वमातिष्ठन् रश्मिभिः सहसन्निव ॥ २७ ॥ तस्य मण्डलमध्यात्तु निःसृतं सोममण्डलम् ॥ स सनातनो ब्रह्मा सौम्यं सोमत्वमन्वगात् ॥ २८ ॥

स्वेत्याक्रेशं कववतित्यर्थः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा चेति । हरिरवतारकार्यं कृत्वा त्रिरौषत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ येन मृरुद्धता तस्य रूपमाह । यच्चदिति ॥ २५ ॥ धात्रा तत्रैव ईश्वरेण व्यापि पृथिवी धार्यते शेषकमादिहोणेत्याह । अद्यापिति । मनसा मनोमयेन ॥ २६ ॥ एवं धृतापि धरा शुष्कतटाकतलवद्विद्विर्णामुदित्याह । भित्तेति । समुद्रव्यं भूमिजनकं तोयम् इदमेव विधरे मेरुमूलावशेषस्थानमिति वक्ष्यति ॥ २७ ॥ एवमतितापात् सूर्यमण्डलाज्जलमयं सोममण्डलमभूदित्याह । तस्येति । स सोममण्डलाभिमानो सनातनः परमात्मा ब्रह्मा ब्रह्मणवर्णः । ज्ञा ब्रह्मण आत्मनेति श्रुतेः । आद्यत्वाच्च ब्रह्मणानां राजा । सोमोऽस्माकं ब्रह्मणानां राजेति श्रुतेः । सोमत्वम् उमा ब्रह्मविद्या तया महिः सोमः तस्य साधः सौम्यम् म उदात्तमात्रो ब्रह्मवित्त्वम् अन्वगादित्यर्थः ॥ २८ ॥

सोमेति । सोमस्योक्तरूपस्य मण्डलपर्यन्तान्मुखप्रदेशात्पवनो निश्वासः समजायत । तत् स निश्वासः अक्षरमयं वर्णात्मकं वेदरूपं ज्योतिः सवार्थप्रकाशकं जातमिति शेषः । निःश्वसितमेतव ऋग्वेद इत्यादिश्रुतेः ॥ २९ ॥ स तु सूर्यमण्डलान्तानामाधिविकानामर्थानां स्रष्टा सोमाख्यादाश्वराद्वेदं प्राप्य योगमयात् ज्ञानात् जन्मान्तरियोगप्रभावोद्भूतप्रकाशात् वेदं तेजोभिः स्वबुद्धिबलेन वक्ष्यत्युपबृंहयन् वेदार्थालोचनपूर्वकं स्वभावात्पूर्ववासनारूपाद्ब्रह्मसंभवाद्ब्रह्मसत्तयोद्विगतादिव्यं द्योतमानमत एव ब्रह्मयोनिं वेदस्यास्पदसूतं सनातनं पूर्वकल्पकृतसंस्थानं पुरुषं शिरःपाण्यादिभन्तम् अध्यात्मिकं सृजते इति श्लोकद्वयसंबन्धः ॥ ३० ॥ अस्य शरीरस्य पञ्चभूतमयत्वम्, अथ यद्योहितं शृण्वा रेतस्ता आप इत्यादिश्रुत्युदितं दर्शयति द्वाभ्याम् । भवत् अडभाव आर्षः अन्नविदस्यर्थः ॥ ३१ ॥ पुरुषात् ईश्वरात्मासः पुरुषो भावः चैतन्यं कर्तुं एतं देहं वायुना कर्णेन स्पन्दयते चालयते । संघातात् एवं पञ्चानां भूतानां संघातं प्राप्य तत्र ज्योतिसंभवः ज्योतिषाम् इन्द्रियाणां जाठरस्य च संभव उद्भवो भवति । अभिवर्जं भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतेः ।

सोममण्डलपर्यन्तात्पवनः समजायत ॥ तदक्षरमयं ज्योतिस्तेजोभिरभिवर्द्धयन् ॥ २९ ॥ स तु योगमयाज्ञानान्स्वभावाद्ब्रह्मसंभवात् ॥ सृजते पुरुषं दिव्यं ब्रह्मयोनिं सनातनम् ॥ ३० ॥ द्रवं यत्सलिलं तस्य घनं यत्पृथिवी भवत् ॥ छिद्रं यच्च तद्दकाशं ज्योतिर्यच्चक्षुरेव तत् ॥ ३१ ॥ वायुना स्पन्दते चैनं संघाताज्ज्योतिसंभवः ॥ पुरुषात्पुरुषो भावः पञ्चभूतमयो महान् ॥ ३२ ॥ भूतात्मा वै समे तस्मिन्तस्मिन्देहः सनातनः ॥ गुहायां निहितं ज्ञानं योगाद्यज्ञः सनातनः ॥ ३३ ॥ तपनस्यैव तद्रूपं योगिर्वसति देहिनाम् ॥ शरीरे नित्यशो युक्ते धातुभिः सह संगतः ॥ ३४ ॥ स्वभावात्क्षयमायान्ति स्वभावाद्भयमेति च ॥ स्वभावाद्भिन्दते शान्तिं स्वभावाच्च न विन्दति ॥ ३५ ॥

अत एव महान् कृत्स्नस्य ब्रह्माण्डस्यात्र प्रवेशात् योगिहृदयदर्पणे तदभिव्यञ्जत इत्यर्थः । ज्योतिसंभव इति सलोप आर्षः ॥ ३२ ॥ भूतात्मा जीवः समे पाञ्चभौतिकत्वात् न तिर्यगादितरतम्यरहिते तस्मिन्तस्मिन्स्वस्मिन्नस्ति सनातनोऽनादिकालमरूपेत्यर्थः । गुहायां बुद्धौ निहितं ज्ञानं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामिति श्रुतिप्रसिद्धम् । किं तत् ज्ञानमिष्यत आह । यज्ञः यस्य ज्ञो ज्ञाता यज्ञः सनातन ईश्वरः । यस्य ज्ञानस्य ज्ञाना ईश्वरो भवतीत्यर्थः । एतेन परमं व्योमन्तोश्रुते सर्वान्कामान्सहेति श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ३३ ॥ यः सनातनः स एव जीव इत्याह । तपनस्य प्रकाशकस्य अग्निरवाग्निर्भोक्ता देहिनां देहाभिमानिनां मूढानां दृष्ट्या यो भोक्ता स एव तत्त्वदृष्ट्या ईश्वर इत्यर्थः । तस्यनैश्वर्यं संततोद्देहाध्यासादित्याह । शरीर इति । धातुभिः पञ्चभूतैः देहयोगाद्वासोपीति न्यायेन देहाभिमानत्वस्यापि ज्ञानैश्वर्योत्तरोभाव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ योयं धातुभिः सह संगतः स्वभावात् पूर्वसंस्कारात् क्षयम् ऐश्वर्यमयम् अशैश्वर्यं चामोति शान्तिमब्रह्मवाचाभ्यामिन्याह । स्वभावादिति ॥ ३५ ॥

इन्द्रियकिङ्करस्य कर्मवन्धोऽस्ति ॥ ३६ ॥ यावत् ज्ञानं ब्रह्मणोऽपि आनन्दरूपं विषयं नास्ति तेन च संभवत्वात् अन्धकाराणां जन्ममार्गं प्रामाणीयत्वाद् द्वाभ्याम् ॥ ३७ ॥ एवमशान्तस्य दुःख-
मुक्त्वा शान्तस्यानन्दवादिमाह । इन्द्रियैरिति । योगबलेन इन्द्रियैर्व्यतिरिक्तः प्रलयशेषे इन्द्रियार्थेषु स्वरूपानन्दे प्रविष्टां प्रामाणीयार्थः ॥ ३८ ॥ प्रतीति । अमुं सार्वकल्याणन्याय्यं
लोकं प्रतिषिद्धं कृत्वा ब्रह्मवान् निर्विकल्पपरमात्मकः । योगफलं गमादिजन्यं सर्वज्ञत्वं चाह साक्षाद्भ्याम् । रागव्यये रागादिकुर्वन्प्रचयैः ॥ ३९ ॥ आगतिं गते प्रवेष्टुं
गतिं गन्तव्यमिति निश्चयं मरणम् मृत्योर्होऽस्या वेति । ननु स्वयमागत्यादीन् प्रामाणीयार्थः ॥ ४० ॥ आत्मन इति । मत्तया मुरुषुपापास्तान् जानीते तथा विषयगोचरम्
अतीतानागतदिविषयं पुरस्तात्कर्मनिवृत्तेः साक्षात् कर्मफलानि पदं परस्यां काट्यायां ब्रह्मविवि ॥ ४१ ॥ चित्तशून्यानि चित्तं बध्नतः कामादीन् यातनाः सुखदुःखमाशा-
त्काराः तत्समस्यानि प्रलोभनेन प्रबलेन लोभेन सिद्धमानाः अनेकधावाः वासनावलार्जिनकथ्यात । वायुभिन्नमणवमिव याः पुरुषं क्षेमयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ पच्यत इति । एवं वासना-
इन्द्रियैरतिमूढात्मा मोहितो ब्रह्मणः पदे ॥ संभवं निश्चयं चैव कर्मभिः प्रतिपद्यते ॥ ३६ ॥ यावत्तद्ब्रह्मविषयं नोपयातीह तत्त्वतः ॥ तावत्संसार-
माप्नोति संभवांश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ इन्द्रियैर्व्यतिरिक्तो वै यदा भवति योगवित् ॥ तदा ब्रह्मत्वमाप्नोति प्रलयाग्रे प्रतिष्ठति ॥ ३८ ॥ प्रतिषिद्धममुं
लोकं ब्रह्मवान्त्वन्भवत्युत ॥ नच रागव्ययैर्याति नच सज्जति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥ आगतिं त्वं गतिं चैव निश्चयं संभवं तथा ॥ भूतेभ्यो वेति सर्वज्ञः
परां सिद्धिमुपागतः ॥ ४० ॥ आत्मनो गतयश्चैव तथा विषयगोचरे ॥ पुरस्तात्कर्मनिवृत्तेः पदे ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥ चित्रग्रन्थीश्च मनसा
रुन्ध्यान्पूर्वाश्च यातनाः ॥ भिद्यमानाः प्रलोभेन वायुभिन्नामिवाणवम् ॥ ४२ ॥ पच्यते तद्दयं नीलं परेभ्यो ज्ञानचक्षुषा ॥ ब्रह्मप्रोक्तमिवात्मा वै वि-
मुक्तो देहवन्धनात् ॥ ४३ ॥ सृजेदपि परं लोकं संहरेदपि विधया ॥ तेजोभूर्निर्वाणविद्धमिह लोकं च संसृजेत् ॥ ४४ ॥ तिर्यग्योनौ गतांश्चैव कर्मे-
र्भिनयमोपमैः ॥ तान्यपि प्रतिमुच्येत ब्रह्मयुक्तेन चेतसा ॥ ४५ ॥

दिराधं कुर्वतः परस्यः कामादिभ्यः नीलं मलिनं हृदयं बुद्धिः पच्यते विशुद्धा
भवति । इङ्गाल इवाशिना सितभस्मशेषः । केन च पच्यते ज्ञानचक्षुषा चेष्टनतीति चक्षुःतेजः ज्ञानाग्नेरित्यर्थः । किं तज्ज्ञानमत आह । ब्रह्मप्रोक्तं वेदप्रोक्तं येन ज्ञानेन इह जीवत्येव
देहे । आत्मा जीवः । तदव्याहिनिलयिनि कल्मषे मृतापत्यस्तास्यतिर्भेवायमशरीरः, सचक्षुरचक्षुरिव समाना अमना इवेत्यादिश्रुतिभ्यः सर्ववन्द्यनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥
किंच सृजेदिति । परं हार्दकाशस्यं परिक्रयणी तु तेजोभूर्निः सूक्ष्मभूतमशरीरः स्वभाविमानविवि इह लोकं व्यावहारिकमपि लोकमविद्धमच्छिद्रं साकल्येन विश्वामित्रादिवत्सम्प-
क् सृजेत् । भूतानामुत्पत्त्यद्वाैतिकसर्गविषयमेव योगिनः सामर्थ्यमिति ज्ञेयम् । शास्त्रान्तरन्याये जागृत्वापारवज्यमित्युक्तेः ॥ ४४ ॥ तिर्यगिति । नियमोपमैः निश्चय्यते निगूहतेऽ-
नेनेति व्युत्पत्तेर्नियमो निगूहः तत्तुल्यैः । तानि कर्माणि अपि सादृच्येति योगिगतान् जीवान् प्रतिमुच्येत प्रतिमोचयेत्संकल्पसिद्धत्वात् ब्रह्मयुक्तेन ब्रह्मणि योजितेन ॥ ४५ ॥

अक्षरमिति । योगकर्म योगार्थं कर्म अक्षरं मोक्षं क्षरं भागं च अभिव्याप्य विद्यते । योगे एव कृत्स्नं कर्म फलश्रप्यन्तर्मुताभित्यर्थः । एवं सर्वं तदभिसम्यैति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्तीति श्रुतेः । नन्वेवं मोक्षेऽपि क्षरस्यान्वयः स्यात्तेन मुक्तेर्निविशेषत्वं भज्येत्याशङ्क्याह । नेति । यत् श्रुवं ब्रह्म तत्र कर्माभिरुपलक्षितं क्षरं न विद्यते इति योजना । प्रारब्धकर्मणावष्टब्धे देहे सत्येव योगिनि क्षरस्यान्वयो न विदेहेकव्यावस्थायामिति भावः ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

एकादशे कर्मफलपरिच्छेदाय योगमुः ॥ वर्णिताथाक्षरप्राप्त्यै योगश्चोक्तो यथाविधि ॥ १ ॥ सोमोत्पत्तिप्रसक्तानुप्रसक्तं संक्षेपेण अन्तरालं योगम् अभिधाप्य प्रकृतमध्यारोपमनु सरन् भित्त्वा पृथिवीमध्यमित्यादि पूर्वमुक्तं भूमेः सच्छिद्रत्वमनूय तत्र च्छिद्रे मेरुमूलं निहितमित्याह । पृथिव्यामिति । भानं हिंसितम् अकंदुःखं यैस्ते मनीकाः नित्यमुत्सिनो देवार्तेषामयं मनाकः । भीष्म हिंसायाम् अस्मात्सोमनीनाविति निशतम्य नत्वं निपात्यते । स्वभावेन संस्कारेण पूर्वोक्तमलिलादिवद्विहितः अतएवाचलः

अक्षरं च क्षरं चैव योगकर्माभिविद्यते ॥ न क्षरं विद्यते तत्र यद्ब्रह्म कर्माभिर्भ्रुवम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ४७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पृथिव्यां याकृतं छिद्रं तपनेन विवर्द्धता ॥ तस्मिन्त्यस्तोथ मनाकः स्वभावविहितोचलः ॥ १ ॥ पर्वभिः पर्वतत्वं च लभते नाम संज्ञितम् ॥ अचलादचलत्वं च स्वभावान्मेरुरेव सः ॥ २ ॥ तस्य पृष्ठे सुविस्तीर्णे नगस्य सुमहर्द्धिमान् ॥ तस्मिन्स्तु पुरुषो व्यक्तो वसति ज्योतिसंभवः ॥ ३ ॥ विहितश्च स्वभावेन तेनैव परमात्मना ॥ यत्तद्ब्रह्ममयं तेजो निहितं शिरसोन्तरे ॥ तस्य ज्योतिर्मयं रूपं दीप्तं पुरुषविग्रहम् ॥ ४ ॥ वदनादाभिनिष्क्रान्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ चतुर्भिर्वदनैर्युक्तं चतुर्भिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ५ ॥

चित्तवता स्वभावस्य परिवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥ १ ॥ एवं निर्दुःस्वतः तत्परोक्षत्वा मुखप्रदवधप्याह । पर्वभिरिति । पर्वणि पूरयन्ति कामानिति चिन्तामणिमासमेवकुल्यद्रुमादिति विद्यतेस्मिन्निति पर्वतः संज्ञितं संकोतितं योगरहं पङ्कजादिपदविग्रहः । अचलात् अचलत्वात् एवंविधोऽपि स्वभावात्कल्पनामात्रत्वात्मेरुरेव मित एव न तत्रात्यन्तिकादुःखनिवृत्तिः सुखमाप्तिर्वातीत्यर्थः । उक्तेहेतोरेव प्रक्षतव्य एवेति कार्यः । मालां माने मालां प्रक्षेपेऽभ्यादाभागेरक्षेपेति वार्तिगिभ्यां रुरिति वा निबन्धस्य मेरुशब्दस्योक्तार्थत्वात् ॥ २ ॥ तस्येति । व्यक्तः शिरःपाण्यादिमान् ज्योतिसंभवेत्युक्तार्थं तेनैव व्यक्तं केन वस्तुद्रुत्या परमात्मना सता ॥ ३ ॥ इदमेवाह । यत्तदिति । शिरसोन्तरे सहस्रो वेदान्तगर्भे वा पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यो विग्रहः संस्थानं यस्य तत्पुरुषविग्रहश्च ॥ ४ ॥ वदन्नादिति । तस्य वदनात् निष्क्रान्तं चतुर्वदनं विद्धीति शेषः । द्विजोत्तमः सह निष्क्रान्तं द्विजानाम् उत्तमः । मुखोदिन्द्रश्चाग्निश्च ० बालाणाम् मुखमासीत् आत्मन्यं प्राणमनुरिति ईश्वरमुखजत्वेन श्रुतिश्रुतिद्वाराभिः सहस्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषु ब्राह्मणान् स्तौति । वक्रमिति । तस्यत्यनुवृत्तं तस्य वक्रं ब्रह्म वेदः समुद्रतो निःश्रितरूपेण यस्मान्नाथा ब्रह्मा तस्य वेदस्य धारको ब्राह्मणः । स ब्राह्मणानां ब्रह्मोद्भा-
नामन्यादीनां मध्ये मुख्यः । ब्रह्म ब्राह्मण आत्ममेति श्रुतेरयमाह । तदेवेति । भावत्वं पूज्यतमत्वं ब्राह्मणत्वमिति यावत् । भावः पूज्यतमो लोके इत्यनकार्थमञ्जरी ॥ ६ ॥
तदेवेत्युक्तं किं तन्मह उद्धृतमित्यत आह । उद्धृतंति । यन्मति शेषः । ब्राह्मणः स्थानं मरुष्टं प्राप्य तदेवं ब्रह्मत्वं चनुयुक्तत्वं गतम् एवमेव लोकोपि धरोद्धर्ता लोकतां व्यक्ततां
गतः ॥ ७ ॥ पेदेति । पदयोः संधो मेरोः शुद्धं ब्रह्मलोकं ब्रह्म परं यन्म लोकेत्येतं साक्षात्कियतं यवस्थितैस्तद्ब्रह्मलोकं क्रममुक्तिस्थानमित्यर्थः । मेरोः कल्पनामात्रशरीरत्वा-
न्मेरुमर्षाचिक्राह्मणार्भापरस्य वनयन्नाप्रमाणमस्तीत्याह साद्धेन । उच्छ्रितमिति । तंजसा ज्ञानेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ उच्छ्रयायविस्तारयारिव परिशेष्यनियममाह । चतुर्भिरिति ।
शिलाभिरुष्टम्भकरोलस्थानैर्येषमज्ञानवैराग्यैश्चरभितः संवृत्तैः पान्थानां विस्तारः ॥ १० ॥ पूर्वोक्तपरिणामैश्वर्यतर्पिणितैश्चतुष्कोणो मेरुमवर्तति बौद्धपक्षमुपशिष्य मानस-

वत्कं ब्रह्मसमुद्धृतं ब्रह्मा ब्राह्मणपुङ्गवः ॥ तदेव तन्महाभूतं पुनर्भावत्वमागतम् ॥ ६ ॥ उद्धृता पृथिवी देवी पुरस्तात्सलिलाशयात् ॥ ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः
स्थानादलोको लोकतां गतः ॥ ७ ॥ पदसंधौ ब्रह्मलोकं शुद्धं मेरोस्तदाभवत् ॥ उच्छ्रितं योजनज्ञानं सहस्रज्ञानमेव च ॥ ८ ॥ एवमेव च विस्तारं च-
तुर्भिरगुणितं गुणैः ॥ अथवा नैव संख्यातुं शक्यं भूतेन केनचित् ॥ समाः सहस्रं बहुभिरपि दिव्येन तेजसा ॥ ९ ॥ चतुर्भिः पाद्वैविस्तारैः शिला-
भिरभिसंवृत्तैः ॥ नगस्य यस्य राजेन्द्र विस्तारैः शतयोजनैः ॥ १० ॥ कोटिकोटोऽज्ञानगुणैर्गुणितब्रह्मवादिभिः ॥ योगयुक्तैः सदा सिद्धैर्नित्यं ब्रह्म-
परायणैः ॥ ११ ॥ मरुद्भिः सह देवेन्द्रै रूद्रवैशुभिरव च ॥ आदित्यैर्विश्वसहितै ररक्ष वसुधाधिपान् ॥ १२ ॥ ररक्ष पृथिवीं चैव भगवान्विष्णुना
सह ॥ विवस्यद्गुरुणाभ्यां च संघातं गमितां नृप ॥ १३ ॥ तेन ब्राह्मण वपुषा ब्रह्मप्राप्तेन भारत ॥ यत्तद्विष्णुमयं तेजः सर्वत्र समतां गतम् ॥ १४ ॥
यत्तद्ब्रह्मते वै प्रोक्तं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ नियमैर्बहुभिः प्राप्तैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ १५ ॥

त्वात् परिमाणनियमो नास्तीत्याह साद्धेन । नगस्येति । गुणितं परिमाणमिति शेषः । ब्रह्मविद्भिर्मायाया अनन्तत्वादानन्त्येन निश्चितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ मरुद्भिरित्यादि च त्रिभिः
कालापकम् । भगवान् विष्णुना सह तेन ब्राह्मण वपुषा वसुधाधिपान् पृथिवीं च ररक्षति संबन्धः । शुद्धाचिदात्मा मायाप्राधिना रूपेण प्रकृतेन मेवधिषिते ब्रह्मणश्च रूपेण शरीराभि-
मानिनो जीवान् शरीरं च रक्षितवान् भोगमोक्षप्रदकर्मज्ञानोपदेशेनेत्यर्थः । किंभूतां पृथिवीं मरुदादिभिस्तत्रावयवदेवतादिभिः विवस्यद्गुरुणाभ्यां तदैवत्यतेजोऽज्ञाभ्यां च संघातं
गमितां लिङ्गात्मविशिष्टां तेजोचक्षात्मिकमित्यर्थः । किंभूतेन ब्राह्मण वपुषा ब्रह्मनिविशेषरूपं प्राप्तेन प्राप्तवता ॥ १२ ॥ १३ ॥ किं तद्ब्रह्मेत्यत आह । यत्तदिति । न केवलं
वेदपारगैरपि बहुभिर्नियमैः कर्तुंभिः प्राप्तैरनगैः हठादृष्टा न येषां नियमाः अपितु दासभूतास्तादृशैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एवमिति । एवम् अन्योन्याश्रयेण एते त्रयो लोक्यन्त इति लोकाः पृथिवीमरुदादिविष्णुशब्दिताः विराट्सूत्रान्वन्तर्यामिणः ब्रह्महनि ब्रह्मपापके योगयज्ञे समाहिताः तत्रस्थत्वा-
 न्नैवानुभूयन्त इत्यर्थः । तत्रैवाहनि अव्यक्तं ब्रह्म च यत्प्रातिष्ठितम् अनुभूयते योगिभिः तत्प्राणे प्राणाख्ये उपाधावप्यहमिति जीवरूपेण व्यक्तं सत् प्रतिष्ठितं शुद्धं ब्रह्मैव संस-
 रतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्य मुक्त्युपायमुपदिशन् रक्षणमेवाध्यायशेषेणाह । ब्रह्मण ईश्वरस्य प्रसावेन निःश्वसितमात्रेण वेदेन प्रचोदितं यत् नियतं नित्यं कर्म अकरणा-
 त्प्रत्यवायजनकम् एताद्धितमित्युत्तरेण संबन्धः । शश्वत् निरन्तरम् अच्छलवादिनां भावेन शुद्धचेतसा प्रवर्तमानं क्रियमाणं कर्म । येषां वाचापि च्छलं कदाचिदपि नास्ति किमुत
 कर्मणा । तैः कृतं वेदाक्तं कर्म हितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ आत्मिकं निषेद्धं कर्मफलस्येयत्तामाह । यदेकमिति । यत्तदं दिष्टत्वं गमितं कर्मजमुक्ततत्फलत्वं प्रापितं तत् ब्रह्मणः पादं
 लेशमात्रं प्राहुः श्रुतयः, पादोऽस्य विश्वाभूतातीत्याद्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥ बहुत्वादिति । यस्य पादो विश्वं तद्ब्रह्म भूतात्मा नित्यमिद्ध आत्मा नतु कर्मप्राप्य इति भावः । एवं-
 विधेयि विप्राणां ब्रह्मणानां भावाश्चिन्तयन्तस्तासां बहुत्वात् ब्रह्मणैर्विश्वे इन्द्रमित्रवरुणादयः शब्दाः यस्मिन्वाचकत्वेन प्रतिष्ठिता इति स विश्वशब्दः यज्ञेषु प्रकर्षणं युज्यते
 एवमेते त्रयो लोका ब्रह्महनि समाहिताः ॥ अहनि ब्रह्म चाव्यक्तं व्यक्तं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ ब्रह्मणो नियतं कर्म प्रभावेन प्रचोदितम् ॥ प्रवर्तमानं
 भावेन शश्वदच्छलवादिनाम् ॥ २० ॥ एताद्धितमिति प्राक्तं ब्रह्मणैर्वेदपारगैः ॥ यदेकं ब्रह्मणः पादं दिष्टत्वं गमितं पदम् ॥ २१ ॥ बहुत्वाद्विप्रभावानां विश्व-
 शब्दः प्रयुज्यते ॥ ब्रह्मणैर्ब्रह्मभूतात्मा सत्यव्रतपरायणैः ॥ १९ ॥ विश्वरूपं मनोरूपं बुद्धिरूपं च मानयन् ॥ एवं द्रष्टुं स भगवान् प्रथमं मिथुनं
 सृजत् ॥ २० ॥ स एव भगवान्विश्वो देव्या सह सनातनः ॥ विधाय विपुलान् भोगान् ब्रह्माचरति सानुगः ॥ २१ ॥ स एव भगवान् ब्रह्मा नित्यं ब्रह्मविदां
 वरः ॥ निर्वाणभयगन्तृणामेकचनपथैषिणाम् ॥ २२ ॥ सोमात्सोमः समुत्पन्नो धारासलिलविग्रहात् ॥ यथाभिपिको भूतानामाधिपत्ये महेश्वरः ॥ २३ ॥
 विनियुज्यते तैस्तैः शब्दैरित्यर्थः । तथाच श्रुतिः, तदादि दमाहुर्मुं यजेत्येतस्यैव सा विमृष्टिः एकं सद्विद्या बहुधा वदन्तीत्यादिका । तस्मात्फलस्य तुच्छवाञ्छिष्कयैरेव कर्माभिः
 परमात्मा आराधनीयो मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ १९ ॥ एवं यष्टव्यदेवतारूपं ब्रह्मैवेत्युक्त्वा यजमानरूपमपि तदेवेत्याह द्वाभ्याम् । विश्वरूपं स्थूलं मनोरूपं सूक्ष्मं द्रव्यमपि बुद्धि-
 मात्ररूपमिति मानयन् जानन् एवं उक्तक्रमेण जानन् द्रष्टुं ह्येतात्पर्यं सृजत् असृजत् ॥ २० ॥ यत्सृष्टं मिथुनं तदपि स्रष्टुरेव नटस्येव रूपान्तरमित्याह । स
 एवेति । विधाय वेदेन प्रकाश्य आचरति भोगार्थकमपि करोति । अनुगैः कस्यपादिभिः सहितः सानुगः ॥ २१ ॥ हविर्भवरूपमपि ब्रह्मैवेत्याह । म एष इति । यो नित्यमार्क-
 चनपथैषिणाम् निर्वाणपदगन्तृणां ब्रह्मविदां वरो ब्रह्म स एषः ॥ २२ ॥ सोमात् उमा ब्रह्मविद्या तया सहितात् नित्यमलुप्तज्ञानशक्तेः परमेश्वरात्सोमः चन्द्रः औषधीशः
 समुत्पन्नः । किंभूतात्सोमात् धारा स्वर्गात् च्युतजलधारा तदेव विग्रहो मूर्तियस्य तस्मात् । यया धारया ॥ २३ ॥

स्वभावतः निसर्गणैव कर्म महेस्वरस्य भूता धित्यपदानरूपं कृत्वा नादं नदति पुनः पुनर्गर्जनं । नादाभिनि णमुल्लसत् । नदिद्या नदित्येवार्थः । अतः सा नदीत्युच्यते ॥ २४ ॥
 संभाव्यं महीकृत्य अभिभूय मित्रा माग्रेष्वकान्तवर्तनानि शेषः । यतो गगनात् गां गता अना गङ्गाभिर्दिशे भावः । सप्तधा गादावररूपेण साहि मधुसूतसंगमे सप्तधा भूतनि भिन्नम् ॥ २५ ॥ सहस्रधा जाल्वीरूपेण इदमपि प्रसिद्धम् । बहुधा विभूतिभेदेन गङ्गा भावती नदीत्यादितत्तत्परिभाहृत्यप्रसङ्गे गङ्गाया अनेकधा सादृशनात् । एवमप्यधीत्यनि-
 प्रसङ्गात् गङ्गायास्तत्कारणेश्वरस्त्वमुक्त्वा चन्द्रोत्पत्तिर्योजनमाह । इममिति । इमं लोहम् औपरीनामाग्यापनेन अमुं च लोकं, प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबेन त्रि-
 त्यादिशास्त्रोक्तप्रकारेण च भावयन् बहुयन् क्षमंभयम् अविद्याप्रभवम् ॥ २६ ॥ ततः अस्य लोकस्य संवर्द्धनात् उद्वैवीजैः सूतानि जरायुजादीनि रोहन्ति वर्द्धन्ते । महा-
 भूतानि पृथिव्यभेजांसि तेषां फलानि तेजोवन्त्रात्मकानि ब्रह्मादीनि सर्वस्य आत्मकत्वात् । ततो ब्रह्मादिभ्यो मनुष्यादिभ्यश्च यथायोग्यं सर्वे क्रियारम्भाः प्रवर्तन्ते मनीषिणां

अभिपिच्य च भूतेशं कृत्वा कर्म स्वभावतः ॥ नदति स्म नदा नादं तेन सा ह्युच्यते नदी ॥ २४ ॥ सा ब्रह्मलोकं संभाव्य अभिभूय सहस्रधा ॥
 गां गता गगनादेवी सप्तधा प्रसार च ॥ २५ ॥ सहस्रधा च राजेन्द्र बहुधा च पुनः पुनः ॥ इमं लोकममुं चैव भावयन् क्षरसंभवम् ॥ २६ ॥ ततो
 भूतानि रोहन्ति महाभूतफलानि च ॥ ततः सर्वे क्रियारम्भाः प्रवर्तन्ते मनीषिणाम् ॥ २७ ॥ चतुर्भिर्वदैस्तस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ तदाक्षर-
 मयी सिद्धिर्दिशत्वं समुपागता ॥ २८ ॥ तस्य ज्ञानमयं पुण्यं चतुष्पादं सनातनम् ॥ पतित्वेन भवद्भवो ब्रह्मा चात्र पितामहः ॥ २९ ॥ पादा धर्मस्य
 चत्वारो यैरदं धार्यते जगत् ॥ ब्रह्मवर्णेण व्यक्तेन गृहस्थेन च पावने ॥ ३० ॥ गुरुभावेन वाक्येन गुह्यगामिनगामिना ॥ इत्येते धर्मपादाः
 स्युः स्वर्गहेतोः प्रचोदिताः ॥ ३१ ॥

कामजेतृणाम् ॥ २७ ॥ "चपि ब्रह्मवेत्याह । चतुर्भिरेति । वद्वैरिव वद्वैरुदैः । इत्थंज्ञापे तृतीया । तस्येश्वरस्य मुखपद्माद्वैरुपेण विनिःसृता अक्षरं ब्रह्म तन्मयी यत्नामि-
 प्रयाना सिद्धिर्वेदाख्या दिशत्सम् उपदेश्यम् । दिश अतिसर्जने इगुपधलक्षणः कः ॥ २८ ॥ कालियजमानावपि ब्रह्मवेत्याह । तस्येति । ज्ञानमयं चिन्मयं पुण्यं पुण्यकारणं यज्ञं
 चतुष्पादं चत्वारः कृत्वो ब्रह्मोद्भूतहोत्रध्वर्षकः पादा यस्य तं सनातनम् अनादिं तस्य पतित्वेन ब्रह्मा ब्रह्मणः कर्मरूपस्य अनुष्ठाना एतत्सर्वं पितामहः शुद्धं ब्रह्मैव ॥ २९ ॥
 धर्मपादरूपाश्चत्वार आत्मा अपि ब्रह्मवेत्याह । पादा इति द्वाभ्याम् । व्यक्तेन स्वाध्यायरूपेण व्यानरूपेण व्यक्तेन एकः पादः । गृहस्थेन गृहस्थश्रमणेन पावने गृहे स्थितेन
 च द्वितीयः पादः । समासैकदेशस्यापि गृहस्थविशेषणं पावने इति आर्षत्वात् ॥ ३० ॥ गुरुभावेन तपोसागरैरवणे च वानप्रस्थाश्रमेण तृतीयः पादः । वाक्पतेन तन्मयस्यादिना
 कीदृशेन गुह्यगामिना आत्मनन्वमतियादकेन । तथा नागामिना नागमवर्तं कूटस्थं ब्रह्म, संन्यासाद्वृत्तः स्थानमिति स्मृत्यैरिहस्पृष्टं वा तस्मिन् आगमयति गमयतीति

नगामि तेन नगामिना कूटस्थवस्तुप्रापकेण विचारध्यानाभ्यां वस्तुश्रुतिपत्त्यर्थेन वाक्येन चतुर्थः पदो धर्मस्य त्वतीत्यर्थः । स्वर्गो भोगापवर्गाख्यं सुखम् ॥ ३१ ॥ एवं यद्व्यवदत्ता-
दिचतुराश्रम्यान्तानां ब्रह्मत्वं भावनार्थमुक्तम् । इदानीं तुर्याश्रमयोगं योगं प्रस्तोष्यन् तुर्याश्रममपेक्षे स्तौति द्वाप्याम् । न्यायादिति । न्यायात् वेदान्तन्यायोद्बलिश्रवणमन-
नात्मकविचाराधिगमात् । गृह्यधर्मो योगः तेन च मण्डले ब्रह्माण्डगोले सोमः चन्द्राधिष्ठयं मनः विवर्द्धति । आध्यात्मिकपरिच्छेदाभिमानं त्यक्त्वा समष्ट्यभिमानं धत्ते इत्यर्थः ।
एवं ब्रह्मणा वेदादेव प्रमाणभूतात् ब्रह्मचर्ययोगस्तस्मात् शाश्वता अपि वृद्धाः वर्तन्ति निवर्तन्ते गच्छन्ति बाध्यन्ते इत्यर्थः । अत्र पितापितृत्यादिलोका अल्लोका
वेदा अवेदा इति श्रुतेः वेदस्यापि बोधात्यागेव प्रमाण्यं सति तु बोधे बाध एवेत्यर्थः । यतान्ति वेदपटुके गत्यर्थेऽप्युपपद्यते ॥ ३२ ॥ किंच वाक्येन पूर्वोक्तो गृह्यत्यादिविशेषणेन
युक्तान् गृहस्थानपि अभिलक्ष्य पित्रादयस्तृप्यन्ति धर्मेण योगेन नगस्य मेराः । एतेन योगधर्मो गृहस्थदेव्यधिकारस्तौति दर्शितम् । तथाच स्मृतिः । न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञान-
निष्ठाऽतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यते ॥ स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः सर्वैरप्येवमव तु ॥ द्रष्टव्यस्त्वथ श्रोतव्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरित्यादिका ॥ ३३ ॥

न्यायाद्धर्मेण गुह्येन सोमो वर्धति मण्डले ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मचरणाद्भेदा वर्तन्ति शाश्वताः ॥ ३२ ॥ गृहस्थानभिवाक्येन तृप्यन्ति पितरस्तथा ॥ ऋष-
योपि च धर्मेण नगस्य शिरसि स्थिताः ॥ ३३ ॥ नगस्य तस्य संपश्य मेराः शिखरमुत्तमम् ॥ पद्भ्यां संपीड्य वृणान्वृषिभिस्तैर्विचार्यते ॥ ३४ ॥
श्रीवां निगृह्य पृष्ठं च विनाम्य प्रहसन्निव ॥ नाभिदेशे करौ न्यस्य सर्वशोङ्गानि संक्षिपन् ॥ ३५ ॥ मूर्ध्नि ब्रह्म समुत्क्षिप्य मनसापि पितामहः ॥ अ-
सृजन्मनसा विष्णुं योगाद्योगेश्वरस्य च ॥ ३६ ॥

तदेवं यतैर्गृहस्थस्य च यथोक्तस्वाश्रमधर्माननुतिष्ठतः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिश्रमाभ्या यमाः, शांत्संतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाभ्या नियमाश्च स्वज्ञावभिद्धा इति
तानुक्त्वा आत्मनादीनि योगाङ्गानि विधित्सुः प्रथमं मेरुशिखराख्यब्रह्मलोक एव जेतव्य इत्याह । नगस्येति । उत्तमं क्रममुक्तिस्थानत्वात् आसनं विधने साधने । पद्भ्यामिति ।
यतः मेरोः शिखरं तैः ब्रह्मसूर्याद्याश्रमधर्मसंपन्नैर्ब्रह्मिभिर्विचार्यते तत् पश्येति योजना । किं कुर्वन् वृणौ पद्भ्यां संपीड्य । मेह्रादुपरि विन्यस्य सर्वं गुल्फं तयोपरि ॥
गुल्फान्तरं च विन्यस्य सिद्धासनमिदं भवेदित्युक्तलक्षणे सिद्धासने स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ श्रीवां निगृह्य जन्मसंभो ब्रुवन्कं संयोज्येत्यर्थः । पृष्ठं विनाम्य यथा वस ईषदुन्नतं स्था-
चथा विनामयेत् । पृष्ठं प्रहसन्निवेत्यस्य दन्तैर्दन्तान्न स्पृशेदित्यर्थः । नाभिदेशे करौ न्यस्येत्यङ्गलिमुद्रां वासोपरि दक्षिणं हस्तं कृत्वेत्यर्थः । संक्षिपन् निगृह्य ॥ ३५ ॥ आसनज-
पिनः परकृत्तिसरूपार्थवादमुक्त्वेन सकलं प्राणायाममाह । मूर्ध्नाति । योगेश्वरस्य योगात् पितामहः मनसा विष्णुम् असृजत् । किं कृत्वा मनसा मूर्ध्नि ब्रह्म समुत्क्षिप्येति योजना । मनो-

रोधो हि योगः स च प्राणराधार्यन इति प्राणराधा योगश्चरः तस्य योगादभ्यासात् पितामहाधिकारी मनसा मनःप्रधानेन प्राणेन ब्रह्म स्वात्मानं जीवं प्राणेषां च मुनिं भूद्राणामग्रे-
 समुत्क्षिप्य सैगम्य ममसा संकल्पेन विष्णुं विश्वरूपम् असृजत् । एवं चोक्तरीत्या भूद्राणामग्र्यं प्राणस्य जीवस्य ऐश्वर्याविर्भावहेतुः प्राणायामोक्त्यर्थं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्याहा-
 समाहृत्यमाह । व्यतिरिक्त इति । व्यतिरिक्तानि विषयभ्यो व्यावृत्तानि इन्द्रियाणि यस्य सः कृतप्रत्याहारो योगी सन्निहितमपि शब्दादिकमपहृन् सर्वस्मिन् परिच्छेदमिमान-
 निवृत्तौ ण्युप्यपेक्ष एव भवति । अयमत्र क्रमः । यथा घटादरगता दीपप्रज्ञा घटमासी भवती, सैव घटाच्छब्दब्रह्महिता कियन्तं भवनोदरगतं विषयं व्याप्नोति, सर्वस्मिन् घटादिहि-
 रगता सती कृतत्वं भवनोदरं व्याप्नोति । एवं जीवचैतन्यं देहान्तर्गतं सत्त्वाङ्गं व्यप्नोति, इन्द्रियद्वारा ब्रह्महितां सत्त्वं तं विषयं व्याप्नोति, सर्वस्मिन् देहादिहितां सती कृतत्वं दृश्यं
 व्याप्नोति । अत एव तस्याममस्थार्यां सार्वज्ञं योगिनां भवतीति स्पष्टम् । बिम्बादिति । मृषाद्वृत्तमतिमात्रसरूपेणाविर्भवतीत्यर्थः । तेजोर्भूतिः चैतन्यज्योतिः ॥ ३७ ॥ एतमेव स्तोति ।
 सराजेति । ब्रह्मयोगेन देहादितादात्म्याध्यासकृतया ब्रह्मावक्यावृत्त्या विराजन् विराजमानः न भसो हाद्वैकात्म्य प्रभाभिश्चैतन्यं ज्योतिःप्रकाशैः । बहुवचनं समाधिप्रयोगेभेदाभि-
 व्यतिरिक्तेन्द्रियो विष्णुर्बिम्बाद्विम्बमिवोद्भूतः ॥ तेजोमूर्तिधरो देवो नभसिन्दुरिवोदितः ॥ ३७ ॥ राज ब्रह्मयोगेन सहस्रांशुरिवापरः ॥ विराज-
 न्नभसो मध्ये प्रभाभिरतुलं प्रभुः ॥ ३८ ॥ नोपलभ्यति मूढानां प्रत्यक्षं ब्रह्म ज्ञाश्वतम् ॥ ललाटमध्ये तिष्ठन्तं द्विधाभूतं किर्यां प्रति ॥ ३९ ॥ ज्यो-
 तिश्चक्षुषि संवद्धं विम्बं भास्करसोमयोः ॥ बुद्ध्या पूर्वं तु पश्यन्ति अध्यात्मविषये रताः ॥ ४० ॥ ब्रह्मणा वेदविद्वांसः सत्यव्रतपरायणाः ॥
 नेतरे जातु पश्यन्ति अध्यात्मं नावबुध्यते ॥ ४१ ॥ हिंसायोगैरयोगात्मा सर्वप्राणचरैर्नृप ॥ भूतयो भुवि भूतेशो मोहप्राप्तेन चेतसा ॥ ४२ ॥
 प्रायम् । निर्विशेषचिन्मात्रमपि प्रत्याहारबलेनैव ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ आक्रेशपूर्वकं देशबन्धश्चित्तस्य धारणति शोकलक्षणां धारणासाह । नोपेति । उपलभ्यति प्राप्नोति ललाटम-
 ध्ये भूद्राणामग्र्यं तिष्ठन्तं विष्णुं किर्यां नियमनकिर्यां प्रति समुद्दिश्य द्विधाभूतं नियम्य नियामकरूपेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ धारणायाः प्रदेशमुक्त्वा विषयमाह । ज्योतिरिति । भास्कर-
 सोमयोः तद्वतयोरिडापिङ्गलोर्मध्ये बिम्बभूतं ज्योतिर्धारणाविषय इत्यर्थः । किंभूतं किञ्च चक्षुषि संवद्धं चक्षुरिन्द्रिये प्रतिबिम्बितं यत्कृतं चक्षुषि रूपप्रकाशनसमर्थं तस्मिन्
 चिज्ज्योतिषि भूद्राणामग्र्यस्थे चित्तं धार्यमित्यर्थः । बुद्धचेति । पूर्वम् अध्यात्मविषये रताः सन्तः पश्चात् बुद्ध्या तं विषयं पश्यन्तीति योजना । आत्मनि शरीरे योगधारणा-
 विषयः तत्र रताः पुनः पुनः तदेव चिन्तयन्तः । एतेनात्र प्रत्ययैकताध्यानमित्युपलक्षणं ध्यानमुक्तम् ॥ ४० ॥ ब्रह्मणा इति । नावबुध्यते इतरैरिति शेषः । अध्यात्मम् अध्यात्मशा-
 स्त्रमपि नावबुध्यते दूरे स्वरूपबोध इति भावः ॥ ४१ ॥ इतरै के तानाह । हिंसायोगैरिति दाभ्याम् । यो भुवि भूतेशो भूतानां निग्रहानुग्रहमर्थो योगी ऐश्वर्यकृतं मोहं प्राप्तेन चेतसा
 अयोगात्मा न योगे आत्मा चित्तं यस्य स योगं प्राप्य स्वरूपानन्दात् च्युतमनस्कः तं भूतयः ऐश्वर्याणि सर्वप्राणचरैः सर्वप्राणभक्षकैर्हिंसायोगैरभिभवन्तीति शेषः ॥ ४२ ॥

किं कृत्वा मोहयन्तीत्यत आह । 'कर्मभिरिति । सर्वप्राणिवैशिष्ट्यां नराणामन्यैः कुत्सितैः कर्मभिर्योगसंबन्धम् आश्रय प्रसज्यित्वा । केषु निमित्तेषु सत्सु । स्वेषु स्वार्जितेषु मात्रेषु सीयन्ते ते मात्राः भोग्याः विषयाः, हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति त्यागस्तम्बोक्त्यागर्ह्येषु न संतोषः कार्यः । किंतु विद्वद्बुद्ध्या तारन्यक्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥ समाहितेति । यस्मादेवं योगे विद्वाः सन्ति तस्मात् ब्रह्मण्य समाहितमनाः सम्यङ्गनिहितमना भवेत् । मोक्षस्य प्राप्तं प्राप्तिः । मोक्षप्राप्त्यर्थमित्यर्थः किं कृत्वा चन्द्रमण्डलं मनः । चन्द्रमा मनो भूत्वेति श्रुतेः । तस्य संस्थानम् ईशादिरूपं तत्परित्यज्येत्यर्थः । संस्थानादिति त्यज्यलोपे पञ्चमी । ज्योतिर्ज्योतिमानं तेजश्चैतन्यं हृदयायतनं प्रविश्य ॥ ४४ ॥ क्षिप्रदिग्दशङ्क्या ऐश्वर्यास्वादमकुर्वन् गायत्र्याः, गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति श्रुतिप्रसिद्धिर्गायत्र्याख्यसगुणब्रह्मणोपि नयनं नयनवत् प्रकाशकं शुद्धं ज्योतिः तस्यान्तरे मध्ये आसीदिति शेषः । अन्तरस्वरूपमाह । गर्भस्येति । अव्यक्तस्य साव उदात्तः । य इति विधेयार्थं पूंस्त्वम् । चतुर्द्धा अकारोकारमकारादृष्टमात्रायेत्येन ॥ ४५ ॥ चतुर्द्धा भूतमेव पुरुषं स्तौति । ब्रह्मेति सार्द्धेन । ब्रह्म निराशयोत्कृष्टं तेजश्चैतन्यं तन्मयं तद्गमः अव्यक्तः इन्द्रियाद्यगोचरः शाश्वतो नित्यः ध्रुवः कूटस्थः अतएव अव्ययः अकर्मभिः कुत्सितैरन्यैः सर्वप्राणिवैशिष्ट्याम् ॥ नराणां योगमाधाय स्तेषु मात्रेषु भारत ॥ ४६ ॥ समाहितमना ब्रह्मन् मोक्षप्राप्तेन हेतुना ॥ चन्द्रमण्डलसंस्थानाज्योतिश्चान्द्रं महत्तदा ॥ ४७ ॥ प्रविश्य हृदयं क्षिप्रं गायत्र्या नयनान्तर ॥ गर्भस्य संभवो यश्च चतुर्धा पुरुषात्मकः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मतेजोभयो युक्तः शाश्वतोय ध्रुवोव्ययः ॥ न चेन्द्रियगुणैर्युक्तो युक्तस्तेजोयुगेन च ॥ ४९ ॥ चन्द्रांशुर्धिमलप्रलयो अजिष्णुर्वर्गसंस्थितः ॥ नेत्राभ्यां जनयद्द्वौ ऋग्वेदं यजुर्मा सह ॥ ५० ॥ सामवेदं च जिह्वाद्यादथर्वीणं च सूक्ष्मेन ॥ जातमात्रास्तु ते वेदाः क्षेत्रं विदुर्नितं तत्ततः ॥ ५१ ॥ तेन वेदतत्प्रापन्ना यस्माद्विदुर्नितं तत्पदमाप्ते सृजन्ति तदा वेदा ब्रह्म पूर्वं सनातनम् ॥ ५२ ॥ पुरुषं दिव्यरूपाभं स्वैः स्वर्गभोग्यैर्भनोभवेः ॥ अथर्पणस्तु यो योगः शीर्षं यजुस्य तत्स्मृतम् ॥ ५३ ॥ पचयन्त्यः इन्द्रियग्राह्यैः रूपादिगुणैर्न च युक्तः तेजोयुगेन मनोगुणेन दुःस्वादिना युक्तो मनस्तादास्याध्यासात् चन्द्रेयाह्लादकत्वं भ्राजिष्णुरिति सद्गुणे स्फुरमाणत्वम् वर्णम् लोहितं शुक्लकृष्णेषु तेजोवस्त्रेषु देहाकारपरिणतेषु स्थित आविर्भूतः ॥ ५४ ॥ अरय चतस्रो यतीराह । नेत्राभ्याम् ऋग्यजुर्वेदौ क्रमेण विवर्तितौ त्रिपटीरूपेण दृश्यत्वाच्चेत्राभ्यामिवोत्पन्नौ ॥ ५५ ॥ सामवेदः प्राज्ञः शब्दमात्रगम्यत्याजिह्वाद्यादेवोत्पन्नः । एतेभ्यो विशुक्षणार्थं ईश्वरोत्तर्यामी योगैकस्य तदादर्वागुणोचरत्वात् शुद्धसत्त्वमयत्वाच्च मयं न एवोत्पन्नः । आविर्भूतमात्रा एते स्वं स्वं क्षेत्रं प्रकाशयन्प्राप्तिं विन्दन्ति लभन्ते । तस्मादेते वेदा उच्यन्ते इत्याह । जातमात्रा इति ॥ ५६ ॥ तुर्यातीतस्तेजोव्यनसृत इत्याह । तेनेति ॥ ५७ ॥ चत्वारोप्येते शुद्धरयोपार्थिता मत्या स्वैः स्वर्गभोग्यैर्भेदने रूपेण पुरुषं दिव्यादिकं भुवनेत्यर्थः । एवं चतुर्विधं भ्रमणमध्यस्थस्य धारणाविषयस्य भ्रमणं रूपाभ्यामन्यस्य देहावयवतारतम्येन तत्र तत्र धारणायास्तारतम्यं मृचयति । अथर्वेत्यादिना सार्द्धेन । तर्जयाग्यादीन्मन्त्रानाह । वेदा । विश्वधारणा । बाह्यत्वात् धीर्वादिर्नृणा ॥ ५८ ॥

॥ ५१ ॥ श्रद्धायाग्नान्तर्यामिणं तद्वदन्तु ॥ नैवेद्याप्यन्नां गन्धमांसांश्च ॥ ५१ ॥ अग्निं चोच्छ्रियामि यन्मां ॥ यन्मृच्छामि येनैव भस्मिन् म पृथगः ॥ अथाह अश्वानु तं तद्वत्
उपलक्षणात् संस्तनः एकामोनिनाश्रितो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ अत्र द्विविशेषो योषाः सर्वयोगो निर्वाज्य ॥ आद्यश्रुत्वा विनर्कविचारानन्दस्मिन्तलाः ॥ तत्र ब्रह्मा प्रतिमादा
चित्त्वं यदा रा दियस्येत तदा स विनर्कः ॥ तत्रैकशब्देनैकः ॥ यदा न स्मरं स्मरं अन्तर्भावनामात्रकर्मणां प्रतिमादा तदा म विचारः सोत्र यज्ञशब्दितः ॥ यदा त्वेनं परित्यज्य
तुर्गुणैर्विवक्षुर्मध्यं स्वीय न स प्रकृतित्वाज्ञ सागम्यद्वन्द्वः ॥ अग्रे च लक्षणांश्चाद्यामः तर्गुं प्रामाण्यं यदा सर्वव्यपमावज्ञादिपारणं तदा स आनन्दः ॥ यदा न तमपह्नाय अस्मी
त्येतावन्मात्रेणैकस्थानं तदा स स्मितः तदुभयमवस्थशब्देनोच्यते इति ॥ विचारान् वेदस्मृतिदीक्षायां सदाकृतान्भद्रास्मिन्त्युपभोगः ॥ ५३ ॥ योगमुक्त्वा तद्विदं स्तोति ॥
योगारम्भमिति ॥ इदं ब्रह्मचर्यं या विन्द्यति स वेदविदः ॥ य एतत्सर्वगतानां श्रवणः तत्प्रापकत्वात् ॥ योगां हि प्रस्तावप्रययाविति श्रुतः ॥ कीदृशं तत् योगैवैवाभ्यन ननु शुल्कवि-

ग्रीवा बाह्वन्तरं चैव ऋभोगः स भवेत्ततः ॥ हृदयं चैव पाशं च सामभगान् न निर्मितः ॥ ५१ ॥ बस्त्रं शीर्षं कटीदेशं जङ्घरुचरणैः सह ॥ हव-
मेप यशुर्भोगः संयातो यज्ञकल्पितः ॥ पुरुषो दिव्यरूपाभः संभूतो ह्यभरात् पदात् ॥ ५२ ॥ स हि वेदमयो यज्ञः सर्वभूतसुखावहः ॥ उभयोलो-
कयोस्तान् हिमावज्यः समातनः ॥ ५३ ॥ योगारम्भं कर्मणाऽप्यं ब्रह्मचर्यं समातनम् ॥ प्रभक्ः सर्वभूतानां यो विन्दति स वेदविदः ॥ ५४ ॥ स सि-
द्धः प्रोच्यते लोकैः सिद्धिर्ये न संशयः ॥ निमुक्तैः सर्वकर्मभ्या मुनिभिर्देवधारणैः ॥ ५५ ॥ वैष्णवे यज्ञमित्येवं ब्रुवते वेदधारगाः ॥ ब्राह्मणा नियमश्रा-
न्ता वेदोपनिषदौ पदे ॥ ५६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ चतसस्तूष्कम्भं हि शनोऽब्राह्मस्य कामतः ॥ कारणं श्रोतुमिच्छामि यथा त्वं मन्यसे मुने ॥
॥ ५७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न ह्यस्य कारणं किंचिद्ब्रह्मं भवति भारत ॥ अन्तर्गतं कारणं तु शरीरं मानसं नृप ॥ ५८ ॥ येन वंद्यं विदुर्मन्या
ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ अथैवमपि वंद्यं च शक्यं वेत्तुं न कर्मणा ॥ ५९ ॥

चोरण कर्म मनःसंयमस्तन साध्यम् ॥ ५८ ॥ वैष्णवमिति ॥ विष्णुः शृद्धं वस्तु तत्प्रापक वेगावं तस्मिन् वेदस्य उपनिषत् ब्रह्मविद्या तयाथिगम्य वेदोपनिषदे पदे स्वा-
राज्ये निमित्ते सति ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः नियमं मनोनिग्रहे श्रान्तारो ब्रुवते ॥ अत्यन्तं दुष्कर्मणोऽजयसाधोयमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ प्रसङ्गात्समाधौ प्रकृतस्य चेतसः कुतः पुनरुपलभ्य
इत्याशङ्कते ॥ चेत्तस इति ॥ कामत इच्छया मनोऽब्राह्मस्य स्वैवेव सर्वं दवंद्वयानलवदुपशमिन् योगस्य ॥ ५७ ॥ शरीरेण कृतं शरीरं धर्माधर्मरूपं मानसं मनसि भवतीति सा-
नसम् ॥ शरीरकृतं कर्म मनसि संस्काररूपेण स्थितं मम उद्यमरूपमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ अथैव प्राबल्यमाह ॥ येन चैतन्येन सर्वं ज्ञायते न तत्प्राप्त्यदेवमपि शास्त्राचार्योप-
देशान् लक्षणया वेदं धवत्येव नृणां कर्मणा न वेत्तुं शक्यमतः कर्मैव बलवन्मतिबन्धकमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

तस्य च निश्चिन्तरापि स्तुक्कर्मणवेत्याह । ब्राह्मणेन तयादिभिश्चतुर्भिः । ब्राह्मणेन वेदाभ्यायिना विनीतेन विद्यामदहनेन सदा ब्रह्मनिर्षेणा ब्रह्मयज्ञादिपरेण सदा शास्त्राचार्याभ्य आत्मानात्मनोर्विदितत्त्वेन सिद्धिहेतोर्भाक्षार्थं भवितव्यमिति शेषः ॥ ६० ॥ ब्रह्मकर्मणा ब्रह्मण्यपिवेन कर्मणा नियतः शमादिमान् ॥ ६१ ॥ गुरुतत्त्वज्ञो भूत्वा मोक्षकर्मणि प्रोक्तान्यात्मनादिधारणान्तानि कारयेत् कुर्यात् । विनीतो योगप्राप्तिगर्वहीनः । ब्रह्मभावेन नतु सेव्यसेवकभावेन । अथ योन्यां देवतामुपास्ते योसावन्योहस्मर्त्तमिति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति तस्मिन्द्रष्टुते ॥ ६२ ॥ मनसर्वेदमात्मव्यश्च दृश्यते त्वन्नया बुद्धयेत्यादिश्रोः । वैष्णवम् उत्तमं परं शुद्धं ब्रह्म मनोवृत्त्यै वेदामित्यर्थः । ध्यायन्नैव न शुष्कं विवेकं कुर्वन् । मनसो हि प्रमादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ॥ प्रसन्नान्मात्मानि स्थित्वा सुखप्रशम्यमनुन इति श्रुतेर्मनोजय एव कर्मनिमूलने हेतुरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ गच्छते । कर्मव्यतिहारे तद् । यथा यथायं ब्रह्माभिप्रेक्षो भवति तथा तथैवं ब्रह्माप्यभिमुखं भवति । यथोक्तं वृद्धेः । यावदावाञ्चिरस्थायं देहादीन् प्रत्यगञ्चति ॥ तावत्तावच्चतुर्थीपि त्वमर्थ

ब्राह्मणेन विनीतेन सदा ब्रह्मनिर्षेविणा ॥ सदा विदिततत्त्वेन सिद्धिहेतोर्भाहपते ॥ ६० ॥ सदा चैव शुचिर्भूत्वा नियतो ब्रह्मकर्मणा ॥ उपतिष्ठेत् स गुरुं बद्धाञ्जलिपुटो द्विजः ॥ ६१ ॥ सायं प्रातश्च तत्त्वज्ञो मोक्षकर्मणि कारयेत् ॥ विनीतो ब्रह्मभावेन समाहितमतिर्मुनिः ॥ ६२ ॥ संप्रपद्येत मनसा वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥ ध्यायन्नैव प्रसदितं समाहितमतिर्द्विजः ॥ ६३ ॥ गच्छते परमं ब्रह्म निर्विकारेण चेतसा ॥ अपुनर्भवभावज्ञो निर्ममो भावबन्धनात् ॥ ६४ ॥ तदेवाक्षरमित्याहुयत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ तर्हि तत्कर्मयोगेन विद्यायोगेन दर्शितम् ॥ ६५ ॥ ब्राह्मणानां विनीतानां वैष्णवे पदसंचये । सर्वद्रव्यातिरिक्तानां कामयोगविगर्हिणाम् ॥ ६६ ॥ अपुनर्भाविनां लोकाः कर्मयोगप्रतिष्ठिताः ॥ अनादानेन मनसा राजन्कर्मणि कर्मणि ॥ ६७ ॥ आदानाद्बध्यते जन्तुर्निरादानात्प्रमुच्यते ॥ ब्राह्मणेभ्यः क्रियावाभिर्जन्तोः पूर्वाज्जनाधिप ॥ ६८ ॥

प्रविशति ॥ ६४ ॥ तदेवेति । जीवरूपेण नित्यं वृद्धिहासमाकृतेन समानमपि ब्रह्म तर्हि तदेवम् अक्षरं हासादिरहितं प्राहुयदैव कर्मयोगादिना दर्शितं भवतीति ॥ ६५ ॥ केषां तदक्षरं विदितमन आह । ब्राह्मणानामिति । परसंचये पदनिश्चये निमित्तं सर्वद्रव्यभ्योतिरिक्तानां त्यागवतां कामयोगं हृयादिसङ्गं विगर्हयन्ति तेषाम् ॥ ६६ ॥ अपुनरिति । कथं कर्मयोगेषु पुनर्भवराहित्यं प्रतिष्ठितमत आह । अनादानेन । फलरूपति शेषः । कर्मणाति द्विरुक्तिर्विष्णुार्था । सर्वस्मादपि कर्मणः फलाकाङ्क्षा न कुर्यात् । यथोक्तं भागवता । यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तत्स्यसि कोत्सेय तत्कुरुष्व मर्दणमिति ॥ ६७ ॥ आदानादिति । तत्रातादानं तत्सङ्गत्या पूर्वजन्मसंस्काराच्च भवति तेन क्रियाणामव्रामिः प्राप्तिर्भवति । अन्यथा शुद्रफलोपधानेन व्यर्थं कर्म गच्छतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अनादात्मस्यैव महाफलत्वमाह । मुक्त इति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन शानेन तपसा साधकेनेति श्रुतावापिदिपोत्ताप्तद्वारा कर्मव मोक्षहेतुरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ६९ ॥ योगोपसर्गा कर्णन्त्येव त्रिभिः पदार्थैकम् ॥ तत्रापि द्वादशे योगमार्गे ये विद्वन्तः मताः ॥ १ ॥ पूर्वत्र हिंसायोगैरित्यनेन योगोपसर्गाः सूचिताः आसनादिषण्णान्तां च योगाङ्गानि उक्तानि । अथशिष्टं योगस्वरूपं ध्येयं ब्रह्म योगसिद्ध्यश्च तदनुवचन-
द्वयं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच । उपसर्गं चेति ॥ १ ॥ शृण्वति । दक्षादीनां योगिनामेकया जायमानं योगोपसर्गादिकं सथा पृच्छसि तथा मेधायुक्तेन मनसा शृणु ॥ २ ॥ पञ्चेति । पञ्च सिद्ध्यो दूरश्रवणवास्तासां गणान् शब्दादीन् पञ्चन्द्रियेषु निवसन्तीति पञ्चेन्द्रियेय कल्पितानित्यर्थः । ताम् त्यक्त्वा योगयुक्तेन मनसा ब्रह्मणः पश्यतो ब्रह्मदर्शिनः ॥ ३ ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य ब्रह्मैव यज्ञो ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मैव तं नित्यमात्मय अन्वयात् परैवेत्यप्यवलाभावात् । निरुध्यतेनेन तन्निरोधनम् उपसर्ग-
मुक्तश्चेन्द्रियक्वयेन प्राप्तश्च परमं पदम् ॥ न भूयः पुनरायाति मानुषं देहविग्रहम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खि० हरि० भविष्यपर्वणि सप्त-
दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ उपसर्गं च योगं च ध्यातव्यं चैव यत्पदम् ॥ न भूयः पुनरायाति मानुषं देहविग्रहम् ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु विस्तरतः सर्वं यथा पृच्छसि मेधया ॥ उपपन्नेन मनसा ब्रह्मार्जुनात्मनकया ॥ २ ॥ पञ्च सिद्धिगुणस्त्यक्त्वा पश्यतो ब्रह्मणो नृप ॥ योगयुक्तेन मनसा पञ्चेन्द्रियनिवासिनः ॥ ३ ॥ ब्रह्मणश्चित्तयात्मस्य ब्रह्मैव यज्ञं सनातनम् ॥ बहुरूपमैश्वर्यार्थप्रवर्तित निरोधनम् ॥ ४ ॥ पञ्चेन्द्रियस्य ग्रामस्य नवद्वारस्य भारत ॥ कामक्रोधस्य लोभस्य सन्निरुद्धस्य मेधया ॥ ५ ॥ तेजसा मूर्ध्नि चाधाय धूम्रो दोषूयते महान् ॥ नीललोहितवर्णभैः पीतैः श्वेतैश्च घातुभिः ॥ ६ ॥ माञ्जिष्टरागवर्णभैः कपोतसहस्रैस्तथा ॥ सुद्वैर्हृदयवर्णभैः पद्मवर्णद्विजप्रभैः ॥ ७ ॥ जातं प्रवर्तति प्रवर्तते ॥ ८ ॥ अप्सरैरागयेण इन्द्रियादिनिरोधस्य सद्भावेऽपि परंपरयाभावात् योगो निरुध्यत इत्याह । पञ्चेन्द्रियप्रधानस्य ग्रामस्य देहेन्द्रियप्रधानं वा-
तस्य कामसहितस्य क्रोधस्य मेधया सन्निरुद्धस्य सद्भावेऽपि शेषः ॥ ५ ॥ तांनव विमानाह । तेजमेति । मूर्ध्नि भुव्राणमध्वे निहितेन तेजसा चक्षुःप्रणिधानेन आधाय चित्तं संयोज्य स्थितस्य योगिनः । मूर्ध्नाति हृदयगण्डरीकादेशप्युपलक्षणम् । यत्र कुत्राविदाधारे गुरुरूपस्य चित्तं प्रणिधित्सन्तो योगिनः धूमादिकं गोचरी-
भवति यच्च मनोमकंदेन निरोधशुब्धेन नाडीमार्गशाखाश्च क्रमतोनुभूयते तच्च योगिनिर्दिष्टम् । तथाच श्रुतिः । तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्राह्मणानामुचितस्तेनेति ब्रह्मवितृण्यकृतेजस्तथेति नहिारधूमाकानलानि लानां ज्वयंतियुःस्रष्टिः कशरीनांनेनानि रुपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे इति च । घातुभिः तुल्यवर्ण इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८॥१॥ निरुध्यन्त इति गाढत्वं दर्शितम् । एवं रजःसन्त्यमप्रधानासु नाडीषु संचरन्ति पार्थिवगूमादिरूपैरुतं भालीत्युक्तं तदेव किंचित्स्वाधिकाः नाडीः प्राप्य आत्तरं शुक्लरूपेण गाढत्वमोवदनीभवति तदेतन्मेघधारदिरूपकेणाह । ते इति । निर्धुमः वर्णितवन्दः वसुधातले देहान्तरे च न बहिः ॥ १०॥ अतएवाग्नेविशेषणं मानस इति ॥ ११॥ १२॥ एवमेपि तेजोजलादेर्मिश्राभावः संकर्षणवन्नाडीसंचारादोध्यः । यावन्त्य इति । अर्जः अर्चिषः । इकारान्त्यगर्भम् ॥ १३॥ अर्णाभ्यां जलाद्विवर्णियां श्वेतलोहिताभ्याम् । इत्यर्भावे तृतीया । तदूषेण परिणतस्य चित्तस्य रास्योत्कर्षे सति निरुणो वायुस्त्व आकाशो मति । दिव्याः किन्मासिद्गन्निवातात् सिद्धाः अनादयः ते च ते गुणाः शब्दतन्मात्रादयः तेषु उत्पन्नः स वायुर्ननु स्थूल इत्यर्थः । सूक्ष्मः प्राणः सूत्रात्मा तस्य विवर्द्धनः प्रज्ञाशक्तः ॥ १४॥ पौर्णि । स इति च्छेदः । ह प्रसिद्धम् । तैरेव अग्निना संघातो

स्फाटिकैर्मणिवर्णभैर्निगिन्द्रसहस्रैस्तथा ॥ इन्द्रगोपकवर्णभैश्चन्द्रांशुसलिलप्रभैः ॥ ८॥ बहुवर्णैः सुधूमैघैरिन्द्राण्यसमप्रभैः ॥ संपनद्भिश्च युगप-
न्मैवैरिव समागमे ॥ ९॥ निरुध्यन्त इवाकाशे पक्षवद्विशिद्भिः ॥ ते धूमवर्णाः संघाता वनाः सलिलधारिणः ॥ निर्धुमैव तोयौघान्विविशुभ-
सुधातले ॥ १०॥ मूर्ध्नि चैव महानग्निमानसो धूयते प्रभुः ॥ युक्तः परमयोगेन शतशोर्चिभिरावृतः ॥ ११॥ तस्याचेर्निस्तुलिङ्गानां सहस्राणि श-
तानि च ॥ विसृष्टः सर्वगात्रेभ्यो ज्वलन्निव युगाग्रयः ॥ १२॥ यावन्त्यो वर्षधारास्तु तान्न्योच्योर्नस्तस्य च ॥ सप्रयुर्वारिधाराभिर्विपुले वसुधातले
॥ १३॥ वर्णाभ्यां युज्यमानस्य वायुर्दोषूयते महात् ॥ दिव्यसिद्धशुभोद्धूतः सूक्ष्मप्राणविवर्द्धनः ॥ १४॥ वेगवान्भीमनिर्घोषो बलवान्प्राणगोचरः ॥
तैरेव चाग्निसंघातैर्धातुभिः स ह संगतः ॥ १५॥ सहस्रशोऽथ शतशो मूर्ति कृत्वा पृथग्विधाम् ॥ अग्निवैद्युजैलं भूमिर्धातवो ब्रह्मचोदिताः ॥ १६॥
समवायत्वमापन्ना बीजभूता महीपते ॥ संघातं ब्रह्मवेगेन धातवो गमिता नृप ॥ १७॥ यद्ब्रह्म चक्षुषोर्मध्ये स सूक्ष्मः पुरुषो विराट् ॥ तयोरेन्यान्व-
हून्सूक्ष्मान्तस्मृजे पुरुषोत्तमः ॥ १८॥ स एव भगवान्विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ आधारः सर्वविद्यानां प्रभु प्रजयान्तकृत् ॥ १९॥

दृढश्लेषो येषां तैः भूजलैः धातुभिः संगतः सन्प्राणगोचरः प्राणशब्दवाच्यः सूत्रात्मा अयतीत्यर्थः । वेगवान्मनसोपि जनकत्वात् । भीमनिर्घोषः स्थूलकास्यापि जनक-
त्वात् । बलवान् ब्रह्माण्डभेदनसामर्थ्यवत्वात् ॥ १५॥ सहस्रश इति । धातवो मूर्ति कृत्वा स्थिता इति शेषः ॥ १६॥ मूर्तिकरणप्रकरमाह । समवायेति । ब्रह्मवेगेन चिदन्-
प्रवेशेन संघातं गमिताः धातवः समवायत्वम् एककार्यकारणत्वम् आपन्ना गतवन्तः ॥ १७॥ यद्विनि । यद्ब्रह्म धारणाविषयः तदेव सूक्ष्मः तदेव च विराट् । तयोः सूक्ष्मविराजोः
ततोऽन्यान् तत्पुत्रान् ब्रह्मसूतयोगीं मृष्टवानित्यर्थः ॥ १८॥ स एव योग्यो भगवान् अतस्तस्य सूत्रादिशृङ्खलं एकमित्यर्थः ॥ १९॥

तमिति । ते योगिनः मूर्ध्नि धातुभिर्नन्दं ब्रह्माण्डमव्यं सूत्रालम्ब्यम् । अत्र न ब्रह्मचारिणा इतरमुवादितां कतरा जीवाः प्रविशन्ति । स एव सर्वजीवममष्टिरित्यर्थः ॥ २० ॥
अथेति । सूत्रालम्बाव्यसाक्षात्कारानन्तरम् इदमेव कुत इत्यत आह । धर्मा निम्न्या स्थूलद्रव्यं विहाय ब्रह्मसंमिता इषामस्यं प्राप्ता मृत्यः सूत्रविभूतः । चेष्टितुमारब्धाश्च-
इहा दिशः प्रपद्यन्ते । अस्यामस्तथायां योगी सार्वात्म्यात् सर्वविद्वन्तीति भावः ॥ २१ ॥ इतीति । यतो विद्वान् सर्वत्वा इति हेतोः एतं पार्थिवाः पृथग्यो भूतेभ्यो जातत्वात्
व्यावहारिकार्था ब्रह्मणा योगिनिव निर्मिताः व्युत्थाने संभ्रान्तं च तत्रैव च लयं यान्ति । मूर्ता समाधौ च भूमित्वं स्वोपादानत्वं पार्थिवो घट इव नाशे । पृथिवीत्वमिति रूपक्रणो-
क्तम् ॥ २२ ॥ कर्मक्षयाद्विमुच्यन्त इत्यनुपज्यते । कर्मक्षयभावं पुनः पुनरुद्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ कर्मभायां मुक्ताः क यान्तित्यत आह । तामवेति । कर्मणोचरास्तु क्षरत्कर्मणः
हेतोः धर्मक्षयं धृमादिमार्गमप्यस्थानं पुनरगृहीतफलं यान्ति । तेषां यदि अग्निर्भा अग्निहोत्रादिप्रधानाः तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तन्मया वा भवन्ति नाप्यथा ॥ २४ ॥ येन
तं मूर्ध्नि धातुभिर्नन्दं विगन्ति ब्रह्मचोदिताः ॥ तेनरा पुरुषाः सर्वे ज्ञानारः सुखदुःखयोः ॥ २० ॥ अथ चेष्टितुमारब्धा मृत्यो ब्रह्मसंमिताः भित्त्वा
च धरणीं देवीं प्रापद्यन्त दिशो दग्धा ॥ २१ ॥ इत्येते पार्थिवाः सर्वे ऋषयो ब्रह्मनिर्मिताः ॥ तत्रैव प्रलयं याता भूमित्वमुपयान्ति च ॥ २२ ॥ कर्म-
क्षयाद्विमुच्यन्ते धातुभिः कर्मबन्धनैः ॥ कर्मक्षयाद्विमुक्तत्वादिन्द्रियाणां च वन्धनात् ॥ २३ ॥ तामेव प्रकृतिं यान्ति अज्ञातां कर्मणोचरैः ॥ क्षराद्भू-
क्षयं चैव अग्निर्भास्तपोमयाः ॥ २४ ॥ येन तन्तुरिवाच्छ्रो भावाभावः प्रवर्तते ॥ धृमादब्रह्मस्तु संभूता अभ्रातोयं सुनिर्मलम् ॥ २५ ॥ जगती जलातु
संभूता जगत्येव च यत्फलम् ॥ फलाद्रसस्तु संजज्ञे रसात्याणस्तु देहिनाम् ॥ २६ ॥ रसश्च तन्मयो जज्ञे यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ प्रधानं ब्रह्म चोद्दिष्टं बहुभिः
कारणान्तरैः ॥ ब्राह्मणैस्तपसि श्रान्तैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २७ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तिमापन्नं स्वेन भावेन भारता ॥ अन्तस्थं सर्वभूतेषु चरन्तं विद्यया सह ॥ २८ ॥
कर्मणा भावाभावसदसदुपसंसारः प्रवर्तते यथा तन्तुरिव अच्छिन्नस्तं धृपक्षयमेव यान्तीति पूर्वोक्तव्यः । अच्छिन्नत्वमेव हादप्याम् । धृमादिमार्गेण पितृलोकं गताः
कर्मक्षये ततश्च्युताः सन्तः आकाशादिक्रमेण भूयत्वं प्राप्य मेवा भूत्वा वर्षवाराभिः पृथिव्यामन्नभूता रेतस्त्वं प्राप्य पुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ जलात् जलं प्राप्य संभूता
संयुक्ता फलं व्रीह्यादि । जगत्येव पृथिव्येवेति तस्य चेतनत्वं निरस्यति ॥ २६ ॥ फलाद्रसो रसो रेतः । फलाद्रसो रसो रेतः तन्मयं ब्रह्म चैतन्यं गर्भः ब्रह्मदेव देहादेश्चैतन्यं न चेतानन्तरसद्भाव-
कृतम् । नान्योतोऽस्ति द्रष्टव्यं चेतनान्तरनिषेधात् । अत एव ब्रह्मैव प्रधानमित्याह । प्रधानमिति । कारणान्तरैः युक्त्यन्तरैः यदि निर्विशेषश्चेतनाः बहवः स्युः तर्हि वैधर्म्या-
भावाच्चेयं मेदासिद्धिः । यदि सविशेषास्तीह स्वाश्रयनाशमन्तरेण विशेषानशान्मुक्तिमिद्विरित्यादिभिः ॥ २७ ॥ कथं तर्हि निर्विशेषस्यापि संसारित्वमत आह । अव्यक्तादिति ।
अव्यक्तात् मायातः स्वेन भावेन अनादिंस्कारेण विद्यया ब्रह्माकारवित्तृप्त्या सह चग्नं प्रकाशमानम् ॥ २८ ॥

कर्त्ताहं कर्त्ता भोक्तेत्यत आह । कर्मेति । कर्म दृश्यं कर्त्ता साक्षात्कारः इदं द्रव्यमपि विषयस्थमेव न त्वविषयचिदात्मस्थं कर्तुरप्यासासहात्वेन दृश्यत्वात् । अनेकधा प्राप्तमानमपि चक्षुर्भ्यां नोपलभ्यते मायानगरमिव धीतचक्षुःपटलैरविकारिभिः ॥ २९ ॥ ज्ञानिभिस्तु तेदोषलक्ष्यते कर्माद्यात्मना कनकमिव कुण्डलाद्यात्मना । तथाच दृष्टवचनम् । सकलवाङ्मनसातिगता चितिः सकलवाङ्मनसव्यवहारशान्तिः । यद्वा चक्षुर्भ्यां भुवोर्मध्ये योजिताभ्यां तस्मात् निःसृतमाविर्भूतं ब्रह्मोपलभ्यत इति योजना ॥ ३० ॥ पक्षिवदित्यसङ्कल्पं सूचितम् ॥ ३१ ॥ प्रादुरिति । भूतस्य भूतजातस्य प्रादुर्भावश्च उत्पत्तिं क्षयम् ऐश्वर्यं कुर्वद्भूतानां निर्धनं संशये प्रलये भवे सुष्ठौ ब्रह्मा ब्रह्मवित् ॥ ३२ ॥ जगज्जन्मादिहेतुत्वेन योगिन ऐश्वर्यमुक्त्वा कर्मफलविनाशकत्वेनापि तदाह । कर्मण इति । योगज्ञो भूतेभ्यो कर्मणो योगदेः सुखसाजकत्वं विभजत इति शेषः । धर्मस्याप्यापनेन लोकस्याविनाशायेति योज्यम् । अस्त्येव प्रीत्यै धर्मः क्रियते अननैव प्रतिन लोको रक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ युगमिति । कालग्रानमविवक्षितम् । हिंसाशून्ययोगजधर्म एव कर्म कर्त्तेति राजेन्द्र विषयस्थमनेकधा ॥ नोपलभ्येत चक्षुर्भ्यां तपसा दग्धकिल्बिषैः ॥ २९ ॥ उपलभ्येत चक्षुर्भ्यां ज्ञानिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ निःसृतस्तु भुवोर्मध्यान्पेधमुक्त इवांशुमान् ॥ ३० ॥ चरद्भिः पक्षिवल्लोकैर्निर्द्वन्द्वैर्निष्परिग्रहैः ॥ योगधर्मेण कौरव्य भुवमासाद्यते फलम् ॥ ३१ ॥ प्रादुर्भावं क्षयं चैव भूतस्य निधनं तथा ॥ विधत्ते शतशो ब्रह्मा संशये च भवेत्तदा ॥ ३२ ॥ कर्मणः कर्मयोगज्ञो भूतेभ्यो नात्र संशयः ॥ अविनाशाय लोकस्य धर्मस्याध्यापनेन च ॥ ३३ ॥ युगं द्वादशसाहस्रं सहस्रयुगसंहितम् ॥ एतद्ब्रह्मयुगं नाम युगानां प्रथमं युगम् ॥ ३४ ॥ सहस्रयुगोपरन्ते संहारः प्रलयान्तकृत् ॥ सूक्ष्मं भवति लोकानां निर्विकारमचेतनम् ॥ ३५ ॥ तथा प्रलयमापन्नं जगत्सर्वं सनातनम् ॥ ब्रह्म संपद्यते सूक्ष्मं निमित्तं कारणैर्गुणैः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे भविष्यपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राग्वांशं श्रोत्रमिच्छामि विस्तरेण महामुने ॥ आद्ययोर्गुणयोर्ब्रह्मन् ब्रह्मप्राप्तस्य सर्वशः ॥ १ ॥

चतुष्पात् ब्रह्मप्रापकं युगं समयः । यदैव ईदृग्धर्मप्रवर्णं चित्तं तदैव कृतं प्रवृत्तमिति ज्ञेयमिति भावः ॥ ३४ ॥ अनैकैरेवावधैः कृतेः प्रलयान्तकृत् कालस्याप्यन्यन्तकर्त्ता संहारो महाप्रलयो मुख्याल्पयो भवति । यथोक्तम् । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति । तदाहि लोकानां स्वरूपं सूक्ष्मं भवति सत्तामात्रमवशिष्यते । तदैव निर्विकारम् अचेतनं च चैतन्यप्राप्तात् । यत्र हि द्वैतामिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थया चेतनामुक्त्वा यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदिति क्वल्प्य द्रष्टृदृश्ययोर्लोपोपेतनिर्विशेषचिन्मात्रावशेषश्रुतेः ॥ ३५ ॥ कारणैः सत्त्वादिभिर्गुणैः निमित्तं जगदित्यन्वयः । तच्च सूक्ष्मं ब्रह्म संपद्यते प्रलयमापन्नं सत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ युगधर्मा युगैर्ज्ञेया ब्राह्मेये प्रोक्तं कृते कृतम् ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च मुनिर्वक्ति त्रयोदशे ॥ १ ॥ प्राग्वांशमिति ।

६१

यद्यपि सर्गो योगी सत्त्वोत्कर्षे च मुक्तो भवति तथापि पूर्वं भृशकुटमाख्यायिकया योगिनस्तमोरजोभ्यामपि अभिभूयन्त इत्यस्य दर्शितत्वात्, यया स्वमे भयं मोहं विषादः
 मदमेव चेत्युक्तानां स्वमादीनां, लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणाभ्रमः स्पृहेत्युक्तानां लोभादीनां च तमोरजःकार्याणां योगे ध्रुमेदविद्वस्य
 दर्शितत्वे इतरत्र तस्य कैमुत्येन सिद्धत्वाच्च पृच्छति । प्राग्दर्शमिति । कृतस्योक्तत्वात् क्लेशैर्नतत्वात् आद्ययाः त्रेताद्वारयो रजस्तमसोः प्राक् पराभूतं वंशकार्यं सतीति
 श्रोतुमिच्छामि । ब्रह्मप्राप्तस्य सगुणब्रह्मविदः ॥ १ ॥ शृण्वन्ति । देवप्रत्ययसाधिना दिव्यज्ञानसाधनशालेन ॥ २ ॥ योगात्मा योगिकनिष्ठचित्तः ब्रह्मरूपेण संभव आनिर्भावो यस्य
 स ब्रह्मसंभवः । चकारेति । भूतार्थो न विवक्षितः कर्गेतित्यर्थः ॥ ३ ॥ उत्कर्षे हतुग्राह । स्थित इति । यतः अचलनैव भावेन ब्रह्मसत्ते ब्रह्मस्वरूपाधिष्ठाने स्थितोऽपि सहसा
 क्षिप्तो रजसेति शेषः । अतो भूतानां बहुलत्वं करोतीति संबन्धः ॥ ४ ॥ रक्तंयति । सच विक्षिप्तो मोक्षस्य विषयव्यतिबन्धके पदे ज्ञानमये मनोरथमात्रे रक्तश्च भवति । य-
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु विस्तरज्ञः सर्वं यन्मां पृच्छसि मधया ॥ उपपन्नेन मनसा देवप्रत्ययसाधिना ॥ २ ॥ ऋद्धिं प्रातस्तु भगवान्योगात्मा
 ब्रह्मसंभवः ॥ भूतानां बहुलत्वं च चकारेदंश्वरः प्रभुः ॥ ३ ॥ स्थितो ब्रह्मालने ब्रह्मा विक्षिप्तः सहसा प्रभुः ॥ अचलनैव भावेन स्थाणुभूतेन भारत ॥ ४ ॥
 रक्तश्च मोक्षविषये सच ज्ञानमये पदे ॥ यस्मात्पदसद्भाणि प्रभवन्ति भवन्ति च ॥ ५ ॥ ब्रह्मयज्ञं तु यजते योगोद्दितात्मकं सदा ॥ ब्रह्मणो विपुलं ज्ञानमैश्वर्यं
 च प्रवर्तते ॥ ६ ॥ ततः प्रथममैश्वर्यं युञ्जानेन प्रवर्तितम् ॥ ब्रह्मणा ब्रह्मभूतेन भूतानां हितमिच्छता ॥ ७ ॥ तदा त्वाकाशमैश्वर्यं युञ्जानस्य प्रवर्तते ॥
 ब्रह्मणो ब्रह्मभूतस्य निर्विकारेण कर्मणा ॥ ८ ॥ तदान्तरिक्षं संप्राप्तं नियलं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ संहारः सर्वभूतानां नराणां ब्रह्मवादिनाम ॥ ध्रुवमैश्वर्ययोगानां
 प्रतिपद्यान्ति देहिनः ॥ ९ ॥ आकाशमैश्वर्यभूतेन संयुगे ब्रह्म वादिना ॥ प्रवर्तमानमैश्वर्यं वायुभूतं करोति च ॥ विकारैर्बहुभिः प्राप्तेः संपतद्भिर्महाबलैः ॥ १० ॥
 स्मात् भवन्ति उत्पद्यन्ते प्रभवन्ति स्वकार्यसामर्थ्यवन्ति । सौमिरशरीरादिवत् । अतस्तत्र रक्तत्वं घटत इति भावः ॥ ५ ॥ एतच्चैश्वर्यमाथितमपि प्रवर्तते इत्याह । ब्रह्मरज्जमिति ।
 यज्ञं सदा वेदात्मकं वेदसर्वस्वरूपं ब्रह्माख्यं यज्ञं विष्णुं यजते आराधयति योगादोषेन तस्य ब्रह्मणो ब्रह्मभावं प्राप्तस्य तस्मात्सर्वं प्रवृत्तमैश्वर्यं मुमुक्षुणा निरोद्धव्यमिति शोक-
 द्वयभावाः ॥ ६ ॥ एतच्चैश्वर्यं पराधिकारे नियोजनार्थं न स्वार्थमित्याह । तत इति । ब्रह्मणा ब्रह्मणेन युञ्जानेनेति संबन्धः ॥ ७ ॥ तदेति । निर्विकारेण रजस्तमोविकारशून्येन कर्मणा
 प्रत्याहारादिना युञ्जानो भवति । तदा आकाशमव्याकृतमैश्वर्यं प्रवर्तते न्तु व्याकृतं विक्षेपकम् ॥ ८ ॥ ततोऽपि किमित्यत आह । तदेति साधने । व्योम सच्चिद्रूपम् अन्तरिक्षमपि
 तदा निर्मलं निरवयं शुद्धं ब्रह्म प्रातं भवति । तदेव विशनिष्ठ । संहार इति । सर्वेषां षष्ठ्यन्तानां संहारो लयस्थानं ध्रुवं कूटस्थमिति प्रतिपद्यान्ति प्रतिपद्यन्ते जानन्ति वेत्तारः वेद
 लोचनेनेति शेषः देहिनः जीवस्य ॥ ९ ॥ सकामस्तु योगी वाय्वादिरूपेण भवतीत्याह । आकाशेति । संयुगे योगयज्ञोपायैव संश्रमनामानि तानि यज्ञनामानि नैघण्टुकप्रसिद्धेः ।

वादोर्थवादः स्तावकोऽस्यास्तीति वादी तेन वादिना आकाशैश्वर्यम् अव्याकृतैश्वर्यं तद्भावं प्राप्तेन आकाशैश्वर्यभूतेन प्रवर्तमानं ब्रह्म कर्तुं ऐश्वर्यं वायुभूतं करोति । ब्रह्मैश्वर्यवत्या
 व्योमसंविदा प्रवर्तमानो योगी योगकाले स्वात्मानं वाय्वादिरूपं करोतीत्यर्थः । विकारैः तेजआदिभिः सहेत्यध्याहारः ॥ १० ॥ संवृत्तेनैषण्यैरपि विकारैरुद्देः ध्रुवमैश्वर्यं पृ-
 थोक्तं निर्मलं ब्रह्म ॥ ११ ॥ विकारनिरोधे तु कवचवत् स्थूलशरीरित्यनेन आकाशगमनमदृश्यत्वं चामोतीत्याह द्वाभ्याम् । शरीरादिति । निरालम्बान् व्याघ्रादीन् । मनसेति स्वम-
 सादृश्यत्वं दर्शितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ओमिति । यं योगिनं ते साधवः पश्यन्तीति योजना । ये ओंकारवाच्यं व्यस्तमस्मरन् ब्रह्म अउम् ओमित्येवंभूतं विराट्मूत्रान्तयामिशु-
 द्धस्वरूपं पूर्वस्योत्तरत्र प्रविलपनेन अधीयन्ते प्राप्नुवन्ति । शब्दिकरणस्य गत्यर्थस्य इडां रूपम् ॥ १४ ॥ एतत्स्थणवाख्यं ब्रह्म तत्प्रापकत्वात् । चेतनया चिदभावाविशिष्टद्वय्या
 ॥ १५ ॥ ओंकारमेव स्तौति । एष इति द्वाभ्याम् । एष ओम् इति शब्दः महानादः सर्ववर्णानामव्यञ्जकः पुराणो नित्यः ब्रह्मणः संसंव एकीभावो येनालम्बितेन स तथा ।
 एतैर्विकारैः संवृत्तैर्निरुद्धैश्च समन्ततः ॥ ध्रुवमैश्वर्यमापन्नः सिद्धो भवति ब्राह्मणः ॥ ११ ॥ शरीरादभिनिष्क्रम्य आकाशेन प्रधावति ॥ निरालम्बो
 निरालम्बानालम्ब्य मनसा ततः ॥ १२ ॥ ऐश्वर्यभूतो भूतात्मा चरन्दिवि न दृश्यते ॥ चक्षुर्भिर्वहुभिलोकैः पुरंदरसमैरपि ॥ १३ ॥ ओंकारं ये
 त्वधीयन्ते मनसा ब्रह्मसत्तमाः ॥ विभक्ताः सर्वकर्मभ्यस्ते यं पश्यन्ति साधवः ॥ १४ ॥ एतद्धि परमं ब्रह्म ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ अन्तश्चरति
 भूतानां विद्धि चेतनया सह ॥ १५ ॥ एष शुब्दो महानादः पुराणो ब्रह्मसंभवः ॥ वायुभूतोऽक्षरं प्राप्तो वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ १६ ॥ अरूपा रूपासंपन्नो
 धातुभिः सह संगतः ॥ अन्तश्चरति भूतेषु कामकारकरो वशी ॥ १७ ॥ एतत्पूर्वमनुध्याय मनसापूरयन्निव ॥ वेदात्मकं तदा यज्ञं चिन्तयन्तो
 मनीषिणः ॥ १८ ॥

एतद्वै सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वान्तेनैवायत्नेनैकतरमन्यन्तीति श्रुतः । अयमेव परममन्यन्तोऽज्ञाकशुद्धशबलब्रह्मात्मा सन् वायुभूतो मध्यमारूपः अक्षरम् अ-
 क्षरत्वं प्राप्तः मातृकामयैखरीरूपो भवतीत्याहुर्ब्राह्मणाः ॥ १६ ॥ अरूपा रूपमहितोऽप्ययं प्रणवः रूपेण वैश्वर्यात्मकत्वेन संपन्नः । तत्र हेतुः । धातुभिः सह संगतः । अन्तमय
 हि सौम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वागिति श्रुतेः । मनः कायाग्रिमहन्ति स प्रेरयति मारुतम् इत्यादिशिक्षोक्तप्रकारेण तेजोबलयोगोच्छब्दोऽप्यनिर्देशनात् । अयमेवो-
 पाधेः सौक्ष्म्याज्जीवरूपेण सूक्ष्मतरत्वाच्चान्तयामिरूपेणान्तर्देहान्तः स्थित्वा चरति विषयान्मुहुक्ते । यतः कामकार इच्छा तत्कारः स्वतन्त्रेच्छः वशी असङ्गः ॥ १७ ॥ एतदिति ।
 एतत्स्थणवात्मकं ब्रह्म पूर्वं शास्त्राचार्यापदेशमनुचिन्तयित्वा वेदात्मकं श्रुतिमाभूतं यज्ञं योगं चिन्तयन्तो भावयन्तः मनसा संकल्पेन स्वोपाधिरूपेण आसमन्तात् आपूरयन्निव पूर्ण
 कृतवन्त इव व्यापकत्वं प्राप्ता इवेत्यर्थः । इवशब्दो व्याप्यतामावसूचकः । तेन भित्तिं चित्तवद्व्यापकत्वमपि नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यशो ब्रह्म तेन सह युजते ऐक्यं श्रामुवन्ति यशोयुञ्जः । समासपि छान्दसो नुम् । यतः तदन्वयाः ब्रह्मप्रसूनाः सैन्यदिविव्यवस्त्वोपादान एव लीयन्ते इत्यर्थः । ब्रह्माख्यं लो-
कम् ॥ १९ ॥ पदेति । प्रसवादाने जन्मग्रहणनिमित्तं सर्वं जन्म एते नह्यच्छन्ति किन्तु ज्ञानार्थमेव ॥ २० ॥ त्रिभिर्माल्योपहारस्माद्विद्वत्तैजसमाज्ञानाम् उपहारः समर्पण-
विलापनैरिति यावत् । प्रतिभावैः प्रतिभासमात्रैः । माल्यैरिति समासैकदेशस्यापि विशेषणम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मपूर्वाः वेदप्रमाणमेव पूर्वं मुख्यं येषां ते यजनं योऽं विक्रमं
योनैश्वर्यं च चक्रे । यस्मात् ब्रह्मा ब्रह्मभिर् वैष्णवं तेजः ब्रह्मैव । तत्र प्रमाणम् । वेदोक्तैरिति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मण्येतीत्यादिति ॥ २२ ॥ ब्रह्मण्यथोक्तविशे-
षणैः ॥ २३ ॥ धातुभिस्तेजोबलात्मकैः शरीरद्वयेन मोक्षकाले यः परमात्मा तन्मृश्यते तदेव रसात्मकम् । रसां वै स इति श्रुतः । परमानन्दरसकम् पश्यम्,

ब्राह्मणाः शुचयो दान्ता यशोयुञ्जस्तद्वन्वयाः ॥ ब्रह्मलोकं काङ्क्षमाणं वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥ १९ ॥ पदहेतोः क्रियाः सर्वाः कुर्वन्ति विगतज्वराः ॥
न ह्येते प्रसवादाने भवमिच्छन्ति भारत ॥ २० ॥ त्रिभिर्माल्योपहारैश्च प्रतिभावैश्च वै द्विजाः ॥ यजन्ति परमात्मानं विष्णुं सत्त्वपराक्रमम् ॥ २१ ॥
यजनं विक्रमं चैव ब्रह्मपूर्वाः प्रचक्रे ॥ ब्रह्मापि वैष्णवं तेजो वेदोक्तैर्चर्चनं नृप ॥ २२ ॥ ब्रह्मणैर्ब्रह्मविद्विश्च ब्रह्मज्ञैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ शुचिभिः कर्मनि-
मुक्तैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २३ ॥ धातुभिर्मोक्षकाले च महात्मा संप्रदृश्यते ॥ तदेव परमं ब्रह्म वैष्णवं परमाद्भुतम् ॥ २४ ॥ रसात्मकं तदैश्वर्यं
विकारान्ते प्रदृश्यते ॥ धाररूपा विकारास्ते व्यथयन्ति महात्मनः ॥ २५ ॥ संच्छाद्यातीव तोयेन क्षुभ्यमाणो विचेतनः ॥ अर्भिमिच्छाद्यते चैव शीतोष्णा-
भिर्विकारतः ॥ २६ ॥ महार्णवगतश्चैव दहते न च सज्जते ॥ मग्नश्चैव महानद्याः सलिले नैव सीदति ॥ २७ ॥ सीदमानश्च सलिले स शीतं पान्यते
बलात् ॥ आप्तनाच्छादनञ्चैव मुच्यमानो विचेतनः ॥ २८ ॥ अग्रे प्रपद्यमानश्च तोयेन परिपिच्यते ॥ शुक्लवर्णेन बहुना स्रोतसा मूर्ध्नि सर्वशः ॥ २९ ॥
अर्धं ज्योतिरेवैश्वर्यं शुक्लैः पीतैश्च बाध्यते ॥ वारिपूर्णैः सुगम्भारैर्विबुधैरिव भासितैः ॥ ३० ॥ एतैर्विकारैः संवृत्तैर्नरैश्चैव सर्वशः ॥ ध्रुवमैश्व-
र्यमासाद्य सिद्धो भवति ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥ रसात्मकं तदैश्वर्यं जिह्वाधादिभिः मृतम् ॥ सहस्रधारं विततं मेघवं समुपगतम् ॥ ३२ ॥

सैषस्य परमा संप्रदित्यादिश्रुत्या परमत्वेन मृतं विकारान्ते विकाराणां पूर्वोक्तानां राजसानां वाय्वादिरूपाणामन्तं विलये सति प्रकर्षेण दृश्यते योगिभिः । एवं
लोभप्रवृत्त्यादिजनकानां राजसविकाराणामन्ते पुनः सत्त्वोत्कर्षादात्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं तामसान् भयदीन्योगविद्वान्विकारान्प्रस्तौति । धाररूपा इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥
विकारा व्यथयन्तीत्युक्तं तां व्यथामेवाह पञ्चभिः । संच्छाद्येत्यादिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एतैर्विकारैरिति व्याख्यातार्थः श्लोकः ॥ ३१ ॥ रसात्मक-
मिति । जिह्वाग्रशब्देन तत्साध्यां रसावाधौ लक्ष्यते । ततो नैकविधमैश्वर्यं भवति ॥ ३२ ॥

धात्वर्थं शरीरोगोपायार्थं सर्वभूतानामैश्वर्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥ तैजसैश्वर्यप्रयुक्तान् विद्वानाह । तेजस इति । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः कारणे मोक्षसाधने योगे स्वस्थः स्वस्थश्चे-
 ति आत्मन इत्यस्य विशेषणम् । स्वशब्दपूर्वाभिहितेः किप् ङसि आतोयातोरित्यालोपः सोमपावत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ जिह्वाग्रं विन्दति अवयवशो भिन्ननीत्यर्थः । विदि अवयवस्य
 रूपम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रलोभयन् । अडभावंश्छान्त्सः । लोभयन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तरन्ति च योगिनं जयन्ति चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतैरिति व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥
 रसांश्च विविधान्योगान्त्संसिद्धः सृजते प्रभुः ॥ धात्वर्थं सर्वभूतानां योगप्राप्तेन हेतुना ॥ ३३ ॥ तेजसो रूपमैश्वर्यं विकारैः सह वर्द्धते ॥ आत्मनो
 विघ्नजननं स्वस्थो ब्राह्मणकारणे ॥ ३४ ॥ उग्ररूपैर्विरूपैश्च हन्यते दण्डपाणिभिः ॥ धोररूपैः सुगम्भीरैः पिङ्गाक्षैर्नरविग्रहैः ॥ ३५ ॥ नेत्रं समुद्र-
 रत्नं भीमं जिह्वाग्रं चास्य विन्दति ॥ नदन्ति युगपद्वादं जृम्भमाणाः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ पुनरेव तदा भूत्वा बहुरूपास्तदाभवन् ॥ नृत्यमानाः
 प्रगायन्ति तर्पयन्तो विशेषतः ॥ ३७ ॥ स्त्रीभूताश्च ततः सर्वे युञ्जानाश्चालम्बिरे ॥ कण्ठेषु बहुरूपत्वाद्विघ्नैश्चैव प्रलोभयन् ॥ ३८ ॥ मधुरैरभिधानैश्च
 व्याहरन्ति न भीतवत् ॥ पतन्ति युगपत्सर्वे पादयोर्मूर्धभिर्भुताः ॥ ३९ ॥ प्रसादं काङ्क्षमाणाश्च योगस्यान्तरविघ्नतः ॥ बहुप्रकारं कथयन्त्यन्ति च तरन्ति
 च ॥ ४० ॥ एतैर्विकारैः संवृत्तैर्निरुद्धैश्चैव सर्वशः ॥ ध्रुवमैश्वर्यमासाद्य सिद्धो भवति ब्राह्मणः ॥ ४१ ॥ तदर्चिप इवाग्नेया आदित्यस्येव रश्मयः ॥
 तेजोरूपकमैश्वर्यं जनितास्तेजविन्दवः ॥ ४२ ॥ ज्योतींषि चैव संवृत्ता आकाशो गुणसंवृताः ॥ चरन्ति लोके सततं सूर्याचन्द्रमसोर्गतिम् ॥ ४३ ॥
 चन्द्रसूर्यात्मकं दिव्यं ज्योतिः सधनमुत्तमम् ॥ एतद्विभ्राजते लोके कालचक्रं ध्रुवं वरम् ॥ ४४ ॥ अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतुसंवत्सराण्यथ ॥ क्षणा लवा
 मुहूर्ताश्च कलाः काष्ठास्तथैव च ॥ ४५ ॥ अहोरात्रप्रमाणं च निर्माणेनपणं तथा ॥ ताराणां गतयश्चैव ग्रहाणां च विशेषतः ॥ ४६ ॥ अथ पार्थिवमैश्वर्यं
 विकारग्रहसंभवम् ॥ योगयुक्तास्त्वभिग्रस्ता यान्यन्ते ह्यचलासनात् ॥ ४७ ॥ अलोभाच्छिद्यते सर्वो वेपमानो नु कीर्यते ॥ सिद्धते वसुधामध्ये भिद्यमानः
 पुनः पुनः ॥ ४८ ॥ भूतानां बहूरूपैश्च अन्यैश्च तलवांसिभिः ॥ विपर्ययुज्यते क्षिप्रं संक्षेपात्समवरुद्धचते ॥ ४९ ॥ ततः पार्थिवमैश्वर्यं सेवमानश्च सर्वतः ॥
 मूर्तिमद्विश्च बहुधा धातुभिः स च हन्यते ॥ ५० ॥ तदर्चिष इति । तत् तत्र तेजोरूपा अपि त एव जलविन्दवो भवन्ति ॥ ४२ ॥ गुणैः सन्वादिभिः
 संवृत्ताः योगिनः ज्योतींषि संवृत्ताः भवन्ति ॥ ४३ ॥ चन्द्रसूर्यात्मत्वं प्राप्य सधनं समेधपण्डलं कालचक्रं ध्रुवम् अभिलक्ष्य चरन् स एव भवति । स एव कालस्य
 प्रवर्तको भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अर्धमासादिरूपश्चायमेव भवतीत्याह । अर्धति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अर्थति । विकाराः रजस्तमोगयास्तेषां ग्रहः स्वविकारस्तत्संभवम् ॥ ४७ ॥
 अलोभाच्छिद्यते ऐश्वर्यमिति शेषः । वेपमानो विद्वान् भूतानु अनुकीर्यते वाच्यो निन्द्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ संक्षेपात् समवरुध्यत इत्यक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ एभिः भौमैः ॥ ५२ ॥ तत इति । विकारतो निर्मुक्तस्य शक्तिरस्यैवसमाधिर्वाति ॥ ५३ ॥ समाधौ संजाते विकारे च प्रलयं गते सति दिव्यगन्धादिमिदं भव-
न्तीत्याह सार्धेन । दिव्यपुरुषैः मुक्तैः सह भिद्यते यावद्वह्मणम् ऊर्ध्वं न न गितवान् कथञ्चे ऐकान्यप्राप्ते ॥ ५४ ॥ अन्तः गच्छन् मुक्तिनिगन्तः करणमपि प्रविशति । यतः
प्रधानात्मा प्रधानजयी क्षरस्त्रिव प्रधानवत्परिणममाण इति सर्वान्तःकरणरूपो धर्मोऽर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भाष्यपर्वणि टीकायामेकानविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
चतुर्थो पृथक्प्रवृत्तधारणा भीतिदा यतः ॥ अतः सूत्रे मतो धर्म्यगन्धार्थेन वर्णयति ॥ १ ॥ तत उति । यतो जेददर्शनस्यार्थे एकैकभूतधारणा क्षुद्रफलदा योगविब्रह्मं च
पूर्वोक्तंरूपेण । ततो हेतोः अन्यां तद्विपरीताम् अहमेषदं समास्मानि इत्यर्थः । य ग्राह्य परमां लोक इति श्रीप्रसिद्धां गणपतिधारणां गत्वा प्राप्य ततो व्यापकः सर्वात्मा
भवतीति शेषः । पितामहः उक्तीत्या शुद्धचिन्मात्ररूपापि गन्धतया उपाधिं न साक्षात्कृत्य गतः न सतः । कर्तृत्वात् कर्म उक्तविवक्षु आपन्नानादि या-
रणान्ते समारम्भं सम्यगारभ्य । आरम्भाभिनि णमलन्तम् । निर्मुक्तं वात्सल्यविश्वः व्यापृतेन अतएव नरात्पत्न्या अन्तरेण हार्दिकादा आत्मा स्वहृत्सम्यगालिन न बहिष्क-
शक्तितोमरनिस्त्रिगैर्गदाभिश्चाप्यनेकया ॥ असिभिः पाल्यते चैव क्षुरधारैः सहस्रशः ॥ ५१ ॥ भिद्यते चैव वाणाग्रैः सुतर्हिणैर्ममभेदिभिः ॥ एभि-
र्विकारैर्निवृत्तैरुद्धैश्चैव सर्वशः ॥ ५२ ॥ ध्रुपमैर्यथमापन्नः सिद्धो भवति ब्राह्मणः ॥ ततः पार्थिवमैर्यथै निर्मुक्तस्य विकारतः ॥ ५३ ॥ प्रादुर्भे-
वति संजाते समाधौ प्रलयं गते ॥ दिव्यं गन्धं समाधाय दिव्यायान्ताञ्जृणोति च ॥ ५४ ॥ दिव्यरूपैश्च पुरुषैरुद्धै उच्यते न च भिद्यते ॥ गच्छन्तु-
कृतिनां चान्तः प्रधानात्मा क्षरस्त्रिव ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपु हरिवंशे भाष्यपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ६४ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ ततोऽन्यां धारणां गत्वा मनसा स पितामहः ॥ ब्रह्मकर्मसमारम्भं निर्मुक्तनन्तरात्मना ॥ १ ॥

क्षुरादिद्वारा रूपादौ । इदमत्र तन्म । इन्द्रियभ्यः परा हर्था अर्थभ्यश्च परं मनः ॥ मनसस्तु पग बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु स इत्यादिस्मृतिभ्यः सर्वेभ्यः सूक्ष्मतमः परमा-
त्मा । अर्थास्तु इन्द्रियभ्यः सूक्ष्मा अपि तैर्गृहीताः सन्तो लोचनोच्चेजन पुस्तकभारवत् स्थूला एवावसासन्ते । तथा आत्माजतिरिक्ता अप्यतिरिक्तवद्वा-
सन्ते स्वकर इव दूषणेन बालस्य । अन्यथा योगिनः समाधौ सार्धं न स्यात् । सर्वस्य स्वरूपादन्त्येन कस्मिन्नु भगवतो विज्ञाने, सर्वमिदं विज्ञाते
भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रुतरुपरोधश्च स्यात् । योगिनां सर्वज्ञस्य सर्वमतत्वाच्च न तदपलापः कर्तुं शक्यः । तस्मादिन्द्रियाणामुपमं हारे अर्थानां
स्थूलत्वमनात्मत्वं चापगच्छतीति युक्तमुक्तमन्यधारणां गत्वा ततो व्याप्तो भवतीति । सूक्ष्मत्वं चात्र कालिकपरिमाणरहितम् । तथाहि कनकादेः कुण्डलादिर्धर्मपरिणामः
स्वरूपाविनाशोपि रूपान्तरपरिरूपः तथा कुण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं चानागतत्वातीतत्वरूपो उत्पन्नो वर्तमानस्वरूपश्चेति त्रैधा लक्षणपरिणामः स्वरूपप्रत्यवाच्यवासिद्धिरूपः

तथा उत्तमस्य नूतनत्वपराणत्वाद्यवस्थापरिणामः स्वरूपोपचयापचयलक्षणः । एतौ द्वावपि कालार्थनिवेव । अत एव सूक्ष्मे उक्तरूपे सर्वं सर्वत्र सर्वदा सर्ववस्थमस्तीति तदवस्थानां योगिनां तस्यापरोक्षमिति प्रसिद्धम् अतः समष्टिसूक्ष्मे चित्तधारणाश्रयस्फरीधारणान्तरेषु भेददृष्टिगतिषु भयादिदर्शनात्, यन्मदन्यत्रास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत एवास्माकं भयं विहाय कस्माद्विभेयति द्वितीयद्वि भयं भवतीति श्रुतेरस्यान्तर्दर्शनञ्च ॥ १ ॥ अस्याः फलमाह । सर्वाङ्गधारणां सर्वम् अङ्गेष्वेवास्यास्ति स सर्वाङ्गः सूत्रात्मना प्रहसन्निव मौढ्यमाहात्म्येन विस्मयात् । मनसेत्यस्यादृष्ट्या सूत्रात्मनायाः सूत्र्यस्य च कल्पितत्वमुक्तम् । ब्रह्मणि सूत्रे योग ऐक्यं ब्रह्मयोगस्तेन ॥ २ ॥ चक्षुषेति । अत्र अङ्गाविशेषो न विवक्षितः सर्वस्याङ्गस्य सर्वात्मत्वेन सर्वोत्पत्तिहेतुत्वोच्यताम् । अप्सरा इति आकारान्नत्वमार्पम्, अप्सरासु च या मेवेति दर्शनादा ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वाङ्गधारणां कृत्वा मनसा प्रहसन्निव ॥ ब्रह्मयोगेन च ब्रह्मा सृजते मनसा प्रजाः ॥ २ ॥ चक्षुषा रूपसंपन्ना ह्यप्सराः सृजते प्रभुः ॥ नासि माप्राञ्च गन्धर्वान्सुचित्राम्बरवाससः ॥ ३ ॥ तुम्बुरुप्रमुखान्सर्वाञ्छतशोथ सहस्रशः ॥ नृत्यवादित्रकुशलान्कुशलान्सामगीतिषु ॥ ४ ॥ ब्रह्मयोगेन योगज्ञः स्वनयम्भेगवाप्नुयुः ॥ चारुनेत्रां सुकेशान्तां सुहृन् चारुनिभाननाम् ॥ ५ ॥ पद्मेन क्षतपत्रेण चारुणा सुविराजिताम् ॥ स्वक्षां शुचिगिरं सेव्यां ब्रह्मामूर्तिमतीं श्रियम् ॥ ६ ॥ समुजे मनसा ब्रह्मा सन्धक् प्रोक्तेन चेतसा ॥ भावयोगेन भूतान्मा सर्वप्राणभृतां नृप ॥ ७ ॥ चक्षुषो रूपसंपन्नाः सृजन्तोऽप्सरसः प्रभुः ॥ नासिकाप्राञ्च गन्धर्वान्सुधासः सुप्रवादिताम् ॥ ८ ॥ गानप्रभापं संचक्रे गन्धर्वाणामशेषतः ॥ अन्येषां चैव विप्राणां गानं ब्रह्म प्रभापितम् ॥ ९ ॥ पद्भ्यां सृजति भूतानि गतिमान्ति भुवाणि च ॥ नरकिन्नरयक्षांश्च पिशाचोऽगराक्षसान् ॥ १० ॥ गजान्सिंहांश्च व्याघ्रांश्च मृगांश्चैव सहस्रशः ॥ तृणजातींश्च बहुधा भावहेतोश्चतुष्पदां ॥ ११ ॥ ये तु हस्ताग्निवादनित् कर्मप्राप्तेन हेतुना ॥ हस्तेभ्यः कर्म समुजे मन्तव्यं मनसा तथा ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ स्वक्षां दिव्यलोचनरूपां शुचिगिरं निष्कलङ्कां वेदवाणीम् । माहि श्रीब्रह्मविदां ऋचः सामानि यजुषि साहि श्रीरामना मतामिति श्रुतेः ॥ ६ ॥ समुजेति । मष्टिचित्रसंप्रदायप्रवृत्तिमात्रं न त्वन्निवोत्पत्तिः । वाचा विरूपनित्ययेति वेदस्य विन्यवश्रवणात् । अतएव प्रोक्तेनेति विशेषणम् ईश्वरशोकेनेत्यर्थः । यो वै वेदांश्च ग्रहिणेति तस्मै इति सिद्धप्रधानश्रवणात् अस्यैव मन्त्रवत्त्वात् । जीवानामाशयानुगोष्ठेवायं सृजति न स्वस्य भोगार्थमित्याह । भावेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गानं प्रभाप्यते व्युत्पाद्यनेनेति गानप्रभापं गान्धर्वशास्त्रं तथा ब्रह्मणि वेदे प्रभाषितं गानं सामाख्यम् । चक्षुष इति श्लोकद्वयं पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ येतु हस्तात् हस्ते आदाय । ल्यङ्लोपोपविकरणे पञ्चमी । हस्तेति पाठे विश्वाम्भतानीतिवद्विभक्तेः पूर्वहृपमार्पम् । निखादन्ति भक्षयन्ति । कर्मप्राप्तेन कर्मलब्धेन हेतुना कारणेन अदृष्टेन ॥ १२ ॥

वायुना प्रणालिरूपेण विसर्गं विविधं प्रणानादिकार्यं सृष्टिं समृज्ज इति पूर्वणान्ययः । एवं गजमीं सृष्टिं कुर्वतः कथं मुक्तिः स्यादित्याकुलमाश्वासयति । पञ्चेन्द्रियाणां ममाभिः निरोक्षतेन हेतुना आनन्दं परमात्मानम् उपलक्ष्य तेन तस्य स्थितं लीलया सृष्टिं कुर्वन्नपि ब्रह्मसाम्राज्यं प्राप्तत्वान्मुक्त एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ गावः गाः । प्रथमा द्वितीयार्थः । वेपथ्वे नटवत् नतु परिणामैः । यदवोचं मूलकारणमेवास्त्यात्कार्यान्नट इव ननदृशेण भातीति तद्विदं ब्रूयत्यनम् ॥ १४ ॥ व्यतिपिक्तानि श्रितानि पटु इन्द्रियाणि यस्य स व्यतिपिक्तमधिन्द्रियस्तम् । अस्माकं हि शब्दादयः श्रोत्रादीनां प्रतिनिधिनः विषयाः । सर्वान्यकाले न सर्वमिन्द्रियं सर्वविषयाहकं भवति । यथोक्तं वामिष्ठे । सर्वात्मनि नु यत्रैव छाया तत्रैव चातपः ॥ न संभवति चेन्न स कथं सर्वान्मनाभिप्रायिनि ॥ १५ ॥ त्माङ्गिरसं भुवार्त्तरात् ॥ १६ ॥ मणुं ललाटमध्यात् । नारदं मनकुमारं च मूर्ध्निः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

वायुना स विसर्गं च भूतानां सुखमिच्छता ॥ उपतस्थे तदानन्दं पञ्चेन्द्रियसमाधिना ॥ १३ ॥ तदयादसृजद्वावो वाहुभ्यां पक्षिणस्तथा ॥ अन्यानि चैव सत्त्वानि तैस्तैर्वैपैः पृथग्विधैः ॥ १४ ॥ ऋषिं त्वङ्गिरसं चैव मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ब्रह्मवंशकरं दिव्यं व्यतिपिक्तपाडिन्द्रियम् ॥ १५ ॥ भुवो-
न्तरादजनयद्योगाद्योगेश्वरः प्रभुः ॥ ब्रह्मवंशकरं दिव्यं भृगुं परमधार्मिकम् ॥ १६ ॥ ललाटमध्यादसृजद्वावो प्रियविग्रहम् ॥ सनत्कुमारं मूर्ध्निश्च म-
हायोगीं पितामहः ॥ १७ ॥ अभिपिक्तं तु सोमं च यौवराज्ये पितामहः ॥ ब्राह्मणानां च राजानं ज्ञाश्वतं रजनीश्वरम् ॥ १८ ॥ तपसा महता युक्तो
ग्रहैः सह निशाकरः ॥ चचार नभसो मध्ये प्रभाभिर्भासयन् जगत् ॥ १९ ॥ स गार्त्रैर्भगवान्योगान्मनसा सिद्धिमागतः ॥ समजे सर्वभूतानि स्थाव-
राणि चराणि च ॥ २० ॥ तत्र स्थानानि भूतानां योगांश्चैव पृथग्विधान् ॥ निधत्ते शतशो ब्रह्मा सर्वभूतपितामहः ॥ २१ ॥ एष ब्रह्ममयो यज्ञो
योगः सांख्यश्च तत्त्वतः ॥ विज्ञानं च स्वभावं च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥ २२ ॥

॥ २० ॥ तत्रेति । स्थानानि आदित्यादीनां दुष्प्रभृतीनि । योगान् अहोरात्रादिनिवर्तनावधिकान् ॥ २१ ॥ एष आत्मोपादानकसृष्ट्यादिप्रपञ्चेन आत्मस्थानसमाधिविधानेन च प्रपञ्चितो ब्रह्मणापकत्वाद्ब्रह्ममयोयं ज्ञानयज्ञ उक्त इति शेषः । अयमेव योगो योगप्राप्यः सांख्यनामा वेदान्तजन्यं ज्ञानमध्ययमेव । ननु उक्तोऽनयोर्विरोधः पुरुषकृत्यानेक-
स्वप्रकृतिमित्यात्वाभिर्यात्वस्वरूप इति चेन्न । योगैरपि गुणानां परमं रूपं न दृष्टिप्रथमिच्छति यत्तु दृष्टिप्रथमां तन्मायैव तच्छक्यमिति दृश्यस्य भेदप्रकृत्यादेस्तच्छत्वात्पुण्यमात् ।
अत्यल्पमिदमुच्यते । वेदब्रह्मा अपि विज्ञानवादिचार्वाकादयोपि नानेन सिद्धान्तेन विरुध्यन्ते सर्वेषां मोक्षस्यैकसत्त्वादित्याह । विज्ञानं विज्ञानवादिनां सिद्धान्तः । स्वभावः
स्वभाववादिनां चार्वाकाणां सिद्धान्तः । क्षेत्रं प्रकृतिः । क्षेत्रज्ञः पुरुषः । निरभ्रसांख्यसिद्धान्तोपपद्यमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

एकत्वं च पृथक्त्वं चेति । ज्ञानाज्ञानसमयभेदेन वा जगन्विथो भिन्नमभिन्नमीश्वरादिति कापालिकमतेन वा एतज्ज्ञेयम् । संभवो निधनं च योग एव । एष ब्रह्मयोगो यज्ञः अज्ञानश्रे-
 ज्ञानप्रदः ज्ञातश्रेज्जन्महन्तेत्यर्थः । योगो हि प्रभवाप्ययाविति स्मृतेः । कालविदां कालाख्य ईश्वरोप्ययमेव तत्प्रकाशकत्वात् । कालस्य क्षयो यस्मिन्सति भवति तादृशं विशिष्टम्
 अनुभवपर्यवसायि ज्ञानं विज्ञानम् आत्मानुभवोप्ययमेव ज्ञेय इति सर्वत्र संबन्धनीयम् । एतेन सर्वतन्त्रसिद्धान्तानां मुक्तवैकल्यं दर्शितम् । तथाच वनिहव्यममार्धिं प्रकृत्य
 बृहद्वामिष्ठे दर्शितम् । यच्छून्यवादिनां शून्यं यद्वह्न ब्रह्मवादिनाम् । विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलं पदम् ॥ पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥ शिवः शैवमतस्थानां
 कालः कालिकवादिनाम् ॥ आत्मात्मनस्तद्भिदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ॥ मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं मुमुक्षुवत्साम् ॥ यत्सर्वशस्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयालुम् ॥ यत्सर्वं
 सर्वगं सर्वं यत्सत्सत्तदसौ स्थित इत्यन्तेन । पाद्रे माधवाहात्येपि । भूतयोगजचेतन्यं चार्वाकास्त्वामुगासते ॥ सौमता ब्रुवते तर्कैस्त्वां बुद्धिं बोधलक्षणम् ॥ शरीरपरिणामं त्वां
 मन्यन्ते जिनदेवताः ॥ ध्यायन्ति पुरुषं सांख्यास्त्वोमेव प्रकृतेः परम् ॥ जन्मादिदहितं पूर्णं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ न्यामोपनिषदा ब्रह्म चिन्त्यन्यनिशं विभो इत्यादि । तस्मा-

एकत्वं च पृथक्त्वं च संभवो निधनं तथा ॥ कालः कालक्षयश्चैव ज्ञेयो विज्ञानमेव च ॥ २३ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतं ब्रह्मयुगं ब्रह्मयुगानां प्रथमं युगम् ॥ क्षत्रस्यापि युगं ब्रह्मज्योतुमिच्छाम्यहं प्रभो
 ॥ १ ॥ ससंक्षेपं सविस्तारं नियमैर्वहुभिश्चितम् ॥ उपायज्ञैश्च कथितं कर्तुमिष्टैव शोभितम् ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत्ते कथयिष्यामि
 यज्ञकर्मभिरर्चितम् ॥ दानधर्मैश्च विविधैः प्रजाभिरुपशोभितम् ॥ ३ ॥

वोयमुक्तो योगयज्ञः स एव सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सर्वं रमणीयम् ॥ समाप्ता ब्रह्मविद्या ॥ अतः तं धर्मचर्चा भविष्यति ॥ परैर्दर्शितः पन्थाः पौरोषयबलान्तरा ॥ यथाक-
 थंचिदुच्यतेः पण्डिताः शोधयन्तु तम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७४ ॥ जीवन्मुक्त्यै ब्रह्मत्वं चतुर्दश-
 भिरीरितम् ॥ अथ द्वादशभिर्धर्मैर्ब्रवीति कमपुङ्क्तये ॥ १ ॥ तत्र पञ्चदशे ब्रह्मज्ञानहीना महत्तमैः ॥ कर्मभिर्ब्रह्मलोकोपायावर्तन्त इतीयते ॥ २ ॥ श्रुतमिति । ब्रह्मयुगं ब्रह्म-
 यासिहेतुत्वात्प्रथमं युगं कृतं यत्र सर्वधर्मफलान्तर्भावः । यथा कृताय विजितायाधेनयाः संपत्त्येवमेवैनं मयं तदभिस्मैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्तीति कृताय निर्दशनेन श्रुत्या
 प्रोक्तः । क्षत्रस्य धर्मस्य, तेदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म इति धर्मस्य मुख्यक्षत्रत्वश्रवणात् । युगं युज्यते अनेन तद्युगं स्वर्गादिफलप्रदत्वलक्षणमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ ३ ॥ एतदेव
 विशिनष्टि । संक्षेपमिति ॥ २ ॥ एतदिति । एतद् धर्मस्य माहात्म्यं यज्ञकर्मभिः यज्ञात्मकमेव कर्म येषां न तूपास्त्याद्यात्मकं ते यज्ञकर्मणः कर्मग्राः तैरर्चितं पूजितं दानधर्मैः उच्चा-

द्विव दक्षिणवन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येण, हिरण्यदा अमृतत्वं भवन्ते वासोदाः सोमप्रतिगन् आयुगिति श्रुतेर्दानवप्रसावैः । प्रजाभिः, यस्मिन् जात एतामिदं निर्वर्तनं
पूत एव स तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवन्ति पृत्रकामाद्वाप्याख्यापयेन् लभन्ते ह पृत्रानिति जनेष्ट्रिणः शेषाव्यायनफलेः प्रजाभिः कथाभिः ॥ ३ ॥ ने इति । ने
ब्राह्मणा वृत्तसंपन्ना ज्ञानमिच्छाः समाहिता भवन्तीति योजना । के ने ये अङ्गुष्ठमात्रा इत्यल्पप्रमाणत्वेन उक्तान्यादिशेषाः । अङ्गुष्ठमात्रं फलं निश्चकर्ष यमो ब्रह्मादित्यार-
ण्यकोक्तैः । नतु य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतिप्रामिद्धविद्याफलवर्त्तनपञ्चाजः । ने यज्ञकर्मणाः विविष्टवर्षेण मूर्धरश्मिसिद्धिनाः मूर्धमण्डले भिन्ना
ब्रह्मलोकं गता अपीत्यर्थः । मोक्षप्राप्तेन मोक्षप्रत्याप्त्यन्तन विधिना यथाशास्त्रम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तेन यज्ञादां अमृतं शमादां ब्रह्मपरायणाः भेदकशरणाः परायणस्य ब्रह्मणाः । कर्मणि
षष्ठी । संगम्य ईश्वरशीतिमुद्दिष्य वेदोक्तकर्मपरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रीवृत्ताः त्रिधा, ऋचः सामानि यजुषि । या हि श्रीरमृता मनामिति श्रुतया वृत्ताः । ब्रह्मज्ञानेन परश्रजानेन

तेऽङ्गुष्ठमात्रा मुनय आदत्ताः सूर्यरश्मिभिः ॥ मोक्षप्राप्तेन विधिना निरावाधेन कर्मणा ॥ ४ ॥ प्रवृत्ते चाप्रवृत्ते च नित्यं ब्रह्मपरायणाः ॥ परायणस्य
संगम्य ब्रह्मणस्तु महीपते ॥ ५ ॥ श्रीवृत्ताः पावनश्चैव ब्राह्मणाश्च महीपते ॥ चरितं ब्रह्मचर्याश्च ब्रह्मज्ञानवर्षाधिताः ॥ ६ ॥ पूर्णे युगसहस्रान्ते
प्रभावे प्रलयं गताः ॥ ब्राह्मणा वित्तसंपन्ना ज्ञानसिद्धाः समाहिताः ॥ ७ ॥ व्यतिरिक्तोद्भया विष्णुर्योगात्मा ब्रह्मसंभवः ॥ दक्षः प्रजापतिर्भूत्वा सृ-
जते विपुलाः प्रजाः ॥ ८ ॥ अक्षराद्ब्राह्मणाः साम्याः क्षरात्क्षत्रियवान्वयाः ॥ वेदया गिकारतश्चैव शूद्रा धूमविकारतः ॥ ९ ॥ श्वेतलोहितकैवर्षेणः
पीतैर्नैलैश्च ब्राह्मणाः ॥ अभिनिर्वर्तिता वर्णाश्चन्त्यानेन विष्णुना ॥ १० ॥ ततो वर्णन्यापन्नाः प्रजा लोके चतुर्विधाः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्याः शूद्राश्चैव महीपते ॥ ११ ॥ एकलिङ्गाः पृथग्धर्मा द्विपदाः परमादृताः ॥ यातनायाभिसंपन्ना गतिज्ञाः सर्वकर्मसु ॥ १२ ॥

॥ ६ ॥ पद्मासनायुप्रवधि (१) ब्रह्मलोके स्थित्वा पूर्वस्मिन्कल्पे ये लयं गतास्तेऽपिप्रकल्पे उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणा भवन्ति ॥ ७ ॥ व्यतिरिक्तेति । तेषां ब्राह्मणानां मध्ये यो
योगात्मा सन् व्यतिरिक्तोद्भयो देहेन्द्रियासङ्गेन म्यमे इवान्तःप्रज्ञा भूत्वा चतुर्भुजादिलक्षणं विष्णुमु आत्मत्वेनात्मियते सोऽपि भेदशी समष्ट्युशास्मिन्गोहृत्यात् । ब्रह्मणा सह न
सर्वं संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद्ममिति ऋतुयुक्तक्रममुभयनधिकारादस्मिन्कल्पे ब्रह्मपूत्रो दक्षो भूत्वा प्रजाः सृजते ॥ ८ ॥ अक्षरं शुद्धमनवमपन्वा-
न्निष्कामो धर्मः श्वेतः सुधावत् । क्षरं सत्त्वरजोभयत्वादुःखाभिश्चो धर्मः रक्तः । तदुभयसंघातवत् विकारो रजोभयत्वात्सकामो धर्मः पीतो हस्तिवत् । धूमः तमोभयत्वाद्दिग्धर्मः
कृष्णः धूमवत् ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति । ततो गुणवर्णोपचारात् ॥ ११ ॥ एकलिङ्गाः नृत्याकृतयः यातनाय कर्मफलसंगाय संपन्नास्तेन तेन वर्णेन ॥ १२ ॥

येन कारणेन त्रयाणामेव वेदप्रोक्ताः क्रियाः स्मृतास्तेन कारणेन वः युष्माकं त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियविशामेव वैष्णवेन योगेन ब्रह्मास्ति विष्णुमन्त्राया वेदास्तीति त्रैवर्णि रूत्वं भगवत्कृपैकलभ्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रज्ञयेति । तेजसा ऐश्वर्येण ज्ञानैश्वर्ययोगात् प्रापेतसो दक्षः प्रभुर्विष्णुरेव यस्मात्पुर्वोक्तव्यतिरिक्तपण्डित्द्रियतादिविशिष्टमन्मात् । तथाच बहुप्रजा निर्क्रान्तिमाविवेशति श्रुतेः । बहुप्रजात्वाद्वक्षः संसार्येव म्यादिनि न शङ्कनीमिति भावः । कीदृशो दक्षः कर्मणापन्नरङ्गनः अधिकारप्रदकर्मपाशावगुण्ठनः सृष्टिं करोति नतु तस्याज्ञानमस्तीत्यर्थः । एतेन जीवन्मुक्तानामपि कर्मपाशानुवृत्तिर्नाशिता ॥ १४ ॥ प्रकृतां सृष्टिमनुभूयति । नत इति । निर्माणं शिल्पं त्रैवर्णिकशेषाकरणं वा नदर्थमेव संभूताः । संस्कारस्य उपनयनं ब्रह्म वेदः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अमंस्कृं । संस्कारगमावने हेतुना वेदप्रोक्तेन धर्मेण गोपयुज्जन्तीति पूर्वोक्तगतक्रियान्वयः ॥ १७ ॥ ततोन्वये यज्ञाणो वेदस्य योनयः स्थानभूता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ दक्षिणाः समर्थाः । सो पुत्राः अहं भवतां मुखात् धात्र्याः युष्मच्छरीरं च निदयाः अन्नं मिद्वान्नं श्रोत्रमिच्छासि । अतो मद्यं त्रयाणां वर्णजातानां वेदप्रोक्ताः क्रियाः स्मृताः ॥ तेन ब्राह्मणयोगेन वैष्णवेन महीपते ॥ १९ ॥ प्रज्ञाया तेजसा योगात्स्मात्प्राचेतसः प्रभुः ॥ विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरं गतः ॥ १४ ॥ ततो निर्माणसंभूता शुद्धाः कर्मविवर्जिताः ॥ तस्मान्नाहन्ति संस्कारं न ह्यत्र ब्रह्म विद्यते ॥ १५ ॥ यथाशौ धूमसंघातो ह्यरण्या मथ्यमानया ॥ प्रादुर्भूतो विसर्पन् नोपयुज्जति कर्मणि ॥ १६ ॥ एवं शुद्धा विसर्पन्तो भुवि कात्स्न्येन जन्मना ॥ जातस्मृतेन धर्मेण वेदप्रोक्तेन कर्मणा ॥ १७ ॥ ततोन्वये दक्षपुत्राश्च संभूता ब्रह्मयोनयः ॥ बलवन्तो महोत्साहा महावीर्या महोजसः ॥ १८ ॥ पित्रा प्रोक्ता महात्मानो दक्षिणा यज्ञकर्मणा ॥ अन्नमिच्छाम्यहं श्रोतुं धात्र्याः पुत्रा बलो ब्रह्म ॥ १९ ॥ ततो विनाम्ये तत्त्वज्ञः प्रजानां विपुलं बलम् ॥ विपुलत्वाद्वि क्षेत्राणां ममापि विपुलाः प्रजाः ॥ २० ॥ न तेषां दर्शयद्देवी चक्षुषा रूपमात्मनः ॥ प्रजापतिमुत्तानां वै विपुलामारमिच्छताम् ॥ २१ ॥ आत्मनो भावनिवृत्ते भावे कृतयुगे तदा ॥ जनित्री सर्वभूतानामण्डजानुद्धिजास्तथा ॥ २२ ॥

धात्र्यन्नं कथयेति भावः । यतोहं बलो बलवन्मि धात्र्या अन्नं ज्ञातुं ममर्थोस्मि तस्माद्वद्विगपि मादृशमन्वितव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ तत इति । युष्मन्तो धात्र्यन्नं श्रुत्वा भवदीयबलावलनत्वं ज्ञात्वा बलत्वपक्षे भवतां विपुलं विशास्ये । तव कुत एतावद्वलीभूतम् आह । क्षेत्रवैपुल्याद्वलवैपुल्यम् अन्यथात्पन्मिति मशकमनङ्गजशरीरे दृष्टम् । एवं बद्धीः प्रजाः सृजतो बहुलं मम बलमस्ति । तस्माद्व्याख्याः स्वरूपं ज्ञात्वा मृदा प्रवर्तितव्यम् । अन्यथा मृष्टिमजेन दुष्यत्येवेति भावः ॥ २० ॥ विपुलायाः मायायाः सागमिच्छतां तेषां दक्षपुत्राणां देवी धात्री आत्मनो रूपं चक्षुषा प्रमाणज्ञानेन न दर्शयतु न दर्शितवती । अहमाव आपः । नहि मायाप्रमाणेन परिक्षितुं शक्या तम इव दीपेन । अनिरीक्ष्यमाणैव तेषां माया बाधितानुमिति भावः ॥ २१ ॥ आत्मन इति । तेषां प्रजापतिमुत्तानां कृतयुगे भावे विशुद्धमन्वयम् भावे धात्र्यबलैक्ये जाते मति मात्रा प्रमात्रा चेतनेन प्रचोदिता

सती धात्री सर्वभूतानां जनित्री अभूत् । तथा अण्डजान् स्वेदजांश्च जनितवतीति परिणामेन योज्यम् ॥ २२ ॥ मय्यावदने मयदः तस्यापि घटादिदृशेनैव जनेनी धात्र्येवाऽत नया कर्मभोगिनां कर्मफलभोगशालिनां जन्तूनाम् अणुतां सूक्ष्मत्वं तनुतां विमृस्ताम् । तनु विमृतां उमादोणादिक उः । अणुता साहचर्यात् विमृततां जनिनवतीति प्रवृत्त । कदाहं लतयुगे मावे आत्मनोभावनिवृत्ते । आत्मनः प्रतिच यो भावः स्वभावः तेन निवृत्ते निषन्ने । विदुषां स्वभावमिदं पञ्च कृतपुत्रार्थम् इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुसर्गोक्तम् । जनेन वेगमयैरायै धर्मश्च मनुजेश्वर ॥ आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेव चतुष्टयमिति । तस्मात्तद्वैश्वानरः कर्मणापश्यं भाविनी मुक्तिं त्वर्गहं भावतामि ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपुस्तके हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ छ ॥ गच्छित्वैतः प्रवृत्त्याख्यधर्मस्य फलप्राप्तिम् ॥ प्रवृत्तिमात्रनिष्ठतां पौढो ग्निश्चरिष्यति ॥ १ ॥ माञ्जवर्षि-

संवेद जननी धात्री चेति मात्रा प्रचोदिता ॥ अणुतां तनुतां चैव जन्तूनां कर्मभोगिनाम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपुस्तके हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ जनमेजय उवाच ॥ साव्हं श्रोतुमिच्छामि त्रेतायां ब्राह्मणात्मम् ॥ यज्ज्ञात्वा सर्वविद्यानां परं परमैयमव्ययम् ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्तु पुनरालभ्य स्त्रीभावं पुरुषात्मनः ॥ योगाद्योगेश्वरात्मानं विपणो गिरिसुहृन्नि ॥ २ ॥ सुजातुः पीनजयना सुभूः पद्मनिभानना ॥ स्तान्त्वचयना काल्ना सर्वभूतमनारमा ॥ ३ ॥ दक्षः प्राचेनस्तस्यां कन्यायां जनयत्यश्रुः ॥ देहार्धयोगविधिना कन्याः पद्मनिभाननाः ॥ ४ ॥ दक्षः पुरुषरूपेण स्त्रीरूपमपहाय वै ॥ दर्शने सर्वभूतानां कान्तः क्षान्तरोभयत् ॥ ५ ॥ ताः कन्याः प्रददौ दक्षः स्वयं प्राचेतसः प्रभुः ॥ ब्रह्मदंष्ट्रं विधिना ब्रह्मप्राप्तेन भारत ॥ ६ ॥ प्रददौ द्वा धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तविंशतिं सोमाय पत्नीहेतोः समाहितः ॥ ७ ॥ दक्षो दत्त्वाथ ताः कन्या ब्रह्मक्षेत्रं प्रपद्य च ॥ ब्रह्मणाधृषितं पुण्यं समाहितमना मुनिः ॥ ८ ॥

ति । पूर्वं प्रवृत्ते च निवृत्ते च नित्यं ब्रह्मप्रापयमित्युक्तलक्षणस्य धर्मस्य फलं श्रुत्वा । इदानीं त्रेतायां केवलप्रवृत्त्यात्मके यज्ञादिरूपे धर्मे यन्माधु समीचीनं तदेवाहं श्रोतुमिच्छामि । येन साधुना आचरितेन विद्यानां सांख्ययोगादीनां परं तात्पर्यमिति प्रादुर्गम्यं ब्रह्म परमैयं विविदिषा व्युत्पत्तिद्वारेत्यर्थः ॥ १ ॥ अभ्यासोऽप्यस्ति सहायार्थवाद्भवनेवाह । दक्षश्चरिष्यति । दक्षः देहार्धयोगविधिना स्त्रीभावम् आलभ्येति तृतीयान्वयः । सु इममेवात्मानं देवाभातयन्ततः पतिश्च पत्नी चाभातताम् तस्मादिदमर्थं गुणलभिव स्म इति श्रुतेः । कदाहं स्त्रीभावं योगेश्वरस्य दक्षस्यैवात्मानम् आत्मभूतम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कन्याः जनयन्त अजनयन्त । अडभाव आर्पः ॥ ४ ॥ दक्ष इति । स्त्रीरूपम् अपहाय पुरुषरूपेण स्थित इति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मदेयेन ब्राह्मणानां दातुं योग्येन विधिना अलंकृत्य, कन्यासुदृक्पूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाह इति स्मृत्युक्तेन ब्राह्मण विधितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मक्षेत्रं प्रयागम् अध्यात्मिकम् ॥ ८ ॥

तप्यमान इति । एतावता त्रेताधर्मस्वरूपं दारसंग्रहोपत्योत्पादम् अपत्यसंविभागो वनं प्रति गमनं च केवलं प्रवृत्तिर्धर्म रतस्य कर्तव्यमिति दक्षाख्यायिकामुखेन दर्शितमिति तात्पर्यं दर्शितम् ॥ ९ ॥ मृगास्तु तस्य तपसेत्यनुषज्यते । मोदन्ति मोदन्ते । अहिंसाप्रधानत्तपस इति भावः । ब्राह्मणाः स्तुतस्य तपसः फलम् अहिंसा, प्रतिष्ठायां तत्त्व-
त्रिधा वैरत्याग इति योगशास्त्रोक्तं दृष्ट्वा मोदन्ते । दीक्षिताः इत्यादीनि ब्राह्मणानां विशेषणानि ॥ १० ॥ संग्रामः योगेन चिन्तयः तस्य काले शरीरादीनां पतिः यथष्टं प्रवि-
लापनपरिग्रहममर्थः । अतएव सर्वज्ञत्वात् कर्मणां सिद्धिं फलप्राप्तिं स्वर्गवर्गादिगत्यागतिरूपां पश्यति । लक्ष्यते सा लक्षणा तां परिमेषामित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं दक्षाख्यायिकया
पत्नीमापास्य वनं प्रति गच्छेदित्युक्त्वा सपत्नीकस्यापि तदाह पुरा कल्पशक्त्यर्थवादामुखेन । दावेति ॥ १२ ॥ स्तात्र वेदाध्ययनम् । यस्मै नूनमभिदाये वाचा विरूपित्यया कृष्णे
चोदस्व सुष्टिति मन्त्रवर्णात् । तेन संसिद्धाः शुद्धसत्त्वाः जनित्रं प्रथमं पदं ब्रह्म तस्मिन्विषये ब्रह्मणा प्रणवस इह अस्मिन्नेव जीवेदेहे अस्थुषिता अधिवासनिष्ठां प्रापितास्तेनान्यं देहां

तप्यमानो मृगैः सार्द्धं चचार वसुधां नृप ॥ तृणमूलफलवृद्धौ बृद्धश्च तपसासकृत् ॥ ९ ॥ मृगास्तु तस्य मोदन्ति फलं मोदन्ति ब्राह्मणाः ॥ दी-
क्षिताः पुण्यकर्मणस्तपसा दुग्धकिल्बिषाः ॥ १० ॥ संग्रामकाले कालज्ञः शरीरादिपतिर्भुनिः ॥ कर्मयज्ञकृतां तत्र सिद्धिं पश्यति लक्षणम् ॥ ११ ॥
दानमानप्रवीराश्च निरुद्धा निरामिषाः ॥ मृगैः सह जरां यान्ति सपत्नीकाः सुपुत्रिणः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणाः स्तात्रसंसिद्धा जनित्रं प्रथमं पदं ॥ ब्रह्मणा-
ध्युषितत्वाच्च ब्रह्मक्षेत्रमिहोच्यते ॥ १३ ॥ यतिभिः कर्मभिर्मुक्तैर्जितक्रोधैर्जितेन्द्रियैः ॥ चरद्भिरवसुधां विप्रैरर्कचनपथैर्पिभिः ॥ १४ ॥ या प्रजा पू-
र्वमारूढा मानसी ब्रह्मचारिणी ॥ सवैषा व्यक्तिसापन्ना स्वभावदुरतिक्रमा ॥ १५ ॥ अव्यक्ता व्यक्तमापन्ना स्वभावदुरतिक्रमा ॥ व्यक्ताव्यक्तगति-
श्चैषा कालधर्मान्महीपते ॥ १६ ॥ स्थावरा जङ्गमाश्चैव स्थूलसूक्ष्माश्च भारत ॥ कालयोगेन कालज्ञा भवन्ति न भवन्ति च ॥ १७ ॥

ब्रह्मक्षेत्रमित्युच्यते । वेदे ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात् ॥ १३ ॥ यतिमिरुच्यते इति संबन्धः ॥ १४ ॥ एवं सपत्नीकानामपि वनस्थानां योगजा सिद्धिरस्तीत्युक्त्वा योगफलमाह ।
या प्रजेति । सर्वं सर्वान्तरत्वात् हार्दिकाशाख्यं ब्रह्म तदारूढा मानसी मनोमात्रकल्पिता ब्रह्मचारिणी ब्रह्मरूपेणैव गम्यमाना समाधिकाले दृष्टा सैव एषा लोकदृश्या वहिष्टा स्व-
भावेन संस्कारेण प्रारब्धबलेन दुरतिक्रमा अतिक्रान्तिपुमशक्या । समाधां ब्रह्मभावं गतस्यापि प्रारब्धकर्मवशात्पुनः संसाक्षाद्भवनमवश्यं भावीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अव्यक्तेति । स्वभा-
वादेव समाधावव्यक्तं रूपमापन्ना प्रजा भवति व्युत्थाने । तत्र हेतुः । कालधर्माद्व्युत्थानममाधिकालोदेदलक्षणाद्धर्मात्प्रजा व्यक्ताव्यक्तरूपा भवति ॥ १६ ॥ एषा गतिः प्राणि-
मात्रसाधारणेत्याह । स्थावरेति । यतः स्थावराणामपि योगज्ञत्वं संभवति तस्मान्नर्थं यतितव्यमिति भावः ॥ १७ ॥

एवं प्रसङ्गादानीकसप्तलिकयोगाधिकारमुक्त्वा श्रुतां सृष्टिमनुसरति । एताश्चेत्यादिभिः साद्वर्षदृष्टिभिः । कश्यपेन निमित्तेन अव्ययेन स्वभावेन कालः धर्मो यस्य तेन ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः पूर्वोक्तमपि सर्वं सर्वेषु कल्पेषु समानतारुणाधिकारमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह । तेषां ह्येति । मुनय इति सृज्यमानोपलक्षणम् । धर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवसमौ भारते वर्षे ॥ २४ ॥ क्षेत्रज्ञाः आत्मानिष्टान्तु मानसं मनःकल्पिते बाह्ये आत्मन्तरे वा पूर्वोक्तदिशाऽविर्भवन्ति । यत्रेति मानसे इत्यस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥ गृहस्थादीनामप्युक्तविवेकयोगधर्मानुयायिनां मुक्तिरस्तीत्याह त्रिभिः । ये चेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिल्पं कृतिशदानम् उच्छं कण्ठा आदानम् । दिविचराः हार्दाकाशचराः चरितव्रताः यस्माद्वयन्ति तस्माद्व्रतचर्येव मुख्या नाश्रमविशेषो मोक्षहेतुरिति भावः । अत एव याज्ञवल्क्यो गृहस्थस्यापि मोक्षमाह ।

एताश्चैताः प्रजाः सर्वा दक्षकन्यासु जज्ञिरे ॥ कश्यपेनाव्ययेनेह संयुक्ताः कालधर्मणा ॥ १८ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ नागा-
 श्वनेकाशिरसः साध्या वै पन्नगास्तथा ॥ १९ ॥ गन्धर्वाः किन्नरा यक्षाः सुपर्णाश्च तथाऽपरे ॥ गरुत्मान्सह यक्षैश्च किन्नराश्च सुवाससः ॥ २० ॥
 गावः पशुगणैः सार्द्धं नराश्च वसुधाधिप ॥ चराचराश्च वसुधा धर्तारश्च धराधराः ॥ २१ ॥ गजाः सिंहाश्च व्याघ्राश्च हयाः पक्षधरास्तथा ॥ खड्गा
 विषाणिनश्चैव वृषभाश्च मृगास्तथा ॥ २२ ॥ चतुर्विपाणा नागेन्द्रा पद्माभा वर्णतः शुभाः ॥ सर्वलक्षणसंपन्नाः प्राणिनः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ ते-
 षां रूपैस्तथा गात्रैस्तैः शैलैस्तैः पराक्रमैः ॥ मुनयः पुनरुद्धृता धर्मक्षेत्रे सनातने ॥ २४ ॥ क्षेत्रज्ञा मानसे लोके धर्माणो वेदगोचराः ॥ यत्रोद्भू-
 ताः सुराः सर्वे दिवि लोके प्रतिष्ठिताः ॥ २५ ॥ ये चान्ये तपसा सिद्धा गृहस्था मनुजाधिप ॥ ब्रह्मचर्येण संसिद्धाः परिचर्यां गता गुरोः ॥ २६ ॥
 ये च योगगतिं प्राप्ताः सिद्धिहेतोर्महीपते ॥ क्लेशाधिकैः कर्मजन्यैर्वृत्तिं लप्स्यन्ति वै द्विजाः ॥ २७ ॥ शिलोऽश्वत्थयः ख्याताः सपत्नीका दृढव्रताः ॥
 सर्वे त्वेते दिविचरा भवन्ति चरितव्रताः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे भविष्यपर्वणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥

॥ पितामहं पुरस्कृत्य मेरुपृष्ठे समाहिताः ॥ जटाजिनधरा विप्रास्त्यक्तक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ १ ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञानिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृतस्तत्त्ववादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति ॥ २८ ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ दुचर्या व्रतचर्यौत्थेत्युच्ये समदशो व्रतम् ॥ प्राणयज्ञं हविर्यज्ञसंज्ञं चित्तजयावहम् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते सर्वे त्वेते दिविचरा भवन्ति
 व्रतचारिण इत्युक्तं तत्र मनोजयाख्यं व्रतम् एकादशे शोकमेवोत्तमाधिकारिणाम् । मध्यमाधमानां तु चित्तजयात्मविशिष्टोत्पादनाय च तृतीयाध्याये सूचितं
 व्रतद्वयं प्राणरोधाख्यं हविर्यज्ञाख्यं च तदिह द्वयमभिधीयते, तयोरावमपि यज्ञरूपकेणैव विवक्षन् वैशम्पायन उवाच । पितामहं पुरस्कृत्येत्यादि । श्लोकत्रयोक्त-

विशेषणाः व्रतहिते रताः दिवि ब्रह्मणि चराः संचारिणो भवन्तीति पूर्वेणान्वयः । अत्र योगचिन्तमणौ सांख्ययोगे । चक्रमध्ये स्थिता नाड्यास्तिष्ठस्तिष्ठोत्र देवताः ॥ इडा च वैष्णवी नाडी पिङ्गला ब्रह्मदेवता ॥ ऐश्वरी सा सुषुम्णा स्यान्केरुमध्ये व्यवस्थिता ॥ नाडी मध्यगता ग्रन्थित्रययुक्ता त्रिवेणिका ॥ उत्तरे वहते गङ्गा यमुना दक्षिणे स्मृता ॥ सरस्वती पश्चिमायामासां सङ्गः सदान्तर इत्युक्तेर्मरुनासिका तस्याः पृष्ठं भ्रूयानमध्यं तस्मिन् समाहिताः समाधिं गताः । किं कृत्वा पितामहं कार्यस्य पिता कारणं तस्य पिता शुद्धं ब्रह्म तद् पुरस्कृत्य तस्यामिमादृत्य ॥ १ ॥ पर्वतेति । पर्वतान्तरसंसिद्धे पर्वतानां पर्ववतामस्यां नासावंशकपालास्थोरन्तरे संसिद्धं नित्यसिद्धं तन्नाशोप्यविना-
शिहादिकांशं प्रकृत्यववेधनास्य हन्यते इति श्रुतेर्देहनाशेऽपि आत्मोपलब्धिचक्राणामनाशान्वयमात् । बहुपादपसंकुले बहुपादो नानायोगिगमनसाधनधर्मधर्मानहंकारः तं पातीति तदुपाधिः प्राणो वायुस्तेन संकुले । धातुसंरञ्जितशिले धातवो वातपित्तकफाः मनःशिलादिधातुसरूपा नाडीमार्गा वा तैः संकुला शिला इव शिला अस्थिरूपा यस्मिन् । समे समस्य ब्रह्मण उपलब्धिस्थाने तृणं बहिष्ठत्वाज्जरारोगादि दुःसकण्टकः अन्तस्थत्वाच्छोकादि दुःखं देहद्वयधर्मरहितमित्यर्थः ॥ २ ॥ त्रयाणामिति त्रयो ये ब्रह्म वेदयन्ति तेषां त्रयाणां ब्रह्मवेदानां इडापिङ्गलासुषुम्णारूपाणां जंविपाधिभूतप्राणमार्गाणां संबन्धिनः पञ्च स्वराः स्वयते गम्यते ब्रह्म यैस्ते स्वराः प्राणस्य वृत्तिभे-
पर्वतान्तरसंसिद्धे बहुपादपसंवृते ॥ धातुसंरञ्जितशिले समे निस्तृणकण्टके ॥ २ ॥ त्रयाणां ब्रह्मवेदानां पञ्चस्वरविराजिते ॥ मन्ययज्ञपरा नित्यं
नित्यं व्रतहिते रताः ॥ ३ ॥ एक एवाग्निमाधाय सर्वे ब्राह्मणयुद्धवाः ॥ विभिर्दुर्मेन्द्रविषयैः सुसमाहितमानसाः ॥ ४ ॥

दाः प्राणपानमनव्यानोदानास्तैर्विराजिते । पञ्चानामपि वायूनामेकीभावः स्थाने इत्यर्थः । मन्ययज्ञपरा नित्यं मन्त्राः प्राणदीनां तु रेफादिप्रभृतीनि बीजानि तेषां यज्ञो जपः तत्पराः नित्यं व्रते वायुजये हिते आनन्दरूपे आत्मनि च रताः । अत्र पञ्चानामपि प्राणदीनां स्थानवर्णबीजान्तानि नकुलीशयोगपरायणे प्रोक्तानि । वर्तन्त इति उक्तानि विशेषणानि मेरुपृष्ठे युज्यन्ते तानि च । प्राणो घ्राणग्रह्णामिषादाङ्गुष्ठात्तंसंस्थितः । नीलः सोढुःररेफादिबीजेन विनियोजितः ॥ १ ॥ कृष्णोऽपानः कृकादिस्थः पृष्ठपृष्ठान्तपा-
र्ष्णिगः ॥ सतारकवकारान्तबीजेन विनियोजितः ॥ २ ॥ शक्रचापनिभो व्यानत्वगिन्द्रियनिकेतनः ॥ तारकोपतपान्तश्च बीजतेजोविराजितः ॥ ३ ॥ मूर्धस्थो मध्यताल्वप्रकण्ठ-
हृदयनलाश्रयः ॥ उदानो ह्यारुणच्छायस्तारकाक्रान्तयान्तयुक् ॥ ४ ॥ श्वेतः समानो हृद्याभिसर्वसंधिनिकेतनः ॥ प्रणवाकान्तलान्तेन बीजेनात्यन्तमुज्ज्वल इति ॥ ५ ॥ तत्रायं नि-
कृद्योर्थः । मेरुपृष्ठाख्यभ्रूयानमध्योपलक्षिते ब्रह्मणि सर्वकारणे नित्यसिद्धे जीवोपाधिनैकवर्णबीजवता नानावर्णनाडीत्रयमंचारिणा युते बाह्याभ्यन्तरदुःस्वशून्ये क्रोधादिजयिनो निर्ममाः प्राणजयद्वारा चित्तवृत्तिमेकाग्रं कुर्वन्ति निरोधाभ्यासेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपनुमिति ॥ ३ ॥ एकमेव प्राणाग्निम् आधाय आलम्ब्य मन्त्रविषयैः मन्त्राः उदाहृताः रेफादि-
मुख्याः तेषां प्रतिपादा विषयाः प्राणनादाः प्रवृत्तिविशेषाः तैरुपाधिभिर्विभिद्भिः पञ्चवा प्राणपानादिप्रकारेण विभिन्नं चक्रुः । यथोक्तं तत्रैव । कौष्ठ्यो वायुः प्राणनादिकर्ममिदाव-

थाक्रमम् ॥ प्राणोपानसमानादिसामान्तमुपागत इति ॥ ४ ॥ त्रिवेति । ज्वलनः प्राणाग्निः त्रिधा पूरककुम्भकरचक्ररूपे प्रणीतो नडीभागः संचारित अतः प्रणयनाने तत्त्वं प्राप्ताः पूरकावाप्त्यसेनैव आत्मतत्त्वम् अधिगम्यन्त इति भावः ॥ ५ ॥ एक एवेति । एक एव प्राणाग्निः प्राणायामाभ्यासिनः हविषा, आदेयानि च वक्ष्यामि क्षिप्रं योगस्य सिद्धये ॥ क्षीरं घृतं च मिष्टान्नं मिताहारश्च शास्यत इति दत्तात्रेयादितेन सम्यङ् निषेधितेन महान् भूत्वा सम्यक् योगिनो विशेषमकुर्वन् प्रवर्तते आरोहावरोहमार्गयोगेयथेष्टं संचरति । अयमर्थः । नासिकान्तो बहिरन्तश्च द्वादशदाशङ्कुलमानेन प्राणः संचरन् तूलपिण्डवत् घनीभूतः कुम्भकाभ्यासेन तूलपिण्डमिव शिथिलावयवसंयोगं कुर्यात् । ततश्च बहिरन्तश्च षट्त्रिंशत्पट्त्रिंशद्दण्डुलमानेन परमा प्राणस्य गतिर्भवति । स तदा मूढमपि पुरोडाशवन्मथितो महानित्युच्यते । एवंभूतस्य प्राणाग्नेः । पाणिभागेन संपीड्य योगिना माकुञ्चयेदृढम् ॥ अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धेयमुच्यत इत्यादिना हठोक्तप्रकारेण वायोरागोहः प्रसिद्धः, भुवोर्मध्ये प्राणमाविश्यति शास्त्रप्रसिद्ध एव । अवरोहापि योगिना याज्ञवल्क्यनोक्तः । संपूर्य कुम्भवद्वायुमङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः ॥ धारयत्यनिलं बुद्ध्या प्राणायामः प्रचोदितः ॥ व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्तुनः ॥ ललाटाद्वायुमाकृष्य भुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥ नेत्रात्याणं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥ नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ॥ कण्ठरूपानु हन्मध्ये हन्मध्यान्नाभिमध्यमे ॥ नाभिमध्यात्तुनर्मूले

त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिर्भेद्वारगैः ॥ अतस्ते तत्त्वमापन्ना यदुक्तस्त्रिविधः कृतः ॥ ५ ॥

एक एव महानग्निर्हविषा संप्रवर्तते ॥ स्वयंकारेण मन्त्रज्ञ मन्त्राणां कार्यसिद्धये ॥ ६ ॥

मेढ्राद्वन्हालये ततः ॥ देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदाद्वै ऊरुमूले ॥ ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वा निरोधयेत् ॥ बस्तिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ॥ जङ्घां ततः समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥ स्थानात्स्थाने समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेद्धिया ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा जीवाचन्द्रात्कारकम् ॥ एतत्तु योगसिद्धयर्थमगस्त्येनापि कीर्तितमिति ॥ स्वयेति । स्वस्मिन् शरीरे धानं निधानं देहे वायोधारणेति यावत् । तस्याः कारणे कारणेन हे मन्त्रज्ञ राजन्, मन्त्राणां पूर्वोक्तानां रेषादिप्रभृतानां प्रकाशत्वेन संवन्धि कार्यं तत्तद्गतजगः तत्सिद्धयेभिः संप्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र धारणासिद्धयर्थोक्ता योगिना याज्ञवल्क्येन । यस्मादिगणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥ व्यामोशे मारुतोशे च धारणां कुर्वतः शुभाम् ॥ त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न संशय इत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शिताः । तत्र पादादिजान्वा जन्वादिपादानं पादादिहृदयानं ततो ह्रूमध्यानं ततो मूर्धनं च क्रमेण भूम्यम्बुतेजोवाय्वाकाशस्थानानि ब्रह्मविष्णुऋद्धेश्वरसदाशिवविधितानि लवरयहविजयुतानि तेषु तेषु पञ्चपञ्चघटिकपर्यन्तं मनो धारयन्तचन्द्रतजयो भवति । तथा परमात्मन्येव प्रणवेनादावन्ते धारणा मुख्या तथा तेजोवज्रेषु धारणां कुर्वतः क्रमात् वातपितृक्षुभजा रोगा नश्यन्तीति ज्ञेयम् । विस्तरमयात्तु न प्रपञ्चितम् ॥ ६ ॥

एवं त्रिधा प्रणीत इत्यादिना पूरककुम्भकरेचकाश्रयसेन विपरीकृतो हविष्याशनाश्रयसमिध्ना वशीकृतो यत्र कुत्रचिद्वारितः प्राणाश्रितस्तद्वारणफलं प्रसूते इत्युक्तम्, तत्र प्रणवेन परमात्मन्येव धारितस्य प्राणस्य फलमुच्यते । स्वयमिति । दक्षते सर्वस्मिन्कार्ये संनह्यतीति दक्षः सूत्रात्मा तद्रूपेण संप्राप्तो भवति भगवान्त्सर्वेश्वर्यसंपन्नः भूतं नित्य-
सिद्धं च तद् सच्च कारणं तेन कृतः निर्मितः । आत्मानमरणं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ॥ ध्याननिर्मन्थनाश्रयासात्प्राप्तं दहति पण्डित इति स्मृतेः । प्रणवेनात्मनि चेतो युज्यतः प्रथमम् उकारार्थभूतसूत्रात्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । स एवंभूतो दक्षो मुख्यो ब्राह्मण इति ब्रह्मा ब्राह्मणस्य च तुमुखस्य निर्माता । अत एव सर्वेषां भूतानामभ्युदयानां पि-
तामहः ॥ ७ ॥ कोयं दक्ष इत्याशङ्क्य यः पूरकादिनाराधितः प्राणाग्निः स एवायमित्याह । दण्डीति । योयं पूर्वं पूरककाले नासिकानलिकया पूर्यमाणत्वादण्डाकारमिव प्राप्त इति दण्डी जातः । स एव कुम्भकावस्थायां चर्मवद्वितत इति चर्मीव रूपेण संवृतः । स एव पुनः रेचकावस्थायां दण्डरूपत्वादक्षरूपेण शरकाण्डाकारत्वं पूर्ववत्प्रातः । स एव स एष खड्गवचीक्षणधारः संसारवृक्षच्छेदसमर्थः शिखी प्राणाग्निः । पद्मनिभानन इत्यनेन दक्षरूपेण प्रसन्न इति लक्ष्यते । अभवत् प्रसन्नभावेन न्यस्तमंत्रापो जितक्रोधो जितेन्द्रियश्च स्वभावतोभवत् । तत्र स्यात्माविकं वैराग्याद्याविर्भूतं न हठाकृष्टमित्यर्थः । यथोक्तं बृद्धेः । उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वैतत्वादयो गणाः ॥ भवन्त्ययन्नतः सिद्धा नतु साधनरूपिण स्वयं च दक्षसंप्राप्तो भगवान् भूतसत्कृतः ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणनिर्माता सर्वभूतपितामहः ॥ ७ ॥ दण्डी चर्मी शरी खड्गी शिखी पद्मनिभाननः ॥ अभवन्न्यस्तसंता-
पो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ यजते पुष्करे ब्रह्मा मेधया सह संगतः ॥ इन्द्रप्रोक्तानि सामानि गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ ९ ॥ घृतं क्षीरं यवा व्रीहिः सर्वं परमकं हविः ॥ वेदप्रोक्तं मखे न्यस्तं कल्पितं ब्रह्मणः पदे ॥ १० ॥ निर्मथ्यारणिमाग्नेर्यो शमीगर्भसमुत्थिताम् ॥ स ब्रह्मा प्रथमं तस्मिन्नाग्निमन्यं प्रवर्त्तयत् ॥ ११ ॥ इति ॥ ८ ॥ यजत इति । ब्रह्मा दक्षः पुष्करे आत्मतीर्थे मेधया शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तया धीवृत्त्या सह संगतो यजते तन्निष्ठो भवति । यस्यावस्थायायाम् इन्द्र आत्मदर्शी-
तेन प्रोक्तानि सामानि, अहमन्नमहसन्न इत्यादीनि तैत्तिरीयप्रसङ्गादि, इदमदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नामैदं दिन्द्रो ह वै नाम तमिदं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्यैतरेयके च इन्द्रशब्दस्य आत्मदर्शनि प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् ॥ ९ ॥ स समाहितो योगी पूर्वसंस्कारात्समाधेरग्रच्युतये तत्र यज्ञमेव कल्पितवानित्याह । घृतमिति । मखे बालयज्ञे न्यस्तं देवतोद्देशेन त्यक्तम् परमकम् अभौतिकत्वाच्छ्रेष्ठं कल्पितं मनसैव न कर्मतः ब्रह्मणः सूत्रात्मनः पदे स्थाने समाध्यवस्थायामित्यर्थः ॥ १० ॥ निर्मथ्येति । अग्नेः परमेश्वरस्य तिरोधानस्थानभूतारणिरिवारणिविदा तां निर्मथ्य विनाशय शमीगर्भसमुत्थितं शं सुखम् इयते गन्धतेनेति शमी देहः शमीवृक्षतुल्यो वा तस्य गर्भे सम्यगु-
त्थितम् आविर्भूतं प्रथमं कारणं ब्रह्मरूपमन्यमकल्पितमग्निम् अन्तर्यामिणं प्रवर्त्तयत् प्रकर्षेण वर्तयत् । अहमाव आर्षः । शरीरे नित्याविरुक्तमपि देहाद्याभिमानवशात्तिरोहितै-
श्वर्यं सन्तं देहाभिमानत्यागात् स्वनेश्वरेण रूपेणाविवर्त्मवेत्यर्थः । ब्रह्मा ब्रह्मविद् तस्मिन्सूत्रात्मनि ॥ ११ ॥

ननु यथा सोमयोगे अरण्यमग्निमन्थनं क्रियते यथा वा चातुर्मास्येषु तद्वदिहापि तावत्काल्यनिक एवायं निमग्न्योषिरस्तु किं सूत्रादन्यस्य कारणेभ्यः कल्पनेनेत्याशङ्क्याह । न ह्यल्पमिति । यथा यज्ञकर्मणि बाह्ये अग्निनिर्मय्य होम्यत्वेन विहितः अमृताहुतिरग्न्याहुतिः सैषा स्वर्गाहुतिर्यदग्न्याहुतिरिति श्रुतिपूर्वकं मानसे यज्ञे तथात्र अन्याख्यम् अल्पं बाह्यं द्रव्यं विहितं नहि योगिना इत्थं यज्ञश्चिन्तनीय इति विधिरासः । किंतु यज्ञयसंस्कारादुद्योदोगेपि तादृशाः संस्कृता भवन्ति । अत एव श्रुतिः । स यदि पितृलोककामो भवति संस्कृत्यदेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति चिरपरिचितानां पित्रादीनामेव योगेन संयज्ञातावस्थायामुत्थानमाह । परिक्रययोगिविषयं तु अदृष्टाश्रुतवस्तुदर्शनं समाधाविति शङ्कत-
कर्मणोत्रानधिकारादन्योषिरत्र प्रकृतसूत्रादान्तर ईश्वर एव ग्राह्यः । यत् अल्पं द्रव्यं शु उत आज्यपयः प्रभृति अग्नौ त्यागपूर्वकं प्रक्षिप्तं तद्विकारमृतं स्वर्गं दिव्यदेहादि तस्य ब-
लम् अत्र विभागयोगोचनीचस्थानं प्रवर्तयेच्च त्विह तथेत्यर्थः । अल्पद्रव्यसाध्येषु हि यज्ञेषु वितव्ययस्वरूपश्रद्धातास्तम्येन फलतारतम्यमस्ति । आत्मयज्ञे तु नायं विभागः संवेपां
कैवल्यरूपस्य फलस्यैकरूपत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि किमर्थं संयज्ञातं हविर्गादिकल्पयगुक्तमत आह । फलानीति । विततेऽध्वरे योगयज्ञे हवीषि यानि विहितानि तैर्हविर्भिः

नह्यल्पं विहितं द्रव्यं यथाग्निर्यज्ञकर्मणि ॥ प्रवर्तयेद्विभागैर्वा हुतद्रव्यमयं बलम् ॥ १२ ॥ फलानि तैः प्रयुक्तानि हवीषि विततेध्वरे ॥ प्रयुञ्जते प्र-
योगज्ञा मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ १३ ॥ षण्मासांश्चतुरो वेदान्सर्वभाषे बृहस्पतिः ॥ ब्रह्मणो वितते यज्ञे परया ब्रह्मसम्पदा ॥ १४ ॥ शिक्षाक्षरसमेताया
मधुरायाः समन्ततः ॥ सानुस्वारितरामायाः सरस्वत्याः प्रभापते ॥ १५ ॥

फलानि च प्रयुक्तानि भवन्ति । तं यथा यथोपासते तथा तथा प्रेत्य भवतीति श्रुतेः । याधृगुणविशिष्टमात्मानं चिन्तयति तादृक्फलभागी ब्रह्मलोके भवति । येतु ब्रह्मवादिनः
अत्रैव ब्रह्मशास्कारवन्तस्तेषां तानि फलानि अणिमादैश्वर्याणि अत्रैव निश्चिदानुप्रयोगज्ञाः प्रयुञ्जते प्रकाशयन्ति । तथाच कास्यमेव हविर्गादिकल्पनं न तात्त्विकमिति भावः
॥ १३ ॥ योगफलमेव भङ्गचन्तरेणाह । षण्मासानिति बृहस्पतिः देवाचार्यः परया ब्रह्मसम्पदा । एषास्य परमा सम्पदिति श्रुतिः । निर्विशेषवस्थया ब्रह्मसंबन्धिनि यज्ञे योगे
वितते सति षण्मासान् । अस्यन्नसंयोगेद्वितीया । मासषट्कम् आदरैरनन्तर्यद्विकालैः सम्यगभ्यसे सति चतुरो वेदान् बभाषे चतुर्भिर्देः सह संवादं कृतवान् । वेदान् लब्ध-
वानित्यर्थः । षण्मासादेव योगसिद्धिर्भवतीति भावः । तथाच भैत्राणियश्रुतिः । षड्भिस्मिस्तेस्तु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य देहिनः ॥ आनन्दः परमो गूढः सम्यगयोगः प्रवर्तते इति
॥ १४ ॥ स लब्धवेदो बृहस्पतिर्वेदसंप्रदायं शिष्येषु प्रवर्तितवानित्याह । शिक्षेति । सः सरस्वत्याः कर्मणि षष्ठी । सरस्वती प्रभाषते संवेधो वेदमध्यापयतीत्यर्थः । सानु शित्वरं
वेदशिर उपनिषदिति यावत् । स्वरितं स्वर्गतिः तत्साधनं कर्म ताभ्यां रामाभिरामा तस्याः । ब्रह्मकर्मकाण्डाभ्यां रमणित्यर्थः ॥ १५ ॥

तेन वेदोपदेशेन ब्राह्मणानि कर्मचोदनवाक्यानि तैः शिक्षते इति ब्राह्मणः शब्दः तेन प्रवृत्तिप्रधानेनेत्यर्थः । ब्रह्मप्रोक्तेन वेदोदितेन मार्गेण विरच्यमानः स मखः याज्ञिकप्रसिद्धो यज्ञः ब्रह्मलोक इव आध्यात्मिकयोगयज्ञ इव विभाति ॥ १६ ॥ मखमेव स्तौति पदं विष्णुरजो ब्रह्मेत्यतः प्राक्तेन संदर्शेण । मख इति । ब्रह्मशब्देवेदशब्दः अनामयैः अप्रामा-
ण्यशङ्काशून्यैः प्रयोगैः यथाश्रुतं विनियुक्तैः मन्त्रैः संप्रयुक्तस्य सादरस्य यजमानस्य मखो जल्पन्निव विवर्द्धते ॥ १७ ॥ सोमकलशैः सोमधारणार्थैः ग्रहचमसैः पात्रैः सुक्लु-
वादिभिः जलभाजनैः वसतिवयैकधनैर्भाजनैः ॥ १८ ॥ कर्मणि । कर्मयज्ञार्थं वर्धत इत्यनुषज्यते । प्राप्तैर्वसुभिः कनकादिभिः कर्मभिरिष्ट्यादिभिः परान्वितैः परस्मिन् ब्रह्मणि
समर्पितैः वस्त्रैश्च परिप्राप्तेरिति संबन्धः । छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेति धातूपसर्गयोः आर्षः संबन्धः । कोमलैः बालैः ॥ १९ ॥ ब्रह्मणा वेदवेषेण वृद्धः वयसा दक्षिणया वृद्धः ।
तेन ब्राह्मणशब्देन ब्रह्मप्रोक्तेन भारत ॥ विभाति स मखो व्यक्तं ब्रह्मलोक इवापरः ॥ १६ ॥ मखो ब्रह्ममुखोत्तीर्णो ब्रह्मशब्देनानामयैः ॥ प्रयोगैः संप्र-
युक्तस्य जल्पन्निव विवर्द्धते ॥ १७ ॥ समिद्धिः सोमकलशैः पात्रैश्चैव बहिः खलैः ॥ यवैर्वाहिभिराज्यैश्च पूर्णैश्च जलभाजनैः ॥ १८ ॥ कर्मप्राप्तैश्च
पशुभिः कर्मभिश्चापरान्वितैः ॥ गोभिः पयस्विनीभिश्च परिवंशैश्च कोमलैः ॥ १९ ॥ ब्रह्मवृद्धो वयवृद्धस्तपोवृद्धश्च भारत ॥ ब्रह्मज्ञानमयो देवो
विद्यया सह संगतः ॥ २० ॥ मानसैश्च क्रियामूर्तिर्ये च भूताः स्वयं नृप ॥ ब्रह्मा जुहोति तांस्तस्मान्मरुद्भिः सहितस्तदा ॥ २१ ॥ तेजोभूतिधरे
रूपैर्नच तत्कर्मणास्पृशत् ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना सर्वप्राणभृतां वर ॥ २२ ॥ निर्मथ्यारणिमग्नेर्यो शमीगर्भसमुत्थिताम् ॥ क्रतुना यजते पूर्णमग्नि-
ष्टोमेन स प्रभुः ॥ २३ ॥ सदस्यैस्तत्सदो व्यक्तं शुशुभे यज्ञकर्मणि ॥ जल्पन्ति मधुरा वाचः सानुसाराः क्रियास्तथा ॥ २४ ॥ कर्मभिश्च
तपोयुक्तैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ सूर्येन्दुसदृशै राजनिर्वराज महाक्रतुः ॥ २५ ॥ ब्रह्मवेषेण महता ब्रह्मावास इवापरः ॥ वसुधामिव
संप्राप्तैः सर्वैरेव दिवौकसैः ॥ २६ ॥

यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मानिति श्रुतेः । पुष्कलदक्षिणावानित्यर्थः । तपसा ज्ञानेन वृद्धः ब्रह्मज्ञानमयस्तत्प्रधानस्तदर्थ इत्यर्थः । विद्यया कर्माङ्गावबद्धउद्गीथ्याद्युपास-
नया ॥ २० ॥ मानसैरिति । मनःकल्पितैः समिदादिभिः क्रियामूर्तियज्ञात्मा ब्रह्मा ये च पदार्था अन्ये तस्माद्ब्रह्मणः स्वयं भूता विनापि कल्पनास्वभावादेवात्मन्यध्यस्तास्तान्
युतानीन् जुहोति ॥ २१ ॥ तेजोभूतिधरैः चिन्मयैः रूपैर्द्रव्यदेवतादिभिर्भागरूपैरुपेतं तद्ब्रह्मणो यजनं सर्वप्राणभृतां कर्मणा न अस्पृशत् न स्पर्श प्राप । सर्वाधिकः स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शम्याः गर्भो उत्पन्नो योऽव्यत्यस्तस्मादुद्भवो गस्यास्ताम् ॥ २३ ॥ अनुसाराः सहायाश्चमसाध्वर्वादयः तत्सहिताः ॥ २४ ॥ २५ ॥
दिवौकसैः । छान्दसम् अकारान्तत्वम् ॥ २६ ॥

गौतरागैश्च महीयते क्रतुरित्यपकृष्यते । मनुष्यलोके तु सुतरां महीयत इति भावः ॥ २७ ॥ त्रिभिरेव ॥ २८ ॥ सामानि स्तोत्राणि वचनानि शास्त्राणि ॥ २९ ॥ श्रोत्रवादिभिः श्रुतमात्रानुसारिभिर्मनोभिः संकल्पैः ॥ ३० ॥ होता ब्रह्मा च बृहस्पतिरेव मृतिर्भेदं प्रकल्प्याप्तुदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ विष्णोः पूजां विष्णवर्णं प्रयुज्य कृत्वा क्रतुमहिम्ना यजमानोऽदित्या गर्भं जात इति शेषः । क्रतुर्भिर्देवत्वं प्राप्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं कर्मफले देवतान्तं सुखबहुलमुक्त्वा सुखदुःखसंशयान्मुक्त्य ते ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययो-रपहतिरस्य शरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतिप्रसिद्धं शरीरतालक्षणं मोक्षं विष्णुपदमाह । पदमिति । पदं विष्णुरिति सामानाधिकरण्येन तद्विष्णोः परमं पदमिति षष्ठी राहोः शिर इतिवदौषचारिकभेदपरेति दर्शितम् । अजो न जायते ब्रह्मादिवदित्यजो कर्मप्राप्यः ब्रह्मा ब्रह्मवित् विष्णवस्थं निर्द्वन्द्वं कर्मप्राप्यं पदमेतीत्यर्थः । निष्परिश्रहं निर्गतज्ञानतत्कार्यं पदमेव स्तौति । यत इति । इन्द्रादिपदसहस्राणीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अवन्ध्यं सर्वकर्मफलार्गीतम् । अवध्यमिति पाठे त्वविनाशी इतरत्र तु विनाशीत्यर्थः । अजं वेदवेदाङ्गाविद्धिश्च विनतैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ गतागतैस्तपःश्रान्तैः स्वर्गलोके महीयते ॥ २७ ॥ ज्वलाद्भिरिव विप्रैस्तैस्त्रिभिरेवाध्वरोग्निभिः ॥ ब्रह्मलोक इवाभाति ब्रह्मणः स महाऋतुः ॥ २८ ॥ इन्द्रप्रोक्तानि सामानि गायन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ वचनानि प्रयुक्तानि यज्ञेषु विततेऽध्वरे ॥ २९ ॥ तपःश्रान्ता ब्रह्मपराः सत्यव्रतसमाहिताः ॥ आययुर्मुनयः सर्वे मनोभिः श्रोत्रवादिभिः ॥ ३० ॥ होता चैवाभवद्राजन् ब्रह्मत्वे च बृहस्पतिः ॥ सर्वधर्मविदां श्रेष्ठः पुराणो ब्रह्मसंभवः ॥ ३१ ॥ यजमानश्च यज्ञान्ते विष्णोः पूजां प्रयुज्य च ॥ अदित्याः पश्चिमे गर्भे तपसा संवृते नृप ॥ ३२ ॥ पदं विष्णुरजो ब्रह्मा निर्द्वन्द्वं निष्परिश्रहम् ॥ यतः पदसहस्राणि भविष्यन्त्युद्भवन्ति च ॥ ३३ ॥ अवन्ध्यं चाप्रमेयं च व्यतिरिक्तं च कर्मभिः ॥ आत्मापि यस्य मुनयो भवन्ति निष्परिश्रहाः ॥ ३४ ॥ परिग्रहाश्च विषया दोषप्राप्ता महीपते ॥ दोषाश्च युगपत्सर्वे छादयन्ति मनो बलात् ॥ ३५ ॥ इन्द्रियग्रामविषये चरन्तो निष्परिश्रहाः ॥ परिग्रहं शुभं धर्ममविद्यालक्षणं विदुः ॥ ३६ ॥

इत्यस्य व्याख्यानं व्यतिरिक्तमिति । आत्मापि आत्मैव यस्य मुनयो भवन्तीति पदं विष्णोरभेदो व्याख्यातः ॥ ३४ ॥ परिग्रहाः परितो गृह्णन्ति वदन्तीति परिग्रहाः विषया रूपादयः दोषप्राप्ता रागादिदोषणैव कल्पिताः । तथा चाक्षपादाचार्यणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं, दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकता इति । बलात्पूर्वमस्कारबलात् मनश्छादयन्ति । अतोत्यन्ताविहितेन दोषा निग्राह्या इति भावः ॥ ३५ ॥ ननु रूपादिदर्शनं देहवतामपरिहार्यं तत्कथं निष्परिश्रहत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य अहं ममेत्यविदेव परिग्रहो न दर्शनमात्रमित्याह । इन्द्रियेति । चरन्तोपि निष्परिश्रहा एव भवन्ति मुनय इति शेषः । ऐन्द्रजालिक्यां संपदि तत्त्वविदेव न सज्जत इति भावः । शुभं वेदबोधितं धर्मप्रापि अविद्यालक्षणं परिग्रहं वन्धकमेव विदुरतो निर्द्वन्द्वमेव विष्णुपदं श्रेय इति भावः ॥ ३६ ॥

विद्येति । रागादिभिरिति शेषः । कदा न च्छाद्यत इत्यत आह । यदीति । ब्रह्मवादिभिर्न यदि यदा मुनिशब्देन मुनित्वप्रतिपादकशब्देन तत्त्वमसिवाक्योपदेशेन प्रणवोपदेशेन वा गृह्यतेऽनुगृह्यते तदा तदर्थमननाज्जाततत्त्वो न रागादिभिश्छाद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रासङ्गिकं विद्याफलादिकं समाप्य प्रकृतं कर्मफलमनुसरति । वेदेति । सतां लोकानां जनानां स्थानं यदि वि तदेव कर्मठवृद्धैर्लोक इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्थानमेव विशिनष्टि । यत्रेत्यङ्गन । कर्मप्राप्तादिते कर्मभिः प्राप्ते अधिकारिभिश्च भुङ्क्ष्वेतत्पदमित्युदिते मोदते ॥ ३९ ॥ यज्ञेति । शैलं दिव्यं देहं पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं चेति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मफलभूतं द्विजं द्विजेभ्यः त्रैवर्णिकेभ्यो यजमानेभ्यः भूमुर्यज्ञफलदाता महाविष्णुः देवानां भूतपालकत्वादयमेति ॥ ४० ॥ तं शैलमिति । शैलं सर्वगात्राणां नि सामानाधिकरण्यं वेदाः प्रमाणमिति वद । सर्वगात्रात्यकशत्रुरूपं शैलं परस्परविशेषिणो भेददृष्ट्या मिथो ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिजात्यभिमानेन विशेषवन्तः भेदुम् आत्मनोव्यतिरेकेण निश्चेतुं न शक्नुः सर्वोद्यमैः कृत्स्नैरेपि कर्मभिः किमर्थं भेदनं प्रविज्ञागर्थं प्रकर्षण विद्यादिभ्यः

विद्यालक्षणसंयोगात् मनश्छाद्यते नृप ॥ यदि चेन्मुनिशब्देन गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ३७ ॥ वेदविद्याव्रतस्मार्तनियतैः कुरुसत्तम ॥ दिवि लोकाः सतां स्थानं लोकानां लोक उच्यते ॥ ३८ ॥ यत्र देवा हव्यपुष्टा न क्षयं यान्ति भारत ॥ यजमानश्च भोगैः स्वैः कर्मप्राप्तादिते पदे ॥ मोदते सह पत्नीभिर्विज्वरो वसुधाधिप ॥ ३९ ॥ यज्ञावसाने शैलेन्द्रं द्विजेभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ दयया सर्वभूतानां निर्मलेनान्तरात्मना ॥ ४० ॥ तं शैलं सर्वगात्राणि परस्परविशेषिणः ॥ न शक्नुः प्रविभागार्थं भेदुं सर्वोद्यमैरपि ॥ ४१ ॥ ततस्ते ब्राह्मणगणा निपेदुर्वसुधातले ॥ श्रमेणाभिहताः सर्वे विवर्णवदना नृप ॥ ४२ ॥ सुपार्थो गिरिसुख्यस्तु वाग्भिर्मधुरभापिता ॥ अब्रवीत्प्रणतः सर्वाश्छिरसा ताव् द्विजोत्तमान् ॥ ४३ ॥ नहि शक्यो बलाद्भेदुं युष्माभिरसुसङ्गिभिः ॥ अपि वर्षशतैर्दिव्यैः परस्परविरोधिभिः ॥ ४४ ॥

आत्यन्तिकव्यतिरेकस्तदर्थं मोक्षार्थमित्यर्थः । कतुकोट्यापि मोक्षो न लभ्यत इत्याशयः ॥ ४१ ॥ तत इति । देवताभावोप्युच्चर्चितावदशनक्षेत्रेण श्रान्तास्ते निषेदुः वसुधातले पुनः संसारं प्राप्नुवित्यर्थः । विवर्णवदनाः स्वर्गे भृशं दुःखेन ॥ ४२ ॥ सुपार्थ इति । शोभनं पार्श्वपलक्षितं सामीप्यं यस्य स सुपार्थः सद्गुरुः गिरिसुख्यः, गिरिति ह वै द्विषन्तं पाप्मानमिति श्रौतनिर्वचनात् पापच्छेन्नृणां मुख्यः समूलाविद्योच्छेदकत्वात् । प्रणतः शान्तः तान्प्रति शिरसा वेदान्तवाक्येन ओमापोज्योतीरसोमृतं ब्रह्म भूभुवः स्वरोमिति । अनेन वाक्यादीनां ब्रह्मभावप्रतिपादकेन अब्रवीत् ॥ ४३ ॥ न हीति । अयं दंष्ट्राभिमानशैलः बलात् हठेन युस्या विना भेदुं नहि शक्यः । तत्र हेतुः । असुम-
ङ्गिभिः असुषु इन्द्रियेषु सङ्गशैलैः देहेन्द्रियादिभ्यात्मधीमाद्भिः ॥ ४४ ॥

भेदेन उपायमाह । एकीभूताः समाहिताः समाधिगन्तो यदि समर्थौ एकात्म्यं प्राप्ताः अत्र ह्येते सर्व एकं भवतीति श्रुतिप्रसिद्धं हि तत् । अविरोधेन सर्वभूताभयदानेन निर्वृताः शान्ताः यदि भविष्यथ तदावेनं विभजिष्यथ । समाधिरेव देहाहंभेदक इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ बलमिति । बलं स्वभावजयसामर्थ्यं रागस्तप्तहचरो द्वेषः ताभ्यां वद्धते च्छिद्यते चौरादिकस्य वृद्धेर्हार्त्तिकचिद्भूय ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गा वद्धति वद्धते । आर्षस्तडःभावः ॥ ४६ ॥ यदाहमिति । अहं गुहाशयैश्वर्यमानः एनं शैलं भेदयिष्यामि युष्मान् भेदेन निर्यास्यामि । तदैव भेत्यथेति अध्याहृत्य श्लोकद्वयं योज्यम् । अहं गुरुः गुहायां बुद्धौ शरते ते संस्कारास्तैः स्वर्गात् पृथग्भूतैः ऐहिकामुष्णिकमोगविरक्तैः अत एव शिलाशतैः स्फटिकशिलावदत्यच्छेयतवो देहारम्भकाणि तेजोबन्धानि तैस्तत्कार्याणि वाग्रप्राणमनांसि । अन्नमयं हि सौम्य ममः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति श्रुतेः । तेषां वागादीनां विसर्पणेन प्रवृत्तिर्लिङ्गेनेत्यर्थः । शिखरैरिवोच्छ्रितैरिन्द्रियैरनपातिभिः खलेकपोतन्यायेन तत्त्वेन पतनशीलैः ॥ ४७ ॥ पाथ्यशब्देन समीप-

एकीभूता यदा सर्वे भविष्यथ समाहिताः ॥ अविरोधेन गुणपद्मभजिष्यथ निर्वृताः ॥ ४५ ॥ बलं हि रागद्वेषाभ्यां वद्धते ब्रह्मसत्तमाः ॥ विमुक्तं रागद्वेषाभ्यां ब्रह्म वद्धति ज्ञाथतम् ॥ ४६ ॥ यदाहं भेदयिष्यामि स्वर्गभिन्नैः शिलाशतैः ॥ धातुभिश्च विसर्पाद्भिः शिखरैश्चानुपातिभिः ॥ ४७ ॥ विशीर्णैः पार्थवैरनैर्गैश्च गलितैर्भुवि ॥ बहुभिर्व्यालरूपैश्च चोद्यमानो गुहास्यैः ॥ ४८ ॥ प्रतिगृह्य च तद्भक्त्यं शैलेन्द्रस्य सुभाषितम् ॥ तूष्णीं बभूवुस्ते सर्वे तदा ब्रह्मणसत्तमाः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बलिहोमाश्च वद्धन्ते अहन्यहनि भारत ॥ द्विजानां तपसाढ्यानां गृहधर्मेषु तिष्ठताम् ॥ १ ॥ देवताचार्यश्च पूज्यन्ते तदाप्रभृति भारत ॥ तेषां ब्रह्मविदां राजन् पृथिव्यां ब्रह्मवादिभिः ॥ २ ॥

स्याद्भयादयस्तान्येव विवराणि चित्ताहिप्रवेशविलानि तैर्विशीर्णैः तथा नागैः श्वेतसर्पतुल्यैः शास्त्रादिव्यसनेनः व्यालैः कृष्णसर्पतुल्यैः कामादिव्यसनेनैश्च विशीर्णैश्चोदमानः प्रयमाणः एतैर्गुणैः श्रितो गुरुयदा देहाध्यासमगमनिर्नीषत्तदैव तन्नाशो नान्यथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तूष्णींबभूवुः वैराग्यादासावादात्मनः देहात्पृथक्करणव्यापारागन्निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ अष्टादशे वर्पमनुमराकेः कर्मभूतले ॥ कर्तव्यं ब्रह्मसदेन चित्तशुद्धयर्थमीर्यते ॥ १ ॥ बलि-रिति । तेषां शैलेभेदासमर्थानां ब्रह्मविदां कर्मविदां ब्रह्मवादिभिस्तादृशैः ऋत्विग्भिः सार्धं पृथिव्यां बल्यादिकं वद्धन्ते । तथा देवता विष्णुः अर्च्यो गुवायः तेच पूज्यन्ते तदाप्रभृति शैलेन्द्रवचनप्रतिग्रहभृतीति । द्वयोः संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्रैव पृथिव्यामेव ब्रह्मसदने, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति श्रुतिप्रसिद्धे वाराणस्याख्ये अविमुक्ते । तत्रैवति विशेषणम् आध्यात्मिकभू-
 द्राणसंध्याख्यब्रह्मसदननिवृत्त्यर्थं तदुपास्त्यनधिकारिणामेव प्रस्तुतत्वात् क्षेत्रमेवात्र ब्रह्मसदनशब्दार्थः । पर्वतस्य विन्ध्यस्य रोधः समीपे ॥ ३ ॥ भगवतः क्रियां प्राणिनां गत्याग-
 तिरूपां तपोर्थिनः । तप ऋलोचने । अत्रहि जन्तोः प्राणेषु क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवतीति श्रुतिप्रसिद्धमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानार्थिन इत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ दानप्राप्तेन शुद्धिं प्राप्तेन । दैपु शोधनेऽस्य ल्युङन्तस्य रूपं दानमिति । यतय इति । संन्यासिनां ग्रहणं चाप्यर्थो यतयोपीह काङ्क्षन्ति वासमित्यनुषज्यते । तेषामपि,
 अविमुक्ते प्रतिष्ठानां विहारो नैव विद्यत इति काशीतोऽन्यत्र गमननिषेधात् विक्राङ्क्षिणो विशेषणो काङ्क्षा इच्छा तदन्तः इह वस्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥ वानप्रस्था अपि एतदेव काङ्क्ष-
 नीत्याह । वन्यैरिति दास्याम् । एतेपीह वासं काङ्क्षन्तीत्यनुषज्यते ॥ ६ ॥ दैवयुक्तेन अयाचितोपास्थितेन कर्मणा याञ्चादिना युक्ताः वृत्त्यर्थमिति शेषः ॥ ७ ॥ ब्रह्मचर्यं ब्रह्मनि-
 त्तैव ब्रह्मसदने समे निस्तृणकण्टके ॥ प्राज्येन्धनतृणे देशे पुण्ये पर्वतरोधसि ॥ ३ ॥ वासं यत्र प्रकुर्वन्ति दृष्ट्वा भगवतः क्रियाम् ॥ तपोर्थिनो म-
 हाभागा ब्रह्मचर्यव्रते स्थिताः ॥ ४ ॥ गृहस्थधर्मेनिरता दानप्राप्तेन चेतसा ॥ यतयश्चापि काङ्क्षन्ति धर्मेणैह विक्राङ्क्षिणः ॥ ५ ॥ वन्यैः कर्मफलैश्चैव
 रता ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ अग्निहोत्रव्रतस्नाता जितकोधाः समाहिताः ॥ ६ ॥ दैवयुक्तेन वा युक्ताः कर्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ चरिवत्फलसंवीता नियता
 नियतोन्द्रियाः ॥ ७ ॥ चरन्तो ब्रह्मचर्यं च व्रतमास्थाय दारुणम् ॥ अनेन विधिना राजन् क्रमप्राप्तेन सर्वज्ञः ॥ ८ ॥ क्रमाद्ये वेदसंस्कारं पुण्यं प्राप्ताः
 सनातनम् ॥ पूर्वैराचरितं राजन्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ९ ॥ नावेदविद्वान्नागच्छेन्नापि रौद्रं व्रतं चरेत् ॥ नच त्यागेन गच्छेत गृहधर्मं नच त्यजेत् ॥
 ॥ १० ॥ नैवं गच्छेत दुःस्थानमप्राप्तो वेदसंचयम् ॥ ऋचश्च सचयः पूर्वः सामगानां च भारत ॥ ११ ॥ ये चापि पुत्रिणो न स्युः श्रुत्वापि प्राप्नुयुः
 फलम् ॥ ब्राह्मणस्तपसा श्रान्ता गुरोश्च परित्यज्या ॥ १२ ॥ यस्य नैव श्रुतं ब्रह्मन्न गृहीतं विज्ञापते ॥ कामं तं धार्मिको राजा शुद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १३ ॥
 ष्ठाम् अनेन आश्रमक्रमेण ॥ ८ ॥ आचरितं संस्कारम् ॥ ९ ॥ नेति । अवेदविद्वान् गृहधर्मं न आगच्छेत् कृत्स्नं वेदमप्राप्य गार्हस्थ्यं न कुर्यादित्यर्थः । नच त्यागेन परिव्राजेन
 गच्छेत म्रियेत । एतच्च मनुनाप्युक्तम् । अनर्थात्य द्विजो वेदान्तुत्वाद्य सुतानपि ॥ अनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रजस्यथ इति ॥ एतच्चाविरक्तविषयम् । ब्रह्मचर्यादेव
 प्रव्रजेद्ब्रह्मदा वनाद्वा यदहस्य विरजेत्तदहस्य प्रव्रजेदिति श्रुतिविरोधात् ॥ १० ॥ नापि वेदग्रहणात् शाक् संन्यसेदित्याह । नैवमिति । दुःस्थितं स्थानम् अनिकेतत्वमित्यर्थः ।
 वेदसंचयस्यापीयत्तामाह । ऋच इति । बह्वृचानां सामगानां चाबजुर्वेदिनामप्युच एव संचयः साम्नां यजुषां चाप्यृक्षेवानन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ये चेति । पुत्रिणो न स्युः
 गार्हस्थ्यं न चक्रुरित्यर्थः । श्रुत्वा वेदान्तानिति शेषः । फलं ज्ञानम् ॥ १२ ॥ यस्येति । श्रुतं कर्मब्रह्मणोः श्रवणं न गृहीतं नानुष्ठितं यस्य श्रवणमनुष्ठानं च नास्ति तं शूद्रतुल्यं

राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १३ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । यत् ब्राह्मणः सन् ब्रह्म वेदं नाद्रियेत इति यत्तत्रैव विद्यते सर्वेऽपि ब्राह्मणो वेदवानेव अन्यथा ब्राह्मणत्वे-
मेव तत्र नास्तीति भावः । तेन तस्य शूद्रसमीकरणं राज्ञामप्रसक्तमेव । द्वाभ्यां ब्रह्मचारिगृहस्थाभ्यां श्रोत्रविषये श्राव्ये धर्मं ब्रह्मणि च पूर्वमध्ययनाध्यापनकाले एव मनः समाहितं
कृतं तस्मान्न ब्राह्मणस्यावेहेला राज्ञा कर्तव्येति भावः ॥ १४ ॥ उपमंहरति । एवमिति । यस्मादेवं तस्मात् सति विद्याभूतिम् अपरोक्षज्ञानसंपदम् ॥ १५ ॥ इति श्रीहारी-
श्चो भविष्यपर्वणि टीकायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ६३ ॥ एकोनविंशे श्रौतेऽपि यज्ञः कामादिविद्वितः ॥ तेनेशमन्त्रिर्वैका तमोहन्त्रा निदायते ॥ १ ॥
ते त्विति । द्वयोः संबन्धः । ते नारदादयो वैदिकमेव कर्म श्रेयस्करं तदकरणं राजगण्डश्चेति जानन्नः गोब्राह्मणाः गौर्वाक् वेदप्रधाना इत्यर्थः । नागाः नास्ति आगो विधायरा-
धो येषु ते नागाः रजःप्रकृतिभावाः । समासान्तश्च दञ् आर्षः । चन्द्रादित्याभ्यां कालो लक्ष्यते । दर्शपूर्णमासौ पुरस्कृत्येत्यर्थः । ब्राह्मणान् ब्रह्मप्रसावान् देवानृषींश्च पूजयन्
अथवा नैव विद्येत यद्वह्न नाद्रियेद्विजः ॥ द्वाभ्यां तु श्रोत्रविषये मनः पूर्वं समाहितम् ॥ १४ ॥ एवं सर्वेन्द्रियारम्भान्वेदपूर्वात्मसमाचरेत् ॥ ब्राह्मणो
भूतसंपन्नो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ६४ ॥ वैश-
म्पायन उवाच ॥ तेतु गोब्राह्मणा नागाश्चन्द्रादित्यपुरस्कृताः ॥ ब्राह्मणान् पूजयन् देवानृषींश्च भिर्ब्रह्मसंभैः ॥ १॥ नारदमुखाश्चैव गन्धर्वा ऋषयो नृप ॥
कुर्वन्ति सततं यज्ञे क्रमप्राप्तं पितामहम् ॥ २ ॥ वचोभिर्भुशुराभापैः पञ्चेन्द्रियनिवासिभिः ॥ सर्वभूतहितैषिभिः ॥ ३ ॥ स्तूयमा-
नश्च यज्ञान्ते पञ्चेन्द्रियसमाहितैः ॥ प्रोवाच भगवान्ब्रह्मा दिष्ट्या दिष्टयेति भरत ॥ ४ ॥ ततः कश्यपमाभाष्य प्रोवाच भगवान्प्रभुः ॥ भवानपि
सुतैः सार्द्धं यक्ष्यते वसुधानले ॥ ५ ॥ ऋतुभिः परमप्राप्तैः संपूर्णवरदक्षिणैः ॥ यक्षाः सुराश्च ते सर्वे यथा प्रतिगुणैः प्रभो ॥ ६ ॥ वयं यक्षामहे पूर्वं पूर्वं
यक्षामहे वयम् ॥ एवमन्योन्यसंरम्भाद्विद्यन्ते बलदर्पिताः ॥ ७ ॥

अपूजयन् । अडभाव आर्षः । वसुभिः हविर्वैशि-
णाभिः ब्रह्मसंभवैरिति ब्रह्मेव ब्रह्मणाचितवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तं ब्राह्मणपूजायाः क्रमेण पितामहं ब्रह्मणमपि अपूजयन् । कुत्र यज्ञे पुत्रयज्ञे पुत्रपूजया पितुराहदो भ-
वतीति तद्वत् ॥ २ ॥ पञ्चेन्द्रियाणि निवासयन्ति निश्चलीकुर्वन्ति तैः ॥ ३ ॥ पञ्चभिरिन्द्रियैः सप्ताहि तैरेकाग्रैः यज्ञं दृष्ट्वा ब्रह्मापि दिष्ट्या भाष्येन । एवंविधा भवतां यज्ञे प्रवृत्ति-
रिति स्तव्यमिदं कर्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भवान् यक्ष्यते यक्षाः सुराश्च यक्ष्यन्ते प्रतिगुणैः स्वस्त्वगुणाः सान्त्विकराजसतामसा वा प्रतिगुणास्तैः स्वस्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥
एवं क्रतौ प्रवृत्ते आध्यात्मिकाः देवासुराः शमकामादयो मिथः स्पर्धमाना आसन् तेषु शमादिभिस्तत्तदिन्द्रियकर्मणा स्तोत्रयाठादिनाऽसुरान् जेष्याम इत्यथ्यवसितैः
सुरैर्वागादिमनोनाति सर्वपाणिन्द्रियाणि पापविद्वानि कृतानि । अतएव तेषां शुभाशुभविषयप्रकाशकत्वमविशेषेण दृश्यते । ततः प्राणाख्यं सूत्रात्मानं देवाः

आश्रितवन्तस्तेन सर्वे कामादयो निहता इत्ययमथा द्वयमाह । प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च तत्र कानियसा एव देवा ज्यायसोऽसुरास्त एषु लोकेऽप्यसद्वन्तेत्यादिना
 बृद्धद्वारण्यके दर्शितस्तमुपबृंहयति । वयमिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ विप्रैर्निरोद्धमशक्याः द्विविधाः अपि वृत्तय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रयुद्धाः प्रकृष्टं युद्धं येषां ते ततो यज्ञं
 विहाय प्राणोपासतौ प्रवृत्तेष्वपि तेषु सर्वे प्राणजयैषिणः अभूवन् । सर्वशुभाशुभोन्द्रियवृत्तिरूपाः सुरासुराः प्राणं सूत्रात्मानं जेतुमेषितवन्तः तावतैव सवपि नष्टाः पाषाणं
 प्राप्येव पांसुपिण्डाः ॥ १० ॥ तत इति । परं बाह्योन्द्रियवृत्तिमहं कृत्वा कर्तित्वा छित्वा रुन्धन्ति यन इति शेषः । शब्देन शाब्दज्ञानजेन विवेकेन ॥ ११ ॥
 बाहुभिर्वा तुल्यैर्वैराग्यादिभिः तत्रापि पूर्वोक्तो रजस्तमोरूपो विश्व उपस्थित इत्याह । चचालेति । वसुधा योगभूमिः सत्त्वापत्त्याख्या रोचिभिः विषयवासनाज्वालाभिः ॥
 दूतेयाश्चाप्यदूतेयाः परस्परजयैषिणः ॥ युद्धयैव प्रतिष्ठन्ति प्रयुद्धा विपुलौ भुजौ ॥ ८ ॥ निवार्यमाणा ऋषिभिस्तपसा दग्धकिल्बिषैः ॥ अन्यैश्च वि-
 विधैर्विप्रैर्वेदेदाङ्गपारैः ॥ ९ ॥ निवार्यमाणा युद्धयन्ते वृषभा इव गोकुले ॥ प्रयुद्धा युद्धसंक्रान्ताः सर्वे प्राणजयैषिणः ॥ १० ॥ पश्यतां सर्वभू-
 तानां मृत्योर्विषयमागताः ॥ ततः शब्देन महता परं कृत्वा महाबलाः ॥ ११ ॥ रुन्धन्ति बाहुभिः कुद्धाः सपक्षा इव पक्षिणः ॥ चचाल वसुधा
 चैव पादाक्रान्ता च रोचिभिः ॥ १२ ॥ नौर्यथा पुरुषाक्रान्ता निर्षदिति महाजले ॥ पर्वताश्च विशीर्यन्ते नर्दमाना गजा इव ॥ १३ ॥ चुक्षुमुश्च
 महानद्यस्ताडिता मातरिश्वना ॥ ततः समभवद्युद्धं मघोर्विष्णोश्च भारत ॥ १४ ॥ युगान्तकरणं घोरं सर्वप्राणिभयंकरम् ॥ प्रममाथ बलं विष्णुः
 समग्रं बलपौरुषम् ॥ १५ ॥ वह्नोर्विव बलं दीर्तं शमयत्यम्बुना यथा ॥ तथा प्रशामितं तेन भगवत्यपकारिणा ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बलवान्स तु दूतेयो मधुर्भी-
 मपरक्रमः ॥ बबन्ध पाशैर्निशितैर्महन्द्रं पर्वतान्तरे ॥ १ ॥ तै वै प्रहादवचनाल्लक्षणज्ञश्च भारत ॥ ऐश्वर्यैन्द्रमाकाङ्क्षन् भविष्यं बुद्धिसंशयात् ॥ २ ॥
 ॥ १२ ॥ पर्वताः पर्वततुल्याः आसनबन्धादयः ॥ १३ ॥ नदो नद्याः मातरिश्वना प्राणवायुना सूत्रभावादुत्थितो बभूवेत्यर्थः । तत इति । एवं विशिष्टं चित्तं पुनर्निरो-
 ध्यमानं सत् मधुत्तमानं लयं प्राप्नोति । सच सत्त्वरूपेन विष्णुना प्रतिहन्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ युगान्तः संसारान्तः ॥ १५ ॥ बलं निद्रातन्द्राजडचक्रपाङ्गमर्दादि ॥
 ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ तपसा देहनिगंढे क्षिप्तमात्मानमुत्तमः ॥ उद्धरेत्सत्त्व-
 सामर्थ्यादिति विंशे निरूप्यते ॥ १ ॥ मधुः आसुरो भावः मोहः पशैर्वासनामयैः महेन्द्रम् आत्मानं पर्वतान्तरे देहमध्ये ॥ १ ॥ तमिति । स तं बबन्धेति
 पूव्वान्वयः । प्रहादवचनात् प्रहादोऽप्रहर्षः तदनुसारित्वाद्विषादाख्यस्य लयस्येति भावः । लक्षणं च योगिनः पूर्णसत्त्वरहित्यं तदभिज्ञश्च मोहः इन्द्रस्यात्मनो बुद्धि-

संक्षयाद्भव्यं द्वैतादाशरूपमैश्वर्यमाकाङ्क्षन्सुषुप्तौ निर्विकल्पावस्थासदृशायां पातयिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ बद्धेति युगमम् । मर्मविवर्जितैः भेदस्थानराहितैर्भेदोपित्यर्थः । अतएव
 आयसैरिव दृढैः विदारणैरन्तर्दुःखदैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्वैधीभूता इति । शोकं द्वयेनाह प्रजोत्पत्त्याद्यथमाह । गन्धर्वारयो रजःप्रधाता मधोर्महस्य मनो धुन्वन्ति विस्फारयन्ति
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मधुनस्तप्तमः पद्मस्य योनिब्रह्मेत्यर्थः । राजस्यपि प्रकृतिस्तप्तमूलिकैवेति भावः ॥ ८ ॥ तत्रेति । प्राणदम् मधुतत्र गन्धर्वै मनो दधाविति शेषः ॥ ९ ॥
 बद्धेन्द्रं सहसा मध्ये पाशैर्मर्मविवर्जितैः ॥ आयसैर्बहुभिश्चैत्रैर्वलवाद्भिर्विदारणैः ॥ ३ ॥ विष्णुमेवाग्रणीं रुद्रमाह्वयुद्धकोविदुः ॥ मध्ये गणानां सर्वेषां
 कालस्य वक्षमागतः ॥ ४ ॥ द्वैधीभूताः काश्यपेया मधोर्वशमुपगताः ॥ युद्धार्थमभ्यधावन्त प्रगृह्य विपुला गदाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाः किन्नराश्चैव वाद्ये
 गीते च कोविदाः ॥ प्रनृत्यन्ति प्रगाथन्ति प्रहसन्ति च संवज्ञः ॥ ६ ॥ तन्त्रीभिः सुप्रयुक्ताभिर्मधुराभिः स्वभावतः ॥ मनो मधोर्विधुन्वन्ति
 युध्यमानस्य रागिणः ॥ ७ ॥ मधोर्वलार्थं मधुनो नियोगान्पद्मयानि(गि)नः ॥ एतान्विकारान्कुर्वन्ति गन्धर्वाः सत्यवादिनः ॥ ८ ॥ तत्र शक्तो हि गान्धर्वै
 तस्मिच्छब्दे मधुर्मनः ॥ दानवाश्चासुराश्चैव प्रत्यक्षं यान्ति प्राणदम् ॥ ९ ॥ मधोश्च मन आक्षिप्य पश्यन्त्येगेन चक्षुषा ॥ मन्दरं प्रयते विष्णुर्गुहो-
 ग्निरिव दारुषु ॥ १० ॥ ऋषयो दासमनसं किंचिद्व्यथितमानसाः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ११ ॥ विष्णुं सोभ्यहनन्कृद्धो मधुमधुनि-
 भेषणः ॥ भुजेन शङ्खदेहान्ते न चक्रम्य पदात्पदम् ॥ १२ ॥ विष्णुश्चाभ्यहनत्स्यं कराग्रेण स्तनान्तरे ॥ स पपात महा तूर्णं जानुभ्यां रुधिरं
 वमन् ॥ १३ ॥ न चैनं पतितं हन्ति विष्णुर्गुह्यविशारदः ॥ बाहुयुद्धे हि सम्यं मत्वाचिन्यपराक्रमः ॥ १४ ॥ इन्द्रध्वज इवोत्तिष्ठन् जानुभ्यां
 स महीतलात् ॥ मधू रोपपरितात्मा निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ १५ ॥ परुषाभिस्ततो वाग्भिरन्योन्यमभिगर्जतुः ॥ समीयतुर्बाहुयुद्धे परस्परवधैपिणौ
 ॥ १६ ॥ उभौ तौ बाहुवलिनौ युद्धविशारदौ ॥ उभौ च तपसा शान्तानुभौ सत्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ दृढग्रहारीणौ वीरावन्यान्यं विचक्रपतुः ॥
 शैलेन्द्राविव युद्धयन्तौ पक्षैः पाषाणसन्निभैः ॥ १८ ॥ विकर्पन्तौ वमन्तौ च अन्यान्यं वसुधातले ॥ गजाविव विषाणग्रैर्नलैश्च विचेतुः ॥ १९ ॥
 ततो व्रणमुद्दैश्चैव सुत्राव रुधिरं बहु ॥ श्रीष्मान्ते घातुसंघटं शैलेभ्य इव काञ्चनम् ॥ २० ॥

आक्षिप्य आसमन्तात् विषयेषु शिवा स्वस्यापसरणेन सत्त्वं प्रयते प्रगच्छति तिरोग्भूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ऋषयो मन्त्रास्तज्ज्ञानानि पितामहं परमात्मानम् अन्तरधीयत
 अन्तर्हिता वसुतुः । एकवचनपार्षम् ॥ ११ ॥ विष्णुस्त्व्यादिना विष्णुर्दत्यरूपकेण विवेकमोहयोर्गुह्यमाह एकादशभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ शुश्रुवुरिति अथ भूतानि पुष्करे ताः स्तुतीः शुश्रुबुः याः स्तुतयः विष्णुसंयुक्ताः परया वर्णसम्पदा उपलक्षिताश्च सत्यपराक्रमे भगवति विषये सत्याः अबाधितार्थस्ताः शुश्रुवुरिति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ २३ ॥ शरीरमिति । अनत्सनि देहादावात्मास्मिन्नोविद्यास्यो मोहः तन्नाशयात्मानात्मनोविधेयस्य स्थूलात् विविनक्ति धातवस्तेजोबन्धानि तेषां संयुक्तं संयोगः शरीरं तत्र मलपिण्डनृत्ये चैतन्यं न संभावितमिति । ततः पृथग्भूतेन चेतनेनान्वितमिति वक्तव्यम् तच्च चेतनं ब्रह्मैव तजोभूतं चिन्मात्रम् इन्द्रिययुक्तं जीव इति शेषः ॥ २४ ॥ एवं जीवस्य ब्रह्मसाधुभूत्वा देहस्यापि तमाह । ध्रुवमिति । ते देहात्मकाः भूते सूक्ष्मे कारणे ध्रुवं निश्चितं तिष्ठन्ति । प्रलयतां प्रलयाधिष्ठानतां गते पुनश्च सूक्ष्ममेवनेकधा बहुरूपं भूत्वा पुनश्चोद्भवते । अयं भावः । शुद्धं प्रत्यहङ्मात्रमेवानिर्वचनीयं मायागनइन्द्रियादिभिः सूक्ष्मस्थूलस्थूलतैः शबलपरागृह्यरूपेण मुकुरैर्मुखमिव त्रेधावभाति । तत्रान्तस्यापाधेः पूर्वमिदं लये लोचनोत्तेजनाक्षरव्यायेन स्थूलतरं स्थूलरूपेणैवावशिष्यते । एवं स्थूलमपि सूक्ष्मरूपेण तदपि

संसिक्तौ रुधिरौघैश्च स्रवद्भिः समरञ्जितौ ॥ अथोद्यतैः पदाग्रैश्च तौ व्यदारयतां महीम् ॥ २१ ॥ अभिहत्य तु तौ वीरौ परस्परमनेकधा ॥ पतङ्गाविव युच्येतां पक्षाभ्यां मांसगृद्धिनौ ॥ २२ ॥ शुश्रुबुश्चान्तरिक्षेथ सर्वभूतानि पुष्करे ॥ सिद्धानां वदोन्मुक्ताः परया वर्णसम्पदा ॥ २३ ॥ स्तुतयो विष्णुसंयुक्ताः सत्याः सत्यपराक्रमे ॥ शरीरं धातुसंयुक्तं संयुक्तं चेतनेन च ॥ २४ ॥ तद्ब्रह्म इन्द्रियैर्युक्तं तेजोभूतं सनातनम् ॥ ध्रुवं तिष्ठन्ति भूतास्ते सूक्ष्मे प्रलयतां गते ॥ २५ ॥ पुनश्चोद्भवते सूक्ष्मं बहुरूपमनेकधा ॥ प्रबोध्य भावं भूतानां त्रिषु लोकेषु कामदः ॥ २६ ॥ मुरूपो बहुरूपान्स्तौ ल्लोकान्संस्मरन्ते वशी ॥ मानसीं तनुमास्थाय बहुभिः कारणान्तरैः ॥ २७ ॥ योगात्मा धारयत्युर्वीं नागात्मानं दिवंधरः ॥ ब्रह्मभूतं परं चैव सूक्ष्मणात्मानमीश्वरः ॥ २८ ॥ ब्रह्मेण विप्रान्वसति गुह्येनैव च क्षत्रियाञ्च ॥ प्रदानकर्मणा वैश्याञ्चूद्रान्परिचरेण च ॥ २९ ॥

मायापराधे चिन्मात्रेणैति युक्ते सर्वस्य ब्रह्मयात्रत्वमिति ॥ २५ ॥ प्रबोध्यति । त्रिलोकेषु कारणसूक्ष्मस्थूलरूपेषु भूतानां भावं स्वरूपं प्रबोध्य तानेव लोकान्स्मरन्पचैतन्येनाभिव्याप्य वशी असङ्ग आत्मा चरते भुङ्क्ते । कर्मव्यतिहारं तद् । लोकात्मानौ परस्परं भुञ्जते पालयत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ मानसीमिति । सार्धश्लोकम् एकं वाक्यम् ॥ २७ ॥ ईश्वरः सूक्ष्मेण रूपेण आत्मानं धारयन् चरते इति पूर्वणान्वयः । किं कृत्वा बहुभिः कारणान्तरैः दुष्टनिग्रहासाधुसंरक्षणादिभिः निमित्तैः मानसीं तनुं शेषकूर्मादिरूपमास्थाय । कीदृश ईश्वरः योगात्मा । कीदृशमात्मानं शेषनागरूपं दिवंधरः दुलोकस्य यत्तां ब्रह्म वेदं भूतं चतुर्विधं परं च पञ्चविधं भूतं धार्य धारकश्चात्मैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ब्रह्मेण वेदमयेन रूपेण विप्रानधिष्ठाय वसति सर्वत्र भगवानिति शेषः । शेषं स्पष्टम् ॥ २९ ॥

गाः अधिष्ठाय क्षीरप्रदानेन वः युष्मान्पान्ति यज्ञेषु अश्वान् यज्ञियद्रव्याणि अधिष्ठाय प्रोक्षणैः फलामृतसंकेतैश्च वः पान्ति । पितरः पितॄन् ऊष्मणा श्रव्यमाणहविर्बाष्पेण । ऊष्मभागा हि पितर इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ यत्समाजानि मेधया तपसाजनयन्तिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् त्रिण्यात्मनेऽकुरुत पितॄभ्य एकं प्रापच्छदिति सत्ताञ्च ब्राह्मणार्थं संगृह्णाति । चतुर्भिः । धातुभिः दर्शपूर्णमासपिण्डाः पितृयज्ञसाधारणान्तैः त्रिभिर्मनोवाक्यप्राणैः एवं सप्तभिरक्षैः पितृभिः सह त्रिद्वैकान्परिरक्षति । किंभूतः सप्तभिः नित्यैः अकरणे प्रत्यवायकरैः ॥ ३१ ॥ चन्द्रेति । एतत्सप्तकं चन्द्रसूर्यात्मिकं यथात्मकं यथायोगं प्रकाशम् अर्चिरादिमार्गरूपम् अप्रकाशं धूमादिमार्गरूपं निहतः संकटे पातित आत्मा येन तत्त्वेन तेजसा चित्तकाशेन निगूढं व्याप्तं च सप्तकम् ॥ ३२ ॥ एतदेवाह । त्रयो मनोवाक्यभाषाः पितर इत्यनेन ऋषभेदसमाह निगृहीता एतेनावृत्तिफलम् अर्चिरादिमार्गं वर्द्धयन्ति अन्योन्याभित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतदेवाह । त्रय इति । ते पूर्वोक्तास्त्रयः पितृगणा नित्यं नियमेन पश्चात्फलभोगान्ते पिण्डान् स्थूलसूक्ष्मकारणदेहान् अ-

गा वः क्षीरप्रदानेन अश्वान्यज्ञेषु प्रोक्षणैः ॥ पितरश्चोष्मणा वेदहविर्भोगेन देवताः ॥ ३० ॥ चतुर्भिर्व्यतिरिक्ताङ्गैस्त्रिभिर्न्यैश्च धातुभिः ॥ सप्तभिः पितृभिर्नित्यैस्त्रिद्वैकान्परिरक्षति ॥ ३१ ॥ चन्द्रसूर्यात्मकं नित्यं तद्रूपनिहतात्मकम् ॥ प्रकाशं चाप्रकाशं च निगूढं स्वेन तेजसा ॥ ३२ ॥ त्रयस्तु पितरो नित्यं वर्द्धयन्ति दिवाकरम् ॥ चतुर्भिः पितृभिश्चैव चन्द्रो वर्द्धति मण्डले ॥ ३३ ॥ त्रयः पितृगणा नित्यं पिण्डान्यश्वाददन्ति ते ॥ चत्वारोऽपि पितृगणाः सिद्धाः पञ्चक आददे ॥ ३४ ॥ त्वमेव पञ्च तान्धर्मास्त्वमेवापञ्च तान्विभो ॥ सनातनमयो दिव्यः शाश्वतो ब्रह्मसंभवः ॥ ३५ ॥ तस्मात्तत्तेन आदत्ते अग्निवायुश्च सर्वशः ॥ अतस्त्वं कर्मणा तेन आदित्यः समपद्यत ॥ ३६ ॥ यदश्वभि जगत्सर्वं रश्मिभिः प्रदहन्निव ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते परां सिद्धिमुपागतः ॥ ३७ ॥ पक्षसंघावमावास्यां लोकं चरसि मानुषम् ॥ ऋषिभिः सह गृढात्मा सूर्यैर्दुवसुसंभवैः ॥ ३८ ॥ सफलं कर्म कुर्वाणं यजतां पुष्टिवर्धनम् ॥ हेतूनामविकाराय मा भूत्कर्मविपर्ययः ॥ ३९ ॥

दन्ति संहरन्ति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुत इति श्रुतेः । उपासीनाः मनोवाक्यभाषाः अवश्यं क्रमेण आत्मनो मुख्यै भवन्तीत्यर्थः । अन्ये पितृगणास्तु उक्ता दशादशः सिद्धाः शरीरकारणरिणताः पञ्चविषयादयो भवन्ति । के ते यान् कः प्रजापतिर्यजमानः आदंश्च आत्मत्वेन स्वीकृतवान् । दशोदिफलं देहान्तरप्राप्तिमेव नित्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ त्वमेव पञ्च तान् विद्यदादीन् धामान् कनकमिव कुण्डलादीन् ॥ ३५ ॥ तस्मादिति । आदीयतेत्यैश्वर्यादितिः स्वप्रशान्तयेत्यादित्यः सूर्यवत्प्रकाशकः ॥ ३६ ॥ प्रकारान्तरेणादित्यपदार्थमाह । यदिति । आदानादादित्य इत्यर्थः । आदत्तेति परस्परदम् आदातुः स्वर्गामिफलाभावात् ॥ ३७ ॥ पक्षसंघौ पूर्णिमायाम् अमावास्यायाम् ॥ ३८ ॥ हेतूनां स्वर्गादिसाधनानां कर्मणाम् अविकाराय । तमेवाह । मा भूदिति । काललोपेन धर्मवैकल्यं मा भूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

वसस्पतीति । औषधर्विपत्तीश्च दर्शं वसुधां च पृथिवीं चन्द्ररूपेण प्रतिपदसे बालभावाय पुररूपतये ॥ ४० ॥ भूतानामतीतानां भाविनाम् अनागतानां च अर्थं पृष्टवर्थं
 यत्किंचिदसु तत्सर्वं त्वन्मयमेव ॥ ४१ ॥ त्वमेवेति । देवयज्ञं देवयज्ञादात्मकम् । कर्मविशेषणत्वात्कृत्वित्वम् ॥ ४२ ॥ द्विविध इति । चन्द्रसूर्यपदयोर्विवरणं चन्द्रमा इति
 ॥ ४३ ॥ त्वमेवेति । वसुधायुक्तो भौमप्राणिरूपेण चरसि विषयान्त्सेवसे समिया मयादया नियमेन । वसुधायुक्तत्वमेवाहैकीकृत्येति । गणान् इन्द्रियादीन् संक्षिप्य देहमात्ररूपेण ।
 अमुन संभव इत्यगोचरत्वं दर्शितम् ॥ ४४ ॥ कर्मकारो लीला ॥ ४५ ॥ तेजसि रूपात्मना संभूतः अतएव मूर्तश्चक्षुर्ग्राह्यः । सप्तभिर्महर्हंकारपञ्चतन्मात्राख्यः ॥ ४६ ॥ सा-
 धने शमादिसाधनकाले जीवरूपेण त्वमेवासि निर्वणि शुद्धरूपेण संहारे दैनंदिनलये प्रलये बाल्ललये च रूढरूपेण धाता पालयिता विष्णुरूपेण । दिशो वर्णाश्रमयादा तु त्वमेवासि
 वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत्प्रतिपद्यसे ॥ बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥ ४० ॥ भूतानां भुवि भूतेश भाव्यर्थं वसुधातले ॥ वसु यद्वुवि
 किंचिच्च सर्वं तत्त्वमय विभो ॥ ४१ ॥ त्वमेव विविधं धर्मं ज्ञाश्वतं वसुधातले ॥ देवयज्ञं मन्त्रवाक्यमात्मयज्ञं समानुषम् ॥ ४२ ॥ द्विविधः स्वर्ग-
 मार्गश्च सूर्यश्चन्द्रश्च निर्मलः ॥ चन्द्रमाः पितृयानश्च देवयानश्च भास्करः ॥ ४३ ॥ त्वमेव वसुधायुक्तो विश्वं चरसि समिया ॥ एकीकृत्य गणान्स-
 र्वांस्तंक्षिप्यामुत्र संभवः ॥ ४४ ॥ एकरूपमसि संभूतः पुराणपुरयो विराट् ॥ अक्षयश्चाप्रमयश्च कर्मकारकरो वशी ॥ ४५ ॥ मूर्तस्तेजसि संभूतो
 वायुः पर्येति खेचरः ॥ सप्तमी रूपसंस्थानैर्नित्यमावृत्य तिष्ठति ॥ ४६ ॥ साधने चापि निर्माणे संहारे प्रलये तथा ॥ धाता धारणकाले च दिश-
 श्चक्षुषि धारिणि ॥ ४७ ॥ सेव्यमानो मुनिगणैर्नित्यं विगतकिल्बिषैः ॥ कर्मभिः सत्यमापन्नैः समरागैर्जितेन्द्रियैः ॥ ४८ ॥ स्तूयमानैश्च विबुधैः
 सिद्धैर्मुनिवरैस्तथा ॥ सस्मार विपुलं देहं हरिर्दयशरो महान् ॥ ४९ ॥ कृत्वा वेदमयं रूपं सर्वदेवमयं वपुः ॥ शिरोमध्ये महादेवो ब्रह्मा तु हृदये
 स्थितः ॥ ५० ॥ आदित्या रश्मयो बालाश्चक्षुषी शशिभास्करौ ॥ जह्वे तु वसवः साध्याः सर्वसंधिषु देवताः ॥ ५१ ॥ जिह्वा वैश्वानरो देवः सत्या
 देवी सरस्वती । मरुतो वरुणश्चैव जानुदेवो व्यवस्थिताः ॥ ५२ ॥ एवं कृत्वा तथा रूपं सुराणामद्भुतं महत् ॥ असुरं पीडयामास क्रोधाद्रक्तान्तलोचनः ॥ ५३ ॥
 धारिणि पोषके चक्षुषि इन्द्रिये च चिद्रूपेण प्रवर्तकत्वेन त्वमेवासि ॥ ४७ ॥ सत्यं ब्रह्मसमरागैः शत्रौ मित्रे च तुल्यगीतिभिः सर्वस्यात्मत्वाच्चेष्टां देषो नास्त्येवात एव जितेन्द्रियैः
 नित्यतृप्तत्वात् ॥ ४८ ॥ एवं मधुविक्रणसंज्ञयोर्माहविक्रयोर्युध्यतोः सतोः मधुना बद्धो महेन्द्राख्यो जीवः स्तुतिव्याजेन सिद्धैः सद्गुरुभिर्विधियो हरिः स्वीयं विपुलं सर्वात्मकं
 देहं सस्मार यत् हयशिरःसंज्ञम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सत्या वेदवाणी सैवास्य सरस्वती देवी वाग्देवता ॥ ५१ ॥ एवं विश्वरूपविर्भावेन असुरं मोहं
 पीडयामास मोहयामास ॥ ५३ ॥

मधोरिति । त्वगसङ्ख्यमांसजस्थिमेशु कास्थैर्धातुभिः रचितवपुष्पुन रूपति मोहे मद्रोमात्रमवशिष्टं यदज्ञानलशमिति प्रसिद्धं तेन अम्बुपर्णा पृथिवी शरीरं समदृश्यत । यथा प्रमदा प्रकृष्टमदा युक्ती घना वक्षोजभारेण कठिना शुक्लाम्बरवती मनोनन्दिनी तथा मधुमोहस्य वपुर्भिनवामिव भातीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । ब्रह्मविद इव सौम्य ते सुखं भातीति द्यो-
यति ॥ ५४ ॥ असुरस्य मोहस्य संवन्धितया संहव पूर्यमाणमेव खवताति मह्यं मुद्गलं शरीरं तेन । जिमिदा स्नेहेने अस्य रूपं मेदिनीति । स्निग्धेत्यर्थः । अज्ञानलशानुवृत्तेर्विद्वत्सु परोक्षरिणकारुणिकत्वमायाते न चेत् ज्ञानसमकालमेव देहपातः स्यादिति भावः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते हारिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥
सत्त्वेन निहते मोहे गुरुशान्नादिकं जगत् ॥ हर्दं ब्रह्मणि पश्यन्तीत्येकविंशे समीर्यते ॥ १ ॥ मधोरिति । पुष्करे रसव्योमाख्ये कारणे ब्रह्मणि । व्योम पुष्करसम्बरमित्यमरः ।

मधोर्मोदोन्मुपूर्या च पृथिवी समदृश्यत ॥ प्रमदेव घना चैव शुक्लांशुकानिवासिनी ॥ ५४ ॥ मोदिनीत्येव शब्दश्च लब्धः पृथ्व्या नरोत्तम ॥ नामासु-
रसहस्रेण धरण्यां संप्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे भविष्यपर्वणि षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ मधोर्निपतनं दृष्ट्वा सर्वभूतानि पुष्करे ॥ प्रदृष्टानि प्रगाथन्ति प्रभृत्यन्ति च सर्वज्ञः ॥ १ ॥ सुपाश्वो गिरिमुख्यस्तु काञ्चनः शिखरो-
त्तमैः ॥ बहुधातुविचित्रैश्च खं लिखन्निव चावभौ ॥ २ ॥ गिरयश्चाभिज्ञोभन्ते धातुभिः समरञ्जिताः ॥ प्रांशुभिः शिखराग्रैश्च सविधुत इवाम्बुदाः ॥
॥ ३ ॥ पक्षवातोद्धतो रेणुश्वैः साञ्जनवालुके ॥ छादयन्पर्वताग्राणि महाभय इवावभौ ॥ ४ ॥ मेघसंछिद्य शिखराः पशुविक्षिप्तपादपाः ॥ काञ्चना-
भ्रेदुर्बहुलाः खे तिष्ठन्तीव पर्वताः ॥ ५ ॥ पक्षवन्तः सशिखरा हेमधातुभिरञ्जिताः ॥ पवनेन समुद्रतान्त्रासयन्ति विहङ्गमान् ॥ ६ ॥ काञ्चनाः पर्व-
ताः सर्वे स्फाटिकैर्मणिभिश्चिताः ॥ सूर्यकान्तैश्च बहुभिश्चन्द्रकान्तैश्च निर्मलाः ॥ ७ ॥ हिमवांश्च महाशैलः श्वैर्धनुर्भिर्गचितः ॥ काञ्चनैः शिखरा-
ग्रैश्च सूर्यपादप्रकाशितैः ॥ ८ ॥ मणिभिश्च प्रकाशितैः पक्षान्तराविनःसु ॥ ताम्रपुष्पैश्च शिखरैर्दोष्यमानैः स्वतेजसा ॥ ९ ॥

सर्वभूतानामिति तुल्यवेदेष्वर्षिभन्युष्याणाम् । प्रभृत्यन्ति च वर्तमानापदेशेन दानीं तत्प्राप्तानामस्मदानीं च पुष्करमेवोद्यकारो दर्शितः ॥ १ ॥ तथाच श्रुतम् । तवो यो
देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदस्यवत्तथर्षीणां तथा मन्युषाणां तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति सुपार्ष्वगाख्यानरीत्या गुरुः
मेवाख्यो गिरिव वा । ब्रह्माणमीशं कमलासन-मिति व्यवहितस्यापि ब्रह्मलोकदेर्विषयकत्वात्मनिर्देशस्य शास्त्राभिप्रेक्ष्यात् ॥ २ ॥ समं सर्वत्र रञ्जिताः ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ खे हाहाकशे तिष्ठन्निवेतिवाब्दो मानसव्योतनार्थः ॥ ५ ॥ त्रामयन्ति पर्वताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पक्षाणाम् अन्तरम् अन्तरालं ततो
विनिःसृतमणिभिः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ तोरणैर्निरालम्बैस्त्रैस्तोरेणैरिव प्रांशुभिः पादैः सौक्ष्म्याददृष्टदण्डरूपरि परिणाहवद्विधेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मदनयते मदनवद्रसोद्दीपको भवति ॥ १३ ॥ आदित्येति युगम् । यथा नीलाम्बुदश्यामो विष्णुर्मवैः पृथिव्यां तोयं वर्षति । एवं मेरुशृङ्गालये भूत्राणमध्ये सर्वे पर्वताः नीलाञ्जनचयोपमैः आदित्येन आभास्य-
मानैः स्वप्रासातोयं निर्वैमुः उद्गीर्णवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कर्दशैः शृङ्गैः शिलाभिरिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ नागाः गजाः कनकसंस्तरलंकारैः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मन्दरश्चाग्राशिखरः स्फाटिकैर्मणिभिश्चितः ॥ वज्रगर्भो निरालम्बैः स्वर्गोपम इवावभौ ॥ १० ॥ सहस्रशृङ्गः कैलासः शिलाधातुविभूषितः ॥ तोरणै-
श्चैव निविडैः प्राशुभिश्चैव पादैः ॥ ११ ॥ प्रवादयद्भिर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायिभिः ॥ देवकन्याङ्गरागैश्च प्रक्रोडाद्विरिवावभौ ॥ १२ ॥ मधुरवा-
द्यगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोद्गतैः ॥ शृङ्गारैः साङ्गहारैश्च कैलासो मदनयते ॥ १३ ॥ आदित्याभासिभिः शृङ्गैर्भिन्नाञ्जनचयोपमैः ॥ विन्ध्यो नीला-
म्बुदश्यामो विभिन्न इव तोयदः ॥ १४ ॥ धात्वर्थं सर्वभूतानां मेरुपृष्ठे महाबले ॥ निर्वैमुर्विमलं तोयं मेघजलैरिवोत्तमैः ॥ १५ ॥ शिलाभिर्बहुचि-
त्राभिर्धातुभिर्बहुहूषिभिः ॥ प्रस्रवद्भिर्गुहाद्वारैः सलिलं स्फाटिकप्रभम् ॥ १६ ॥ ग्रीष्मान्ते वायुसंगूढा घना इव सविद्युतः ॥ चित्रैः पुष्पैस्तरुणाः
शोभन्त इव भूषिताः ॥ १७ ॥ नागाः कनकसंभूतैर्विचित्रैरिव भूषिताः ॥ विहंगमाभिर्लीनाश्च लतास्तरुसमाश्रिताः ॥ १८ ॥ विलम्बन्त्यः सपु-
ष्पाश्च नृत्यन्ते वायुघटिताः ॥ पवनैः समुद्रुता महता माधवेहनि ॥ १९ ॥ समुद्रुः पुष्पसंघातं तोयं वेलेव वर्षति ॥ बलवद्विश्वं विपुलैः शाखा-
स्कन्धावरोहिभिः ॥ २० ॥ पादपैर्वर्णवहलैर्ध्रियते च वसुन्धरा ॥ मधुप्रिया मधुकरा मधुमत्ता विहङ्गमाः ॥ घोषयन्तीव गायन्तः कामस्यागमसंभ-
वम् ॥ २१ ॥ विष्णुर्मधोर्निहन्ता च चक्रार मधुवाहिनीम् ॥ नदीं प्रस्रवनिर्भेदां सुतीर्थी बहुलोदकाम् ॥ २२ ॥ अङ्गारवर्णसिक्ततां मधुतीर्थी मनो-
रमाम् ॥ विमलैरम्बुभिः पूर्णां पुष्पसंचयवाहिनीम् ॥ २३ ॥ विवेश पुष्करं सा तु ब्रह्मणो वाक्यनोदिता ॥ ऋषिभिश्चानुचरिता
ब्रह्मतन्त्रनिषेविभिः ॥ २४ ॥

वेलेव तोयं तदाविधातोच्छलद्विन्दुरूपम् ॥ २० ॥ २१ ॥ सत्त्वोत्कर्षवशाद्यागिनो भोगभूयसो मधुमत्यादयः दिव्यविषयवत्य उपतिष्ठन्त इत्याह । विष्णुरिति
॥ २२ ॥ २३ ॥ सापि स्वमकल्या मधुमती भूमिः । नेह पानास्ति किंचेवेति श्रुत्या प्रबोधितस्य योगिनो हादाकाशे विलीनेत्यर्थः । ऋषिभिर्योगिभिः अनु-
चरिताः आज्ञप्ता अनुसृत्य विमलैर्युग्मैः ॥ २४ ॥

विषयत्वेन रज्जुरगवन्मृषात्वमेवास्तेति भावः । अयमहंकारपर्वतः गुरुद्वारः गुणप्राणश्च गुरुपदेशादेवास्य तत्त्वमधिगम्यते । गुणैरेव त्रिमिरस्यं जीवति तस्माद्गुरुमाराध्य गुणत्रयं त्यक्तव्यमित्यर्थः । शाश्वतोनादिः सिद्धसेवितः सिद्धेरपि सेवितः किमुत मूढः ॥ २९ ॥ ननु सुषुप्त्यादौ मनःसंयोगाभावात्संसारी अहमर्थेन प्रकाशते । नच तावतास्यानात्मत्वं भवति । नहि त्यक्तवास्त्यस्तक्षाऽतक्षा भवतीत्याशङ्क्याह । वेदिकाभिर्गिति । तस्य त्रय अवस्थास्त्रयः स्वभा इति श्रुतेः संसारिणः तिसृभिरेव क्रीडास्थानभूताभिर्वेदिकाभिर्गिव जाग्रत्तत्त्वमसुषुप्त्याख्याभिः परस्परवैलक्षण्यात् विचित्राभिरवस्थाभिर्विगर्जितो दृश्यते । तथापि अवस्थानां वैचित्र्यादवस्थान्तरगतस्य दुःखादेवस्थान्तरे दर्शनाभावादसङ्गेपि यक्ष इव परशरीरसंचारी तच्छेदाभिमानात्तदा तदा दुःखं प्राप्नोति । तस्मान्नतदवस्थान्निमानकृत एवास्य संसारी न स्वाभाविक इत्यर्थः । नन्वभिमानन्तृत्वमपि नात्त्विकमस्त्वित्याशङ्क्य दृश्यत्वाच्चेत्याह । पुष्कराणीति । अहंकाराद्युत्थानकारणानि मूलाज्ञानानि त्वष्ट्रेव त्वष्ट्रा विचित्रजगन्निर्माणशिल्पिना ईश्वरेण परितानि व्याप्तानि नतु स इतरेरित्यर्थः । नहि चित्यकाशं चित्स्वभावत्वं भजत इति भावः । हे विपुलदक्षिण ॥ ३० ॥ उत्तरार्द्धमेव विवृणोति । धातुभिर्महासैतैः । शरीरकारपरिणतैः वृत्तौ व्याप्तोहंकारः वेदिकाभिः सुचित्राभिः काञ्चनाभिर्विगर्जितः ॥ पुष्कराणि परितानि त्वष्ट्रा विपुलदक्षिण ॥ ३० ॥ महामेरोर्यथा रूपं पञ्चभिर्धातुभिर्वृतः ॥ चे-
तनायाभिसंपन्नो रूपेणाद्भुतदर्शनः ॥ ३१ ॥ कारिष्याम्यहमप्येतन्मनसा धर्मचारिणम् ॥ रूपं बहुविधं लोके पार्थिवीं चेतनां तथा ॥ ३२ ॥ त्रींश्च लोकान्प्रपद्येयं पञ्चभिर्धातुलक्षणैः ॥ षष्ठेन च सप्तर्जेयं मनसा धर्मचारिणीम् ॥ ३३ ॥ सङ्गेषु भावमोहाभ्यां पश्यन्ति च समृद्धयः ॥ विमुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो धारयन्ति परिग्रहान् ॥ ३४ ॥

रूपेणाद्भुतदर्शनः अनिर्वचनीयोपि या प्रसिद्धा चेतना तयाभिसंपन्नो भवति । न त्वयं स्वयं चेतनो येनाभिमानन्तृत्वादस्त्वभाव आत्मेत्यवसीयेतेति भावः ॥ ३१ ॥ इदानीं शास्त्र-
दृष्टब्रह्मभावनिवेशनाहं मनुस्मवं सूर्यश्चेति वामदेववत्, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति भगवानिवाहंकारादौनैव तत्त्वं निरूपयति । कारिष्यामीति । अहमपि अहमेव एतत् एवं धर्मचारिणं देहं मनसा संकल्पमात्रेण कारिष्यामि करोमि । न केवलं देहमात्रम् अपितु लोके बहुविधं रूपं दृश्यं तदपि मनसैव कारिष्यामि । तथा पार्थिवीं पृथिवीशरीरं तत्संबन्धां चेतनां बहुरूपां कारिष्यामि । स्वदेहादिचेतनाचेतनं सर्वं मत्संकल्पमात्रोत्थं मत्तो नान्य इत्यर्थः । इदं सर्वं, यदयमात्मनोति श्रुतेरिति भावः ॥ ३२ ॥ सार्वान्त्यमुक्त्वा सार्वज्ञमप्याह । धातून् पृथिव्यादीन् लक्षयन्त्येतैस्तानि धातुलक्षणानीन्द्रियाणि तैः पञ्चभिः त्रीन् लोकान् प्रपद्येयं जानीयाम् । अनात्मभूतदृश्यज्ञानमुक्त्वास्तज्ञत्वमप्याह । षष्ठेन मनसा च धर्मचारिणीम् आत्मसदृशमसङ्गां चिदाकारां वृत्तिं सर्जेयं सृजेयं विद्याऽविद्यारूपोप्यहमेव सः सोऽहं विद्याप्रदातापी-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ ये दीयमानायां विद्यायामधिकारिणस्तानाह । सङ्गेष्विति । ये समृद्धयः सम्यक् पुष्कला कृद्धिः ऐश्वर्यं येषां ते समृद्धयः पुरुषाः सङ्गेषु कृद्धीनां

योगेषु भावभोहास्थाम् । इत्यंशे तृतीया । संकल्पमानत्रेन भ्रमत्वेन च क्राद्धिः पश्यन्ति । एतेन विषयदापदर्शनमुक्तम् । अतएव विमुक्ताः सर्वसङ्केत्य इति वैराग्यमुक्तम् । परिगृह्यन्ते विषयाः यैस्ते परिग्रहाः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाः ताश्च धारयन्ति निगृह्णन्ति । एतेनाभ्यासो दर्शितः । एतन्नयवन्तो विद्याधिकारिण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ न चेति । यस्मात्पञ्चधातम्येन देहेन निवद्धः नानाभाषितम्, अपासमोमममृता अस्मैति नानार्थादिकफलप्रेरिताः प्रायेण सर्वे तस्मात् मां कश्चिन्न विन्देतेति योजना ॥ ३५ ॥ ये चेति । कामविग्रहैः इच्छागृहीतैः रामकृष्णादिविग्रहैरुलक्षितं विष्णुं ये अधीयन्ते श्रणवाद्बुद्धानेन स्मरन्ति ते व्यक्तद्वाराव्यक्तं मां पश्येयुः । अयमर्थः । पूर्वोक्तरीत्या स्फटिके रक्तवाक्परागत्ववत् चिन्मात्र ईशे सूक्ष्मस्थूलान्यद्व्यस्तानि तत्र स्थूले श्रीगोपालप्रतिमादौ प्रणिधीयमानं चक्षुः प्रथमं प्रतिमाया जाड्यतिरोधानेन चेतनत्वं गृह्णाति । रज्जूरूप इव निहितमुरातिरोधानेन रज्जुम् । अतएव भक्ताः स्वार्थैः सह व्यवहरन्तीति बहुलमुपाख्यायते । चेतनमूर्त्तवपि प्रणिहितं चक्षुस्तस्यास्तात्त्विकं वैश्वहयमेव नच विन्देते मां कश्चिन्मनसा कामरूपिणम् ॥ पञ्चधातुनिवद्धश्च नानाभाषितचोदनाः ॥ ३६ ॥ ये च विष्णुमधीयन्ते बहुधा कामविग्रहैः ॥ ते मां पश्येयुरव्यक्तं तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३६ ॥ ये च मामभिरोहेयुर्नरा धर्मपथे स्थिताः ॥ तेपि स्वर्गजितः सन्तः पश्येयुर्मां गतकृमाः ॥ ३७ ॥ यश्चैव पर्वतः प्रांशुर्मेरुपृष्ठे व्यवस्थितः ॥ एतमारुह्य युद्धेयुः प्राणत्यागेषु निर्मलाः ॥ ३८ ॥ अपसरोभिः समागम्य विचरेयुर्मनोजवाः ॥ नन्दनं वनमारुह्य काम्यकं च महद्गनम् ॥ ३९ ॥ इमां विद्यां समास्थाय मद्भक्ताः पुष्करेष्विह ॥ शरीरं क्षपयिष्यन्ति व्रतैर्बहुविधैः कृतैः ॥ ४० ॥ सिद्धिं प्राप्य क्रमेयुस्ते कामैर्बहुविधैर्नराः ॥ इमं लोकममुं चैव संपतेयुर्ग्रन्थसुखम् ॥ ४१ ॥ गौरी सिद्धेति व्याख्याता त्रिषु लोकेषु विद्यया ॥ प्रभावं त- पसा वृत्तं दर्शयन्ति समाहिताः ॥ ४२ ॥ षण्णां ज्ञानाभिसंधीनामभिज्ञानात्सत्संग्रहाः ॥ भवेयुस्ते निरारम्भा धातुनिमुक्तबन्धनाः ॥ ४३ ॥

गृह्णाति । यदपश्यदशोदा कृष्णमुखेर्जुनो वा श्रीकृष्णविग्रहे । अस्यापवस्थायाम् योगी देहासङ्गात्स्वयमेव विश्वरूपो भूत्वा सर्वज्ञं प्राप्नोति । तदेतद्विदकं प्रत्यक्षमभिप्रेत्योक्तं योगभाष्ये भगवता वादरायणेन । तदेतत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्विजिमिति । विश्वरूपेपि प्रणिधीयमानं मनः तस्य तत्त्वं सन्मात्रं गृह्णदस्मितामानस्यवशिष्यते । तस्मिन्नापि लीने योगी स्वरूपानन्दं प्रतियुक्तमुक्तकामविग्रहद्वाराव्यक्तं पश्येयुरिति ॥ ३६ ॥ मां निर्गुणम् अभिरोहेयुरुक्तसोपानक्रमेण ॥ ३७ ॥ मेरुपृष्ठे भ्रमण्ये पर्वतः समष्ट्यङ्कहारः । कदा युद्धेयुरविद्यया सह प्राणत्यागेषु इन्द्रियेषु स्वस्मिन् प्रविलिपिषु सतु ॥ ३८ ॥ मां निर्गुणम् अभिरोहेयुरुक्तसोपानक्रमेण ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कामैः क्रमेयुः इच्छया विषयान् प्राप्नुयुः इहलोकं च परलोकं च संपतेयुः ॥ ४१ ॥ गौरीति । यदा उक्तविधं प्रसावं तपःसकट्टनं निष्पन्नं समाहताः योगिनो दर्शयन्ति तदा विद्यया शास्त्राचार्योपदेशज्ज्ञानेन निष्पन्ना गौरी परा ब्रह्मविद्या त्रिषु लोकेषु सिद्धा व्याख्याता । सत्यमकल्पत्वाविर्भाव एव विद्यासिद्धिस्तावक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ षण्णामिति । ज्ञानं वृत्तिः तस्या आभि-

मुख्येन समित्येकीभावेनानुवधानं येषु ते ज्ञानाभिर्मेधयः संयमस्थानानि मूलाधारादीनि वा । कर्माङ्गं बाह्यमाभ्यन्तरं च द्वे भागवन्मूर्तिरूपे प्रतीके विराट्सूत्रान्तर्यामित्रयं चेति षट्-
तेषाम् अभिज्ञानं साकल्येनानुभवः तस्मात् हेतोः संसंग्रहाः कामाभावात् अर्क्षानयोगैश्वर्या अतएव निराग्भाः धातुरुहं निर्मुक्तं बन्धनं येनै तथा ॥ ४३ ॥ मुक्तबन्धत्वं दा-
नेनैव भवतीति लौकिकदृष्टान्तेनाह । सहस्रमिति । यथात्र कश्चिदशराशो सहस्रगुणपिपि शस्त्रे करं दत्त्वा दानफलाद्राजप्रीतिर्मुच्यते । एवं विभाणामवमानेन सम्मानेन मनःशुद्धेन
कामरहितेन मनसा शुद्धेन दानकर्मणा ॥ ४४ ॥ अप्रमेयेणासंकुचितेन अत्यन्तं फलम् आत्यन्तिकदुःखपरिहारं परमेश्वरप्रीतिः ब्रह्मलोके पूर्वजैः सह प्राप्नुयुरिति श्लोकद्वयार्थः
॥ ४५ ॥ येषां यजमानऋत्विजां सान्निध्यं यज्ञाङ्गदेवतादौ चित्तैकाग्र्यं तेषां पुनरप्यभिषिच्य बहुयज्ञावपृथं प्राप्य पूर्वोक्तं फलमाप्नुयुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तथेति । यथा
दानयज्ञयोः सम्पदं मन्यसे तथा चेत् तां पूर्वोक्तां गौरीं ब्रह्मविद्यासम्पदं तपोधने समीपेऽग्रे स्थितां चेत्यन्यसे । राज्ञिमिति शेषः । तर्हि तन्मम तत्रैव यन्तव्यं त्वयेत्यर्थः । कीदृशीं

सहस्रगुणमप्यत्र दत्त्वा दानफलादिव ॥ अवमानेन विप्राणां मनःशुद्धेन कर्मणा ॥ ४४ ॥ सर्ववैवाग्रसेयेण अत्यन्तं फलमाप्नुयुः ॥ अमुष्मिन्लोके
धर्मज्ञाः सह सर्वकुलोद्भवैः ॥ ४५ ॥ येषामिह च सान्निध्यं यज्ञे ब्रह्मणसंकुले ॥ ते भूयो यजमानाद्या अभिषिच्य पुनः पुनः ॥ ४६ ॥ तथा तां
मन्यसे गौरीं मनसा धर्मचारिणीम् ॥ अनुग्रहाय भूतानां तन्ममाग्रे तपोधने ॥ ४७ ॥ सत्य एव परोविद्ये भविता नात्र संग्रयः ॥ नाफलो विद्यते
धर्मश्चरितो धर्मचारिणा ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते शिवे पु हस्तिनापुरे भविष्यपर्वणि सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ४९ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ दिशं जिगमिषुर्दिव्यामुत्तरां सत्यसाधनः ॥ तथास धातुनिचये पुण्ये पर्वतरोधसि ॥ १ ॥ विष्णुः परमधर्मात्मा एकपादेन
तिष्ठति ॥ दश वर्षसहस्राणि पुष्करे पुष्करेक्षणः ॥ २ ॥

गौरीं भूतानामनुग्रहाय मनसा धर्मचारिणीम् । बाह्येन दानयज्ञादिना साध्या बाह्यासंपत् परिमिता । इयं तु मानसत्वादनन्तेति भावः ॥ ४७ ॥ किमर्थं तर्हि दानादिकं कर्तव्य-
मत आह । सत्य इति । एष आत्मा गौरीलब्धः सत्योऽवाधिनः अविद्ये प्रसिद्धो दूरीभूतः भविता धर्मादपि आविर्भावविषयस्यैव चित्तशुद्ध्यादिद्वारा यस्माद्धर्मचारिणा धर्माचरण-
शीलेन निष्कामेनेत्यर्थः । आचरितो धर्मः अफलो न विद्यते तस्माद्विद्यार्थं धर्मानुष्ठेय एव । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ४८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शिवे
हस्तिनापुरे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ४९ ॥ द्वाविंशे परमेश्वर्यं विष्णवाद्या योगोचरात् ॥ प्राप्नुयुच्यते सम्यग्योगश्रद्धाविवृद्धये ॥ १ ॥ दिशमिति ।
उत्तरां दिशं परां काष्ठां मोक्षार्थ्यां धातुनिचये शरीरे पर्वतरोधसि नासामूले भुक्तोः संशो ॥ १ ॥ विष्णुरिति । पुष्करे हाक्षांशे एकपादेन विधत्तैजसप्राज्ञतुरियैश्रुत्पादं ब्रह्म
तत्राद्यश्वतुष्टयानुगतः परे क्रमाच्चिद्वयेकैः । एकपादेन तुरीयेण तुर्यत्वेना निर्विकल्पकेन ॥ २ ॥

आत्मनीति । आत्मनि शुद्धे आत्मानं मायोपाधिं शरीरम् आधाय प्रविलाप्य लोकं शिक्षयितुमिति शेषः । उत्सिद्युरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहमिति भावद्वचनात् । उत्थानकारणान्योक्षहन्ताः ॥ ३ ॥ भासुरः सोमः सिद्धिमुपागत इति तृतीयान्वयः । अष्टौ सहस्रं चेति नव सहस्राणि ॥ ४ ॥ तेन प्रसिद्धेन ज्योतीषि ग्रहवारादीनि विभाव्य अभिभाव्य तिष्ठते प्रकाशते । प्रकाशनस्थेयाव्ययोश्चेति तद् । विषयं वन्धकं शब्दादिम् ॥ ५ ॥ आक्षिप्याविकृत्य चेत्यर्थः । युक्तो योगवान् मुक्त इति वा ॥ ६ ॥ प्रदृश्यत प्रादृश्यत ज्योतिषु कर्म प्रकाशनक्रियायाम् । बहुरूपत्वं नानारसास्त्वैष विष्वनुप्रवेशेन नानारसत्वम् । सेमो मृदा रसात्मक इति सेमस्य रसात्मकत्वस्मृतः ॥ ७ ॥ बलीवर्द्धादिकेण धर्मात्मानं महेश्वरं रूपयति । उद्धृत्य धर्मस्य अहिंसागमौ जपादिरूपौ निष्कामतकामौ दक्षिणौ पादौ । हिंसागमौ यज्ञादिरूपौ सकामनिष्कामौ उत्तरौ । तेषु निष्कामजादि-

आत्मन्यात्मानमाधाय तपसा ब्रह्मसंभवः ॥ घटते कर्मणेत्रेण लोकमुत्थानकारणात् ॥ ३ ॥ भासुरो भस्मनाच्छद्य गात्राणि स्वयमात्मनः ॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि सहस्रं च तपोधनः ॥ ४ ॥ तेजसा तेन ज्योतीषि विभाव्य ब्राह्मणर्षभः ॥ तिष्ठते नभसो मध्ये योगात्मा भावयन् जगत् ॥ ५ ॥ सोमो विषयमाक्षिप्य मनसा धारयन्मनः ॥ युक्तः परमधर्मात्मा ब्राह्मो सिद्धिमुपागतः ॥ ६ ॥ संप्रदृश्यत सर्वत्र दिवि भुव्यन्तरे तथा ॥ ज्योतिषु कर्म कुर्वाणो बहुरूपः स सम्पदा ॥ ७ ॥ महेश्वरातिगूढात्मा वृषरूपेण तिष्ठति ॥ उद्धृत्य दक्षिणं पादं वायुभक्षः समाहितः ॥ ८ ॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि सहस्रशतमेव च ॥ महायोगी महादेवो नियमाद्ब्रह्मसंभवः ॥ ९ ॥ अथ वायुधर्मीभूतो अन्ते चरति गोपतेः ॥ फेनीभूतं समुद्रारैः पवनं निर्गिरन्मुखात् ॥ १० ॥ स निष्क्रान्तस्ततो वक्रात्प्राणेन परमात्मवान् ॥ नित्यासभूतो पतितो नैवाद्रौ नैव पार्थिवः ॥ ११ ॥ स फेनो वारिणाविश्य चचार वसुधातले ॥ नैवाद्रौ नैव शुष्काद्रौ वायुसंधातमागतः ॥ १२ ॥ तत्कालफेनमुत्तिष्ठ्य पवनः सह वारिणा ॥ निरालम्बे निरालम्बस्त्वभ्राणि समपद्यत ॥ १३ ॥ ते क्षिपन्ति पयो भूमावात्मानं स्वेन घटिताः ॥ नीलमेघारुणप्रख्या नैवाद्रौ नैव पार्थिवाः ॥ १४ ॥ रूपं पादं पुरस्कृत्येत्यर्थः ॥

८ ॥ सैकशतं नवसहस्रं वर्षाणि ॥ ९ ॥ योगजधर्मादेव विद्यहितमिति द्योतयन् वृषरूपच्छंकरान्मधोदातिसमाह । गोपतेः इन्द्रियनिग्रहकस्य अन्ते धनीभूतः निपीडिततूलपिण्डवत् कठिर्निभूतः तं फेनीभूतं पवनं समुद्रारैः मुखोद्बहिः निर्गिरन् निर्गिणिवान् गोपतिः ॥ १० ॥ प्राणेन उद्गारयथुना परं रूपान्तरं नित्यासः वृक्षमदः पार्थिवः पाषाणादिवच्छुष्कः ॥ ११ ॥ सफेनश्चर्मकोशाकरो वारिं जलम् आविश्य च गृहीत्वा चचार । वसुधा पृथ्वी रसातलम् अधोभागो यस्य तत् वसुधातलम् अन्तरिक्षं तस्मिन् ॥ १२ ॥ पवनः वारिणा सह सहितं फेनमुत्क्षिप्य निरालम्बे गगने निरालम्बः आश्रयान्तरशून्यः । अक्षाणि अपो जलानि विभ्रतीत्यभ्राणि मेघसंज्ञां समपद्यत ॥ १३ ॥ आत्मानं पयोर्हृपं स्वेन रूपेण घटिताः घनत्वं प्राप्ताः करकावत् ते नीलमेघाः सन्तो अरुणेनारुणसारथिना सुयेण धनीभूतं जलं द्रवयता प्रख्यापयन्ते मेघत्वं न सेचनकर्तृत्वे नीलमेघारुणप्रख्याः ॥ १४ ॥

ब्राह्मीं मूर्तिं ब्राह्मणशरीरं समाधाय कृत्वा ॥ १५ ॥ तपस्तप्यत् अतप्यत् । सार्द्धश्लोको वाक्यम् ॥ १६ ॥ तस्य तपस्यतोश्च तेजसः समद्भुतोऽग्निः स्वर्गप्रकाशकृत्स्नोऽप्योगी गार्हात्यदिः स्वर्गवासी चक्षुरनुग्राही सूर्यादिः ॥ १७ ॥ स्वर्गवासित्येताद्विद्वदिति । दिव्यति । ब्रह्माग्निः ब्राह्मणरूपोऽग्निः ॥ १८ ॥ तत्तम इति । यः स्वर्गप्रकाशकृदग्निरुक्तस्तस्य तमो धूमः तदुपलक्षितो धूमादिमार्गः मानुषेषु वर्णाश्रमाभिमानिषु प्रतिष्ठितम् । तेजसाग्रमग्नीनां संहती भास्करस्तु ततः पूर्वात् वह्नेः सत्तम उत्कृष्टतमो भवति । गार्हपत्यादाराधकाः पुनरावर्तन्ते सूर्यमण्डलान्तर्गुणराधकास्तु नेति भावः ॥ १९ ॥ भास्करं स्तौति । मर्त्यानामिति साधनं । योगबले सति तु तेज आक्षिप्य वर्तते अन्यस्यापि ब्राह्मणस्य तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्तम इति । स उक्तगुणो भास्करः तत्पूर्वाकं तमः रात्रौ नाशयन् रात्रावपि मृतस्य धूमादिगतिम् आराधतिः सन्नाशयति । किंतु सौरमेव गतिं

ब्राह्मीं मूर्तिं समाधाय वायुः सर्वत्रगो वशी ॥ समाः सहस्रं संपूर्णं चक्षुर विपुलं तपः ॥ १५ ॥ वह्निर्वह्नुजदी भूत्वा चीरवल्कलवासभृत् ॥ तपस्तप्यदुनाहरो मौनमास्थाय पौष्करे ॥ १६ ॥ वर्षाणां च सहस्राणि त्रीणि चैकं च यत्नतः ॥ तस्याग्नेस्तेजःसंभूतो महानग्निः प्रवर्तते ॥ १७ ॥ स्वर्गप्रकाशं कृत्वा च स्वर्गवासी तमोनुदः ॥ दिवि भूतप्रकाशाख्यस्तपसा ब्रह्मसंभवः ॥ १८ ॥ तत्तमो भुवि राजेन्द्र मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ भास्करस्तेजसंहारस्ततो भवति सत्तमः ॥ १९ ॥ मर्त्यानां सर्वभूतानां तेज आक्षिप्य वर्तते ॥ ननु योगबले राजन् ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २० ॥ तत्तमो नाशयेद्रात्रौ नाप्यहो भविताऽद्वयम् ॥ पुष्पमित्रो महोतेजा यक्षः सर्वत्रगो वशी ॥ तपश्चरति धर्मात्मा पुष्करेषु समाहितः ॥ २१ ॥ महेन्द्रशिखराद्वारा यावन्त्यो यान्ति मेदिनीम् ॥ तावत्स्वरूपमास्थाय तिष्ठते निखिलाः समाः ॥ २२ ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ ज्योतिर्नभसि पश्यति ॥ समासहस्रं निखिलं नैत्रनिर्मिषैर्जगत् ॥ २३ ॥ नेत्राणि बहुधा तस्य नेत्रान्तरभिनिःसृताः ॥ मध्यंदिनकरे प्राप्ते रश्मिवाग्नसपरिश्रद्धे ॥ २४ ॥

योगिने प्रयच्छतीत्यर्थः । तथा रात्रौ वर्तमानस्य दिवापि मृतस्याहोचिरादिमार्गो न भविता । कर्दशम् अहः अद्वयम् अद्वयपदप्रापकम् । उपासकस्य दिवा रात्रौ मृतस्यार्चिरादिगतिरेव भवति नान्या, एवं कर्मिणोपि दिवापि मृतस्य धूमादिगतिरेव नित्येति भावः । पुष्पमित्रो नाम यक्षो भाविकुम्भेरः ॥ २१ ॥ कायव्यूहेन तिष्ठते प्रकाशत इत्यर्थः । पूर्ववत्तद् ॥ २२ ॥ जानुभ्यां पतितो भूमावित्यनेन नमस्कारप्रियस्य सूर्यस्याराधनं सूचितम्, तत्फलं च सूर्यसंयमाद्भुवनज्ञानमिति योगैः सूचितं तदाह । ज्योतिः सूर्यमण्डलं तत्र यन्मग्नः मध्ये नभ इवावभाति तत्र दर्पणोदररूपे नियोजितैः नैत्ररनिमिषैः जगन्निखिलं पश्यति ॥ २३ ॥ एतदेवोपादयति द्वाभ्याम् । नेत्राणीति । मध्यंदिनकरे दिनकरमण्डलमध्ये । सहि दिनकरः परिवेष इव रश्मिवाग्न मध्ये त्वार्दशतलुतस्य इत्यर्थः । तत्र तस्मिंश्च नेत्रान्तैः प्राप्ते लब्धे सति सूर्यप्रभाभिश्चैत्रैः सह ते प्रसिद्धा रश्मयो मण्ड-

लमयूवास्ततोऽग्निः स्मृताः सर्वत्र उपर्यधस्तिर्यङ्निर्गताः सन्तः तस्य धारणावतः शतशोथ सहस्रशो नेत्राणि भवन्ति । स तैरनेकेन्द्रैः विद्वद्भिर्ऋत्विभिः यज्ञे पावक इव रराज । सूर्यमण्डलं प्राप्य मूर्छिताः चक्षुरभ्यः सूर्यराश्याभिरिव सादृ भुवनं व्याप्य प्रकाशयन्तीति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ स इति । स पुण्यमित्रः भाविकुबेरः विस्फुलिङ्गव-
द्राक्षरैः नेत्रान्द्वारभूतैरादित्यं प्राप्नोति । कदा कर्मणोन्ते देहारम्भककर्मक्षये धारणाबलेन चिरंजीवी भूत्वा जगतो युगान्ते जगत्प्रकाले वा ॥ २६ ॥ बह्विति । सः युगान्ते
आदित्यं प्राप्नोति । राक्षिषु संपूर्णो नेत्रद्वारा जलैलन्यायेन कृत्स्नमादित्यमयूखजालं व्याप्य स्थितः अतएव बहुतायः विवृद्धतपःप्राप्तावः । समाः सहस्रं संपूर्णमिति वा पाठः
॥ २७ ॥ फलमाह । निगृहीतेति । ललाम रलयोरभेदात् राम रेमे । निर्वमन् भोगैव कामम् उत्सृजन् । अतिभोगेन रसा भवन्तीति भावः ॥ २८ ॥ यस्तपःक्रामो यक्षः

ते रश्मयः प्रमानैत्रैः शतशोथ सहस्रशः ॥ रराज तेजःसंयोगाद्विद्वद्भिर्वि पावकः ॥ २५ ॥ स विस्फुलिङ्गनेत्रान्तैरादित्यमनुवर्तते ॥ कर्मणोन्ते
युगान्ते वा जगतो बहुरुपिणः ॥ २६ ॥ बहुतापः पुनर्भूत्वा विषण्णो वसुधातले ॥ स यो रश्मिषु संपूर्णस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ २७ ॥ निगृहीते-
न्द्रियो भूत्वा अप्सरोभिललाम ह ॥ मेरोः शिखरमासाद्य कामं कामेन निर्वमन् ॥ २८ ॥ तपःक्रामः स यक्षस्तु कुबेरो नरवाहनः ॥ विष्णुरेव तपो-
ध्यक्षस्तेजसोन्ते विजृम्भति ॥ २९ ॥ नहि कश्चित्युमानस्ति य एवं तप आचरेत् ॥ त्रिषु लोकेषु राजेन्द्र ऋते विष्णुं सनातनम् ॥ ३० ॥ वासु-
किर्वहुशीर्षस्तु नागेन्द्रो मौनमास्थितः ॥ तप आचरते सम्यक् निधाय मनसा मनः ॥ ३१ ॥ शेषः सत्यधृतिर्नागो बलवान् ब्रह्मसंभवः ॥ वृक्षमा-
रुह्य धर्मात्मा अवाक्यशीर्षोवलम्बते ॥ ३२ ॥ जिह्वाभिललहानाभिर्गात्रजं विषमुत्सृजन् ॥ समाः सहस्रं सम्पूर्णं निराहारस्तपोधनः ॥ ३३ ॥ का-
लकूटं विषं तद्धि सुमहत्समपद्यत ॥ येन लोको ह्यभिग्रस्तो न सुखं विन्दते नृप ॥ ३४ ॥ सर्वत्रानुगतं तीक्ष्णं भुजङ्गेषु महीपते ॥ जङ्गमं स्थावरं
चैव सर्वत्रानुगतं विषम् ॥ ३५ ॥ परस्परविवृद्धेन हिंसायुक्तेन भारत ॥ नाशयत्यात्मनोद्गानि तेन तीक्ष्णेन भारत ॥ ३६ ॥ अथ ब्रह्मा महाभागो
भूतानां हितकाम्यया ॥ मन्त्रं विमृजते राजन् ब्रह्माक्षरमहिंसकम् ॥ ३७ ॥

स कुबेरोभूतित्यर्थः । तेजसोन्ते तपसोन्ते ॥ २९ ॥ नहीति । विष्णोरेवांशः कुबेर इति भावः ॥ ३० ॥ वासुकिरिति । मनो निधाय ब्रह्मणीति शेषः ॥ ३१ ॥ शेष इति ।
वृक्षमारुह्य तत्र पुच्छमासज्य भूमिपानं चकारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतद्धि तामसं तपोलोकोद्भेजकमित्याह त्रिभिः । जिह्वाभिरिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्थावरं वस्तुनामसोम-
लक्षणादि ॥ ३५ ॥ परस्परति । परस्परप्राणप्राहिकोपकरणे तामसं तपः परिणमत इति भावः ॥ ३६ ॥ अथ हिंसकविषोपत्यनन्तरं तलनीकाराय अहिंसकं विषद्वयं मन्त्रं
ब्रह्माक्षरं वेदवर्णमयं ब्रह्मा मृजते स्म ॥ ३७ ॥

तमेव मन्त्रमाह श्लोकद्वयेन । गरुत्मान्ति । गरुत्मान्सलिलं महीं च मम जीविनभूतं द्रन्दम् । पान्तिवति शेषः । यद्वा ब्रह्म प्रणवः अहिंसकक्षरम् अमृतवीजमित्यर्थः । गरुत्मान्ति निति यथापाठं विततैर्दीवैः पक्षैः स्वरैः युक्तेन वंजीजेनेत्यर्थः । नखाग्रैः पञ्चाङ्गैः । तथाचायं प्रयोगः । ओम् वां गरुत्मान् हृदयाय नमः अङ्गुष्ठयोः । ओम् वौ गरुत्मान् शिरसे स्वाहा तर्जनीयोः । ओम् वूं गरुत्मान् शिखायै वषट् मध्यमयोः । ओम् वै गरुत्मान् कवचाय हुम् अनामिकयोः । ओम् वौ गरुत्मान् नेत्रत्रयाय वौषट् कनिष्ठयोः । ओम् वः गरुत्मान् अस्त्राय फट् करतलकरपृष्ठयोः । एवं हृदयादिमूलमन्त्रमाह । सलिलं वंजीजं समासहस्रं हकारसहस्रं हकारसकाररेफानां कूटं ते वर्णाः संपूर्णं चरमः स्वरः चूला शिखा तस्या अग्रं वषट्पदं तेन अवलम्बनशीलेन पल्लवेन च । मन्त्रः वर्षडिति पञ्चाक्षरः । अस्य ऋषिब्रह्मा । गायत्री ऋन्दः । गरुत्मान् देवता । वं बीजम् । हः शक्तिः । लं कीलकम् । विषनाशने विनियोगः । पर्णभारैरिति ध्यानश्लोकः । पक्षभारैः कृत्स्नां पृथिवीं दां च व्याप्य स्थितमित्यर्थः । विततैः पक्षैः मन्त्राग्रैः अवलम्बितानां चूलाग्रेण च । कीदृशं सांविततैः पक्षैरित्याख्य सहस्रं संपूर्णं बाह्याभ्यन्तरज्योतिभिः सूर्यवागादिभिः तत्प्रकाश्यं तद्व्याप्यं स्थितिमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतदेवाह । पर्णभारैरिति । यः

गरुत्मान्विततैः पक्षैर्नखाग्रैः सलिलं महीम् ॥ समासहस्रं संपूर्णं वृत्ताग्रेणावलम्बितानां ॥ ३८ ॥ पर्णभारैश्च विकचैर्विस्तर्णैर्विमुधातले ॥

रराज वसुधा चैव पर्णवहुविचित्रितैः ॥ ३९ ॥ येन वृत्तेन जीवियुः सर्वभूतानि भारत ॥ इह लोके मनुष्येन्द्र देवलके च भारत ॥ द्यौरिवचितनक्षत्रा महीतलविसर्पाभिः ॥ ४० ॥ हिमवान् हिमसंपाते भवत्येकं चरो वशी ॥ पुष्कराग्भासि धर्मात्मा मत्स्यो लिखितमूर्धजः ॥ ४१ ॥ अथ सुतलमाक्रम्य पृथिवी प्राणुदेहिनी ॥ तपश्चरति धर्मात्मा बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ ४२ ॥ साग्रं वर्षसहस्रं च शतमेकं च सुव्रत ॥

तपश्चरति संयोगाद्वायुभक्षो समाहितः ॥ ४३ ॥

वसु ब्रह्म धीयते तस्मिन् इति वसुधा शरीरं तस्य तले गर्भं विकचैर्विकशिप्तिर्विस्तर्णैः सर्वतो विप्रकर्णैः पर्णभारैः पक्षैरिव पक्षैरिन्द्रियैस्तेषां भारैः कार्यसमूहैः रराज योगिनां दृष्टयेति भावः । यस्य च पर्णैस्तेरेव पक्षैर्वहुविचित्रितैर्विषयभेदात् वसुधा शरीरं च रराज । योन्तःशरीरे सर्वात्मरूपेण राजते शरीरं च येन राजतं स इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ मन्त्रजपफलमाह । येनेति । येन मन्त्रेण वृत्तेन सूष्टेन आवृत्तेन । येन च मन्त्रेण निर्विषा मही शरीरं तलविसर्पाभिर्निरिन्द्रियादौः आचितनक्षत्रा द्यौरिव रराजेत्यनुपङ्गः । सार्द्धश्लोको वाक्यम् ॥ ४० ॥ हिमवानिति । पुष्कराग्भासि मायाशबलस्याश्रयभूते निर्विशेषचेतन्ये । मत्स्योल्लिखितमूर्धजः मत्स्य इव मत्स्यः संसारनद्यां जाग्रत्स्वमाख्य-कूलद्वयसंचारी जीवः तेन उल्लिखितं संश्लिष्टं मूर्धजं सहस्रारं येन सः । जीवात्मानं सहस्रारं निराय निर्विशेषचिन्मात्रत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथेति । सुतलं मूलधारं दक्षिणबाहुवर्मेन दानादिकं बहु कृत्वेति लक्ष्यते । तेन विना चित्तशुद्ध्यभावाद्योगे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ४२ ॥ संयोगात्समीचीनाद्योगात् ॥ ४३ ॥

एतदेव विवृणोति । ब्रह्मणा सह योगो येन निमित्तेन स ब्रह्मयोगः प्रणवः तस्य संयोगात् येन प्रणवेन वाच्यवाचकयोरभेदादभ्येरेण ब्रह्मयोनिना ब्रह्मपलब्धिस्थानेन पृथ्वी शरीरं धार्यते ध्रियते ॥ ४४ ॥ विषयैषिणा जीवरूपेण विषयान्निहाषिणा । तस्य वास्तवं रूपमाह । योसाविति । यो विष्णुस्तेन पृथिवी धार्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ ४५ ॥ दिने विद्यायां निषण्णः उपविष्टः विद्वैकलस्य इत्यर्थः । रात्रावविद्यायां स्थितो यस्मात् धर्मात्मा पुण्यादिमान् । इदमपि कुतः । कामकारकरो लीलावशः लोकवतु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन भगवतः सृष्टौ प्रवृत्तिलयैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तदेवं ब्राह्मणम् एवंविधं प्रदक्ष्य मुक्त्युपायमाह । तस्यैति । तस्य विष्णोः यः स उद्यतः भक्तानुद्धर्मुद्भूतः पाणिरिव पाणिर्धर्मः स पृथिव्या समो विधारकत्वाद्वात्रौ अविद्यायां तपनः प्रकाशको विवेकप्रदो धर्म एव भवति । मण्डलं राहू विपुलं नसो हाहं ब्रह्म । भोगापवर्गविषि धर्मप्राप्यवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ स इति । धर्मः चन्द्रस्य मनसो विषयं बन्धकं रागादिकषयं शमयामास नाशयतीत्यर्थः । ग्रहादीनां क्षुद्रतारतुल्यानां चक्षुरादीनां गतयो गतीः शमयति । शमं दमं च धर्मः ॥

समाधियोगात्सङ्गाद्ब्रह्मयोगस्य भारत ॥ येनेयं पृथिवी राजन् धार्यते ब्रह्मयोनिना ॥ ४४ ॥ अनाद्यन्तेन नित्येन सर्वत्र विषयैषिणा ॥ योसौ विष्णुरगाधान्मा परमात्मा निराकृतिः ॥ ४५ ॥ दिने निषण्णो भवति रात्रौ भवति वै स्थिरः ॥ सत्यसन्धः स धर्मात्मा कामकारकरो भवेत् ॥ ४६ ॥ तस्य यः सोद्यतः पाणिः पृथिव्यां पृथिवीसमः ॥ रात्रौ स तपनो भवति मण्डलं विपुलं नभः ॥ ४७ ॥ स चन्द्रविषयं राजच्छमयामास रुन्धति ॥ ग्रहाणां गतयश्चैव ताराणां च विशेषतः ॥ ४८ ॥ तां छायामाक्षिपन्सोभात्सर्वद्रिर्मण्डलेन वै ॥ पृथिव्यां दक्षिणो हस्तो महायोगी महामनः ॥ ४९ ॥ सैषा छाया शशीभूता शशिमण्डलमाविशत् ॥ अलिङ्गा पृथिवील्लिङ्गाद्द्रुतादक्षया दिवि ॥ ५० ॥ अङ्गाङ्गान्युपगृह्यैव तपश्चरति निश्चयात् ॥ प्रोक्ष्य पादौ तु सतलौ पृथिवी तपसि स्थिता ॥ ५१ ॥

मुक्त्युपायत्वमुक्त्वा प्रकृतं पृथिव्यां कृतं योगमनुसरति । तां छायामिति । स पृथिव्यां दक्षिणो हस्तो धर्मः । महायोगी महान् योगी येन भवति स तथा । महत् ज्ञानोत्पत्तिक्षमं मनो येन स तथा योगदः चित्तशुद्धिदश्च भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् सोभात्सर्वद्रिः पूर्वोक्तैः समथा सहस्रधाजिकथा च भूतैः मण्डलेन च सोमस्य धारणाविषयिकृतेन तां छायां रात्रिशब्देकामविद्यामाक्षिपन् शिथिलीकुर्वन् । गङ्गासमेवनं चन्द्रमण्डले धारणा च क्रमेणाविद्यां नाशयत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ महायोगी महामनः इत्येतत्संक्षेपेण विवृणोति । सैषेति । सा एषा अविद्या रात्रिरूपा छाया अलिङ्गानिर्वचनीयत्वेन तत्त्ववेदकममाणशून्या पृथिवील्लिङ्गात् भूमिं विग्रहं प्राप्य शशीभूता वृत्त्यैकाग्र्येण चन्द्रीभूता सती चन्द्रमण्डलमाविशत् । अन्ते चन्द्रतादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः । कुत्र दिवि आकाशे नतु मानसे । पृथिवील्लिङ्गात् कीदृशात् अद्भुतात् अनिर्वाच्यात् । कीदृशी छाया अक्षया मिथ्यस्त्वेवापचयशून्या मरिचिकाह्रदवत् ॥ ५० ॥ पृथिव्याः शशीभवप्रकारमाह अङ्गाङ्गानिति । सर्वाङ्गान्युपसंहृत्यैः प्रोक्ष्येत्यनेन तीर्थस्नानादिकमपि कृतेति लक्ष्यते ॥ ५१ ॥

एवं जलघनभावरूपचन्द्रभूता पृथ्वी पुनः सूर्यधारणाभ्यासाद्भ्रजत्वमाप्नोत्याह चतुर्भिः । सूर्यार्चिर्भिरिति । सूर्यार्चिर्भिः पीयमानज्जलात् महीं आक्षिप्यतेति संबन्धः । वह्नि-
ना कर्पूरशिलेवाकार्थभिः शोष्यमाणा पृथ्वी स्वसमीपं नीता सूर्यभावं प्राप्तेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । महींमिति । युगान्ते प्रलयकाले विष्णुतेजसाम्बुवसनां सजलां महीं स्वयं कृ-
तामिव तां पृथक् न पश्याम इति भावः ॥ ५२ ॥ रराजेति । सा स्रुः सूर्यरश्मिभिर्यतिषिका मिश्रिता सती महानदीरूपेण बभूवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ रश्मिरेजसाभिसंभवाः अभि-
त एकीभावास्तैर्हेतुभिरादित्येन शस्ता सती चक्षुरग्राह्याभूत् ॥ ५४ ॥ सैवार्कश्रममाणेर्गोचर्णां खे जलात्मना धावतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सैषेति । सा एषा लोकानां
धारणे रता पृथ्वी सुतया शोभनं तपः कुर्वती पूर्वं चन्द्रविहिता चन्द्ररूपेण निष्पन्ना पृष्करेण परमात्मना समाहिता एकीभूता सती फलम् अर्थान्तिपसः लेभे ।
सावर्त्तस्यं पावनत्वं च प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ एषैव सावर्त्तस्यात् वाग्देवतादिभावं प्राप्तेत्याह । सरस्वतीत्यादिभिः । तदा भरस्वतीं कृषिभिः शिक्षया श्रथिताम् चतुरो वेदान्

सूर्यार्चिभिः पीयमानादक्षिष्यत महोत्तले ॥ महीमिवाम्बुवसनां शुगान्ते विष्णुतेजसा ॥ ५२ ॥ राजसूर्यारदिमभिव्यतिपित्ता महानदी ॥ स्फाटिकेव शुभा सैषा काञ्चनैर्धातुभिर्वृता ॥ ५३ ॥ आदित्येन समादत्ता रदिमतेजोभिसम्भवैः ॥ मण्डलान्तर्गता देवी चक्षुषा नोपलभ्यते ॥ ५४ ॥ रदिमभिः पुनरुत्तीर्णा ततो योगेन धावति ॥ आकाशगङ्गा संवृता विपुलैरम्बुविग्रहैः ॥ ५५ ॥ शीतच्छायैश्च तरुभिलताभिश्च सुगन्धिभिः ॥ पद्मखण्डैश्च विविधैः शुशुभे दिव्यगन्धिभिः ॥ ५६ ॥ काञ्चनापीडजयना स्फाटिकान्तरमेखला ॥ पद्मेणुसिता पीता चकवाकावतंसिका ॥ ५७ ॥ नीलगर्भ-सुकेशान्ता पुष्पसंचयसंकुला ॥ शोभते विप्रसर्पन्ती प्रमदेव विभूषिता ॥ ५८ ॥ सैषा गङ्गा फलं लेभे पुष्करेण समाहिता ॥ सुतपा चन्द्रविहिता लोकानां धारणे रता ॥ ५९ ॥ सरस्वती स्वैरव्यक्तैरधीते ब्रह्मादिनी ॥ पृष्टान्प्रयाता शैलेन्द्रे मन्दरे मन्दगामिनी ॥ ६० ॥ ऋद्धमयांश्चतुरो वेदा-न्यदैश्वर्यैर्भिरावृता ॥ यजुर्भिः सामभिश्चैव ग्रथिताच्छिक्षया तदा ॥ ६१ ॥

व्यक्तैः स्वैरर्थेति इति त्रयाणां श्लोकानां संबन्धः । सा लोकधात्री गङ्गात्वं प्राप्य पुष्करेण सख्यकाले सरस्वती भूत्वा व्यक्तैः स्वैः अकारोकारमकारैर्वादिनी सविशेषजगद्वन्दन-
शीला अर्धाते प्रामोति किं जलं विराट्सूत्रेशरूपमित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती पृष्ठात् मन्दरे प्रयाता पृष्ठं भ्रूघ्राणमध्यस्थं कारणं जलं मेरुपृष्ठारव्यं सर्वेन्द्रियदेवतावासभूतं ततो म-
न्दराख्यम् अर्वाचीनं स्थूलप्रपञ्चं वैवस्वतीमावं धयतित्यर्थः । यथोक्तं मन्त्रशास्त्रे योगपटले । हेमरूपो भुवोर्मध्ये मेरुस्तिष्ठति पर्वतः ॥ तस्याभितो महा पार्श्वं पञ्चाशच्छतयो-
जना ॥ लवणेशुमुद्रासापिदिक्षीरजलात्मभिः ॥ सिन्धुभिः सप्तभिर्द्विपैस्तत्सर्वैर्वाद्रियुगोत्तैः ॥ मन्दरः पारियात्रश्चेत्यादि ॥ ६० ॥ ऋद्धमयानीति । चतुरो वेदानकारो-
त्तमकारार्द्धमात्राख्यान् प्रत्येकं चतुर्भिः पादैरावृत्तान् अतएव ऋद्धमयान् यजुर्भिः सामभिश्च अथितान् । तुरीयस्य सर्वत्र संततत्वादनुक्तः । अयमर्थः । अकारादर्थः ।

अन्नासि भव आम्ससो वरुणः ॥ ६९ ॥ अपीति । कीटादीनामपि योग्यदेहात्त्या तपस्यधिकारोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ एवं शरीररूपा पृथिवी योगबलजालादिभावेन परिणम्य शब्दावाकारेण सर्वलोकहिताय भवतीत्युक्तम् । तथा शरीराभिमानी च शब्दस्यैव चरमं रूपं पराव्यमित्युक्तम् । एवं वाच्यवाचकयोरभेदात्सर्वद्वैतसिद्धौ मनोऽपधिको भेदव्यवहार इत्यपि समाहितम् । तत्रैवं सति जीवादय ईश्वरो नास्तीति प्राप्तम् । तन्निषेद्धुम् ईशादन्य एव जीवो नास्तीत्याह । विष्णुरिति । विष्णुः परमात्मा विष्णुत्वं भेदव्यवहार इत्यपि देहान्तरस्य चतुर्भुजस्य विमृष्ट विशेषणविसर्जनं तद्वन् । व्यापकेन रूपेण पाळयितुमशक्तश्चतुर्भुजं विग्रहं यज्ञादिभोक्तारं सर्वभूतनियन्तारं चाश्रितवा-
व्यापकत्वं प्राप्नोति देहान्तरस्य चतुर्भुजस्य विमृष्ट विशेषणविसर्जनं तद्वन् । व्यापकेन रूपेण पाळयितुमशक्तश्चतुर्भुजं विग्रहं यज्ञादिभोक्तारं सर्वभूतनियन्तारं चाश्रितवा-
नित्यर्थः । तेन च तान् आदित्यादीन् रक्षति । रुजूरुगवत् अधिष्ठानाधिकमध्यस्तं नास्ति अद्यस्तात्तु जीवादधिकोऽधिष्ठानभूत ईश्वरोऽस्तीति भावः ॥ ७१ ॥ एतदेवाह ।
पुष्करे इति । पुष्करे सर्वकार्यात्मके जगति विष्णुरेव नरनारायणादिरूपो भूत्वा रमते तपआदिलीलां करोति लोकशिक्षायै ॥ ७२ ॥ लीलामेवाह । सोऽगिरिति । स विष्णुः
गन्धर्वाः किन्नराश्चैव सनागाः सहचाम्भसः ॥ तपश्चरन्ति सहिताः पुष्करेषु मनीषिणः ॥ ६९ ॥ अपि कीटपतङ्गैश्च सह सर्वैः सरीसृपैः ॥ शोषय-
न्ति शरीराणि तपसोऽग्रेण यत्नतः ॥ ७० ॥ विष्णुर्विष्णुत्वमापन्नो देहान्तरविमृष्टवान् ॥ संरक्षति महायोगी सर्वैस्तान्सहचारिणः ॥ ७१ ॥ पुष्करे
रमते विष्णुर्विष्णुरेव द्विधा कृतः ॥ दीप्यमानः स्वतेजोभिर्विधूम इव पावकः ॥ ७२ ॥ सोऽग्निमनःसमुद्धतः पृथिवीं तापयन्निव ॥ प्रधावति समं
तेन मण्डलं दृशयोजनम् ॥ ७३ ॥ विरराजार्चिर्भिर्दत्तैः पृष्टतश्चावलम्बिभिः ॥ विशीर्णपार्थिवैर्भूमयूखैरिव दीपितः ॥ ७४ ॥ तस्याग्नेर्विस्फुलि-
ङ्गानां न शेकुलङ्घने रताः ॥ विप्रकीर्णस्य वसुधामयार्दागिव भार्करम् ॥ ७५ ॥ सोऽग्निर्दीप्य विभज्यांशून्विधूम इव पावकः ॥ ऋत्विग्भिर्ज्वलन-
प्रख्यैर्विक्रीयत इवाध्वरे ॥ ७६ ॥

मनःकल्पोऽग्निगार्हात्यादिरूपो भूत्वा पृथिव्यभिमानीनं पृथिवीदेहात्पन्न इच्छति । पृथिवीवाचरन्त्या पुरुषः पृथिवीति व्युत्पन्नेः । देहिनं तापयन् कनकवन्निर्दिष्टं कुर्वन्
अग्निहोत्रादीनां ततश्च तेन पृथिव्या पुरुषेण समं दशयोजनं ब्रह्माण्डमण्डलं धावति तस्मै फलं ददातु । प्राज्ञेनासंपरिष्वक्तः उत्सर्जयतीति जीवस्य लोकान्तरगमने तस्मादित्यश्रुतः ।
स्वयमेव कर्मतदङ्गरूपो भूत्वा जीवित्यस्त्यहोक्तं गतिं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ विरराजेति । पृष्टतः चात्सर्वतः विशाणो नाशितः । पार्थिवः पृथिव्या अपत्यं पार्थिव-
देहात्सत्त्वादी तस्य भवः सामर्थ्यं यैस्तैः । मोहसामर्थ्यं देहादिरित्यर्थः । तेमप्युल्लेखिणोऽग्निर्विग्राजेति ॥ ७४ ॥ तस्येति । अग्नेर्विष्णुरूपस्य रताः विषयासक्ताः यथा भार्करं लङ्घयितुं न
समर्थाः तथा विस्फुलिङ्गानां ब्रह्मादिरूपाणां लङ्घने न शक्नुः । कीदृशं भार्करं वसुधामयार्दां पृथिव्याः परिच्छेत्ताम् ॥ ७५ ॥ सोऽग्निः
दीप्य विपुलं प्रकाशं कृत्वा अंशून् रश्मीन् विभज्य इव्यदेवतादिरूपेणैकया कृत्वा स्थितः सन् ऋत्विग्भिर्विक्रीयते विविधं क्रीयते सोमकृपितिः सोमरूपाः सन् क्रीयते ॥ ७६ ॥

सोमिः तत्र अध्वरे तिष्ठते इव्यदेवतादिरूपेण प्रकाशते । यावत् नियमस्य क्रतोः समापनं तावत् । धूमागतो धूमप्राप्तो निर्युम इत्यर्थः । स एव चाग्निः फलरूपेण यावद्विष्णुकर्मं पृथिव्यन्तरिक्षदुर्पर्यन्तं प्राप्तो गतः । विष्णुरेव लोकहितार्थी सर्वकृततद्भूतफलरूपोऽदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ रक्षामिति । तमेव रक्षां कृत्वा स्थितं विष्णुं न विद्यात् न क्रोपि जानाति । स तु विष्णुर्व्यापी तादग्निसवश्च योगेन शतशरीरो भूत्वा बलाहके मेघे तिष्ठतीति बालाहको नाग एव भवतो मेघानां भेत्ताभवत् । यज्ञफलं वृष्टिरूपमप्ययमेवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ तमिति । तं विष्णुम् अग्निं जाठरम् अतएवात्मसंस्पृष्टं देहानस्थम्, अहं वैश्वानरो भूत्वेत्यादिसमृतेर्महामतिं दिव्यज्ञानप्रदं नागो वारिणा वर्षपेत्युन्नेरेण संबन्धः ॥ ७९ ॥

दहनं जाठरं वारिणा वारिजेनाद्यादिना । फलभोक्ता जीवोप्ययमेवेत्यर्थः ॥ ८० ॥ तत इति । भोक्तृत्वादेव कर्तृत्वाधिकारी सन् पुष्करे समष्टिब्रह्मणि आत्मानं व्यष्टयसिमानि न दहनं जाठरं वारिणा वारिजेनाद्यादिना । फलभोक्ता जीवोप्ययमेवेत्यर्थः ॥ ८० ॥ तत इति । भोक्तृत्वादेव कर्तृत्वाधिकारी सन् पुष्करे समष्टिब्रह्मणि आत्मानं व्यष्टयसिमानि न

सोमिधूमप्रागतस्तत्र तिष्ठते विपुलं तदा ॥ यावद्विष्णुः क्रमप्राप्तो नियमस्य समापनात् ॥ ७७ ॥ रक्षां कृत्वा स्थितं विद्याद्विष्णुर्विष्णुपराक्रमः ॥

भूत्वा शतशरीरो वै नागो बालाहकोभवत् ॥ ७८ ॥ तमग्निमात्मसंस्पृष्टं लेखिहानं महामतिम् ॥ प्रतिप्रवृत्तं तेजोभिभूतानां हितकाम्यया ॥ ७९ ॥

वारिणा सुखशीतेन प्राणिनां प्राणवर्द्धनः ॥ न्यपिच्छदहनं तत्र नागो बालाहकस्तदा ॥ ८० ॥ ततः सिद्धगणैर्जुष्टः पुष्करे तप्यते तपः ॥ संहृत्य मन-

सात्मानं महायोगी महाबलः ॥ ८१ ॥ पादगात्राणि संहृत्य मनो मूर्ध्नि विधारयत् ॥ अचलं स्थानमासाद्य तूष्णींभूतो बभूव ह ॥ ८२ ॥ एष ध-

र्मो हि धर्मानां नोपधानविकल्पितः ॥ हितः सर्वेषु भूतेषु इह चासुत्र चोभयोः ॥ ८३ ॥ अथ दैत्या हतास्तत्र समागम्योद्यतायुधाः ॥ मायाप्राप्तैर्व-

हुर्विधैर्नगरभिसंवृताः ॥ ८४ ॥ अग्निं दैत्याः पर्वताग्रैरभिघ्नन्ति परंतप ॥ ज्वलन्तं ज्वलनप्रख्या महाकाया महाबलाः ॥ ८५ ॥ मेधीभूताश्च मा-

याभिर्वर्धन्ति बलदर्पिताः ॥ तस्मिन्नैवाभिसंघाते संसंघातं महाबलम् ॥ ८६ ॥ ते शैलास्त्वर्चिषा दुग्धाः शतशोथ सहस्रशः ॥ युगान्ते प्रमुरादित्यः

प्रजा इव दिद्यक्षति ॥ ८७ ॥ न शंकराग्निं दैत्यास्ते मायाभिर्मुखमुद्यतम् ॥ आदित्य इव दीप्यन्ते नभः सूर्योदये यथा ॥ ८८ ॥

संहृत्य प्रविष्टाप्य तपस्तप्यते । बलं वैराग्यम् ॥ ८१ ॥ पादगात्राणि पादादीनि गात्राणि पूर्वोक्तरीत्याधोभस्तनमुपरितने संहृत्य मूर्ध्नि सहस्रारे अचलं परमशिवाख्यम्

॥ ८२ ॥ एष इति । नोपधानविकल्पितः निरुपाधिः स्वभावासिद्ध इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ अत्रापि योगोपसर्गा उपस्थिताः परिहर्तव्या इत्याह । अथेत्यादिना । दैत्याः क्रमादयः

हताः पूर्वं योगास्मात् प्राक् निर्जिताः अपि तत्र समाधिकाले उद्यतानि आयुधानि अस्त्रादीनि येनै । नागैः शरीरैः ॥ ८४ ॥ अग्निं योगिनि दैत्याः

पर्वताग्रैः दिव्यवनितादिशरीरैः प्रदर्शितैः ज्वलन्तं चिन्मात्रं ज्वलनप्रख्याः चिन्मात्रा एव न तु भौतिकाः मानसा इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ मेधीभूता इत्यादयः

सप्तार्थाः श्लोकाः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ ९० ॥ नाग इति । एवं योगोपसर्गान् जित्वा स्थितं योगिनं पूर्वोक्तो यज्ञादिफलरूपो धर्मो वृष्ट्यादिद्वारेण यतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ नागो वृष्ट्यधिष्ठात्री देवता द्विजेभ्यो वदन्द्वारा उक्तैर्मन्त्रैः प्रेरितः सन् विप्रजं जन् ब्राह्मणमन्ततिस्तत्लोकं विगतप्रजं वा नैष्ठिकम् ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टाकायाम् अष्टाविंशति-
तमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ योगविघ्नविघाताय कर्मण्येवाचरेदिति ॥ त्रयोविंशे पुराकल्पमुखेनैतत्प्रसाध्यते ॥ १ ॥ ततः अचलं स्थानमासाद्य तूष्णींभूतो बभूव हेति प्राप्तप्राप्य-
स्य योगिनस्तूष्णींभावा उक्तस्तेन प्रयोजनाभावात्सर्वप्रवृत्तिरन्यो योगी स्यादिति मन्वानो जनमेजय उवाच । संयुज्यति । तपसा योगेन ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मवेगेन तूष्णींभावा

विहितैरुद्यमैः सर्वदेव्या भयपराक्रमाः ॥ गन्धमादनमासाद्य निपण्णा नगमूढनि ॥ ८३ ॥ स चाग्निर्वैष्णवलोकेविद्युद्भिः सह संगतः ॥ अन्तरिक्षच-
रान्देव्यान्निर्देहान्विचरन्दिवा ॥ ९० ॥ नागो बालाहकश्चैव मेघसंघातमागतः ॥ मुमोच सलिलं भूमौ पर्जन्य इव वृष्टिमाच ॥ ९१ ॥ मन्त्रैः संचोदितो
नागो द्विजेभ्यो वदुनोद्भूतैः ॥ मुमोच तोयसंघातं मानयन्विप्रजं जनम् ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि अष्टाविंशतित-
मोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ८४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ संयुज्य तपसा देवाः किमकुर्वन्ततः परम् ॥ नहि तद्विद्यते लोके तपसा यत्र लभ्यते ॥
॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ दीक्षां समास्थाय सर्वे विष्णुमया गणाः ॥ पुष्करादाग्निमुद्भृत्य प्रणीय च यथाविधि ॥ २ ॥ जुहुवुर्मन्त्रविधि-
ना ब्राह्मणा मन्त्रचोदिताः ॥ हविषा मन्त्रपूतेन यथा वै विधिरव च ॥ ३ ॥ स चाग्निर्विधिवत्तत्र वर्धते ब्रह्मतेजसा ॥ तेजोभिर्वहुलीभूतः प्रभुः पुरुष-
विग्रहः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्ड इति ख्यतो वपुषा निर्देहन्निव ॥ दिव्यरूपप्रहरणो ह्यसिचर्मयनुर्धरः ॥ ५ ॥ सगदो लाङ्गली चक्री शरी-
चर्मो परश्वधी ॥ शूली वज्री खड्गपाणिः शक्तिमान्वरकामुकः ॥ ६ ॥ विष्णुश्चक्रधरः खड्गी मुसली लाङ्गलायुधः ॥ नरो लाङ्गलमालम्ब्य मुसलं
च महाबलः ॥ ७ ॥

ह्यथापि योगी पूर्ववासनकर्मण्येव यज्ञादीनि करोतीति पुरा सहापथवाद्दमुखेन दर्शयन्वैशम्पायन उवाच । अथेति । दीक्षामपरिच्छेदप्राप्तिलक्षणां रूपान्तरप्राप्तिम् । विष्णुमयाः
ब्रह्म यथाग्निमित्युपलक्षणम् । सर्वमपि द्रव्यं यज्ञियं पुष्कराख्यं जगत्कारणमयमेवेति सूचयति, ब्रह्माणं ब्रह्महविरिति गतीकदृष्ट्या सिद्धा कर्माणि चक्रुरित्यर्थः । जुहुवुरित्यग्नि-
मेण संबन्धः ॥ २ ॥ मन्त्रैः प्रकाशितं प्रयोगकालेपि स्मरितं पूतं च ॥ ३ ॥ स चेति चतुर्भिरेष्टयोगध्यानम् ॥ ४ ॥ असिचर्मणी खड्गखेटके धनुश्च धारयन् ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ अस्यादिवज्रान्तैः षोडशभिरायुधैः । षोडशभुजो नारायणः लाङ्गलमुसलायुधो नरः ॥ ७ ॥

योगबलप्राप्तानि वज्रादीनिन्द्रादिस्त्वर्कपरान्याह । वज्रमिति ॥ ८ ॥ आपः वरुणः ॥ ९ ॥ विश्वकर्मा त्वष्टुरेव मूर्तिर्देवः ॥ १० ॥ विष्णुरपि इन्द्राय सूर्याय रुद्राय च रथं प्रादात् । सर्वं योगप्रज्ञावकल्पितम् ॥ ११ ॥ छन्दोमिधेयैः प्रदर्शितरीत्या ॥ १२ ॥ वनादव्ययात् पुष्कराख्यात् शरीरांशं समुद्रस्य घृतताशब्दार्थं सेनाम् ॥ १३ ॥ सूर्यस्य रक्षाणां च स्थित्यै वामकल्पयत् यथा दिवा पूज्यः इन्द्रः ॥ १४ ॥ स इति । प्रसिद्धो ब्रह्मरूपी विष्णुः तम् अमुरेषु इन्द्रेण समाहितं निपातितं दण्डम् उचितं निर्विकारं यथा स्यात्तथा जग्राह अन्तेने तान्प्रति अन्तर्धानं च गतवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ दितेः पुत्रा अपि तमसा शिक्षया च युक्ता अपि विकारैः कामादिभिः ॥ १७ ॥ अप्र-

वज्रमिन्द्रतपोयोगाच्छतपर्वाणमक्षिपत् ॥ रुद्रः शूलं पिनाकं च मनसाधारयदुवि ॥ ८ ॥ मृत्युदण्डं पाशमापः कालः शक्तिमगृह्णत ॥ जग्राह पर-
शुं त्वष्टा कुबेरश्च परश्वधम् ॥ ९ ॥ निर्विकारैः समायुक्ताः शतशोथ सहस्रशः ॥ विश्वकर्मा च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बहु ॥ १० ॥ इन्द्रयाशि-
रथं प्रादात्सूर्याय च प्रतापिने ॥ परमात्मा ददौ कृष्णो रुद्राय च महात्मने ॥ ११ ॥ छन्दोभिरेव त्वष्टा च स चकाराथ वाहिनीम् ॥ विश्वकर्मा
विमानानि चकार बहुभिः क्रमैः ॥ १२ ॥ शरीरांशं समुत्पत्य विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ पुष्करात्पर्वणि वनात्पुतनार्थं प्रवर्तयत् ॥ १३ ॥ द्यां चैव
सर्वं क्रक्षाणां वाचा वै समकल्पयत् ॥ यया स पूज्यः संग्रामे शत्रून्निर्विभेदे रणे ॥ १४ ॥ स तं दण्डं समुचितं निर्विकारं समाहितम् ॥ ब्रह्मा जग्राह
विधिना अन्तर्धानगतः प्रभुः ॥ १५ ॥ स्वैः प्रभावैश्च विधिनासोऽन्नग्राहं चतुर्विधम् ॥ ऐन्द्रमाश्रयेवायव्ये रौद्ररौद्रेण वर्चसा ॥ १६ ॥ एभिर्विकारैः
संयुक्ता दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ तपसा शिक्षया चैव स्वास्त्रैः प्रहरणैरपि ॥ १७ ॥ बलेन चतुरङ्गेण वीर्येण सुसमाहिताः ॥ अप्रघृष्या रणे सर्वे सम-
पद्यन्त वै तदा ॥ १८ ॥ ते विहाय गुहामध्ये सभाण्डोपस्करे रथे ॥ मन्दरस्य गिरेः पादे विचेरुर्वसुधातले ॥ १९ ॥ चतुरङ्गं बलं सर्वं संहत्य त-
मसः प्रभुः ॥ विष्णुरेव महायोगश्चचार वसुधातले ॥ २० ॥ भूयोऽन्यत्तप आसेदुश्चरन्तो ब्राह्मणैः सह ॥ तैश्च सर्वैः सुरगणधर्मैर्चरनिवासिभिः ॥
॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धृष्याः समपद्यन्त संपन्नाः । एकत्वमार्षम्(?) ॥ १८ ॥ ते दितेः पुत्राः गुहाः गुह्यानि मूत्रावात्सकानि स्वरूपाणि विहाय रथे सभाण्डोपस्करे इति भोग्यवस्तुसहितमध्यं निषण्णाः
सन्तः मन्दरस्य स्थूलकार्यस्य पादे एकदेशे विचेरुः । पृथ्व्या ऊर्ध्वगतिं न लेभिरे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तमसः कार्यम् आसुरं बलं संहत्य विष्णुरेव बलिष्ठ इत्यर्थः । आसुरं कर्म
क्षययुक्तमिति भावः ॥ २० ॥ भूय इति । आसेदुःसुराः ब्राह्मणैः सुरैश्च सार्धम् तदपि तमःकार्यत्वाच्चरन्ति सात्त्विक एव धर्मो मुमुक्षुभिः आदत्तव्य इति भावः ॥ २१ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

प्रापुर्योगफलं मोक्षं सात्विका नतु तामसाः ॥ तुल्यश्रमा अर्पित्येतच्चतुर्विंशतिमर्थयते ॥ १ ॥ मनः सिन्धुर्मतिः शैलः शमकामौ सुरासुरौ ॥ अप्यासो मन्थनं मुक्तिः सुधा धात्राह रूपकैः ॥ २ ॥ एवं तामसस्य जनस्य पुनः पुनः संसारप्राप्तिं श्रुत्वा दयया तेषां गतिं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच । ब्रह्मन्निति । खिले अयःशुद्धुतुल्ये महाग्रहे महत्यज्ञाने हृदयशाल्ये सति अविनाशे निर्मोक्षे च कथं दुःखपरम्परामग्ना आसन्निति ॥ १ ॥ प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेव स्थापिताः प्रजाः क्रमेण चिचशुद्धिं प्राप्य मुच्यन्त इति विविधवैशम्पायन उवाच । अभ्यपिञ्चत् राज्ये राज्यसोऽपि राज्याय राजकर्मणे प्रजानां धर्म एव पालनीयतया परायणं यस्य स तथा ॥ २ ॥ ३ ॥ सत्यप्राप्तेन परमेश्वरोऽपि तेन ईश्वरानुग्रहेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वधर्मस्थान्त्वमपि प्रजासु ये विष्णुभक्तस्त एव मुक्तिमाजो

जनमेजय उवाच ॥ ब्रह्मन् खिले वर्तमाने निर्मर्यादे महाग्रहे ॥ अविनाशे च भूतानां कथमासन्नग्रस्तदा ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ अभ्यपिञ्चत्पृथुं दैन्यं पुरा राज्ये प्रजापतिः ॥ राज्याय ऋषिभिः सार्धं प्रजाधर्मपरायणः ॥ २ ॥ एष नः परमो राजा सानुरागादजायत ॥ त्रेतायां संप्रवृत्तायामन्योन्यमनुजलिपरे ॥ ३ ॥ एष नो वृत्तिदाता च विप्राणां च प्रवर्तिता ॥ निर्माता सर्वभूतानां सत्यप्राप्तेन कर्मणा ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरं देवा गन्धमादनसानुषु ॥ बहुभिर्नियमैः श्रान्ता निपण्णा गिरिसानुषु ॥ ५ ॥ अथ गन्धं समासाद्य समन्ताद्देवमानवाः ॥ माधवे समयं प्राप्ते तेन गन्धेन दर्पिताः ॥ ६ ॥ पुष्पमात्रस्य यद्द्वैतं मारुतेन विसर्पितम् ॥ मनोऽग्राहि सुखं सर्वं पार्थिवं गन्धमुत्तमम् ॥ ७ ॥ ते दैत्यास्तेन गन्धेन किञ्चिद्भिस्मयमागताः ॥ प्रसन्नमनसो भूत्वा परं सौख्यमुपागताः ॥ ८ ॥ उचुश्च सहिताः सर्वे तेन गन्धेन दर्पिताः ॥ पुष्पमात्रस्य यद्द्वैतं किं तस्य फलतो भवेत् ॥ ९ ॥ अनुमानेन विज्ञेया विविधाः कर्मबुद्ध्यः ॥ शुभाश्वैवाशुभाश्वैव बुद्धिप्राणेन देहिनाम् ॥ १० ॥ तस्माद्द्वयं पयोमध्ये औपथ्यो निर्मथामहे ॥ मन्दरेण विशालेन बलिना कामरूपिणा ॥ ११ ॥

नान्ये योगशक्तेनापित्यमृतमथानाख्यायिकामुखेनाह । एतस्मिन्नित्यादिना ॥ ५ ॥ गन्धं कण्टकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिरिति किञ्चित् शुद्धधारणाफलम् । माधवे वसन्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्मबुद्ध्यः धारणेत्यानि ज्ञानानि शुभानि मुक्त्यर्थानि अशुभानि बुद्धिप्राणेन बुद्धिबलेन ॥ १० ॥ तस्मादिति । यस्मात् योगफलमतिश्रेष्ठमित्यनुमानेन निश्चितं तस्मात् पयो अमृतसाधनं ज्ञानं मध्ये समुद्रतुल्ये देहाभ्यन्तरे औषधीः औषधीसंभवं देहं निक्षिप्य मन्दरेण विवेकेन साधयामहे ॥ ११ ॥

एतदेव विशदयति । समुद्रमिति । सोमजं जलम् अमृतं तच्चामृतं पीत्वा सम्यगास्वाद कामरूपिणो भविष्याम इति शेषः । सहिताः सर्वे ग्रस्थिता अविद्यानाशार्थम् उबुक्ताः ॥ १२ ॥ विष्णुरिति । आराधितो विष्णुरेवास्माकम् अग्रणीयोगमार्गे ततो भविष्यति तावता च दिवं वसुधां च भोक्ष्यामः शत्रुभिः कामादिभिः सह स्थिताः अपि सत्यसंकल्पाः सत्यकामाश्च भविष्याम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ मूलं पित्रादयः । पत्रं भार्यादयः । शाखाः भ्रात्रादयः । पुष्पादिकम् अपत्यादि । तैः सहिताः सर्वे ग्रहान् ऐकाल्यग्रहं सुधां मोक्षं च गृह्णीमः । वसुधातले इत्यनेन गत्यपेक्षतां वारयति । अत्रैवेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । न तस्य प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवर्णयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति ॥ १४ ॥ देवाः मन्दरस्य प्रकम्पने वचनं वचः प्रभाष्य संकेतं कृत्वा गिरिपादयः गन्धमादनसानुजान् उद्धृत्येति योजना । गुरुशिष्यसंकेतपूर्वकं देहस्य प्रविलापने विषये उपदेशं प्राप्य ब्रह्मा-पठान्तर्गततत्तद्विषयेषु निमग्नता वासनाश्चोद्धृत्य ॥ १५ ॥ समुद्धर्तुं मन्दररूपं देहमुन्मूलयितुं परिणाहिभिर्विशालैर्बाहुभिरिव बाहुभिः प्राणाग्रामादौः प्रधानवन्तो मोदन्तीं कृत्स्नं ब्र-समुद्रमभिः संस्पर्शान्मज्जीमः सोमजं जलम् ॥ पीत्वा च सहिताः सर्वे ग्रस्थिताः कामरूपिणः ॥ १२ ॥ विष्णुरेवाग्रणीस्तेषां भविष्यति महाबलः । दिवं च वसुधां चैव भोक्ष्याम सह शत्रुभिः ॥ १३ ॥ समूलपत्रशाखाश्च सपुष्पाः फलशालिनः ॥ सर्वे ग्रहांश्च गृह्णीमः सुधां च वसुधातले ॥ १४ ॥ उद्धृत्य गिरिपादयो गन्धमादनसानुजान् ॥ प्रभाष्य वचनं दैत्या मन्दरस्य प्रकम्पने ॥ १५ ॥ समुद्धर्तुं प्रधानवन्तः कम्पयन्ति स्म मोदिनीम् ॥ नि-श्चयेन महावीर्यां बाहुभिः परिणाहिभिः ॥ १६ ॥ न शक्नुस्ते समुद्धर्तुं शैलेन्द्रं दनुवंशजाः ॥ निपेतुर्जानुभिर्धृष्टा विपुले पर्वतान्तरे ॥ १७ ॥ समा-धायात्मनात्मानं तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ पितामहं प्रपद्यन्ते शिरोभिः कामरूपिभिः ॥ १८ ॥ तेषां मनोभिलपितं ब्रह्मा सर्वत्रगो वशी ॥ ज्ञात्वा बहु-विधैर्वाक्पयव्याजहार सरस्वतीम् ॥ १९ ॥ अशरीरां अशिरस्थः परया वर्णसम्पदा ॥ सर्वलोकपतिर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ २० ॥ आदित्यैर्वसुभिश्चैव रुद्रैश्च समरुद्रणैः दिव्यैश्चैः सगन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगाथिभिः ॥ २१ ॥ समेत्य सहितैः सर्वैः शक्य उद्धरितुं गिरिः ॥ अमृताथै महातेजा धातुभिः समरञ्जितः २२ ॥ ब्राह्मणं कम्पयन्ति तदपि प्रविलापयितुं यतन्ते इत्यर्थः । कथापक्षे ऋजुरेवार्थः ॥ १६ ॥ न शक्नुः न शक्नुः न शक्नुः प्रयप्रयोगे हतोद्यमा बभूवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ समाधायेति । पि-तामहम् ईश्वरं शिरोभिः प्रपद्यन्ते शरणं गता इत्यर्थः । कामरूपिभिर्दिव्यैः । तथाच योगी ईश्वरं प्रणिधानफलभासनन्ति । ततः प्रत्यश्चेतनाधिगमोत्तरायासावश्चेति ॥ १८ ॥ तेषामिति युगम् । अशरीरां सरस्वतीं प्रणवरूपां नतु देवतां शरीरस्थान्तर्यामी परया वैषयादित्रिकात् परया निर्गुण्या सह बहुविधैः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादौकाल्प्यप्र-तिपादकैश्चैवैव्याजहार उपदिदेश ॥ १९ ॥ २० ॥ व्याहृतमेवाह । आदित्यैरिति त्रिभिः । आदित्यादौः प्राणाद्यभिमानिभिः ॥ २१ ॥ समेत्य मनसि एकीभावं प्राप्य गिरिः शरीराल्प्य उद्धरितुम् उद्धर्तुं मूलत उच्छेत्तुं शक्यः धातुभिर्वातादिभिः समं सर्वत्र रञ्जितः ॥ २२ ॥

ते सुरासुरगणाः सर्वे मनुष्यादयोपि गिरिं समुत्पादय हिमवतो रसं सारं देहिनां भोग्यं श्रयस्त्वनाभिमतम् वीरुथो वीरुद्रूपेण वासनासत्तत्तिरूपेण पश्यन्ति देहासङ्गभूत्याः हादा-
काशे । कीदृश्यो वीरुधः हस्तारूढाः करतलामलकवदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदिति । दैतेया अप्येतच्छ्रुत्वा श्रुतार्थानुष्ठाने प्रवृत्ता इति भावः ॥ २४ ॥ तथाज्ञाताश्च ये यत्र भ्रष्टा-
णमध्यादौ चके पुष्करस्य कृत्स्नकार्यस्य विन्यस्तं विन्यासावस्थानं तत्रस्थस्य लवणाम्भस आकीडभूता वभूवुः । वैराग्याभावात् पूर्वैकैविघ्नैरभिभूतत्वात् सलिलेन इतस्ततो
दोलायमाना वभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुरासुरेति । लवणाम्भसः जलम् अभूतं सम्पदात् इति द्वयोर्योजना । सहिताः भूत्वेति शेषः । पुष्करं सनालविलसत्कमलमादृशान्य-
न्यनदण्डः पुष्करं तत्स्थाने देहं कृत्वा मनःसमुद्रे वासनौषधीः संहृत्य तत्र तं देहं निक्षिप्य वासुकिं सर्पाकारं कुण्डलिनीं नेत्रं योगगान्धनक्षमं सहायं कृत्वा कुण्डलिनीमूलं
वन्धेनोद्धायेत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतावत्कृत्वापि सहस्रं समा इत्यनेकजन्यमाध्यत्वं मयस्य दर्शितम् । अथवा वासुकिवत् श्वेतं शुद्धसत्त्वमयं धर्मं वा सहायं कृत्वा मथितं जलं

सुरासुरगणाः सर्वे समुत्पादय महागिरिम् ॥ हस्तारूढाः प्रपश्यन्ति वीरुथो हिमवद्रसम् ॥ २३ ॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं सर्वेषामन्तिके तदा ॥ दैतेया
बाहुवलिनो मनोभिर्वाग्भिरेवच ॥ २४ ॥ विक्रीडभूता बहुधा वभूवुर्लवणाम्भसः ॥ यत्र पुष्करविन्यस्तः सहितैर्देवदानवैः ॥ २५ ॥ सुरासुरगणाः
सर्वे सहिता लवणाम्भसः ॥ मन्दरं पुष्करं कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च ॥ २६ ॥ समाः सहस्रं मथितं जलमौषधिभिः सह ॥ क्षीरभूतं समायोगादभूतं
सम्पद्यत ॥ २७ ॥ तज्जहुरसुराः पूर्वमाक्रान्ता लोभमन्युना ॥ धन्वन्तरिस्तथा मयं श्रीदेवी कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥ शशाङ्को विमलश्चापि समुत्तस्थुः
समन्ततः ॥ उच्चैः श्रवा हयो रम्यः पीयूषं तदनन्तरम् ॥ २९ ॥ पश्चाद्देवास्तदा दातुमुद्यता राहुमब्रुवन् ॥ नतु कोचित्पिबन्ति स्म दैत्या नैव च दानवाः ॥ ३० ॥

मनः क्षीरभूतं विशुद्धसत्त्वमयं भूतं सत् मायाया ऐकात्म्यवृत्त्याणादभूतं शुद्धचिन्मयमुक्तरूपं वभूवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तदित्यद्भम् । असुरा योगोपसर्गाः । जितोपसर्गस्य षट् योग-
सिद्धयो भवन्तीत्याह । धन्वन्तरिरिति । अत्र धन्वन्तरिशब्देन, लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वसौष्टवं चेति स्मृतिप्रसिद्धा लघुत्वादयो लक्ष्यन्ते । मयशब्देन मधुमत्यादयो
योगिचिन्मादकाः भूमयो योगशास्त्रप्रसिद्धा लक्ष्यन्ते । श्रीदेवीति ऋगादिखावदविद्यास्फूर्तिर्लक्ष्यते । कौस्तुभसर्वदेहस्य भास्वरत्वम् ॥ २८ ॥ शशाङ्कवद्देष्टृत्वादिगुणैरितराह्लाद-
कत्वम् । उच्चैः श्रव इति दूरश्रवणं दूरे दर्शनादिमत्त्वं च लक्ष्यते । पारिजातादिप्राप्यत्र दृष्टेन शुभगन्धादिमत्त्वं द्रष्टव्यम् । तेषामनन्तरं पीयूषं निर्विरोधकैवल्यम् । एतेषु मदामसु-
रान् प्रति गतम् । अन्यत्सुरान् प्रतीति पुराणान्तरात् द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ अथ राहोराख्यायिकासुखेन कपटविद्यार्थिनो विनाशमाह । पश्चादिति । कथापक्षे तु स्पष्ट एवार्थः ।
राहुमब्रुवन् राहुमुद्दिश्य परस्परविचारितवन्तः । न ल्विति । अयं तु पिबन्तीति भावः ॥ ३० ॥

राहोः कं शिर इत्यर्थः । अनिमुक्त इति सादृश्येक एकवाक्यम् ॥ ३१ ॥ तदिति । तदमृतं ज्ञानं पितृभिर्देवैर्मुनिभिश्चकारादन्यैश्च गन्धर्वादिभिरधिकारिभिः अनिमुक्तं नित्यमे-
 वितम् इन्द्रहस्तात्तदनादिशिष्योपशिष्यपरम्परया पृथिवी जहारा पृथिव्यां मानुषा अपि तत्तदग्रहणधिकारिण इत्यर्थः । अङ्कगता शिष्यत्वं प्राप्ता ब्रह्मवाक्यं वेदवाक्यं तत्त्वमस्यादि
 तेन चोदिता प्रचोदिता ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहा० खि० हारिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ पञ्चविंशे कूटशिष्योप्येति कालेन साधुताम् ॥ इति तदार्शयच्चाह
 हिरण्यकशिपोः क्रतुम् ॥ १ ॥ लक्ष्मीवान्मादीत्यस्य वित्तं हरति केशवः ॥ दयैवेति वक्तुं च तद्विद्वांसोपि वक्ष्यते ॥ २ ॥ निहते इति । मोहाद्विरस्ता दैव्याः किं चक्रुरिति
 चिच्छेदाथ हरिः संख्ये राहोश्चक्रण कं तदा ॥ अनिमुक्तं पितृगैर्मुनिभिश्च सनातनैः ॥ ३१ ॥ तदिन्द्रहस्तादमृतं जहारा पृथिवी स्वयम् ॥ जगा-
 माङ्कगता देवी ब्रह्मवाक्यप्रचोदिता ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ जनमेजय उवाच ॥ निहते
 दैत्यसंघाते विष्णोश्चातिपरक्रमे ॥ दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात् ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दानवा राज्यमिच्छन्ति पराक्रम्य महा-
 बलाः ॥ तप इच्छन्ति संहिता देवाः सत्यपराक्रमाः ॥ २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कालस्य महतो हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ यजते ब्रह्मणः क्षेत्रे
 प्राप्तैश्वर्यः स कामदः ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यजेद्ब्रह्मपुत्रेण राजसूयेन पार्थिवः ॥ क्रतुना दानवश्रेष्ठो वसुधायां महाफलः ॥ ४ ॥ गङ्गायमु-
 न्यामध्ये यदुद्वृद्धिपुलं तपः ॥ समेयुस्तत्र संहिता यजमान महासुरे ॥ ५ ॥ ब्राह्मणा वेदुर्विद्वंसो महावतपरायणाः ॥ यतयश्चापरे सिद्धा योगधर्मेण
 भारत ॥ ६ ॥ मुनयो वालखिल्याश्च धन्या धर्मेण शोभिताः ॥ बहवो हि द्विजा मुख्या नित्या धर्मपरायणाः ॥ ७ ॥ ऋषयश्च महाभागा विप्रैः पूज्याः
 सहस्रशः ॥ विपुलैश्च विभवैर्हियमाणैस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ शुक्रस्तु सह पुत्रेण दैत्यं याजयते प्रभुः ॥ हिरण्यकशिपुं मध्ये गणानां प्रभवः प्रभुः ॥ ९ ॥
 हिरण्यकशिपुश्चैव व्याजहार सरस्वतीम् ॥ कामाद्वरं ददातीति तद्वै संप्रतिपद्यताम् ॥ १० ॥ विष्णुर्वात्मनरूपेण भिक्षां तां प्रतिगृह्णाति ॥ हिरण्यक-
 शिपोर्हस्ताद्वै पदे पदमेव च ॥ ११ ॥ ततः क्रमिन्तुमारमे विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ त्रिहोत्रैकान्मुनिभिः क्रान्तैर्दिव्यं वपुरधारयन् ॥ १२ ॥
 प्रक्षस्य राज्यं चक्रुरित्युक्ते तेषां पुनर्मोक्षोस्ति न वेति पृष्टे उत्तरं तेषामपि योगोस्तीति ॥ १ ॥ २ ॥ ब्रह्मक्षेत्रं भूद्राणमध्यं तदेव गङ्गायमुनयोर्मध्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 ८ ॥ ९ ॥ हिरण्यकशिपुरिति । आख्यायिकाया अविवक्षितत्वात्तेन शब्देन बलिषेव ग्राह्यः । तस्य हि, यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हारय्यहमिति प्रतिजानता हरिणा कृ-
 पया ऐश्वर्यभ्रंशः कृतः सः अर्थ एवात्र विवक्षितः । तामसैरप्यारथित ईश्वरः कालेनैश्वर्याशं छिनत्तीति हरिभक्त्युत्कर्षः प्रदश्यते । व्याजहार वामनं प्रतीत्यपकृष्यते ॥ १० ॥
 प्रतिगृह्णाति प्रतिगृह्णाति । द्वे पदे पदं चेति त्रीणि पदानि ॥ ११ ॥ मुनिभिः प्राथ्यानिनि शेषः । क्रान्तैः क्रमणैः पदविव्याप्तैः क्रमिन्तुमारमे क्रान्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमैश्वर्यपदे विष्णुना नाशिते दरिद्रस्य इतरे मदाः स्वयमेव नष्टा भवन्ति । ततो बलिम् ऐन्द्रे पदे तुरीयतुरीये प्रत्यात्मानि कालान्तरे देवा अभ्यपिञ्चन् इत्याख्यायिकामनुसृत्य दर्शयति । हृतराज्येत्यादिना ॥ १ ॥ १४ ॥ लोकानामधिपे अधिपत्ये सुरा देवाः । बलिमिति शेषः ॥ १५ ॥ स बलिः तान् सुरान् ब्रह्मा वेदस्तदमृतं बलिना दत्तं हविः तेन बलिहृतेन संवृत इन्द्रः । सार्द्धश्लोकः ॥ १६ ॥ सत्यसंकल्पेन ब्रह्मविदा बलिना ब्रह्मबुद्ध्या भाविता देवादयस्तादृशा एव भवन्तीति ब्रह्मवित्सर्वोपकारीति तत् इत्यादिश्लोकद्वयार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सर्वैरिति । प्रकरणेन हरन्ति विषयान् प्रति इति प्रहरणानि इन्द्रियाणि । वह्निसंघैर्ब्रह्मतः उत्पन्नैश्चिन्मयैरित्यर्थः । मन्दराग्रे देहशैलस्याग्रे स्थितैः संयुक्ताः त्रयो लोकाः परां निवृत्तिं सुखं प्राप्ता इति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ षड्विंशे द्रोहिणं दक्षं शंभुदण्डेन हृतराज्याश्च दूतेयाः पातालविवरं ययुः ॥ ससैन्यगणसंबद्धाः सप्रासाः सासितोमराः ॥ १३ ॥ सयन्त्रलगुडाश्चैव सपताकारध्वजाः ॥ सचर्मवर्मकोशाश्च सायुधाः सपरश्वधाः ॥ १४ ॥ तथेन्द्रविष्णुसहिताः सद्यस्तेभ्युत्थिता गणाः ॥ अभ्यपिञ्चन्प्रमुदिता लोकानामधिपे सुराः ॥ १५ ॥ स तान्स्वधामुतेनाशु पितृत्वे समतर्पयत् ॥ ब्रह्मा तदमृतं दिव्यं महेन्द्राय प्रयच्छति ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव संवृतस्तेन कर्मणा ॥ १६ ॥ ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विषतां लोमहर्षणम् ॥ पितामहकरोद्धतं जनितप्रथमे पदे ॥ १७ ॥ तं श्रुत्वा शङ्खशब्दं तु त्रयो लोकाः समाहिताः ॥ निवृत्तिं परमां प्राप्ता इन्द्रं नाथमवाप्य च ॥ १८ ॥ सर्वैः प्रहरणैश्चैव संयुक्ता वह्निसंभवैः ॥ मन्दराग्रेषु विहितैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो महति वृत्तान्ते स्थिते राज्ये महोदये ॥ देवतानां मनुष्याणां सहवासोभवत्तदा ॥ १ ॥ एकतः समधीयन्ति संहिताः प्ररुदन्ति च ॥ स्वयं च भागं गृह्णन्ति यज्ञकर्मणि भारत ॥ २ ॥ प्राचेतसं ततो दक्षं दीक्षित्वा वै बृहस्पतिः ॥ वाजिमेधाय भगवानृषिभिः परिवारितः ॥ ३ ॥ तस्मिन्मातामहे यज्ञं दक्षस्याविदितात्मनः ॥ शामित्रमकरोदुद्रो भागाथै सह नन्दिना ॥ ४ ॥ रुद्रस्यैव हि तद्रूपं द्विधाभूतं तदोत्पत्त्या ॥ जातः परमधर्मात्मा नन्दी पुरुषविग्रहः ॥ ५ ॥

सत्ये ॥ न्यवेशयत्कियन्तस्तु बलौ भक्तेय्यनुग्रहः ॥ १ ॥ ईश्वरद्रोहिणाप्येष कृतो धर्मो महाफलः ॥ इति संदर्शयन्नाह षड्विंशे दक्षनिग्रहम् ॥ २ ॥ तत् इति । ततः सर्वेषां निवृत्तिप्राप्त्यनन्तरम् । देवा मनुष्याश्च ब्रह्मवित्त्वेन तारतम्याभावात्सहैव वासं चकुरित्यर्थः ॥ १ ॥ समधीयन्ति आत्मचर्यां कुर्वन्ति प्ररुदन्ति च प्रेम्णा स्वयं देवाः भागं मनुष्यैर्दत्तम् ॥ २ ॥ एवं सर्वेषु विद्वत्सु सत्सु विद्वान् दक्षः प्रचेतसः पुत्रो बृहस्पतिनानुगृह्यते स्मेत्याह । प्राचेतसमिति ॥ ३ ॥ मातामहे मातामहीये । दक्षद्रोहिणामेव सर्वे लोकाः संतानम् अतः सर्वेषां मातामहः । अविदितात्मनः शून्यस्य शामित्रं दक्षस्यैव पशुभूतस्य हिंसनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सत्यवचनैर्वेदवाक्यैः विहितं प्रकाशितम् तेनैव रुद्रेणैव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सपिताको देवः अन्तक इव उग्रायुधधरः सन् राज ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ रसान्तावलम्बिभिः रसनायाः अतं गजशुण्डावत् ग्रान्तम् अवलम्बने तादृशैः स्थितान् भक्षयन्ति ॥ १५ ॥ मुमुचुः उच्चिक्षिपुः । पशवः पशून् ॥ १६ ॥
 तेन योगेन राजेन्द्र यत्तद्वत् सनातनम् ॥ विहितं सत्यवचनैस्तैरेव परमात्मना ॥ ६ ॥ स्वरूपैश्चाप्यरूपैश्च विरूपाक्षैर्वेदोदरैः ॥ ऊर्ध्वनैर्महाका-
 यैर्विकेटवैर्मानस्तथा ॥ ७ ॥ शिखिभिर्जटिभिश्चैव त्र्यक्षैश्च शङ्खकूर्णभिः ॥ चारिभिश्चर्मभिश्चैव कूटमुदरपाणिभिः ॥ ८ ॥ सवण्टाधारिभिश्चैव
 मुञ्जमेखलधारिभिः ॥ सहस्तकटकैश्चैव स्वर्णकुण्डलधारिभिः ॥ ९ ॥ सडिण्डिमैः सभेरिकैः समुदङ्गैः सवेणुभिः ॥ एतैः परिवृतो देवो मखं तं
 समुपारुजत् ॥ १० ॥ सशङ्खमरुजैश्चापि सतालफलपाणिभिः ॥ उग्रायुधधरा देवः सपिताक इवान्तकः ॥ ११ ॥ विरराजान्चिभिर्दीप्तैर्मखं मखवतां वरः ॥
 कालाग्निरिव दीप्ताचिर्जगद्गुग्धुमिवोद्यतः ॥ १२ ॥ नन्दी पिनाकपाणिश्च जघ्नतुर्मखमुत्तमम् ॥ युगान्त इव कालाग्निः क्षिप्रं दग्धुमिवोद्यतः ॥ १३ ॥
 द्यूपमुत्क्षिप्य धावन्ति निशाचरगणास्तथा ॥ त्रासयन्मुनिसङ्घांश्च चारचर्मनिवासिनः ॥ १४ ॥ हवीष्यन्ये पिबन्त्येव जिह्वाभिस्ताम्रलोचनाः ॥ भक्ष-
 यन्ति पशून् न्ये रसान्तावलम्बिभिः ॥ १५ ॥ मुमुचुश्चापरे यूपान्पशवः प्रहरन्ति च ॥ वह्निमध्ये प्रसिञ्चन्ति वारिभिः प्रशमाय च ॥ १६ ॥ सोम-
 मन्ये जहुः केचिन्नैस्ताम्रजपोपमैः ॥ दुर्भान्केचिद्रुग्धुम्यन्ति हस्तैः पद्मदलप्रभैः ॥ १७ ॥ वभाञ्जरे च द्यूपाग्रांन्कलशांश्चापि चिक्षिपुः ॥ चिच्छिदुः
 काञ्चनान्वृक्षाञ्छोभार्थमुपकल्पितान् ॥ १८ ॥ विभिदुश्चैव बाणैस्ते मुमुचुश्च हिरण्मयान् ॥ लुलुपुश्चैव पात्राणि ममन्थुश्चारणीमपि ॥ १९ ॥
 अरुजंश्चैव प्राग्वशं लुलुपुश्च समाहिताः ॥ चखादिरे पुराडाशत्रुखाग्रैश्चावर्तिरे ॥ २० ॥ एवं दिवा च रात्रौ च भिद्यमानो महामखः ॥ चुक्रोश
 च महानादान् भिद्यमान इवार्णवः ॥ २१ ॥ धनुः सशरमादाय पूर्वदत्तं स्वयंभुवा ॥ कृतं क्रीचकवेणुभ्यां समरे सुमहारथः ॥ २२ ॥ प्रतिगृह्य
 महादेवः स शरैः समयोजयत् ॥ धनुर्विगृह्य जानुभ्यां जघनं स महाक्रतुम् ॥ २३ ॥ स विद्वस्तेन बाणेन खं समुत्पतितः क्रतुः ॥ मृगो भूत्वा नदं-
 मानो ब्रह्माणमुपधावति ॥ २४ ॥ शरेणाभिहतस्त्राणं न लेभे प्रशमं भुवि ॥ शरणार्थी ह्ययं प्राप्तः शरेणान्तर्गतेन च ॥ २५ ॥ तमुवाच मृगं
 ब्रह्मा शुभं सानुनयं वचः ॥ स्वरेणोत्तमवायेण गम्भीरेण सुभाषिणा ॥ एवंरूपो नभसि त्वं भविष्यसि महामृगः ॥ २६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महामखो मूर्तो भूत्वा महानादांश्चक्रोश ॥ २१ ॥ २२ ॥ धनुरिति । विगृह्य विनम्य जानुभ्यां स्थित इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अन्त-
 र्गतेन शरेण तुद्यमानः ॥ २५ ॥ स मृगरूपी यज्ञो मृगशीर्षजं सोमदैवत्यं नक्षत्रमभ्यवदिति दाप्यामाह । एवमिति ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ संचारभूतः प्रातःसंचारः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यच्चैतदित्यादिभिस्त्रिभिर्द्रव्यधनुष उच्यते। वर्षे वर्षकाले वर्षप्रदं वृष्टिप्रदाने चिह्नम् इन्द्रयुधम् इन्द्रधनुरिति लोके प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इन्द्रायुधमेव वर्णयति । चक्षुषी इति त्रिभिः । मनुष्यस्येमे मानुषे अवैक्षत अवैक्षताम्। मनसा संयकल्पितमिति कृतस्मस्यपि प्रस्तुतार्थस्य विशेषणम् ॥ ३२ ॥ एतत्सर्वं स्वमनुवृत्तान्तवत्कथ्यमानं रात्रौ अविद्यायां देहादिध्यात्माभिमानरूपायां सत्यां न प्रदृश्यत इत्याह । न त्विति । अविद्यानिवृत्तौ तु हादार्कायो सब्रह्मणि शुद्धब्रह्मोपलब्धिस्थाने संज्ञितं वागालम्बनत्वेन विद्यमानम् । दिनस्यैवाग्रे अविद्यारात्रेरपगमे कार्यं सर्वं घटादिकं सदा अतीतागतव्यवहितव्यवस्थायामपि प्रकर्षेण शब्दानुमानजसामान्यविषयज्ञानात् प्रकर्षेण विशेषार्थस्वरूपेण दृश्यते । यतस्तत्कार्यं महदेव ब्रह्मैवास्ति । नहि ब्रह्मणोतीतादित्वं संभाव्यत इति हादार्काशाख्ये कार्यदर्शने युक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥ भूमाविति । विजितश्च त्रिपर्वणे शूरेणानतपर्वणा ॥ तिष्ठन्नक्षत्रशिरसि सह रुद्रेण नित्यशः ॥ २७ ॥ सोमेन सह संयुक्तो ह्यक्षयेणाव्ययेन च ॥ दिवि संचारभूतो वै ताराभिः सह संगतः ॥ २८ ॥ ज्योतिर्भूतो ज्योतिषां त्वं ध्रुवश्चैव महाध्रुवः ॥ यच्चैतदधिरं दिव्यं क्षतजादभिनिःसृतम् ॥ २९ ॥ नभस्युत्पतितं चैव प्रवेगेन प्रधावतः ॥ क्षतजं बहुवर्णं च क्षेत्रं मण्डलसंज्ञितम् ॥ निमित्तभूतं भूतानां वर्षे वर्षप्रदं तथा ॥ ३० ॥ सुखं दुःखं च भूतानां दर्शने संप्रवर्तते ॥ इन्द्रियश्रवणाच्चैव नभसीन्द्रायुधोभवत् ॥ ३१ ॥ चक्षुर्षा मानुषे राजन्विस्मयात्समवैक्षत ॥ अद्भुतं बहुचित्रं च मनसा संप्रकल्पितम् ॥ ३२ ॥ ननु रात्रौ प्रदृश्यते खे सब्रह्मणि संज्ञितम् ॥ दिनस्यैव सदा त्वग्रे महत्कार्यं प्रदृश्यते ॥ ३३ ॥ भूमावेव समुत्तिष्ठेदाकाशे तु विलीयते ॥ क्षतशश्च समं सर्वे प्रधावन्ति प्रचेतसः ॥ ३४ ॥ भयाद्रुद्रस्य महतो धन्विनो वाणपाणयः ॥ नन्दी रुद्रगणैः सार्द्धं पिनाकी समतिष्ठत ॥ युगान्तकाले ज्वलितो ब्रह्मदण्ड इवोद्यतः ॥ ३५ ॥ विष्णुसंत्रासंभूतं प्रगृह्य विपुलं धनुः ॥ प्रातिष्ठत महाबाहुः पाणिना चक्रमादधत् ॥ ३६ ॥ गदां सघण्टामन्येन खड्गमन्येन पाणिना ॥ प्रगृह्य सोऽग्रतोतिष्ठदुद्राद्योद्यतपाणये ॥ ३७ ॥ ततः शृङ्गाग्रसंभूतं प्रगृह्य विपुलं धनुः ॥ शृङ्गं चाग्रतिमं लोके शरांश्चानतपर्वणः ॥ ३८ ॥ इयमविद्यारात्रिः भूमौ शरीरे सत्येवोत्थिता नहि तदभावे सत्यासंभवोस्ति रज्ज्वभावे तु आकाशे शून्ये लीयते कालत्रयेऽपि बाधिता भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्प्रचेतसः संवन्धिनो दक्षाः शतशश्च समं सर्वात्मिकं ब्रह्म देहात्सबुद्धिरूपविद्यानाशमात्रेणामिलक्षितं प्रति धावन्ति उपतिष्ठन्ति । शब्दाभिलष्यप्रपञ्चानन्तगुणितः प्रपञ्चो हादं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पूर्वलोकेस्य उत्तरार्द्धमुपजीव्य कथामनुसरति । स्यादित्येदं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शृङ्गाग्रसंभूतं शार्ङ्गम् । धर्माधिष्ठात्री देवता महाविष्णुः ज्ञानाधिष्ठात्री देवता सदाशिवः तयोः परस्परविरोधे आदित्यादयः विष्णुपक्षाः ज्ञानं द्विपन्ति । तथाच श्रुतिः । तस्मादेवां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति । अक्षरयोजना सप्ता ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रुद्र इति ॥ ४३ ॥ यतः सर्वात्माऽतो न चकम्पे ॥ ४४ ॥ उद्यतं शरम् ॥ ४५ ॥ स विद्ध इति । वज्रेणेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । यथा वज्रेण मन्दरस्य महासंधिवस्थानं चाल्यते तेनैव बाणेन रुद्रः नकम्पते । चालनं दूरापेतामिति भावः ॥ ४६ ॥ ततः रुद्रस्याकम्प्यत्वावगमानन्तरं ततः यतो विष्णुः कृष्णवर्णः महेशकण्ठे इन्द्रनीलमयवैषमकवल्कलस्ततो हेतोर्नालकण्ठोभावात् । इदमत्र आख्यायिकातात्पर्यम् । यद्यपि स्तोत्रत्रये ज्ञानस्य धर्मापेक्षास्ति उत्पन्नं च ज्ञानं धर्मं मूलत उच्छिन्नमिति तथापि विदुष एव धर्माधिकारात् ज्ञानस्यैव कण्ठे शिशुरिव धर्मो लब्धोऽस्तीति ॥ ४७ ॥ कथाप्रासङ्गाद्विज्ञातमेव स्तौति । अनादीति । दीव्यति प्रकाशयत्यर्थजनमिति चिन्मा-त्ररूप आत्मा देवः सच अनादिनिधनः नहि ज्ञानेन परिच्छेदं सर्वज्ञानस्य आद्यन्तौ प्रकाशयितुं क्षमते । कुतः कर्मणां कर्मोत्पादितानां महदादीनामचलत्वात् धर्मवज्जडत्वात् । विष्णुरग्रस्थितो भाति सबलः संहताञ्जलिः ॥ वद्धगोधाङ्गुलित्राणः सचन्द्र इव तोयदः ॥ ३९ ॥ आदित्या वसवश्चैव दिव्यैः प्रहरणैः सह ॥ विष्णु-मेवाभिमतः सर्वे तिष्ठन्ति ज्वलनप्रभाः ॥ ४० ॥ मरुतश्चैव विश्वे च रुद्रमेवाभिपेदिरे ॥ गन्धर्वाः किन्नराश्चैव नागा यक्षाः सपत्न्याः ॥ ४१ ॥ ऋष-यो न्यस्तदण्डाश्च उभयोः पक्षयोर्हिताः ॥ जपन्ति शान्तये नित्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ ४२ ॥ रुद्रः शूरेणाभयनत् विष्णुमेवाग्रणी रणे ॥ हृदि सर्वाङ्गसंधीषु तीक्ष्णग्रेण सुयन्त्रिणा ॥ ४३ ॥ न चकम्पे तदा विष्णुः सर्वात्मा ब्रह्मसंभवः ॥ नच रोपमना नित्यं वृतः सर्वैः षडिन्द्रियैः ॥ ४४ ॥ विष्णुश्च धनुरानम्य शूरेण समयोजयत् ॥ जघृदग्रे सुभोचाशु ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ४५ ॥ स विद्धस्तेन बाणेन महादेवो न कम्पते ॥ वज्रेण च महासंधिर्मन्दरस्य न चाल्यते ॥ ४६ ॥ ततः प्रसभमाप्लुत्य रुद्रं विष्णुः सनातनम् ॥ कण्ठे जग्राह भगवान्नालकण्ठस्ततोभवत् ॥ ४७ ॥ अनादि-निधनो देवो क्षमतां हि भवान्मम ॥ सर्वभूतागमाचार्यमचलत्वाच्च कर्मणाम् ॥ ४८ ॥ कर्मणां चैव कर्ता च विकर्ता चैव भारत ॥ अशेषत्वाच्च भूतानां सर्वभूतेषु चोत्तमः ॥ ४९ ॥ स्वयमेव हि यत्कर्म विधत्ते कर्मयोगिनिषु ॥ तयोः शुभतमो राजन्स्वयमेव तथाकरोत् ॥ ५० ॥

नहि जडेनाजडं प्रकाशयितुं शक्यं न तस्याद्यन्ताविति भावः । यतोहं सर्वेषां भूतानाम् आगमनमाचार्यं शङ्कं गुरुम्, ईशानः सर्वविद्यानामिति श्रुतिभसिद्धं त्वां वेद्मि । अतो मयाच ममापराधं क्षमतामिति योजना ॥ ४८ ॥ कर्मणां च कर्ता चिदात्मैव अहंकारादेः सत्ताप्रदत्वात् । विकर्ता विषमकर्ता अशेषत्वात् भूतानां दृशानामर्थानां शेषस्य शि-ष्यत इति शेषः कारणं तस्याज्ञानस्य कालत्रयेयभावात् सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु उत्तमो जीविशेषश्च निरुपाधित्वादुत्कृष्टतमो भवानेवेति शेषः ॥ ४९ ॥ स्वयमिति । कर्मयोगिनिषु कर्मणा लब्धनानाविधशरीरेषु स्थितः अन्तर्यामिहूणेन स्वयमेव कर्म विधत्ते करोति प्रयोजकतयेति यत् तत् तयोः कर्तृकारयित्रोरन्यः शुभतमो यः शुद्धरूपः स एव तथा नियमं पूर्वोक्तम् अकरोत् । निर्विशेषचिन्मात्रे एव जीवादिद्रुक् कल्पितमिति भावः ॥ ५० ॥

कथामनुसृत्योक्तमर्थं स्तौति । अन्तरिक्षादिति ॥ ५१ ॥ नन्दीत्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यं तु परमज्ञानं प्रत्यासन्नं महदध्यात्मज्ञानं नन्दितुल्यं तत् धर्मरूपस्य विष्णोर्न द्रावकं नहि तेन ज्ञानेनाविद्यामयेन कर्मक्षयः संभवति प्रत्युत कर्मणैव चित्तशुद्धयतिशये तस्य ज्ञानस्य स्तम्भो भवतीति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ विष्णुरिति । विष्णुः परमो धर्मी योगाख्यः शुद्धज्ञानैश्वर्यकर्म्यः स ब्रह्मसमो ज्ञानेन समानो भूत्वा । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति इति भावदुक्तेः । परमपुरुषार्थप्रदो भूत्वा तेजसः स्वरूपप्रकाशने क्षमया मोक्षमग्न्या मोक्षाख्यशान्त्या च समायुक्तः स्थानुत्वादिविशेषज्ञानमूदिति शेषः । सादृश्याको वाक्यम् ॥ ५४ ॥ किं कृत्वा एवंविधो भूतदाह । युगान्तेति । सकार्यमिविद्यां भस्मसात्कृत्वा स्वतः शान्तात्माऽव्ययः हरिः कर्मपाशाहरश्च सन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥ नन्वेवं योगेनैवेष्टासिद्धौ किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह ।

अन्तरिक्षाच्छुभा वाचः श्रूयन्ते परमाद्भुताः ॥ सिद्धानां वदुर्नमुक्ताः सनातन नमोस्तु ते ॥ ५१ ॥ नन्दी पिनाकमुद्यम्य बलवान् रुद्रसंभवः ॥ मूर्धन्यभिजयानजौ विष्णुं क्रोधेन मूर्छितः ॥ ५२ ॥ ततः प्रहसितो विष्णुर्नन्दो दृष्ट्वा सुरोत्तमः ॥ स्तम्भयामास भगवान्सर्वभूतपतिर्हरिः ॥ ५३ ॥ विष्णुर्ब्रह्मसमो भूत्वा तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ क्षमया च समायुक्तः स्थितः स्थानुरिवाचलः ॥ ५४ ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च ह्यजेयश्चाप्यरिदमः ॥ युगान्ताग्निसमो भूत्वा शान्तात्मा हरिरव्ययः ॥ ५५ ॥ प्रसन्नः कल्पयामास भागं रुद्राय धीमते ॥ विष्णुर्धर्मपरो नित्यं त्यक्तकामः सुरोत्तमः ॥ ५६ ॥ विष्णुना चैव राजेन्द्र स यज्ञः संधितः पुनः ॥ यथापक्षं च ते सर्वे गणास्त्वामन्महीपते ॥ तस्मिन्युद्धे महाघोरे विष्णु रुद्रस्य चैव ह ॥ ५७ ॥ यथापक्षं भवद्युद्धं दक्षयज्ञविनाशने ॥ विनाशश्चैव यज्ञस्य तदा लोके प्रतिष्ठितः ॥ ५८ ॥ सर्वभूतेषु राजेन्द्र हितो यज्ञः सनातनः ॥ दक्षो यज्ञफलं चैव प्राप्सवान्स प्रजापतिः ॥ ५९ ॥ इमां चोदाहृतां दिव्यां कथामिति स बुद्धिमान् ॥ श्रावयेद्यस्तु विप्रभ्यः शुचिः प्रयतमानसः ॥ ६० ॥

प्रसन्न इति । रोदयतीति रुद्रः अज्ञानं सर्वानर्थमूलं द्रावयतीति रुद्रः ऐकात्म्यबोधः तस्य भागोद्धेतव्यः योगेनात्मदर्शनज्ञानेनात्मबोधश्चेति तयोर्विषयविभाग इति भावः ॥ ५६ ॥ विष्णुर्नतेति । स रुद्रविद्रावितोऽनात्मज्ञस्य दक्षस्य यज्ञः विष्णुना श्रद्धामयेन सत्त्वेन ॥ ५७ ॥ यथेति । एवं सांख्ययोगयोः श्रवणासनोदिसहाययोः मिथो विरोधे सत्यपि यज्ञविनाशो ज्ञानस्यैवाभिहित उत्कर्षासूदिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ५८ ॥ यदाप्येवं तथापि ज्ञाने सन्नियत्योपकारित्वाद्यज्ञ एव हित इत्याह । सर्वेति । अन्यथा द्वारलोपात् ज्ञानमपि न सिध्येदिति भावः । तथातात्पर्यो दक्षोपि विष्णुनगृह्यदेव यज्ञफलपरम्परया तत्त्वज्ञानं प्राप्येत्याह । दक्ष इति । दक्षः प्रजापतिरिति समानधिकरणे प्रथमे ॥ ५९ ॥ यश्चैष इत्यादि । शेषः स्पष्टार्थः ॥ ६० ॥

अधीत्येति । इदं सर्वकथाल्लोकोक्तं सर्वमपि अध्यात्मानमधिकृत्यैव प्रवृत्तं शान्तं न वृथावादरूपम् । अधीत्य अर्थतः पाठतश्च देवलोकं आत्मस्वरूपे महीयते सुप्रतिष्ठितो भवति कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ यश्चैनमित्यादि । शेषः सप्तार्थः ॥ ६३ ॥ परैर्दर्शितः पन्थाः पौर्वाप्येक्षया मया ॥ यथाकथंचिदुच्यते सुविद्यः शोधयन्तु तम् ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ प्रादुर्भाव इति । अध्यात्मविद्यां समाप्य तत्तद्विद्वन्निशाय ईश्वरः शरणीकरणीय इति विदधानस्तस्य रक्षाद्वत्वे भक्तानुग्राहकत्वमाविष्करोति । वराहादिप्रादुर्भावे त्रयेणविष्णोर्व्यापकस्यापि वहेरिव काष्ठेषु लोके प्रादुर्भावः सतां विदुषां वाराहः प्रथम इति शेषः ॥ १ ॥ चरितं कार्यविधिं प्रवर्तकं हेतुं कारणं कर्मणां लीलानां गुणवद्भावं लोकोपकारित्वं लक्षणं गुणवन्त्वम् ॥ २ ॥ किमात्मकः किं यज्ञमयो अधीत्य सर्वमध्यात्मं देवलोकं महीयते ॥ एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ६१ ॥ पुराणे पौष्करे चैव मया द्वैपायनेरितः ॥ यथावदनुपूर्वैण संस्कृतः परमर्षिभिः ॥ ६२ ॥ यश्चैनमग्रं पुरुषं पुराणं सदा प्रमत्तः शृणुयाद्यथोक्तम् ॥ अवाप्य कामानिह वीतशोकः परत्र च स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावः पुराणेषु विष्णोर-मिततेजसः ॥ सतां कथयतां विप्र वाराह इति नः श्रुतः ॥ १ ॥ न जानतेस्य चरितं न विधिं नैव विस्तरम् ॥ न कर्म गुणवद्भावं न हेतुं न मनीषितम् ॥ २ ॥ किमात्मको वराहसौ का मूर्तिः कास्य देवता ॥ किमाचारः किंप्रभावः किं वा तेन पुरा कृतम् ॥ ३ ॥ एतन्मे संशयत्वेन वाराहं श्रुतिविस्तरम् ॥ यज्ञार्थं च समेतानां द्विजातीनां महात्मनाम् ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत्ते कथयिष्यामि पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ नाना-श्रुतिसमायुक्तं कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥ महावराहचरितं कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ ५ ॥ यथा नारायणो राजन्वाराहं वपुरास्थितः ॥ दंष्ट्रया गां समुद्र-स्थामुज्जहारारिसूदनः ॥ ६ ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतः ॥ श्रुचिः प्रयत्नवान् भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ ७ ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ नानाश्रुतिसमायुक्तं नास्तिकाय न कीर्तयेत् ॥ ८ ॥

योगमयो वा का मूर्तिः शरीरं भौतिकं मायिकं वा अस्य वराहस्याधिष्ठात्री देवता किं हरिहरी वा । आचारप्रभावौ पूर्वं निषेधमुखेन पृष्टाविति पुनः श्रुतमनूबते ॥ ३ ॥ द्विजातीनां च श्रुतिविस्तरं कथाविस्तरमित्यावर्तते ॥ ४ ॥ ५ ॥ चरितं तावत्संक्षेपाह । दंष्ट्रयेति ॥ ६ ॥ श्रुतिभिः, यस्य रूपं विभक्तमिवान्दुहो प्रविष्टां शरीरस्य मध्य इति आधाने वराहसंभारेण विनियुक्तान्वन्तस्तावत्यतीयते । यस्य वराहस्य रूपं विभक्तीश्वरः इमां पृथिवीं गृहां गूढस्थाने सलिलस्य मध्ये प्रविष्टाम् अविविदत् लब्धवानित्यर्थः । कैवैदेः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुराणमिति । अत्रैव उक्तवक्ष्यमाणरीत्या सांख्ययोगयोरन्तर्भावोस्ति कात्स्न्येन । तच्च विद्वत्तमैकोन्येयम् । इतरे तु कथापालमन्त्रोपजीविनः पण्डिताः पशव इति भावः ॥ ९ ॥
 किमात्मक इत्यस्योत्तरं विश्वात्मकोसावित्याह । विष्वेदेवा इत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अस्य रूपस्य सूर्यवदस्तोदयावाह । पूर्णं युगेत्यादिना यावदध्याय-
 समाप्ति । निर्वाणे अदर्शने उत्पाताः वज्रपातेनैत्रफुरणक्षूण्णकम्पादयः ॥ १४ ॥ त्रिशिवः अग्निवायुसूर्यरूपास्तिस्रः शिखा यस्य स तेजोधातुर्हिरण्यगर्भः वृषाकपिः हरिहरात्मा ।
 वर्षतीति वृषा कं जलं पिबतीति कपिः वर्षणशेषणयोः कर्तृति वा ॥ १५ ॥ हताचिरिति संधिरार्षः ॥ १६ ॥ १७ ॥ छन्दतः ईश्वरस्य इच्छातः । छन्दजा इति पाठे तदि-
 पुराणमेतदखिलं सांख्यं योगं तथैव च ॥ कात्स्न्येन विधिना प्रोक्तं योस्यार्थं ज्ञास्यते पुमान् ॥ १९ ॥ विष्वेदेवास्तथा साध्या रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ॥
 प्रजानां पतयश्चैव सप्त चैव महर्षयः ॥ १० ॥ मनःसंकल्पजाश्चैव पूर्वजाश्च महर्षयः ॥ वसवोऽप्सरसश्चैव गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ ११ ॥ दैत्याः पि-
 शाचा नागाश्च भूतानि विविधानि च ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा म्लेच्छादयो भुवि ॥ १२ ॥ चतुष्पदानि सर्वाणि तिर्यग्योनिगतानि च ॥
 जङ्गमानि च सत्त्वानि यच्चान्यजीवसंज्ञितम् ॥ १३ ॥ पूर्णं युगसहस्रान्ते ब्रह्मेहनि तथागते ॥ निर्वाणे सर्वभूतानां सर्वोत्पातसमुद्भवे ॥ १४ ॥ हिर-
 ण्यरेतास्त्रिशिखस्ततो भूत्वा वृषाकपिः ॥ शिखाभिर्विविधाँल्लोकान्संशोपयति देहिनः ॥ १५ ॥ दृढमानास्ततस्तस्य तेजोराशिभिरथतः ॥ विव-
 र्णवर्णा दग्धाङ्गा हताचिष्माद्भिराननैः ॥ १६ ॥ साङ्कोपनिपदा वेदा इतिहासपुरोगमाः ॥ सर्वविद्याथयाश्चैव सत्यधर्मपरायणाः ॥ १७ ॥ ब्रह्माणम-
 ग्रतः कृत्वा छन्दतो विश्वतोमुखम् ॥ सर्वे देवगणाश्चैव त्रयास्त्रिंशच्च कोटयः ॥ १८ ॥ तस्मिन्नहनि संप्राप्ते तं हंसं महदक्षरम् ॥ प्रविशन्ति महायोगं
 हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ १९ ॥ तेषां भूयः प्रविष्टानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ॥ यथा सूर्यस्य सततमुदयास्तमयाविह ॥ २० ॥ पूर्णं युगसहस्रान्ते
 कल्पो निःशेष उच्यते ॥ तस्मिन् जीवकृतं सर्वं निःशेषमवतिष्ठते ॥ २१ ॥ संहत्य लोकान्सर्वान्त्स सदेवासुरपन्नगाश्च ॥ कृत्वात्मगर्भे भगवा-
 नास्त एको जगद्गुरुः ॥ २२ ॥ यः स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः ॥ अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ २३ ॥ नष्टार्ककिरणे
 लोके चन्द्रास्मिन्निवर्जिते ॥ त्यक्तभूताग्निपवने क्षीणयज्ञवपटक्रिये ॥ २४ ॥

च्छतो जाताः ॥ १८ ॥ अहनि क्षयावसरे ॥ १९ ॥ तेषामिति । यथा प्रदेशान्तरस्थो भानुरस्मान्निरदृश्यमानोस्तं गत इत्युच्यते । एवं ब्रह्मादिनान्ते नारायणे लीनं जगत्प्रथमि-
 त्युच्यते । उपरिस्थैः मार्कण्डेयादीनां लयकाले तददूरे तदर्शनादिति भावः ॥ २० ॥ निःशेषप्रलयहेतूनां वाय्वादीनामप्यभावात् अवतिष्ठते भोगं न प्रयच्छति ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ तस्य सृज्यमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥

सर्वप्राणिनामचरे संचारहीने ॥ २५ ॥ संपति शेषे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कर्ता भूतानां विकर्त्ता भौतिकानां विश्वरूपेण
स्रष्टा धाता साधारणं कालादिह्रियं विधाता विशेषकारणकर्मरूपम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्रिदशैरिन्द्रियैर्यत्प्रकाश्यं तदनैव प्रकाशते

अपक्षिगणसंघाते सर्वप्राण्यचरे पथि ॥ अमर्यादकुले रौद्रे सर्वतस्तमसा वृते ॥ २५ ॥ अदृश्ये सर्वलोकेस्मिन्नभावे सर्वकर्मणाम् ॥ प्रज्ञान्ते सर्वसंपाते
नष्टे वैरपरिग्रहे ॥ २६ ॥ गते स्वभावसंस्थानं लोके नारायणात्मके ॥ परमेशी हृषीकेशः श्यनायोपचक्रमे ॥ २७ ॥ पीतवासा लोहितक्षः
कृष्णो जीमूतसन्निभः ॥ शिलासहस्रविक्रचं जटाभारं समुद्रहन् ॥ २८ ॥ श्रीवत्सकलिलं पुण्यं रक्तचन्दनभूषितम् ॥ वक्षो विभ्रन्महाबाहुः सर्वधु-
दिव तोयदः ॥ २९ ॥ पुण्डरीकसहस्रस्य मालास्य जुशुभे तदा ॥ पत्नी चैव स्वयं लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ ३० ॥ ततः स्वपिति धर्मात्मा
सर्वलोकापितामहः ॥ किमप्यमितविक्रान्तो निद्रायोगमुपागतः ॥ ३१ ॥ ततो वर्षसहस्रे तु पूर्णे स पुरुषोत्तमः ॥ स्वयमेव विभुर्भूत्वा बुध्यते विबु-
धाधिपः ॥ ३२ ॥ ततश्चिन्तयते भूयः सृष्टिं लोकस्य लोककृत् ॥ पितृदेवासुरनारान्परमेष्वेन कर्मणा ॥ ३३ ॥ ततश्चिन्तयतः कार्यं देवेषु स-
मिर्तिजयः ॥ संभवं सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥ ३४ ॥ कर्त्ता चैव विकर्त्ता च संहर्त्ता च प्रजापतिः ॥ धाता विधाता च तथा संयमो
नियमो यमः ॥ ३५ ॥ नारायणपरा देवा नारायणपराः क्रियाः ॥ नारायणपरो यज्ञो नारायणपरा श्रुतिः ॥ ३६ ॥ नारायणपरो मोक्षो नारायण-
परा गतिः ॥ नारायणपरो धर्मो नारायणपरः क्रतुः ॥ ३७ ॥ नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरं तपः ॥ नारायणपरं सत्यं नारायणपरं पदम् ॥ ना-
रायणपरो देवो न भूतो न भविष्यति ॥ ३८ ॥ स्वयंभूरिति विज्ञेयः स ब्रह्मा भुवनाधिपः ॥ स वायुरिति विज्ञेय एष यज्ञः सनातनः ॥ ३९ ॥
सदसच्च स विज्ञेयः स यज्ञः स प्रजाकरः ॥ यद्वदितव्यं त्रिदशैस्तदेव परीवन्दति ॥ ४० ॥ यच्च वेद्यं भगवतो देवा अपि न तद्विदुः ॥ प्रजानां
पतयः सप्त ऋषयश्च सहामरैः ॥ ४१ ॥ नास्यान्तमधिगच्छन्ति ततो नन्त इति श्रुतिः ॥ यदस्य परमं रूपं तत्र पश्यन्ति देवताः ॥ ४२ ॥ प्रादु-
र्भाषेषु संभूतं यत्तद्वर्त्तन्ति देवताः ॥ यन्न दर्शितवान्देवः कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४३ ॥ ग्रामणीः सर्वभूतानामग्निमासुरतयोर्गतिः ॥ तेजस्तपसश्चैव निधा-
नममृतस्य च ॥ ४४ ॥ चतुराश्रमवर्णेषु चतुर्होत्रफलाज्ञानः ॥ चतुःसागरपयन्तश्चतुर्गुणविवर्त्तकः ॥ ४५ ॥

अनेन यत्प्रकाश्यं स्वरूपं तदिन्द्रियाणि न गोचरयन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अग्निमासुरयोर्जडस्मादयोः गतिः गतिहितः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

संसारमुपसंहस्य स्पष्टं स्पृहयति । मुमोचेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ४४ ॥ सूत्रितमर्थं विवृणोति । जगदिति द्वादशभिः । प्रजापतेः समष्टिजीवस्य मूर्तिमयशरीररूपम् अपण्डम् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वमुखं विभेद ब्रह्मरन्ध्रद्वारा ततः पूर्वमुत्पन्नमिति । एकः पुनः शब्दो वाक्यालंकारे । पुनरन्यच्छिद्रमपि तत्र च जनयामास इत्यर्थः ॥ २ ॥ अष्टमेति । वाक्याणि पादाख्यच्छिद्रत्रयं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यं छिद्रपञ्चकम् । उपस्थस्य त्वपान एवान्तर्भावः ॥ ३ ॥ एतेषां विभागमेवाह । यदिति । परा गतिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिका यदधोद्वारद्वयं तद्रसायाः भ्रमेरतलं नरकं तत्पापकम् ॥ ४ ॥ यदण्डं शरीरमकरोत् दिवो व्याकृतात् कारणा-

तदेष संहृत्य जगत्कृत्वा गर्भस्थमात्मनः ॥ मुमोचाण्डं महायोगी धृतं वर्षसहस्रिकम् ॥ ४६ ॥ सुरासुराद्विभुजगप्सरोगणैर्महोषधिक्षितिधर्यक्ष-
गुह्यकैः ॥ प्रजापतिः श्रुतिधरक्षसां कुलं तदासृजजगदिदमात्मना प्रभुः ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रयस्त्रि-
ंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ जगदण्डमिदं पूर्वमासीत्सर्वं हिरण्यमयम् ॥ प्रजापतेर्मूर्तिमयमित्येवं वैदिकी श्रुतिः ॥ १ ॥ ततो वर्षसहस्रान्ते विभेदोर्ध्वमुखं विभुः ॥ लोकसंजननार्थाय विभेदधोमुखं पुनः ॥ २ ॥ भूयोऽथा विभेदाण्डं प्रभुर्वै लोकयोनिकृत् ॥ चकार
जगत्श्चात्र विभागं सर्वभागवित् ॥ ३ ॥ यच्छिद्रमूर्ध्वमाकाशं परा सुकृतिनां गतिः ॥ विहितं विश्वयोगेन यदधस्तद्रसातलम् ॥ ४ ॥ यदण्डमक-
रोत्पूर्वं देवलोकसिमृक्षया ॥ समन्तादपृथा यानि च्छिद्राणि कृतवांस्तु सः ॥ ५ ॥ विदिशस्ता दिशाः सर्वा मनसैवाकरोद्विधा ॥ नानारागविरागा-
णि यान्यण्डशकलानि वै ॥ ६ ॥ बहुवर्णधराश्चित्रा बभूवुस्ते बलहकाः ॥ यदण्डमध्ये स्कन्नं तद्गुणमासीत्समाहितम् ॥ ७ ॥ जातरूपं तदभवत्त-
त्सर्वं पृथिवीतले ॥ तस्य क्लृदाणवौघेन प्राच्छाद्यत समन्ततः ॥ ८ ॥ पृथिवी निखिला राजन्युगान्ते साभरैरिव ॥ ९ ॥ यच्चाण्डमकरोत्पूर्वं देवलो-
कचिकीर्षया ॥ तत्र तत्सलिलं स्कन्नं सोभवत्काञ्चनो गिरिः ॥ १० ॥ तेनाम्भसा प्लुताः सर्वा दिशश्चापदिशस्तथा ॥ अन्तरिक्षं च नाकं च यच्चा-
न्यर्त्तिकचिदन्तरम् ॥ ११ ॥ यत्र यत्र जलं स्कन्नं तत्र तत्र स्थितो गिरिः ॥ शैलैः समस्तेर्गहना विषमा मेदिनी भवत् ॥ १२ ॥

त तत्रैव च यानि च्छिद्राणि तानि ॥ ५ ॥ सर्वा विदिशाः दिशन्ति स्वं विषयं ग्राहयन्तीति दिशाः इन्द्रियाणि च तानि च मनसैवोपाधिनारोद्रूपादिदिक्षुरासृजत् ।
द्विधेति स्थूलसूक्ष्मविषयभेदात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ इदं गर्सोदकादन्यदण्डप्रभवेदकरूपं तस्य द्रवस्य क्लृदाणवौघेन आर्द्रादिभोरण प्राच्छाद्यत प्रच्छन्ना ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्यैव द्रव-
स्य वा कार्यमेवाह । यच्चेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं सृष्टियुज्ज्वला वाराहावतारबीजमाह । तैरिति । अयमर्थः ब्रह्माण्डमुत्पाद्य तद्भोदके समद्रूपे यो मण्डः क्षीरद्रुमतुल्यः सा पृथिवी । तवदयां शर आसीत् समहन्तस्ता पृथिव्यभवादिति श्रुतेः । तस्यां यदण्डमेवेदकं पतितं तमेवाहिरामभूतस्य भारेण पृथिवी निमज्जति ॥ १३ ॥ महीतले महा अधस्तात् हिरण्यं स्वच्छम् ॥ १४ ॥ तैः सपर्वतजलौघैर्वहुयोजनविस्तृतैः ॥ पीडिता गुरुभिर्देवी पृथिवी व्यथिताभवत् ॥ १३ ॥ महीतले भूरि जलं दिव्यं नारायणात्मकम् ॥ हिरण्यं समुद्दिष्टं तेजो विमलरूपितम् ॥ १४ ॥ अशक्ता वै धारयितुमथः सा प्रविवेक्ष ह ॥ पीड्यमाना भगवतस्तेजसा तेन सा क्षितिः ॥ १५ ॥ पृथिवीं विंशतीं दृष्ट्वा तामधो मधुसूदनः ॥ उद्धारार्थं मनश्चक्रे लोकानां हितकाम्यया ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच । मत्तेज एव बलवत्समासाद्य तपस्विनी ॥ सरातलं विशेह्वी पङ्के गौरिव दुर्बला ॥ १७ ॥ धरण्युवाच ॥ त्रिविक्रमायामितविक्रमाय महानृसिंहाय चतुर्भुजाय ॥ श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १८ ॥ त्वयात्मना धार्यते वै त्वया संहियते जगत् ॥ त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ १९ ॥ यत्त्वया धार्यते किञ्चित्तेजसा च बलेन च ॥ ततस्त्व प्रसादेन मया पश्चात्तु धार्यते ॥ २० ॥ त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ॥ नहि तद्विद्यते रूपं यत्त्वया नतु धार्यते ॥ २१ ॥ त्वमेव पुरुषो वीर नारायण युगे युगे ॥ मम भारवतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ २२ ॥ तवैव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ॥ त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव शरणं गताम् ॥ २३ ॥ दानवैः पीड्यमानाहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ॥ त्वामेव शरणं नित्यमुपयामि सनातनम् ॥ २४ ॥ तावन्मेस्ति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुब्जिनम् ॥ शरणं यामि मनसा शतशोप्युपलक्ष्ये ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्धरणि कल्याणि शान्तिं व्रज समाहिता ॥ एष त्वामुचितं स्थानमनयामि मनीषितम् ॥ २६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ किंतु रूपमहं कृत्वा उद्धरामि वसुंधराम् ॥ २७ ॥ जले निमग्नां धरणीं येनाहं वै समुद्धरे ॥ इत्येवं चिन्तयित्वा तु देवस्तत्करणे मतिम् ॥ २८ ॥ जलक्रीडारुचिस्तस्माद्ग्राहं रूपमस्मरत् ॥ हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाभूदस्य भूमिमृत् ॥ २९ ॥ अधृष्यं सर्वभूतानां वाङ्मयं ब्रह्मसंमितम् ॥ दृश्योजनविस्तारमुच्छ्रितं शतयोजनम् ॥ ३० ॥ नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिरिवनम् ॥ महागिरिः संहननं श्वेतदीप्तोग्रदंष्ट्रिणम् ॥ ३१ ॥

तेन द्रवणेन पर्वतादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ रसातलस्यापि तलम् अधोभागः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ककुब्जिनं महारुक्मन्-
दृषोपमम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वेदपाद इत्यादिना यज्ञाख्यां तदधिष्ठानं देवतामाह ॥ ३४ ॥ ब्रह्मर्षिः प्रणवशिराः वेदाङ्गश्रुतिभूषणः षडङ्गकुण्डलः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ क्रियामयानि सत्राणि गवामयनानि घोणो नासिका यस्य उद्रतैव अन्त्राणि यस्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उपकर्म स्मार्त्त वेदोत्करणं तदेव ओष्ठस्य रुचकम् ओष्ठस्य भूषणं यस्य । विद्युदग्निप्रतीकाशमादित्यसमतेजसम् ॥ पीनवृत्तायतस्कन्धं दृप्तशार्दूलगामिनम् ॥ ३२ ॥ पीनान्नतकटीदेशं वृषलक्षणपूजितम् ॥ रूपमास्थाय विपुलं वाराहमर्तितं हरिः ॥ ३३ ॥ पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् ॥ वेदपादो ग्रूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चित्तिसुखः ॥ ३४ ॥ अग्निजिह्वो दुर्भरोमा ब्रह्मर्षी महातपाः ॥ अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ॥ ३५ ॥ आज्यनासः सुवस्तुण्डः सामघोषस्वरो महान् ॥ सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसङ्कृतः ॥ ३६ ॥ क्रियासत्रमहाघोणः पशुजालुर्मखाकृतिः ॥ उद्गात्रान्वो महालिङ्गो बीजोपिथिमहाफलः ॥ ३७ ॥ वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्पृक् विक्रमः सोमशोणितः ॥ वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवैगवान् ॥ ३८ ॥ प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरर्चितः ॥ दक्षिणाहदयो योगी महासत्रमयो महान् ॥ ३९ ॥ उपकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यवर्तभूषणः ॥ नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ ४० ॥ छायापन्नो सहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ भूत्वा यज्ञवराहसौ युगपत्प्राविशङ्कुरुः ॥ ४१ ॥ अद्भिः सञ्छादितामुर्वी स तामाच्छन्द्यजपतिः ॥ रसातलतले मग्नां पातालान्तरसंश्रयात् ॥ ४२ ॥ प्रभूलौकहितार्थाय दंष्ट्रग्रेणोज्जहार गाम् ॥ ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीधरः ॥ ४३ ॥ मुमोच पूर्वं सहसा धारायित्वा धराधरः ॥ ततो जगाम निर्वाणं मेदिनी तस्य धारणात् ॥ ४४ ॥ चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय शंभवे ॥ एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ॥ ४५ ॥ उद्धृता पृथिवी देवी लोकानां हितकाम्यया ॥ अथोद्धृत्य क्षितिं देवो जगतः स्थापनेच्छया ॥ ४६ ॥ पृथिवीप्रविभागाय मनश्चक्रम्बुजक्षणः ॥ रसातलगतामेवं विचिन्त्य स सुरोत्तमः ॥ ४७ ॥ ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक् वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ॥ समुद्धरद्धरणिमतुल्यविक्रमो महायशः लोकहितार्थमच्युतः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशो भविष्यपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ तस्यापरं जलौघस्य महती नौरिव स्थिता ॥ विततत्वात्तु देहस्य न ययौ संप्लवं मही ॥ १ ॥ ततः स चिन्तयामास प्रविभागं क्षितेर्विभुः ॥ समुच्छ्रयं च सर्वेषां पर्वतानां नदीषु च ॥ २ ॥

आवर्तो नाभिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ समुद्धरत् समुद्धार ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ अथा ॥ तस्य संप्लवं मज्जनम् ॥ १ ॥ २ ॥

विलेखनं मार्गान्नपनं लेखारूपेण प्रमाणं योजतः गतिं प्राङ्मुखादिमाहात्म्यं पावनत्वं विशेषं फलनारतस्यम् ॥ ३ ॥ चतुरन्तां चतुर्दलपञ्चाकाराम् । भरताः केतुमलभ्य
 प्रद्वन्धाः कुरवस्तथा ॥ पत्राणि भूमिपद्मस्य मर्यादा शैलजहात इति पुरणान्तरेकैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 विलेखनं प्रमाणं च गतिं प्रसवमेव च ॥ माहात्म्यं च विशेषं च नदीनामन्यचित्तयत् ॥ ३ ॥ चतुरन्तां धरां कृत्वा तथा चैव महार्णवम् ॥
 मध्ये पृथिव्याः सौवर्णमकरान्मरुपर्वतम् ॥ ४ ॥ प्राचीं दिशमथो गत्वा चक्रारोदयपर्वतम् ॥ अतयोजनविस्तारं सहस्रं च समुच्छ्रयम् ॥ ५ ॥
 जातरूपमयैः शृङ्गैस्तरुणादित्यसन्निभैः ॥ आत्मतेजोपुणमयैर्वैदिकभोगकल्पितम् ॥ ६ ॥ विविधांश्च महापद्मभ्यान्काञ्चनान्पुष्करक्ष्णः ॥ नित्य-
 पुष्पफलान्वृक्षान्कृतवास्तत्र पर्वते ॥ ७ ॥ अतयोजनविस्तारं ततस्त्रिगुणमायतम् ॥ चकार स महादेवः पुनः सौमनसं गिरिम् ॥ ८ ॥ नानारत्नसहस्राणां
 कृत्वा तत्र सुसंचयम् ॥ वेदिकां बहुवर्णां च संध्याभ्राभामकल्पयत् ॥ ९ ॥ सहस्रशृङ्गं च गिरिं नानामणिशिलतलम् ॥ कृतवान्वृक्षगहनं पाट्या-
 जनमुच्छ्रितम् ॥ १० ॥ आसनं तत्र परमं सर्वभूतगमरकृतम् ॥ कृतवान्नात्मनः स्थानं विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥ ११ ॥ भिक्षिरं च महाशैलं तुषा-
 रन्यसंनिभम् ॥ चकार दुर्गगहनं कन्दरान्तरमण्डितम् ॥ १२ ॥ शिशिरप्रभां चैव नदीं द्विजगणायुताम् ॥ चकार पुलिनोपतां वसुधारामिति
 श्रुतिः ॥ १३ ॥ सा नदी निखिलां प्राचीं पुण्यां मुहुरनुतोश्चिताम् ॥ शोभयत्यमृतप्रल्यमुक्ताशङ्खाविभूपितैः ॥ १४ ॥ नित्यपुष्पफलोपेतभृशदय-
 द्भिः सुसंवृतैः ॥ भूषिताभ्याधिक कान्तैः सा नदी तीरजद्रुमैः ॥ १५ ॥ कृत्वा प्राचीविभागं च दक्षिणायामथो दिशि ॥ चकार पर्वतं दिव्यं
 सर्वकाञ्चनराजतम् ॥ १६ ॥ एकतः सूर्यसंकाशमेकतः शशिसन्निभम् ॥ स विश्वच्छुभंतीव द्वौ वर्णौ पर्वतोत्तमः ॥ १७ ॥ तेजसा युगपद्भातं
 सूर्यचन्द्रमसाविव ॥ वपुष्मन्तमथो तत्र भाजुमन्तं महागिरिम् ॥ १८ ॥ सर्वकामफलैर्दृष्ट्वैतं रम्यैर्मनोरमैः ॥ चकार कुञ्जरं चैव कुञ्जरप्रतिमा-
 कृतम् ॥ १९ ॥ सर्वतःकाञ्चनगुहं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ऋषभप्रतिभं चैव ऋषभं नाम पर्वतम् ॥ २० ॥ हंसकाञ्चनवृक्षाढ्यं पुष्पहासं स स्पृष्टवा-
 न् ॥ महेन्द्रमथ शैलेन्द्रं अतयोजनमुच्छ्रितम् ॥ २१ ॥ जातरूपमयैः शृङ्गैः सपुष्पितमहाद्रुमम् ॥ मेदिन्यां कृतवान्देवः प्रतिकोभामिवचलम् ॥
 ॥ २२ ॥ नानारत्नसमार्कणं सूर्यन्दुसदृशप्रभम् ॥ चकार मलयं चाद्रिं चित्रपुष्पितयादपम् ॥ २३ ॥ मैनाकं च महाशैलं शिलाजलसमावृतम् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि शुभं चकाराचलमायतम् ॥ २४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अकरोदिति । शैलेन्द्रम् अस्ताचलमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 स त्विति । विभूयैषि रात्रावपि ॥ ४० ॥ लक्ष्म्याधिकं चन्द्रमण्डलं यथा तपता रविणा भाति एवं रविस्तेन पर्वतेनेत्यर्थः । अतएवाहि मध्याह्नार्कमग्निविस्थश्चन्द्र इव सूक्ष्मल-
 सहस्रशिखरं विन्ध्यं नानाद्रुमलताकुलम् ॥ नदीं च विपुलावतीं पुलिनशोणिभूषिताम् ॥ २५ ॥ क्षीरसंकाशसलिलां पयोधारामिति श्रुतिः ॥
 सुरम्यां तोयकलिलां विहितां दक्षिणां दिशम् ॥ २६ ॥ दिव्यां तीर्थशतोपतां सुवयन्तीं शुभाम्भसा ॥ दिशं याम्यां प्रतिष्ठाप्य प्रतीचीं दिशमा-
 गमत् ॥ २७ ॥ अकरोत्तत्र शैलेन्द्रं शतयोजनमुच्छ्रितम् ॥ शोभितं शिखरैश्चित्रैः सुप्रवृद्धैर्हिरण्मयैः ॥ २८ ॥ काञ्चनीभिः शिलाभिश्च गुह्याभिश्च
 विभूषितम् ॥ समकुलं सुर्यनिभैः शैलेस्तलैश्च भास्वरैः ॥ २९ ॥ शुशुभे जातरूपश्च श्रीमद्विश्ववैदिकैः ॥ पाँष्ट गिरिसहस्राणि तत्रासां संन्य-
 वेद्ययत् ॥ ३० ॥ मेरुप्रतिमरूपाणि वपुषा प्रभया सह ॥ सहस्रजलधारं च पर्वतं मेरुसन्निभम् ॥ ३१ ॥ पुण्यतीर्थगुणेपेतं भगवान्त्संन्यवेद्ययत् ॥
 षष्ठियोजनविस्तारं तावदेव समुच्छ्रितम् ॥ ३२ ॥ आत्मरूपोपमं तत्र वाराहं नाम नामतः ॥ निवेद्ययामास गिरिं दिव्यं वैदूर्यपर्वतम् ॥ ३३ ॥
 राजताः काञ्चनैश्चैव यत्र दिव्याः शिलोच्चयाः ॥ तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवर्त्तं महाबलम् ॥ ३४ ॥ सहस्रकूटं विपुलं भगवान्त्संन्यवेद्ययत् ॥ शङ्खप्र-
 तिमरूपं च राजतं पर्वतोत्तमम् ॥ ३५ ॥ सितद्रुमसमार्काणि शङ्खं नाम न्यवेद्ययत् ॥ सुवर्णं रत्नसंभूतं पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ३६ ॥ महतः पर्वत-
 स्याग्रे पुष्पहासं न्यवेद्ययत् ॥ शुभामतिरसां चैव घृतधारामिति श्रुतिः ॥ ३७ ॥ वराहः सर्पितं पुण्यां प्रतीच्यामकरोत्प्रभुः ॥ प्रतीच्यां संविधिं
 कृत्वा पर्वतान्काञ्चनोज्ज्वलान् ॥ ३८ ॥ गुणोत्तरानुत्तरस्यां संन्यवेद्ययदयत् ॥ ततः सौम्यगिरिं सौम्यमन्तरिक्षप्रमाणतः ॥ ३९ ॥ स्वमयधतु-
 प्रतिच्छन्नमकरोद्भ्रास्करोपमम् ॥ सतु देशो विभूयैषि तस्य भासा प्रकाशते ॥ ४० ॥ तस्य लक्ष्म्याधिकं भाति तपसा रविणा यथा ॥ सूक्ष्म-
 लक्षणविज्ञेयस्तपतीव दिवाकरः ॥ ४१ ॥ सहस्रशिखरं चैव नानातीर्थसमाकुलम् ॥ चकार रत्नसंकीर्णं भूयोस्तं नाम पर्वतम् ॥ ४२ ॥ मनोहर-
 गुणोपेतं मन्दरं चाचलोत्तमम् ॥ उदामपुष्पगन्धं च पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ४३ ॥ चकार तस्य शृङ्गेषु सुवर्णरससंभवम् ॥ जम्बूं जाम्बूनदमयीम-
 नन्ताद्रुतदर्शनाम् ॥ ४४ ॥ गिरिं च शिखरं चैव तथा पुष्करपर्वतम् ॥ शुभ्रं पाण्डुरमेघाभं कैलासं च नगोत्तमम् ॥ ४५ ॥

क्षणो विज्ञेयः ॥ ४१ ॥ भूयोस्तं नामिति । भूयःपदात्सर्वम् अकरोदित्यत्र स उक्त इत्यर्थः । अत्र पुनरुक्तिः पाश्चात्यजनाभिप्रायेण । पाश्चात्यानां हि दक्षिणस्यामुदराचलः
 उत्तरस्यामस्ताचलः । एवं प्राच्यानाम् उत्तरे उदयाचलो दक्षिणतोऽस्ताचलः । तथा औदीच्यानां प्रतीच्याम् उदयः प्राच्यामस्त इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥४॥ जगदित्यादिना

अ. ३६

॥ ६० ॥

हिमवन्तं च शैलेन्द्रं दिव्यधातुविभूषितम् ॥ निवेशयामास हरिवाराहो तनुमास्थितः ॥ ४६ ॥ नदीं सर्वगुणोपेतसुतरस्यां दिशि प्रभुः ॥ मधुधा-
रां स कृतवान् दिव्यामृषिशताकुलम् ॥ ४७ ॥ सर्वे चैव क्षितिधराः सपक्षाः कामरूपिणः ॥ तदा कृता भगवता विचित्राः परमेष्ठिना ॥ ४८ ॥
स कृत्वा प्रविभागं तु पृथिव्या लोकभावनः ॥ देवासुराणामुत्पत्तौ कृतवान्बुद्धिमक्षयाम् ॥ ४९ ॥ सर्वासु दिक्षु क्षतजोपमाक्षश्कार शैलान्वि-
धाभिधानान् ॥ हिताय लोकस्य स लोकनाथः पुण्याश्च नद्यः सखिलोपयूढाः ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पञ्चत्रिं-
शोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥४॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगत्सष्टुमना देवाश्चिन्तयामास पूर्वजः ॥ तस्य चिन्तयतो वक्त्राग्निःसुतः पुरुषः
किल ॥ १ ॥ ततः स पुरुषो देवं किं करोमीत्युपस्थितः ॥ प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ २ ॥ विभजात्मानमित्युक्त्वा गतान्त-
र्धानमीश्वरः ॥ अन्तर्हितस्य देवस्य सशरीरस्य भारत ॥ ३ ॥ प्रशान्तस्यैव दीपस्य गतिस्तस्य न विद्यते ॥ ततस्तेनेरितां वाणीं सान्वीचिन्तयत
प्रभुः ॥ ४ ॥ हिरण्यगर्भो भगवान्य एष च्छन्दसि श्रुतः ॥ एष प्रजापतिः पूर्वमभवद्बुवनाधिपः ॥ ५ ॥ तदाप्रभृति तस्यार्द्यो यज्ञभागो विधीयते ॥
प्रजापतिरुवाच ॥ विभजात्मानमित्युक्तस्तेनास्मि सुमहात्मना ॥ ६ ॥ कथमात्मा विभज्यः स्यात्संशयो ह्यत्र मे महान् ॥ इति चिन्तयतस्तस्य
ओमित्येवोत्थितः स्वरः ॥ ७ ॥ स भूमावन्तरिक्षे च नाके च कृतवांस्ततः ॥ तं चैवाभ्यसतस्तस्य मनःसारमयः पुनः ॥ ८ ॥ हृदयोद्भवदेवस्य वप-
द्वक्त्रः समुत्थितः ॥ भूम्यन्तरिक्षनाकानां भूर्भुवःसुवरात्मिकाः ॥ ९ ॥ महास्मृतिमयाः पुण्या महाव्याहृतयो भवन् ॥ छन्दसां प्रवरा देवी चतु-
र्विंशक्षराभवत् ॥ तत्पदं संस्मरन् दिव्यां सावित्रीमकरोत्प्रभुः ॥ १० ॥ ऋक्सामाथर्वयजुषश्चतुरो भगवान्प्रभुः ॥ चकार निखिलान्वेदान्ब्रह्मयुक्ते-
न कर्मणा ॥ ११ ॥ ततस्तस्यैव मनसः सनः सनक एव च ॥ सनातनश्च भगवान्वरदश्च सनन्दनः ॥ १२ ॥ सनत्कुमारश्च विभुस्तत्र जज्ञे सनातनः ॥
मानसाश्चैव पूर्वाद्या इत्येते पण्महर्षयः ॥ १३ ॥ ब्रह्माणं कपिलं चैव पडेटांश्चैव योगिनः ॥ यतयो योगतन्त्रेषु यान्स्तुवन्ति द्विजातयः ॥ १४ ॥
ततो मरीचिमित्रं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ भृगुमद्भिरसं चैव मनुं चैव प्रजापतिम् ॥ १५ ॥ पितृंश्च सर्वभूतानां देवतासुररक्षसाम् ॥ महर्षीनसृ-
जच्छंभुरष्ट्रवेतांश्च मानसान् ॥ १६ ॥ एते युगसहस्रान्ते याश्चैषामभवत्प्रजाः ॥ कल्पे निःशेषभुक्ते तु ततो गच्छन्ति निवृत्तिम् ॥ १७ ॥

स्थानवज्रमसृष्टिमाह ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भूयो वर्षसहस्रान्ते उत्पत्तिस्तु विधीयते ॥ एतेषामेव देवानां प्रजाकर्तृषु वै तदा ॥ १८ ॥ किं तु कर्मविशेषेण देवतानां युगे युगे ॥ नामजन्मविशेषाश्च तथैव युगपर्यये ॥ १९ ॥ अद्भुष्टादक्षिणादक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः ॥ तस्यैव तु पुनर्भार्या वामाद्भुष्टादजायत ॥ २० ॥ तस्य तत्राभवत्कन्या विश्रुता लोकमातरः ॥ याभिव्याप्तान्नयो लोकाः प्रजाभिर्मनुजाधिपः ॥ २१ ॥ अदितिं च दितिं कालामनायुं सिंहिकां मुनिम् ॥ प्राधां क्रोधां च सुरभिं विनतां सुरसां तथा ॥ २२ ॥ दनुं कद्रुं च दुहितृः प्रददौ कश्यपाय तु ॥ प्रजां संचिन्त्य मनसा गतिज्ञेनान्तरात्मना ॥ २३ ॥ अरुन्धतीं वसुं यामौ लम्बां भानुं मरुत्वंतीम् ॥ संकल्प्यां च मुहूर्तां च साध्यां विश्वां च भारत ॥ २४ ॥ मनवे ब्रह्मपुत्राय कन्या दक्षो ददौ दृश ॥ ततः सर्वानवद्याङ्गयः कन्याः कमललोचनाः ॥ २५ ॥ पूर्णचन्द्रानना दिव्या गन्धवत्यो मनोरमाः ॥ कीर्तिं लक्ष्मीं धृतिं पुष्टिं बुद्धिं मेधां क्षमां तथा ॥ २६ ॥ मातिं लज्जां वसुं चैव दक्षो धर्माय वै ददौ ॥ आत्रेयस्तु ततो भूतस्तस्य तोयात्मकः शशी ॥ २७ ॥ पुत्रो ग्रहाणामधिपः सहस्रांशुस्तमिस्रहा ॥ तस्मै नक्षत्रयोगिन्यः सप्तविंशतिरुत्तमाः ॥ २८ ॥ रोहिणीप्रमुखाः कन्या दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ एतासां पुत्रपौत्रं च प्रोच्यमानं मया शृणु ॥ २९ ॥ कश्यपस्य मनोश्चैव धर्मस्य शशिनस्तथा ॥ अर्यमा वरुणो मित्रः पूषा धाता पुरंदरः ॥ ३० ॥ त्वष्टा भगोऽशुः सविता पर्जन्यश्चेति विश्रुताः ॥ अदित्यां जज्ञिरे देवाः कश्यपाल्लोकभावनाः ॥ ३१ ॥ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्यक्षश्च वीर्यवान् ॥ द्वावध्यमितविक्रान्तौ तपसा कश्यपोपमौ ॥ ३२ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राः पथैश्च सुमहाबलाः ॥ प्रहादश्चैव संहारस्तथानुहाद एवच ॥ ३३ ॥ हृदश्चैव तु विक्रान्तः पथमोनुहस्तथा ॥ प्रहादः पूर्वजस्तेषामनुहस्तथा परः ॥ ३४ ॥ प्रहादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताः सुमहाबलाः ॥ विरोचनश्च जम्भश्च सुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥ ३५ ॥ बलिर्विरोचनसुतो बाण एको बलः सुतः ॥ बाणस्य चेन्द्रदमनः पुत्रः परपुरंजयः ॥ ३६ ॥ दनोः पुत्रास्तु बहवो वंशे ख्यता महासुराः ॥ विप्रचितिः प्रथमजस्तेषां राजा बभूव ह ॥ ३७ ॥ गणः प्रजज्ञे क्रोधायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ रौद्रा क्रोधवशा नाम क्रूरकर्माण एवच ॥ ३८ ॥ सिंहिका सुषुवे राहुं ग्रहचन्द्रार्कमर्दनम् ॥ ग्रस्तारं चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च विनाशनम् ॥ ३९ ॥ कालायाः कालकल्पस्तु गणः परमदरुणः ॥ अभवद्दीप्तसूर्यांशो नीलमेघसमप्रभः ॥ ४० ॥ सहस्रशीर्षा शेषश्च वासुकिस्तक्षस्तथा ॥ बहूनां कद्रुपुत्राणामेते प्राधान्यमागताः ॥ ४१ ॥ धर्मात्मानो वेदाविदः सदा प्राणिहिते रताः ॥ लोकतन्त्रधराश्चैव वरदाः कामरूपिणः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारत-
 तार्ष्यश्चरिणमेनिश्च गरुडश्च महाबलः ॥ अरुणिश्चरुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः ॥ इमाश्चाप्सरसः पुण्या विविधाः पुण्यलक्षणाः ॥ ४३ ॥
 सुषुवेष्टौ महाभागा प्राधा देवर्षिपूजिता ॥ अनवद्यामनूकां च अननमरुणप्रियाम् ॥ अनुगां सुभगां भार्गो स्त्रियः प्राधा व्यजायत ॥ ४४ ॥ अल-
 म्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ॥ सुहृपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा यनोरमा ॥ ४५ ॥ अस्मिता च सुवाहुश्च सुवृता सुमुखी तथा ॥ सुमित्रया
 च सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥ ४६ ॥ काश्यपा शारद्वती चैव मोनेयाप्सरसः स्मृताः ॥ विशावसुभरण्यश्च गन्धर्वाश्चैव विश्रुताः ॥ ४७ ॥
 मेनका सहजन्त्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ घृतस्थला घृताची च विश्वची चोर्वशी तथा ॥ ४८ ॥ अनुम्योचैत्यमिख्याता प्रल्योचैति च त ॥
 दश ॥ मनोवती चापि तथा वैदिक्योप्सरसस्तथा ॥ ४९ ॥ प्रजापतेस्तु संकल्पपात्सभूता भुवनाप्रियाः ॥ अमृतं ब्रह्मणा गावो रुद्राश्चेति चतुष्टयम्
 ॥ ५० ॥ सुरभ्यपत्यमित्येतत्पुराणे निश्चयो महान् ॥ एतद्देवकश्यपापत्यं कनोर्वशीं निबोध मे ॥ ५१ ॥ संक्षेपेणैव तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥
 विश्वेदेवास्तु विशायाः साध्या साध्यान्यजायत ॥ ५२ ॥ मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवः स्मृताः ॥ भानोस्तु भानवस्तात सुहृताश्च सुहृते-
 जाः ॥ ५३ ॥ लम्बा घोषं विजज्ञेथ नागवीर्या च जामिजा ॥ पृथिव्यां विषमं सर्वं मरुत्वत्यामजायत ॥ ५४ ॥ संकल्पयास्तु कोरव्य जज्ञे संकल्प
 एवच ॥ धर्मस्य पुत्रो लक्ष्म्यास्तु कामो जज्ञे जगत्प्रभुः ॥ ५५ ॥ यशोद्वर्षश्च क्षामश्च सत्यां पुत्रद्वयं स्मृतम् ॥ सोमस्य पुत्रो रोहिण्यां जज्ञे यर्वा
 महाप्रभः ॥ ५६ ॥ उदयन्नेव भगवान्वरुणो येन जायते ॥ पुरुषवाश्च भगवानुर्वशी येन गृज्यते ॥ ५७ ॥ एवं पुत्रसहस्राणि क्षाणां चैव परस्परम् ॥
 एतावत्तु जगन्मूलं यत्र लोकाः प्रातिष्ठिताः ॥ ५८ ॥ प्रजापतिस्तु भगवान् गुणतः प्रेक्ष्य देहिनः ॥ आधिपत्येषु युक्तेषु नियोजयति योगवित् ॥
 ॥ ५९ ॥ दिशो दश क्षितिमृष्योर्णावान्गान्द्रुमौपधरिगरसरिस्तुरासुरान् ॥ प्रजापतिर्भुवनसृजो नभोभुवः क्रियामखानथ कृतवान् भिरिश्च सः
 ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पद्मविंशोऽध्यायः ॥ १ ॥ स वज्री कवची विष्णुरदित्यामभिजज्ञिवान् ॥ स्मृतेः सहायो द्युति-
 कानामादित्यानां च भारत ॥ चकार शक्रं राजानमादित्यसमेतजसम् ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ त्रयाणामपि लो-
 मान्यथा सोऽव्युभिः स्तुतः ॥ २ ॥ जातमात्रेण भगवान्स कुशे ब्रह्मणैर्धृतः ॥ तदा प्रभृति देवेशः कौशिकस्तु सुपागतः ॥ ३ ॥
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चक्षुषां चक्षुष्मतां दूरदर्शन-
 अभिषिच्याधिराज्ये तु सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ यज्ञानां तपसां चैव ग्रहनक्षत्रयोस्तथा ॥ द्विजानामौ-
 षधीनां तु सोमं राज्येभ्येषेचयत् ॥ ५ ॥ दक्षं प्रजापतीनां तु अम्भसां वरुणं पतिम् ॥ पितॄणां सर्वनिधनं कालं वैश्वानरं प्रभुम् ॥ ६ ॥ गन्धानां
 चैव सर्वेषां भूतानां च शरीरिणाम् ॥ शब्दकाशबलानां च वायुरीशस्तदा कृतः ॥ ७ ॥ सर्वभूतपिशाचानां मृत्यूनां च गवां तथा ॥ उत्पातग्रहो-
 र्गणां व्याधीनां तु तथैव च ॥ ८ ॥ व्रतानां चैव सर्वेषां महादेवः कृतः प्रभुः ॥ यक्षाणां राक्षसानां च गुह्यकानां धनस्य च ॥ ९ ॥ रत्नानां चैव स-
 र्वेषां कृतो वैश्रवणः प्रभुः ॥ सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषो नागानामथ वासुकिः ॥ १० ॥ सरोसुषाणां सर्वेषां प्रभुर्वै तक्षकः कृतः ॥ सागराणां नदीनां च
 मेघानां वर्षणस्य च ॥ आदित्यानमवरजः पर्जन्योधिपतिः कृतः ॥ ११ ॥ गन्धर्वाणामधिपतिस्तथा चित्ररथः कृतः ॥ सर्वसरोवणानां च काम-
 देवः प्रभुः कृतः ॥ १२ ॥ चतुष्पदानां सर्वेषां वाहनानां च सर्वेशः ॥ महेधरध्वजः श्रीमान् गोवृषोधिपतिः कृतः ॥ १३ ॥ दैत्यानां च महातेजा
 हिरण्यक्षः प्रभुः कृतः ॥ हिरण्यकाशिपुश्चैव यौवराज्येभिषेचितः ॥ १४ ॥ गणानां कालक्रेयानां महाकालः प्रभुः कृतः ॥ अनासुरायाः पुत्राणां
 वृत्रो राजा तदा कृतः ॥ १५ ॥ सिंहक्रान्तनयो यस्तु राहुर्नाम महासुरः ॥ उत्पातानामनेकानाम्बुभानां प्रभुः कृतः ॥ १६ ॥ कन्दूनामथ सर्वेषां
 युगानां चैव भारत ॥ पक्षाणां चैव मासानां तथैव तिथिर्वर्षणम् ॥ १७ ॥ कलाक्राष्टासुहूर्तानां गतेरयनयेस्तथा ॥ कृतः संवत्सरो राजा योगस्य
 गणितस्य च ॥ १८ ॥ पक्षिणां चैव सर्वेषां चक्षुषां च महायक्षः ॥ सुपर्णो भोगिनां चैव गरुडोधिपतिः कृतः ॥ १९ ॥ अरुणो गरुडश्चाता जया-
 पुष्पचयप्रभः ॥ योगानां चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः कृतः ॥ २० ॥ पुत्रोऽस्य विरथो नाम कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ राजा प्राच्यां दिशि तथा वासवे-
 नाधिपः कृतः ॥ २१ ॥ आदित्यस्य विभोः पुत्रो धर्मराजो गदाययाः ॥ दक्षिणस्यां दिशि यमो महेन्द्रेणैव सत्कृतः ॥ २२ ॥ कश्यपस्यौरसः पुत्रः
 सलिलान्तर्गतः सदा ॥ अम्बुराज इति ख्यातः प्रतीच्यां दिशि पार्थिवः ॥ २३ ॥ पुलस्त्यपुत्रो ह्युतिमान्महेन्द्रप्रतिमः प्रभुः ॥ एकक्षः पिङ्गलो नाम
 सौम्यायां दिशिपार्थिव ॥ २४ ॥ एवं विभज्य राज्यानि स्वयंभूलोकभावनः ॥ लोकांश्च त्रिदिवे दिव्यान्महेन्द्रप्रतिमः प्रथक् पृथक् ॥ २५ ॥ कस्यचि-
 त्सूर्यसंकाशात्कस्यचिद्द्विस्त्रिभान् ॥ कस्यचित्सुविद्योतात्कस्यचिच्चन्द्रनिर्मलान् ॥ २६ ॥ नानावर्णान्कामगमानेकशतशो जनान् ॥ स तान्सु-
 कृतिनां लोकान्पापदृक्कतिदलभान् ॥ २७ ॥

समर्थानमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

धिपत्यस्थापनानन्तरं यद्वृत्तं तदाह । कदाचिच्चिति । असुराणां सपक्षाः मित्राणि ॥ १ ॥ २ ॥ सुराश्रयं कनिष्ठाः सुरा आधिपत्यं कुर्वन्ति यस्य ज्येष्ठा अपि अनीश्वरा इति
येषां भासो विभान्यग्रे सौम्यास्तारागणा इव ॥ एते सुकृतिनां लोका ये जाताः पुण्यकर्मिणः ॥ २८ ॥ ये यजन्ति मयैः पुण्यैः समासवरदक्षिणैः ॥
स्वदरानिरताः क्षान्ता ऋजवः सत्यवादिनः ॥ २९ ॥ दानानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोभवर्जिताः ॥ संत्यक्तरजसः सन्तो यान्ति तत्र तपोमलाः ॥
॥ ३० ॥ एवं नियुज्य तनयान्स्वयं लोकापितामहः ॥ पुष्करं ब्रह्मसदनमारोह प्रजापतिः ॥ ३१ ॥ सर्वैः स्वयंमुदत्तेषु पालनेषु दिवौकसः ॥
रेमिरे स्वेषु लोकेषु महेन्द्रेणभिपालिताः ॥ ३२ ॥ स्वयंभुवा शक्रपुरःसराः सुराः कृता यथाह प्रतिपालनेषु ते ॥ यशो दिवं च प्रतिपेदिरे शुभं
मुदं च जग्मुर्मखभागभोजिनः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शिलेयु हरिवंशे भविष्यवर्णि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३४ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ कदाचित्तु सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः ॥ प्रस्थिता धरणीं त्यक्त्वा नूनं तस्यैव मायया ॥ १ ॥ तदसुराणां निलयं हिरण्यक्षेण पालि-
तम् ॥ दिशं प्रतीचिभागस्य हृदमजन्यथा गजाः ॥ २ ॥ तत्रासुरेभ्यः शंसन्त आधिपत्यं सुराश्रयम् ॥ तच्छ्रुत्वाथासुराः सर्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥
॥ ३ ॥ क्रूरां च बुद्धिमतुलां पृथिवीहरणे रताः ॥ आयुधानि च सर्वाणि जगृहुर्भूमिविक्रमाः ॥ ४ ॥ चक्राशनीस्तथा खड्गान्मुण्डांश्च धनुषि च ॥
प्रासान्पाशांश्च शक्तीश्च मुसलानि गदास्तथा ॥ ५ ॥ केचित्स्ववचिनः सज्जा मत्तनागांस्तथा परे ॥ केचिदधरथान्युक्ता अपरेश्वान्महासुराः ॥ ६ ॥
केचिदुद्ग्रास्तथा खड्गान्माहिषाञ्च गर्दभानपि ॥ स्वबाहुबलमास्थाय केचिच्चापि पदातयः ॥ ७ ॥ परिवार्य हिरण्यक्षं तलबद्धाः कलापिनः ॥ इत-
श्चेतश्च निश्चेरुर्दंष्ट्राः सर्वे युयुत्सवः ॥ ८ ॥ ततो देवगणाः पश्चात्पुन्दरपुरोगमाः ॥ दैत्यानां विदिनोद्योगाश्चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥ ९ ॥ महता चतु-
रङ्गेण बलेन सुसमाहिताः ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्तूणवन्तः समार्गणाः ॥ १० ॥ उग्रायुधधरा देवाः स्वेष्वनिकेष्ववास्थिताः ॥ ऐरावतगतं शक्र-
मन्वगच्छन्त पृष्ठतः ॥ ११ ॥ ततस्तूर्यानिनादेन भेरिणां च महास्वनेन ॥ अभ्यद्रवद्विहिरण्यक्षो देवराजं पुन्दरम् ॥ १२ ॥ तीक्ष्णैः परशुनिस्त्रिशै-
र्गदातोमरशक्तिभिः ॥ मुशलैः पट्टिशैश्चैव च्छादयामास वासवम् ॥ १३ ॥ ततोस्त्रबलवेगेन सार्चिष्मत्यः सुदारुणाः ॥ घोररूपा महावेगा निपेतु-
र्बाणवृष्टयः ॥ १४ ॥ शिष्टाश्च दैत्या बलिनः सितघोरैः परश्वधैः ॥ परिघैरायसैः खड्गैः क्षेपणीयैश्च मुहुरैः ॥ १५ ॥
शशसुरित्यर्थः । सर्वे हिरण्यक्षादयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

रस्मिन्तिजोयुक्तैरदालसदशैवेति गण्डशौ अवशेषणम् । सुशुण्डीभिरिति पाठे दण्डाग्रस्थितमुकुराकृतिफल्युतोमरः फलशल्येन यन्त्रितः । पट्टिश एकधारः खड्गः क्षेपणयैर्दू-
 राभ्युक्तैः घातनीभिर्गुर्वभिः विशेषणद्वयं शतघ्नीभिः शतं हन्त्रीभिर्गुर्वभिः शालासंबन्धात् ॥ १६ ॥ युगैर्युगाकरैरेवैः आधेयादिभिरेवैः पाषाणवर्षिभिः ॥ १७ ॥
 गण्डशैलैश्च विविधै रस्मिभिश्चाद्रिसन्निभैः ॥ घातनीभिश्च गुर्वभिः शतघ्नीभिस्तथैव च ॥ १६ ॥ युगैर्यन्त्रैश्च निमुक्तैरग्लैश्च विदारणैः ॥ सर्वा-
 न्देवगणान्देत्याः सन्निजघ्नः सवासवान् ॥ १७ ॥ धूम्रकेशं हरिदश्रं नानाप्रहरणायुधम् ॥ रक्तसंध्याप्रसंकाशं किराद्येतमधारिणम् ॥ १८ ॥
 नीलपीताम्बरधरं शितदंष्ट्रोर्ध्वधारिणम् ॥ आजानुवाहुं हयैश्च वैडूर्यभरणोज्ज्वलम् ॥ १९ ॥ समुद्यतायुधं दृष्ट्वा सर्वे देवगणास्तदा ॥ ते हिरण्याक्ष-
 मसुरं दैत्यानामग्रतः स्थितम् ॥ २० ॥ युगान्तसमये भीमं स्थितं मृत्युमिवाग्रतः ॥ प्रविव्यथुः सुराः सर्वे तदा शक्रपुरोगमाः ॥ २१ ॥ दृष्ट्वान्यन्तं
 हिरण्याक्षं महाद्रिमिव जङ्गमम् ॥ देवाः संविग्रमनसः प्रगृहीतशरासनाः ॥ २२ ॥ सहस्राक्षं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ साच दैत्यचमू रेजे
 हिरण्यकवचोज्ज्वला ॥ २३ ॥ प्रवृद्धनक्षत्रगणा शारदी द्यौरिवामला ॥ तेन्योन्यमपि संपेतुः पातयन्तः परस्परम् ॥ २४ ॥ बभञ्जुर्वहोभिर्चाहू-
 न्द्रमन्ये युयुत्सवः ॥ गदानिपातैर्भग्नान्ना बाणैश्च व्यथितोरसः ॥ २५ ॥ विनिपेतुः पृथक्केचित्तथान्यपि विजघ्निरे ॥ बभञ्जिरे रथान्क्वचिकेचित्सं-
 मर्दिता रथैः ॥ २६ ॥ संबाधमन्ये संप्राप्ता न शुकुश्चालितुं रथात् ॥ दानवेन्द्रबलं तत्र देवानां च महद्बलम् ॥ २७ ॥ अन्योन्यवाणवर्षेण युद्धदुर्दिन-
 मावभौ ॥ हिरण्याक्षस्तु बलवान् क्रुद्धः स दितिनन्दनः ॥ २८ ॥ व्यवर्द्धत महातेजाः समुद्र इव पर्वणि ॥ तस्य क्रुद्धस्य सहसा भुत्वात्रिंश्वैरुचिपः
 ॥ २९ ॥ शस्त्रजालैर्वहोविधैर्धनुर्भिः परिरैरपि ॥ सर्वमाकाशमाववे पर्वतरुस्थितैरिव ॥ ३० ॥ बहुभिः शस्त्रनिस्त्रिंशोऽष्टिद्वन्निस्त्रिंशोरसः ॥ न शुकु-
 श्चालितुं देवा हिरण्याक्षार्दिता युधि ॥ ३१ ॥ सर्वे वित्रासिता देवा हिरण्याक्षेण संयुगे ॥ न शुकुर्येनवन्तापि यन्तं कर्तुं विधेत्सः ॥ ३२ ॥ तेन शक्रः
 सहस्राक्षः स्तम्भितोन्नेत्रेण धीमता ॥ ऐरावतगतः संख्ये नाशकश्चालितुं भयात् ॥ ३३ ॥ सर्वैश्च देवानांखिलान्तस पराजित्य दानवः ॥ स्तम्भयित्वा
 च देवैश्शमात्मस्थं मन्यते जात ॥ ३४ ॥ सतोयमेघप्रतिमोग्रनिःस्वनं प्रभिन्नमातङ्गविलासविग्रहम् ॥ धनुर्विधुन्वन्तमुदारवर्चसं तदा सुरेन्द्रं दृष्टुः
 सुराः स्थिताः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

धूवकेभान्वादि विशेषणम् । हिरण्याक्षं दृष्ट्वा प्रविष्यथुरिति चतुर्णामन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकयाम् अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

निष्पत्य इति ॥ १ ॥ पवती नाम रवाणि दर्शपूर्णमासादीनि अवयवत्वेन वर्तन्तेऽस्मिन्निति पवतो यज्ञतनुर्नामित्यर्थः । य एषः वक्ष्यमाणगुणः स वराहो भूत्वति संवन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्रिधा हुतं हुतहूयमानप्रहृताख्यप्रकाशयेण, हुताग्नी हूयमाना अनग्नी प्रहृता ब्राह्मणभोजने इत्याश्वलायनव्याख्यातेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ निष्प्रयत्ने सुरपतौ धर्षितेषु सुरेषु च ॥ हिरण्याक्षवधे बुद्धिं चक्रे चक्रगदाधरः ॥ १ ॥ वाराहः पर्वतो नाम यः पूर्वं समुदात्ततः ॥ स एष भूत्वा भगवानाजगामसुरान्तकृत् ॥ २ ॥ ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छङ्खमुत्तमम् ॥ सहस्रारं च तच्चक्रे चक्रपर्वतसन्निभम् ॥ ३ ॥ महादेवो महाबुद्धिर्महायोगी महेश्वरः ॥ पक्वते योमरैः सर्वैर्गुह्यैर्नामिष्ययः ॥ ४ ॥ सदसच्चात्मनि श्रेष्ठः सद्भिर्यः सेव्यते सदा ॥ इज्यते यः पुराणैश्च त्रिलोकैः लोकभावनः ॥ ५ ॥ यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनमपि ॥ विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥ ६ ॥ मत्से यस्य प्रसादेन भुवनस्था दिवौकसः ॥ आज्यं महापिभिर्दत्तम् नुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ७ ॥ यो गतिर्देवैर्दत्तानां यः सुराणां परा गतिः ॥ यः पवित्रं पवित्राणां स्वयंभूव्ययो विभुः ॥ ८ ॥ यस्य चक्रप्रविष्टानि दानवानां युगे युगे ॥ कुलान्याकुलतां यान्ति यानि दृष्टानि वीर्यतः ॥ ९ ॥ ततो दैत्य-द्रवकरं पौराणं शङ्खमुत्तमम् ॥ धमन्चक्रेण बलवानाक्षिपद्द्वयजीवितम् ॥ १० ॥ श्रुत्वा शङ्खस्वनं वारमसुराणां भयावहम् ॥ क्षुभिता दानवाः सर्वे दिशो दृश व्यलोक्यन् ॥ ११ ॥ ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ॥ क्रोयमित्यब्रवीद्रोषावारायणमुदक्षत ॥ १२ ॥ वाराहरूपिणं देवं संस्थितं पुरुषोत्तमम् ॥ शङ्खचक्रोद्यतकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥ १३ ॥ रराज शङ्खचक्राभ्यां ताभ्यामसुरसूदनः ॥ सूर्यचन्द्रमसोर्मध्ये यथा नीलपयोधरः ॥ १४ ॥ ततोसुरगणाः सर्वे हिरण्याक्षपुरोगमाः ॥ उद्यतायुधानिस्त्रिंश दृप्ता देवमुपाद्रवन् ॥ १५ ॥ पौल्यमानोतिबलिभिर्देतैः सर्वायुधोद्यतैः ॥ न चचाल हरिर्बुद्धेकम्यमान इवाचलः ॥ १६ ॥ ततः प्रज्वलितां शक्तिं वाराहारसि दानवः ॥ हिरण्याक्षो महातेजः पातयामास वीर्यवान् ॥ १७ ॥ तस्याः शक्त्याः प्रभावेण ब्रह्मा विस्मयमागतः ॥ समीपमागतां दृष्ट्वा महाशक्तिं महाबलः ॥ १८ ॥ हुंकारेणैव निर्भत्स्य पातयामास भूतले ॥ तस्यां प्रतिहातायां तु ब्रह्मा साध्विति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ यः प्रभुः सर्वभूतानां वराहस्तेन ताडितः ॥ ततो भगवता चक्रमाविध्यादित्यसन्निभम् ॥ २० ॥ पातितं दानवेन्द्रस्य शिरस्युत्तमकर्मणा ॥ ततः स्थितस्यैव शिरस्तस्य भूमौ पपात ह ॥ हिरण्मयं यप्रहृतं मेरुशृङ्गमिवोत्तमम् ॥ २१ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ अप्रतिचक्रम् अप्रतिहातज्ञं चक्रं यस्य सः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ६३ ॥
 हिरण्याक्षे हते दैत्ये शेषा ये तत्र दानवाः ॥ सर्वे तस्य भयत्रस्ता जमुराशु दिशो दश ॥ २२ ॥ स सर्वलोकाप्रतिचक्रचक्रो महाहवैष्वप्रतिमोय-
 चक्रः ॥ बभौ वराहो युधि चक्रपाणिः कालो युगान्तेष्विव दण्डपाणिः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकोनचत्वारिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विद्मव्य तु रणे सर्वानसुरान्युरुरोरामः ॥ मुगोच तत्र बद्धस्तानुरंदरुखान्सुरान् ॥
 ॥ १ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नाः सर्वे देवगणास्तथा ॥ पुरंदरं पुरस्कृत्य नारायणमुपस्थिताः ॥ २ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ त्वत्प्रसादेन भगवन्
 तव बाहुबलेन च ॥ जीवामोद्य महाबाहो निष्क्रान्ताश्चान्तकाननात् ॥ ३ ॥ त्वच्छासनाद्भि भगवन् किं कुर्वन्त्यदितेः सुताः ॥ इच्छामः पादुशुश्रूषां
 तव कर्तुं सनातन ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पुण्डरीकनिभेक्षणः ॥ उवाच वचनं देवान्मुदा युक्तो हतद्विषः ॥ ५ ॥ श्रीम-
 गवानुवाच ॥ यो यस्य भवतो लोको मयैव विहितः पुरा ॥ पाल्यतां स तु यत्नेन नियोगश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यं प्रतिपन्नाः स्थ क्रतुभा-
 गपुरस्कृतम् ॥ मयैव पूर्वं निर्दिष्टो नियोगः प्रतिपाल्यताम् ॥ ७ ॥ शक्रं चोवाच यगाम्पचनं दुन्दुभिस्त्वनः ॥ इदं यथावत्कर्तव्यं सत्सु चासत्सु
 च त्वया ॥ ८ ॥ गच्छन्तु तपसा स्वर्गं मुनयः संसितव्रताः ॥ तव लोकं सुरश्रेष्ठ सर्वकामदुषं सदा ॥ यायजूकाश्च ये केयिद्राक्षणाः क्षत्रिया
 विशः ॥ तेषां कामदुषा लोकाः स्वर्गमादिमनोहराः ॥ यद्वैरिष्ठा यायजूकाः फलं ते प्राप्नुवन्तु च ॥ ९ ॥ भावः सद्भर्मशीलानामभावः पापकर्मणा-
 म् ॥ सन्तः स्वर्गजितः सन्तु सर्वाश्रमनिवासिनः ॥ १० ॥ सत्यद्वारा रणे भूरा दानद्वाराश्च ये नराः ॥ ते नराः स्वर्गमश्नन्तु सदा ये चानसूयवः ॥
 ॥ ११ ॥ अश्रद्धानाः पुरूपाः कामिनोर्थपराः शूटाः ॥ अकृताण्या नस्ति काश्च नरकं गन्तु गमन्वाः ॥ १२ ॥ एतावत्क्रियतां वाक्यं मयोक्तं त्रि-
 दशेश्वराः ॥ ततो मायि स्थिते सर्वान्वाधिष्यन्ते न चारयः ॥ १३ ॥ इत्युदत्तान्तर्हितो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ देवतानां च सर्वेषामभव-
 द्विस्मयो महात् ॥ १४ ॥ एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा वाराहचरितं सुराः ॥ नमस्कृत्वा वराहाय नमःप्रमृमितो गताः ॥ १५ ॥ ततः स्वान्वाधिपत्यनि
 प्रतिपन्नानि देवैः ॥ सर्वलोकाधिपत्ये च प्रतिष्ठां वासवो गतः ॥ १६ ॥ विमुक्ता दानवगणैः गच्छन्ति धरणी गता ॥ स्थैर्यहेतोर्धरण्यास्तु ज्ञात्वा
 चागस्कृतान् गिरिन् ॥ १७ ॥

विद्मव्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ लोकः स्थानम् । नियोगः आज्ञा चेष्टा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

चिच्छेद पूर्वं दानवोयोगकस्तेन सापराधानां पक्षान् चिच्छेद ॥ १८ ॥ सुरैः समयः मैनाकक्षयै कृतः यथा समुद्रे स्थितस्य ते न पक्षच्छेदो भविष्येति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयनाय गतये ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥
 स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरंदरः ॥ चिच्छेद भगवान्पक्षान्ब्रेण शतपर्वणा ॥ १८ ॥ सर्वेषामेव पक्षा वै छिन्नाः शक्रेण धीमता ॥ एकः
 सप्तशो मैनाकः सुरैस्तत्समयः कृतः ॥ १९ ॥ एष नारायणस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ वाराह इति विप्रेन्द्रः पुराणे परिकीर्तितः ॥ २० ॥ कृ-
 ण्णद्वैपायनमतं नानाश्रुतिसमाहितम् ॥ नाशुर्चेन कृतघ्राय न नृशंसाय कीर्तयेत् ॥ २१ ॥ न क्षुद्राय न नीचाय न गुरुद्वेषकारिणे ॥ नाशिष्याय
 तथा राज्ञ कृतघ्राय चैव हि ॥ २२ ॥ आयुष्कामैयशःकामैर्महाकामैश्च मानवैः ॥ जयैपिभिश्च श्रोतव्यो देवानामेष वै जयः ॥ २३ ॥ पुराणवे-
 दुर्संबद्धः शिवः स्वस्त्ययनो महान् ॥ पावनः सर्वसत्त्वानां तत्कालविजयप्रदः ॥ २४ ॥ एष कौरव्य तत्त्वेन कथितस्त्वनुपूर्वशः ॥ वाराहस्य नृप-
 श्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ २५ ॥ ये यजन्ति मलैः पुण्यैर्देवतानि पितृनपि ॥ आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥ २६ ॥ लोकत्रय-
 नाय त्रिदशायनाय ब्रह्मायनायाम्भवायनाय ॥ नारायणायात्महितायनाय महावाराहाय नमस्कुरुष्व ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 भविष्यपर्वणि वाराहप्रादुर्भावे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वैकुण्ठमायन उवाच ॥ वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु ॥ यत्र भूत्वा
 मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥ १ ॥ पुरा कृतयुगे राजन्धिरण्यकशिपुः प्रभुः ॥ दैत्यानामादिपुरुषश्चकार सुमहत्तपः ॥ २ ॥ दश वर्षसहस्राणि शतानि
 दश पञ्च च ॥ जलवासी समभयत्स्थानमौनव्रतस्थितः ॥ ३ ॥ ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चैव हि ॥ ब्रह्मा प्रीतोभवत्तस्य तपसा नियमेन च
 ॥ ४ ॥ ततः स्वयंभूभगवान्स्वयमागम्य तत्र ह ॥ विमानेनार्कवर्णेन हंसपुक्तेन भास्वता ॥ ५ ॥ आदित्यैर्वसुभिः सार्धैर्मरुद्भिर्देवतैः सह ॥
 रुद्रैर्विश्वसह्यैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ६ ॥ दिग्भिश्चाथ विदिग्भिश्च नदीभिः सागैस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च सचरैश्च महाप्रहैः ॥ ७ ॥ देवैर्ब्र-
 ह्मर्षिभिः सार्द्धं सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पुण्यद्वाद्भिर्गन्धर्वैरप्सरोगणैः ॥ ८ ॥ चराचरगुरुः श्रीमान्वृतो देवगणैः सह ॥ ब्रह्मा ब्रह्मविदां
 श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

वाराह एषः मृगेन्द्रेण नृसिंहेण भूत्वा आवर्षीय ॥ १ ॥ २ ॥ स्थानं शीलमस्येति स्थानं स्थावरम् नन्वाश्लिष्युमस्ययान्तः । तद्वनमौनम् स्थानमौनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 दिग्भिः दिग्देवताभिः । एवमन्यत्रापि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतिस्मि तव भक्तस्य तपसनेन सुव्रत ॥ वरं वरस्य अद्रं ते यथेष्टं काममागृहि ॥ १० ॥ ततो हिरण्यकशिपुः प्रीतात्मा दानवोत्तमः ॥
 कृताञ्जलिपुटः श्रीमान्वचनं चेदम्ब्रवीत् ॥ ११ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ न देवाः सुरगन्धर्वा न यक्षोरगरक्षसाः ॥ न मानुषाः पिशाचाश्च निहन्तु-
 र्मां कथंचन ॥ १२ ॥ ऋषयो नैव गां कुक्षः सर्वलोकधितानह ॥ शोषेणुरतपसा युक्ता वर एष वृत्तो मया ॥ १३ ॥ न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा
 पादपेन च ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः ॥ १४ ॥ न स्वर्गेष्वथ पातालं नाकाशे न वनिस्थले ॥ न चाभ्यन्तररात्र्यहोर्न चाप्य-
 न्येन मे वधः ॥ १५ ॥ पाणिप्रहारेणैकेन समृत्यवल्बाहवम् ॥ यो मां नागृषिं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥ १६ ॥ भवेयमहमेवार्कः सोमो वायु-
 र्दत्ताशनः ॥ सखिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दृश ॥ अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ १७ ॥ धनदश्च धनाध्यक्षो यक्षार्कंपुरुषा-
 धिपः ॥ मूर्तिमन्ति च दिव्यानि यमास्त्राणि महाहवे ॥ उपतिष्ठन्तु देवेश सर्पलोकपितामह ॥ १८ ॥ पितामह उवाच ॥ एते दिव्या वरस्तात मया
 दत्तास्तवाद्भुताः ॥ सर्वोन्काभानल्पभावात्प्राप्त्यसि त्वं न संशयः ॥ १९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् जगमाकाशमेव च ॥
 वैराज्यं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २० ॥ ततो देवाश्च तानाश्च जन्धर्वा मुनिगः सह ॥ वरप्रदानं श्रुत्व पितामहमुपस्थिताः ॥ २१ ॥ देवा
 ऊचुः ॥ वरेणानेन भगवन्वधिष्यति स नोसुरः ॥ तत्परीक्षित भगवन्वयोऽप्यस्य विचिन्त्यताम् ॥ २२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भगवान्सर्वभूताना-
 मादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तमहृतिभुवः ॥ २३ ॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ॥ आश्वासयामास सुरान्स
 शीतैर्वचनाम्बुभिः ॥ २४ ॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ॥ तपसेनैव स भगवान्वयं विष्णुः करिष्यति ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा सुराः
 सर्वे वाक्यं पङ्कजजन्मनः ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि प्रतिजग्मुर्मुदान्विताः ॥ २६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लब्धमात्रे वरे तस्मिन्सर्वाः सोवायत
 प्रजाः ॥ हिरण्यकशिपुर्दुत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ २७ ॥ आश्रमेषु मुनीन्सर्वान् ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ सत्यधर्मरतान्दान्धर्पयामास वीर्यवान्
 ॥ २८ ॥ देवास्त्रिभुवनस्थांश्च पराजित्य महासुरः ॥ त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानवः ॥ २९ ॥ यदा वरमदोन्मत्तश्चोदितः कालधर्मणा ॥
 यज्ञियानकरौहैत्यान्दैवतानप्ययज्ञियान् ॥ ३० ॥ तदादित्याश्च साध्याश्च विश्वे च वसवस्तथा ॥ रुद्रा देवगणा यक्षा देवद्विजमहर्षयः ॥ ३१ ॥ शरण्यं
 शरणं विष्णुमुपतस्थुर्महाबलम् ॥ देवं देवमयं यज्ञं ब्रह्मदेवं सनातनम् ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ओंकारसहायत्वम् ओंकारार्थस्य सार्वत्पर्यस्यानुसंधानं तद्वलेनैव शमादितिः रावणा-
दीनां निहतत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अध्यर्द्ध सार्द्धशतम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अवतानैः वितानमान्तेषु लब्धमानैः चित्राटैः झालर इति प्रसिद्धेः । गुल्मेः तेष्ववगु-
भूतं भव्यं भविष्यं च प्रजालोकनमश्नुतम् ॥ देवा उचुः ॥ नारायण महाभाग देव त्वां शरणं गताः ॥ ३३ ॥ त्वं हि नः परमो धाता त्वं हि नः
परमो गुरुः ॥ त्वं हि नः परमो देवो ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ३४ ॥ त्वं पद्मामलपत्राक्ष शत्रुपक्षभयावह ॥ क्षयाय दितिवंशस्याक्षयाय भव नः प्रभो
॥ ३५ ॥ त्रायस्व जहि दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं प्रभो ॥ विष्णुस्वाच ॥ भयं त्यज्यममरा अभयं वो ददायहम् ॥ ३६ ॥ तथैव त्रिदिवं देवाः प्रति-
पत्स्यथ मा चिरम् ॥ एष तं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ॥ ३७ ॥ अवध्यममेन्द्राणां दानवेन्द्रं निहन्यहम् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा
स भगवान्विमृज्य त्रिदिवैकसः ॥ ३८ ॥ वधं संकल्पयित्वा तु हिरण्यकशिपोः प्रभुः ॥ ३९ ॥ सोऽचिरैरेव काञ्चेन हिमवत्पार्श्वमागतः ॥ किंतु
रूपं समास्थाय निहन्येनं महासुरम् ॥ ४० ॥ यत्सिद्धिकरमालु स्याद्धाय विबुधद्विषः ॥ अनुत्पन्नं ततश्चक्रे सोत्यन्तं रूपमास्थितः ॥ ४१ ॥
नारसिंहमनाधृष्यं दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ सहायं तु महाबाहुजग्राहकमेव च ॥ ४२ ॥ अथोंकारसहायोसौ भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ हिरण्यकशिपोः
स्थानं जगाम प्रभुरीश्वरः ॥ ४३ ॥ तेजसा भास्कराकारः कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥ नरस्य कृत्वाद्धतनुं सिंहस्याद्धतनुं विभुः ॥ ४४ ॥ नारसिं-
हेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥ ततोपश्यत विस्तीर्णां दिव्यां रम्यां मनोरमाम् ॥ ४५ ॥ सर्वकामयुतां शुभ्रां हिरण्यकशिपोः सभाम् ॥ वि-
स्तीर्णां योजनशतं शतमव्यङ्गमुच्छ्रिताम् ॥ ४६ ॥ विहायसीं कामगमां पञ्चयोजनमुच्छ्रिताम् ॥ जराशोककृमत्यक्तां निष्प्रकम्पां शिवां शुभाम् ॥
॥ ४७ ॥ शुभासनवतीं रम्यां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ अन्तःसलिलसंयुक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ दिव्यरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदयुताम् ॥ ४८ ॥
नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ॥ अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीशतधारीभिः ॥ ४९ ॥ सिताभ्रधनसंकाशा घ्रुवन्तीवासु दृश्यते ॥
धव्यासनवती रम्या ज्वलन्ती इव तेजसा ॥ ५० ॥ प्रभावती भास्वरा च दिव्यगन्धमनोरमा ॥ नासुखा नच दुःखा सा न शीता नच घर्मदा ॥ ५१ ॥
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्ति हि ॥ नानारूपैर्विरचिता विचित्रैरतिभास्वैः ॥ ५२ ॥ स्तम्भभौणिमयोर्दिव्यैः शाश्वती चक्षता च
सा ॥ अतिचन्द्रं च सूर्यं च पावकं च स्वयंप्रभा ॥ ५३ ॥

च्छाकारैरवयवैः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ प्रभा लावण्यं तद्वती भास्वरा दीप्तिमती ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
 दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयन्तीव भास्करम् ॥ सर्वे च कामाः प्रचुरा ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५४ ॥ रसवन्तः प्रभूताश्च भक्ष्यभोज्यं तथाक्ष-
 यम् ॥ पुण्यगन्धाः स्रजस्तत्र नित्यपुष्पफलदुमाः ॥ ५५ ॥ उष्णे शीतानि तोयानि शीति चोष्णानि सन्ति वै ॥ पुष्पिताग्रान्महाशाखांस्त्रयालङ्कु-
 रधारिणः ॥ ५६ ॥ लतावितानसंच्छन्नान्तरित्सु च सरःसु च ॥ मनोहराश्च विविधान् ददर्श स तदा प्रभुः ॥ ५७ ॥ दुमान्बहुविधांस्तत्र मृगेन्द्रो
 ददृशे दुतम् ॥ गन्धवन्ति च पुष्पाणि रसवन्ति फलानि च ॥ ५८ ॥ तानि शीतानि तोयानि तत्र तत्र सरांसि च ॥ अपश्यत्सर्वतीर्थानि स-
 भायां शतशो विभुः ॥ ५९ ॥ नालिनैः पुण्डरीकैश्च शतपत्रैः सुगन्धिभिः ॥ रक्तैः कुवलयैर्नीलैः कुमुदैः संधुतानि च ॥ ६० ॥ सकान्तैर्धातोरग्नैश्च
 राजहंसैः सुराग्रैः ॥ कादम्बैश्चक्रवाकैश्च सारसैः कुरैरपि ॥ ६१ ॥ विमलरुफाटिकाभानि पाण्डुराष्टदलानि च ॥ कलहंसोपगतानि सारिकाभिरु-
 तानि च ॥ ६२ ॥ गन्धवत्यः शुभास्तत्र पुष्पमञ्जरिधारिणीः ॥ दृष्टवान्पादपत्रेषु नानापुष्पधरा लताः ॥ ६३ ॥ केतकाशोकसरलाः पुन्नागतिल-
 कार्जुनाः ॥ चूता नीपा नागपुष्पाः कदम्बवकुला धवाः ॥ ६४ ॥ त्रियङ्गुपाटलविक्षाः शाल्मल्यः सहरिद्रकाः ॥ शालास्तालाः प्रियालाश्च चम्पकाश्च
 मनोरमाः ॥ ६५ ॥ तथा चान्ये व्यराजन्त सभायां पुष्पिता दुमाः ॥ वैदुमाश्च दुमानीका दावाग्निज्वलितप्रभाः ॥ ६६ ॥ स्कन्धवन्तः सुशाखाश्च
 बहुतालसमुच्छ्रयाः ॥ अञ्जनाशोकवर्णाभा भान्ति वञ्जुलका दुमाः ॥ ६७ ॥ वरणा वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्दनैः सह ॥ नीलाः सुमनसश्चैव पीता-
 म्लाश्चतथतिन्दुकाः ॥ ६८ ॥ प्राचीनामलका लोभ्रा मल्लिका भद्रदारयः ॥ आप्रातकास्तथा जम्बूलकुचाः शैलवालुकाः ॥ ६९ ॥ सर्जार्जुनाः क-
 न्दुरवाः पतङ्गाः कुटजास्तथा ॥ रक्ताः कुरवकाश्चैव नीपाश्चाग्ररुभिः सह ॥ ७० ॥ कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाडिमीविजिपूरकाः ॥ कालीयका दुकूल-
 ष्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥ ७१ ॥ सर्जरा नालिकेराश्च पूगवृक्षा हरितकी ॥ मधूकाः सप्तपर्णाश्च बिल्वाः पारावतास्तथा ॥ ७२ ॥ पनसाश्च तमा-
 लाश्च नानागुल्मलतावृताः ॥ लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७३ ॥ एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा दुमाः ॥ नानापुष्पफलोपेता व्य-
 राजन्त समन्ततः ॥ ७४ ॥ चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः ॥ पुष्पितान्फलितान्ग्राम्यं संपतन्ति महादुमान् ॥ ७५ ॥ रक्तपीतारुणास्तत्र
 पादपात्रगता द्विजाः ॥ परस्परमवैक्षन्त प्रहृष्टा जीविजिपूरकाः ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायाम् एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

तस्यामिति । नलो हस्तचतुर्शतं तावन्मात्रे ॥ १ ॥ २ ॥ मन्दं विरजस्कं च यथा स्यात्तथा ववौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ददर्शत्यत्र ददौ इति स्वरसप्तम्यक्षरपूरणं ज्ञेयम् । दन्तावाक्षाः क्षरोका इति ज्ञापयां प्रसिद्धाः ॥ २१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुः प्रभुः ॥ आसीन आसने दिव्ये नल्वमात्रे प्रमाणतः ॥ १ ॥ दिवाकरनिभे
 रम्ये दिव्यास्तरणसंभृते ॥ रराज सुचिरं राजन् ज्वलत्काञ्चनकुण्डलः ॥ २ ॥ तस्य दैत्यपतेर्मन्दं विरजस्कं समन्ततः ॥ दिव्यगन्धहस्तत्र मारु-
 तः सुमुखो ववौ ॥ ३ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ॥ दिव्यतालेन दिव्यानि जगुर्गीतानि गायनाः ॥ ४ ॥ विश्वाची सहज्या च प्र-
 म्लोचेत्यभिषिञ्चता ॥ दिव्या च सौरभेया च समीची प्रसिक्कस्थला ॥ ५ ॥ मिश्रश्री च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता ॥ चारुनेत्रा धृता-
 ची च मेनका चोर्वशी तथा ॥ ६ ॥ एताः सहस्रशः अन्यान्य नृत्यगीताविशारदाः ॥ उपतिष्ठन्ति राजानं हिरण्यकशिपुं तदा ॥ ७ ॥ हिरण्यकशिपु-
 स्तत्र विचित्राभरणाम्बरः ॥ स्त्रीसहस्रैः परिवृतस्तस्थौ ज्वलितकुण्डलः ॥ ८ ॥ तत्रासीनं महाबाहुं हिरण्यकशिपुं प्रभुम् ॥ उपासन्ति दितेः पुत्राः
 सर्वे लब्धवराः सुरा ॥ ९ ॥ बालिबरोचनस्तत्र नरकः पृथिवीजयः ॥ प्रबादो विप्रचित्तिश्च गविष्टश्च महासुरः ॥ १० ॥ अहन्ता क्रोधहन्ता च सुश-
 नाः सुमतिः सरः ॥ घटोदरो महापार्थः क्रथनः पिठरस्तथा ॥ ११ ॥ विश्वरूपश्च रूपश्च विरूपश्च वाली च मेघवासा
 महारवः ॥ १२ ॥ कटामो विकटाम्बश्च संह्रदश्चेन्द्रतापनः ॥ दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ॥ १३ ॥ स्रग्विणो वाग्मिनः सर्वे सर्वे सुच-
 रितव्रताः ॥ सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विभूतमृत्यवः ॥ १४ ॥ एतं चान्यं च बहवो हिरण्यकशिपुं प्रभुम् ॥ उपासन्ते महात्मानं सर्वे दिव्यपरिच्छ-
 दाः ॥ १५ ॥ विमानैर्विविधैर्यत्रैर्भ्रजमानैरिवाचिभिः ॥ स्रग्विणो भूषणधरा यान्ति चायान्ति हेलया ॥ १६ ॥ विचित्राभरणोपेता विचित्रसना-
 स्तथा ॥ विचित्रशस्त्रकवचा विचित्रवज्रवाहनाः ॥ १७ ॥ महेन्द्रचापसंभौर्वीचित्रैरङ्गदैवैः ॥ भूषिताङ्गा दितेः पुत्रास्तमुपासन्ति नित्यम् ॥ १८ ॥
 तस्यां सभायां दिव्यायामसुराः पर्वतोपमाः ॥ हिरण्यमुकुटाः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ॥ १९ ॥ कनकमणिविचित्रवेदिकायामुपहितरत्नसहस्रवी-
 थिकायाम् ॥ स ददर्श मृगाविपः सभायां सुराचिरदन्तगवाक्षसंवृतायाम् ॥ २० ॥ कनकविमलहारभूषिताङ्गं दितितनयं स मृगाधिपो ददर्श ॥ दि-
 वसकरकरप्रभं ज्वलन्तमसुरसहस्रगणैर्निकष्यमाणम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेखे हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारासिंहे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
 इति श्रीमहाभारते विलेखे हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ततो दृष्ट्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चोदिताः चोदितानामिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा महादर्शकल्पे
 चन्द्रमण्डले चक्षुर्धारयतां कृत्स्नं जगद्दृष्टिगोचरीभूतस्येति योगिप्रसिद्धायं दृष्टान्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिच-
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दृष्ट्वा महाबाहुं कालचक्रमिवागतम् ॥ नारसिंहवपुश्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ १ ॥ विकुञ्चितसटं तस्य नार-
 सिंहस्य भारत ॥ रूपौदार्यं बभौ तत्र सहस्रशशिसन्निभम् ॥ २ ॥ अहो रूपमिदं चित्रं शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम् ॥ अब्रुवन् दानवाः सर्वे हिरण्यकशि-
 पुश्च सः ॥ ३ ॥ एवं हि ब्रुवतां तेषां निर्दग्धानां महात्मनाम् ॥ नारसिंहेन चक्षुर्भ्यां चोदिताः कालधर्मणा ॥ ४ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादो
 नाम वीर्यवान् ॥ दिव्येन चक्षुषा सिंहमपश्यद्द्वयमागतम् ॥ ५ ॥ तं दृष्ट्वा रुमशौलभमपूर्वां तनुमास्थितम् ॥ विस्मिता दानवाः सर्वे हिरण्यकशिपु-
 श्च सः ॥ ६ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ महाराज महाबाहो दैत्यानामादिसंभव ॥ न श्रुतं नैव दृष्टं च नारसिंहमिदं वपुः ॥ ७ ॥ अव्यक्तप्रभवं दिव्यं किमि-
 दं रूपमद्भुतम् ॥ दैत्यान्तकरणं चोरं शंसतीव मनोसि नः ॥ ८ ॥ अस्य देवाः शरीरस्थाः सागराः सारितस्तथा ॥ हिमवान्पारियात्रश्च ये चान्ये
 कुलपर्वताः ॥ ९ ॥ चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्याश्चाश्विनौ तथा ॥ धनदो वरुणश्चैव यमः शक्रः शचीपतिः ॥ १० ॥ मरुतो देवगन्धर्वा मुनयश्च
 तपोधनाः ॥ नागा यक्षाः पिशाचाश्च राक्षसा भीमवक्रमाः ॥ ११ ॥ ब्रह्मदेवः पशुपतिर्ललाटस्था विभान्ति वै ॥ स्थावराणि च भूतानि जङ्गमा-
 नि तथैव च ॥ १२ ॥ भवांश्च सहितोऽस्माभिः सर्वदैत्यगणैर्वृतः ॥ विमानशतसंकीर्णो तथाभ्यन्तरजा सभा ॥ १३ ॥ सर्वं त्रिभुवनं राजन् लोक-
 धर्मश्च शाश्वतः ॥ दृश्यते नारसिंहेस्मिन्यथेन्दौ विमल जगत् ॥ १४ ॥ प्रजापतिश्चात्र मनुमहात्मा ग्रहाश्च योगाश्च महो नभश्च ॥ उत्पातकालश्च
 धृतिः स्मृतिश्च रजश्च सत्त्वं च तपो दमश्च ॥ १५ ॥ सनत्कुमारश्च महाभुगो विश्वे च देवाप्सरसश्च सर्वाः ॥ क्रोधश्च कामश्च तथैव हर्षो दर्पश्च
 मोहः पितरश्च सर्वे ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्त्वा सच दैत्यराजं हिरण्यनामानमविस्मयेन ॥ दध्यौ च दैत्येश्वरपुत्र उग्रं महामतिः किञ्चिदयोमुखः प्राक् ॥
 १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ प्रह्लादस्य च तच्छ्रुत्वा हिरण्यकशिपुर्वचः ॥ उवाच दानवान्स्वर्वान्तसर्गणश्च गणाधिपः ॥ १ ॥ मृगेन्द्रो गृह्यतां शीघ्रमपूर्वां तनुमा-
 स्थितः ॥ यदि वा संशयः कश्चिद्दृध्यतां वनगोचरः ॥ २ ॥
 त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शुष्का निर्मेधा आर्द्राः समेधाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
तच्छ्रुत्वा दानवाः सर्वे मृगेन्द्रं भीमविक्रमम् ॥ परिक्षिपन्तो मुदितास्त्रासयामासुरोजसा ॥ २१ ॥ सिंहनादं नदित्वा तु पुनः सिंहो महाबलः ॥ बभञ्ज तौ
सर्मा रम्यां व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ४ ॥ सभायां भयमानायां हिरण्यकाशिपुः स्वयम् ॥ चिक्षेपास्त्राणि सिंहस्य रोपव्याकुलोचनः ॥ ५ ॥ सर्वा-
स्त्राणामथ श्रेष्ठं दण्डमस्त्रं सुभैरवम् ॥ कालचक्रं तथात्युग्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ ६ ॥ धर्मचक्रं महच्चक्रमजितं नाज नामतः ॥ चक्रमन्द्रं तथा
घोरमृषिचक्रं तथैव च ॥ ७ ॥ पैतामहं तथा चक्रं त्रैलोक्यमहितव्यसम् ॥ विचित्रामशनीं चैव शुष्काद्रिं चाशानिद्वयम् ॥ ८ ॥ रौद्रं तदुग्रं शूलं च
कङ्कालं मुशलं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्माक्षिरथैव ब्राह्ममस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥ ऐर्षकमस्त्रमन्द्रं च आग्नेयं शैशिरं तथा ॥ वायव्यं मयने नाम कापालमथ कि-
करम् ॥ १० ॥ तथाचाप्रतिमां शक्तिं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ अस्त्रं ह्यक्षिरथैव सौम्यमस्त्रं तथैव च ॥ ११ ॥ पैशाचमस्त्रममितं सार्वभौमं तथाद्रुतम् ॥
मोहनं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ १२ ॥ जृम्भणं प्रापणं चैव तपार्द्रं चैव सुदारुणम् ॥ कालशुद्धरमशोभ्यं क्षोभणं तु महाबलम् ॥ १३ ॥
संवर्त्तनं मोहनं च तथा मायाधरं परम् ॥ गान्धर्वमस्त्रं दथितमसिरत्नं च वन्द्यम् ॥ १४ ॥ प्रन्नापनं प्रमथनं वारुणं चास्त्रमुत्तमम् ॥ अस्त्रं पाशु-
पतं चैव यस्यप्रतिहता गतिः ॥ १५ ॥ एतान्यस्त्राणि सर्वाणि हिरण्यकाशिपुस्तदा ॥ चिक्षेप नरसिंहस्य दीप्तस्यार्थेथाहुतिः ॥ १६ ॥ अस्त्रैः प्रज्वलितैः
सिंहमावृणोदसुराधिपः ॥ विवस्वान्धर्मसमये हिमवन्तमिवांशुभिः ॥ १७ ॥ स ह्यमर्षानिलोद्भूतो दैत्यानां सैन्यसागरः ॥ क्षणेन प्लवयन्सिंहं मैनाक-
मिव सागरः ॥ १८ ॥ प्राप्तेः पाशैस्तथा शूलैर्गदाभिर्मुशलैस्तथा ॥ वज्रैरक्षानिकल्पैश्च शिलाभिश्च महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ सुहृदः कूटपाशैश्च शूलैस्त-
लपर्वतैः ॥ शतग्रीभिश्च दीप्ताभिर्दण्डैरपि सुदारुणैः ॥ २० ॥ परिवार्य समन्तालु निग्रन्नस्त्रैर्हरे तदा ॥ स्वल्पमप्यस्य न क्षुण्णमूर्जितस्य महात्मनः
॥ २१ ॥ ते दानवाः पाशगृहीतहस्ता महेन्द्रवज्राशानितुल्यवेगाः ॥ समन्ततोभ्युद्यतवाहुशस्त्राः स्थितास्त्रिशीर्षा इव पन्नगेन्द्राः ॥ २२ ॥ सुव-
र्णमालकुलभूषिताङ्गा नानाङ्गदुभोगपिन्दुगवाः ॥ मुक्तावलीदामविभूषिताङ्गा हंसा इवाभान्ति विशालपक्षाः ॥ २३ ॥ तेषां तु वायुप्रतिभोजसां
वै केयूरमालावलयोन्मेषानि ॥ तान्युत्तमाङ्गान्यभितो विभान्ति प्रभातसूर्यांशुसमप्रभाणि ॥ २४ ॥ तैः प्रक्षिपद्भिर्ज्वलन्तानलपद्मैर्महास्त्रभूमैः स
समावृत्तो बभौ ॥ गिरिस्था संततवर्षिभिर्वनैः कृतान्धकारोद्भूतकन्दरुदुमः ॥ २५ ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ६३ ॥ ईहामृगमुखाः वानरा-
 तेर्ह्यन्यमानोपि महास्रजालैः सर्वैस्तदा दैत्यगणैः समेतैः ॥ नाकम्पतानौ भगवान् प्रतापवान् स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ २६ ॥ संतापि-
 तास्ते नरसिंहहृत्पिपाणा दितेः सुताः पावकदीपतेजसा ॥ भयाद्विचेलुः पवनोद्धता यथा महोर्भयः सागरवारिसंभवाः ॥ २७ ॥ शतैर्धनुर्भिः सुमहा-
 तिविगा युगान्तकालप्रतिमाञ्छरौवान् ॥ एकायनस्था मुमुक्षुर्नसिंहे महासुराः क्रोधविदीपिताङ्गाः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 भविष्यपर्वणि नारसिंहे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ खराः खरमुखश्चैव मकराशीविपाननाः ॥ ईहामृ-
 गमुखश्चान्ये वराहसदृशाननाः ॥ १ ॥ बालसूर्यमुखश्चैव धूमकेतुमुखस्तथा ॥ चन्द्रार्द्धचन्द्रवक्त्राश्च प्रदीप्ताग्निमुखास्तथा ॥ २ ॥ हंसकुङ्कुट्वक्त्राश्च
 व्यादितस्या भयावहाः ॥ पञ्चास्या लेलिहानाश्च काकगृध्रमुखस्तथा ॥ ३ ॥ विद्युजिह्वास्त्रिशीर्षाश्च तथालकासन्निभाननाः ॥ महाग्राहिनिभश्चान्ये
 दानवा बलदर्पिताः ॥ ४ ॥ कैलासवपुषस्तस्य शरीरे शरवृष्टयः ॥ अवध्यस्य मृगेन्द्रस्य न व्यथां चक्रुराहवे ॥ ५ ॥ एवं भूयोपरान्धोरानमृजन्दानवाः
 शरान् ॥ मृगेन्द्रस्योरसि कुट्टा निःश्वसन्त इवोरगाः ॥ ६ ॥ ते दानवशरा घोरा मृगेन्द्राय समीरिताः ॥ विलयं जग्मुराकाशे खद्योता इव पर्वते ॥
 ॥ ७ ॥ ततश्चक्राणि दिव्यानि दैत्याः क्रोधसमन्विताः ॥ मृगेन्द्रयाक्षिपन्त्याशु प्रज्वलन्तीव सर्वशः ॥ ८ ॥ तैरासीद्गगनं चक्रैः संपतद्भिः समावृतम् ॥
 युगान्ते संप्रकाशद्विश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ९ ॥ तानि चक्राणि वदनं प्रविशन्ति विभान्ति वै ॥ मेघोदरदरीं घोरां चन्द्रसूर्यग्रहा इव ॥ १० ॥
 तानि चक्राणि सर्वाणि मृगेन्द्रेण महात्मना ॥ निर्गणानि प्रदीप्तानि पावकाच्चैः समानि वै ॥ ११ ॥ हिरण्यकाशिपुर्दुत्यो भूयः प्रासृजदूर्जितम् ॥
 शक्तिं प्रज्वलितां घोरां हुताशनसमप्रभाम् ॥ १२ ॥ तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य मृगेन्द्रः शक्तिमुत्तमाम् ॥ हुंकारेणैव रौद्रेण बभञ्ज भगवांस्तदा ॥ १३ ॥
 रराज भग्न सा शक्तिर्मृगेन्द्रेण महीतले ॥ सविस्फुल्लिङ्गा ज्वलिता महोत्केव नभश्च्युता ॥ १४ ॥ नाराचपङ्क्तिः सिंहस्य सृष्टा रजे विदूरतः ॥ नी-
 लोत्पलपलशानां मालेवोज्ज्वलदर्शना ॥ १५ ॥ गर्जित्वा तु यथाकामं विक्रम्य च यथासुखम् ॥ तत्सैन्यमुत्सारितवान् तृणाग्राणीव मारुतः ॥ १६ ॥
 ततोऽमवर्ष दैत्येन्द्रा व्यसृजन्त नभोगताः ॥ नगमात्रैः शिलाखण्डैर्गिरिकूटमहाप्रभैः ॥ १७ ॥ तदृश्मवर्षैः सिंहस्य गात्रे निपतितं महत् ॥ दिशो दश
 प्रकीर्णं हि खद्योतप्रकरो यथा ॥ १८ ॥ तदृश्मवर्षैर्दितिसुतास्तदा सिंहमरिदम् ॥ प्रच्छादयन्त्यथा मेघा धाराभिरिव पर्वतम् ॥ १९ ॥
 स्याः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नगमात्रैः वृक्षप्रमाणैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्येतेत्यादि ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ न स्पृशन्ति मध्ये एव शुष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ मृगन्दस्यापि शिष्टं अन्यत्र तु अर्त्तित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४९ ॥

नच तं चलयामासुर्दयौघा देवमास्थितम् ॥ भीमवेगा बलश्रेष्ठं समुद्रा इव पर्वतम् ॥ २० ॥ ततोऽमवर्षे निहते जलवर्षमनन्तरम् ॥ धाराभिरक्ष-
 मात्रभिः प्रादुरासितसमन्ततः ॥ २१ ॥ नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवेगाः सहस्रशः ॥ आवृण्वन्त्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ २२ ॥ धा-
 राणां सन्निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ॥ बद्धता चैव वर्षेण न प्राज्ञायत किंचन ॥ २३ ॥ धारा दिवि च संसक्ता वसुधार्या च सर्वशः ॥ न स्पृशन्ति
 स्म तं तत्र निपतन्त्योनिशं भुवि ॥ २४ ॥ बाह्यतो ववृषे वर्षं नोपि शान्तु तोयदः ॥ मृगेन्द्रप्रतिरूपस्य स्थितस्य युधि मायया ॥ २५ ॥ हतेऽमवर्षे
 तुमुले जलवर्षे च शोषिते ॥ समुज्जुर्दानया मायामाघि वायुं च सर्वशः ॥ २६ ॥ नभसः प्रच्युतश्चैव तिग्मवेगः समन्ततः ॥ ज्वालामाली महारौद्रो दी-
 पतेजाः समन्ततः ॥ २७ ॥ स मृष्टः पावकस्तेन दैत्येन्द्रेण महात्मना ॥ न शशाक महतेजा दग्धुमप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ तमिन्द्रस्तोयदैः सार्धं
 सहस्राशोमितवृत्तिः ॥ महता तोयवर्षेण शमयामास पावकम् ॥ २९ ॥ तस्यां प्रतिहतायां तु मायार्यां युधि दानवाः ॥ समुज्जयोरसंकाशं तमस्तर्वि-
 समन्ततः ॥ ३० ॥ तमसा संवृते लोके दैत्येष्वात्तायुधेषु वै ॥ स्वतेजसा परिवृतो दिवाकर इव बभौ ॥ ३१ ॥ त्रिशलां भुक्तुं चास्य दृढशुर्दान-
 वा रणे ॥ ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥
 ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सर्वासु मायासु हतासु दितिनन्दनाः ॥ हिरण्यकशिपुं सर्वे विषण्णाः शरणं गताः ॥ १ ॥ ततः प्रज्वलितः
 क्रोधात्प्रदहन्निव तेजसा ॥ हिरण्यकशिपुर्दुर्दयश्चालयामास मेदिनीम् ॥ २ ॥ ततः प्रक्षुभिताः सर्वे सागराः सलिलकराः ॥ चलिता गिरयः सर्वे
 सकाननवनन्दुमाः ॥ ३ ॥ तास्मिन् क्रुद्धे तु दैत्येन्द्रे तमोभूतमभूजगत् ॥ तमसा समभूच्छन्नं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४ ॥ अवहः प्रवहश्चैव विव-
 हश्च समीरणः ॥ पराहः संवहश्चैव उद्रहश्च महाबलः ॥ ५ ॥ तथा परिवहः श्रीमान्मारुता भयशंसिनः ॥ इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः ॥
 ॥ ६ ॥ ये ग्रहाः सर्वलोकस्य क्षये प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ते ग्रहा गगने दृष्टा विचरन्ति यथासुखम् ॥ ७ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अयोगतः यथोक्तवृद्धिहाससंबन्धं विनातीव वृद्धयतीव हासेन च नियतगतिरप्यनियतं जगाम ॥ ८ ॥ विवर्णत्वं निष्प्रभात्वं कवन्धो राहुदृश्यापि दृश्यत्वं गत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ सप्त ग्रहाः सोमस्य शृङ्गया इति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ कनकैर्निर्मितानि शृङ्गाणि मेरोरित्यर्थात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अयोगतश्च तारासु सर्वेष्वक्षेषु संगताः ॥ सग्रहं सहनक्षत्रं प्रज्ज्वाल नभो नृप ॥ ८ ॥ विवर्णत्वं च भगवान् गतो दिवि दिवाकरः ॥ कृष्णः कवन्धश्च महौल्लस्यते च नभस्तले ॥ ९ ॥ अमुञ्चचासितां सूर्यो धूम्रवर्णं भगवद्गम ॥ गगनस्थश्च भगवानभिक्षं परितप्यते ॥ १० ॥ सप्तयुमनिभा घोराः सूर्या दिवि समुत्थिताः ॥ सोमस्य गगनस्थस्य ग्रहस्तियन्ति शृङ्गयाः ॥ ११ ॥ वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रवृहस्पती ॥ शनैश्चरो लोहितान्नो लोहितार्कसमद्युतिः ॥ १२ ॥ समं सप्तभिराहन्ति दुर्गाणि गगनेचराः ॥ शृङ्गाणि कनकैर्घोरा युगान्तार्तका ग्रहाः ॥ १३ ॥ चन्द्रमाः सह नक्षत्रैर्ग्रहैः सप्तिभिरावृतः ॥ चराचरविनाशार्थं रोहिणीं नाभ्यन्ददत् ॥ १४ ॥ गृहीतो राहुणा चन्द्र उल्काभिरभिहन्यते ॥ उल्काः प्रज्वलितान् अन्द्रे प्रचेलुर्घोरदर्शनाः ॥ १५ ॥ देवानामपि यो देवः सोऽयवपत्त शोणितम् ॥ अपतन् गगनादुल्का विद्युद्रूपाः सनिःस्वनाः ॥ १६ ॥ अकाले पादूपाः सर्वे पुष्पन्ति च फलन्ति च ॥ लताश्च सफलाः सर्वा याः ग्रहदूतयनाशनम् ॥ १७ ॥ फले फलान्यजायन्त पुष्पे पुष्पं नश्चैव च ॥ उन्मीलन्ति निमीलन्ति हसन्ति च रुदन्ति च ॥ १८ ॥ विक्रोशन्ति च गर्भारं धूमयन्ति ज्वलन्ति च ॥ प्रतिमाः सर्वदेवानां कथयन्ति युगक्षयम् ॥ १९ ॥ आरण्यैः सह संमृष्टा ग्राम्याश्च मृगपक्षिणः ॥ कुकुशुभैर्यं तत्र मृगेन्द्रे समुपस्थिते ॥ २० ॥ नद्यश्च प्रतिलोमा हि वहन्ति कलुषोदुकाः ॥ अपराह्नगते भूर्ये लोकानां क्षयकारके ॥ २१ ॥ न प्रकाशन्ति च दिशो रक्षरेणुसमाकुलाः ॥ वानस्पत्या न पूज्यन्ते पूजनाहोः कथञ्चन ॥ २२ ॥ वायुवेगेन हन्यन्ते भिद्यन्ते प्रणुदन्ति च ॥ तदा च सर्वभूतानां छाया न परिवर्तते ॥ २३ ॥ अपराह्नगते सूर्ये लोकानां च युगक्षये ॥ तदा हिरण्यकशिपौर्देवस्योपरि वेऽमनः ॥ २४ ॥ भाण्डागारायुधगारे निविष्टमभवन्मधु ॥ तथैव चायुधगारे धूमराजिरदृश्यत ॥ २५ ॥ सच दृष्ट्वा महोत्पातान् हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ पुरोहितं तदा शुक्रं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ क्रियार्थं भगवन्नेते महोत्पाताः समुत्थिताः ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे ॥ २७ ॥ शुक्र उवाच ॥ शृणु राजन्नवहितो वचनं मे महासुर ॥ यदर्थमिह दृश्यन्ते महोत्पाता महाभयाः ॥ २८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वानस्पत्याः चैत्यदेवताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अपराह्नगतेपि सूर्यं छाया न परिवर्तते निष्प्रभात्वात्सूर्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रथिवाधरणानि दिगजदीनि ॥ ४० ॥ नागः शेषः तंजोधराः मणिगन्तंजोमृधनः ॥
यस्यैते संप्रदश्यन्ते राज्ञो राहो महासुर ॥ देशो वा ह्रियते तस्य राजा वा वन्यमहति ॥ २९ ॥ अतो बुद्ध्या समीक्षस्व यथा सर्वं प्रणश्यति ॥
बृहद्वयं हि न चिराद्रविष्यति न संशयः ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्या शुक्रस्तु हिरण्यकशिपुं तदा ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा तु दैत्येन्द्रं जगाम स्वं निवे-
शनम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन् गते स दैत्येन्द्रो ध्यातवान्सुचिरं तदा ॥ आसांचके सुदीनात्मा ब्रह्मवाक्यमनुस्मरन् ॥ असुराणां विनाशाय सुराणां
विजयाय च ॥ ३२ ॥ दृश्यन्ते विविधान्याता घोरा घोरानिदर्शनाः ॥ एते चान्ये च बहवो घोरा ह्युत्पातदर्शनाः ॥ ३३ ॥ दैत्येन्द्राणां विना-
शाय दृश्यन्ते कालनिर्मिताः ॥ ततो हिरण्यकशिपुर्गुणदामादाय सत्वरम् ॥ ३४ ॥ अभ्यद्रवत वेगेन धरणिमनुकम्पयन् ॥ हिरण्यकशिपुर्दैन्यो
यदा संस्पृग्वान्महीम् ॥ ३५ ॥ संदृष्टोऽपुष्टः क्रोधोद्वह इव पूर्वजः ॥ मेदिन्यां कम्पमानायां दैत्येन्द्रेण महात्मना ॥ ३६ ॥ महीधरेभ्यो नागेन्द्रा
निपेतुर्भयविक्रवाः ॥ विपज्जालकुलैर्वैर्विमुञ्चन्तो हुताशनम् ॥ ३७ ॥ चतुःशीर्षाः पञ्चशीर्षाः सप्तशीर्षाश्च पञ्चगाः ॥ वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्को-
टकधनंजयौ ॥ ३८ ॥ एलापत्रश्च कालीयो महापद्मश्च वीर्यवान् ॥ सहस्रशीर्षधृङ्गा गो हेमतालच्चजः प्रभुः ॥ ३९ ॥ शेषोन्नतो महीपालो दुष्प्रक-
म्पः प्रकम्पितः ॥ दीप्तान्यन्तर्जलस्थानि प्रथिवीधरणानि च ॥ ४० ॥ तदा क्रुद्धेन दैत्येन कम्पितानि समन्ततः ॥ पातालतलचारिण्यो नागतेजो-
धराः शिवाः ॥ ४१ ॥ आपश्च सहसा क्रुद्धा दुष्प्रकम्प्यरसाः शुभाः ॥ नदी भगीरथी चैव सरयूः कौशिकी तथा ॥ ४२ ॥ यमुना चैव कावेरी
कृष्णा वेणा तथैव च ॥ सुवेणा च महाभागा नदी गोदावरी तथा ॥ ४३ ॥ चर्मण्वती च सिन्धुश्च तथा नदनदीपतिः ॥ मेकलप्रभवश्चैव शोणो
मणिनिभोदकः ॥ ४४ ॥ सुस्रोता नर्मदा चैव तथा वेत्तवती नदी ॥ गोमती गोकुलकीर्णा तथा पूर्णा सरस्वती ॥ ४५ ॥ मही कालनदी चैव तमसा
पुण्यवाहिनी ॥ सिता चेक्षुमती चैव देविका च महानदी ॥ ४६ ॥ जम्बुद्वीपं रत्नवन्तं सर्वलोपशोभितम् ॥ सुवर्णकूटकं चैव सुवर्णकरमण्डितम् ॥
॥ ४७ ॥ महानदश्च लोहित्यः शैलकाननशोभितः ॥ पतनं कौशिकारण्यं द्रविडं रजताकरम् ॥ ४८ ॥ मागधांश्च महाग्रामानङ्गान्वद्वांस्तथैव च ॥
सुह्रान्मल्लान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान् ॥ ४९ ॥ भुवर्नं वैनतेयस्य सुवर्णस्य च कम्पितम् ॥ कैलसशिखराकारं यत्कृतं विश्वकर्मणा ॥ ५० ॥
रक्ततोयो भीमवेगो लोहित्यो नाम सागरः ॥ ५१ ॥ उदयश्चैव राजेन्द्र उच्छ्रितः शतयोजनम् ॥ सुवर्णवेदि-
कः श्रीमन्नागपक्षिनिषेवितः ॥ ५२ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

आजमानोर्कसदृशैर्जातरूपमयैर्द्रुमैः॥शलैस्तलैस्तमालैश्च कर्णिकभिश्च पुष्पितैः॥६३॥ अयोमुखश्च विपुलः सर्वतो धातुमण्डितः ॥ तमालवनग-
न्यश्च पर्वतो मलयः शुभः ॥ ६४ ॥ सुराष्ट्रश्च सुवर्णाकाः शूराभीरास्तथैव च ॥ भोजाः पाण्ड्याश्च वङ्गाश्च कलिङ्गास्ताम्रलिप्तकाः ॥ ६५ ॥ तथै-
वान्द्राश्च पुण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः॥ क्षोभितास्तेन दैत्येन सदेवाः साप्सरोगणाः॥६६॥ अगस्तिभुवनं चैव यदगम्यं पुरा कृतम् ॥ सिद्धचारणस-
ङ्घैश्च सेवितं सुमनोहरम्॥६७॥ विचित्रनागविहगं सुपुष्पितलनादुपमम् ॥ जातरूपमयैः शृङ्गेरसरागणसेवितम् ॥६८॥ गिरिः पुष्पितकश्चैव लक्ष्मी-
वान्प्रियदर्शनः ॥ उत्थितः सागरं भित्त्वा वयस्यश्चन्द्रसूर्ययोः ॥६९॥ रराज सुमहाशृङ्गेरगनं विलिखन्निव ॥ सूर्यचन्द्रांशुसंकाशैः सागराम्बुसमा-
वृतः॥ ६०॥ विद्युद्भान्पर्वतः श्रीमानायातः शतयोजनम् ॥ विद्युतां यत्र संपता निपात्यन्ते न गतोमे ॥६१॥ ऋषभः पर्वतश्चैव श्रीमानुपभसस्थितः ॥
कुञ्जरः पर्वतश्चैव यत्रागस्त्यगृहं महत् ॥ ६२ ॥ विशालस्थया दुर्धर्षा सर्पणमालया पुरी ॥ तथा भोगवती चापि दैत्येन्द्रेणाभिकम्पिता ॥ ६३ ॥
महामेघगिरिश्चैव पारियात्रश्च पर्वतः ॥ चक्रवांश्च गिरिः श्रेष्ठो वाराहश्चैव पर्वतः ॥६४॥ प्रागज्यातिपपुरं चैव जातरूपमयं शुभम् ॥ यस्मिन्यसति
दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ ६५ ॥ मेरुश्च पर्वतश्च्रेष्ठो मेघगम्भीरनिःस्वनः ॥ पापं तत्र सहस्राणि पर्वतानां विज्ञापते ॥ ६६ ॥ तरुणादित्यसं-
काशो महेन्द्रश्च महागिरिः ॥ देवावासः शुभः पुण्यो गिरिराजो दिवं गतः ॥६७॥ हेमशृङ्गो महाशैलस्तथा मेघसखो गिरिः ॥ कैलासश्चापि दुष्कम्पो
दानवेन्द्रेण कम्पितः ॥ ६८ ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ॥ श्रीमान्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ॥ ६९ ॥ हेमपुष्करसंच्छन्नं तेन
वैखानसं सरः ॥ कम्पितं मानसं चैव राजहंसैर्निपेवितम् ॥ ७० ॥ विशृङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्रा ॥ तुषारचयसंकाशो मन्दरश्चैव पर्वतः ॥
॥ ७१ ॥ उशीरबीजश्च गिरी रुद्रोपस्थस्तथाद्रिराह ॥ प्रजापतेश्च निलयस्तथा पुष्करपर्वतः ॥ ७२ ॥ देवावृत्पर्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ॥
क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूमवर्णश्च पर्वतः ॥ ७३ ॥ एते चान्ये च गिरयो देशा जनपदास्तथा ॥ नद्यश्च सागराश्चैव दानवेन्द्रेण कम्पिताः ॥ ७४ ॥
कापिलश्च महापुत्रो व्याघ्राक्षश्चैव कम्पितः ॥ खेचराश्च निशापुत्राः पातालतलवासिनः ॥७५॥ गणास्तथा परे रौद्रा मेघनादङ्कुशायुधाः ॥ उर्व्वगो
भीमवेगश्च सर्व एवाभिकम्पिताः ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तत्रेति ॥ ३ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ तत्रादित्याश्च साध्याश्च विश्वे च मरुतस्तथा ॥ रुद्रा देवा महात्मानो वसवश्च महाबलाः ॥ १ ॥ आगम्य ते मृगेन्द्रस्य सक्रा-
 शं सूर्यवर्चसः ॥ ऊधुः संव्रस्तमनसो देवा लोकक्षार्दिताः ॥ २ ॥ जहि देव दितेः पुत्रं दानवं लोकनाशनम् ॥ दुर्वृत्तमसदानारं सह सर्वमहा-
 सुरैः ॥ ३ ॥ त्वं ह्येषामन्तकृशान्यो देवानां दैत्यनाशन ॥ तन्नाशय हितार्थाय लोकानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ४ ॥ त्वं गुरुः सर्वलोकानां तामिन्द्र-
 स्त्वं पितामहः ॥ ऋते त्वद्व्यच्छरणं न भूतं न भविष्यति ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं देवो देवानामादिसंभवः ॥ ननाद सुमहानादमतिगम्भीरनि-
 स्वनम् ॥ ६ ॥ पाटितान्यसुरेन्द्राणां मृगेन्द्रेण महात्मना ॥ सिंहनादेन महता हृदयानि मनांसि च ॥ ७ ॥ गणः क्रोववशो नाम कालकेयस्तथा
 परः ॥ वेगश्च वैगल्यश्च सिद्धिकेयश्च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ ब्रह्मदीप्तो महानादो गहानेगस्तथा परः ॥ कपिलश्च महीपुत्रो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ९ ॥
 खेचराश्च निशापुत्राः पातालतलचारिणः ॥ गणस्तथा पर्ग रोदो मेघादाह्कशाग्रुधः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वगो भीमवेगश्च भीमकर्मकिलोचनः ॥ वज्री-
 शूली करालश्च क्षिप्रकक्षिपुस्ततः ॥ ११ ॥ जीभूतप्रसंकाशो जीभूत इव वेगवान् ॥ जीभूतपवनसंनदो जीभूतसदृशश्रुतिः ॥ हस्तैर्दक्षिणैरुद्यो-
 मृगेन्द्रेण महात्मना ॥ १२ ॥ देवार्शिरदितिवो हता नृसिंहं समुपद्रावत् ॥ समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णमृगेन्द्रेण महामखैः ॥ १३ ॥ तत्रोद्धारसहायेन विदा-
 र्यं निहतो युधि ॥ १४ ॥ मही च लोहश्च अशी नभश्च अदाश्च सूर्यश्च दिशश्च सर्वाः ॥ नयश्च शैलश्च महर्णवाश्च गताः प्रकाशं दितिपुत्रनाशात् ॥
 १५ ॥ ततः प्रमुहिता देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ तुष्टुर्विविधैः स्तोत्रैरादिदेवं सनातनम् ॥ १६ ॥ देवा ऊधुः ॥ १७ ॥ वत्सया निहितं देव नार-
 सिंहमिदं वपुः ॥ एतदेवाचरिष्यन्ति परापरविदो जनाः ॥ मृगेन्द्रत्वं च लोकेषु सर्वसत्त्वेषु वा विभो ॥ १७ ॥ गायन्ति त्वां च मुनयो मृगेन्द्र इति
 नित्यशः ॥ त्वत्प्रसादात्स्वकं स्थानं प्रतिपन्नाः स्म वै विभो ॥ १८ ॥ एषुक्तो देवसंवैरसिंहो महामनाः ॥ ब्रह्मा च परमप्रीतो विष्णोः स्तोत्रमुदी-
 रयत् ॥ १९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भवानक्षरमव्यक्तसचित्रं मुह्यमुतमम् ॥ कूटस्थममृतं कर्तुं सनातनमनामयम् ॥ २० ॥ सांख्ययोगे च धा बुद्धिस्त-
 त्वाथपरिनिष्ठिता ॥ तां भवान्वेद विद्यात्मा पुरुषः शाश्वतो ध्रुवः ॥ २१ ॥ त्वं व्यक्तश्च तथाव्यक्तस्त्वतः सर्वमिदं जगत् ॥ भवन्मया वयं देव भ-
 वानात्मा भवान्प्रभुः ॥ २२ ॥ चतुर्विभक्तमूर्तिस्त्वं सर्वलोकविभुर्गुरुः ॥ चतुर्गुणसहस्रेण सर्वलोकान्तकान्तकः ॥ २३ ॥
 २४ ॥ २२ ॥ चतुर्विभक्तमूर्तिः चतुर्धा विश्वैजसप्राज्ञतुरीयेण नृसिंहतापनियद्युगपित्यसिद्धेन प्रकारेण विभक्तस्वहाः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ परां च सिद्धिमित्यादयः सप्त श्लोकाः पुनः पुनस्तमेवार्थं प्रकाशयन्तीति प्राञ्चः । नृसिंहतापनीयोपनिषदि तु विश्वादीनां चतुर्णां प्रत्येकं विश्वचतुष्टय-
गमितत्वेन षोडशमे दानुदाहृत्य ईश्वरश्रामस्तुरीय इति चतुर्थस्यापि चतुर्थः षोडशो नृसिंह इत्युक्तम् । तदनुसारेणात्रापि आबं श्लोकत्रयं विश्वादिषु त्रिष्वन्तर्भूतं यद्रूपं परं तदेव
प्रकाशयते । ततश्चतुर्भिः श्लोकैस्तुर्थस्य चत्वारो भेदाः ओतानुज्ञानुज्ञाद्विकल्परूपा वर्णयन्ते इत्यपीनरुक्त्यम् तत्रास्रण्डेकरासं चिन्मात्रं कृत्स्नं जगत् स्वण्डशरकरामयमिव सैत्यं
सिक्ततामात्रम् इत्येतद्विष्टारकारसत्त्वमुपेत्य तस्य चिन्मात्रत्वमुक्तम् । अनुज्ञानुदृष्टौ तु स्वानजगद्भेदाकारस्य मिथ्यात्वमुपेत्य चिन्मात्रत्वमुक्तम् । अनुज्ञादृष्टौ तु शशशृङ्गादिविद्वि-
कल्पमात्रत्वमाकारस्येत्यतितुच्छत्वमुक्तम् । अविकल्पे तु तुच्छत्वज्ञानमपि नास्तीति सप्तानां श्लोकानां योजना । तत्र परशब्दाः पूर्वपूर्वपेक्षया अपेक्षिकाः । यथा, इन्द्रियैः परा
प्रतिष्ठा सर्वभूतानामनन्तवल्लैरूपः ॥ कपिलप्रभृतीनां च यतीनां परमा गतिः ॥ २४ ॥ अनादिमध्यनिधनः सर्वात्मा पुरुषोत्तमः ॥ स्रष्टा त्वं त्वं
च संहर्ता त्वमेको लोकभावनः ॥ २५ ॥ भवान्ब्रह्मा च रुद्रश्च महेन्द्रो वरुणो यमः ॥ भवान्कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ परां च सिद्धिं
परमं च देवं परं च मन्त्रं परमं मनश्च ॥ परं च धर्मं परमं यज्ञश्च त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ २७ ॥ परं च सत्यं परमं हविश्च परं पवित्रं परमं च
मार्गम् ॥ परं च यज्ञं परमं च होत्रं त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ २८ ॥ परं शरीरं परमं च धाम परं च योगं परमां च वाणीम् ॥ परं रहस्यं परमां
गतिं च त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ २९ ॥ परं परस्यापि परं च यत्परं परं परस्यापि परं प्रभुं च त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं
पुराणम् ॥ ३० ॥ परं परस्यापि परं प्रधानं परं परस्यापि परं च तत्त्वम् ॥ परं परस्यापि परं च धाता त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३१ ॥ परं परस्यापि
परं रहस्यं परं परस्यापि परं यत् ॥ परं परस्यापि परं तपो यत्त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३२ ॥ परं परस्यापि परं परायणं परं च गुह्यं च
परं च धाम ॥ परं च योगं परमं प्रभुत्वं त्वामाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वलोकापितामहः ॥
स्तुत्वा नारायणं देवं ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ ३४ ॥ ततो नदत्सु त्र्येषु नृत्यन्तीष्वप्सरःसु च ॥ क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जगाम प्रभुरीश्वरः ॥ ३५ ॥
ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परात्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति ॥ इन्द्रियार्थ-
मनोबुद्धिमहदव्यक्तपुरुषाणामुत्तरोत्तरं परत्वम् । इन्द्रियाणामपि परत्वं भगवता उक्तम् । इन्द्रियाणि पराण्याहुरिति तद्वदत्रापि परम्परा ज्ञेया । इन्द्रियादीन्येव वा सप्त सप्तानामपि
श्लोकानां क्रमेण प्रतिपाद्यानि सर्वथापि नात्र गौतरुक्त्यदोषोपेक्षीति सर्वं ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उत्तरं
कूलं श्वेतदीपम् ॥ ३५ ॥

त्यक्त्वा अदृश्यां कृत्वा तद्वपुः प्रतिमां पौराणं वैष्णवं चतुर्भुजादिलक्षणम् ॥ ३६ ॥ भूतयुक्तेन पञ्चमहाभूतवदितेन अष्टचक्रेण अष्टा ग्राहा अष्टावलिश्रुति-
प्रसिद्धाब्दश्रेत्रादिग्रहातिग्रहरूपेतिशं चक्रवच्चाल्यमानेन देहेन मायेनेन अव्यक्तप्रकृतिरप्यष्टाहानिरहंकारान्निहृष्टादेव आत्मा नृसिंहरूपी स्वस्थानं निविशिषचिन्मात्रं स्वरूपं,
तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धमगमत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां समचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ नृसिंह इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ अत्र म इति । नारायण इति मव्याप्तगत्या कृत्स्नब्रह्माण्डलयस्थानभूतब्रह्माण्डदेवासुरविष्णुगणजीव्य देवानां पक्षपातेनासुरान् विध्वंसयतीत्युक्तं सर्वो-
नारसिंहीं तनुं त्यक्त्वा स्थापयित्वा च तद्वपुः ॥ पौराणं रूपमास्थाय ययौ स गरुडवजः ॥ ३६ ॥ अष्टचक्रेण यानेन भूतियुक्तेन शोभिना ॥
अव्यक्तः प्रकृतिर्देवः संस्थानमगमत्यमुः ॥ ३७ ॥ एवं महात्मना तेन नृसिंहवपुषा तदा ॥ देवेन निहतः पूर्वं हिरण्यकशिपुश्च सः ॥ ३८ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहप्रादुर्भावे हिरण्यकशिपुवधकथनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ नृसिंह एव कथितो भूयोयं वामनो परः ॥ यत्र वामनमास्थाय रूपं रूपविदां वरः ॥ १ ॥ बलेर्वलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ॥ विक्रमैस्त्रि-
भिराक्रम्य त्रैलोक्यमाखिलं हतम् ॥ २ ॥ समुद्रवसना चोर्वी नानानगविभूषिता ॥ हत्वा दत्त्वा सुरेन्द्राय शक्राय प्रभविष्णुना ॥ ३ ॥ जनमेजय
उवाच ॥ अत्र मे संशयो ब्रह्मन्नत्र कौतूहलं महत् ॥ कथं नारायणो देवो वामनत्वमुपागतः ॥ ४ ॥ यः पुराणे पुराणात्मा भूत्वा नारायणः प्रभुः ॥
पद्मनाभो महाबाहुलोकानां प्रकृतिर्भुवः ॥ ५ ॥ अनादिमध्यनिधनस्त्रैलोक्यादिः सनातनः ॥ देवदेवः सुराध्यक्षः कृष्णो लोकनमस्कृतः ॥ ६ ॥
हव्यकव्यवहः श्रीमान् हव्यकव्यमुगव्ययः ॥ अदित्या देवमातुश्च कथं गर्भभवत्प्रभुः ॥ स्रष्टा यो वासवस्यापि स कथं वासवानुजः ॥ ७ ॥ प्रभूतो
देवदेवेशो विष्णुत्वं प्राप्तवान्कथम् ॥ एतदाचक्ष्व मे विप्र प्रादुर्भावं महात्मनः ॥ ८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यामर्चितामृषिषु-
ज्जैवैः ॥ पुराणैः कविभिः प्रोक्तां ब्रह्मोक्तां ब्रह्मणिरर्ताम् ॥ ९ ॥

त्मनः स्वावयवेष्विव तेषु विषमबुद्ध्ययोगादिति शङ्कार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विष्णुत्वं वामनस्यापि कथं त्रैलोक्यव्यापकत्वं चेति भावः ॥ ८ ॥ उतस्माह । शृण्विति ।
दिव्यां लौकिकदृष्टान्तागम्याम् अथापि ऋषिभुजैवैपन्त्रदृष्टप्रवरर्चितां कविभिर्ब्रह्मनिष्ठैः स्वानुभवप्रामाण्येन प्रकर्षणोक्तां ब्रह्मोक्तां मन्त्रमूर्चितां ब्रह्मणे मन्त्रविवरणरूपेण
ईरिताम् । अयं भावः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतौ एकस्यां मायायामसमेवेतं बहुवचनं पाशान्यायेन तदवयवेषु मन्त्ररजस्तमः सु पर्यवस्यति । तत्र
सत्यप्रधानानि रूपाणि देवतादीनि । रजःप्रधानानि यक्षरक्षःप्रभृतीनि । तमःप्रधानानि भूतेभ्यस्तादीनि त्रिविधातीन्द्रस्य रूपाणि । तैः सत्यकार्यं कदाचिदुपकरोति

कदाचिदुभयस्याप्यभिहितं करोति उभयेनाप्यभिभूयते च । तदेवं मूलगुणानां यथा विरोध एवं तत्त्वधानानां देवादीनामपि । तत्र यथा सलिलस्य माधुर्यम् इक्षुद्राक्षौ बीजगणाद-
 तिथयेनाविर्भवति । निम्बमरीचरसादौ तु निरवशेषणावृत्तं भवति । औषाधिकं चाम्लकटुत्वादिकम् अतीव प्रकाशते । एवमिन्द्रस्य स्वरूपभूतं ज्ञानं सात्त्विकेषु देवता-
 दिव्याविर्भवति इतरेष्वनुत्तर्य तिरोभावः औषाधिकानां च कामकोधादीनामतिरागेनाविर्भावो भवतीति । इन्द्रस्यापि सविशेषरूपवतः स्वरूपप्रकाशहेतुत्वाद्देवेषु पक्षपातः । तन्नि-
 रोधानहेतुत्वादितरेषु ब्रह्मस्य युज्यते । सन्ति हीन्द्रस्य पञ्च रूपाणि भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमानि शुद्धशबलसूत्रविराड्गुणसंज्ञानि । तत्र शुद्धं निर्विशेषम् । विष्णुस्तु सर्वविशेषयुक्तो
 मारीचस्य सुरेशस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ अदितिर्दितेर्देवायै भगिन्यौ जनमेजय ॥ १० ॥ अदित्यां जज्ञिरे देवाः कश्यपस्य महात्मनः ॥ धा-
 तार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽगो भगस्तथा ॥ ११ ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥ तथैकादशमस्त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥ १२ ॥
 दित्यां जातो हि बलवान् हिरण्यकशिपुः प्रभुः ॥ तस्यानुजश्च दैत्येन्द्रो हिरण्याक्षः प्रतापवान् ॥ १३ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राः पञ्च घोरपराक्रमाः ॥
 प्रह्लादश्चानुह्लादश्च जम्भः संह्लाद एव च ॥ १४ ॥ विरोचनश्च प्राह्लादिस्तस्य पुत्रो बलिः स्मृतः ॥ पुत्रपौत्रं च बलवत्तेषामक्षयमव्ययम् ॥ १५ ॥ ते-
 जस्विनां सुरारीणां दैत्येन्द्राणां मनस्विनाम् ॥ गणाः सुबहुशो राजन् देवो देवो सहस्रशः ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्वा नारासिंहेन हिरण्यकशिपुं हतम् ॥ दैत्या
 देववधार्थाय बलिमिन्द्रं प्रचक्रिरे ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा धर्मपरं नित्यं सत्यवाक्यं जितेन्द्रियम् ॥ शौर्याध्ययनसंपन्नं सर्वज्ञानविशारदम् ॥ १८ ॥ परावरगृ-
 हीतार्थं तत्त्वदर्शिनमव्ययम् ॥ तेजस्विनं सुरारिपुं हिरण्यकशिपुं यथा ॥ १९ ॥ अभिपेकेण दिव्येन बलिं वरौचनिं तथा ॥ दैत्याधिपत्ये दितिजास्त-
 दा सर्वेऽभ्यपूजयन् ॥ २० ॥ अभिपिक्तस्तदा दैत्यैर्बलिर्वलवतां वरः ॥ ब्रह्मणा चैव तुष्टेन हिरण्यकशिपोः पदे ॥ २१ ॥ अभिपिक्तोसुरगणैर्बलिर्वरौचनि-
 स्तदा ॥ काञ्चनैः कलशैः स्फीतैः सर्वतीर्थाम्बुसंवृतैः ॥ २२ ॥ जयशब्दं ततश्चक्रुरभिपिक्तस्य दानवाः ॥ बलेस्तुल्यवीर्यस्य सिंहासनगतस्य वै ॥ २३ ॥
 कृत्वेन्द्रं दानवाः सर्वे बलिं बलवतां वरम् ॥ ततो विज्ञापयामासुः शिरोभिः पतिताः क्षितौ ॥ २४ ॥ दैत्या ऊचुः ॥ विदितं तव दैत्येन्द्र हिरण्यकशि-
 पोयथा ॥ त्रैलोक्यमासीदखिलं जगत्स्थानवरजङ्गमम् ॥ २५ ॥ पितामहं तु हत्वा ते सुरेश्वरनिषूदन ॥ हतं तदैव त्रैलोक्यं शक्रश्चैवाभिषेचितः ॥ २६ ॥
 राजवच्छिष्टेष्वनुग्रहं दुष्टेषु ग्रहं च करोतीति युज्यत एवं स्वाङ्गमपि । त्याज्यो दुष्टः प्रियोग्यासीद्वैष्णु इवाहिमेति न्यायेन बाधितुं शक्यमेव । मायावित्वाच्चस्य वामनत्वं
 व्यापकत्वं च युज्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुराणान्तरे हिरण्याक्षस्य ज्येष्ठकथनं कल्पमेवाभिप्रायम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
तत्पितामहारज्यं त्वं प्रत्याह्वयिष्यामि ॥ अस्माभिः सहितो नाथ त्रैलोक्यामिदमव्ययम् ॥ २७ ॥ प्रत्यानयस्व भद्रं ते राज्यं पितामहं प्रभो ॥ २८ ॥
असुरगणसहस्रसंवृतस्त्वं जय दिवि देवगणान्महाभुवान् ॥ अमितबलपराक्रमांसि राजत्रतिशयसे स्वर्गुणैः पितामहं स्वम् ॥ २९ ॥ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलपु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि वामने बलेरभिषेको नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निश्चय्य ते-
षां वचनं महामतिर्वलिस्तदा प्रीतमना महाबलः ॥ आज्ञापयामास स दैत्यकोटं त्रैलोक्यमद्यैव जयाम सर्वम् ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलवरो-
चनस्य तु ॥ उद्योगं परमं चक्रुर्दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ २ ॥ महापद्मो निकुम्भश्च कुम्भकर्णश्च वीर्यवान् ॥ काञ्चनाक्षः कापिस्कन्धो मैनाकः क्षितिक-
म्पनः ॥ ३ ॥ शितकेशोर्ध्ववक्रश्च वज्रनाभः शिखी जटी ॥ सहस्रबाहुर्विक्रटो व्याघ्राक्षः प्रियदर्शनः ॥ ४ ॥ एकाक्ष एकपांशुण्डो विद्युदक्षश्चतु-
र्भुजः ॥ गजोदरो गजशिरा गजस्कन्धो गजेक्षणः ॥ ५ ॥ अष्टदंष्ट्रश्चतुर्वक्रो मेघनादी जलधरः ॥ करालो ज्वालजिह्वास्यः शताङ्गः शतलोचनः ॥ ६ ॥
सहस्रपादः सुमुखः कृष्णश्चैव महासुरः ॥ रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पा कुलकुलिः ॥ ७ ॥ समुद्रो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः ॥ गोत्रजो
गोक्षुरो रौद्रो गोदन्तः स्वस्तिको ध्रुवः ॥ ८ ॥ मांसलो मांसभक्षश्च वेगवान्केतुमाञ्छिवः ॥ पङ्कदिग्धशरीरश्च बृहत्कीर्तिर्महाहनुः ॥ ९ ॥ समप्र-
भो विकुम्भाण्डो विरूपाक्षो महोदरः ॥ श्वेतशीर्षश्चन्द्रहनुश्चन्द्रहा चन्द्रतापनः ॥ १० ॥ विक्षरो दीर्घबाहुश्च मघपो मारुताशनः ॥ तालजङ्घा म-
हाभागः सरभः शलभः क्रथः ॥ ११ ॥ समुद्रमथनो नादी विततश्च महाबलः ॥ प्रलम्बो नरको व्याली धेनुकः काललोचनः ॥ १२ ॥ वरिष्ठश्च
गारिष्ठश्च भूतलोमा तथा विधुः ॥ दुष्प्रसादः किरीटी च सूचीवक्रो महासुरः ॥ १३ ॥ सुबाहुः कञ्जबाहुश्च करणः कलशोदरः ॥ सोमपो देवयाजी च
प्रवरो वीरमर्दनः ॥ १४ ॥ सुपथः खण्डमुक्तिश्च शिखिनेत्रः शिखिज्वजः ॥ यथास्मृति मया प्रोक्ता मरीचेः कीर्तिवर्धनाः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च
बहवो नानाभूषणभूषिताः ॥ रथौघैर्बहुसाहस्रैर्युधैर्ह्युहमर्दिमाः ॥ १६ ॥ दिव्याम्बरधरा दैत्या दिव्यमाल्यानुलेपनाः ॥ दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यै-
श्चोच्चैर्नैर्ध्वजैः ॥ १७ ॥ दिव्यायुधधरा दैत्या गर्जमाना यथाम्बुदाः ॥ बृहद्री रथघोषैश्च चालयन्तो वसुधराम् ॥ १८ ॥ महाबला दिव्यबला-
स्त्रधारिणो भुजङ्गभोगप्रातिमर्षमहामुजैः ॥ सुदुर्जया दैत्यवृषाः सुरारथो दितिप्रिया लोहितलोहितेक्षणाः ॥ १९ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥२०॥२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ते जगुरकञ्चलेन्द्रवीर्या महेंद्रवज्राशनितुल्यवेगाः ॥ विवृद्धदंष्ट्रा हरिधूम्रकेशा विवर्द्धमानाः शरदीव मेधाः ॥ २० ॥ सहस्रबाहुर्बाणश्च बलः पुत्रो
महाबलः ॥ रथातिरथकोट्या वै सन्नह्यत महाबलः ॥ २१ ॥ सर्वे मायाधरा दैत्याः सर्वे दिव्यास्त्रयोधिनिः ॥ सर्वे मदबलोत्तिक्ताः सर्वे लब्धवराः
पुरा ॥ २२ ॥ सर्वे काञ्चनशैलाभाः पीतकौशेयवाससः ॥ किराटोष्णीपमुकुटा दिव्यभूषणभूषिताः ॥ २३ ॥ हिरण्यकवचाः सर्वे हिरण्यध्वजके-
तवः ॥ स्यन्दनस्था व्यराजन्त शारदा इव खे ग्रहाः ॥ २४ ॥ तापनीयैर्वरैर्नैर्ऋतलज्ज्वलितप्रभैः ॥ हेमपर्वतशृङ्गस्थाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥
॥ २५ ॥ तेषां मध्यगतो बाणः प्रावृषीवोत्थितो घनः ॥ स्थितः शक्तिगदापाणिस्त्रिनल्वप्रतिमे रथे ॥ २६ ॥ विचित्राश्चञ्चलयुगे चित्रभक्तिविराजि-
ते ॥ गदापरिघसंपूर्णे हेमजालविभूषिते ॥ २७ ॥ अन्वीयमानो दितिजैर्वालाखिल्यैरिवांशुमान् ॥ नानाप्रहरणैर्वारैस्तक्ष्णदंष्ट्रैर्वारैः ॥ २८ ॥ पञ्च
तस्य महावीर्या दानवा शुद्धुर्मदाः ॥ ररक्षू रथमव्यग्रा व्यादितास्या भयावहाः ॥ २९ ॥ सुबाहुर्मघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्यवान् ॥ तथा कनक-
मूर्ध्या च वेगवान्केतुमानिति ॥ ३० ॥ कनकरजतभक्तिचित्रपाशैः पतगपतिप्रतिमे रथे स्थितोभूत् ॥ जलदनिनदतुल्यनेमिघोषे सुरगणसैन्यवधाय
दानवेन्द्रः ॥ ३१ ॥ अनायुषायाः पुत्रस्तु बलो नाम महासुरः ॥ वृत्तः शतसहस्रेण रथानां भीमवर्चसाम् ॥ ३२ ॥ युक्तमृक्षसहस्रेण रथमारुह्य वी-
र्यवान् ॥ नीलायसमयं घोरं वायसाङ्कं सुदुर्जयम् ॥ ३३ ॥ नीलाम्बरधरः श्रीमान्वैडूर्याचलसन्निभः ॥ महता रथवेगेन प्रययौ दानवस्तदा ॥ ३४ ॥
तत्रैकार्णवसंकाशे सैन्यमध्ये व्यराजत ॥ प्रभातसमये श्रीमान्समुद्रस्थ इवांशुमान् ॥ ३५ ॥ सुतप्तजाम्बूनदतुल्यवर्चसा निशाकराकारतडिङ्गना-
करः ॥ किराटमुख्येन विभाति शोभिना यथा गिरिः शृङ्गवरेण भास्वता ॥ ३६ ॥ पट्टी रथसहस्राणि नमुचेरसुरस्य वै ॥ स्वयुक्तानि सर्वाणि मेघ-
तुल्यरवाणि च ॥ ३७ ॥ नानाप्रहरणाः सर्वे सर्वे ते चित्रयोधिनिः ॥ महाभ्रघनसंकाशा वेगवन्तो महाबलाः ॥ ३८ ॥ रथो व्याघ्रसहस्रेण युक्तः प-
रमवेगवान् ॥ नमुचेरसुरेन्द्रस्य सर्वरत्नविभूषितः ॥ ३९ ॥ शार्दूलचिह्नः शुशुभे तस्य केतुर्हिरण्मयः ॥ रथमध्ये सुरेशस्य मध्यंदिनरविर्यथा ॥ ४० ॥
स भीमवेगश्च महाबलश्च प्रगृह्य चापं हिमवानिव स्थितः ॥ नीलाम्बरः काञ्चनपट्टनद्धो दिशागजो यद्गुपेतकक्षः ॥ ४१ ॥ किङ्किणीजालनिर्घोषं
तपनीयविभूषितम् ॥ सपताकञ्चजोपेतं ससंध्यमिव तोयदम् ॥ ४२ ॥ चक्रैश्चतुर्भिः संयुक्तमष्टनल्वायतान्तरम् ॥ हेमजालकुलं दीप्तं कालच-
क्रमिवोदितम् ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायामेकनाम्नाश्चात्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 नानायुधधरं धोरं व्याघ्रचर्मपरिष्कृतम् ॥ इन्द्रासृगगणार्कणि चित्रभक्तिविराजितम् ॥ ४४ ॥ तूणीरशरसंपूर्णं शक्तितोमरसंकुलम् ॥ गदासुहरसंवाधं
 चापरत्नविभूषितम् ॥ ४५ ॥ युक्तमृक्षसहस्रेण लम्बकैरवर्चसा ॥ राजतेन विकीर्णेन शोभितं सिंहकेतुना ॥ ४६ ॥ स तेन शुशुभे दैत्यो मयो माया-
 विसर्पिणा ॥ रथरत्ने स्थितः श्रीमानुदयस्य इवांशुमान् ॥ ४७ ॥ विमलरजतविन्दुशोभिताङ्गः मणिकनकोज्ज्वलचारुभक्तिचित्रम् ॥ अयुतशतसहस्र-
 मूर्जितानां मयमनुयाति तदा महारथानाम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे मयस्य युद्धाभिगमनं नाय-
 कोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुलोमा तु महादैत्यस्तिमिराकारगह्वरम् ॥ आरुरोहयसं धोरं रथं परमथारु-
 जम् ॥ १ ॥ उत्कर्णपर्वताकारं लोहजालान्तरास्तरम् ॥ नेमिघोषेण महता क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ॥ २ ॥ गदापरिघनिस्त्रिभिः सतोमरपरश्वधैः ॥ शक्तिमु-
 द्रसंकीर्णं सतोयमिव तोयदम् ॥ ३ ॥ रथमुद्रसहस्रेण संयुक्तं वायुवेणिना ॥ पुलोमास्तु युद्धाय प्रस्थितो युद्धदुर्मदः ॥ ४ ॥ पाँट रथसहस्राणि पु-
 लोमानं महारथम् ॥ अन्वयुः सूर्यवर्णानि प्रदीतानीव तेजसा ॥ ५ ॥ खड्गच्येन महता ततकाञ्चनवर्चसा ॥ प्राजते रथमध्यस्थः पर्वतस्थ इवांशु-
 मान् ॥ ६ ॥ सुचारुचामीकरपट्टनद्धां महागदां कालनिभां महाबलः ॥ प्रशुब्ध वज्राज स शत्रुमध्ये कार्णायसीं केतुरिवास्थितोऽव्ययम् ॥ ७ ॥ दय-
 ग्रीवस्तु बलवान् दयग्रीवैर्महासुरैः ॥ वृत्तः शतसहस्रेण रथानां रथिसत्तमः ॥ ८ ॥ धराधारनिभाकारं सपत्नानीकमर्दनम् ॥ स्यन्दनं भीममास्थाय
 युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ ९ ॥ श्वेतशैलप्रतीकाशः श्वेतकुण्डलभूषणः ॥ शुशुभे रथमध्यस्थः श्वेतशृङ्ग इवाचलः ॥ १० ॥ महता सतशोषेण
 शोभितो नागकेतुना ॥ वैदूर्यमणिचित्रेण प्रवालङ्कुरशोभिना ॥ ११ ॥ अमितबलपराक्रमाकृतानां वरगणिमनुजगमुर्जितानाम् ॥ असुरगणश-
 ताभिगच्छमानं त्रिदशगणा इव वासवं प्रयान्तम् ॥ १२ ॥ प्रहृष्टस्तु महाप्राज्ञः सर्वशस्त्रविशारदः ॥ सर्वमायाधरः श्रीमान्यष्टा क्रतुशतैरपि ॥ १३ ॥
 समनद्धत तेजस्वी पावर्काचिःसमप्रभः ॥ रथानीकेन महता दुर्दिनाम्भादनादिना ॥ १४ ॥ शूरेणामितवीर्येण हेमकुण्डलधारिणा ॥ वृत्तो दैत्यसहस्रे-
 ण द्वैरिव पितामहः ॥ १५ ॥ स्ववीर्यादग्रणीर्हृत्तो मत्तवारणविक्रमः ॥ सुरसैन्यस्य सर्वस्य प्रतिशोभ इव स्थितः ॥ १६ ॥ स्ववीर्येणोदधेस्तुल्यः
 प्रदीप्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ तेजसा भास्कराकारः क्षमया ग्रथिवीसमः ॥ १७ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

तालध्वजेन दीप्तेन रथेनानिविराजता॥ तं यान्तमनुयान्ति स्म दानवाः शतसंघशः॥ १८॥ सर्वे हिरण्यकवचाः सर्वे रत्नविभूषिताः॥ दिव्याङ्गरागभरणाः
समेरुध्वनिवर्तिनः॥ १९॥ जाम्बूनद्विचित्राङ्गा वैडूर्यविकृताङ्गदाः॥ दिव्यस्यन्दनमध्यस्थाः स्वस्था इव महाग्रहाः॥ २०॥ आचारवांश्चैव जितेन्द्रियश्च
धर्मै रतः सत्यपरोनमूयः॥ स्थितोऽग्रितोऽयाम्बुदवायुकल्पो रूपी यथा सर्वहरः कृतान्तः॥ २१॥ शम्बरस्तु महामाथो रथयूथपथूथपः॥ आरुरोह
रथं दिव्यं सर्वयुद्धविशारदः॥ २२॥ लोहिताक्षो महाबाहुः प्रतप्तोत्तमकुण्डलः॥ जीमूतघनसंकाशो दिव्यस्रगनुलेपनः॥ २३॥ विद्युज्ज्योतिर्निका-
शेन मुकुटेनार्कवर्चसा॥ मणिरत्नविचित्रेण वैडूर्यवरशोभिना॥ २४॥ तपनीयेन महता कवचेन विराजता॥ संध्याभ्रेणैव संच्छन्नः श्रीमानस्तशि-
लोच्चयः॥ २५॥ त्रिशच्छतसहस्राणि दैत्यानां चित्रयोधिनाम्॥ बलिनां कालकल्पानामन्वयुः शम्बरं तदा॥ २६॥ युक्तं ह्यसहस्रेण शुक्लवर्णेन
राजता॥ क्रौञ्चध्वजेन दीप्तेन रथेनाहवशोभिना॥ २७॥ व्यासक्तवैडूर्यमुवर्णजालं नानाविहङ्गैरपि भक्तिचित्रम्॥ विद्युत्प्रभं भीमस्वं सुवेगं रथं
समासूह्य रराज दैत्यः॥ २८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे शम्बरदिदृत्यसन्नहनं नाम पञ्चाशत्त-
मोऽध्यायः॥ ५०॥ ॥ ७३॥ ॥ वैशम्पायन उवाच॥ अनुह्लादश्च तत्रैव दैत्यः परमदुर्जयः॥ हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रययौ शुद्धलालसः॥ १॥
चतुश्चक्रेण यानेन त्रिनल्वप्रतिमेन तु॥ युक्तेनार्धैर्महावीर्यैः सिंहवक्त्रैरजिह्वैः॥ २॥ भीमगम्भीरनादेन नेमिघोषेण वीर्यवान्॥ चालयन्वसुधां
सर्वां सशैलवनकाननाम्॥ ३॥ विनर्हमाना दैत्यौवा अनुह्लादं ययुः शुभाः॥ शतं शतसहस्राणां रथानां हेममालिनाम्॥ ४॥ परिवैर्भिन्दिपालै-
श्च भल्लैः पाशैः परश्वधैः॥ विविधायुधहस्तास्ते शूलमुद्गरपाणयः॥ ५॥ सुवर्णजालनिर्मुक्तैर्वज्रैश्च समलंकृताः॥ रथैश्चित्रैश्च कवचैः सज्जमाना
महासुराः॥ ६॥ तदा विशालोच्छ्रितशैलरूपे बभौ रथे काञ्चनचित्रिताङ्गे॥ दैत्याधिपः सत्त्वबलानुरूपे समास्थितस्त्वप्रतिमे सरूपे॥ ७॥ वि-
रोचनश्च बलवान्चैवानरसमधुतिः॥ महता रथवशेन सर्वास्त्रकुशलः शुचिः॥ ८॥ व्यूहानां विनियोगज्ञो ज्ञानविज्ञानतत्त्ववित्॥ बलैः पिता सुर-
वरः सुराणामिव वासवः॥ ९॥ सर्वायुधसमोपेतं किङ्किणीजालभूषितम्॥ युक्तानां वाजिमुख्यानां सहस्रेणाशुगामिनाम्॥ १०॥ रथमारूढ्य दैत्ये-
न्द्रो बभौ मेरुरिवापरः॥ किङ्किणीजालपर्यन्तं गजेन्द्रध्वजशोभितम्॥ संध्याभ्रसमवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम्॥ ११॥

अनुह्लादश्चेति॥ १॥ त्रिनल्वा द्वादशशतहस्तोच्छ्रया प्रतिमा यस्य तेन॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ त्रिन्नाञ्जनचयप्रभः कज्जलगुटिकागर्भवत् कृष्णः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तपदीयनिष्काः सुवर्णमयपद्मकाल-
 प्रवालजाम्बूनदभक्तिचित्रं व्यालं विकारान्तरेनेमिघोषम् ॥ रथं समारुह्य किरिटीमाली ययौ स युद्धाय महासुरेन्द्रः ॥ २२ ॥ विरोचनानुजैश्चैव कुजम्भो
 नाम दानवः ॥ स्यन्दनैर्वहुसाहस्रमणिक्काञ्चनसूचितैः ॥ २३ ॥ वृतो मदवलोत्सितैर्देवारिभिरिन्द्रमः ॥ प्राप्तपाशमदहस्तैर्दानवैर्युद्धकाङ्क्षिभिः
 ॥ २४ ॥ स पर्वतनिभाकारो भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥ महता भ्राजमानेन किरिटेन सुवर्चसा ॥ २५ ॥ सर्वरत्नविचित्रेण कवचेन च संवृतः ॥ महता
 दीप्तवपुषा रथेनन्दुरिवाश्रुमान् ॥ २६ ॥ शतकौम्भेन महता तालवृक्षेण केतुना ॥ रराज रथमध्यस्थो मेरुस्थ इव भास्करः ॥ २७ ॥ रणपटारि-
 वीर्यसत्त्वबुद्धिः सुरसमराभिमुखः प्रयाति तूर्णम् ॥ असुरगणसमावृतः कुजम्भस्त्रिदशगणैरिव वृत्रहामरेन्द्रः ॥ २८ ॥ असिलोमा च तत्रैव दानवः
 पर्वतायुधः ॥ दारुणं वपुरास्थाय दारुणो दारुणाननः ॥ २९ ॥ रौद्रः शुकटचक्राक्षो महाकायो महाबलः ॥ कृष्णवासा महादंष्ट्रः किरिटी लोहिता-
 ननः ॥ ३० ॥ वृतो दैत्यसहस्रौर्वैरिगिरिपादपयोधिभिः ॥ नानारूपधरैर्दत्तदैत्यैस्त्रिदशशत्रुभिः ॥ ३१ ॥ ते शूलहस्ता गगने चरन्त इतस्ततस्तोयद्वृ-
 न्दतुल्याः ॥ खं छादयन्तस्तपनीयनिष्का यथोन्नताः प्रावृषि कालमेघाः ॥ ३२ ॥ अनायुपायाः पुत्रस्तु वृत्रो नाम महासुरः ॥ देवशत्रुमहाकायस्ता-
 आस्यो निर्नतोदरः ॥ ३३ ॥ दीप्तजिह्वो हरिश्मश्रुरूर्ध्वरोमा महाहनुः ॥ नीलाङ्गो लोहितमुखः किरिटी लोहिताम्बरः ॥ ३४ ॥ आजानुबहुर्वि-
 क्रुतः श्वेतदंष्ट्रो विभीषणः ॥ महामायाधरो भीमो हेमकेयूरभूषणः ॥ ३५ ॥ महता मणिचित्रेण कवचेन तु संवृतः ॥ हेममालाधरो रौद्रश्चक्रकेतुर-
 मर्षणः ॥ ३६ ॥ किङ्किणीशतसंघुष्टं तपनीयविभूषितम् ॥ युक्तं हयसहस्रेण रक्तध्वजपताकिनम् ॥ ३७ ॥ रथानकेन महता युद्धायाभिमुखो ययौ ॥
 दिव्यं स्यन्दनमास्थाय दैत्यानां नन्दिवर्धनः ॥ ३८ ॥ तापितकनकविन्दुपिङ्गलाक्षो दितितनयोऽसुरसैन्ययुद्धनेता ॥ विकसितकमलाभचारुचक्षुः
 सितदशनः शुशुभे रथासनस्थः ॥ ३९ ॥ एकचक्रस्तु तत्रैव सूर्यचक्र इवोदितः ॥ कालचक्रसमो रौद्रश्चक्राणुध इवोद्यतः ॥ सर्वायसमयं दिव्यं
 रथमास्थाय भासुरम् ॥ ४० ॥ वृतो दैत्यगणैर्दत्तैः कालायसशिखायुधैः ॥ तस्याशीतिसहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनम् ॥ ४१ ॥ सर्वे कालान्तक-
 प्रख्या रुधिराक्षा महाबलाः ॥ आयसैः काञ्चनैश्चैव सन्नद्धा वरवर्णिनः ॥ ४२ ॥ व्यराजन्तान्तरिक्षस्था नीला इव पयोधराः ॥ सर्वे कालान्तकप्रख्या
 धीराः समदुर्जयाः ॥ ४३ ॥ सागरोदरगम्भीरा नीलवक्त्रा दुरासदाः ॥ रेजुर्यान्तो सुरवरा वेलतीता इवार्णवाः ॥ ४४ ॥
 काराः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वरदश्च स्वयंभुवः ब्रह्मणोपि मान्य
 ते भीममायाः सुसप्तृद्धकायाः किरीटिनः काञ्चनभूषिताङ्गाः ॥ ययुस्तदा स्वायुधदीप्तहस्ता नभः सपक्षा इव पर्वतेन्द्राः ॥ ३५ ॥ संदिष्टो बलिपुत्रेण
 वृत्रात्रा महासुरः ॥ वधाय सुरसैन्यस्य संनह्यस्वेति वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ हेमताली महादंरुः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ॥ रक्तमाल्याम्बरधरश्चण्डः सम-
 रुर्जयः ॥ ३७ ॥ सुमहावृत्तनयनः स किरीटी धनुर्धरः ॥ अभिन्न इव मातङ्गः शार्ङ्गलसमविक्रमः ॥ ३८ ॥ महातालनिभं चापं तथा रुचिरसाय-
 कम् ॥ विरुफारयन्महावेगं वज्रनिष्पेषनिःस्वनम् ॥ ३९ ॥ रथेन खरयुक्तेन ध्वजेन भुजगेन ह ॥ शुशुभे स्यन्दनस्थः स संव्यागत इवांशुमान्
 ॥ ४० ॥ रथैस्तु बहुसाहस्रैर्महामपट्वभिपूषितैः ॥ कूटमुद्रसंपूर्णैर्जलधूणैरिवाम्बुदैः ॥ स दैत्येन्द्रोभिचक्राम तस्मिन्मुद्र उपस्थिते ॥ ४१ ॥ पवनसम-
 गतिर्विशालवक्षा विकसितपङ्कजचारुगर्भगौरः ॥ प्रवररथगतो ययौ स तूर्णं त्रिदशगणैरभिलक्षितप्रभावः ॥ ४२ ॥ सिंहाकृतनयश्चैव राहुर्नाम
 महासुरः ॥ विकटः पर्वताकारः शतशीर्षाः शतोदरः ॥ ४३ ॥ पतितमाल्याम्बरधरो जाम्बूनदविभूषितः ॥ सिग्धवैडूर्यसंकाशः पद्मपत्रनिभेक्षणः
 ॥ ४४ ॥ सर्वकाञ्चनसंयुक्तं मणिजालपरिष्कृतम् ॥ पताकाशतसंकीर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ४५ ॥ आरुरोह रथं दिव्यं दैत्यः परमवीर्यवान् ॥
 ननाद च महानादं कम्पयन्वसुधातलम् ॥ ४६ ॥ मयेन विहितो दिव्यस्तस्य केतुर्हिरण्यः ॥ मयूरपक्षसंकाशं कवचं चाग्रसं महत् ॥ ४७ ॥
 भीमवेगवैश्वान्यै रथैर्दिव्यैः सुभासुरैः ॥ नानाप्रहरणक्राणैः सेव्यमानो महाबलः ॥ ४८ ॥ असुरगणपतिर्गजेन्द्रगामी अतिरभसगतिर्महासुराणाम् ॥
 अरिगणमभितो विभुः प्रयातो गिरिवरमस्तमिवांशुमान्मुदीप्तः ॥ ४९ ॥ विप्राचित्तिस्तु तत्रैव दनोर्वैशिविदर्शनः ॥ कश्यपस्यात्मजः श्रीमान् ब्रह्म-
 णस्तेजसा समः ॥ ५० ॥ यथा क्रतुसहस्राणां वेदवित्तपसान्वितः ॥ स्वयंभुवा दत्तवरो वरदश्च स्वयंभुवः ॥ ईशित्वं च महत्त्वं च वशित्वं च
 महाद्युतेः ॥ ५१ ॥ ऐश्वर्यगुणसंपन्नो ब्रह्मेव स्वयमूर्जितः ॥ सार्धं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पौत्रैश्च संनह्यत महाबलः ॥ ५२ ॥ सर्वे मायाधराः शूराः कृतास्त्रा रणदुर्जयाः ॥
 सर्वे कमलवर्णाभा हेमकूटोच्चयोच्चक्रयाः ॥ ५३ ॥ सर्वे रजतसंकाशाः कैलासाशिखरोपमाः ॥ मयेन निर्मितास्तेषां सर्वे मायामया रथाः ॥ ५४ ॥
 विचरन्तो व्यराजन्त शारदा इव तोयदाः ॥ सर्वे हंसच्वजाः श्वेता श्वेतदण्डसमुच्छ्रयाः ॥ ५५ ॥ श्वेताम्बरधरा दैत्याः श्वेतमाल्यविभूषिताः ॥
 श्वेतातपत्रा सर्वे ते श्वेतकुण्डलमण्डिताः ॥ ५६ ॥ मुक्ताहारवृत्तोरस्का भान्ति नाकेश्वरा इव ॥ महाग्रहनिभाकाराः शूत्राणां लोमहर्षणाः ॥ ५७ ॥
 इत्यर्थः ॥ लोकान्या नाशयेति ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् तस्मै वरद इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ सन्नह्यत समनह्यत अडभावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 रक्तचित्रास्वरधराश्चित्राभरणभूषिताः ॥ त्रैलोक्यविवर्ज्यं नाम रथमास्थाय वीर्यवान् ॥ ५८ ॥ कैलासाशिराकारमण्डनव्यायान्तरम् ॥ युक्तं वा-
 निसहस्रेण सितेन शिवचर्त्सा ॥ पताकाशतसंख्यं नानाधुविकल्पितम् ॥ ५९ ॥ हिमांशुकुन्दप्रतिमं विशालं सितातपत्रं दनुजेश्वरस्य ॥ विभाति
 तस्योपरि धार्यमाणं श्वेताद्रिमूर्धोपगतः शशाङ्कः ॥ ६० ॥ केशी दानवमुख्यस्तु विह्वस्ताम्राक्षदर्शनः ॥ नीलमेघचयप्रस्यः कालः पुरुषविग्रहः ॥
 ॥ ६१ ॥ महाग्रहनिभाकारः शङ्खणं लोमहर्षणः ॥ चित्रमाल्याम्बरधरो रक्ताभरणभूषितः ॥ ६२ ॥ शताक्षः शतबाहुश्च हरिश्मश्रुमहाबलः ॥
 शङ्खकर्णो महानादो वपुषा घोरदर्शनः ॥ ६३ ॥ युक्तं महिषैकद्वैवर्षण्टाकोटिकृतस्वनम् ॥ महावारिधराकारमास्थाय रथमुत्तमम् ॥ ६४ ॥ ध्वजेनो-
 द्रेण महता नीलकेशचर्त्सा ॥ नानारागविचित्राभिः पताकाभिर्विभूषितम् ॥ ६५ ॥ द्विपञ्चाशत्सहस्राणि रथानामुग्रचर्त्साम् ॥ ययुस्तस्यासुरेन्द्र-
 स्य प्रयातस्य सुराग्रति ॥ ६६ ॥ भान्ति भिन्नाञ्जननिभाः प्रयातस्य महात्मनः ॥ दंष्ट्राद्धचन्द्रवदना सवलका इवाम्बुदाः ॥ ६७ ॥ तत्तस्य वेदू-
 र्यसुवर्णचित्रं विद्युत्प्रभं भास्करराश्मिमुल्यम् ॥ किरीटमाभात्यसुरोत्तमस्य दावामिदं शिखरं यथाद्रेः ॥ ६८ ॥ वृषपर्वासुरश्चैव श्रीभांश्च सुरसू-
 दनः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं मेरुशृङ्गमिवांशुमान् ॥ ६९ ॥ प्रवालजाम्बूनदचित्रकूवरं महारथं भारसहं महाहम् ॥ स्थलकृतं राजतेहमकुण्डलं ग-
 भस्तिनक्षत्रतडिन्निष्काशम् ॥ ७० ॥ केयूरयुक्ताङ्गदनद्धबाहुः सहस्रतारेण च चर्मणा सः साङ्गामिकैराभरणैश्च चित्रैर्मध्याह्नमूर्धप्रतिमो वभूव ॥ ७१ ॥
 महाबलो बद्धतलङ्गुलित्रो बलोत्कटः किंशुकलोहिताक्षः ॥ प्रगृह्य चामीकराचारुचित्रं चापं स्थितो वृत्तविशालनेत्रः ॥ ७२ ॥ महासुरेन्द्रश्च महा-
 सुरैर्वृतो बलिस्तदा स्पन्दनमारुरोह ॥ वैदूर्यहोमोपचितं विशालं विद्युत्प्रभं पण्डशनल्यमात्रम् ॥ ७३ ॥ युक्तं सहस्रेण दितेः सुतानां गजाननानां
 विह्वताकृतानाम् ॥ चामीकरोरःस्थलभूषितानां प्रनर्दतां प्रावृषि चाम्बुदानाम् ॥ ७४ ॥ महारथं देवथप्रकाशं सहस्रमायेन मयेन सृष्टम् ॥ इहा-
 नृगाक्रीडितमक्तिचित्रं दिव्यं रथं दिव्यरथासुयातम् ॥ ७५ ॥ सकिङ्किणीकं विमलं सुविस्तृतं हिरण्यैः पद्मशतैरलंकृतम् ॥ अभ्यादौ वैजयिक्तौ
 जयाय स्रजं बलिहमविचित्रपुष्पात् ॥ ७६ ॥ अवध्यमालां प्रभया विचित्रां बलिस्तदा भाति भुजैर्विशालैः ॥ राज तैः सर्वसमृद्धियुक्तमहाचिषा
 सूर्य इवाम्बरस्थः ॥ ७७ ॥ स्रजं तदावध्यति चास्य दुर्गा सर्वसुराणामिव हारभूताम् ॥ वैरोचिनः सर्वथियाभिनुष्टो विभ्राजतेसौ शरदीव चन्द्रः ॥
 ॥ ७८ ॥ मेरोस्तटवो ज्वलनप्रकाशैरादित्यसंयुक्तमिवाञ्जलम् ॥ प्रासाश्च पाशाश्च हिरण्यबद्धा वर्माणि खट्वाश्च परश्वधाश्च ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ महाबलानि महान्ति सैन्यानि ॥ ९२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
 धनुषि वज्रायुधसप्रभाणि दिव्या गदा वज्रमुखाश्च शस्तयः ॥ दिव्याश्च खट्वा विशिखाश्च तूणाः ॥ ८० ॥ धृता रथे
 दैत्यवृषस्य तस्य चक्राक्षिरे प्रचलिता यथोल्काः ॥ ते चाभरापीडधराः सुदंष्ट्राः सुवर्णमुक्ता मणिहेमचित्राः ॥ ८१ ॥ वीज्यन्ति बालव्यजनैर्विनी-
 ता महसुराः स्यन्दनवेदिकास्थाः ॥ अयःशिरा अश्वशिरा दुरापः शिबिर्मतङ्गो विक्षिराः शताक्षः ॥ ८२ ॥ अयो निकुम्भः क्रथनश्च दानवो रराक्षिरे
 ते दंष्ट्रा दानवाधिपम् ॥ पुरश्चराश्चैव सहस्रशसुराः पदातयो दानवराजरक्षिणः ॥ ८३ ॥ शतघ्निकक्राशानिशक्तिपाणयः प्रजमुग्रोनिलतुल्यवेगिनः ॥
 घण्टाः सुशब्दास्तपनीयबद्धा आडम्बरागर्गडिण्डिमाश्च ॥ ८४ ॥ महारवा दुन्दुभयश्च नेदू रथप्रयाणे दितिजेश्वरस्य ॥ तस्योत्थितः काञ्चनवेदि-
 काद्यो हिरण्मयो दिव्यमहापताकः ॥ ८५ ॥ महावज्रो वै तपनीयनद्धो रराज वीरस्य यथा विवस्वाच् ॥ समुच्छ्रितं काञ्चनमातपत्रं स्रक्काञ्चनी
 वक्षसि चास्य भाति ॥ ८६ ॥ समन्ततश्चाप्यसुराश्चरन्ति दैत्यर्षयः प्राञ्जलयो जयन्ति ॥ पुरोहिताः शृग्वधे समाहितास्तथैव चान्ये श्रुतशील-
 वृद्धाः ॥ ८७ ॥ जपैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभिर्महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ स तत्र वज्राणि शुभाश्च गावः फलानि पुष्पाणि तथैव निष्क्रान् ॥
 ॥ ८८ ॥ बलिर्द्विजेभ्यः प्रयतः प्रयच्छन्विराजतेतीव यथा धनेशः ॥ सहस्रमूर्यो बहुकिङ्किणीकः पराद्धयजाम्बूनदहेमचित्रः ॥ ८९ ॥ सहस्रचन्द्रा-
 युततारकश्च रथो बलेरग्निरिवावभाति ॥ तमास्थितो दानवसंगृहीतं महाबलः कर्मुकधृक्सञ्चणः ॥ ९० ॥ उद्धर्तयिष्यन् त्रिदशेन्द्रसेनामतीव रौद्रं
 स विभर्ति रूपम् ॥ स वेगवान्वीरथौघसंकुलः प्रयाति देवाग्रति दैत्यसागरः ॥ ९१ ॥ महार्णवो वीचितरङ्गसंकुलो यथा जलैर्वैद्युगसंशये तथा ॥
 त्रैलोक्यवित्रासकरैर्वपुभिस्तान्यग्रतो यान्ति बले रथस्य ॥ महाबलान्युच्छ्रितकर्मुक्काणि सपर्वतानीव वनानि राजन् ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि बलेरुद्योगो नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरो जनमेजय ॥
 भूयस्त्रिदशसैन्यस्य शृणु विस्तरमादितः ॥ १ ॥ सुराधिपस्तु भगवानज्ञापयत वै सुराच् ॥ मरुद्गणस्तथादित्यान्विधान्देवांश्च वासवः ॥ २ ॥
 वसूनष्टौ भृशं सर्वान्यक्षरक्षोमहोरगान् ॥ विद्याधरगणान्त्सर्वान् गन्धर्वाश्च महाबलान् ॥ ३ ॥ महार्णवांश्च शैलान्श्च तथा रुद्रान्महौजसः ॥
 यमैवैश्रवणौ चोभौ वरुणं च जनाधिपम् ॥ ४ ॥

हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अभिनाम्रम् ईषत्पर्वन्ताम्रं सुचारुभ्योपि चारु यानं स्थं प्रति चक्रम्य वैग्निमृद्व्यापि चक्रम् आह्वापकं पातालं गच्छतेत्येवमादि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ जाम्बूनमयी चासौ वैजयन्ती आपादलम्बिनी तां जाम्बूनमयीयन्तीम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ये तु सिद्धा महात्मानः पितरश्च मनःस्विनः ॥ राजर्षयश्च शतशो योगसिद्धास्तथैव च ॥ १७ ॥ त्रिदशह्वापकः शूक्र आह्वापयति वीर्यानां ॥ शनन्तो दैत्यनाशाय सन्नहन्तामिति प्रभुः ॥ ६ ॥ शक्रस्य वचनं श्रुत्वा ततः सर्वे द्वौकसः ॥ सन्नहन्त महात्मानः शक्रस्य समविक्रमाः ॥ ७ ॥ नाना-
कविचिनः सर्वे विचित्रकवचध्वजाः ॥ नानाधुधोद्यतकरा मत्ता इव महागजाः ॥ ८ ॥ केचिदाशुरुहुग्रासु केचिदाशुरुहुग्राजान् ॥ केचिदाशुरुहुनी-
गान् केचिदाशुरुहुवृषान् ॥ ९ ॥ हरिनेत्रो हरिश्चरुर्द्विद्वैदरावृतध्वजम् ॥ स्थं हरिश्चरुर्द्वैदरावृतध्वजम् ॥ १० ॥ आदित्यवर्णं विरजं सुभ्योतं त्वष्ट्रा स्वयं निमित्तमीश्वरार्थम् ॥ जालैश्च जाम्बूनदभक्तित्विन्नलंकृतं काञ्चनदामभिश्च ॥ ११ ॥ सक्करोपस्करवधुरेपं विद्युत्प्रभाभिः कृतशामि-
ताम्रम् ॥ कैलासशृङ्गोपममिन्द्रयानं सुचारुचक्रप्रतिचक्रचक्रम् ॥ १२ ॥ तारासहस्रैः खचितं ज्वलद्देवाहमाल्यार्चितसर्वदेहम् ॥ समुच्छिन्नं श्रीव्यजम-
क्षयाक्षं प्रज्वाल्यमानं पुरुषोत्तमेन ॥ १३ ॥ आस्थाय तं भास्करमाशुयेगं शचीपतिलोकपतिः सुरेशः ॥ वज्रस्य पत्तो भुवनस्य गोप्ता ययौ यहा-
त्मा भगवान्महेन्द्रः ॥ १४ ॥ आमुच्य वर्माथ सहस्रतारं हुताशनैर्दित्यसमप्रभावम् ॥ सूर्यप्रभं चामुमुचे किरिटं आलां च जाम्बूनद्वैवयन्तीम् ॥ १५ ॥ त्वष्ट्रा कृतं भास्कररश्मिर्दत्तं सुतीक्ष्णयोराजलतीव्रधारम् ॥ महासुराणां रुधिरार्द्रमुग्रं प्रगृह्य वज्रं शतपर्वं भीमम् ॥ १६ ॥ महाशनी द्वे च महाग्रहाभे दीप्तामयोर्वा च स शक्तिमुग्रम् ॥ चक्रं तथैन्द्रं सुमहत्प्रतापं प्रगृह्य शूक्रः प्रययौ रणाय ॥ १७ ॥ सहस्रहभूतपतिः सपातनः सना-
तनानामपि यः सनातनः ॥ खड्गं च देवाधिपतिर्महात्मा वैयाघ्रदादाय च चर्म चित्रम् ॥ १८ ॥ क्षीरोदधिदोभसमुच्छिन्नानि पुरामृतादुत्तमभू-
णानि ॥ देवासुराणां समनिर्जितानि सोमार्कनक्षत्रतडित्यभाणि ॥ १९ ॥ तत्तान्यदित्या यणिकुण्डलानि युद्धं प्रयातस्य सुरेश्वरस्य ॥ तैर्भूषितो भाति सहस्रचक्षुरुद्योतयद्दे विदिशो दिशश्च ॥ २० ॥ हरिः प्रभुर्नैत्रसहस्रचित्रो विभ्राति युद्धाभिमुखः सुरेन्द्रः ॥ यथा सितं शारदमश्रकल्पं नभस्तलं ऋक्षसहस्रचित्रम् ॥ २१ ॥ स्तुवन्ति यान्तं विपुलैर्बभौभिर्जयाशिषा चोर्जितसत्त्ववीर्यम् ॥ अत्रिर्वसिष्ठो जगद्गिर्यो बृहस्पतिर्नारदपर्वतौ च ॥ २२ ॥ तमन्वयुर्देवगणा महेन्द्रं प्रयान्तमादित्यसमानवर्चसम् ॥ विश्वे च देवा भरुतस्तथैव साध्यास्तथादित्यगणाश्च सर्वे ॥ २३ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विक्किपापाः पृथग्दूरकृतदोषाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ततस्त्रीतित्रयवाक्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ते देवराजस्य पुरंदरस्य ह्याश्च ये मातलिसंगृहीताः ॥ प्रयान्ति देवेश्वरमुद्ग्रहन्तो नभस्तलं पाद्भिर्वाक्षिपन्तः ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षयश्चैव महर्षयश्च
 राजर्षयश्चाक्षयपुण्यलोकाः ॥ सर्वेनुजमुः सहसा ज्वलन्ते तेजोन्वितं शक्रमभिप्रसाहम् ॥ २५ ॥ प्रगृह्य शूलंश्च परश्वधांश्च दीप्तानि चापाव्यशनी-
 विचित्राः ॥ वर्माणि चासुच्य हिरण्मयानि प्रयान्ति सूर्याशुसमप्रभाणि ॥ २६ ॥ तथा कुबेरोश्चसहस्रयुक्तं श्रेष्ठं रथं सर्वसहं महाहर्मम् ॥ दिव्यं समा-
 रुह्य रणाय यातो धनेश्वरो दीप्तगदाग्रहस्तः ॥ २७ ॥ निशाचराः पावकधूमकाया रक्षोवृषा रुद्रसलस्य तस्य ॥ विशालनानयुधदीप्तहस्ता यान्त्य-
 ग्रतो वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ २८ ॥ ते लोहिताक्षाः परिवार्य देवं व्रजन्ति भिन्नाञ्जनचूर्णवर्णाः ॥ यक्षोत्तमा यक्षपतिं धनेशं रक्षन्ति वै पाशगदासिह-
 स्ताः ॥ २९ ॥ पुण्यः प्रसुः प्राणपतिर्जितात्मा वैवस्वतो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ तडिह्मणाभं शतवाजियुक्तं रथं समारोहत सूर्यकल्पम् ॥ ३० ॥ तं
 लोकपालं पितरोनुजमुर्विकृत्पापा ज्वलितास्तपोभिः ॥ सर्वे च भूता भुवनप्रधाना नानयुधव्यग्रकराः सुभीमाः ॥ ३१ ॥ दण्डं महालं परिगृह्य
 देवो लोकाङ्कशं निग्रहनिश्चितार्थम् ॥ हिरण्मयानां कमलोत्पलानां मालां मनोज्ञामवसज्य कण्ठे ॥ ३२ ॥ स्थितोऽस्थिमैदामिपलाहिताद्रै सर्वसु-
 राणां निधनं विरूपम् ॥ तेजोमयं मुद्गरमुग्ररूपं विकर्षमाणोरुणधूम्रनेत्रः ॥ ३३ ॥ समन्वितो व्याधिशतैरनेकैर्ययौ हरिश्मश्रुदारसत्त्वः ॥ महासु-
 राणां निधनाय बुद्धिं चक्रे तदा व्याधिपतिः कृतान्तः ॥ ३४ ॥ ततस्त्रिशोर्षभुजैर्बृहद्भिर्युक्तं रथं हमचितं महात्मा ॥ आस्थाय कुन्देन्दुनिभं ज-
 लेशो ययौ रणायामुरदर्पहन्ता ॥ ३५ ॥ वैडूर्यमुक्तामणिभूषिताङ्गस्तेजोमयः पाशगृहीतहस्तः ॥ महासुराणां निधनाय देवः प्रयाति रूपाङ्गद्व-
 द्भवाहुः ॥ ३६ ॥ कैलासशृङ्गप्रतिमोप्रमेयः समुद्रनाथोमृतपो महात्मा ॥ महोरगैः स्वैस्तनयैः सुगुप्तो ययौ रथेनार्कसमप्रभेण ॥ ३७ ॥ युद्धाय तं
 यान्तमदीनसत्त्वं नभस्तले चन्द्रमिवातिकान्तं ॥ पश्यन्ति भूतानि महानुभावं संहृष्टरोमाणि कृताञ्जलीनि ॥ ३८ ॥ धातार्थमांशोथ भगो विवस्वा-
 न्यर्जन्यमित्रौ च शशी च देवः ॥ त्वष्टा तथैवोर्जितविश्वकर्मा पूषा च साक्षादिवि देवराजः ॥ ३९ ॥ सौरच्छदैः सव्यजकिङ्किणैर्वैडूर्यनिष्कैश्चि-
 तहेमकण्ठैः ॥ हयैर्वैः शक्ररथप्रकाशैर्युक्ताम् रथानारुहः सुरास्ते ॥ ४० ॥ दिवाकराकारनिभानि केचिदुताशनार्चिःप्रतिमानि केचित् ॥ निशाकरांशु-
 प्रतिमानि केचित्ताडिह्मणाद्योतनिभानि केचित् ॥ ४१ ॥ नीलाशुमेघप्रतिमानि केचित्काष्णायसाकारनिभानि केचित् ॥ वर्माणि दिव्यानि महाप्रभाणि
 त्वष्टा कृतान्युत्तमभानुमन्ति ॥ ४२ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ निम्नानि वर्माणीति अत्रिमेण संबन्धः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ उरः छादयन्ति तैः आरुहानां पुंमाम् अयुच्छितकंधरत्वेन वक्षस आच्छादकैः ॥ ५० ॥ स्वाधीनचका आत्मायत्तस्याः।गर्भे-
 अमुच्य मालाश्च सुवर्णपुष्पाः प्रयान्ति तोयानिलतुल्यवेगाः ॥ द्वावाश्विनौ चैव महानुभावौ रूपोत्तमौ धर्मभृतां वरिष्ठौ ॥ ४३ ॥ रथं समारुह्य सु-
 वर्णचित्रं रणं गतौ काञ्चनतुल्यवर्णौ ॥ भानोः सुता वै वसवश्च सर्वे वलोत्कटा दैत्यवधाय देवाः ॥ ४४ ॥ रथांश्च नागांश्च महाप्रमाणानास्थाय जग्मुः
 सुशुभास्त्रहस्ताः ॥ रुद्राश्च सर्वैरुणधूमवर्णाः श्वेतैर्युगोपतिभिर्बृहद्भिः ॥ ४५ ॥ महौजसः सर्वगुणोपपन्ना दीतात्मनो भाभिरिव ज्वलन्तः ॥ नानायु-
 धव्यग्रकरैर्भुजैस्तैर्लोकान्समस्तानिव निर्दहन्तः ॥ ४६ ॥ ययुः ससैन्यास्तपनीयनद्धाः सविद्युतस्तोयधरा यथैव ॥ विश्वे च देवास्तपसा ज्वलन्तो
 वीर्योत्तमाः सूर्यमरीचिवर्णाः ॥ ४७ ॥ ययुः ससैन्या युधि दुर्निवार्या वलोत्कटाः पद्मसहस्रमालाः ॥ रथैः सुयुक्तैस्तपनीयवर्णवैडूर्यमुक्तामणिदामचित्रैः
 ॥ ४८ ॥ नानाविधाकारसमाकुलास्ते पारिप्लवैश्चैव सितातपत्रैः ॥ तेजोमयैः काञ्चनचारुचित्रैः सुनिर्मलैः पावकसन्निभस्ते ॥ ४९ ॥ उरच्छ्रदैः स-
 ध्वजकिङ्कणकैर्हयैश्च वायोः समवेगविद्भिः ॥ दिशां गजैश्चैव महाबलैस्तैः कैलासशृङ्गप्रतिमैर्महद्भिः ॥ ५० ॥ प्रजमुरुग्रायुधचापहस्ताश्चतुर्गुणान्ते
 ज्वलिता इवोत्काः ॥ साध्याश्च देवाः सुमहाप्रभावाः स्वाधीनचकाः प्रतिदीप्तवक्राः ॥ प्रयान्ति जाम्बूनदभूषिताङ्गा गाङ्गौघमाग्नगर्गनवर्लौघैः ॥
 ॥ ५१ ॥ विद्योतयन्तो विदिशो दिशश्च दिशश्च महाबलस्ते जयतां वरिष्ठाः ॥ वरिष्ठपुष्टौष्ठभुजाः सुहस्ता वैश्वानराकप्रतिमप्रभावाः ॥ ५२ ॥ ते ब्रह्मविद्भिश्च
 समस्यमानाः संपूज्यमानाश्च सुरैः सशक्रैः ॥ गन्धर्वसंधैरनुगम्यमाना वधाय तेषामसुराधिपानाम् ॥ ५३ ॥ वैडूर्यवज्रस्फटिकाग्रचित्रध्वजैः सुवर्णैश्च
 परिष्कृतानाम् ॥ रूपं बभौ चोत्कटभूषणानां दैत्येन्द्रनाशाय विभूषितानाम् ॥ ५४ ॥ आत्मप्रभाभिश्च रणोत्कटाभिवर्मप्रभाभिश्च तमोनुदाभिः ॥ ध्व-
 जोत्तमाभिः स्वशरीरभाभिर्महाप्रभाभिश्च महोज्ज्वलाभिः ॥ ५५ ॥ विमान्ति ते देवराः ससाध्याः प्रध्मातशङ्खस्वयनसिंहनादाः ॥ ५६ ॥ महारथ-
 स्थास्त्रिदिवौकसस्ते महाबलाः शत्रुबलं प्रयान्ति ॥ महास्त्रहस्ता ययुरग्रकाया महासुराणां निधनाय देवाः ॥ ५७ ॥ तथैव सर्वे महतोतिवार्या बलो-
 त्कटास्ते समरं प्रतीताः ॥ ययुर्महामेघसमानवर्णाश्चक्रायुधास्तोयदनादनादाः ॥ ५८ ॥ महेन्द्रकेतुप्रतिमा महाबलाः प्रगृह्य सर्वसुरसूदनां गदाम् ॥
 रणोत्कटा लोहितचन्दनाक्ताः सहेममाल्याम्बरभूषिताङ्गाः ॥ ५९ ॥ ते युद्धशौण्डाः सुभुजास्त्रवीर्या बलोत्कटाः क्रोधविलोडिताक्षाः ॥ ययुः सजा-
 म्बूनदास्त्रमाला यथेष्टनानाविधकामरूपाः ॥ खड्गप्रभाश्यामलितसंपीठाः पुरंदरं वै परिवार्या देवाः ॥ ६० ॥

गैगनवदन्तैः। गाध हस्ते इत्यस्य वा धातोर्ल्युटि पृषोदरादित्वेन धकारलोपे रूपम् । हसद्भिरित्यर्थः (१) ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥६१॥६२॥६३॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥ ॥ ६१ ॥ ततः महर्षिर्वा इवेति योजना ॥ १२॥३॥४॥५॥
 वैदूर्यचामीकरचारुहपाण्याबध्य गात्रेषु महाप्रभाणि ॥ वर्माणि दैत्यास्त्रनिवारणानि प्रयान्ति शुद्धाय सपत्नसाहाः ॥ ६१ ॥ तैरुत्थितैः काञ्चनवेदि-
 काद्यैर्वैश्वजैर्भास्कररश्मिवर्णैः ॥ ययौ सुराणां पृतनोग्रभासा समुन्नदन्ती युधि सिंहनादात् ॥ ६२ ॥ इत्येवमुक्तं त्रिदिवेश्वरस्य सैन्यं तदासीत्सुमह-
 त्प्रभावम् ॥ शुद्धं प्रयातस्य जयावहस्य वधाय तेषामसुराधिपानाम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे द्वि-
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रवृत्तोसुरदेवविग्रहस्तद्द्रुतो भाति सुरासुराकुलः ॥ वेलाभतिक्रम्य युगान्तकाले महर्षि-
 वाग्योन्यमिवाश्रयन्तः ॥ १ ॥ नानायुधोद्योतविदीपिताङ्गा महाबला व्यायतकर्मकास्ते ॥ रणोत्सुका वारणहस्तहस्ताः सुदुर्जयास्तोयदनादनादाः ॥ २ ॥
 विस्फारयन्तः सहसा धनुषि चक्राणि चादित्यसमप्रभाणि ॥ समुत्क्षिपन्तो ह्यशनीश्च घोरान्वद्वांश्च ते वज्रमुखाश्च शक्तीः ॥ ३ ॥ महागदाः काञ्चनप-
 ट्टनद्धास्तथायसान्कार्मुकमुद्गरांश्च ॥ शूलंश्च वृक्षांश्च विगृह्य दीप्तान्नदन्ति शूराः शतशो रणस्थाः ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेपाम-
 न्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ द्रन्द्वुद्धान्यवर्तन्त देवानां दानवैः सह ॥ ५ ॥ मरुतां पञ्चमो यस्तु स बाणेनाभ्ययुध्यत ॥ महाबलः सुरवरः सावित्र इति
 यं विदुः ॥ ६ ॥ अनायुषायाः पुत्रस्तु बलो नाम महासुरः ॥ सोयुध्यत रणेत्युग्रो ध्रुवेण वसुना सह ॥ ७ ॥ नमुचिश्चासुरश्रेष्ठो धरेण सह युध्यत ॥
 प्रवरौ विश्वकर्माणौ ख्यातौ देवासुरेश्वरौ ॥ ८ ॥ पुलोमा तु महादैत्यो वायुना सह युध्यत ॥ ससैन्यः पर्वताकारो रणयुध्यत दंशितः ॥ ९ ॥ हयग्रीव-
 स्तु दितिजः सह पूष्णा त्वयुध्यत ॥ शूरेणामितवीर्येण भास्कराकारवर्चसा ॥ १० ॥ शम्बरस्तु महादैत्यो महामायो महासुरः ॥ भगेनायुध्यत तदा
 सहितो युद्धदुर्मदः ॥ ११ ॥ शरभः शूलभश्चैव दैत्यानां चन्द्रभास्करौ ॥ प्रयुद्धौ सह सोमेन शैशिरास्त्रेण धीमता ॥ १२ ॥ विरोचनस्तु बलवान्बले-
 र्बलवतः पिता ॥ विष्वक्सेनेन साध्येन देवेन च स युध्यत ॥ १३ ॥ कुजम्भस्तु महातेजा हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ अंशेनायुध्यत तदा प्रासप्रहरणेन वै
 ॥ १४ ॥ असिलोमा तु बलिना मारुतेन समं विभो ॥ तदायुध्यत दीप्तास्यो विद्धतः पर्वतायुधः ॥ १५ ॥ अनायुषायाः पुत्रस्तु वृत्रो नाम महासुरः ॥
 अश्विभ्यां देवैर्वाभ्यां सह युध्यत संयुगे ॥ १६ ॥ एकचक्रस्तु दितिजश्चक्रहस्तो दुरासदः ॥ सहायुध्यत देवेन साध्येन दितिजारिणा ॥ १७ ॥
 बलस्तु मधुपिङ्गक्षो वृत्रभ्राता महासुरः ॥ मृगव्याघ्रेन रुद्रेण सहायुध्यत वीर्यवान् ॥ १८ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

राहुस्तु विकृताकारः शतशीर्षो सहादरः ॥ अजैकपादेन रणे सहायुध्यत दंशितः ॥ १९ ॥ केशी तु दानवश्रेष्ठः प्रावृट्कालाम्बुदप्रभः ॥ धनेश्वरे-
ण भीमेन सहायुध्यत संयुगे ॥ २० ॥ वृषपर्वी तु बलिना निकुम्भेन महारणे ॥ विश्वेदेवेन विश्वेशः सहायुध्यत वीर्यवान् ॥ २१ ॥ प्रह्लादस्तु म-
हावीर्यो वीरः स्वैस्तनयैर्वृतः ॥ युयुधे सह कालेन रणे काल इवापरः ॥ २२ ॥ अनुह्लादः कुबेरण धनदेन महारणे ॥ गदाहस्तेन युयुधे शोभयन्
रिपुवाहिनिम् ॥ २३ ॥ विप्रचितिस्तु दैतयो वरुणेन महात्मना ॥ प्रवृत्तो वै रणं कर्तुं दैत्यानां नन्दिर्वर्द्धनः ॥ २४ ॥ बलिस्तु सह शक्रेण सुरेशेन
महात्मना ॥ युयुधे देवराजेन बलिना बलवात्रणे ॥ २५ ॥ शोपा देवाश्च दैत्याश्च जघनुरन्योन्यमाहवे ॥ विनर्दतो महानादात् प्रासासिशशक्तिभिः ॥
॥ २६ ॥ अदृश्यन्त महोत्पाता ये प्रोक्ता जगतः क्षये ॥ मारुताः सप्त ते क्षुब्धा व्यशीर्यन्त महीधराः ॥ २७ ॥ सप्त चैवोत्थिताः सूर्याः शोपयन्तो म-
हार्णवान् ॥ बहुनाभिद्यत धरा वायुना मथिता यथा ॥ २८ ॥ व्युत्थिताश्च महामेघाः शक्रचापाङ्कितोदराः ॥ प्रणेतुः सर्वभूतानि सर्वाः सतिमिरा दि-
शः ॥ २९ ॥ देवानामजयो घोरो दृश्यते कालनिर्मितः ॥ घोरोत्पातः समुद्रतो युगान्तसमये यथा ॥ ३० ॥ नहन्तारिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्क्रो-
ऽदृश्यत रेणुजालैः ॥ ववुश्च वातास्तुमुलाः सुधूमा दिशश्च सर्वास्तिमिरोगूढाः ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो दृश्यन्ते देवनिर्मिताः ॥ भूमौ तथा-
न्तरिक्षे च महोत्पाताः समन्ततः ॥ ३२ ॥ तद्युद्धं देवदैत्यानां भीमानां भीमदर्शनम् ॥ अपश्यत गुरुब्रह्मा सर्वैरेव सुरैः सह ॥ ३३ ॥ वैदैश्चतुर्भिः
साङ्गैश्च विद्याभिश्च सनातनः ॥ पद्मयोनिर्वृतः श्रीमान्सिद्धैश्च परमर्षिभिः ॥ ३४ ॥ नानामणिस्तम्भसहस्रचित्रमारुह्य ग्रानं दृष्टो स्वयम्भूः ॥ सु-
भास्वरं भूतसहस्रयुक्तं प्रदीप्यमानं वपुषा वरेण ॥ ३५ ॥ सुतप्तजाम्बूनदभक्तिचित्रमानन्दभेरीशतसंप्रणादम् ॥ नक्षत्रचण्डांशुभिः शुभ्रमन्तं वैदूर्य-
सोमार्कविभूषिताङ्गम् ॥ ३६ ॥ तमात्मजो वै पुलहः पुलस्त्यस्तथा मरिचिर्भृगुरङ्गिराश्च ॥ ऋक्सामभिः सम्यग्गभिष्टुवन्तः सेवन्ति देवं वरदं वि-
माने ॥ ३७ ॥ तं पावका लोकयुरं स्वयम्भुवं साङ्गाश्च वेदा मखदेवताश्च ॥ सेवन्ति देवं भुवनेश्वरं भूतानि चान्यानि महानुभावम् ॥ ३८ ॥ एते
बभूवुश्च महर्षिसंघा वैश्वानरा पावकयोनयश्च ॥ सर्वे ययुर्देवपुरोहिताश्च युद्धोत्सुकाः सर्वसुरासुराणाम् ॥ ३९ ॥ योगेश्वराः षट् च दिवाकराभा
विभूषणैर्भूषितसर्वदेहाः ॥ अन्तर्हिता वै दृष्टान् भस्त्रा नारायणश्चैव नरश्च देवाः ॥ ४० ॥

षट् योगेश्वराः सप्तकसनन्दनसनातनसत्कुमारकपिलजैर्षिष्वयाः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ उभयोर्गोमुखादीनां नादेन प्रोत्साहितयोः सेनयोः ॥ १ ॥
 गोमुखादयस्तूर्यविशेषाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्तोत्रोपकल्पकः प्रस्तोता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इध्माः प्रस्ताराः
 वैक्रैश्चतुर्वेदधरैश्चतुर्भिः संपूर्णचन्द्रप्रतिमैः सुक्रान्तैः ॥ सर्वा दिशो निस्तिमिराश्चकार नवोदितोसौ शरदीव चन्द्रः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि देवासुरयुद्धे सनकादिकागमनं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 उभयोः सेनयो राजन् भूयो युद्धमवर्तत ॥ नादेन संचालयतां त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १ ॥ गोमुखाडम्बराणां च भेरीणां मुरजैः सह ॥ झल्लरीडि-
 ण्डिमानां च व्यश्रूयन्त महास्वनाः ॥ २ ॥ प्रवृत्तो युद्धयज्ञस्तु तुमुलो लोमहर्षणः ॥ रणमध्ये महानादः स्वर्गीयः शूरसंमतः ॥ ३ ॥ युद्धयज्ञस्य
 नेताभूत्प्रह्लादो दैत्यसत्तमः ॥ विरोचनस्तथाध्वयुद्धयज्ञप्रवर्तकः ॥ ४ ॥ होता चैवात्र नमुचिवृत्रः स्तोत्रोपकल्पकः ॥ मन्त्रा दैत्याः समाख्याता
 यज्ञकर्माणि तत्र वै ॥ ५ ॥ अनुयातश्च पितृभिरधिको वा पराक्रमैः ॥ यज्ञे तत्राभवद्वाणः संयुगे चोपातिष्ठते ॥ ६ ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं ब्रह्मं स्थूणाकर्णं
 सुदुर्जयम् ॥ मन्त्रास्तत्राभ्यवर्तन्त साध्वनुहृदयोजिताः ॥ ७ ॥ उद्धाता च मयः श्रीमान् स्थितः शत्रुभयंकरः ॥ विनदन्दिजश्रेष्ठो देवानीकं व्यदा-
 रयत् ॥ ८ ॥ बलिस्तु राजा द्युतिमान्स्वयं तत्र महासुरः ॥ जायैहोमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वमकरोत्प्रभुः ॥ ९ ॥ रणाग्निज्वलितो घोरो वैरेन्धनसमी-
 रितः ॥ हूयते त्वसुरैस्तत्र देवो विष्णुः सुरैः सह ॥ १० ॥ शङ्खशब्दैः सुतुमुलैर्भेरीणां च महास्वनैः ॥ उद्धुष्टं विमलं चैव ब्रह्मण्यं सुप्रयुज्यते ॥ ११ ॥
 बलश्च बलकश्चैव पुलोमा च महासुरः ॥ प्रशस्तं च समं कृत्वा सत्रं सम्यक् प्रचक्रिरे ॥ १२ ॥ कल्माषदण्डविमला विपुला रथपङ्क्तयः ॥ यूपाश्च
 समकल्पन्त युद्धयज्ञे महाफले ॥ १३ ॥ कर्णनालीकनाराचा वत्सदन्तोपवृंहिकाः ॥ तोमराः सोमकलशा विचित्राणि धनुषि च ॥ १४ ॥ अस्थी-
 न्यत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ॥ आज्यं च रौद्रं रुधिरं तस्मिन्यज्ञेभिहूयते ॥ १५ ॥ इध्माः परिधयस्तत्र प्रस्तारा विपुला गदाः ॥
 हयग्रीवोसिलोमा च राहुः केशी च दानवः ॥ १६ ॥ विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्च महाबलः ॥ सदस्यास्तत्र तु मखे विप्रचित्तिस्तु वीर्यवान्
 ॥ १७ ॥ इषवस्तु सुवास्तत्र रथाक्षसदृशाः शुभाः ॥ धनुष्कोटयो धनुर्ज्याश्च सुचस्तत्र महामखे ॥ १८ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं कर्म वृषपर्वकरो-
 दिह ॥ दीक्षितस्तत्र तु बलिस्तस्य पत्नी महाचमूः ॥ १९ ॥
 शरपङ्क्तयः परिधयो गदा इति संबन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ऊर्णा पा-

शम्बरस्तत्र शामित्रमक्रोदितिनन्दनः ॥ अतिरात्रं महाबाहुर्वितते यज्ञकर्मणि ॥ २० ॥ दक्षिणास्तस्य यज्ञस्य कालनेर्मिमहसुरः ॥ वैताने कर्म-
णि विभो यः ख्यातो ह्यवोडिव ॥ २१ ॥ त्रिदशानां तु सैन्यस्य शरैर्योर्मेतर्जिवितैः ॥ तस्मिन् यज्ञे तु सवनं वर्धते दैत्यनिर्मितम् ॥ २२ ॥ देवानां
रुधिरं संख्ये पपुरुः सुताः ॥ नर्दमानाः प्रमुदिताः सोमपानं रणाधरो ॥ २३ ॥ यदा बलिमहादैत्यो विजेता समरे सुरान् ॥ तदा ह्यवभृथो यज्ञे
भविष्यति न संशयः ॥ २४ ॥ महासुरेन्द्रपुत्रो यज्जानो भूरिदक्षिणाः ॥ वेदवन्तो वृत्तवन्तः शूराः सर्वे तनुत्यजः ॥ २५ ॥ त्रैलोक्यहरणे सुष्टा
युद्धयज्ञाय दीक्षिताः ॥ बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे व्रतिनो मुञ्जधारिणः ॥ २६ ॥ एकनिश्चयकार्याश्च त्रैलोक्यजयकाङ्क्षिणः ॥ सुरदानवदैन्यानां शब्दः
समभवन्महान् ॥ २७ ॥ नानागुधविहस्तानां त्वरितानां प्रधावताम् ॥ श्वेडितोत्कुट्टयनिनर्दगर्जिबृंहितानिःस्वनैः ॥ २८ ॥ रथनेमिस्वनेधोरैस्तुमु-
लः सर्वतोभवत् ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्हयोपतानिःस्वनैः ॥ २९ ॥ हयानां हेममाणानां दानवानां च गर्जताम् ॥ श्वेडितोत्कुट्टयनिनर्दः पाणिपाद-
रैस्तथा ॥ ३० ॥ दानवानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ॥ समरे भीमकर्माणि सैन्यानि प्रचकाशिरे ॥ ३१ ॥ ततो नागा रथाश्चैव जाम्बून-
दविभूषिताः ॥ ब्राजमाना व्यराजन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३२ ॥ ऋष्टिशक्तिगदास्तिक्ष्णशूलशक्तिपरश्वधाः ॥ चारु विभ्राजिरे तत्र तेज्जनिकेषु
भागशः ॥ ३३ ॥ रथा बहुविधाकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ हेमप्रच्छन्नशिखरा ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ३४ ॥ दानवानां सुराणां च समालोक्यन्त सै-
निकाः ॥ काञ्चनैः कवचैः सर्वे ज्वलिताकंसमप्रभैः ॥ ३५ ॥ सन्नद्धाः समदृश्यन्त ज्योतीषि गगने यथा ॥ उद्यतैरागुधैश्चैस्तलवद्धाः कलापिनः ॥
॥ ३६ ॥ ऋषभाक्षाः सुरगणाश्चमसुखगता वसुः ॥ नानावर्णाः पताकाश्च ध्वजमालाश्च संयुगे ॥ ३७ ॥ युद्धयतां रणशोण्डानामीरयामास मारुतः ॥
ध्वजालंकारवस्त्राणि कवचाणि च रश्मिभिः ॥ ३८ ॥ भासयामास सर्वाणि रश्मिवर्णानि रश्मिवाक् ॥ सर्वेषामप्रमेयाणां बलानां पादचारिणाम् ॥
॥ ३९ ॥ रजः प्रच्छादयामास पत्रोर्णैः पाण्डुरं दिशः ॥ दिव्यागुधधराः सर्वे दीप्तागुधपरिच्छदाः ॥ ४० ॥ प्रतितस्तम्भिरन्योन्यमर्नकं प्रत्यर्नकितः ॥
गिरिकूटोच्छ्रयाः सर्वे तदा ते देवदानवाः ॥ ४१ ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो रणस्थाश्चित्रयोधिनः ॥ बाणैः सुरचिरैस्तिक्ष्णैः पत्रवाजैर्दुरासदैः ॥ ४२ ॥

पटुराश्वेत्पौर्णवच्छुक्लाः । पत्रोर्णति पाठे द्यौतकौशेयवच्छुक्लाः । पत्रोर्ण द्यौतकौशेयम् इत्यमरः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पत्रवाजैः शरपटुद्वेगितैः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ बाणाभ्याशे बाणसमीपे ॥ ५१ ॥ सावित्रं चिक्षेप ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 मुद्गरैर्मुशैः शूलैरयस्तुण्डैरुलूखलैः ॥ वज्रैरशनिकल्पैश्च खड्गवृक्षादिभिरुत्क्रामे ॥ ४३ ॥ तथा प्रवर्तिते तेषां विमर्देद्रुतविक्रमे ॥ सावित्रस्य वधं
 प्रेप्सुर्बाणो जग्राह कार्मुकम् ॥ ४४ ॥ शरजालेन दिव्येन च्छादयानः सुरोत्तमम् ॥ मन्त्रैर्हुत इवार्चिष्मान्संप्रजज्वाल तेजसा ॥ ४५ ॥ सागराभ्यां
 महासेनां देवानां दैत्यपुङ्गवः ॥ संशोषयति बाणैर्घोरैर्काशुभिरिवर्षवम् ॥ ४६ ॥ मास्तुः सुमहावेगः सावित्रः शक्तिमुत्तमम् ॥ चिक्षेप बलिपुत्रा-
 य शक्रोऽग्निमिवाद्रये ॥ ४७ ॥ आपतन्ती च सा शक्तिर्महोल्का ज्वलिता इव ॥ द्विधा छिन्ना शुरप्रेण बाणेनान्द्रुतकर्मणा ॥ ४८ ॥ हतायामथ श-
 त्यां तु सावित्रो देवसत्तमः ॥ विश्वकर्मकृतं दिव्यं सुतीक्ष्णं दानवार्दनम् ॥ ४९ ॥ सुर्पणधारं विमलं विपुलं चन्द्रवर्चसम् ॥ अगृह्णाद्विशितं खड्गमा-
 शीविषमिवोरगम् ॥ ५० ॥ तं गृहीत्वा रणमुखे प्रज्वलन्तं महाप्रभम् ॥ बाणाभ्याशे महातेजाः खड्गपाणिरवस्थितः ॥ ५१ ॥ स तं स्थितमथालक्ष्य
 सावित्रं बलिनन्दनः ॥ लोहिताक्षं महाकायं चिक्षेप च ननाद च ॥ ५२ ॥ ततोर्कोकिरणकारानशनप्रतिमाच्छिताम् ॥ संदधे चाशु बाणौघानाशी-
 विषशिलीमुखान् ॥ ५३ ॥ रुक्मपुङ्खान्प्रदीप्ताग्रानुशवेगानलंकृतान् ॥ आकर्णपूरांश्चिक्षेप शरानुग्रान्त्समन्ततः ॥ ५४ ॥ दृढचापप्रमुक्तास्ते शरा
 वैश्वानरप्रभाः ॥ सावित्रं छादयामासुः कैलासमिव तोयदाः ॥ ५५ ॥ सञ्छाद्यमानः शस्त्राघैर्बाणेन बलिमूनुना ॥ पराङ्मुखः सुरवरः प्रयातः स-
 रथध्वजः ॥ ५६ ॥ पराजित्य स सावित्रं बाणः परमहर्षितः ॥ प्रगृह्य कार्मुकं घोरं गतः शक्ररथं प्रति ॥ ५७ ॥ बलश्चाप्यसुरश्रेष्ठः प्रगृह्य महतीं ग-
 दाम् ॥ ध्रुवाय वसवे मूर्ध्नि रौद्रां चिक्षेप दानवः ॥ ५८ ॥ तस्य निर्भथितस्त्वसे हेमचित्रं च वर्म वै ॥ गदावेगेन भीमेन ध्रुवस्य समरे तदा ॥ ५९ ॥
 शेषाश्च वसवः सर्वे दिव्यास्त्रैर्घोरदृशिनैः ॥ प्राञ्छादयन्नणे दैत्यमादित्यमिव तोयदाः ॥ ६० ॥ ततः समर्हितो बाणैर्वलो दानवसत्तमः ॥ अवातरद्र-
 थात्तस्माद्गदामुद्यम्य वेगवान् ॥ ६१ ॥ पातयामास शत्रूणां समाविध्य महासुरः ॥ दिशः प्राद्रावयत्सर्वान्निदृशान्त्सा महागदा ॥ ६२ ॥ इन्द्राश-
 निरिवेन्द्रेण प्रवृद्धा सुमहास्वना ॥ तस्याः सविद्युद्वेषायास्तेन शब्देन वेपिताः ॥ ६३ ॥ व्यद्रवन्त परिभ्रष्टा रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ तदुदूर्णं रथानिकं
 सूर्याभं मेघानिःस्वनम् ॥ ६४ ॥ देवानां शरधाराभिः समन्ताद्भयवर्षत ॥ शुरैर्कैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः ॥ ६५ ॥ मुहुर्मुहुर्महातेजाः प्रत्यवि-
 ध्वन्यमहासुरान् ॥ बलाकस्तु गदापाणिर्व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ६६ ॥ तदिदृश्याकसदृशो वैश्वानर इवापरः ॥ पिबन्निव शरौघांस्तान्देवचापसमुच्छ्रितान् ६७
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ शत्रूणां शत्रुषु ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यवर्णि टीकायां चतुःपञ्चा-
अभ्यद्रवत दैत्येन्द्रो महावर्ण इवापरः ॥ अवरूपूर्जन्दिशः सर्वाः स्वैन वीर्येण दानवः ॥ ६८ ॥ अरुजस्त्रिदशान्दैत्यः सिन्धुवेगाग्नगा इव ॥ समुद्र-
स्तरसा देवान्वायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ ६९ ॥ शामयंश्च महेष्वसान्वभ्यां समसज्जत ॥ आपश्चैवानिलश्चैव ववर्पतुरगिन्दमौ ॥ ७० ॥ शरवर्पाणि दी-
प्तानि मेघाविव परतपौ ॥ क्षिप्तांस्तान्विशिखान्दीप्तानन्तरिक्षे स चिच्छिदे ॥ ७१ ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म ध्रुवस्तमभिदुद्रुव ॥ तौ पृथक् शरवर्पा-
भ्यामन्यन्यमभिजघ्नतुः ॥ ७२ ॥ उत्तमाभिजनौ शूरो देवदैत्या यशस्करो ॥ तौ नवैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥ ७३ ॥ रथशक्तिभिरन्यो-
न्यं विशिखैश्चाप्यकृन्तताम् ॥ निर्भिन्दन्तौ च गात्राणि विलिखन्तौ च सायकैः ॥ ७४ ॥ स्तम्भयन्तौ च बलिनौ प्रतुदन्तौ स्थितौ रणे ॥ चरन्तौ
विविधान्मार्गान्पण्डलानि च भागशः ॥ ७५ ॥ मुद्गरैर्जघ्नतुः क्रुद्धावन्योन्यमभिमामिनौ ॥ असिभ्यां चर्मणी दिव्ये विपुले च शरासने ॥ ७६ ॥ निहृ-
त्याचलसंकाशौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलाबुभौ ॥ ७७ ॥ बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवैरिव ॥ तयोरसिदु-
र्जाघातैर्निग्रहः प्रग्रहस्तथा ॥ ७८ ॥ अतएव भीमः संहारो वज्रपर्वतयोरिव ॥ द्विपाविव विपाणयैः शृङ्गैरिव महावृषौ ॥ ७९ ॥ अन्योन्यमभिसं-
रब्धौ मुहूर्तं पर्यकर्षताम् ॥ ततः पराजितौ देवौ वलकेन तथा ध्रुवः ॥ रथं त्यक्त्वा भयात्तस्य प्रनष्टः प्राङ्मुखो वसुः ॥ ८० ॥ इति श्रीम-
हाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे चतुःपञ्चात्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेव तु तत्रास्मिन्हायुद्धं
मुदारुणम् ॥ क्रुद्धस्य नमुचेक्षैव धरस्य च महात्मनः ॥ १ ॥ संरब्धौ च महाबाहू महेष्यासावगिन्दमौ ॥ परस्परमुद्देशतां दहन्ताविव लोचनैः ॥ २ ॥
विस्कार्य च महाचापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ संरभात्स वसुश्चेष्टस्यक्त्वा प्राणानगुध्यत ॥ ३ ॥ स सायकमयैर्जलधरो दैत्यरथं प्रति ॥ भानुमद्भिः
शिलाधौतभानोः प्राच्छादयत्यभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्य नमुचिर्धरस्य च शिलाशितान् ॥ अमृजत्सायकाग्दीप्तान्भीमवेगान्दुरासदान् ॥ ५ ॥ महातेजा
महाबाहुर्महावेगो महारथः ॥ विव्याधातिबलो दैत्यो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ स तत्रैरिव मातङ्गो वायमाणः पतत्रिभिः ॥ अभ्यधावच संक्रुद्धो
नमुचिं वसुसत्तमः ॥ ७ ॥ तमापतन्तं वेगेन संरम्भान्नमुची रणे ॥ दैत्यः प्रत्यसरदेवं मतो मत्तमिव द्विपम् ॥ ८ ॥ ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशत-
निनादितम् ॥ विक्षोभ्य तद्वलं हर्षादुद्धूतार्णवसंप्रभम् ॥ ९ ॥ अश्वानुक्षस्वर्णभान्संवर्णैः सुवाजिभिः ॥ मिथ्रयन्त्समरे दैत्यो वसु प्राच्छादयच्छरैः ॥ १० ॥
शतमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥

शतमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५१ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ महामेघोपमं महान्तो मेघा यत्राकाशे तदुपमं संकीर्णमेवेन नभसा तुल्यमित्यर्थः । आयोधनं युद्धभूमिः । यमदंष्ट्रोपममित्यपि पाठः ॥ १३ ॥ नैकसंश्रयाः
 उभयपक्षीयाः ताभ्यां निमित्तभूताभ्यां स्वजयमार्शसन्तः ॥ १४ ॥ देवदानवयोर्धनमुच्योः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 समाश्लिष्टावथान्योन्यं वसुदानवयो रथौ ॥ दृष्ट्वा प्राक्रम्यत मुहुस्त्रिदशानां महद्बलम् ॥ ११ ॥ क्रोधसंरम्भताम्राक्षौ प्रेक्षमाणौ मुहुर्मुहुः ॥ गर्जन्ताविव
 शार्दूलौ प्रभिन्नाविव वारणौ ॥ १२ ॥ महामेघोपमं रौद्रमासीदायोधनं तयोः ॥ रथाश्ववरसंबाधं मत्तवारणसंकुलम् ॥ १३ ॥ समाजमिव तं दृष्ट्वा प्रेक्ष-
 माणा महारथाः ॥ आशंसन्तो जयं ताभ्यां योधा नैकत्रसंश्रयाः ॥ १४ ॥ तयोः प्रेक्ष्यन्त संरम्भं सन्निवृष्टं महास्रयोः ॥ सिद्धगन्धर्वमुनयो देवदान-
 वयोस्तदा ॥ १५ ॥ तौ च्छादयन्तावन्योन्यं सभरे निशितैः शरैः ॥ शरजालवृत्तं व्योम चक्रतुश्च महाबलौ ॥ १६ ॥ तावन्योन्यं जिघांसन्तौ शरै-
 स्तीक्ष्णैर्महारथैः ॥ प्रेक्षणीयतमावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ १७ ॥ सुवर्णविकृतान्वाणान्प्रमुञ्चन्तावारिन्दमौ ॥ भास्करामं तदाकाशमुल्काभि-
 रिव चक्रतुः ॥ १८ ॥ तयोः शराः प्रकाशन्ते देवदानवयोस्तदा ॥ पङ्क्तयः शरदमत्तानां सारसानामिवाम्बरे ॥ १९ ॥ त्रिदशाश्वगजानां हि शरी-
 रैर्गतजीवितैः ॥ क्षणेन संवृता भूमिर्मघैरिव नभस्तलम् ॥ २० ॥ ततः सुधारं ज्वलितं सूर्यमण्डलसन्निभम् ॥ धराय वसवे मुक्ते चक्रं नमुचिना रणे ॥
 पतता तेन चक्रेण धरस्य स्यन्दनोत्तमः ॥ २१ ॥ सध्वजः सायुधः साथो दग्धोर्कोकिरणप्रभः ॥ स त्यक्त्वा स्यन्दनं देवः प्रदीप्तं चक्रतेजसा ॥ २२ ॥
 भयात्तस्यासुरेन्द्रस्य गतः स्वगृहमुत्तमम् ॥ पराजित्य सुरं दैत्यो नमुचिर्बलगर्वितः ॥ २३ ॥ प्रयातः स्वेन सैन्येन भूयः सुरचमूं प्रति ॥ यौ तौ
 मयश्च त्वष्टा च देवदैत्येषु विश्रुतौ ॥ २४ ॥ प्रवरौ विश्वकर्माणौ मायाज्ञातविशारदौ ॥ धोरस्तयोः संप्रहारः प्रावर्त्तत सुदारुणः ॥ २५ ॥ अन्योन्यस्पर्-
 क्षिन्नोस्तत्र चिरात्प्रमृति संगुणे ॥ त्वष्टा तु निशितैर्वीणैर्दैत्यं तु बलदर्पितम् ॥ २६ ॥ पराक्रान्तं पराक्रम्य विव्याध त्रिशूतैः शरैः ॥ मयस्तु प्रतिवि-
 व्याध त्वष्टारं निशितैः शरैः ॥ २७ ॥ सुघातैः सुप्रसन्नाग्रैः ज्ञातकुम्भविभूषितैः ॥ ननाद दितिजश्रेष्ठो हतस्त्वष्टुः शरैर्मयः ॥ २८ ॥ संकुद्धो दैत्यसैन्यस्य
 विचिन्वानिव जीवितम् ॥ शक्तिं कनकवैडूर्यचित्रदण्डां महाप्रभाम् ॥ २९ ॥ देवो गृहीत्वा समरे दैत्येन्द्रं समपातयत् ॥ भीमां सर्वायसीं दृष्ट्वा पुरंदरं इवाश-
 निम् ॥ ३० ॥ तां त्वष्टुर्भुजनिमुक्तामर्कवैश्वानरप्रभाम् ॥ मयश्चिच्छेद तीक्ष्णग्रैस्तूर्णं सप्तभिराशुगैः ॥ ३१ ॥ ततः क्षुण्वन्निव प्राणांस्त्वष्टुः क्रोपान्महासु-
 रः ॥ प्रेषयामास संरब्धः शरान्बर्हिणवाससः ॥ ३२ ॥ चिच्छेद वाणांस्त्वष्टा तान् ज्वलितैर्नतपर्वभिः ॥ दैत्यस्य सुमहावैगैः सुवर्णविकृतैः शरैः ॥ ३३ ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्वष्टुः त्वष्टारम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 तौ वृषाविव नन्दतौ बलिनौ वासितान्तरे ॥ शार्दूलविव चान्योन्यं प्रसक्तवाभिजघ्नतुः ॥ ३४ ॥ अन्योन्यं प्रतियुध्यन्तावन्यान्यवधकाङ्क्षिनौ ॥
 अन्योन्यमभिवक्षितौ कुद्रावाशीविविविव ॥ ३५ ॥ महागजाविवसाद्य विपाणयैः परस्परम् ॥ शूरैः पूर्णयतोत्पृष्टरथोन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३६ ॥
 ततः सुविपुलां दीप्तां मयो रुक्माङ्गदो गदाम् ॥ त्वष्टारं प्राहिणोत्कुद्रः सर्वप्राणहरां रणे ॥ ३७ ॥ तया जवानातिरथस्त्वष्टुरुत्तमवाजिनः ॥ गदया
 दानवः कुद्रो वज्रेणन्द्र इवाचलान् ॥ ३८ ॥ ततः कुद्रो महादैत्यः क्षुराभ्यामथ संयुगे ॥ पुनर्द्रोभ्यां शराभ्यां तु निशिताभ्यां महारणे
 ॥ ३९ ॥ ध्वजं त्वष्टुरथ च्छित्वा सूतं निन्ये यमक्षयम् ॥ महाबलान्महावेगान्स्त्वष्ट्रान् गदयाऽहनत् ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा त्वष्ट्रा हतं सूतमश्वांश्च विनि-
 पातितान् ॥ हताश्वं रथमुत्सृज्य सूतं च पतितं भुवि ॥ ४१ ॥ विस्फारयन्महाचापं स्थितो भूमाविवाचलः ॥ हताश्वसूतं विरथं दृष्ट्वा रिपुमव-
 स्थितम् ॥ ४२ ॥ जयश्रिया सेव्यमानो दीप्यमान इवानलः ॥ मयः कालान्तकप्रलयश्चापपाणिरदृश्यत ॥ ४३ ॥ प्रादहदेवसैन्यानि दावाग्निरिव
 काननम् ॥ त्वष्टुः सोक्षिपतनुग्रान्नाराचांस्तिग्मतेजसः ॥ ४४ ॥ चतुर्दश शिलाधौतान्सायकान्विविधाकृतीन् ॥ ते पपुस्तस्य सैन्यस्य शोणितं
 रुक्मभूषणाः ॥ ४५ ॥ आशीविपा इव कुद्रा भुजङ्गाः कालचोदिताः ॥ ते क्षितिं समवर्तन्त शोभन्ते राधिरक्षिताः ॥ ४६ ॥ अर्द्धप्रविष्टाः संख्या
 बिलनीव महारगाः ॥ तं प्रत्यविध्यत्त्वष्टा तु जाम्बूनदविभूषितैः ॥ ४७ ॥ चतुर्दशभिरत्युग्रैरनाराचैरभिदारयन् ॥ ते तस्य दैन्यस्य भुजं सव्यं नि-
 भिद्य पत्रिणः ॥ ४८ ॥ विदार्य विविशुर्भूमिं पत्रणा इव वेगतः ॥ ते प्रकाशन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुंधराम् ॥ ४९ ॥ अस्तं गच्छन्तमादित्यं प्रविशन्त
 इवांशवः ॥ मयस्त्रिभिरथानर्च्छत्त्वष्टारं तु पतत्रिभिः ॥ ५० ॥ सुपर्णैर्वैविकृतैर्ज्वलद्भिः प्राणनाशनैः ॥ त्वष्टाथ मयनिमुक्तैः सायकैरर्दितैः प्रभुः
 ॥ ५१ ॥ अपयातो रणं हित्वा व्रीडयाभिसमन्वितः ॥ तं तत्र हतसूतं च भुजङ्ग इव निर्विषम् ॥ ५२ ॥ त्वष्टारं विरथं कृत्वा मुदितः स तु दानवः ॥
 विस्फार्यमाणो रुचिरं चापं रुक्माङ्गदं दृढम् ॥ ५३ ॥ रणे व्यतिष्ठदैत्येन्द्रो ज्वलन्निव हुताशनः ॥ पुलोमा तु बलश्लाघी दप्तो दानवसत्तमः ॥ ५४ ॥
 रथे श्वेतहयनेह सार्द्धं युध्यति वायुना ॥ सर्वेषामेव भूतानां यः प्राणः कथ्यते द्विजैः ॥ ५५ ॥ बलिना कालकल्पेन वायुना सह संगतः ॥ पुलोमस्तत्र
 पवनः श्रुत्वा ज्योतलनिःस्वनम् ॥ ५६ ॥ नामृष्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनम् ॥ दैत्यचापच्युतैर्गणैः प्राच्छाद्यन्त दिशो दृश ॥ ५७ ॥
 ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शस्त्राः बाणाः च्युताः धनुष इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ व्रजान् समूहान् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 रश्मिजालैरिवार्कस्य विततं साम्बरं जगत् ॥ स ताम्रनयनः क्रुद्धः श्वसन्निव महोरगः ॥ ५८ ॥ वृत्तो दैत्यशतैर्वायू रश्मिवानिव भास्करः ॥ दैत्य-
 चापभुजोत्पृष्टाः शरा वर्हिणवाससः ॥ ५९ ॥ रुक्मपुङ्खाः प्रकाशन्तं हंसाः श्रेणीकृता इव ॥ चापध्वजपताकाभ्यः शस्त्रा दीप्तमुखाश्च्युताः ॥ ६० ॥
 प्रातवन्तश्च दृश्यन्ते दैत्यस्यापततः शराः ॥ एवं सुतीक्ष्णान्वचराञ्छलभानिव पावके ॥ ६१ ॥ सुवर्णविकृतान् चित्रान्मुमोच दितिजः शरान् ॥
 तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्तं स मारुतः ॥ ६२ ॥ त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य विव्याध नवभिः शरैः ॥ तस्य वेगमसंहार्यं दृष्ट्वा वायुः सनातनः ॥ ६३ ॥
 उत्तमं जवमास्थाय व्यधमत्सायकव्रजान् ॥ तेजो विधम्य बलवाञ्छरजालानि मारुतः ॥ ६४ ॥ विव्याध दैत्यं विंशत्या विशिखैर्नतपर्वभिः ॥ मरु-
 द्गणानां प्रवरा दृश दिव्या महौजसः ॥ ६५ ॥ साधु साध्विति वेगेन सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ॥ ६६ ॥ अ-
 भ्यधावन्त दितिजाः पौलोमाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ते समासाद्य पवनं समावृण्वन् शरोत्तमैः ॥ ६७ ॥ पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ॥
 ते पीडयन्तः पवनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः ॥ ६८ ॥ प्रजासंहरणे घोराः सोमं सप्त ग्रहा इव ॥ ततो दक्षिणमक्षोभ्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ ६९ ॥ क-
 रं गजकराकारमुद्यम्य शुधि मारुतः ॥ तेषां मूर्द्धसु दैत्यानां पातयामास वर्यवान् ॥ ७० ॥ निहता वायुवेगेन तेन सप्त महारथाः ॥ त्यक्त्वा प्राणान्
 पुलोमा तु विव्याध नवभिः शरैः ॥ ७१ ॥ प्रदूर्पितमसंहार्यं दृष्ट्वा वायुं सनातनम् ॥ असंचित्य सुरौघांस्तान् ज्वलितांश्च पुलोमतः ॥ ७२ ॥ तेषां
 विदार्य तेजांसि दानवानां महात्मनाम् ॥ शोणितक्लिन्नमुकुटां गौरिकांस्त इवादयः ॥ ७३ ॥ ते भिन्नवर्मास्थिभुजाः पतन्तो भान्ति दानवाः ॥ मा-
 तङ्गयथसंभगाः शुष्पिता इव पादपाः ॥ ७४ ॥ तेषां विदारितैर्देहदानवानां महात्मनाम् ॥ ततः प्रावर्तत नदी रौद्ररूपा भयावहा ॥ ७५ ॥ प्रस्रवन्ती
 रणे रक्तं भीरूणां भयवर्द्धिनी ॥ देवदैत्यगजाश्वानां रुधिरौघपरिप्लुता ॥ रणभूमिरभूद्रात्रा तत्र तत्र सहस्रशः ॥ ७६ ॥ संभूता गतसत्त्वैश्च यक्षरा-
 क्षसखेचरैः ॥ सानुगैः सपताकैश्च सोपासद्गरथध्वजैः ॥ ७७ ॥ शोणिकुम्भैस्तथा नागैर्घण्टाभिस्तु विभूषितैः ॥ सुवर्णपुङ्खैर्ज्वलितैर्नारचैस्तिग्मतैर्जसैः
 ॥ ७८ ॥ देवदानवनिमुक्तैः सवैपरुरगैरिव ॥ प्रासतोमरनाराचैः शक्तिखड्गपरश्वधैः ॥ ७९ ॥ सुवर्णविकृतैश्चापि गदाशुशलापाद्विशैः ॥ कनकाङ्ग-
 दुकेयूरमणिभिश्च सकुण्डलैः ॥ ८० ॥ तनुत्रैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च शोभनैः ॥ हतैश्च दितिजैस्तत्र शस्त्रस्यन्दनवर्जितैः ॥ ८१ ॥
 ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ननाद पवनः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ पूषणं पूषणम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अग्निचक्रम् अलातचक्रम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥
 पतितैरपि विद्वैश्च शतशोथ सहस्रशः ॥ निपातितध्वजस्थो हतवाजिरथद्विपः ॥ ८२ ॥ विमर्दो देवदेत्यानां सदृशः कर्मणा बभौ ॥ अथ दूत्य-
 सहस्रेण पौलोमेन महासुरः ॥ ८३ ॥ संवृतः पवनः श्रीमानादमुशलपाणिना ॥ ८४ ॥ ते जन्तुः शतसाहस्राः पवनं दानवोत्तमाः ॥ तैर्वध्यमानः
 स बभौ समन्तादपितैः शरैः ॥ ८५ ॥ हत्वाष्टौ तत्र योधानां शतानि पवनः प्रभुः ॥ कृत्वा मार्गं सुरश्रेष्ठो ननाद सुमहारथः ॥ ८६ ॥ अद्यापि च
 सुविस्तीर्णः पन्थाः सदृश्यते दिवि ॥ नाम्ना वायुरथो नाम सिद्धाः पश्यन्ति तं दिवि ॥ ८७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हयग्रीवस्तु दितिजः पूषाणं
 ग्रीते वीर्यवान् ॥ ननाद सुमहानादः सिंहनादं महारथः ॥ ८८ ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं हेमजालविविभूषितम् ॥ पूषाणं दितिजोपश्यत्क्रुद्रो घोरेण
 चक्षुषा ॥ ८९ ॥ भुजाभ्यामाददानस्य संदधानस्य वै शरान् ॥ मुञ्चतः कर्पतौ वापि ददृशुस्तत्र नान्तरम् ॥ ९० ॥ अग्निचक्रोपमं दीप्तं मण्डली-
 कृतकार्मुकम् ॥ तदासिद्धानवेन्द्रस्य सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ ९१ ॥ रुक्मपुङ्खस्ततस्तस्य चापमुक्तैः शितैः शरैः ॥ प्राच्छादयन्त शिलाधौतिदिशः
 सूर्यस्य च प्रभाः ॥ ९२ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ ९३ ॥ नभश्चराणां नभसि दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ गिरिकूटनिभाक्षापा-
 त्रभवन्तः शरोत्तमाः ॥ ९४ ॥ श्रेणीभूताः प्रकाशन्ते यान्तः श्रेया इवाम्बरे ॥ गृध्रपत्राच्छिलाधौतान्कर्तस्वरविभूषितान् ॥ ९५ ॥ महा-
 व्योम्नि रुक्मविकृताः संप्रकाशन्त सर्वशः ॥ ९६ ॥ देहे समवकीर्यन्त पूषणः सन्निहिताः शराः ॥ ते
 ॥ ९८ ॥ पर्वतं वारिधाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ततः प्रच्छादयामास पूषणं शरवृष्टिभिः ॥ ९९ ॥ पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्नव तोयदः ॥
 ततः स पूषणो देवस्य बलं वीर्यं पराक्रमम् ॥ १०० ॥ व्यवसायं च सत्त्वं च पश्यन्ति त्रिदशद्रुतम् ॥ तां समुद्रादिवोद्धृतां शरवृष्टिं समुत्थिताम्
 ॥ १ ॥ नाचिन्तयत्तदा पूषा दैत्यं चाभ्यद्रवद्वरेण ॥ हेमपृष्ठं महानादं पूषणं आसीन्महाधनुः ॥ २ ॥ विकृतं मण्डलीभूतं शक्राशनिमिवापरम् ॥
 ततः शराः प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ॥ ३ ॥ सुवर्णपुङ्खाः पूषणस्ते प्रभवन्तः शरासनात् ॥ मालेव रुक्मपुङ्खानां वितता व्योम्नि पत्रिणाम्
 ॥ ४ ॥ प्रादुरासीन्महाघोरा बृहती पूषकार्मुकात् ॥ ततो व्योम्नि विभक्तानि शरजालानि सर्वशः ॥ ५ ॥
 ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ संप्रकाशन्त अडम्बाव आर्षः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ सपूषणः पूषा गुध्यमानस्य अदेवस्य असुरस्य ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

आहतानि व्यशीर्यन्त शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ततः कनकपुङ्खानां छिन्नानां कङ्कवाससाम् ॥ ६ ॥ पततां पात्यमानानां स्वमासीचावृतं रणे ॥ पूषा प्रापूरयद्गणैर्हयग्रीवं शिलाशितैः ॥ ७ ॥ नामाङ्कुरैर्कसदृशैर्दिव्यहमपरिष्कृतैः ॥ ततो व्यसृजदुग्राणि शरजालानि दानवः ॥ ८ ॥ अमर्षी बलवान् कुद्रो दिवक्षन्निव पावकः ॥ पूष्णस्त्वाजौ ध्वजं चैव पताकां धनुरेव च ॥ ९ ॥ रश्मीन् योक्त्राणि चाश्वानां हयग्रीवां रणेच्छिनत् ॥ अथाप्यश्वा-
न्युनर्हत्वा चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ १० ॥ सारथिं सुमहातेजा रथोपस्थादुपातयत् ॥ कृतस्तु विरथः पूषा हयग्रीवेण संयुगे ॥ ११ ॥ पूषा तस्य रथाभ्यासात्स ययौ तेन वै जितः ॥ गतः शक्ररथाभ्याशं मुक्तो मृत्युमुखादिव ॥ १२ ॥ तत्राद्भुतमिदं भूयो युद्धं वर्तत दारुणम् ॥ कृतप्रतिष्ठतं धोरं शम्बरस्य भगस्य च ॥ १३ ॥ सप्तकिष्कुपरीणाहं द्वादशारनिकामुकम् ॥ चापं चाशनिनिर्घोषं दृढज्यं भारसाधनम् ॥ विक्षिपन्नक्षसदृशान्व्य-
सृजन्सायकान्वहून् ॥ १४ ॥ क्रोधसंरक्तनयनः शम्बरः सर्वयोगवित् ॥ तेन वित्रास्यमानानि देवसैन्यानि सर्वशः ॥ १५ ॥ समकम्पन्त भीतानि सिन्धोरिव महोर्मयः ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणम् ॥ १६ ॥ भगः प्रस्फुरमाणौष्ठस्वरमाणो व्यदास्यत् ॥ ततो भगो महोष्वासो दिव्यं विस्फारयन् धनुः ॥ १७ ॥ अवाकिरन्दैत्यगणाच्छरजालेन छादयन् ॥ तमभ्यगाद्भगो दैत्यं तूर्णमस्यन्तमन्तिकात् ॥ १८ ॥ मातङ्गमिव मातङ्गो ब्रुषं प्रति वृषो यथा ॥ तौ प्रगृह्य महावेगौ धनुषी भारसाधने ॥ १९ ॥ प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ रणे शरैः ॥ तयोः सुतुमुलं युद्धमासीद्वोरं महारणे ॥ २० ॥ भगशम्बरयोर्भूमिमप्रमेयं महात्मनोः ॥ अथ पूर्णयतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ व्यदायेतामन्योन्यं कार्णौ निभिव चर्मणी ॥ तौ तु विवृत्तसर्वाङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ ॥ २२ ॥ संप्रेक्ष्यमाणौ रथिनाबुभौ परमदुर्मदौ ॥ तक्षमाणौ सितैर्वानैर्न वीक्षितुमशक्नुताम् ॥ २३ ॥ अथ विव्याध समरे त्वरमाणोऽसुरो भगम् ॥ नाराचैः क्रोधात्प्राक्षः कालान्तकयमोपमः ॥ २४ ॥ गरुत्मानिव चाकाशे पोथयानो महोरगम् ॥ नाराचा न्यपतन्देहे तूर्णं शम्बरचोदिताः ॥ २५ ॥ तानन्तरिक्षे नाराचान् भगश्चिच्छेद पत्रिभिः ॥ ज्वलन्तमचलप्रेष्यं वैश्वानरसमप्रभम् ॥ २६ ॥ ततो भगं चतुःषष्ट्या विव्याधासुरसत्तमः ॥ शिलीमुखैर्महावेगैर्जम्बूनदविभूषितैः ॥ २७ ॥ तदा तत्सुचिरं कालं युद्धं सममिवाभवत् ॥ शम्बरस्य च मायाभिर्नादृश्यत ततोम्बरम् ॥ २८ ॥ दोभ्यौ चिक्षिपतश्चापं रणे विष्टभ्य तिष्ठतः ॥ श्रूयते धनुषः शब्दो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ २९ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 स भगस्य ह्याहन्त्वा सारथिं च महाहवे ॥ अभ्यवर्षच्छतैरेनं पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ १३० ॥ न तस्यासीदनिर्भन्नं गात्रे व्यङ्गुलमन्तरम् ॥ भग-
 देवस्य दैत्येन शम्बरेणाह्नघातिना ॥ ३१ ॥ दैत्यस्य चाद्रुतं दिव्यमन्नमन्त्रेण धारयन् ॥ मायायुद्धेन मायावी शम्बरोस्तमयोभवत् ॥ ३२ ॥
 अवञ्चयद्भगो दैत्यो मायाभिलाषेन च ॥ भगस्तस्य रथं साश्वं शरवर्षवाकिरात् ॥ ३३ ॥ सहस्रमायो द्युतिमान्देवसेनां निषूदयन् ॥ अहश्यत
 शूरैश्छन्नः शम्बरः शतशो रणे ॥ ३४ ॥ अहश्यन्पतितो भूमौ गतचेता इवासुरः ॥ अथ स्म युध्यते भूयः शतधा शैलसन्निभः ॥ ३५ ॥ दिशा-
 गजेन्द्रमारूढो दृश्यते स पुनर्बली ॥ प्रादेशमात्रश्च पुनः पुनर्भवति शैलवत् ॥ ३६ ॥ महामेष इव श्रीमान् तिर्यगूर्ध्वं च सोभवत् ॥ पुनः कृत्वा
 विरूपाणि विकृतानि च सर्वशः ॥ ३७ ॥ सर्वा भीषयते सेनां देवानां भीमदर्शनः ॥ ते भीताः प्रपलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा मृगा यथा ॥ ततः सैन्यं वरं
 देहं कृत्वा प्रांशुतरं पुनः ॥ ३८ ॥ गच्छत्यूर्ध्वगतिं घोरो दिग्गः शब्देन पूरयन् ॥ नभस्तलगतश्चापि वर्पते वासवो यथा ॥ ३९ ॥ संवर्त्तकाम्बुदु-
 प्रल्यः पूरयन्पृथिवीतलम् ॥ संवर्त्तकोनलश्चैव भूत्वा भीमपराक्रमः ॥ १४० ॥ शतवर्त्मा शतशिखो ददाह च पुनः सुरान् ॥ मुहूर्ताच्च महाशैलः
 शतशीर्षो शतादरः ॥ ४१ ॥ अहश्यत दिवस्तन्मभः शतशृङ्ग इवाचलः ॥ येन्ये दैत्याश्च साध्याश्च ये च विश्वे च देवताः ॥ ४२ ॥ क्षिपन्त्यन्नाणि
 दिव्यानि तानि सोमप्रस्तासुरः ॥ युद्धयमानश्च समरे सरथः सोसुरोत्तमः ॥ ४३ ॥ गन्धर्वनगराकारस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ते भीताः समुदीक्षन्त त्रिदं-
 शा भीमविक्रमाः ॥ ४४ ॥ सहस्रमायं समरे शम्बरं चित्रयोधिनम् ॥ स भगो भयसंत्रस्तो दानवेन्द्रस्य संयुगे ॥ ४५ ॥ रथं त्यक्त्वा महाभागो महै-
 न्द्रं शरणं गतः ॥ पराजित्य तु तं देवं दानवेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥ गतो यत्र महतेजा जातवेदा महाप्रभः ॥ स वह्निवाग्भिरुग्राभिः क्रुद्धस्त-
 जयते बली ॥ भवाम्येष हिते मृत्युरित्युक्तवान्तरधीयत ॥ ४७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे भूत्वा ब्राह्मणेन्द्रो महाबलः ॥ जयान सोमः
 शीतान्नो दानवानां चमूं रणे ॥ ४८ ॥ कैलासशिखराकारो द्युतिमद्भिर्गणैर्वृतः ॥ अवधीदानवान् दृष्ट्वा दण्डपाणिर्विषान्तकः ॥ ४९ ॥ पोथयद्रथ-
 वृद्धानि वाजिवृद्धानि वै प्रभुः ॥ दैत्येषु विचरन्श्रीमान्युगान्ते कालवद्वली ॥ १५० ॥ सोमर्षाद्रथजालानि उरुखेगेन चन्द्रमाः ॥ ददाह दानवान्सर्वा-
 न्दावागिरिव चोदितः ॥ ५१ ॥ मृदन्नथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ॥ सादितश्चाश्वप्रुष्टेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः ॥ ५२ ॥ शीतेन व्यधम-
 त्सर्वान्चायुर्वृक्षानिवीजसा ॥ चन्द्रमाः सुमहतेजा दानवानां महाचमूम् ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 तदस्त्रमभवत्तस्य प्रदिग्धं शङ्खशोणितैः ॥ पिनाकमिव रुद्रस्य कुक्षस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ५४ ॥ युगान्तकोपमः श्रीमान् दैत्येषु व्यचरद्बली ॥ आ-
 चार्यमहर्तो सेनां प्राद्रवन्तीं पुनः पुनः ॥ ५५ ॥ चन्द्रं मृत्युमिवयान्तं दृष्ट्वा योधा विसिष्मियुः ॥ यतो यतः प्रक्षिपति क्षिशिरास्त्रं तमोनुदः ॥
 ॥ ५६ ॥ ततस्ततो व्यशीर्यन्त दैत्यसैन्यानि संयुगे ॥ व्यदारयत्स सैन्यानि स्वबलेनाभिसंवृतः ॥ ५७ ॥ असमानमर्नकानि व्यादितस्यमिवान्त-
 कम् ॥ तं तथा भीमकर्मणं गृहीतास्त्रं महाहवे ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वा शशाङ्कमायान्तं दैत्याभं चन्द्रभास्करौ ॥ तालमात्राणि चापानि कर्षमाणौ महाबलौ
 ॥ ५९ ॥ छादयेतां शरैश्चन्द्रं वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ अथ विस्फार्यमाणानां कार्मुकाणां सुरासुरैः ॥ १६० ॥ अभवत्सुमहाशब्दो दिशः सन्नादय-
 न्निव ॥ विनदद्भिर्महानागैर्हृषमाणैश्च वाजिभिः ॥ ६१ ॥ भेरीशङ्खनिनदैश्च तुमुलं सर्वतोभवत् ॥ युयुत्सवस्ते संरब्धा जयगृद्धा यशस्विनः ॥ ६२ ॥
 अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्वाव महावृषाः ॥ शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ॥ ६३ ॥ अश्मवृष्टिरिवाकाशे ह्यभवत्सेनयोस्तयोः ॥
 कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजांसि च ॥ ६४ ॥ पतितानि स्म दृश्यन्ते क्षिरांसि रणमूर्धनि ॥ विशिखैर्भयितैर्गत्रैर्बाहुभिश्च सकासुकैः ॥ ६५ ॥
 सहस्राभरणैश्चान्यैर्विच्छिन्नैरुधिराक्षितैः ॥ कवचैरावृतैर्गत्रैरुभिश्चन्दनोक्षितैः ॥ ६६ ॥ मुखैश्च चन्द्रसंकाशैस्तत्कुण्डलभूषणैः ॥ गजवाजिमनु-
 व्याणां सर्वगोत्रैः समन्ततः ॥ ६७ ॥ आसीत्सर्वा समाकीर्णां मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ चापमेघाश्च विपुलाः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनः ॥ वाहनानां च निघोषः
 स्तनयित्सुसमोभवत् ॥ ६८ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ॥ प्रावर्तत सुराणां च दानवानां च संयुगे ॥ १६९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्महाहवे रौद्रे तुमुले लोमहर्षणे ॥ ववर्षुः
 शरवर्षाणि संरब्धा देवदानवाः ॥ १ ॥ व्याक्रोशन्त गजास्तत्र शरघातप्रपीडिताः ॥ अथाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दृश ॥ २ ॥ उत्पत्य नि-
 पतन्त्यन्ये शरवर्षप्रपीडिताः ॥ देवानां दानवानां च गजाश्चरथिनां रणे ॥ ३ ॥ समरे तत्र शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ धनुषां तलशब्देन न
 प्राज्ञायत किंचन ॥ ४ ॥ शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चापमिततेजसः ॥ निजज्जुर्महर्तो सेनामन्योन्यस्य परंतप ॥ ५ ॥ बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां
 च संयुगे ॥ राशयस्तत्र दृश्यन्ते देवदैत्यसमागमे ॥ ६ ॥ अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां च वरूथिनाम् ॥ नान्तं समभिगच्छन्ति निहतानां सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 भविष्यपर्वणि दीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

गदाभिरसिभिः प्राप्तैर्भैः सन्नतपर्वभिः ॥ योधास्तत्राभ्यहन्यन्त हस्त्यश्वं चामितं बहु ॥ ८ ॥ प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघा तरङ्गिणी ॥ तदा मध्ये तु सैन्यानां केशशैवलशाद्वला ॥ ९ ॥ हाहाकारो महाशब्दो योधानामभवत्तदा ॥ दानवैर्हव्यमानानां त्रिदशानां महारणे ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तदभयबुद्धं देवानामसुरैः सह ॥ विभीषणं महारौद्रं विकृतं भीमदर्शनम् ॥ ११ ॥ विरोचनस्तु तत्रैव विष्वक्सेनं महाहवे ॥ जघान रुधिरमाक्षं साध्यं परमधन्विनम् ॥ १२ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य विश्वक्सेनः सुरवृत्तः ॥ अमयात्मा सुरश्रेष्ठः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ १३ ॥ साध्यस्य बाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ विरोचनः प्रज्ज्वाल क्रोधेनाग्निवाध्वरे ॥ १४ ॥ स कामुकविनिमुक्तैः शरैर्दानवसत्तमः ॥ विष्वक्सेनं विभेदाजौ दत्तैः सतभिराशुगैः ॥ १५ ॥ सोतिविद्धो बलवता दानवेन सुरोत्तमः ॥ मूर्च्छामभिजगामाशु ध्वजं चाप्याश्रयत्प्रभुः ॥ १६ ॥ ततः स पुनराश्वस्य साध्यो युद्धे मनो दुधे ॥ विस्फार्य च महाचापं दैत्यमध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥ विरोचनस्तु बलवानभ्ययुध्यत सर्वशः ॥ क्षोभयन्सुरसैन्यानि समन्तान्निशितैः शरैः ॥ १८ ॥ ततस्तस्यासुरेन्द्रस्य युध्यमानस्य संयुगे ॥ श्रूयते तुमुलः शब्दो जीमूतस्येव गर्जतः ॥ १९ ॥ जगलं च महाघोषो विनिघ्नन्देववाहिनीम् ॥ चण्डवेगाश्मवर्षी च सविद्युस्तनयितुमान् ॥ २० ॥ दिशो विद्रावयामास शरवर्षेण दानवः ॥ सर्वसैन्यानि देवानामुद्यतास्त्रा महाहवे ॥ २१ ॥ ते प्राद्वन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा कामुकेनैव विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ सर्वसैन्यानि भीतानि विव्यलीयन्त संयुगे ॥ २३ ॥ विरोचनभयत्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ पदातीनां ययुः संघा यत्र देवः शचीपतिः ॥ २४ ॥ विष्वक्सेनस्य साध्यस्य सर्वतः सुमहाबलः ॥ पादे रक्षःसहस्राणि निजघान चतुर्दश ॥ २५ ॥ अश्ववृन्देषु नागेषु रथानकेषु चाभिभूः ॥ पदातीनां च संघेषु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यत ॥ २६ ॥ वितत्य श्येनवन्पक्षौ सर्वतः स वरूथिनीम् ॥ भित्त्वा च्छित्त्वा महाबाहुः शिरांस्याजौ ब्रूकृन्तत ॥ २७ ॥ सादिनश्च पदात्ताश्च हतशेषा रथास्तथा ॥ विष्वक्सेनेन सहिता विरोचनमथाद्रवच ॥ २८ ॥ तेऽसिचर्मगदाशक्तिपरिचप्रसतोमरैः ॥ तमेकमभ्यधावन्तं सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ २९ ॥ ततः सोऽसि समुद्यम्य जवमास्थाय दानवः ॥ चकर्त रथिनामाजौ शिरांसि च धनुर्षि च ॥ ३० ॥ रथनागाश्ववृन्देषु बलवानरिसूदनः ॥ विरोचनश्चरन्मार्गान्प्रकारानेकविंशतिम् ॥ ३१ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाहुतं विहृतं युगम् ॥ संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास दानवः ॥ ३२ ॥ केचिद्वरासिना रुग्णा दानवेन महात्मना ॥ विनेदुच्छि-
न्नवर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ३३ ॥ छिन्नपृष्ठा हतारोहो दानवेन महात्मना ॥ विदुताः स्वान्यनीकानि जघ्नुस्त्रिदशवारणाः ॥ ३४ ॥ निपेतुरु-
व्योमाकाशे निवृत्ता दृढघञ्विना ॥ विविधास्तोमराश्चापा महामात्राशिरांसि च ॥ ३५ ॥ प्रतीपमाह्वन्नागानश्वांश्च दृढविक्रमान् ॥ आकुत्य रथिनः कां-
श्चित्परासृश्य महाबलः ॥ ३६ ॥ सूतांश्चिच्छेदुः खड्गेन रथानपि च दानवः ॥ मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ॥ ३७ ॥ मार्गाश्चरति वै
चित्रान् विस्मयन्तस्ततो सुरान् ॥ निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपेययत् ॥ ३८ ॥ खड्गेन चान्यांश्चिच्छेदुः नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ऊरु-
स्तम्भगृहीताश्च निपतन्त्यपरे भुवि ॥ अपरे दैत्यमालोक्य भयात्प्राणानवासृजन् ॥ ३९ ॥ तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे महति दारुणे ॥ रथौघज-
पत्तीनां सुराणां च महाक्षये ॥ ४० ॥ कुजम्भो दानवश्रेष्ठो ह्यंशुमादित्यमाहवे ॥ योधयामास समरे वृषः प्रतिवृषं यथा ॥ ४१ ॥ जघानाचलसंका-
शो मत्तवारणविक्रमः ॥ स्फुरद्भिर्निशितैस्तीक्ष्णशरैर्वह्नुभिराशुगैः ॥ ४२ ॥ देवसैन्यसहस्राणि सरथानि महाहवे ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त-
न्त सर्वशः ॥ ४३ ॥ प्रणेतुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः ॥ देवानामजयः क्रूरः प्रत्यपद्यत दारुणः ॥ ४४ ॥ अंशुस्तु दानवेन्द्रस्य जघानोत्तम-
विक्रमः ॥ अनीकं दंशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ४५ ॥ आपतन्तं गजानीकं कुजम्भो वीक्ष्य दानवः ॥ गदापाणिस्वारोहदथोपस्थादरिदमः ॥
॥ ४६ ॥ अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ अभ्यद्रवद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ४७ ॥ स गजान् गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे ब-
ली ॥ कुजम्भो दानवश्रेष्ठो गदापाणिर्बलाधिकः ॥ ४८ ॥ विशीर्णदन्तांश्च बहून् भिन्नकुम्भान्श्च दारुणान् ॥ अकरोद्दानवश्रेष्ठ उद्दिश्याद्दिश्य ता-
न्बली ॥ ४९ ॥ विशीर्णदन्ता बहवो भिन्नकुम्भास्तथा परे ॥ कुजम्भेनार्दिता नागा व्यद्रवन्त दिशो दश ॥ ५० ॥ कुजम्भस्य च येमात्या दानवा
घोरविक्रमाः ॥ नाराचैर्विविधैस्तीक्ष्णैरपास्तगजयोधिनः ॥ ५१ ॥ क्षुरैः क्षुरप्रभैश्च पातैरञ्जलिकैः शितैः ॥ चिच्छेदुः चोत्तमाङ्गानि कुजम्भो दान-
वोत्तमः ॥ ५२ ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिस्तु गगनं प्रत्यपूर्यत ॥ अश्मवृष्टिस्त्रिाकाशे बहुभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ५३ ॥ कृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां ग-
जयोधिनः ॥ अदृश्यन्त महाराज ताला विशिरसो यथा ॥ ५४ ॥ आपतन्तं महानागमंशस्यसुरसत्तमः ॥ जघानैकेषुण कुद्धस्ततः स विमुखोभवत् ॥ ५५ ॥
विगाह्येवं गजानीकं कुजम्भो दानवोत्तमः ॥ विनिघ्नन्प्रवरान्तेन्यान्गदया बलिनां वरः ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ६७ ॥
 एकप्रहाराभिहृताकुजम्भेन महागजान् ॥ अपश्यन्त सुराः सर्वे पर्वतानिव पातितान् ॥ ५७ ॥ कुजम्भस्य च मार्गेषु विशीर्णस्ते महागजाः ॥
 वज्राहता इवेन्द्रेण विशीर्णा इव पर्वताः ॥ ५८ ॥ अपश्यन्निदृशाः सर्वे मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ गजा तथा व्यदीर्यन्त सिंहस्येव ते मृगाः ॥ ५९ ॥ स
 बभौ तां गदां बिभ्रन्प्रोक्षितां गदशोणितैः ॥ व्यादितास्यो नदत्कुद्धो रौद्ररूपो भयानकः ॥ ६० ॥ यथा हि भगवान् क्रुद्धः प्रजानां संक्षये पुरा ॥ वि-
 ऋडमानो गदया रणमध्ये महासुरः ॥ ६१ ॥ गोपाल इव दण्डेन कालयन्स महागजान् ॥ क्रुद्धं कालमिवाकाले दण्डमुद्यम्य दानवम् ॥ ६२ ॥ अपश्य-
 न्त सुराः सर्वे कुजम्भं भीमविक्रमम् ॥ हतारोहास्तु तत्रान्ये प्रभिन्ना वारणोत्तमाः ॥ ६३ ॥ ते हन्यमाना गदया बाणैश्च भृशविक्षताः ॥ असहन्तः कु-
 जम्भस्य गदावंगं महाहवे ॥ ६४ ॥ स्वान्यनीकानि गृह्णन्तः प्राद्वन्त महागजाः ॥ महावात इवाग्राणि विधमन्गदया गजान् ॥ अतिष्ठत्समरे दैत्यः
 कालः सर्वतर्को यथा ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कुजम्भोत्कर्षणं नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि देवराजस्य ज्ञासनात् ॥ अभ्यद्रवन्त दितिजज्ञद्रुतो भैरवाब्रवान् ॥ १ ॥ तं बलौधमपर्यन्तं देवानां सुदुरासदम् ॥
 रथनागाश्चकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ॥ २ ॥ आपतन्तं सुदुष्परं रजसा सर्वतो वृतम् ॥ सैन्यसागरमक्षीभ्यं वेल्व मकरालयम् ॥ ३ ॥ तदाश्चर्य-
 मपश्यन्त अश्रद्धेयमिवाद्भुतम् ॥ उदीर्णां पृतनां सर्वां सार्थां सस्थकुञ्जाम् ॥ ४ ॥ आचार्यः समरोतिष्ठत्कुजम्भस्तरसा बली ॥ सैन्यार्णवं देवतानां
 गिरिभैरवरिवाचलः ॥ ५ ॥ अनीकिनीं कुजम्भस्तु गदया स न्यवारयत् ॥ सा तथा वारिता सेना विह्वलाभृन्निरुह्यमा ॥ ६ ॥ तस्मिन्स्तथा वर्तमाने सं-
 प्रहारे सुदारुणे ॥ असिलोमा तु बलवान्दानवो दानवाधिपः ॥ ७ ॥ देवसैन्यस्य सर्वस्य धूमकेतुरिवात्थितः ॥ तमांस्यर्क इवापोह्यत्सुरसैन्यानि संयुगे ॥
 ॥ ८ ॥ सहस्ररश्मिप्रतिमो दानवस्य रथोत्तमः ॥ शरैर्मैव इवावर्षेद्वानिकं प्रतापवान् ॥ ९ ॥ शरौघरश्मिभिर्दितैः प्रतप्तो घोरविक्रमः ॥ रौद्रः क्रूरो
 दुराधर्यो दुरापो ध्वजिनीमुखे ॥ १० ॥ युध्यते दैवतैः सार्द्धं श्रसमान इव प्रभुः ॥ उग्रेषुस्रवदनः समारुह्य महागजम् ॥ ११ ॥ सुराणां सुतमाङ्गा-
 नि प्रचिनोति महाबलः ॥ श्रसन्दैवतसैन्यानि शरदंशूः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ असिजिह्वश्चकहस्तश्चापव्यात्ताननेसुरः ॥ परश्वधनखः श्रीमान्मृदङ्गापू-
 रितध्वनिः ॥ १३ ॥ तिष्ठते दानवश्रेष्ठः संयुगे व्याघ्रवद्वली ॥ मौर्वीघोषः स्तनयितुः पृषत्कः प्रथितो महात् ॥ १४ ॥ धनुर्विद्युद्गणश्चापो महामेष
 इवापरः ॥ इष्यन्ससागरो घोरो बाहुग्राहो दुरासदः ॥ १५ ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ उत्पिञ्जलकम् आकुलत्वम् ॥ २४ ॥ देवदानवयोः देवदानवात्योः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

कार्मुकोर्मितरङ्गैर्वैर्वाणवर्तमहाहृदः ॥ गदासिमकरो रौद्रो ज्यावेलः शिक्षयोद्धतः ॥ १६ ॥ पदातिमीनः सुमहान् गर्जितोत्कुष्ठवोषवान् ॥ हयान्
गजान् पदार्ताश्च रथाश्च सहसा बहून् ॥ १७ ॥ न्यमज्यत समरे परवीरान्महारथान् ॥ आप्लावयत्स देवैधान् दारुणो दानवैश्वरः ॥ १८ ॥ प्राव-
र्तत युधि श्रीमान् युधि श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ॥ अपश्यन्निदृशाः सर्वे शुद्धजान्भूतप्रभम् ॥ १९ ॥ सन्नद्धं तत्र युध्यन्तं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ मध्यंदिनगतं
सूर्यं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ २० ॥ न श्रेकुः सर्वभूतानि दानवं प्रसमीक्षितुम् ॥ यथा प्ररूढं घर्मान्ते दहेत्कक्षं हुताशनः ॥ २१ ॥ तथासुरवरो दैत्यो
दहति स्म सुतेजसा ॥ देवानां दानवानां च बलं मर्हति दारुणम् ॥ २२ ॥ विरूढमभवत्सर्वमाकुलं च समन्ततः ॥ शूराश्च ते बलोद्ग्रा हस्त्यश्व-
श्रधूर्गताः ॥ २३ ॥ आर्या बुद्धिं समास्थाय न त्यजन्ति महारणम् ॥ तदुत्पिञ्जलकं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ २४ ॥ देवदानवयोः संख्ये रुधिरस्रावक-
र्दमम् ॥ न दिशः प्रत्यजानन्त भयग्राहनिपीडिताः ॥ २५ ॥ शस्त्रपातांश्च विविधान् दानवानां महारणे ॥ अन्योन्यं मूढचित्तास्ते निजघ्नव्या-
कुलीकृताः ॥ स्वान्परास्त्राभिजानन्ति विमूढाः शस्त्रपाणयः ॥ २६ ॥ शिरोरुहेषु संगृह्य कश्चिच्छूरस्य संयुगे ॥ शूरश्छिनत्ति मूढानं संदृष्टौष्टुटा-
ननम् ॥ २७ ॥ बाहुभिर्गुप्तिभिश्चैव वज्रकल्पैः सुदारुणैः ॥ प्रहरन्ति रणे वीरा आतशस्त्राः परस्परम् ॥ २८ ॥ योधप्राणहरे रौद्रे स्वर्गद्वारे नृपावृते ॥
संकुले तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ॥ २९ ॥ हयो हयं गजो नागं वीरो वीरं महाहवे ॥ अभ्यद्रवज्जिवांसन्तो ह्यसमञ्जसमाहवे ॥ असुराश्च सुराश्चैव
विक्रमाब्जं महारथाः ॥ ३० ॥ जुहुवुः समरे प्राणाग्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ मुक्तकेशा विक्रवा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ ३१ ॥ हस्तैः पादैश्च युध्यन्ते
दानवास्त्रिदशैः सह ॥ हरिस्तु निशितं भलं प्रेषयामास संयुगे ॥ ३२ ॥ स तस्य धनुषः कोटिं छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ पुनश्चापि प्रपत्कानां शतानि
नतपर्वणाम् ॥ ३३ ॥ प्राहिणोत्सहसा तस्य दानवेन्द्रस्य संयुगे ॥ तस्य देहविमुक्तास्ते मारुतेन समीरिताः ॥ ३४ ॥ मयाद्धकाया विविशुः पद्मगा
इव पर्वते ॥ स तैर्निपतितैर्गात्रैः क्षरादिरसृगावलीः ॥ ३५ ॥ बभौ दैत्यो महाबाहुर्मैरुधातुमिवोत्सृजन् ॥ पुनश्चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम्
॥ ३६ ॥ ततोसिलोमा संकुद्धः प्रगृह्णान्यन्महाधनुः ॥ स्वमपुङ्गवांश्च निशितान् प्रेषयामास सायकान् ॥ ३७ ॥ तैस्तु मर्मसु विव्याध सर्पानलविषोपमैः ॥
गात्रं संच्छादयामास महाऔरिव पर्वतम् ॥ ३८ ॥ भूयः संधाय च शरं सुमोचान्तकसंनिभम् ॥ सुपुङ्गं सूर्यसंकाशं बाणमप्रतिमं रणे ॥ ३९ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥४०॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अवेजयत् अकम्पयत् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
तेन बाणप्रहारेण संयुगे भीमकर्मणा ॥ सुमोह सहसा देवो भूमौ चापि पपात ह ॥ ४० ॥ ततो हाहकृताः सर्वे देवे भूतलमाश्रिते ॥ जगत्सदेवमा-
वित्रं यथाकर्कपतनं तथा ॥ ४१ ॥ परिवारं तु समरे तस्य हत्वा महासुरः ॥ एकत्रिंशत्सहस्राणि योधानां दानवोत्तमः ॥ ४२ ॥ जयश्रिया सेव्यमानो
दीप्यमान इवाचलः ॥ प्रगृह्य कालुकं घोरं गतः शक्ररथं प्रति ॥ ४३ ॥ तथैव तु महायुद्धे सैन्यावाश्विनावुभौ ॥ प्रयुद्धौ सह वृत्रेण बलिना देवता-
रिणा ॥ ४४ ॥ बाणवद्गधनुष्पाणिः समरे त्यक्तजीवितः ॥ आसाद्य सोऽश्विनौ दैन्यः स्थितो गिरिरिवाचलः ॥ ४५ ॥ ततः शङ्खमुपाध्माय द्विषतां
लोमहर्षणम् ॥ ज्याघोषतलशब्दैश्च सर्वभूतान्वयेजयत् ॥ ४६ ॥ ततः संहृष्टरमाणः शङ्खशब्दं विशुश्रुवुः ॥ यक्षराक्षसदेवौघा वृत्रस्यापि च निःस्व-
नम् ॥ ४७ ॥ गदातोमरनिस्त्रिशूलशक्तिपरश्वधाः ॥ प्रगृह्णता व्यराजन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४८ ॥ तैः प्रमुक्तान्महाकायैः शूलशक्तिपरश्वधान् ॥
भर्षेवृत्रपरिच्छेदभीमवगर्वैस्तथा ॥ ४९ ॥ अन्तरिक्षचराणां च भूमिस्थानां च गर्जताम् ॥ शरैर्विव्याध गात्राणि देवानां प्रियदर्शिनान् ॥ ५० ॥
वृत्रासुरभुजोत्सृष्टबहुधा यक्षराक्षसाम् ॥ निवृन्तान्येव दृश्यन्ते शरीराणि क्षिरांसि च ॥ ५१ ॥ अथ रक्तमहावृष्टिरभ्यवर्षत मेदिनीम् ॥ गदापरिच-
भिन्नानां देवानां गात्रसंभवा ॥ ५२ ॥ प्रच्छादयन्तं बाणैर्घेवृत्रं भीमपराक्रमम् ॥ दृढशुः सर्वभूतानि भानुमन्तमिवांशुभिः ॥ ५३ ॥ तीक्ष्णरात्रिमरिवा-
दित्यः प्रतपन्सर्वदेवताः ॥ अश्विनोर्बलवान् कुङ्कः सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ५४ ॥ नदतो विविधान्नादानर्दितस्यापि सायकैः ॥ न मोहमसुरेन्द्रस्य दृढ-
शुन्निदशा रणे ॥ ५५ ॥ तेसिचमंगदाभिश्च परिघप्रासतोमरैः ॥ परश्वधैश्च शूलैश्च प्रवर्षुर्महारथाः ॥ ५६ ॥ ततो वृत्रः सुसंकुङ्कसैस्तदाभ्यार्दितो
बली ॥ अभ्यवर्षच्छतैर्बाणैस्तान्स्त्वान्स्तस्यविक्रमः ॥ ५७ ॥ तेन वित्रासिता देवा विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ घोरोमार्त्तस्वरं चकुर्वृत्रासुरभयार्दिताः ॥ ५८ ॥
उत्सृज्यते गदाशक्तिशूलैर्घ्रिपरिघाशनान् ॥ उत्तरां दिशमाजमुन्नासिता दृढधन्विना ॥ ५९ ॥ शूलशक्तिगदापाणिव्यूहोरस्को महाभुजः ॥ प्राव-
र्तत रणे वृत्रस्त्रासयानश्चराचरान् ॥ ६० ॥ तत्रैकस्तु महाबाहुरसिशूलधरः प्रभुः ॥ अभ्यधावत दैत्येन्द्रं वृत्रप्रतिमं रणे ॥ ६१ ॥ तमापतन्तं
संप्रेक्ष्य निर्भिन्नमिव वारणम् ॥ वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे विव्याध सुरसतमम् ॥ ६२ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वजः शरैरमितविक्रमः ॥ गदां जग्राह बल-
वान् गदायुद्धविशारदः ॥ ६३ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ६९ ॥ तत्रैवेति ।
तां प्रगृह्य महाभीमामयः सारमयीं दृढाम् ॥ अश्विनौ सहस्रागम्य ताडयानास वीर्यवान् ॥ ६४ ॥ दीप्यमानं ततः शूलमश्वी सुविपुलं दृढम् ॥ प्रा-
सृजद्भृत्रद्वैत्याय सहसा रोमहर्षणम् ॥ ६५ ॥ भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ॥ अश्विनं सहस्राभ्यर्च्य गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६ ॥ सान्त-
रिक्षात्समुत्पत्य विधूय महतीं गदाम् ॥ नासत्योपरि चिक्षेप गिरिशृङ्गेणमां बली ॥ ६७ ॥ गदयाभिहतः सोऽहिरस्यक्त्वा शूलमनुत्तमम् ॥ प्रयातः
सहसा तत्र यत्र युध्यति वासवः ॥ ६८ ॥ पराजित्य तु संग्रामे अश्विनं भीमविक्रमम् ॥ जयश्रिया सेव्यमानो वृत्रो युद्धे व्यवस्थितः ॥ ६९ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वृत्रासुरोत्कर्षणं नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्रैव तु
महायुद्धे रणाजिद्वसत्तमः ॥ युध्यते सह दैत्येन एकचक्रेण धीमता ॥ १ ॥ प्रच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशं महाबलः ॥ एकचक्रस्य सैन्यं तच्छर-
वर्षैरवाकिरत् ॥ २ ॥ महासुरा महावीर्या महापट्टिशयोधिनः ॥ शूलानि च भुशुंडीश्च क्षिपन्ति स्म महारणे ॥ ३ ॥ तच्छूलवर्षं सुमहद्भृशक्षित्स-
माकुलम् ॥ अविशद्वित्तैर्मुक्तं दुर्निवार्यं चराचरैः ॥ ४ ॥ अन्योन्यमभिवर्तन्ते देवासुरगणा युधि ॥ महाद्रिशिखराकारा वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ ५ ॥
तुरङ्गमाणां तु शतं युक्तं तस्य महारथे ॥ महासुरवरस्येव हिरण्यकशिपोर्युधि ॥ ६ ॥ तेषां चरणपातेन चक्रेनेमिस्वनेन च ॥ तस्य बाणनिपातैश्च
हता वै शतशः सुराः ॥ ७ ॥ ततः स लघुभिश्चित्रैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ सायुधानच्छिनत्कुद्धः शतशोथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ वध्यमानाः शरैस्तीक्ष्णै-
रथद्विरदवाजिनः ॥ गमिताः प्रक्षयं केचिद्भृशदौर्जनवा रणे ॥ ९ ॥ ततः प्रक्षीयमाणांस्तानुपप्रेक्ष्य दितेः सुताः ॥ त्यक्त्वा बाणाव्यवर्तन्त प्रगृही-
तवरयुधाः ॥ १० ॥ ते दिशो विदिशश्चैव प्रतियुद्धप्रहारिणः ॥ अभ्यघ्नन्निशितैः शस्त्रैर्देवान्दितिसुता रणे ॥ ११ ॥ रणाद्विचलितं घोरं परमं तिम-
तेजसम् ॥ मुमोचास्त्रं महाबाहुर्मथनं नाम संयुगे ॥ १२ ॥ ततः शस्त्राणि शूलानि निशितानि सहस्रशः ॥ अतिवीर्येण महता दितिजः संप्रचिच्छिदे
॥ १३ ॥ छित्त्वा शूलेन तान्सर्वानेकचक्रो महासुरः ॥ अभ्यविध्यत तं साध्यं दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १४ ॥ अस्त्रवेगेन हत्वैव सोऽस्त्रैस्तस्यानुसैनिकान् ॥
ज्वलितैरपरैः शीघ्रैस्तानविध्यत्सहस्रशः ॥ १५ ॥ तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ॥ प्रावृषीवाभुवृष्टानि शूङ्गाणि धरणी-
भृताम् ॥ १६ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शानिपतद्भिरजिह्वैः ॥ दितिर्जैवध्यमानास्ते वित्रेसुः सुरसत्तमाः ॥ १७ ॥

रणाजिः साध्यविशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्रिधा कण्ठकरकुम्भदेशेषु मंद क्षरन्तः । द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ऋष्यः श्रुसरो मृगविशेषस्तद्वर्णान् ॥ २५ ॥ २६ ॥ एकचक्रे रथे तिष्ठन्नपश्यद्गजयूथम् ॥ वराभरणनिहादान्तसमुद्रस्वननिःस्वनान् ॥ १८ ॥ मत्तान्सुविहितान् दत्तान्महामात्रैरधिष्ठितान् ॥ कुली-
नान्वीर्यसंपन्नान् प्रतिद्विरदधातिनः ॥ १९ ॥ शिक्षितान् गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ न्यहन्सुरसैन्यस्य गजान् गज इवासुरः ॥ २० ॥ विश-
रन्तो महानागान्भीमवर्गास्त्रिधा मदम् ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्महाद्रागिव चोत्थितान् ॥ २१ ॥ सहस्रसंमितान्दिव्याञ्जम्बूनदपरिष्कृतान् ॥ सुव-
र्णजलैर्विततांस्तरुणादित्यवर्चसः ॥ २२ ॥ एकचक्रो गदापाणिर्वैलवान्गादिनां वरः ॥ उत्सारयामास गजान्महाभ्राणीव मासुरः ॥ २३ ॥ निहत्य
गदया सर्वैस्तान्गजान्गजमर्दनः ॥ भूयोऽथसंचान्स बली निरिक्षत महासुरः ॥ २४ ॥ शुकवर्णानृष्यवर्णान्मयूरसहस्रंस्तथा ॥ पारावतसवर्णान्श्च हं-
सवर्णान्स्तथैव च ॥ २५ ॥ मल्लिकाक्षान्विरूपाक्षान् क्रौञ्चवर्णान्मनोजवान् ॥ अश्वसैन्यं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः ॥ २६ ॥ निषूदयामास बली ग-
दया भीमविक्रमः ॥ रणाजिस्तस्य समरे सर्वान्दृष्ट्वा सुरादिपः ॥ २७ ॥ अचिन्त्यविक्रमः श्रीमानन्ययाद्वैववाहिनीम् ॥ गदायुद्धेषु कुशलो रथेन र-
थयूथपः ॥ २८ ॥ तदृष्टसैन्यो महाबाहुः प्रस्थितः शक्रसन्निधौ ॥ त्रिशच्छतसहस्राणि स्थानां विनिहत्य सः ॥ २९ ॥ रणेतिष्ठत दैत्येन्द्रो विधूम
इव पावकः ॥ तस्मिन्नेव तु संग्रामे बलदत्तो महासुरः ॥ ३० ॥ मृगव्याधं महात्मानं योधयत्यजितं रणे ॥ मृगव्याधस्य रुद्रस्य महापारिषदास्त-
था ॥ ३१ ॥ समुत्पेतुर्बलं दृष्ट्वा हुताग्निसमतेजसः ॥ गजैर्मत्तै रथैर्दिव्यैर्वाजिभिश्च महाजवैः ॥ ३२ ॥ अक्षैश्च निशितैर्वाणः शरैश्चानलसन्निभैः ॥
दृढशुस्ते ततो वीरा दीप्यमानं महासुरम् ॥ ३३ ॥ रश्मिवन्तमिवोद्यन्तं सुतेजोरश्मिमालिनम् ॥ संग्रामस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ ३४ ॥
महामर्तिं महोत्साहं महाकायं महारथम् ॥ समीक्ष्य तं महायोधं दिक्षु सर्वास्वस्थितम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रहरणैर्वीरैरभिपेतुः समन्ततः ॥ तस्य स-
र्वार्थसत्स्तीक्ष्णाः शराः पीतमुखाः शिताः ॥ ३६ ॥ शिरस्यद्रिप्रतीकाशो मृगव्याधेन पातिताः ॥ तैश्च सप्तभिराविष्टाः शरैः शिरसि चार्पितैः ॥ ३७ ॥
उत्पपात तदा व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ ततस्तं त्रिदशो वीरः सस्थः सज्जकार्मुकः ॥ ३८ ॥ अनुववाज संहृष्टः खे तदा स महाबलः ॥
असुरं च्छादयामास तं व्योम्नि शरवृष्टिभिः ॥ ३९ ॥ वृष्टिमानिव जीमूतो निदाघान्ते धराधरम् ॥ अर्धमानस्ततस्तेन मृगव्याधेन दानवः ॥
॥ ४० ॥ चकार निनदं घोरमम्बरे जलदो यथा ॥ स दूरं सहस्रोत्पत्य मृगव्याधरथं प्रति ॥ ४१ ॥

व्यस्य त्यक्त्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

निपपात महावेगः पक्षवतैर्गिरिस्था ॥ बभञ्ज च ततो दैत्यो भग्नेषाकूबरं रथम् ॥ मृगव्याधः परित्यज्य स्थितो भूमौ महाबलः ॥ विरथं
प्रेक्ष्य रुद्रं तु तस्य पारिषदाः शुभाः ॥ ४३ ॥ उत्थिता वोरक्ताक्षा व्याघ्रि मुद्गरपाणयः ॥ स तु तैः सहस्रोत्थाय वेष्टितो विमलेम्बरे ॥ ४४ ॥ मु-
द्गरैर्द्वितो भीमवृक्षः परशुभिर्यथा ॥ तेषां वेगवतां वेगं निहत्य स महारथः ॥ ४५ ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ स शालवृक्षमुत्पाट्य
महाशालं महाबलः ॥ ४६ ॥ सर्वोन्पारिषदान्संख्ये सूदयामास दानवः ॥ स तैर्वीजितदेहस्तु रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ४७ ॥ शुशुभे दानवश्चो बा-
लसूर्य इवोदितः ॥ अथोत्पाट्य गिरिः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ॥ ४८ ॥ जघान तान्पारिषदान्समरे दानवेश्वरः ॥ ततस्तेषु च भग्नेषु महापारिष-
देषु वै ॥ ४९ ॥ बलं तदवशेषं तु नाशयामास वीर्यवान् ॥ अश्वश्चान्जैर्नगान्योधान्योधै रथाव्रथैः ॥ ५० ॥ दानवः सूदयामास युगान्तेन्तकव-
त्प्रजाः ॥ हतैरश्वैश्च नागैश्च भग्नाक्षैश्च महारथैः ॥ ५१ ॥ त्रिदशैश्चाभवद्भूमौ रुद्रमार्गा समन्ततः ॥ एवंबलः स दैत्येन्द्रो मृगव्याधश्च वीर्यवान् ॥
॥ ५२ ॥ युधि प्रवृद्धौ बलिनौ प्रभिन्नाविव वारणौ ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्रैव ग्रुध्यते रुद्रो द्वितीयो राहुणा सह ॥ विश्रुतास्त्रिषु
लोकेषु क्रोधात्मा ह्यज एकपात् ॥ ५४ ॥ तद्यथा सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ आसीत्प्रतिभयं रौद्रं वीराणां जयमिच्छताम् ॥ ५५ ॥ देवदा-
नवदेहैस्तु दुस्तरा केशशाङ्गला ॥ शरीरसंघातवहा प्रसृता लोहितापगा ॥ ५६ ॥ आजघानाथ संक्रुद्धो रुद्रो रौद्राकृतिः प्रभुः ॥ राहुं शतमुखं युद्धे
शत्रुसैन्यनिवारणम् ॥ ५७ ॥ तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साथं ससारथिम् ॥ जघान समरे श्रीमान् क्रुद्धो दैत्यस्य सायकैः ॥ ५८ ॥ तस्य पारिषद-
स्त्वेकः शरशतया महाबलः ॥ विभेद समरे दृष्टो दानवं तं स्तनान्तरे ॥ ५९ ॥ स भिन्नगात्रो रुद्रेण तथा पारिषदैरपि ॥ रुद्रस्य रथमायान्तं स
राहुर्दानवोत्तमः ॥ ६० ॥ प्रममाथ तलेनाशु सहसा क्रोधमूर्च्छितः ॥ भिन्नगात्रं शरैस्तीक्ष्णैर्महं सूर्य इवांशुभिः ॥ ६१ ॥ हतैर्दानवमुख्यैस्तु रुद्रेणा-
मिततेजसा ॥ रुद्रपारिषदान्सर्वान्निजघान महासुरः ॥ ६२ ॥ वर्त्तमाने महाघोरं संग्रामे लोमहर्षणे ॥ रुधिरौघा महावेगा महानद्यः प्रसुस्रुवुः ॥ ६३ ॥
दानवं समरे रुद्रो नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ निर्विभेदं शरैस्तीक्ष्णैर्महं सूर्य इवांशुभिः ॥ ६४ ॥ हतैर्दानवमुख्यैश्च शक्तिशूलपरश्वैः ॥ पतितैः पर्व-
ताभैश्च दानवैः कामरूपिभिः ॥ ६५ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
वर्तमाने महाघोरे संग्रामे लोमहर्षणे ॥ विरेजुस्ते तदा दैत्याः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ महाभेरीनुदङ्गानां पणवानां च निःस्वनः ॥ ६६ ॥ शङ्खयेणु-
स्वनोन्मिश्रः संवभूवाद्भुतोपमः ॥ हतानां स्वनतां तत्र दैत्यानां चापि निःस्वनः ॥ ६७ ॥ देवानां च तथा तत्र शुश्रुवे दारुणो महात् ॥ तुरङ्गम-
सुरोत्कीर्णं रथनिमिसमुत्थितम् ॥ ६८ ॥ सरोध मार्गं योयानां चक्षुषि च धरायजः ॥ शङ्खपुष्पोपहारा सा तत्रासिबुद्धमेदिनी ॥ ६९ ॥ दुर्दर्शो दु-
र्विगाह्या च मांसशोणितकर्दमा ॥ भयैः खट्वैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ ७० ॥ अपविद्वैश्च भयैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हतैः ॥ निहतैः कुञ्जैर्म-
तैस्तथा त्रिदशदानवैः ॥ ७१ ॥ चक्राक्षयुगशस्त्रैश्च भयैरवनिपातितैः ॥ वभूवायोधनं घोरं पिशिताशनसंकुलम् ॥ ७२ ॥ उत्पेतुश्च कबन्धानि दिक्षु
सर्वासु संयुगे ॥ अन्योन्यबद्धवैराणां दैत्यानां जयगृह्णिनाम् ॥ ७३ ॥ संप्रहारस्तथा युद्धे वर्ततेतिभयंकरः ॥ सैन्यानां संप्रयुद्धानां शूराणामनिव-
र्तिनाम् ॥ ७४ ॥ अजस्य चैकपादस्य राहोश्चैव महात्मनः ॥ तेषां तु तत्र पततां कुद्धानामतिनिःस्वनः ॥ ७५ ॥ उद्धतं इव भूतानां समुद्राणां
तु शुश्रुवे ॥ तत्रैकस्तु सुधूम्राक्षः श्रीमावुद्रो मुनीश्वरः ॥ ७६ ॥ विभेद कोशिनं शतस्या गदापरिघशूलभृत् ॥ नानाप्रहरणा घोरा भीमाख्या भीम-
विक्रमाः ॥ ७७ ॥ निष्पेतू रुद्रदयिता महापारिपदास्तथा ॥ रथमास्थाय च श्रीमांस्ततकाञ्चनकुण्डलः ॥ ७८ ॥ दानवैः संवृतः केशी युध्यते यु-
द्धदुर्जयैः ॥ तस्य संग्रामशौण्डस्य संग्रामेषु युयुत्सतः ॥ ७९ ॥ निपेतुरग्रवर्धस्य ज्वाला हि प्रसृता मुखात् ॥ स तु सिंहर्षभस्कन्धः शार्दूलसम-
विक्रमः ॥ ८० ॥ महाजलदसंकाशो मुदङ्गध्वनिनिःस्वनः ॥ तस्य निष्पतमानस्य दानवैः संवृतस्य च ॥ ८१ ॥ वभूव सुमहानादः क्षोभयन्नि-
दिवं यथा ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता त्रिदशानां महाचमूः ॥ ८२ ॥ दुर्मशैलप्रहरणा योद्धुर्भोवभ्यवर्तत ॥ तेषां च देवदैत्यानां युयुत्सूनां परस्परम् ॥
सन्निपातः सुतुमुलो रौद्रो लोकभयावहः ॥ ८३ ॥ तेषां युद्धं महाघोरं संचजे लोमहर्षणम् ॥ देवदानवसंघानां प्राणास्त्यक्त्वा महाहवे ॥ सर्वे
ह्यानिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ ८४ ॥ सर्वे सर्वान्निविदांसः सर्वे सर्वयुधोद्यताः ॥ त्रिदशा दानवाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ तेषां वै
नदतां शब्दः संयुगे मेघनिःस्वनः ॥ ८५ ॥ शुश्रुवेतिमहाघोरश्चरस्थारकम्पनः ॥ रेणुश्चारुणसंकाशो भीमः स समपद्यत ॥ ८६ ॥ उद्धूतो
देवदैत्यौघः संसरोध दिशो दृश ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयारुणपाण्डुना ॥ ८७ ॥ संवृता बहुरूपेण ददृशुर्न च किंचन ॥ न ध्वजो न
पताकाश्च न वर्म तुरगापि वा ॥ ८८ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टप-
 आयुधं स्यन्दनो वापि दृश्यते नैव सारथिः ॥ स शब्दस्तुमुलस्तेषामन्योन्यं समधावताम् ॥ ८९ ॥ निपेतुरुग्रवीर्यस्य ज्वाला हि प्रसृता मुखात् ॥
 स तु सिंहर्षभस्कन्धः शार्ङ्गलसमविक्रमः ॥ ९० ॥ तस्य निष्पतमानस्य दानवैः संवृतस्य च ॥ श्रूयते तुमुलः शब्दो न रूपाणि चकाशिरः ॥ ९१ ॥
 दानवास्तत्र संकुद्धा दानवानेव जशिरे ॥ त्रिदशास्त्रिदशाश्च निजश्वस्तुमुले तदा ॥ ९२ ॥ न (ते) परांश्च विनिघ्नन्तः स्वांश्च युद्धे महासुरान् ॥ रुधि-
 राद्रीं तथा चक्रुर्मैदिनीं च महासुराः ॥ ९३ ॥ ततस्तु रुधिरौघेण संसिक्तमुदितं रजः ॥ शरीरशतसंकीर्णं बभूव धरणीतलम् ॥ ९४ ॥ शूलशक्ति-
 गदाखड्गपरिघ्रासतोमरैः ॥ त्रिदशा दानवाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ९५ ॥ बाहुभिः परिषाकारैर्निघ्नन्तः परियैस्तथा ॥ रुद्रपारिपदाः सर्वान्तमूद-
 यन्ति स्म दानवाः ॥ रुद्रपारिपदाश्चैव महाद्रुममहाश्रमभिः ॥ ९६ ॥ व्यदारयन्नतिक्रम्य शस्त्रैश्चादित्यसंनिभैः ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धः केशी दान-
 वसत्तमः ॥ ९७ ॥ संग्राममर्षी घोरः स स्वान्यनकानि हर्षयन् ॥ तेषां परमसंकुद्धो वज्रमस्त्रमुदीरयत् ॥ ९८ ॥ वज्रेणान्नेन दिव्येन शस्त्रेण च म-
 हात्मना ॥ महापारिपदाः सर्वे निहता युधि दुर्जयाः ॥ ९९ ॥ वज्रास्त्रपीडिता भ्रान्ता रुद्रपारिपदा युधि ॥ विप्रकीर्णदुमाः पेतुः शैला वज्रहता इव
 ॥ १०० ॥ एवं सुतमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ केशिनः सह रुद्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्य-
 पर्वणि वामनप्रादुर्भावे केशिरुद्रयुद्धकथनं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वृषपर्वा तु दैत्येन्द्रो विश्वमद्भुत-
 दर्शनम् ॥ निष्कुम्भं योधयामास लोहितार्कसमद्युतिम् ॥ १ ॥ क्रोधमूर्च्छितवक्त्रस्तु धुन्वन्परमकार्मुकम् ॥ धनुषि प्रेक्ष्य शत्रूणां सारथिं त्वरितो-
 ब्रवीत् ॥ २ ॥ अत्रैव तावत्स्वरीतं नय मे सारथे रथम् ॥ एते देवाश्च सहिता घ्नन्ति नः समरे बलम् ॥ ३ ॥ एतां ब्रिहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनी
 रणे ॥ एतैर्हि दानवानीकं कृतच्छिद्रमिदं महत् ॥ ४ ॥ ततः प्रजवितार्थेन रथेन रथिनां वरः ॥ अरिनिभ्यहन्तुकुद्धः शरजालैर्महासुरः ॥ ५ ॥ न
 स्थातुं देवताः शक्ताः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ वृषपर्षेषु निर्भिन्नाः सर्व एवाभिदुद्रुषुः ॥ ६ ॥ तान्मृत्युवशमापन्नान्वैष्वतवशं गतान् ॥ समीक्ष्य निह-
 तान् ज्ञातीनवतस्थे महासुरः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा तं तत्र निष्कुम्भं सर्वे ते त्रिदशोत्तमाः ॥ समेत्य सहिताः सर्वे द्रुतं तं पर्यवारयन् ॥ ८ ॥ व्यवस्थितं तु निष्कुम्भं
 दृष्ट्वा त्रिदशसत्तमम् ॥ बभूवुर्बलवन्तो वै तस्यास्त्रबलतेजसा ॥ ९ ॥ वृषपर्वा तु शैलार्कं निष्कुम्भं समरे स्थितम् ॥ महेन्द्र इव धाराभिः शरवैर्परवाकिरात् १० ॥
 अशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ वृषपर्वा विश्वे विश्वेवान्तर्गतं निष्कुम्भं नामतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 अचिन्तयित्वा तु शराञ्छरीरे पतितान्बहून् ॥ स्थितश्च प्रमुखे श्रीमान्ससैन्यः स महाबलः ॥ ११ ॥ संप्रहरस्य महातेजा वृषपर्वाणमाहवे ॥ अभि-
 दुद्राव वेगेन कम्पयन्निव मेदनीम् ॥ १२ ॥ तस्य त्वाधावमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्पं दीप्तस्यैव विभावसोः ॥ १३ ॥ रथं
 त्यक्त्वा महातेजाः सक्रोधः समपद्यत ॥ वृक्षमुत्पाटयामास महातालं महोच्छ्रयम् ॥ १४ ॥ ततश्चिक्षेप तं वृक्षं निष्कुम्भो वृषपर्वणः ॥ तं गृहीत्वा
 महावृक्षं पानिनैकेन दानवः ॥ १५ ॥ विनद्य सुमहानादं आभयित्वा च वीर्यान् ॥ सगजान्स गजरोहान्सरथात्राथिनस्तथा ॥ १६ ॥ जघान दान-
 वस्तेन शाखिना त्रिदशान्तदा ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् ॥ १७ ॥ वृषपर्वाणमासाद्य त्रिदश विप्रदुद्रुवुः ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं त्रि-
 दशानां भयावहम् ॥ १८ ॥ आलोक्य धन्वी निष्कुम्भश्चक्रोध च ननाद च ॥ स तत्र निशितैर्वाणैस्त्रिशद्विर्ममभेदिभिः ॥ १९ ॥ निर्दिभेदं महा-
 वीर्यो निष्कुम्भो दानवाधिपः ॥ शरशक्तिभिरुग्राभिर्दयानामधिपं प्रमुम् ॥ २० ॥ विद्धः समरमध्यस्थो सधिरं प्राप्तवद्धुः ॥ उद्विग्ना मुक्तकेशास्ते
 भग्नदर्पाः पराजिताः ॥ २१ ॥ श्वसन्तो दुद्रुवुः सर्वे भयाद्वै वृषपर्वणः ॥ अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते त्रासिता वृषपर्वाणा ॥ २२ ॥ पृष्ठवक्त्राः सुसंविश्रा-
 प्रेक्ष्यमाणा मुहुर्मुहुः ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे कृतास्ते वृषपर्वाणा ॥ २३ ॥ संग्रामे युद्धशौण्डेन तदा निष्कुम्भसैनिकाः ॥ तत्रैव तु महावीर्यः प्रहादः
 कालमाहवे ॥ २४ ॥ योधयामास रक्तक्षो हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ तस्य दानववीरस्य युद्धकाले जयक्रियाः ॥ २५ ॥ चकार त्वरया युक्तो भा-
 र्गवो विजयावहाः ॥ हुताशनं तर्पयतो ब्राह्मणांश्च नमस्यतः ॥ २६ ॥ आज्यगन्धप्रतिवहो मारुतः सुरभिर्वहो ॥ स्रजश्च विविधाश्चित्रा जयार्थमाभि-
 मन्त्रिताः ॥ २७ ॥ प्रहादस्य शुभे मूर्धन्यावबन्धोऽशनाः स्वयम् ॥ कालेन सह संग्रामे प्रयुद्धस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ प्रहादस्यातिवीर्यस्य शान्तिं
 चक्रे स भार्गवः ॥ दृश शिष्यसहस्राणि भार्गवस्य महात्मनः ॥ २९ ॥ यानि दानववीराणां जेषुः शान्तिमनुत्तमाम् ॥ अथर्वानमथो दिव्यं ब्रह्मसं-
 स्तवचोदितम् ॥ ३० ॥ रणप्रवेशसदृशं कर्म वैजयिकं कृतम् ॥ ततः सर्वास्त्रविदुषः समरोधनिर्वर्तिनः ॥ ३१ ॥ विद्यया तपसा युक्ताः कृतस्व-
 स्तययनक्रियाः ॥ धनुर्हस्ताः कवचिनो वेगेनाप्लुत्य दानवाः ॥ बलिमभ्यर्च्य राजानं प्रहादं पर्यवारयन् ॥ ३२ ॥ आस्थाय परमं दिव्यं रथं परस्था-
 रुजम् ॥ नानाप्रहरणाकीर्णं सवज्रमिव पर्वतम् ॥ ३३ ॥ तद्वभूव मुहूर्तेन क्ष्वेडितारुफोडिताकुलम् ॥ मेरोः शिखरमार्कीर्णं द्यौरिवान्बुधरागमे ॥ ३४ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ निर्वर्तयिष्यन्ति हतानां देवमावं गतानामर्थं शत्रुमां-
 सजः पद्मपलाशानामासुच्य सुविभूषिताः ॥ बान्धवान्संपरित्यज्य निपतन्ति रणप्रियाः ॥ ३५ ॥ महद्युधधरः श्रीमाञ्जुभचर्मधरः प्रभुः ॥ शिर-
 स्त्राणतनुत्राणि धन्वी परमदुर्जयः ॥ ३६ ॥ सिंहशार्दूलदर्पाणां गदतां किङ्किणीकिनाम् ॥ तस्य दैत्यसहस्राणि प्रयान्त्यग्रे महारणे ॥ ३७ ॥ सैन्य-
 पक्षहतास्तस्य रथाः परमदुर्जयाः ॥ सततितैः सहस्राणि गजस्तावन्त एव च ॥ ३८ ॥ मध्येव्यूहोदरस्थस्तु कालनेमिमहासुरः ॥ धनुर्विस्फारया-
 मास ननाद प्रजहास च ॥ ३९ ॥ तस्मिन् शतसहस्राणि पुरो यान्ति महाद्युतेः ॥ दानवानां बलवतां शक्रप्रतिमतेजसाम् ॥ ४० ॥ स समं वर्तमा-
 नस्तु पक्षाभ्यां विस्तृतो महात् ॥ अभवद्दानवव्यूहो दुर्भेद्यः सर्वदैवतैः ॥ ४१ ॥ षष्ठी रथसहस्राणि दानवानां धनुर्भूताम् ॥ नानाप्रहरणानां च
 परिमाणं न विद्यते ॥ ४२ ॥ गदापरिधनिस्त्रिशैः शूलमुद्गरपट्टिशैः ॥ प्रगृहीतैर्व्यराजन्त दानवाः पर्वतोपमाः ॥ ४३ ॥ गर्जन्तो विनदन्तश्च विक्रो-
 शन्तः पुनः पुनः ॥ अगृह्यन्त महावीर्याः समरेष्वा निर्वर्तिनः ॥ ४४ ॥ तत्र दूर्यसहस्राणि भेरीशङ्खरवाणि च ॥ हयानां च गजानां च गर्जतामति-
 वेगिनाम् ॥ ४५ ॥ दुन्दुभीनां च निर्घोषः पञ्चनयनिनदोपमः ॥ शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च पट्टहानां च निःस्वनः ॥ ४६ ॥ तेन शङ्खनिनादेन भेरीतूर्य-
 वेण च ॥ निर्घोषेण रथानां च क्रोशतीव नभस्तलम् ॥ ४७ ॥ सागरप्रतिमौजसः ॥ विनेदुः सर्वभूतानि त्रैलोक्यविकृतैः स्वनैः ॥ ४८ ॥ अन्तरिक्षात्परं त्यक्त्वा वायुश्च परुषो
 ववौ ॥ वमन्त्यः पावकं घोरं शिवाश्चैव क्वासिरे ॥ ४९ ॥ प्रह्लादस्तु महावीर्यः प्रहसन्धुद्धदुर्मदः ॥ उवाच वचनं श्रीमांस्तत्कालक्षममुतमम् ॥ ५० ॥
 अद्याहं दर्शयिष्यामि स्वबाहुबलमूर्जितम् ॥ अद्य मद्गणनिहतान्देवान्द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ ५१ ॥ बान्धवा निहता येषां त्रिदशैरिह संयुगैः ॥ अद्य निर्व-
 र्त्तयिष्यन्ति शत्रुमांसानि दानवाः ॥ ५२ ॥ इममद्य समुद्भूतं रेणुं समरमूर्धनि ॥ अहं तु शमयिष्यामि शत्रुशोणितविस्रवैः ॥ ५३ ॥ तिमिरौघह-
 तार्कं तु सैन्येणैव रूणीकृतम् ॥ आकाशं संपतिष्यन्ति खद्योता इव मे शराः ॥ ५४ ॥ तृष्टाः संपरिमोदध्वं देवेभ्यस्त्यज्यतां भयम् ॥ अद्याहं नि-
 हनिष्यामि कालेन्द्रं धनुषा रणे ॥ ५५ ॥ तोषयिष्यामि राजानं बालं बलवतां रणे ॥ त्रिदशान्तसगणान्धत्वा रणे चान्तकमन्तिकात् ॥ ५६ ॥ अक्षयाः
 सन्ति मे तूणाः शराश्चाशीविषोपमाः ॥ स्थातुं मे पुरतः शक्ताः के रणे जीवितेप्सवः ॥ ५७ ॥

सानि शत्रुरुपाणां पशूनां हृदयादङ्गानि निर्वर्त्तयिष्यन्ति इदममुष्मा इति तत्तद्देशपूर्वकं कल्पयिष्यन्ति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कालश्चासाविन्द्रश्च कालेन्द्रो यमः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 हत्वा रिपुणांस्तुष्टिरसुराणश्च राजसु ॥ हतस्य त्रिदिवे वासो नास्ति शुद्धसमा गतिः ॥ ५९ ॥ तद्भयं पृथुतः कृत्वा रणे दानवसत्तमाः ॥ निहत्ये-
 मानरिन्तसर्वांमोदुर्ध्वं नन्दने वने ॥ ६० ॥ एवमुक्त्वा महत्सैन्यं प्रह्लादो दानवोत्तमः ॥ कालसैन्यं महारौद्रं तरसामर्दतासुरः ॥ ६१ ॥ सर्वान्निविद्रा-
 न्नीरश्च नित्यं चाप्यपराजितः ॥ युद्धे ह्यभिमुखो नित्यं स्वबाहुबलदर्पितः ॥ ६२ ॥ पाटिं रथसहस्राणि विविधापुधधारिणाम् ॥ प्रह्लादस्यातिवैर्यस्य
 ते तस्य तनया निजाः ॥ ६३ ॥ तैस्तु क्रतुशतैरिष्टं विपुलैरातदक्षिणैः ॥ क्षान्ता धर्मपरा नित्यं सत्यव्रतपरायणाः ॥ ६४ ॥ दातारः प्रियवक्तारो
 वक्ताः शास्त्रवस्तुषु ॥ स्वदारनिरता दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यसङ्गराः ॥ ६५ ॥ यष्टारः क्रतुभिर्नित्यं नित्यं चाध्यने रताः ॥ इष्वन्नकुशलाः सर्वे
 बहुशो हृदविक्रमाः ॥ ६६ ॥ मत्तवारणविक्रान्ताः शत्रुसैन्यप्रमर्दकाः ॥ दारयन्तः पदाक्षैः सुघोरान्वातरेचकान् ॥ ६७ ॥ युद्धोत्सुकधिया नित्यं
 क्रोभरक्षितलोचनाः ॥ सन्दटौष्ठपुटा दैत्या विनेदुर्भामविक्रमाः ॥ द्येडितास्फोटितरैरन्योन्यं समर्हयन् ॥ ६८ ॥ वेणुशङ्खरैश्चैव सिंहनादैश्च
 पुष्कलैः ॥ आपृत्यापृत्य सहसा रणे वधुरनेकशः ॥ ६९ ॥ तालमात्राणि चापानि विवृण्वन् सुमहाबलाः ॥ अमृष्यमाणाः सहसा दानवाश्चापपाणयः
 ॥ ७० ॥ सुरासुरैरप्यजितं योधयन्ति रणेन्तकम् ॥ प्रततहेमाभरणाः सर्वे ते श्वेतवाससः ॥ ७१ ॥ दानवा मानिनः सर्वे सर्वे स्वर्गभिकाङ्क्षिणः ॥
 सर्वे जयैषिणो वीराः सर्वे शत्रुबधोद्यताः ॥ ७२ ॥ शुशुभे सा चमूर्दीता पताकाध्वजमालिनी ॥ गजाश्चरथसंवाधा स्वर्गमार्गभिकाङ्क्षिणी ॥ ७३ ॥
 ततः कालः सुनिर्यातो भीमो भीमपराक्रमः ॥ निनन्दन्सुमहाकायो व्याधिभिर्वहुर्भिवृतः ॥ ७४ ॥ ददर्श महतीं सेनां दानवानां बलीयसाम् ॥
 अभिसंजातदर्पणां कालं समभिगर्जताम् ॥ ७५ ॥ तदद्यान्तं तदानेकं दानवानां तरस्विनाम् ॥ प्रतिशमं चकाराशु व्याधिभिः सहितोत्तकः
 ॥ ७६ ॥ प्रविश्य ध्वजिर्नो चैषां पातयामास दानवान् ॥ कालो रुधिररक्तक्षः स्वेनानेकेन संवृतः ॥ ७७ ॥ प्रह्लादबलमन्युग्रं प्रह्लादं च महाबलम् ॥
 आजवान रणे कालो दण्डमुद्गरपट्टिशैः ॥ ७८ ॥ शरशतशृष्टिलङ्घांश्च शूलानि मुशलानि च ॥ गदाश्च परिधाश्चैव विचित्राश्च परश्वधाः
 ॥ ७९ ॥ धनूपि च विचित्राणि शतश्रीश्च स्थिरायसीः ॥ पात्यन्ते व्याधिभिर्युद्धे दानवानां चमूमुखे ॥ ८० ॥ बहवो व्याधयो युद्धे
 बहून्सुरपुङ्गवान् ॥ व्याधीनपि च दैत्यैषा निजधनुर्वहवो बहून् ॥ ८१ ॥
 ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥

शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ परिवैराहताः केचित्केचिच्च परमाणुधैः ॥ केचिद्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ॥ ८२ ॥
व्याधयो दानवैरेव नानाशस्त्रैर्विदारिताः ॥ ते चापि व्याधिभिः सर्वे विविधैरायुधोत्तमैः ॥ ८३ ॥ खड्गैश्च मुशलैस्तीक्ष्णैः प्रासतोमरमुद्गरैः ॥ भिन्नाश्च
दानवाः सर्वे निकृताश्च परश्वधैः ॥ ८४ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैश्चैव व्याधिभिश्च महाबलैः ॥ कृत्वा शस्त्रैरनेकैश्च मुष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ ८५ ॥ वेसुः
शोणितमन्योन्यं विष्वधदशनेक्षणाः ॥ आर्तस्वरं च नदतां सिंहनादं च गर्जताम् ॥ ८६ ॥ बभूव तुमुलः शब्दः संग्रामे लोमहर्षणे ॥ मुष्टिभिश्चो-
त्तमाङ्गानि तलैर्गत्राणि चासकृत् ॥ ८७ ॥ सादितानि महौ जग्मुस्तिष्ठतामेव संयुगे ॥ अस्रफेना ध्वजवर्तां च्छिन्नबाहुमहोरगा ॥ ८८ ॥ शूलश-
क्तिमहामत्स्या चापग्राहसमाकुला ॥ रथेषूपलसंख्या ध्वजद्रुमलतावृता ॥ ८९ ॥ सशब्दघोरविस्तारा लोहितोदाभवन्नदी ॥ स्वधनुःशक्रधनुषौ
काञ्चनाङ्गद्विद्युतौ ॥ ९० ॥ तौ दैत्यकालजलदौ शरधारां व्यमुञ्चताम् ॥ तौ महामेघसंकाशौ रथनागगतौ तदा ॥ ९१ ॥ बभूवतुरभिकुद्धौ
साम्बुगर्भाविवाम्बुदौ ॥ तप्तकाञ्चनसन्नाहौ दिव्यहारविभूषितौ ॥ ९२ ॥ तौ विरेजतुरायतौ सूर्यवैश्वानरोपमौ ॥ तौ महाबलसंकाशावन्यान्यस्य
चमूमुखे ॥ ९३ ॥ शक्राशानिसमस्पृशौर्बाणैर्जघ्नतुराहवे ॥ परस्परं समाद्यन्त तयोर्युधि दुरासदम् ॥ ९४ ॥ नाशंसन्त तदा योधा जीवितान्यपि
संयुगे ॥ शरैर्विभ्रन्नसर्वाङ्गा युधि प्रक्षीणबान्धवाः ॥ निपेतुर्योधमुख्यास्तु रुधिराक्षितवक्षसः ॥ ९५ ॥ पतितैर्निष्पतद्भिश्च पात्यमानैश्च संयुगे ॥
बभूव भूः समार्कीर्णा योधैरुत्तज्जीवितैः ॥ ९६ ॥ अगृह्णन्तो शरान्चोरांस्ते च संदधतोस्तयोः ॥ अन्तरं ददृशे काञ्चित्प्रयतादपि संयुगे ॥ ९७ ॥
लघुत्वाच्च महाबाहू युद्धशौण्डौ महाबलौ ॥ मण्डलीभूतधनुषौ सकृदेव बभूवतुः ॥ ९८ ॥ प्रह्लादस्य च बाणैर्धैर्दुद्रावान्तकवाहिनी ॥ उह्यमाना
बलवता वायुनेवाभ्रमण्डलम् ॥ ९९ ॥ हतदर्पं तु विज्ञाय प्रह्लादः कालमाहवे ॥ अपयातं च समरे द्विपन्तं संप्रतक्यं तम् ॥ १०० ॥ मत्वा वश-
गतं चैव प्रह्लादो युद्धदुर्मदः ॥ तत्रैवान्यां चमू भूयः संममर्दं महासुरः ॥ १ ॥ कालप्रह्लादयोर्युद्धमभवद्वाह्यं पुरा ॥ तादृशं सर्वलोकेषु न भूतं
न भविष्यति ॥ २ ॥ एवमद्भुतवीर्यांजा महारणकृतत्रणः ॥ प्रह्लादस्त्वथ वृद्धोत्र कालस्त्वपमृतो रणात् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे भविष्यपर्वणि कालप्रह्लादयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ २ ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायाम् एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ ४१ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ धनाध्यक्षमनुहादः प्रहादस्यानुजो बली ॥ समैस्यं योधयामास क्षोभयन्त्यक्षवाहिनीम् ॥ १ ॥ महता च बलोघेन त्वनुहादो-
 ऽसुरोत्तमः ॥ अर्दयामास संकुद्धो धनाध्यक्षं प्रतापवान् ॥ २ ॥ अमृत्यमाणान्निद्रादृशानाहवस्थानुदधुधान् ॥ चकार कदनं घोरं धनुष्यणिमहासुरः
 ॥ ३ ॥ आवर्त इव संजज्ञे बलस्य महतो महान् ॥ क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव संप्लवः ॥ ४ ॥ त्रिदशानां शरैरस्तु दानवानां च मेदिनी ॥
 बभूव निचिता घोरैः पर्वतैरिव संप्लवे ॥ ५ ॥ मेरुपट्टं तु रक्तेन रञ्जितं संप्रकाशते ॥ सर्वतो भावे मासि पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ ६ ॥ हतैर्वीरगजै-
 रथैः प्रावर्तत महानदी ॥ शोणितौघा महाघोरा यमराष्ट्रविद्विनी ॥ ७ ॥ शृङ्गभेदोमहापङ्का संप्रकीर्णान्जज्ञेवला ॥ छिन्नकायशरोमीना अङ्गाव-
 यवशाहुला ॥ ८ ॥ गृध्रहंससमाकीर्णा केकिसारसनादिता ॥ वसाफेनसमाकीर्णा प्रोत्कृष्टस्तनितस्वरा ॥ ९ ॥ तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमौ महा-
 नदीम् ॥ नदीमिवातपापाये हंससंघोपशोभिताम् ॥ १० ॥ त्रिदशा दानवाश्चैव तेरुस्तं दुस्तारां नदीम् ॥ यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः
 ॥ ११ ॥ ततः सृजन्तं वाणौघाननुहादं रथे स्थितम् ॥ दृढशं तरसा देवो निघ्नन्तं यक्षवाहिनीम् ॥ १२ ॥ कुद्धस्ततो दैत्यबलं स्रुदयामास वित्तपः ॥
 विक्षिपन्निव खे वायुमहाभ्रपटलं बलात् ॥ १३ ॥ समीक्ष्य तुमुलं युद्धमनुहादश्च वीर्यवान् ॥ रथेनादित्यवर्णेन कुबेरमभिदुद्रुवे ॥ १४ ॥ स धनुर्ध-
 न्विनां श्रेष्ठो विकृष्य रणमूर्धनि ॥ उत्तमसर्जं शिताम्बाणान्वितेशस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ कुबेरं प्राप्य ते वाणा निर्भिद्य सुसमाहिताः ॥
 अपरान्पृष्टतो जघ्नुर्व्यासक्तान्यक्षराक्षसाच् ॥ १६ ॥ देवः शरैरभिहतो निशितैर्वलनोपमैः ॥ अनुहादं प्रत्युदियात्संकुद्धः परमाहवे ॥ १७ ॥
 ततो वैश्रवणो राजा कुद्धो यक्षगणैः सह ॥ वर्षं शरवर्षाणि दानवं प्रति वीर्यवान् ॥ १८ ॥ तद्यथा शारदं वर्षं गोवृषः शीघ्रमागतम् ॥ अपारय-
 न्वारयितुं प्रतिगृह्णन्निर्मलितः ॥ १९ ॥ एवमेव कुबेरस्य शरवर्षं महासुरः ॥ निर्मलितक्षः सहसा दैत्यः सहति दारुणम् ॥ २० ॥ रोषितः शरव-
 र्षेण धनदेन सहसुरः ॥ इन्द्रकेतुप्रतीकाशमभितोपश्यत दुमम् ॥ २१ ॥ प्रबृद्धशालाविटपं तरुणङ्कुरपल्लवम् ॥ उत्पात्य कुपितो दैत्यस्तरुं फलस-
 मन्वितम् ॥ २२ ॥ निजघान ह्याच्छ्रेष्ठान्कुबेरस्य महात्मनः ॥ तस्य कर्म महाघोरं दृष्ट्वा सर्वे महासुराः ॥ २३ ॥ सिंहनादं नदन्ति स्म अनुहादप्रह-
 र्षिताः ॥ तयोस्तु तुमुलं युद्धं संजज्ञे देवदैत्ययोः ॥ २४ ॥ ततस्तौ क्रोधरक्ताक्षान्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ॥ अन्योन्यं विविधैः शस्त्रैर्वीरैर्जघ्नतुराहवे ॥ २५ ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

त्रिदश दानवान्सर्वे मथित्वा प्राणदंस्तदा ॥ दानवैस्त्रिदशाश्चापि क्रुद्धभुवि निपातिताः ॥ २६ ॥ दानवास्तथ संक्रुद्धास्त्रिदशान्निशितैः शरैः ॥ वि-
व्यधुर्वध्रसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्वैः ॥ २७ ॥ विदार्यमाणा दैत्यैस्त्रिदशान्तु महाबलाः ॥ अमर्षिततराश्चक्रुर्धुद्धकर्माण्यभर्तवत् ॥ २८ ॥ ते गदा-
भिः सुभीमाभिः पट्टिशैः शूलमुद्गरैः ॥ परिचैश्च सुतीक्ष्णग्रैर्दानवाः पीडिताः शरैः ॥ २९ ॥ शरनिर्भिन्नगत्राश्च खड्गविच्छिन्नवक्षसः ॥ जगृहुस्ते
शिलाश्चैव दुर्मांश्चासुरसत्तमाः ॥ ३० ॥ ते भीमसङ्गा दितिजा नर्दमानाः पुनः पुनः ॥ ममशुस्त्रिदशावीर्याच्छतशोथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥ ततस्तु
तुमुलं युद्धं तेषां समभिवर्त्तत ॥ शिलाभिर्विपुलाभिश्च शतशश्चैव पादपैः ॥ ३२ ॥ परिचैः पट्टिशैर्भैरभिण्डपालैः परश्वधैः ॥ केचिन्निवृत्तशिरसः
केचिच्च विदलीकृताः ॥ ३३ ॥ केचिद्विनिहता भूमौ रुधिराद्राः सुरासुराः ॥ केचिद्रणजिरात्राः परस्परवधादिताः ॥ ३४ ॥ विभिन्नहृदयाः के-
चिच्छिन्नपादाश्च शरेते ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचित्तत्र गतासवः ॥ ३५ ॥ तत्सुभीमं महद्युद्धं देवदानवसंकुलम् ॥ बभूव तुमुलं युद्धं शिलापा-
दपसंकुलम् ॥ ३६ ॥ धनुर्व्यातिन्निमधुरं हिक्रतालसमन्वितम् ॥ आर्तस्तनितघोषाढ्यं युद्धं गान्धर्वमाबभौ ॥ ३७ ॥ कुबेरः स धनुष्पाणिर्दान-
वात्रणमूर्द्धनि ॥ दिशो विद्रावयामास संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३८ ॥ कुबेरणादितं सैन्यं विद्रुतं प्रेक्ष्य दानवः ॥ अभ्यद्रवदनुहादः प्रगृह्य महर्तो शि-
लाम् ॥ ३९ ॥ क्रोधाद्धिगुणरक्ताक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास कुबेरस्य रथोत्तमे ॥ ४० ॥ आपतन्ती शिलां दृष्ट्वा गदापाणिर्ध-
नाधिपः ॥ रथादाहुत्य वगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ ४१ ॥ सचक्रक्रूरहयं सध्वजं सशरासनम् ॥ भङ्गत्वा रथोत्तमं तस्य निपपात शिला भुवि ॥
॥ ४२ ॥ विमथ्य तु कुबेरस्य प्रहादस्यानुजो रथम् ॥ शूराणां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ ४३ ॥ निर्भिन्नशिरसो भग्नस्त्रिदशः शोणितो-
क्षिताः ॥ दुमप्रव्यथितान्नाश्च निपेतुर्धरणीतले ॥ ४४ ॥ विद्राव्य विपुलं सैन्यमनुहादो महासुरः ॥ गिरिशृङ्गं गृहीत्वा तु कुबेरमभिद्रुव ॥ ४५ ॥
तमापतन्तं धनदो गदासुधाम्य वीर्यवान् ॥ विनदिताह्वयामास दानवेंद्रं महाबलम् ॥ ४६ ॥ तस्य दैत्यस्य संक्रुद्धो गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ न्यपा-
तयत वित्तेशो दानवस्योरसि प्रभो ॥ ४७ ॥ दैत्यः संक्रोधतप्राक्षस्तं प्रहारमचिन्तयत् ॥ ४८ ॥ स विह्व-
लितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ॥ पपात सहसा भूमौ विशीर्ण इव पर्वतः ॥ ४९ ॥ वित्तेशं विह्वलं दृष्ट्वा सर्वे ते यक्षराक्षसाः ॥ परिवार्य महत्मानं
ररशुभीमविक्रमाः ॥ ५० ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 मुहूर्तं विह्वलो भूत्वा पुनर्विश्रवसः सुतः ॥ उपतस्थे च सहसा धनदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ५१ ॥ स ननाद् महानादं त्रैलोक्यमभिनादयन् ॥ जनय-
 त्रिव निर्वोषं विधमन्निव पर्वतान् ॥ ५२ ॥ तमवध्यं तु विज्ञाय निहतुं पुनरुत्थितम् ॥ प्रेक्ष्य पिङ्गाक्षमायान्तं दानवा विप्रदुदुबुः ॥ ५३ ॥ तांस्तु
 विद्रवतो दृष्ट्वानुह्लादो ह्यसुराब्रवीत् ॥ कालेनोर्मिं दानवं च वीर्यदर्पसमन्वितम् ॥ ५४ ॥ आत्मानं चैव वीर्यं च विस्मृत्याभिजनं तथा ॥ क्व गच्छथ
 भयत्रस्ताः प्राकृता इव दानवाः ॥ ५५ ॥ निर्वर्तध्वं महावीर्याः किं प्राणान् परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय यक्षोयं महतीयं विभीषिका ॥ ५६ ॥ एतां
 विभीषिकामद्य दानवानां समुत्थिताम् ॥ विक्रम्य विधिमप्यामि निवर्तध्वं महासुराः ॥ ५७ ॥ तेसुराः सन्निवृत्ताश्च समदा इव कुञ्जराः ॥ निजघ्नुः
 परमकुद्धा देवैरसैन्यं महासुराः ॥ ५८ ॥ क्षीणप्रहरणाः क्वचिन्महामेघनिभस्वनाः ॥ दर्पोत्कटा भुजैरेव संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ५९ ॥ प्राञ्जुभिश्चैव काष्ठैश्च
 शिलाभिश्च महाबलाः ॥ बाहुभिश्च तथान्योन्यमाक्षिपन्ति स्म वेगिताः ॥ ६० ॥ मुष्टिभिश्च तलैश्चैव नखपातैर्महाबलाः ॥ पादपैश्च महाशङ्खैर्यु-
 ध्यन्त रणाजिरे ॥ ६१ ॥ अनुहादस्तु संकुद्धो देवतानां महाचमूम् ॥ ममन्य परमायत्तो वनान्यग्निशिखीन्थितः ॥ ६२ ॥ रुधिराद्रास्तु बहवः शरते
 योधसत्तमाः ॥ विकृताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव दुमाः ॥ ६३ ॥ अनुहादश्च विक्रान्तो देवांस्तवाशीविपोपमान् ॥ युध्यमानस्य समरे व्यसृजन्नि-
 शिताञ्छरान् ॥ ६४ ॥ धनाधिपेन विद्धस्य अनुहादस्य सङ्गो ॥ अङ्गारमिश्राः कुद्धस्य मुखान्निश्चरार्चिपः ॥ ६५ ॥ अथ बाणसहस्रेण वित्तेशं
 दानवोत्तमः ॥ विव्याध स शरैः कुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६६ ॥ कुबेरस्तु शरैर्भिन्नः समन्तात्क्षतजोक्षितः ॥ रुधिरं परिसुम्नाव गिरिः प्रस्रव-
 णैरिव ॥ ६७ ॥ लब्ध्वा स तु पुनः संज्ञां रोपरक्तेक्षणः सुरः ॥ गदामथ समासाद्य भीमां भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप दैत्यमुद्दिश्य बलात्कोधेन मूर्छितः
 ॥ ६८ ॥ आप्राप्तामन्तरे सोथ तां गदां गदयामुरः ॥ वभञ्ज विनदन् कुद्धस्तदाश्चर्यमभूत्तदा ॥ ६९ ॥ प्रगृह्य तु गदां भूयो ह्यभिदुद्राव दानवम् ॥
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव अनुह्लादो महाबलः ॥ ७० ॥ गिरिशृङ्गामिवोत्पात्य कैलासाचलसन्निभम् ॥ धनाधिपं प्रदुद्राव व्यादितास्य इवान्तकः ॥
 ॥ ७१ ॥ तमन्तकमिवायान्तमजेयं सकलैः सुरैः ॥ असन्तमिव तं दैत्यं त्रैलोक्यमखिलं रुपा ॥ ७२ ॥ तमालोक्य तथाभूतं धनाध्यक्षो रणं भयात् ॥
 अपहाय ययौ तत्र यत्र शक्रः सुराधिपः ॥ ७३ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७४ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तस्य चापि महत्कर्म दृष्ट्वा वितपतिस्तदा ॥ जगाम भयसंत्रस्तो यत्र देवः शचीपतिः ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि
वामनप्रादुर्भावे अनुवादकुबेरयुद्धवर्णनं नाम षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विप्रचित्तिस्तु वरुणं दैत्यानामा-
दिरव्ययम् ॥ जवानेषुणैः कुक्षो दीतैरिव महोरगैः ॥ १ ॥ स दह्यमानो दैत्येन दीप्तैः शरगभस्तिभिः ॥ नाभ्यजानत कर्तव्यं संग्रामं स जलेऽवरः
॥ २ ॥ सर्वलोकेश्वरस्यैव परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ न ज्ञास्रोत्यग्रतः स्थातुं विप्रचित्तेर्जलाधिपः ॥ ३ ॥ वज्रो नाम महाव्यूहो निर्भयः सर्वतोमुखः ॥
तं व्यूहं प्रत्ययुध्यत दानवा देववाहिनिम् ॥ ४ ॥ वह्निज्वालासमं तत्र रविमण्डलसन्निभम् ॥ मुखमाभाति दैत्यस्य विप्रचित्तेर्महात्मनः ॥ ५ ॥
वरुणस्तु महातेजा विप्रचित्तिं महासुरम् ॥ प्रदहन्निव तेजोभिर्जिगीषुः प्रत्यवैक्षत ॥ ६ ॥ स्रग्दाममालाभरणः केयूराङ्गदुर्भूषणः ॥ जग्राह परिवं दैत्यः
कैलासशिखरोपमम् ॥ ७ ॥ पिनद्धं काञ्चनैः पट्टैर्हममालिनमायसम् ॥ यमदण्डोपमं चोरं दैत्यानां भयनाशनम् ॥ ८ ॥ आभयामास संकुक्षो महाशक्रच्च-
जोपमम् ॥ विननाद् विवृत्तास्यो विप्रचित्तिर्महासुरः ॥ ९ ॥ स कण्ठस्थेन निष्केण भुजस्थैरपि चाङ्गदैः ॥ कुण्डलाभ्यां विचित्राभ्यां आजते का-
ञ्चनस्रजा ॥ १० ॥ दानवो भूषणैर्भाति परिधेणायसेन च ॥ यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युस्तनयित्सुमान् ॥ ११ ॥ प्रस्फुरत्परिघास्त्रेण वातस्कन्धा-
न्महास्वनः ॥ जज्वाल च सधूमार्चैः साङ्कर्षण इवानलः ॥ १२ ॥ विद्याधरणैः सार्द्धं गन्धर्वनगरैरपि ॥ सह चैवामरावत्या सिद्धलोकैस्तथा सह
॥ १३ ॥ ग्रहनक्षत्रचितं सार्कचन्द्रविभूषितम् ॥ दैत्येन्द्रपरिघोद्धूतं भ्रमतीव नभस्तलम् ॥ १४ ॥ दुरासदः सुसंजज्ञे परिघाभरणक्षमः ॥ सुसन्ध-
नोसुरेन्द्राग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १५ ॥ त्रिदश वरुणश्चैव न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ तत्रासीन्निर्भयस्त्वैकः कौशिको वासवः प्रभुः ॥
भास्करप्रतिमं चोरं परिधं रौद्रदर्शनम् ॥ १६ ॥ पातयामास सेनायां जलेऽस्य स दानवः ॥ पततां तेन संग्रामं जलेऽस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ भूता-
नां शतसाहस्रं परिधेण समाहृतम् ॥ तेषां गात्राणि चासाद्य व्यशीर्यन्त सहस्रशः ॥ १८ ॥ विशीर्यमाणं विभवबुलकाशतमिवाम्बरे ॥ भूयश्चैनं
तदाभ्राम्य वरुणाय न्यपातयत् ॥ १९ ॥ पात्यमाने तदा तस्मिञ्छरीरे वारुणे तदा ॥ स भिन्नः परिघो घोरो देवगात्रे व्यशीर्यत ॥ २० ॥ शीर्यमा-
णस्य चूर्णानि खद्योता इव चाम्बरे ॥ सतु तेन प्रारेण न चचाल जलाधिपः ॥ २१ ॥

वातस्कन्धान् वातमयान् स्कन्धावारान् परिधीनित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ ३१ ॥ सर्वसंहारं सर्वपापकीकरणम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ व्यपोहत
परिधेण हतः संख्ये यथा वज्रहृतोचलः ॥ स्वसैन्येष्वपि भग्रेषु भिन्नदेहेषु चाहवे ॥ २२ ॥ सुहूर्तमभवत्क्षीभ्यमपायितरिपर्यणः ॥ सोमर्षं च समा-
पन्नो वरुणाग्निविक्रमः ॥ २३ ॥ सर्वसंहारमकरोत्स्वप्शस्यारिमर्दनः ॥ स सागैरेश्नुभिश्च वृते दूतिश्च पन्नगैः ॥ २४ ॥ शङ्खमुक्तामणिचितो वि-
अतोयमयं वपुः ॥ पाण्डुरोद्धतवसनो नानारत्नविभूषितः ॥ २५ ॥ वरुणः पाशधृक् श्रीमान्कर्मनिनसमाकुलः ॥ करुणस्तु तदा कुड्मस्ताविरिध्य
स्वसैनिकात् ॥ २६ ॥ उवाच दृष्ट्वा युध्यञ्च दानवानां जिचांसया ॥ अहमेनं हनिष्यामि भयं मुक्त्वा तु युध्यत ॥ २७ ॥ ततस्ते पन्नगाः सर्वे म-
हार्णवजलाश्रयाः ॥ जन्तुदृत्यात्रणमुखे नन्दन्तो जयशृङ्घिनः ॥ २८ ॥ तेतु नालकनाराचैर्गदाभिर्मुशलैस्तथा ॥ अभ्यघ्नन्दानवान् लुह्या मुदिता
वरुणानुगाः ॥ २९ ॥ विप्रचित्तस्तु संकुद्रो महाबलपराक्रमः ॥ पन्नगानां शरीराणि व्यथमद्युद्धमुर्मदः ॥ ३० ॥ गारुडेनापि चाक्षेण पन्नगान्दा-
नवोत्तमः ॥ समरे घातयामास गरुडैः पन्नगाशनैः ॥ ३१ ॥ स शूरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः ॥ पन्नगान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जया-
न् ॥ ३२ ॥ समरे भिन्नगात्रास्ते पन्नगाः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसर्वाङ्गा गजा इव महागजैः ॥ ३३ ॥ तपन्तं तमिवादित्यं दूतिर्वर्णगभास्तिभिः ॥
अभ्यधावत संकुद्रः समरे वरुणः प्रभुः ॥ ३४ ॥ ततस्तु दानवास्तत्र भिन्नदेहाः सहस्रशः ॥ व्यथिता विद्रवन्ति स्म दिशो दृश विचेतसः ॥ ३५ ॥
इन्द्रस्यार्थे पराक्रम्य वरुणस्यक्तजीवितः ॥ विनर्दमानो युयुधे समरे पाशभृद्भरः ॥ ३६ ॥ वरुणः पन्नगाश्चैव मुष्टिभिः समरोत्कटाः ॥ अ-
भ्यवर्तन्त समरे विप्रचित्तिं महासुरम् ॥ ३७ ॥ ततोब्रह्म क्षिलाभिश्च प्राहरत्स बलोत्कटः ॥ व्यपोहत महातेजा विप्रचित्तिमहासुरः ॥ ३८ ॥ ततः
पावकसंकाशैः स मुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ वरुणस्य महावोगान्विभेदं समरे हयान् ॥ ३९ ॥ कर्मणा तेन महता विप्रचितेमहात्मनः ॥ अग्रोरज्याहु-
तस्येव तेजः समभिवर्धत ॥ ४० ॥ स शूरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ वारुणीं तां महासेनां निर्ममन्थ महाबलः ॥ ४१ ॥ क्षीणास्त्रां
सायकाक्रान्तां शरजालेन मोहिताम् ॥ शूलशक्त्यष्टिभिर्नां च चकार रुधिराक्षिताम् ॥ ४२ ॥ स शरैर्वह्निं संकाशैः सुमुक्तैर्नतपर्वभिः ॥ वरुणस्य
महावोगात् विभेदं समरे हयान् ॥ ४३ ॥ अभिद्रुतोथ दैत्येन ससैन्यः सलिलाधिपः ॥ महेन्द्रं शरणं प्राप्तो विप्रचित्तेभ्यार्हितः ॥ ४४ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने विप्रचित्तियुद्धं नामैकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

निराकृतवान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 विलेखे हरिवंशे भविष्यवर्षणि दीकायामेकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सुब्रह्मात्मा शोभनयज्ञस्वरूपः वेदस्वरूपो वा । सुवर्चस्कः शोभनं वर्चः विद्यातपोजन्यं तेजः यस्मात्स तथा ॥ ४ ॥ अर्चिष्मान् शमीगर्भोऽव्ययः स एव
 स्वस्य योनिर्यस्यासौ शमीगर्भस्वयोनिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुचिरोमा पावनधूमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सोमपूताशनः अग्निहृतं सोमप्रशर्तित्यर्थः । अद्रिधृक् सोममिषवार्थं श्रावणो ध्रिय-
 न्ते स्म इत्यद्रिधृक् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्य वायोर्योनिराकाशः । सप्तस्वरगता नादब्रह्मप्राप्ता यत्र नादात्मकं ब्रह्म सर्ववेदकारणम् आविर्भवतीत्यर्थः । अ-
 वैशम्पायन उवाच ॥ पराजयं तु देवानां दृष्ट्वाग्निदैवसत्तमः ॥ चकार बुद्धिं दैत्यानां वधे ब्रह्मर्षिभिः स्तुतः ॥ १ ॥ स्वयंप्रभायाः शृण्ण्डल्या यः
 पुत्रो हव्यवाहनः ॥ हिरण्यरेताः पिङ्गाक्षो देवहूतो हुताशनः ॥ २ ॥ रोहितो लोहितग्रीवो हर्ता दाता हविः कविः ॥ पावको विश्वभुदेवः
 सर्वदेवाननः प्रभुः ॥ ३ ॥ सुब्रह्मात्मा सुवर्चस्कः सहस्रार्चिर्बिभावसुः ॥ कृष्णवर्त्मा चित्रभानुर्देवानामपि देवराट् ॥ ४ ॥ लोकसाक्षी द्विजहृतः
 सर्दार्षिष्मान्वपट्कृतः ॥ हव्यभक्षः शमीगर्भस्वयोनिः सर्वकर्मकृत् ॥ ५ ॥ पावनः सर्वभूतानां त्रिदशानां तपोनिधिः ॥ शमनः सर्वपापानां
 लेलिहानस्तपोमयः ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणावर्त्तशिवः शुचिरोमा मखाकृतिः ॥ हव्यभुक् भूतभव्येशो यज्ञभागहरो हरिः ॥ ७ ॥ सोपमः सुमहातेजा
 भूतेशः सुमहातपाः ॥ अधृष्यः पावको भूतिभूतात्मा वै स्वधाधिपः ॥ ८ ॥ स्वाहापतिः सामगीतः सोमपूताशनोद्रिधृक् ॥ देवदेवो महाक्रोधो
 रुद्रात्मा ब्रह्मसंभवः ॥ ९ ॥ लोहिताश्वं वायुचक्रं रथमास्थाय भूतधृक् ॥ धूमकेतुर्धूमशिवो नीलवासाः सुरोत्तमः ॥ १० ॥ उद्यम्य दिवमा-
 ग्रेयं शस्त्रं देवो रणे महान् ॥ दानवानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ ११ ॥ ददाह भगवान्वह्निः संकुद्धः प्रलये यथा ॥ प्राणो यः सर्वभूतानां
 देहे तिष्ठति पञ्चधा ॥ १२ ॥ यन्ता यश्च हुताशश्च सखा च प्रसुरीश्वरः ॥ प्रभञ्जने यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशनः ॥ १३ ॥ सप्तस्वरगता यस्य
 योनिर्यागिभिरुदीर्यते ॥ योह्याकाशमयो देवो दूरगः सर्वसंभवः ॥ १४ ॥ यश्च कर्त्ता विकर्त्ता च गतिर्गतिमतां प्रभुः ॥ वेदकर्त्ता समो लोके ब्रह्मणा
 यः सनातनः ॥ १५ ॥ अमूर्तिमन्तं यं प्राहुर्महाभूतं महत्तरम् ॥ सोऽग्निं समीरयामास शमीगर्भं समीरणः ॥ १६ ॥ त्रिदिवारोहिभिर्ज्वलैर्जुम्भमाणो
 दिशो दश ॥ दानवानामभावाय युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ मेदोमज्जामहापङ्कां केशशैवलशालिनीम् ॥ योधशीर्षोपलवहां मृताद्विपतदो-
 त्कटात् ॥ १८ ॥ शोणितोदां रणे दृष्ट्वा संग्रामसरितं विभुः ॥ वह्निः प्रस्कन्दयामास दैत्यानां भयवर्द्धनः ॥ १९ ॥

त एवाकाशमयः ॥ १४ ॥ वेदकर्त्ता वायुच्चारणहेतूनां स्थानकरणादीनां च हेतुत्वात् । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सरितं
 प्रस्कन्दयामास प्रवाहयामास ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तोयं यानिः स्थानं यस्य तेन जलशायिना नारायणेन तोययानिना वह्निना वा ॥ २५ ॥ वारिविक्षरे जलवर्षिणी ॥ २६ ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तपस्रःकुरुणी सऽ गोपु रश्मिपु मण्डले इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ वर्षणात् कस्य जलभ्य यानाच्च वृषाकपिः ।

ततोऽग्निर्दित्तानन्तस्वान्नहृदप्रमुखांस्तथा ॥ पराजयानः स विभुः क्रोशमानो महामृधे ॥ २० ॥ केचित्प्रदीप्तमुकुटैः केचिदतिः शिरोरुहैः ॥ केचित्प्र-
दीप्तवसनैः केचिदतिर्भुजाननैः ॥ २१ ॥ केचित्प्रदीप्तरुभिः केचिच्छत्रैर्ध्वजै रथैः ॥ असुरास्तत्र दृश्यन्ते प्रदीप्तेनाग्निना वृताः ॥ २२ ॥ त्यक्त्वा-
गुथानि सर्वाणि सध्वजांश्च रथोत्तमान् ॥ प्रयान्ति समरे भीताः पावकेन पराजिताः ॥ २३ ॥ नच पश्यन्ति ते वह्निप्रदीप्तध्वजनिमुखे ॥ दिशः
खट्वांश्च मेघांश्च दीप्तान्पश्यन्ति दानवाः ॥ २४ ॥ ध्रुवः स्वयंभुवा सृष्टो युगान्तस्तोयानिना ॥ इत्येवं दानवाः सर्वे मेनिरे व्रतस्तेतसः ॥ २५ ॥
मयश्च शम्बरश्चैव महामायाधरौ तदा ॥ पार्जन्यधारुणी माये सृजतां वारिविक्षरे ॥ २६ ॥ ताभ्यां वह्निः स मायाभ्यां सिच्यमानः समन्ततः ॥ तो-
यौघैः पर्वतनिर्भेमृद्गर्चिरभवद्रणे ॥ २७ ॥ शम्भ्यमाने तु समरे पावके दैत्यनाशिनि ॥ बृहत्कीर्तिर्वृहतेजा वह्निमाह बृहस्पतिः ॥ २८ ॥ गुरु-
वाच ॥ हिरण्यरेतः सुमुख ज्वलनाह्वय सर्वभुक् ॥ सतजिह्वानन क्षाम लेलिहान महाबल ॥ २९ ॥ आत्मा वायुस्तव विभो शरीरं सर्ववीरुधः ॥
योनिराणश्च ते प्रोक्ता योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति संचरन्ति च पार्श्वतः ॥ अर्चिपस्ते महाभाग सर्वतः प्रभवन्ति
च ॥ ३१ ॥ त्वमेवाग्रे सर्वमसि त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ ३२ ॥ त्वमग्रे हव्यवाङ्कस्त्वमेव परमं हविः ॥
यजन्ति च सदा सन्तस्त्वामेव परमाध्वरे ॥ ३३ ॥ त्वमग्रे प्राणिनां भुङ्क्ष्व जग्यपितामि त्वं प्रभो ॥ त्वयि प्रवृत्तो विजयस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
॥ ३४ ॥ सर्वाल्लोकांस्त्रिनिमान् हव्यवाह प्राप्ते काले त्वं पचस्येव दीप्तः ॥ त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो नान्यस्त्वत्तो विद्यते गोषु देव ॥ ३५ ॥
वृषाकपिः सिन्धुपतिस्त्वमग्रे महामखेष्वथहस्त्वमेव ॥ विश्वस्य भूम्नस्त्वमसि प्रमूर्तिस्त्वं च अतिष्ठा भगवत्प्रजानाम् ॥ ३६ ॥ सृजस्यपो रश्मि-
भिर्जातवेदस्तथौपधीरोपधीनां रसांश्चाविश्वं त्वमादाय युगान्तकाले स्मृष्टा भवस्यानल सर्गकाले ॥ ३७ ॥ त्वमग्रे सर्वभूतानां योनिर्वेदेषु गीयसे ॥
त्वया देव हितार्थाय निहता दानवा रणे ॥ ३८ ॥ स्वयोनिस्ते महानेजस्तोयं मखशतार्चितम् ॥ तां स्वयोनं समासाद्य किं विपीदसि पावका ॥ ३९ ॥

अन्येषोपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां द्विषष्टिमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ बृहस्पतेस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रायस्व समरे देवान्दैत्येभ्यः सुरसत्तम ॥ पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनेत्रिस्तवो नाम द्विषष्टिमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बृहस्पतेस्तु वचनं श्रुत्वा सत्यं समीरितम् ॥ भूयः प्रजज्वाल रणे हविषेव महामखे ॥ १ ॥ हुतास्तु माया दैत्यानां प्रदीप्तेनाग्निना रणे ॥ हतमाया हतबला बलिं ते समुपस्थिताः ॥ २ ॥ पराजितेषु दैत्येषु वह्निनाद्रुतकर्मणा ॥ प्रह्लादस्तूतारं वाक्यमाह दैत्यपतिं बलिम् ॥ ३ ॥ भवानग्निश्च वायुश्च भार्स्करः सलिलं शशी ॥ नक्षत्राणि दिशो व्योम भूश्च दानवसत्तम ॥ ४ ॥ भविष्यं चैव भूतं च भवञ्चासुरसत्तम ॥ दत्तं चैतद्भगवता वरदेन स्वयंभुवा ॥ ५ ॥ इन्द्रत्वं चामरत्वं च शूरत्वं च महामृधे ॥ ७ ॥ अणि- ईशित्वं च वशित्वं च बलं चैवामितं शुभम् ॥ ६ ॥ सर्वभूतेश्वरत्वं च दैत्यराज सदा तव ॥ महायोगीश्वरत्वं च शूरत्वं च महामृधे ॥ ७ ॥ अणि- मालधिमाश्चैव ये चान्ये सात्त्विका गुणाः ॥ तत्पराजित्य दैत्येन्द्र देवान्सर्वाश्च सानुगान् ॥ ८ ॥ यथोक्तं ब्रह्मणा राजंस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ बलिः परमसंहृष्टः प्रायाच्छक्रथं प्रति ॥ ९ ॥ ततः प्रयान्तं त्रिदशेन्द्रसन्निधौ महासुरेन्द्रं बलिमुत्तमश्रिय- म् ॥ तमञ्जसा जग्मुर्भिप्रदक्षिणं द्विजाश्च पुण्याः पञ्चवश्च सत्तमाः ॥ १० ॥ महाजटाभारधरास्तपस्विनस्तदा तमाहुर्विधिमन्त्रमङ्गलैः ॥ अभि- धुवन्तः कवयः स्वलंकृतं बलिं प्रयान्तं रणमूर्धनि स्थिताः ॥ ११ ॥ प्रतप्तजाम्बूनदविभ्रभूषणैर्विव्यैश्च रत्नैर्विधैरलंकृतः ॥ विराजमानः परमेण वर्चसा रणे विभान्याग्निशिखेव दानवः ॥ १२ ॥ स वै तदा शत्रुबलादितं बलं बलिर्देदृशोत्तमसत्सर्वीर्यवान् ॥ जलगमे श्रीमद्विवाभ्रमण्डलं विशीर्य- माणं नभसीव वायुना ॥ १३ ॥ ततो ददृशोथ बलानि सर्वतो रणे प्रशुप्तानि हुताशनेन वै ॥ सधुच्छित्तान्युग्रतराणि तत्र वै समुद्रवेगानिव पर्वसन्धि- षु ॥ १४ ॥ सञ्चालशक्यपृष्ठिगदासिसायकान् क्षिपन् रिपूनां समरे महात्मनाम् ॥ ननाद् सिंहर्षभमत्तनागवज्जलगमे तोयदवच्च वीर्यवान् ॥ १५ ॥ दिव्यास्त्रधूमः सुमुजोग्रवायुर्महाबलः पौरुषविक्रमेन्धनः ॥ प्रजा दिधक्षन्निव कालवह्निः सुघोररूपो विबभौ रणे बलिः ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे त्रिषष्टिमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां त्रिषष्टिमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बलिना तु सुराः सर्वे वर्जयित्वा सुराधिपम् ॥ रणे शरशतैर्भिन्नाः ससैन्या वै पराजिताः ॥ १ ॥ विमुखा याति दैत्यैर्द्रव-
 ध्यमाना महाचमूः ॥ जितस्तु बलिना देवाः शक्रमाहुर्महाबलम् ॥ २ ॥ देवा उचुः ॥ भवानिन्द्रश्च धाता च लोकानां प्रसुरव्ययः ॥ त्वमप्रतिम-
 कर्मा च तथैवानुपमद्युतिः ॥ ३ ॥ विदुतानीह सैन्यानि सहास्माभिः सुरेश्वर ॥ रथचक्रव्यजाक्षाणि विभिन्नानि महासुरैः ॥ ४ ॥ रथहस्त्यध्वोयाश्च
 पदाताश्च सहस्रशः ॥ भिन्नच्छिन्नाश्च शतशो गदाशुशलपट्टिशैः ॥ ५ ॥ महाभैरवरूपं हि दैत्येन्द्रेण कृतं रणे ॥ किमुपेक्षसि दैत्येन्द्रेण्यमानां महा-
 चमूम् ॥ ६ ॥ त्रायस्व त्रिदशश्रेष्ठ शरण्यः शरणगतात् ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां देवानाममराधिपः ॥ ७ ॥ संवत्तोषिसमक्रुद्धः सर्वान्द्रुहति दानवा-
 न् ॥ दिवाकरकराकारं किरिटं धारयन्प्रभुः ॥ ८ ॥ वैदूर्यवर्णसंकाशो नानारत्नचिताङ्गदः ॥ मयूररोमा रक्ताक्षः शतबाहुः सहस्रदृक् ॥ ९ ॥ हरि-
 रेको हरिश्चमश्रुर्नानाकेतुर्महाबलः ॥ वज्रप्रहरणः श्रीमान्योगी शतशिरोधरः ॥ १० ॥ सधनुर्बद्धसन्नाहः शतादित्यसमप्रभः ॥ देवगन्धर्वयक्षौघैरनु-
 यातः सहस्रशः ॥ ११ ॥ सामगैश्च जपैश्चापि स्तूयमानो महापिभिः ॥ शतपर्व महारौद्रं स्फोटनं सर्वतोमुखम् ॥ १२ ॥ प्रगृह्य रुचिरं वज्रं दीप्तं रौद्रा-
 दृहासिनम् ॥ दैत्यानयोधयस्त्वान्महेन्द्रः पाकशासनः ॥ १३ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानामदित्या दयितः सुतः ॥ ततः प्रवृत्तः संश्रामो बलिवासवयो-
 स्तदा ॥ १४ ॥ उभाभ्यां देवदैत्याभ्यामचिरान्महदद्भुतः ॥ अतिवीर्यबलोदग्रस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ १५ ॥ प्रहादेन स्तुतिशतैः कर्मभिर्जयसंमतैः ॥
 प्रबोधितो दैत्यपतिरग्निरिद्ध इवाबभौ ॥ १६ ॥ सुरासुरेन्द्रयोर्दृष्ट्वा संग्रामं लोमहर्षणम् ॥ देवानां दानवानां च भूयो युद्धमभूत्तदा ॥ १७ ॥ ततो-
 विध्यन्महेन्द्रस्तं बलिमन्त्रैर्महाबलम् ॥ तान्यस्त्राणि महाबाहुश्चच्छेद शतधा रणे ॥ १८ ॥ ततः क्रुद्धः पुनस्तत्र निजघ्ने दानवं महत् ॥ आग्नेयस्य
 शत्रुं चिक्षेपेन्द्रो महाबलः ॥ तं दृष्ट्वा से समागच्छन्प्रलयानलसन्निभम् ॥ १९ ॥ पातयामास तबैन्द्रं वारुणास्त्रेण धीमता ॥ संक्रुद्धो मधवा वज्रम-
 गृह्णात्पर्वतोपमम् ॥ २० ॥ हन्तुकामो रणश्लाघी बलिं दैत्याधिपं रणे ॥ ततः शुश्राव देवेन्द्रः कौशिको हरिवाहनः ॥ २१ ॥ अशरीरां शुभां वाणीं
 तस्मिन्महति वैशसे ॥ निवर्तस्व महाबाहो सुराणां नन्दिवर्धन ॥ २२ ॥ पुरंदर सुरश्रेष्ठ न जेष्यासि रणे बलिम् ॥ तपसात्युत्तमो दैत्यो वरदानेन चा-
 धिकः ॥ २३ ॥ स्वयंभूः परितोषाच्च सत्यधर्माच्च वासव ॥ नैप शक्यस्त्वया जेतुं त्रिदशैर्वा सुरेश्वर ॥ २४ ॥ यो ह्यस्य जेता भगवांस्तं शृणुष्व समा-
 हितः ॥ ब्रह्मणः सहि सर्वस्वं देवानां चैव सा गतिः ॥ २५ ॥ परं रहस्यं धर्मस्य परस्य च परा गतिः ॥ परात्परतरः श्रीमान्परावरगतिः प्रभुः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ निष्पत्यलोष्विति ॥ १॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासाः सुरारिहा ॥ २७ ॥ जेताज्यो जयः श्रीमान्सोऽस्य जेता भविष्यति ॥
श्रुत्वा दिव्यां तु मधुरां वाणीं तामशरीरिणीम् ॥ २८ ॥ अपयातो रणाच्छक्रः सार्द्धं सर्वैः सुरोत्तमैः ॥ अपयाते तु देवेन्द्रे कौशिके हरिवाहने ॥ २९ ॥
सिंहनादो महानासीदानवानां महामुधे ॥ ततः किलकिलाशब्दः क्ष्वेडितारफोदितस्वनः ॥ ३० ॥ शङ्खानां निनदश्चात्र योधानां बाल्मिकतस्वनः ॥
वादित्राणां च निवोषस्तुमुलश्चाभवत्तदा ॥ ३१ ॥ जयशब्दश्चाश्वैव देवानां तु पराजये ॥ ससैन्यो दैत्यराजस्तु स्तूयमानः सुहृद्गणैः ॥ बलन्द्वा
विवर्भौ दैत्यो हिरण्यकशिपुर्गुण्या ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने देवासुरसंग्रामो नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥
॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ निष्प्रयत्नेषु देवेषु त्रैलोक्ये दैत्यपालिते ॥ जये बलेर्बलवतो मयशम्बरयोस्तथा ॥ १ ॥ सुधासु
दिक्षु सर्वासु प्रवृत्ते धर्मकर्मणि ॥ अपवृत्ते चन्द्रमसि अयनस्थे दिवाकरे ॥ २ ॥ प्रह्लादशम्बरमयैरनुहादेन चैव हि ॥ दिक्षु सर्वासु गुप्तासु गगने दै-
त्यपालिते ॥ ३ ॥ दैत्येषु मलशोभाश्च स्वर्गार्थं दर्शयन्सु च ॥ प्रकृतिस्थे तदा लोके वर्तमाने च सत्पथे ॥ ४ ॥ अभावे सर्वपापानां भावे चैव तथा
स्थिते ॥ भावे तपसि सिद्धानां सर्वत्राश्रमरक्षिषु ॥ ५ ॥ चतुष्पादे स्थिते धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥ प्रजापालनयुक्तेषु आजमानेषु राजसु ॥ ६ ॥
स्वधर्मसंप्रयुक्तेषु सर्वाश्रमनिवासिषु ॥ अभिक्षित्तसुरैः सर्वदैत्यराजो बलिस्तदा ॥ ७ ॥ हृष्टेष्वसुरसंगेषु नदत्सु मुदितेषु च ॥ अथाभ्युपगता लक्ष्मी-
र्बलिं पद्मासने स्थिता ॥ ८ ॥ पद्मोद्यतकरा देवी वरदा सुरमोहिनी ॥ ९ ॥ श्रीरुवाच ॥ बले बलवतां श्रेष्ठ महाराज महाद्युते ॥ १० ॥ प्रीतास्मि तव
भद्रं ते देवतानां पराजये ॥ यस्त्वया युधि विक्रम्य देवराजः पराजितः ॥ १० ॥ दृष्ट्वा ते परमं सत्त्वं ततोहं स्वयमागता ॥ नाश्चर्यं दानवश्रेष्ठ हि-
रण्यकशिपोः कुले ॥ ११ ॥ प्रसूतस्यासुरेन्द्रस्य तव कर्मदुर्महेशम् ॥ विशेषतस्त्वया राजन्दैत्येन्द्रः प्रपितामहः ॥ १२ ॥ येन भुक्तं हि निखिलं
त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ विशेषतस्तव विभो सर्वे धर्मपथे स्थिताः ॥ १३ ॥ तेन त्रैलोक्यमुख्येन भोक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ एकमुत्त्वा तु सा देवी
लक्ष्मीर्दैत्यपतिं बलिम् ॥ १४ ॥ प्रविष्टा वरदा सौम्या सर्वभूतमनोरमा ॥ शिष्टाश्च देव्यः प्रवरा ह्यः कीर्तिद्युतिरेव च ॥ १५ ॥ प्रभा धृतिः क्षमा
भूतिर्नीतिर्विद्या दया स्मृतिः ॥ स्मृतिर्लज्जा तथा मेधा लक्ष्मीरीहा गतिस्तथा ॥ १६ ॥

सुधासु अमृतमर्याषु अपवृत्ते उद्धरिते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अभावे पापानां भावानां भावे पुण्यानामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

इत्था श्रौतक्रिया पूजादिका ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ य इति । उत्तम इति चतुर्मास उक्तः । तस्य, आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुत्यावगतः पुत्रं मरीचौ आत्मभावः एवं परम्परया पौत्रेपि श्रुतिः प्रीतिरित्या कीर्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रियास्तथा ॥ सर्वथाप्सरसो दिव्या नृत्यगीतिविशारदाः ॥ १७ ॥ पतिं प्राप्ताः सुदैतेयं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ प्राप्तमैश्वर्यममितं बलिना ब्रह्मादिना ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

साधारण्येनात्मभावमावाह । आत्मभावविशेषेणेति । पुत्रापेक्षया पौत्रे आत्मभावो विशेषतोस्ति । अतएव प्रह्लादगुणाः वैष्णवत्वादयः पौत्रे बलौ कात्स्न्येनाभिव्यक्ता नतु पुत्रे विरोचने । अतएव दाक्षिणात्याः पौत्रं पितामहान्ना योजयन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ लोकायतिकमुख्यैः शास्त्रविद्भिः सह देवाः शुश्रुवुरिति संबन्धः ।
 न च लोकायतानां देहात्मवादिनां वेदब्रह्मिणां ब्रह्मलोके गतिः संभवतीति शङ्कनीयम् । अत्र लोकायतशब्दस्य तच्छास्त्राभिमानिद्वेतापरत्वात् । तत्र मूर्तिमतां वेदानां सामगानां
 नैष्पयायन उवाच ॥ ततोदित्या सह सुरा यान्तं कश्यपमन्वयुः ॥ प्रस्थितं ब्रह्मसदनं देवर्षिगणसेवितम् ॥ १७ ॥ ते मुहूर्तेन संप्राप्ता ब्रह्मलोकं
 । दवौकसः ॥ दिव्यैः कामगमैर्यनिर्महार्हैः सुमनोहरैः ॥ १८ ॥ दिदृक्षवस्ते ब्रह्माणं तपसो राजिमव्ययम् ॥ अभ्यगच्छन्त विस्तीर्णा ब्रह्मणः परमां
 सभां ॥ १९ ॥ षट्पदोद्गीतनिनदां सामगीतविमिश्रिताम् ॥ श्रेयस्करीममित्रघ्नौ दृष्ट्वा संजहमुमुदा ॥ २० ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपर-
 गैः ॥ ऋचो बहुचमुख्यैश्च शिक्षाविद्विस्तथा द्विजैः ॥ शब्दनिर्वचनार्थं च प्रेयमाणपदाक्षराः ॥ २१ ॥ शुश्रुवस्तेऽमरव्याघ्रा विततेषु च कर्मसु ॥
 यज्ञवेदाङ्गविदुषां पदक्रमविदां तथा ॥ २२ ॥ घोषेण परमर्षीणां सा बभूव निनादिता ॥ यज्ञसंस्तवविद्विश्च शिक्षाविद्विस्तथा द्विजैः ॥ २३ ॥
 शब्दनिर्वचनार्थज्ञैः सर्वविद्याविशारदैः ॥ मीमांसाहितवाक्यज्ञैः सर्ववादविशारदैः ॥ २४ ॥ दृष्टपुष्टस्वरैस्तत्र द्विजेन्द्रैर्वल्युवादिभिः ॥ नादितं ब्र-
 ह्मसदनं प्रवरं देवसन्नवत् ॥ २५ ॥ ते तत्र समनुप्राप्य शृण्वन्तो वै ध्वनिं सुराः ॥ पूतान्यात्मशरीराणि मेनिरे तु न संशयः ॥ २६ ॥ तूष्णींभूता
 एकाचिता ब्रह्मण्यगतमानसाः ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना निरीक्षन्तः परस्परम् ॥ २७ ॥ नमस्कुर्वन्ति च पुनर्गुहं लोकगुरुं प्रभुम् ॥ मनसैव सुरश्रेष्ठाः
 पुरस्कृत्य तु कश्यपम् ॥ २८ ॥ पुनः संपूज्य परमं वेदोच्चारणनिःस्वनम् ॥ गम्भीरोदागमधुरं सुस्वरं हंसगद्गदम् ॥ २९ ॥ ऐक्यनानात्वसंयोगस-
 मवायविशारदैः ॥ लोकायतिकमुख्यैश्च शुश्रुवुः स्वनमीरितम् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ॥ जपहोमपरान्मुख्यान्ददृशुः
 कश्यपात्मजाः ॥ ३१ ॥ तस्यां सभायामास्ते स्म ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सुरासुरगुरुः श्रीमान्विधिवदेवमायया ॥ ३२ ॥ उपासते च तत्रैनं प्र-
 जानां पतयः प्रभुम् ॥ दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिश्च द्विजोत्तमः ॥ ३३ ॥ भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमो नारदस्तथा ॥ मनुद्यौरन्तरिक्षं च वायुस्तेजो
 जलं मही ॥ ३४ ॥ शब्दरूपशौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ प्रकृतिश्च विकाराश्च यच्चान्यत्कारणं महत् ॥ ३५ ॥ साङ्गोपाङ्गाश्चतुर्वेदाः सर-
 हस्यपदक्रमाः ॥ क्रियाश्च क्रतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ॥ ३६ ॥ एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः ॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च द्वेषो दुर्पश्च
 नित्यदा ॥ ३७ ॥ शक्रो बृहस्पतिश्चैव संवत्तो बुध एव च ॥ शनैश्चरोथ राहुश्च ग्रहाः सर्वे ह्यशेषतः ॥ ३८ ॥
 शास्त्राणां च सर्वेषां सद्भावस्य कथनादित्यूहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीक्षायां षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ४८ ॥
 ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ हेमगर्भनिदर्शनं हिरण्यगर्भो निदर्शनं प्रतिमात्रो यस्य स तथा ते मम पितरमित्यर्थः । वयमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ विश्वस्माजेषमित्यर्थः
 मरुतो विश्वकर्मा च नक्षत्राणि च भारत ॥ दिवाकरश्च सोमश्च ब्रह्माणं समुपासते ॥ सार्वत्रि दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ॥ ३९ ॥ सर्वाणि शु-
 तिशास्त्राणि गाथाश्च नियमास्तथा ॥ भाष्याणि सर्वशास्त्राणि देहवन्ति विशांपते ॥ क्षणा लब्धा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिश्च भारत ॥ ४० ॥ अर्धमा-
 साश्च मासाश्च ऋतवः षट् तथैव च ॥ संवत्सराश्चतुर्गुणं भासा रात्रिश्चतुर्विधा ॥ ४१ ॥ कालचक्रं च यद्विव्यमानित्यं ध्रुवमव्ययम् ॥ एते चान्ये च
 बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः ॥ ४२ ॥ ते प्रविष्टाः सर्भां दिव्यां ब्रह्मणः सर्वकामदाम् ॥ कश्यपस्त्रिदशैः सार्द्धं पुत्रैर्धर्मविशारदैः ॥ ४३ ॥ सर्वतेजो-
 मयीं दिव्यां ब्रह्मर्षिगणसेविताम् ॥ ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानमचिन्त्यं विगतक्लमम् ॥ ४४ ॥ ब्रह्माणं वीक्ष्य ते सर्वे आसीनं परमासने ॥ जमुमुद्ग्रा-
 शुभौ पादौ ब्रह्मणस्ते दिवौकसः ॥ ४५ ॥ शिरोभिः स्पृश्य चरणौ तस्य ते परमेष्ठिनः ॥ विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः शान्ता विगतकल्मषाः ॥ ४६ ॥
 दृष्ट्वा तु तान्सुरान्सर्वान्कश्यपेन सहगतान् ॥ आह ब्रह्मा महातेजा देवानां प्रभुरीश्वरः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यप-
 र्वणि वामनप्रादुर्भावे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यदर्थमिह संप्राप्ता भवन्तः सर्व एवहि ॥ विजानाम्यहमव्यग्र एत-
 त्सर्वं महाबलाः ॥ १ ॥ भविष्यति च वः सार्थः काङ्क्षितो यः सुरोत्तमाः ॥ बलेदानवमुख्यस्य यो विजेता भविष्यति ॥ २ ॥ न खल्वसुरसंघानामे-
 को जेता स विश्वकृत् ॥ त्रैलोक्यस्यापि जेतासौ देवानामपि चोत्तमः ॥ ३ ॥ धाता चैव हि लोकानां विश्वयोनिः सनातनः ॥ पूर्वदेहं सदा प्राहुर्दे-
 मगर्भनिदर्शनम् ॥ ४ ॥ आत्मा देवेन विभुना कृतोजेयो महात्मना ॥ बलरसुरमुख्यस्य विश्वस्य जगतस्तथा ॥ ५ ॥ प्रभवः सहि सर्वेषामस्माक-
 मपि पूर्वजः ॥ अचिन्त्यः सहि विश्वात्मा योगयुक्तः परंतपः ॥ ६ ॥ तं देवापि महात्मानं न विदुः कोऽप्यसाविति ॥ वेदात्मानं च विश्वं च स देवः
 पुरुषोत्तमः ॥ ७ ॥ तस्यैव तु प्रसादेन प्रवक्ष्येहं परां गतिम् ॥ यत्र योगं समास्थाय तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ८ ॥ क्षीरोदस्योत्तरे कूले उदीच्यां दि-
 शि देवताः ॥ अमृतं नाम परमं स्थानमाहुर्मनीषिणः ॥ भवन्तस्तत्र वै गत्वा तपसा संशितव्रताः ॥ ९ ॥ अमृतं स्थानमासाद्य तपश्चरत दुश्चरम् ॥
 तत्र श्रोष्यथ विस्पष्टां श्लिग्धग्म्भीरनिःस्वनाम् ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उष्णगे उष्णो ग्रीष्मः गतो नीतो यत्र तस्मिन्नुष्णगे वर्षाकाले॥ ११॥ १२॥ १३॥ अमोघः खो यस्य । मुखेति पाठेपि खो यस्य । मुखेति पाठेपि खो यस्य ॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥
॥ २१॥ २२॥ २३॥ सुरेशाय सुरेशस्य ॥ २४॥ २५॥ २६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७॥ नमोस्तु ॥ वृषार्चिष धर्ममयूख

उष्णगे तोयपूर्णस्य तोयदस्य समस्वनाम् ॥ युक्ताक्षरपदसिग्धां रम्यामभयदां शिवाम् ॥ ११॥ वार्षाणीं परमसंस्कारां वरदां ब्रह्मवादिनीम् ॥ दिव्यां सर-
स्वतीं सत्यां सर्वकिल्बिषनाशिनीम् ॥ १२॥ सर्वदेवाधिदेवस्य भाषितां भावितात्मनः ॥ तस्य व्रतसमाप्तौ तु यावद्व्रतविसर्जनम् ॥ १३॥ अमो-
घस्य तु देवस्य विश्वदेवा महात्मनः ॥ स्वागतं वः सुरश्रेष्ठा मत्सकाशे व्यवस्थिताः ॥ १४॥ कस्य किं वा वरं देवा ददामि वरदः स्थितः ॥
तं कश्यपोदितिश्चैव वरं गृह्णीत वै ततः ॥ १५॥ प्रणम्य शिरसा पादौ तस्मै योगात्मने तदा ॥ भवानेव च नः पुत्रो भवत्विति न संशयः ॥ १६॥
उक्तश्च परया भक्त्या तथास्त्विति स वक्ष्यति ॥ देवा बुवन्तु तं सर्वे आता नस्त्वं भवेति ह ॥ १७॥ तथास्त्विति च स श्रीमान्वक्ष्यते सर्वलोक-
कृत् ॥ १८॥ तस्मादेवं गृहीत्वा तु वरं त्रिदशसत्तमाः ॥ कृतकृत्याः पुनः सर्वे गच्छध्वं स्वं स्वमालयम् ॥ १९॥ तथास्त्विति सुराः सर्वे कश्य-
पोदितिरेव च ॥ वन्दित्वा ब्रह्मचरणौ गताः सौम्यां दिशं प्रति ॥ २०॥ ते चिरेणैव संप्राप्ताः क्षीरोदस्योत्तरं तटम् ॥ यथादिष्टं भगवता ब्रह्मणा
ब्रह्मवादिना ॥ २१॥ तेतीत्य सागरान्सर्वान्पर्वतांश्च बहून्क्षणात् ॥ नद्यश्च विविधा दिव्याः पृथिव्यां सुरसत्तमाः ॥ २२॥ पश्यन्ति च सुघोरां वै
सर्वसत्त्वविवर्जिताम् ॥ अभास्कराममर्यादां तमसा संवृतां दिशम् ॥ अमृतं स्थानमासाद्य कश्यपेन सुरैः सह (?) ॥ २३॥ दीक्षिताः कामदं दिव्यं
व्रतं वर्षसहस्रकम् ॥ प्रसादार्थं सुरेशाय तस्मै योगाय धीमते ॥ नारायणाय देवाय सहस्राक्षाय धीमते ॥ २४॥ ब्रह्मचरणेण मौनेन स्थानवारास-
नेन च ॥ दमेन च सुराः सर्वे तपो दुश्चरमास्थिताः ॥ २५॥ कश्यपस्तत्र भगवान्प्रसादार्थं महात्मनः ॥ उदीरयति वेदोक्तं यमाहुः परमं स्तवम्
॥ २६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७॥ ॥ ६८॥ कश्यप उवाच ॥ नमो-
स्तु १ देवदेवेश एकशृङ्ग वराह वृषार्चिष ४ वृषसिन्धो ५ वृषाकपे सुरवृषभ सुरनिर्मित अनिर्मित भद्रकपिल विष्वक्सेन ध्रुव धर्म धर्मराज वैकुण्ठ
त्रेतावर्त १७ अनादिमध्यनिधन धनंजय शुचिशिवः अग्निज २१ वृष्णिज अज अजय मृतेशय सनातन विधातस्त्रिकाम त्रिधाम विककुत् ३०

॥ ४॥ वृषसिन्धो धर्मसागर ॥ ५॥ त्रेतावर्तकर्मणा श्रौतेनावर्ततेनाभिमुखो भवतीति त्रेतावर्त ॥ १७॥ अग्निज कार्तिकेय ॥ २१॥ त्रिककुत् धर्मज्ञानवैराग्यरक्त्वं ॥ ३०॥

दुन्दुभे विजयावहवने॥ ३२॥ हंसाक्षर अजपापमन्त्र॥ ४३॥ चन्द्रश्च समष्टिर्नार्थिरूढ विराडात्मनित्यर्थः॥ ७४॥ आदौ गतिः धर्मरूपः॥ १०५॥ एवं सहस्रधारः॥ १०६॥ धात्रा परमेण यज्ञेन हेतुना धाम्नावेहेतीर्दिग्भ्यः समाहृता युक् त्वमेव॥ १३२॥ सुक् माण्डः क्षुगादियज्ञोपस्करः॥ १३३॥ उर्ध्वकर्मन् उर्ध्वगतिप्रदानि कर्माणि यस्य ककुब्जिन् दुन्दुभे ३२ महानाभ लोकनाभ पद्मनाभ पद्मनाभ विरिञ्चे वरिष्ठ बहुरूप विरूप विश्वरूपाक्षयाक्षय सत्याक्षर हंसाक्षर ४३ इव्यमुक् सण्डपरशो शुक् मुञ्जकेशो हंस महाहंस महदक्षर हर्षकेश सूक्ष्म परसूक्ष्म तुरापाद् विश्वमूर्ते सुराग्रज नील निस्तमो विरजस्तमोरजः सत्यधाम सर्वलोक-प्रतिष्ठ शिपिविष्ट सुतपस्तपोग्र अग्र अग्रज धर्मेनाभ गभस्तिनाभ धर्मेन सत्यधाम सत्याक्षर गभस्तिनेमे विपापम् चन्द्रश्च ७४ त्वमेव समुद्रवासाः अजैकपात् सहस्रशीर्ष सहस्रसंमित महाशीर्ष सहस्रदृक् सहस्रपात् अधोमुख महामुख महापुरुष पुरुषोत्तम सहस्रबाहो सहस्रमूर्ते सहस्रस्य सहस्राक्ष सहस्रभुज सहस्रभुव सहस्रशस्त्रामाहुर्वेदाः विश्वेदेव विश्वसंभव सर्वपापमेव देवानां सौभग आदौ गतिः १०५ विस्वं त्वमाप्यायनः विस्वं त्वमाहुः पुष्पहास परम्बरदस्त्वमेव त्वमेव वौपट ओंकारवपट्कारं त्वामेकमाहुर्ग्र्यं मलभागप्राशिनम् शतधार १०६ सहस्रधार १०६ भूर्दे भुवर्दे स्वर्दे भूर्भुवःस्वर्दे त्वमेव भूतं भुवनं त्वं स्वधा त्वमेव ब्रह्मेशय ब्रह्ममय ब्रह्मादिस्त्वमेव द्यौरसि पृथिव्यासि पूपासि मातरिऽयासि धर्मोसि मव-वासि होता पोता नेता हन्ता मन्ता होम्यहोता परात्परस्त्वम् होम्यहोता त्वमेव आपोसि विश्ववाक् धात्रा परमेण धाम्ना त्वमेव दिग्भ्यः शुक् १३२ ह्युग्माण्ड १३३ त्वं गण इष्टोसि इन्द्रोसि इन्द्रोसि त्वष्टा त्वमसि समिद्धस्त्वमेव गतिर्गतिमात्मसि मोक्षोसि योगोसि गुह्योसि सिद्धोसि धन्योसि धातासि परमोसि यज्ञोसि सोमोसि यूपोसि दक्षिणासि दीक्षासि विश्वमसि स्थविष्ठ स्थविर विश्व तुराषाद् हिरण्यगर्भ हिरण्यनाभ हिरण्यनारायण नारायणान्तर नृणामयन आदित्यवर्ण आदित्यतेजः महापुरुष सुरोत्तम आदिदेव पद्मनाभ पद्मेऽय पद्माक्ष पद्मगर्भ हिरण्याग्रकेश शुक्लविश्वदेव विश्वतोमुख विश्वक्ष विश्वसंभव विश्वभुक्त्वमेव भूरविक्रम चक्रक्रम त्रिभुवन सुविक्रम स्वर्विक्रम बहु सुविभुः प्रभाकर शंभुः स्वयंभूश्च भूतादिः भूतात्मन् महाभूत विश्वभुक्त्वमेव विश्वगोतासि विश्वंभर पवित्रमसि हविर्विशारद हविकर्मा अमृतेत्यन सुरासुरगुरो महादिदेव नृदेव उर्ध्वकर्मन् २०२ प्रूतात्मन् अमृतेऽग दिवस्पृक् विश्वस्य पते घृताच्यसि २०७ अनन्तकर्मन् २०८ द्रुह्यणवंश स्ववंश विश्वपास्त्वं त्वमेव विश्वं विभर्षि वराथिनो नन्वायस्वति २१३ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥

॥ २०२ ॥ घृताची जुह्वयन्तृ ध्रुवा च ॥ २०७ ॥ द्रुह्यनवृक्षवत् घनदेह ॥ २०८ ॥ २१३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकयामष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ नारायणस्तु भगवाञ्छुत्वैतत्परमं स्तवम् ॥ ब्रह्मज्ञेन द्विजेन्द्रेण कश्यपेन समीरितम् ॥ १ ॥ स्निग्धगम्भीरानिघोषजामृत-
स्वननिःस्वनम् ॥ मनसा प्रीतियुक्तेन विबुधानां महात्मनाम् ॥ २ ॥ उवाच वचनं सम्यग्दृष्टपुष्टपदाक्षरम् ॥ आकाशाच्छुश्रुवे शब्दो दर्शनं नोपल-
भ्यते ॥ श्रीमान् प्रीतमना देवः प्रोवाच प्रसुरीश्वरः ॥ ३ ॥ विष्णुरुवाच ॥ प्रीतोस्मि वः सुरश्रेष्ठाः सर्वे मत्तो विनिश्चयम् ॥ वरं वृणुत भद्रं वो
वरदोस्मि सुरोत्तमाः ॥ ४ ॥ कश्यप उवाच ॥ यदैव भगवान् प्रीतः सर्वेषामसुरोत्तमः ॥ तदैव कृतकृत्याः स्म त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
यदि प्रसन्नो भगवान् दातव्यो वा वरो यदि ॥ वासवस्यानुजो भ्राता ज्ञातिनां नन्दिवर्द्धनः ॥ ६ ॥ अदित्यां वामनः श्रीमान् भगवानस्तु वै सुरः ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ अदितिर्देवमाता च एतमेवार्थमुत्तमम् ॥ पुत्रार्थे वरदं ग्राह्यं भगवन्तं वरार्थिनी ॥ ७ ॥ अदितिरुवाच ॥ याचे त्वां पुत्रकामा
वै भवान्पुत्रो भवत्विति ॥ निःश्रेयसाय सर्वेषां देवानां हि महात्मनाम् ॥ ८ ॥ देवा ऊचुः ॥ भ्राता भर्ता च दाता च शरणं च भवस्व नः ॥
अदित्याः पुत्रतां याते त्वयि देवाः सवासवाः ॥ देवशब्दं वहिष्यन्ति कश्यपस्यात्मजो भव ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तानब्रवी-
द्विष्णुर्देवान् कश्यपमेव च ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथेष्टं काममाप्नुत ॥ सर्वेषामेव युष्माकं ये भविष्यन्ति शत्रवः ॥ १० ॥ मुहूर्तमपि ते सर्वे
न स्थास्यन्ति ममाग्रतः ॥ हत्वासुरगणान्तसर्वान्ये चान्ये देवशत्रवः ॥ ११ ॥ करिष्ये देवताः सर्वा यज्ञभागाग्रभोजिनः ॥ हव्यादांश्च
सुरान्तसर्वान् कव्यादांश्च पितॄनपि ॥ १२ ॥ करिष्ये विबुधश्रेष्ठाः पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥ यथागतेन मार्गेण निर्वर्तध्वं सुरोत्तमाः ॥ १३ ॥
देवमातुस्तथादित्याः कश्यपस्यामितात्मनः ॥ यथामनीषितं कर्ता गच्छध्वं स्वं स्वमालयम् ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु वचने
विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ देवाः प्रहृष्टमनसः पूजयन्ति स्म सर्वज्ञः ॥ १५ ॥ विश्वेदेवा महात्मानः कश्यपोदितिरिव च ॥ साध्या मरुद्गणाश्चैव
शक्रश्चैव महाबलः ॥ नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ॥ १६ ॥ प्रयाताः प्राग्दिशं दिव्यं विपुलं कश्यपाश्रमम् ॥ गत्वा त आश्रमं तत्र ब्रह्म-
र्षिगणसेवितम् ॥ चेरुः स्वाध्यायिनियता अदित्या गर्भमीप्सवः ॥ १७ ॥ अदितिर्देवमाता च गर्भं दधेतिर्देवसम् ॥ भूतात्मानं महात्मानं
दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ १८ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ सुराणां शरणं देवमसुराणां विनाशनम् ॥ १९ ॥ गर्भस्थेन तु देवेन
परित्राताः सुरास्तदा ॥ आदुदानेन तेजसि त्रैलोक्यस्य महात्मना ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दशकायामेकानसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ छ ॥ प्रजानां पतयः सप्त मरीच्यादयः ॥ १ ॥ भास्करत्वकर्त्ता तस्मिन् जाते तु देवेशे त्रैलोक्यस्य सुखावहे ॥ भयदे दैत्यसंचानां सुराणां नन्दिवर्द्धने ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ॥ तस्य देवस्य जातस्य नमस्कारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥ भारद्वाजः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ॥ यश्चादितो भास्करे संप्रणष्टे सोप्यत्राभिर्गवानाजगाम ॥ २ ॥ मरीचिराङ्गिरश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ दक्षप्रजापतिश्चैव नमस्कारं प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ॥ कर्पिवान- कर्पिर्वाश्च दत्तो निश्चयवन्स्तथा ॥ ४ ॥ वसिष्ठपुत्राः सप्तासत्त्वासिष्टा इति विश्रुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता पूर्वजाताः सुतेजसः ॥ ५ ॥ गार्ग्यः पृ- थुस्तथैवान्यो जन्त्यो वामन एव च ॥ देवबाहुदुद्रश्च पर्जन्यश्चैव सोयजः ॥ ६ ॥ हिरण्यरोमा वेदशिराः सप्तनेत्रस्तथैव च ॥ विश्वेतिविश्वश्च्यवनः सुधामा विरजास्तथा ॥ ७ ॥ अतिनामा सहिष्णुश्च नमस्कारप्रकुर्वत ॥ उद्योतमाना वपुषा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ८ ॥ उपनृत्यन्ति देवेशं विष्णु- मप्सरसां वराः ॥ ततो गन्धर्वदूरेषु प्रणदत्सु विहायसि ॥ ९ ॥ बहभिः सह गन्धर्वैः प्राणायत च तुम्बुरुः ॥ महाश्रुतिश्चित्रशिरा ऊर्णापुर- नवस्तथा ॥ १० ॥ गोमायुः सूर्यवर्चाश्च सोमवर्चाश्च सप्तमः ॥ युगपस्तृणपः कार्णिकेर्नन्दिश्च त्रिशिरास्तथा ॥ ११ ॥ त्रयोदशः शालिशिराः पर्ज- न्यश्च चतुर्दशः ॥ कलिः पञ्चदशश्च तत्रैव तु महीपते ॥ १२ ॥ दश पञ्च त्विमे प्रोक्ता नारदश्चैव षोडशः ॥ हहा हूहूश्च गन्धर्वो हंसश्चैव महा- द्युतिः ॥ १३ ॥ सर्वे ते देवगन्धर्वा उपगयन्ति केशवम् ॥ तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वलंकारभूषिताः ॥ १४ ॥ वपुष्मन्तः सुजवनाः सर्वाङ्गशुभद- र्शनाः ॥ ननृतुश्च महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ १५ ॥ सुमध्याश्चारुमध्याश्च प्रियमुल्या वराननाः ॥ अनूकाथ तथा जामी मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ॥ १६ ॥ मरीचिशुचिकाश्चैव विद्युत्पूर्णा तिलोत्तमा ॥ अद्रिका लक्षणा चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥ १७ ॥ अस्ति च सुबाहुश्च सुप्रिया सुभगा तथा ॥ उर्वशी चित्रलेखा च सुग्रीवा च सुलोचना ॥ १८ ॥ पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ नन्दा शारद्वती चैव तथान्यास्तत्र संवशः ॥ १९ ॥ मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ एताश्चाप्सरसोन्याश्च प्रनृत्यन्ति सहस्रशः ॥ २० ॥ धातार्यमा च मित्रश्च वरुणेशो भगस्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वान् पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ २१ ॥ कथितो विष्णुरित्येवं काश्यपेयो गणस्तथा ॥ इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ॥ २२ ॥ त्रिप्याजगामेत्याह । यश्चेति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रामजतेन रोमवर्तेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

चक्रस्तस्य सुरेशस्य नमस्कारं महात्मनः ॥ मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महाबलः ॥ २३ ॥ अजैकपादहिबुल्यः पिनाकी चापराजितः ॥ दहनो-
थेश्वरश्चैव कपाली च विशांपते ॥ २४ ॥ स्थणुर्भगश्च भगवान्दुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ॥ २५ ॥ विश्वेदेवाश्च
साध्याश्च तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ शेषानुजा महाभागा वामुकिप्रमुखास्तथा ॥ २६ ॥ कच्छपश्चापहर्ता च तक्षकश्च महाबलः ॥ अघृष्टास्ते-
जसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ॥ २७ ॥ एते नागा महात्मानस्तस्मै प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ॥ २८ ॥ अरु-
णश्चासुरिणश्चैव वैनतेया ह्युपस्थिताः ॥ पितामहश्च भगवान्स्वयमागम्य लोककृत् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान्सार्द्धं देवर्षिभिः प्रभुः ॥
यस्मात्प्रसूयते लोकः प्रभविष्णुः सनातनः ॥ तस्माल्लोकेश्वरः श्रीमान्विष्णुरेव भवत्वयम् ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान्सार्द्धं देवर्षिभिः प्रभुः ॥
नमस्कृत्वा सुरेशाय जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ३१ ॥ सतु जातः सुरेशानः कश्यपस्यात्मजः प्रभुः ॥ नवदुर्दिनमेवाभो रक्ताक्षो वामनाकृतिः ॥ ३२ ॥
श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजतेन राजता ॥ उत्फुल्ललोचनाः सर्वाः पश्यन्त्यप्सरसस्तदा ॥ ३३ ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भा-
सदृशी सा स्याद्द्रासा तस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ सुरर्षिप्रतिमः श्रीमान्भूभुवो भूतभावनः ॥ शुचिरोमा महास्कन्धः सर्वतेजोमयः प्रभुः ॥ ३५ ॥ या
गतिः पुण्यकीर्तीनामगतिः पापकर्मणाम् ॥ योगसिद्धा महात्मानो यं विदुर्योगमुत्तमम् ॥ ३६ ॥ यस्याष्टगुणमैश्वर्यं यमाहुर्देवसत्तमम् ॥ यं प्राप्य
शाश्वतं विप्रा नियता मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ३७ ॥ जन्मनो मरणञ्चैव मुच्यन्ते भवभीरवः ॥ यदेतत्तप इत्याहुः सर्वाश्रमनिवासिनः ॥ ३८ ॥ सेवन्ते यं
यताहारा दुश्चरं व्रतमास्थिताः ॥ योनन्त इति नागेषु सेव्यते सर्वभोगिभिः ॥ ३९ ॥ सहस्रमूर्धो रक्ताक्षः शेषादिभिरनुत्तमैः ॥ यो यज्ञ इति विप्रे-
न्द्रैरिज्यते स्वर्गलिप्सुभिः ॥ ४० ॥ नानास्थानगतः श्रीमानेकः कविरनुत्तमः ॥ यं वेदा गान्ति वेतारं यज्ञभागप्रदायिनम् ॥ ४१ ॥ वृषाचिश्चन्द्र-
सूर्याक्षं देवमाकाशविग्रहम् ॥ स ग्राह त्रिदशान्सर्वान्वाचा वै परया विभुः ॥ ४२ ॥ जानन्नपि महातेजा गतो योगेन बालताम् ॥ किं करोमि सुर-
श्रेष्ठाः कं वरं च ददामि वः ॥ ४३ ॥ यत्काङ्क्षितं वै सर्वेषां तद्वै ब्रूत मुदा युताः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वामनस्य महात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वे ते
लुप्तमनसो देवाः कश्यपनन्दनम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो विष्णुं सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ४५ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ यज्ञवाटं यज्ञस्थानम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 ब्रह्मणो वरदानेन हतं नो निखिलं जगत् ॥ तपसा महता चैव विक्रमेण दमेन च ॥ ४६ ॥ बलिना दैत्यमुख्येन सज्जेन महात्मना ॥ अवध्यः
 किल सोऽस्माकं सर्वेषां देवसत्तम ॥ ४७ ॥ भवान्यभवते तस्य नान्यः कश्चन सुव्रत ॥ यत्प्रपद्यामहे सर्वे भवन्तं शरणार्थिनः ॥ शरण्यं वरदं देवं
 सर्वदेवभयापहम् ॥ ४८ ॥ ऋषीणां च हितार्थाय लोकानां च सुरेश्वर ॥ प्रियार्थं च तथादित्याः कश्यपस्य तथैव च ॥ ४९ ॥ कव्यं पितृणामुचितं
 सुराणां हव्यमुत्तमम् ॥ प्रवर्तते महाबाहो यथापूर्वं सुरोत्तम ॥ ५० ॥ आनुष्यार्थं सुरेशस्य वामस्य महात्मनः ॥ प्रत्यानय महेन्द्रस्य त्रैलोक्यमि-
 दमव्ययम् ॥ ५१ ॥ क्रतुना वाजिमयेन यजते सहि दानवः ॥ यत्प्रत्यानयनं युक्तं लोकानां तद्विचिन्तय ॥ ५२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा
 देवैर्विष्णुवामनरूपधृक् ॥ प्रहर्षयुष्टुवाचाथ सर्वान्देवानिदं वचः ॥ ५३ ॥ विष्णुरुवाच ॥ तस्य यज्ञसंक्राज्ञं मां महापितृद्वारगः ॥ बृहस्पतिर्म-
 हातेजा नयत्वङ्गिरसः सुतः ॥ ५४ ॥ तस्याहं समनुप्राप्तो यज्ञवाटं सुरोत्तमः ॥ विचरिष्ये यथायुक्तं त्रैलोक्यहरणाय वै ॥ ५५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 ततो बृहस्पतिर्धीमाननयद्रामं प्रभुम् ॥ यज्ञवाटं महातेजा दानवेन्द्रस्य धीमतः ॥ ५६ ॥ मौञ्जी यज्ञोपवीती च च्छत्रो दण्डी ध्वजी तथा ॥ वामनो
 धूम्ररक्तक्षो भगवान्बालरूपधृक् ॥ ५७ ॥ तं गत्वा यज्ञवाटं च ब्रह्मापिगणसंकुलम् ॥ आत्मना चैव भगवान्वर्णयामास तं क्रतुम् ॥ ५८ ॥ लोके-
 श्वरेश्वरः श्रीमान्सुरैर्ब्रह्मपुरोगमैः ॥ अध्यास्यमानो भगवानवद्वोप्यथ वृद्धवत् ॥ ५९ ॥ दानवाधिपतेस्तस्य बलवरोचनस्य च ॥ यज्ञवाटमचिन्त्या-
 त्मा जगाम सुरसत्तमः ॥ ६० ॥ पालितोपि हि दैतयैः सांश्रामिकपरिच्छदैः ॥ द्वारे दानवसंबाधे सहसैव विवेश ह ॥ ६१ ॥ ऋषिभिश्चैव मन्त्राद्यैः
 सर्वतः परिवारितम् ॥ दैत्यदानवराजेन्द्रमुपतस्थे बलिं बली ॥ ६२ ॥ वर्णयित्वा यथान्यायं यज्ञं यज्ञसनातनः ॥ विस्तरेण नरेश्रेष्ठ प्रयोगैर्विविधै-
 स्तथा ॥ ६३ ॥ शुक्रादीनिविजश्चापि यज्ञकर्मविक्षणान् ॥ सर्वानेव निजग्राह चकार च निरुतरान् ॥ ६४ ॥ आरादय बलेस्तस्य ऋग्विजा-
 मभितस्तथा ॥ यज्ञमात्मानमेवासौ हेतुभिः कारणं विभुः ॥ ६५ ॥ वैदिकैरक्राज्ञैश्च पुनरप्यथ भारत ॥ प्रत्यक्षमुपि संप्रदानं वर्णयामास चि-
 त्तगुः ॥ ६६ ॥ ततो निरुतरान्दृष्ट्वा सोपाध्यायानृषींश्च तान् ॥ अवृद्धेनापि वृद्धांस्तान्वाग्मनेन महौजसा ॥ ६७ ॥ अद्भुतं चापि मेने स विरो-
 चनसुतो बली ॥ सूत्रो कृताञ्जलिश्चेदमब्रवीद्विस्मितो वचः ॥ ६८ ॥
 ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
कुतस्त्वं कोसि कस्यासि किं तेहास्ति प्रयोजनम् ॥ नैवविधः परिज्ञातोदृष्टपूर्वो मया द्विजः ॥ ६९ ॥ बालो मतिमतां श्रेष्ठो ज्ञानविज्ञानको-
विदः ॥ शिष्टवायूपसंपन्नो मनोज्ञः प्रियदर्शनः ॥ ७० ॥ नेदृशाः सन्ति देवानामृषीणामपि सुनवः ॥ न नागानां न यक्षाणां नासुराणां न रक्षसां
॥ ७१ ॥ न पितॄणां न सिद्धानां गन्धर्वाणां तथैव च ॥ योसि सोसि नमस्तेस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ७२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उक्त एवं
ह्यचिन्त्यात्मा बलिना वामनस्तदा ॥ प्रोवाचोपायतत्त्वज्ञः स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ विष्णुरुवाच ॥ अहो यज्ञोऽसुरेशस्य बहुभक्षः सुसंस्कृतः ॥ पितामहस्यैव पुरा यजतः परमेष्ठिनः ॥ १ ॥ सुरेशस्य च
शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ विशेषितस्त्वया यज्ञो दानवेन्द्र महाबल ॥ २ ॥ यजता वाजिमेधेन क्रतूनां प्रवरेण तु ॥ सर्वपापविनाशाय त्वया
स्वर्गप्रदर्शना ॥ ३ ॥ सर्वकाममयो ह्येष संमतो ब्रह्मवादिनाम् ॥ क्रतूनां प्रवरः श्रीमानश्वमेध इति श्रुतिः ॥ ४ ॥ सुवर्णशृङ्गो हि महानुभावो
लोहक्षुरो वायुजवो महारयः ॥ स्वर्गक्षणः काञ्चनगर्भगौरः स विश्वयोनिः परमो हि मेध्यः ॥ ५ ॥ आस्थाय वै वाजिनमश्वमेधमिद्धा नरा दुष्कृत-
मुत्तरन्ति ॥ आहुश्च यं वेदविदो द्विजेन्द्रा वैश्वानरं वाजिनमश्वमेधम् ॥ ६ ॥ यथाश्रमाणां प्रवरो गृहाश्रमो यथा नराणां प्रवरा द्विजातयः ॥ यथा-
ऽसुराणां प्रवरो भवानिह तथा क्रतूनां प्रवरोश्वमेधः ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वामनेन समीरितम् ॥ मुदा परमया युक्तः
प्राह दैत्यपतिर्बलिः ॥ ८ ॥ बलिरुवाच ॥ कस्यासि ब्राह्मणश्रेष्ठ किमिच्छसि ददामि ते ॥ वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममाप्नुहि ॥ ९ ॥ वामन उ-
वाच ॥ न राज्यं न च यानानि न रत्नानि न च स्त्रियः ॥ कामये यदि तुष्टोसि धर्मे च यदि ते मतिः ॥ १० ॥ गुर्वर्थं मे प्रयच्छस्व पदानि त्रीणि दानव ॥
त्वमग्निशरणार्थाय एष मे प्रवरो वरः ॥ वामनस्य वचः श्रुत्वा प्राह दैत्यपतिर्बलिः ॥ ११ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ ॥ त्रिभिः किं तव विप्रन्द्र पदैः
प्रवदतां वर ॥ शतं शतसहस्राणां पदानां मार्गतां भवान् ॥ १२ ॥ शुक उवाच ॥ मा ददस्व महाबाहो न त्वं वेत्सि महासुर ॥ एष मायाप्रति-
च्छन्नो भगवान्प्रवरो हरिः ॥ १३ ॥ वामनं रूपमास्थाय शक्रप्रियहितात्प्रेमया ॥ त्वां वञ्चयितुमायातो बहुरूपधरो विभुः ॥ १४ ॥ एवमुक्तः स
शुक्रेण चिरं संचिन्त्य वै बलिः ॥ प्रहर्षेण समायुक्तः किमतः पात्रमिष्यते ॥ १५ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ वञ्चितस्त्वमिति शुक्रः । न वञ्चित इति बलिरित्यादि यथायोगमूलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 प्रथम्य हस्ते संप्राप्तो भुङ्गारं कनकोद्भवम् ॥ बलिरुवाच ॥ विप्रेन्द्र प्राङ्मुखस्तिष्ठ स्थितोस्मि कमलेक्षण ॥ १६ ॥ प्रतीच्छ देहि किं भूमि कां(किं)-
 मात्रा भोः पदत्रयम् ॥ दत्तं च पातय जलं नैव मिथ्या भवेद्भूरुः ॥ १७ ॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ भो न देयं कुतो दैत्य विज्ञातोयं मया ध्रुवम् ॥
 कोयं विष्णुरहो श्रितिवञ्चितस्त्वं न वञ्चितः ॥ १८ ॥ बलिरुवाच ॥ कथं स नाथायं विष्णुर्देहे स्वयमुपस्थितः ॥ दास्यामि देवदेवाय यदादिच्छ-
 त्ययं विभुः ॥ १९ ॥ को वाक्यः पात्रभूतोस्माद्विष्णोः परतरो भवेत् ॥ एवमुत्तवा बलिः शीघ्रं पातयामास वै जलम् ॥ २० ॥ वामन उवाच ॥
 पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र पर्याप्तानि ममानघ ॥ यन्मया पूर्वमुक्तं हि तत्तथा न तदन्यथा ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा वामनस्य
 महोजसः ॥ कृष्णजिनोत्तरीयं स कृत्वा वैरोचिनिस्तदा ॥ २२ ॥ एवमस्त्विति दैत्येशो वाक्यमुक्त्वारिसूदनः ॥ ततो वारिसमापूर्णं भुङ्गारं स परा-
 मृशत् ॥ २३ ॥ वामनो ह्यसुरेन्द्रस्य चिकीर्षुः कद्वनं महत् ॥ क्षिप्रं प्रसारयामास दैत्यक्षयकरं करम् ॥ २४ ॥ प्राङ्मुखश्चापि दैत्येशस्तस्मै सुम-
 नसा जलम् ॥ दातुकामः करे यावत्तावत्तं प्रत्यपेधयत् ॥ २५ ॥ तस्य तद्रूपमालोक्य ह्यचिन्त्यं च महात्मनः ॥ अभूतपूर्वं च हरेर्जिहोषाः श्रि-
 यमासुरीम् ॥ २६ ॥ इङ्गितज्ञातः स्थित्वा प्रहृदस्त्वब्रवीद्वचः ॥ प्रहाद उवाच ॥ मा ददस्व जलं हस्ते बटोर्वागमनरूपिणः ॥ २७ ॥ स त्वसौ ये-
 न ते पूर्वं निहतः प्रपितामहः ॥ विष्णुरेष महाप्राज्ञस्त्वं वञ्चयितुमागतः ॥ २८ ॥ बलिरुवाच ॥ हन्त तस्मै प्रदास्यामि देवायमं प्रतिग्रहम् ॥
 अनुग्रहकरं देवमीदृशं जगतः प्रभुम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मणोपि गरीयांसं पात्रं लप्स्यामहे वयम् ॥ अवश्यं चासुरश्रेष्ठ दातव्यं दीक्षितेन वै ॥ ३० ॥ इ-
 त्युक्त्वासुरसंघानां मध्ये वैरोचिनिस्तदा ॥ देवाय प्रददौ तस्मै पदानि त्रीणि विष्णवे ॥ ३१ ॥ प्रहाद उवाच ॥ दानदेश्वर मा दास्त्वं विप्रायस्मै
 प्रतिग्रहम् ॥ नेमं विप्राशिशुं मन्ये नेदृशो भवति द्विजः ॥ ३२ ॥ रूपेणेन दैत्येन्द्र सत्यमेवं ब्रवीमि ते ॥ नारसिंहमहं मन्ये तमेव पुनरागतम् ॥
 ॥ ३३ ॥ एवमुक्तस्तदा तेन प्रहादेनामितौजसा ॥ प्रहादमब्रवीद्वैदिक्यमिदं निर्भर्त्सयन्निव ॥ ३४ ॥ बलिरुवाच ॥ देहीति याचते योहि प्रत्याख्याति च
 योसुर ॥ उभयोरप्यलक्ष्म्या वै भागस्तं विंशते नरम् ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञाय तु यो विप्रे न ददाति प्रतिग्रहम् ॥ स याति नरकं पापी मित्रगोत्रसम-
 न्वितः ॥ ३६ ॥ अलक्ष्मीभयभीतोहं ददाम्यस्मै वसुधराम् ॥ प्रतिग्रहीता चाप्यन्यः काश्चिदस्माद्विजोथ वै ॥ ३७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नाधिको विद्यते यस्मात्तद्दामि वसुंधराम् ॥ तदयस्य च मे तृष्टिः परा भवति दानव ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा वामनरूपेण याचन्तं दिजपुङ्गवम् ॥ एष त-
 स्मात्प्रदास्यामि न स्थास्यामि निवारितः ॥ ३९ ॥ भूयश्च प्राब्रवीदेवं वामनं विप्ररूपिणम् ॥ स्वल्पैः स्वल्पमते किं ते पैदस्त्रिभिरनुत्तमम् ॥ ४० ॥
 कृत्स्नां ददामि ते विप्र पृथिवीं सागरैर्वृताम् ॥ वामन उवाच ॥ न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां संतुष्टास्मि पैदस्त्रिभिः ॥ एष एव रुचिष्यो मे वरो दान-
 वसत्तम ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथास्त्विति बलिः प्रोच्य स्पर्शयामास दानवः ॥ पदानि त्रीणि देवाय विष्णवेमिततेजसे ॥ ४२ ॥ तोये तु
 पतिते हस्ते वामनोभूद्वामनः ॥ सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै विभुः ॥ ४३ ॥ भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ पादाङ्गुल्यः
 पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः ॥ ४४ ॥ विश्वेदेवाश्च जानुस्था जङ्घे साध्याः सुरोत्तमाः ॥ यक्षा नखेषु संभूता लेखाश्चाप्सरसस्तथा ॥ ४५ ॥ तडिङ्ग-
 ष्टिः सुविपुला केशाः सूर्याशवस्तथा ॥ तारका रोमकूपाणि रोमाणि च महर्षयः ॥ ४६ ॥ बाहवो विदिशश्चास्य दिशः श्रोत्रे तथैव च ॥ अधिनौ
 श्रवणौ चास्य नासा वायुर्महाबलः ॥ ४७ ॥ प्रसादश्चन्द्रमाश्चैव मनो धर्मस्तथैव च ॥ सत्यमस्याभवद्वाणी जिह्वा देवी सरस्वती ॥ ४८ ॥ ग्रीवा-
 दिर्तिर्महादेवी तालुः सूर्यश्च दीप्तिमान् ॥ द्वारं स्वर्गस्य नाभिर्वै मित्रस्त्वष्टा च वै भुवौ ॥ ४९ ॥ मुखं वैश्वानरश्चास्य वृषणौ तु प्रजापतिः ॥ तदयं
 भगवान्ब्रह्मा पुंस्त्वं वै विश्वतोमुनिः ॥ ५० ॥ पृष्ठेस्य वसवो देवा मरुतः पादसंधिषु ॥ सर्वच्छन्दांसि दशना ज्योतीषि विमलाः प्रभाः ॥ ५१ ॥ ऊरू रु-
 द्रो महादेवो धैर्यं चास्य महार्णवः ॥ उदरे चास्य गन्धर्वा भुजगाश्च महाबलाः ॥ ५२ ॥ लक्ष्मीर्मधा धृतिः कान्तिः सर्वविद्या च वै कटिः ॥ लला-
 टमस्य परमं स्थानं च परमात्मनः ॥ ५३ ॥ सर्वज्योतीषि यानीह तपः शक्रस्तु देवराट् ॥ तस्य देवाधिदेवस्य तेजो ह्याहुर्महात्मनः ॥ ५४ ॥
 स्तनौ कक्षौ च वेदाश्च ओष्ठौ चास्य मखा स्थिताः ॥ इष्टयः पशुबन्धाश्च द्विजानां चेष्टितानि च ॥ ५५ ॥ तस्य देवमयं रूपं दृष्ट्वा विष्णोर्महासु-
 राः ॥ अभ्यसर्पन्त संक्रुद्धाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे एकसप्ततितमोऽध्यायः
 ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥

॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 वेगवान्केतुमानुयः सोऽग्रव्यथो महासुरः ॥ पुष्करः पुष्कलश्चैव साधोश्चपतिरेव च ॥ ३ ॥ प्रह्लादोऽथगिराः कुम्भः संज्ञादो गगनप्रियः ॥ अनुत्ता-
 दो हरिहरौ वाराहः संहारोत्तमः ॥ ४ ॥ वृषपर्वो विरूपाक्षो अतिचन्द्रः सुलोचनः ॥ निष्प्रभः सुप्रभः श्रीमांस्तथैव च निरूदरः ॥ ५ ॥ एकवक्त्रो महाव-
 क्रो द्विवक्त्रः कालसंनिभः ॥ शरभः शलभश्चैव कुणपः कुलपः क्रथः ॥ ६ ॥ बृहत्कीर्तिर्महागर्भः शङ्खकर्णो महाध्वनिः ॥ दीर्घजिह्वोर्कवदनो मुदुवाहुर्म-
 दुप्रियः ॥ ७ ॥ वायुर्गविष्ठो नमुचिः शम्भरो विश्वरो महान् ॥ चन्द्रहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च ॥ ८ ॥ कालकः कालकाक्षश्च वृत्रः क्रोधो वि-
 मोक्षणः ॥ गविष्ठश्च हविष्ठश्च प्रलम्बो नरकः पृथुः ॥ ९ ॥ चन्द्रतापनवातापी केतुमान्वलदर्पितः ॥ असिलोमा पुलोमा च बाष्कलः प्रमदो मदः ॥
 ॥ १० ॥ शृगालवदनश्चैव करालः केशिरेव च ॥ एकाक्षैश्चैवाहुश्च तुहण्डः समलः सृपः ॥ ११ ॥ एते चाग्रे च बहवः क्रममाणं त्रिविक्रमम् ॥
 उपतस्थुर्महात्मानं विष्णुं दैत्यगणास्तदा ॥ १२ ॥ प्रासोद्यतकराः केचिद्व्यादितास्याः खरस्वनाः ॥ शतश्रीचक्रहस्ताश्च वज्रहस्तास्तथा परे ॥
 ॥ १३ ॥ खड्गपटिशहस्ताश्च परश्वधराः परे ॥ प्रासमुद्गरहस्ताश्च वज्रहस्तास्तथा ॥ १४ ॥ महाशानिव्यग्रकरा मौशलास्तु महाबलाः ॥ म-
 ह्मवृक्षोद्यतकरास्तथैव च धनुर्धराः ॥ १५ ॥ गदाभृशुण्डिहस्ताश्च वज्रहस्तास्तथा परे ॥ महापटिशहस्ताश्च तथा परिघपाणयः ॥ १६ ॥ अस्मि-
 कम्पनहस्ताश्च दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानावेपा महाबलाः ॥ १७ ॥ कूर्मकुट्टवक्त्राश्च हस्तिवक्त्रास्तथा परे ॥ खरोद्वदनश्चैव व-
 राहवदनस्तथा ॥ १८ ॥ भीमा मकरवक्त्राश्च शिशुमारमुखास्तथा ॥ मार्जारशुकवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च दानवाः ॥ १९ ॥ गरुडाननाः खड्गमुखा
 मयूरवदनस्तथा ॥ अश्ववक्त्रा वधुवक्त्रा घोरा मृगमुखास्तथा ॥ २० ॥ उग्रशूल्यकवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च दानवाः ॥ नकुलस्येव वक्त्राश्च पारावतमु-
 खास्तथा ॥ २१ ॥ चक्रवाकमुखाश्चैव गोधवक्त्रास्तथा परे ॥ तथा मृगाननाः शूरा गोजादिमहिषाननाः ॥ २२ ॥ कृकलासमुखाश्चैव व्याघ्रवक्त्रास्त-
 था परे ॥ ऋक्षशार्ङ्गलवक्त्राश्च सिंहवक्त्रास्तथा परे ॥ २३ ॥ गजेन्द्रचर्मवसनस्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥ चीरसंवृतगात्राश्च तथा फलकवाससाः ॥ २४ ॥
 उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्डलिनोसुराः ॥ किराटिनो लम्बशिखाः कम्बुश्रीवाः सुवर्चसाः ॥ २५ ॥ नानावेधरा दैत्या नानामाल्यानुलेपनाः ॥
 स्वान्यायुधानि दीतानि प्रगृह्यासुरसत्तमाः ॥ २६ ॥ क्रममाणं हपीक्षेऽसुपातिष्ठन्त दानवाः ॥ प्रमथ्य सर्वान्दैत्यान्पादहस्ततलैः प्रभुः ॥ २७ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मा प्रतिहासीः मा त्यजू ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रूपं कृत्वा महाकार्यं जहाराशु स मेदिनीम् ॥ त्रैलोक्यं क्रममाणस्य द्युतिरादित्यसंभवा ॥ २८ ॥ तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभः प्रक्रममाणस्य सक्थिदेशे व्यवस्थितौ ॥ परं विक्रममाणस्य जानुदेशे व्यवस्थितौ ॥ २९ ॥ विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ जित्वा लोकत्रयं कृत्स्नं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ॥ ३० ॥ ददौ शक्राय वसुधां हरिलोकनमस्कृतः ॥ सुतलं नाम पातालमधस्ताद्भुधातले ॥ ३१ ॥ बलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तदवाप्यासुरश्रेष्ठश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ ३२ ॥ रसातलतले वासमकरोदसुराधिपः ॥ तत्रस्थश्च महातेजा ध्यानं परममास्थितः ॥ ३३ ॥ उवाच वचनं धीमान्विष्णुं लोकनमस्कृतम् ॥ किं मया देव कर्तव्यं ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ततो दैत्याधिपं प्राह देवो विष्णुः सुरोत्तमः ॥ ३४ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ददामि ते महाभाग परितुष्टोस्मि तेसुर ॥ वरं वरय भद्रं ते यथष्टं काममाप्नुहि ॥ ३५ ॥ मा च शक्रस्य वचनं प्रतिहासीः कथंचन ॥ अहमाज्ञापयामि त्वां श्रेयश्चैवमवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥ अथ दैत्याधिपं प्राह विष्णुर्देवाधिपानुजः ॥ वाचा परमया देवो वरेण्यः प्रभुरीश्वरः ॥ ३७ ॥ यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥ तस्मात्ते दैत्य देवेभ्यो नास्ति जातु भयं क्वचित् ॥ ३८ ॥ सुतलं नाम पातालं तत्र त्वं साजुगो वस ॥ सर्वदैत्यगणैः सार्द्धं मत्प्रसादान्महासुर ॥ ३९ ॥ नच ते देवदेवस्य शक्रस्यामिततेजसः ॥ शासनं प्रतिहन्तव्यं स्मरता शासनं मम ॥ ४० ॥ देवताश्चापि ते सर्वाः पूज्या एव महासुर ॥ भोगांश्च विविधान्सम्यक् यज्ञांश्च सहदक्षिणान् ॥ ४१ ॥ प्राप्स्यसे च महाभाग दिव्यान्कामान्यथेप्सितान् ॥ इह चासुत्र चाक्षय्यान्चिविधांश्च परिच्छदान् ॥ ४२ ॥ दैत्याधिपत्यं च सदा मत्प्रसादादवाप्स्यसि ॥ यदा चैतां मया प्रोक्तां मर्यादां चालयिष्यसि ॥ वधिष्यन्ति तदा हि त्वां नागपाशैर्महाबलाः ॥ ४३ ॥ नमस्कार्यांश्च ते नित्यं महेन्द्राद्या दिवौकसः ॥ मम ज्येष्ठः सुरश्रेष्ठः शासनं प्रतिगृह्यताम् ॥ ४४ ॥ बलिरुवाच ॥ देवदेव महाभाग शङ्खचक्रगदाधर ॥ सुरासुरयो श्रेष्ठ सर्वलोकमहेश्वर ॥ तत्रासतो मे पाताले भागं ब्रूहि सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ ममान्नमशनं देव प्राशनार्थमरिदम् ॥ तद्वदस्व सुरश्रेष्ठ तृप्तिर्येन ममाक्षया ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतमदक्षिणं यज्ञमनर्त्विजा हुतम् ॥ अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविरेते प्रदत्तास्तव दैत्य भागाः ॥ ४७ ॥ पुण्यं सद्वाषिंतं यच्च मद्भगद्वेषिणां तथा ॥ क्रयविक्रयसक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ॥ ४८ ॥ अश्रद्धया च यद्दानं ददतां यजतां तथा ॥ तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भव्यति ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं बलिर्विष्णोर्महात्मनः ॥ एवमस्त्विति तं प्रोक्त्वा पातालमसुरोत्तमः ॥ ६० ॥ प्रविवेश महानादो देवज्ञां
 प्रतिपालयन् ॥ भगवानपि राज्यानां प्रविभागांश्चक्रा ह ॥ ६१ ॥ ददौ पूर्वा दिशं चैन्द्रीं शक्रायामिततेजसे ॥ याम्यां यमाय देवाय पितृराज्ञे म-
 हात्मने ॥ ६२ ॥ पश्चिमां तु दिशं प्रादादरुणाय महात्मने ॥ उत्तरां च कुबेराय यक्षाधिपतये दिशम् ॥ ६३ ॥ अधस्तां नागराजाय सोमयोद्धी
 दिशं ददौ ॥ एवं विभज्य त्रैलोक्यं विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ६४ ॥ जगाम त्रिदिवं देवः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ वामनः सर्वभूतेशः प्रतिष्ठाप्य च वा-
 सवम् ॥ ६५ ॥ तस्मिन्प्राते दुर्धर्षं वामनेमिततेजसि ॥ सर्वे मुमुदुरे देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ६६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते तु त्रिदिवं
 कृष्णे बद्धा वैरोचानं बलिम् ॥ नागैः सप्तशिराभिश्च कम्बलाश्चतरादिभिः ॥ ६७ ॥ नागबन्धनदुःखार्तं बलिं वैरोचानं ततः ॥ यदृच्छयासौ देवर्षि-
 नोर्नरदः प्रत्यपद्यत ॥ ६८ ॥ स तं कृच्छगतं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिहृतः ॥ उवाच दानवश्रेष्ठं मोक्षोपायं ददामि ते ॥ ६९ ॥ स्तवं देवाधिदेवस्य वासु-
 देवस्य धीमतः ॥ अनादिनिधनस्यास्य अक्षयस्याव्ययस्य च ॥ ६० ॥ तमधीष्वाथ दैत्येन्द्र विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ तद्गतस्तन्मना भूत्वा द्रुतं
 मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥ ततो विरोचनसुतः प्रयतः प्राञ्जलिः श्रुचिः ॥ मोक्षविशकमव्यग्रो नारदात्समधीतवान् ॥ ६२ ॥ तमधीत्य स्तवं दिव्यं
 नारदेन समीरितम् ॥ पृथिवी चोद्धृता येन तं जजाप महासुरः ॥ ६३ ॥ ॐ नमोस्त्वनन्तपतये अक्षयाय महात्मने ॥ जलेशयाय देवाय पद्मना-
 भाय विष्णवे ॥ ६४ ॥ सप्तसूर्यवपुः कृत्वा त्रिलोकान् क्रान्तवानसि ॥ भगवान्कालकालस्त्वं तेन सत्येन मोक्षय ॥ ६५ ॥ नष्टचन्द्राकगने क्षी-
 णयज्ञतपःक्रिये ॥ पुनश्चित्तयसे लोकांस्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ६६ ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रवाप्यग्निसिद्धजगत्पर्वताः ॥ त्वत्स्था दृष्ट्वा द्विजेन्द्रेण तेन सत्येन
 मोक्षय ॥ ६७ ॥ मार्कण्डेन पुरा कल्पे प्रविश्य जठरं तव ॥ चराचरगतं दृष्टं तेन सत्येन मोक्षय ॥ ६८ ॥ एको विद्यासहायस्त्वं योगी योगसु-
 पागतः ॥ पुनत्रैलोक्यमुत्पृज्य तेन सत्येन मोक्षय ॥ ६९ ॥ जलेश्यामुपासीनो योगनिद्रमुपागतः ॥ लोकांश्चित्तयसे भूयस्तेन सत्येन मोक्षय
 ॥ ७० ॥ वाराहं रूपमास्थाय वेदयज्ञपुरस्कृतम् ॥ धरा जलोद्धृता येन तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७१ ॥ उद्धृत्य दंष्ट्रया यज्ञांस्त्रिं पिण्डान्कृतवानसि ॥
 त्वं पितृणामपि हरे तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७२ ॥ प्रदुद्रुवुः सुराः सर्वे हिरण्यक्षभयार्दिताः ॥ परित्रातास्तस्यया देव तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७३ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥
 दीर्घक्रेण रूपेण हिरण्याक्षस्य संयुगे ॥ शिरो जहार चक्रेण तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७४ ॥ भग्नमूढास्थिमास्तिष्को हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ हुंकारेण
 हतो दैत्यस्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७५ ॥ दानवाभ्यां हता वेदा ब्रह्मणः पश्यतः पुरा ॥ परित्रातास्त्वया देव तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७६ ॥ कृत्वा
 ह्यशिरोरूपं हत्वा तु मधुकैटभौ ॥ ब्रह्मणे तेर्पिता वेदास्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७७ ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षसिद्धमहोरगाः ॥ अन्तं तव न पश्यन्ति
 तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७८ ॥ अपांतरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ॥ कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७९ ॥ वेदयज्ञाग्निहोत्राणि
 पितृयज्ञहवीषि च ॥ रहस्यं तव देवस्य तेन सत्येन मोक्षय ॥ ८० ॥ ऋषिर्दधितमा नाम जात्यन्धो गुरुशपतः ॥ त्वय्यसादाच्च चक्षुष्मास्तेन सत्येन
 मोक्षय ॥ ८१ ॥ ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं च दीनं मृत्युवशं गतम् ॥ भक्तं मोक्षितवांस्त्वं हि तेन सत्येन मोक्षय ॥ ८२ ॥ अक्षयश्चाव्ययश्च त्वं ब्रह्मण्यो
 भक्तवत्सलः ॥ उच्छ्रितानां नियन्तासि तेन सत्येन मोक्षय ॥ ८३ ॥ शङ्खं चक्रं गर्दां पद्मं शार्ङ्गं गरुडमेव च ॥ प्रसादयामि शिरसा ते बन्धन्मो-
 क्षयन्तु माम् ॥ ८४ ॥ शङ्खचक्रगदातूणशार्ङ्गं च गरुडादयः ॥ प्रसादयामासुर्हरेर्बलिं मोक्षय बन्धनात् ॥ ८५ ॥ ततः प्रसन्नो भगवानादिदेश
 खगेश्वरम् ॥ गरुडं नागहन्तारं बलिं मोक्षय बन्धनात् ॥ ८६ ॥ ततो विक्षिप्य गरुडः पक्षावतुलविक्रमः ॥ जगाम वसुधाभूलं यत्रास्ते संयतो बलिः
 ॥ ८७ ॥ आगमं तस्य विज्ञाय नागा मुक्त्वा महासुरम् ॥ ययुः पुरीं भोगवतीं वैनतेयभयादिताः ॥ ८८ ॥ मुक्तं कृष्णप्रसादेन चिन्तयानमधोमु-
 खम् ॥ अष्टाश्रियमुवाचेदं गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ ८९ ॥ गरुड उवाच ॥ दानवेन्द्र महाबाहो विष्णुस्त्वामब्रवीत्प्रभुः ॥ मुक्तो निवस पा-
 ताले सपुत्रजनबान्धवः ॥ ९० ॥ इतस्त्वया न गन्तव्यं गव्यूतिमपि दानव ॥ समयं यदि भिन्द्यास्त्वं मूर्ध्ना ते शतधा भवेत् ॥ ९१ ॥ पक्षीन्द्र-
 वचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोब्रवीदिदम् ॥ स्थितास्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥ ९२ ॥ जीवोपायं तु भगवान्मम किंचित्करोतु सः ॥ इहस्थोहं
 सुखासीनो येनाप्याये खगेश्वर ॥ ९३ ॥ बलेस्तु वचनं श्रुत्वा गरुत्मानिदमब्रवीत् ॥ पूर्वमेव कृतस्तेन जीव्योपायो महात्मना ॥ ९४ ॥ वर्त्तीयध्य-
 न्ति ये यज्ञा विधिहीना न ऋत्विजः ॥ प्रायश्चित्तमजानन्तो यज्ञभागस्ततस्तव ॥ ९५ ॥ न तेषां यज्ञभागं वै प्रतिगृह्णन्ति देवताः ॥ अनेनाप्यायि-
 तबलः सुखमात्रं निवस्यसि ॥ ९६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ संदेशमेतं भगवान्दुतवाङ्मन्यपात्मजः ॥ दानवेन्द्रं महाबाहो विष्णुस्त्रैलोक्यभावनः ॥ ९७ ॥
 ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्र नमोस्त्वन्ततय इत्यदिस्तवः बन्धमोक्षार्थं जप्यः ॥ १०७ ॥ इति श्रीमत्पद्मपुराणज्ञान-
मर्यादाधरचतुर्धरशास्त्रसंगोविन्दसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतसावदीपि हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां वामनप्रादुर्भावावन्तग्रन्थप्रकाशो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः
॥ ७२ ॥ समाप्तोयं वामनप्रादुर्भावः ॥ अथ धन्योपाख्यानामरूप्य बाणयुद्धे रुद्रजयान्तं विष्णोरुत्कर्षो वर्णितः । प्रादुर्भावेषु च तस्यैव निर्गुणं सगुणं च स्वरूपं व्याख्याय तद्गु-
णकथनपरं भारतं च श्रवणफलश्रुतिप्रदर्शनान्तं समाप्तितम् । तत्र बाणयुद्धे च हरिहरयोरेभेद उक्तः सच ममात्मा भद्रमेत इतिवत् औपचारिक इति श्वेत्कस्यचित् अन्यन्ता-

इमं स्त्वमनन्तस्य सर्वपापप्रमोचनम् ॥ यः पठेत नरो भक्त्या तस्य नश्यति किल्बिषम् ॥ ९८ ॥ गोहत्यायाः प्रमुच्येत ब्रह्मघ्नो ब्रह्महत्याया ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवोप्सितं पतिम् ॥ ९९ ॥ सद्यो गर्भान्प्रमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ॥ ये च मोक्षैषिणो लोके योगिनः सांख्यकापिलाः ॥
॥ १०० ॥ स्तवैरननेन गच्छन्ति श्वेतद्रोणमकल्मषाः ॥ सर्वकामप्रदो ह्येष स्त्वोन्नतस्य कीर्त्यते ॥ १ ॥ यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रय-
तमानसः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति मानवो नात्र संशयः ॥ २ ॥ एष वै वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ वेदविद्विद्विजैरेव पठ्यते वैष्णवं यज्ञः
॥ ३ ॥ यस्त्विमं वामनं दिव्यं प्रादुर्भावं महात्मनः ॥ शृणुयान्नियतो भक्त्या सदा पर्वसु पर्वसु ॥ ४ ॥ परान्विजयते राजा यथा विष्णुर्महा-
बलः ॥ यज्ञो विमलमाप्नोति विपुलं चाप्नुते वसु ॥ ५ ॥ प्रियो भवति भूतानां सर्वेषां वामनो यथा ॥ पुत्रपौत्राश्च वद्धन्ते आरोग्यं गुणसंपदः ॥ ६ ॥
प्रियते पठतश्चास्य देवदेवो जनार्दनः ॥ सर्वकामयुतश्चैव कृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ १०७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामन-
प्रादुर्भावो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान्विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः ॥ गतः कैलास-
शिखरमालयं शंकरस्य च ॥ १ ॥ नारदाद्यैस्तपोवृद्धैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शीभिः ॥ तत्र दृष्टो महादेवः शंकोरो नीललोहितः ॥ २ ॥

भेदे शास्त्रास्यभावांसंशयं मन्वानस्य मन्दमेतर्थातिः तामपनिनीषुः कैलासयात्रादित्रिपुरवशान्तं ग्रन्थमारभते । तयोः सर्वत्र प्रत्येकं सर्वोच्चमत्वेन कीर्त्यमानयोः कायव्यूहे
योगिन इव देहभेदेवैकान्त्यं सिद्धयति । ननु देहभेदाद्व्याक्तिभेदः सर्वोत्तमद्वययोगात् इति । तजानुशासनार्थं पर्वणि कृष्णः शंकराराधनार्थं कैलासं गत इति संक्षेपणोक्तं
तद्विस्तरेण बुभुत्सुरमुं वदति, किमर्थं भगवान् विष्णुरित्यादिना । देवानां ब्रह्मादीनां देवोपि जनैः अर्चते गम्यते प्रलयकाले याचते इष्टसिद्धयर्थं स्थितिकाल इति जनार्दनेपि
सत्कथनमयं पूजयितुं गतः कथंच तदन्यस्य शंकरत्वम् । पूर्णानन्दरूपस्वरूपोपि कथमल्पसुखलभस्यान्यं प्रति गत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ एवं पूज्यपूजकभावोनावगतयोः कथमेकात्मस्त्वमित्याह । देवाविति ॥ ४ ॥ एक आत्मा स्वरूपं ययोस्तादृशावपि कार्यभेदाद्विद्वत्शरीरौ सिद्धौ इव भासेत इत्येतदपि कथमित्यर्थः ॥ ५ ॥ परस्परैति । अग्नावग्निरिव जले जलमिव चान्योन्यास्मिन्नैक्यं गतावित्युक्तं तदपि कथं किमर्थम् ॥ ६ ॥ ऐक्यं गतौ दृष्ट्वा ऋषयः क्रियचेष्टन्त । तत्कथं तयोस्तत्त्वं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ गतः शिवम् अभेदेनेति शेषः । साक्षात् कृतवान् हरिं प्रत्यगात्मत्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥ नगं कैलासम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नन्वेवं योगिवेदक एवेश्वरानेकदेवतात्मा चेत् किं हरिहरद्वैतप्रतिपादनेनत्याशङ्क्याह । ध्येयमिति । पुण्यात्मनां ध्येयम् आलोचनीयमिदं हरिहरयोरैक्यं वेदार्थत्वेन निश्चितं यतः अनेकारण्यैः आरण्यकैः उपनिषद्भिः संयुक्तं तात्पर्यवत्तया समाहितम् । नित्यं ब्राह्मणस्यावश्यकं नित्यम् अनवरतं सेवन्ते चिन्तयन्ति । अयमर्थः । बीजा-

केशवेन पुरा विप्र कुर्वता तप उत्तमम् ॥ अर्चितो देवदेवेन शंकरश्चैति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ देवौ तत्र जगन्नाथौ दृष्टवन्तौ पुरातनौ ॥ अर्चयांचक्रिरे देवा इन्द्राद्याः शंकरं हरिम् ॥ ४ ॥ तौ हि देवौ महादेवावेकीभूतौ द्विधा कृतौ ॥ एकात्मानौ जगद्योनीं सृष्टिसंहारकारकौ ॥ ५ ॥ परस्परसमावेशाज्जगतः पालने स्थितौ ॥ तयोस्तत्र यथावृत्तं कैलासे पर्वतोत्तमे ॥ ६ ॥ ऋषयः किमचेष्टन्त दृष्ट्वा तौ पुरुषोत्तमौ ॥ एतत्सर्वमज्ञेयं वक्तुमर्हसि सत्तम ॥ ७ ॥ यथा गतो हरिर्विष्णुः कृष्णो जिष्णुः पुरातनः ॥ तथा च शंकरः साक्षात्कृतवान्नागभूषणः ॥ एतत्सर्वं विप्रवर्यं ब्रूहि तत्त्वेन यत्नतः ॥ ८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वभावहितो राजन्यथा कृष्णो गतो नगम् ॥ यथा च शंकरः साक्षात्कृतवान्नागभूषणः ॥ एतत्सर्वं विप्रवर्यं ब्रूहि तत्त्वेन यत्नतः यथा ते मुनयो गताः ॥ एवं तयोर्यथा वृत्तं तथा शृणु नरोत्तम ॥ १० ॥ द्वैपायनोथ भगवान्यथा प्रोवाच मां तथा ॥ नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि केशवं खगवाहनम् ॥ ११ ॥ यथाशक्ति यथाप्रज्ञं शृणु यत्नेन सुव्रत ॥ न चाशुश्रूषे वाच्यं नृशंसायतपस्विने ॥ १२ ॥ नानधीताय वक्तव्यं पुण्यं पुण्यवतां सदा ॥ स्वर्ग्यं यशस्यं धन्यं च बुद्धिशुद्धिकरं सदा ॥ १३ ॥ ध्येयं पुण्यात्मनां नित्यमिदं वेदार्थनिश्चितम् ॥ अनेकारण्यसंयुक्तं सेवन्ते नित्यमीदृशम् ॥ १४ ॥

दुर्बान्मिथः कार्यकारणभावं गतयोर्हरिहरयोः पर्यायेण जीवेशभावापादायितुमिदमुच्यते । तथाहि । यदा जीवः शिव ईश्वरो विष्णुर्यदा विपरिंतं वा तदा ईश्वरं जीवो जले जल-मिवाग्नावग्निरिव विलीयत इति सर्ववेदान्तसिद्धान्तः । तत्र केषुचित्पुराणेष्व्याद्यः पक्ष उपादीयते केषुचित् द्वितीयः । सर्वथापि जीवेशयोरभेदः सर्वस्य शास्त्रस्यार्थः । देवान्त-राणि तु समष्टिजीवस्यावयवभूतानीति अकृत्स्नो कृत्स्नेन परब्रह्मणाल्पान्तमैक्यमभ्युवत इति खिले ग्रन्थेस्मिन् सर्वपुराणार्थसंग्रह इति प्राक् शिवो जीवो विष्णुराश इत्युक्तम् । इदानीं विष्णुर्जीवः, शिव ईश्वर इति प्रतिपादते । तेन सर्वेषां पुराणानां मिथो विरुद्धार्थत्वेपि तत्त्वतो न विरोधान्न्योपीति प्रतिपादितमुपोद्धातेति शिवम् ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ शासति शास्ति । भौवादित्समर्पम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ राजविद्या ब्रह्मविद्या तद्वतां मध्ये पुरस्कृतम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ आत्मन एव द्वितीयं स्वरूपं पुत्र इत्यत्र श्रुतिं पठति पतिर्जायामिति ॥ ३१ ॥ पुत्रवन्तं दैव्यं शेषः । पुत्रवान् इन्द्रपदमपि

मुनयो वेदनिरता नारदाद्यास्तपोधनाः ॥ अत्यद्भुतं महापुण्यं वृत्तं कैलासपर्वते ॥ १५ ॥ शिवयोर्देवयोस्तत्र हरेश्चैव भवस्य ह ॥ हतेष्वसुरसंघेषु
नरकादिषु भूमिषु ॥ १६ ॥ हतेष्वथ नृपेष्वेवं किंचिच्छिष्टेषु शत्रुषु ॥ शासति स्म सदा विष्णुः पृथिवीं पुरुषोत्तमः ॥ १७ ॥ द्वाश्वत्थां जगन्नाथो
वसन्वृष्णिभिराश्वरः ॥ रुक्मिण्या संगतो देवो वसन्तत्र पुरे हरिः ॥ १८ ॥ कदाचिच्च तथा सार्द्धं शेते रात्रौ जगत्पतिः ॥ विहरंश्च यथायागं प्रीतः
प्रीतिथुजा तथा ॥ १९ ॥ अथोवाच तदा देवी रुक्मिणी स्वस्मभूषणा ॥ पुत्रमिच्छामि देवेश त्वतो माधव नन्दनम् ॥ २० ॥ बलिनं रूपसंपन्नं
त्वयैव सदृशं प्रभो ॥ वृष्णीनामपि नेतारं वीर्यवन्तं तपोनिधिम् ॥ २१ ॥ सर्वशान्नाथकुशलं राजविद्यापुरस्कृतम् ॥ एवमादिगुणैर्युक्तं दातुमर्हसि
सत्तम ॥ २२ ॥ त्वयि सर्वस्य दातृत्वं नित्यमेव प्रतिष्ठितम् ॥ त्वं हि सर्वस्य कर्तो च दाता भोक्ता जगत्पतिः ॥ २३ ॥ विशेषतस्तु भृत्यानां शु-
श्रूषा नियतात्मनाम् ॥ वक्तव्यं किमु देवेश यदि भक्तास्मि केशव ॥ २४ ॥ अनुग्रहो यदि स्यान्मे देवदेव जगत्पते ॥ दातुमर्हसि पुत्रं त्वं वीर्यवन्तं
जनार्दन ॥ २५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तो देवदेवेशः प्रियया प्रीयमाणया ॥ तथा महिष्या रुक्मिण्यया रुक्मिशत्रुयैर्दूद्रहः ॥ २६ ॥ प्रोवाच
वचनं काले रुक्मिणीं यादवेश्वरः ॥ दातास्मि तादृशं पुत्रं यं त्वमिच्छसि भामिनि ॥ २७ ॥ नित्यं भक्तासि मे देवि नात्र कार्यो विचारणा ॥
अवश्यं तव दास्यामि पुत्रं शत्रुनिर्वहणम् ॥ २८ ॥ पुत्रेण लोकान् जयति सतां कामदुषा हि ये ॥ नरकं पुदिति ख्यातं दुःखं च नरकं विदुः ॥
॥ २९ ॥ पुदन्नाणत्ततः पुत्रमिहेच्छति परत्र च ॥ अनन्ताः पुत्रिणो लोकाः पुरुषस्य प्रिये शुभाः ॥ ३० ॥ पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स
मातरम् ॥ तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ ३१ ॥ पुत्रवन्तं विभेतीन्द्रः किञ्च तेनाजितं भवेत् ॥ नापुत्रो विन्दते लोकान्पुत्राद्भ्यता
वरा ॥ ३२ ॥ कुपुत्रो नरके यस्मात्सुपुत्रात्स्वर्गे एव हि ॥ तस्माद्विनीतं सत्पुत्रं श्रुतवन्तं दयापरम् ॥ ३३ ॥ विधया विनयो यस्माद्विद्यायुक्तं सु-
धार्मिकम् ॥ इच्छेत्पुत्रं पुत्रकामः पुरुषो यन्वबन्धुयः ॥ ३४ ॥ तस्माद्द्विनीतं सत्पुत्रं श्रुतवन्तं दयापरम् ॥ ३५ ॥ विधया विनयो यस्माद्विद्यायुक्तं सु-
पर्वतोत्तमम् ॥ ३६ ॥ तत्रोपास्य महादेवं शंकरं नीललोहितम् ॥ ततो लब्ध्वास्मि पुत्रं ते भवाद्वृतहिते रतात् ॥ ३६ ॥

जयवीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नरके पातयतीति शेषः । यस्माद्विद्यायुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वैत्रैः आरूढाः महावृक्षाः यस्यां सा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां
तपसा ब्रह्मचर्येण भवं शंकरमव्ययम् ॥ तोषयित्वा विरूपाक्षमादिदेवमजं विभुम् ॥ ३७ ॥ गमिष्याम्यहमद्यैव द्रष्टुं शंकरमव्ययम् ॥ सच मे दा-
स्यते पुत्रं तोषितस्तपसा मया ॥ ३८ ॥ तत्र गत्वा महादेवं नमस्कृत्य सहाभया ॥ प्रविश्य बदरीं पुण्यां मुनिजुष्टां तपोमयीम् ॥ ३९ ॥ अग्निहो-
त्राकुल्यां दिव्यां गङ्गाभुषुषितां सदा ॥ नृगपक्षिसमायुक्तां सिंहद्विपशताकुलाम् ॥ ४० ॥ बदरीफलसंपूर्णां वानरक्षोभितदुमाम् ॥ वेत्रारूढमहावृक्षां
कदलीखण्डमण्डिताम् ॥ ४१ ॥ मुनिभिर्वैदतत्त्वार्थविचारनिपुणैः सदा ॥ वेदनिश्चिततत्त्वार्थैः प्रमाणकुशलैर्युताम् ॥ ४२ ॥ इदमेकमिदं तत्त्वमिति
निश्चितमानसैः ॥ उपास्यमानामन्यत्र सिद्धैः सिद्धार्थतत्परैः ॥ ४३ ॥ इतिहासपुराणज्ञैः सेव्यमानां महर्षिभिः ॥ गच्छद्भिः स्वर्गनिलयं परित्यज्य
कलेवरम् ॥ ४४ ॥ प्रसिद्धां महतीं देवीं यास्यामि सुकृतालयाम् ॥ इत्युत्त्वा विरामैव देवदेवो जनार्दनः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु
हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रभातार्यां तु शर्वर्यां गन्तुमैच्छजना-
र्दनः ॥ हुताग्निः कृतकल्याणः समाप्तवरदक्षिणः ॥ १ ॥ गाश्च दत्त्वाथ विप्रेभ्यो नमस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ आस्थानमण्डपं कृष्णः प्रविवेश जग-
त्पतिः ॥ २ ॥ आसनं महदास्थाय वृष्णीनाहूय सर्वशः ॥ बलभद्रं शिनेः पुत्रं हार्दिक्यं शुक्रसारणौ ॥ ३ ॥ उग्रसेनं महाबुद्धिमुद्धवं नीतिमत्तरम् ॥
यस्य बुद्धिं समाश्रित्य जीवन्ते यादवाः सुखम् ॥ ४ ॥ नेता च यदुवृष्णीनां स तु धर्मपरः सदा ॥ यस्य बिभ्यति देवाश्च नीतिस्तस्य महात्मनः ॥
॥ ५ ॥ यस्य बुद्धिर्वशाद्विष्णुः शशास पृथिवीं सदा ॥ तं च वृष्णिवरं वीरमुद्धवं देवसुप्रभम् ॥ ६ ॥ अन्यानपि यदुस्सर्वजुवाच भगवान् हरिः ॥ शृण्व-
न्तु मम वाक्यानि यादवाः सर्व एव हि ॥ शृणु चापि वचो मह्यं पितुरुद्धवं मे सखे ॥ ७ ॥ बाल्यात्प्रभृति यो यत्नो मम दुष्टनिवर्हणे ॥ प्रत्यक्षं भ-
वता दृष्टं पूतनानिधनं नृप ॥ ८ ॥ केशी च निहतो बाल्ये मया बालेन यादवाः ॥ गोवर्द्धनोद्धतः शैलो गावश्च परिपालिताः ॥ ९ ॥ अभिषि-
क्तोऽस्मि शूक्रेण देवानामग्रतः स्थितः ॥ कंसोऽपि निधनं नीतो मया चाणूरमुष्टिकौ ॥ १० ॥ उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च कृता द्वारवती मया ॥ अन्ये चापि
नृपा राजन्बलिनो निहता मया ॥ ११ ॥ योऽपि वीरो जरासन्धो निगृहीतो बलान्मया ॥ भीमेन बलिना राजन्नयेन मम यादवाः ॥ १२ ॥ शृगालो
निहृतः संख्ये गोमन्ताद्ब्रूयता मया ॥ योऽपि वीरो दुरात्मसौ दानवो नरको हतः ॥ १३ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥

प्रभातार्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवदत्तु प्रसम् ॥ ६ ॥ मह्यं मम पितुः सखे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भीमेन भीमद्वारा ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भृतभावनभावनं वियद्रादिकरणस्याव्यक्तस्यापि कारणम् । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति अव्यक्तस्यापि साक्षित्वस्मरणत्वं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुःसप्त-

निष्कण्टकमिमं लोकं कृतवाज्राजसत्तमाः ॥ किंतु वीरो नृपो जज्ञे सखा भौमस्य यादवाः ॥ १४ ॥ पौण्ड्रो वीर्यवतां नेता द्रष्टा चासौ सदा मम ॥ शिष्यो द्रोणस्य राजेन्द्रो बली ब्रह्मास्त्रवित्कृती ॥ १५ ॥ शास्त्रज्ञो नीतिमान्त्सक्षाब्रतेता सर्वस्य यत्नवान् ॥ योद्धा युद्धाप्रियो राजा जामदग्न्य इवा-
परः ॥ १६ ॥ एकान्तशत्रुस्माकं छिद्रान्वेषी सदा मम ॥ बाधिष्यते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः ॥ १७ ॥ न ह्यल्पसाध्यो बलवान् पुण्ड्र-
स्थेशो नृपेत्तमाः ॥ यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु प्रगृहीतशरासनाः ॥ १८ ॥ यथा न बाधते राजा पुरीं युद्धकुलश्रयाम् ॥ अहं तु यास्ये कैलसं कुत-
श्चित्कारणानृपाः ॥ १९ ॥ शंकरं द्रष्टुकामोस्मि भूतभावनभावनम् ॥ यावदागमनं मद्भ्यं तावद्यत्ता भवन्तिह ॥ २० ॥ मया विगृहीतां चेमां यदि
जानाति पुण्ड्रकः ॥ आगमिष्यति राजेन्द्रो योत्स्यते च पुरीमिमाम् ॥ २१ ॥ इमां निर्यादवीं कर्तुं शक्नोतीति च मे मतिः ॥ यत्ता भवत राजेन्द्राः
खट्वैः पाशैः परश्वधैः ॥ २२ ॥ पापानैः कर्षणयैश्च सन्नद्धा भवत स्वकैः ॥ पिधाय च कपाटानि महाद्वाराणि यत्नतः ॥ २३ ॥ एक एव महाद्वारो
गमनागमने सदा ॥ मुद्रया सह गच्छन्तु राज्ञो ये गन्तुमीप्सवः ॥ २४ ॥ न चासुद्रः प्रवेष्टव्यो द्वारपालस्य पश्यतः ॥ यावदागमनं मद्भ्यं तावदेवं भ-
विष्यति ॥ २५ ॥ मृगया नात्र कर्तव्या नच क्रीडा बहिः पुरात् ॥ ज्ञातव्याश्च परे स्वे च गमनागमने सदा ॥ २६ ॥ एवमादिक्रिया कार्या याव-
दागमनं मम ॥ इत्युत्त्वा यादवान्सर्वान् सात्यकिं पुनराह च ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां च-
तुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सात्यके शृणु मद्भाष्यं यत्तो भव युधामर ॥ त्वं तु खड्गी गदी भूत्वा चापपाणि-
तनुवान् ॥ १ ॥ तिष्ठ यत्नेन रक्षस्व पुरीं बहुनुपाश्रयाम् ॥ नच निद्रा त्वया कार्यो रात्रौ यदुवृषप्रभो ॥ २ ॥ नच व्याख्या त्वया कार्यो शाम्नाणां
शाम्नान्तर ॥ नच वादस्त्वया कार्यो वादिभिः सह वृष्णिप ॥ ३ ॥ त्वं हि योद्धा बलिर्ज्ञाता धनुर्वेदास्त्ववेदवित् ॥ तथा कुरु यथा वीर नोपहास्या
भवेदियम् ॥ ४ ॥ सात्यकिरुवाच ॥ कारिष्यामि वचस्तुभ्यं यथाशक्ति जनार्दन ॥ आज्ञा तव जगन्नाथ धार्या यत्नेन मे सदा ॥ ५ ॥

तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कामपालस्य बलरामस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ पार्श्वे वरुणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ किमिदं वाक्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हे वे-
 दमन्त्रमूर्ते नीतिः नीतिप्रदर्शकः ॥ १९ ॥ २० ॥ निग्रहावग्रहे क्रमेण स्वस्य अन्येन रोधे स्वेन वान्यस्य रोधे सिद्धे सति दण्डयेषु दुर्बलेषु नयसमतायां सामान्यं सामैव ॥
 भृत्यवत्प्रचरिष्यामि कामपालस्य माधव ॥ यावदाणमनं तुभ्यं तावत्स्थास्यामि यत्नतः ॥ ६ ॥ प्रसादस्तव गोविन्द यदि स्यान्मयि माधव ॥ किं
 नाम मे च दुःसाध्यं शत्रूणां निग्रहे रणे ॥ ७ ॥ यदि शक्रं यमं वापि कुबेरमपि पाशिनम् ॥ सर्वानेतान्विजेष्यामि किमु पौण्ड्रं नृपोत्तमम् ॥ ८ ॥ गच्छ
 कार्यं कुरुष्वेदं यतोहं सततं हरे ॥ उद्धवं पुनराहेदं कृष्णः पद्मनिभेक्षणः ॥ ९ ॥ शृणुध्व त्वं वाक्यं मे कुर्यात्स्वेतप्रयत्नवान् ॥ रक्षया नयेन राजे-
 न्द्रं पुरीं द्वारवतीं त्वया ॥ १० ॥ यतो भव सदा तात कुरु साहाय्यमत्र नः ॥ लज्जा मम समुत्पन्ना वदतस्तव साम्प्रतम् ॥ ११ ॥ त्वं हि नेता
 समस्तस्य विद्यापारस्य सर्वतः ॥ को नु शक्षयति मेधावी वक्तुं विद्यावतः पुरः ॥ १२ ॥ यत्कार्यं तद्भवान्वेति ह्यकार्यं वापि सर्वतः ॥ अतोहं विरमे
 तात वक्तुं संप्रति वृष्णिप ॥ १३ ॥ उद्धव उवाच ॥ किमिदं तव गोविन्द वक्तं मां प्रति प्रभो ॥ अहो प्रसन्नता मद्भ्यं किंतु प्रीतिरियं तव ॥ १४ ॥
 जानाम्यहं जगन्नाथ प्रसादस्यैष विस्तरः ॥ यस्य प्रसन्नो भवसि तस्य किं नास्ति केशव ॥ १५ ॥ त्वं हि सर्वस्य जगतः कर्ता हर्ता प्रधानतः ॥
 प्रभवः सर्वकार्याणां वक्ता श्रोता प्रमाणवित् ॥ १६ ॥ ध्याता ध्यानमयो ध्येय इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ जेता देवरिपूणां च गोप्ता नाकसदां भवान्
 ॥ १७ ॥ त्वं नाथा वयमेवेति जीवामो निहृतद्विषः ॥ इयं नीतिरहं मन्ये नेता नीतेर्यतो भवान् ॥ १८ ॥ को नु नाम नयो वेद त्वां विना साम्प्रतं
 वद ॥ नीतिस्त्वं सर्वकार्यणामिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९ ॥ दुर्गादो नयमार्गोयमित्याहुस्तद्विदो जनाः ॥ चतुर्द्धा प्रोच्यते नीतिः सामदाने जना-
 दैन ॥ २० ॥ दण्डो भेदो मनुष्याणां निग्रहावग्रहे सदा ॥ दण्डेषु दण्डमिच्छन्ति सामान्यं तु नये हरे ॥ २१ ॥ बलवत्स्वथ दानं तु त्रयाणामप्य-
 गोचरे ॥ प्रयोक्तव्यो महाभेद इति नीतिमतां मतम् ॥ २२ ॥ तेषु तेष्वथ सर्वेषु प्रमाणं त्वां विदुर्बुधाः ॥ किमत्र बहुनोक्तेन सर्वं त्वयि समर्पितम्
 ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा विरामैव उद्धवो नीतिमत्तरः ॥ ततः स भगवान्विष्णुरेवमेव नृपोत्तम ॥ २४ ॥ कामपालं महाबाहुमुवा-
 च यदुसंसदि ॥ उग्रसेनं नृपं राजंस्तथा हार्दिक्यमेव च ॥ २५ ॥ कामपालं पुनर्विष्णुरिदं श्रोवाच तत्त्ववित् ॥ न प्रमादस्त्वया कार्यः सर्वदा यत्न-
 वान्भव ॥ २६ ॥ स्थिते त्वयि महाबाहो का पीडा जगती भवेत् ॥ गद्गी भव सदा त्वार्यं न क्रीडा सर्वदा भवेत् ॥ २७ ॥
 ॥ २१ ॥ बलवत्सु दानं त्रयाणामप्यगोचरे अविषये शत्रौ भेदः प्रयोक्तव्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां पञ्चमस्तितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ १ ॥ ततः समिति ॥ २ ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ दानवीगर्भकृन्तनः यदर्थनमात्रादानवानां गर्भा नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पक्षेण पक्षवातेन पर्वतात् क्षोभयामासेत्यनुपज्जते ॥ ११ ॥
 रक्ष त्वं सर्वदा यन्नात्पुरीं द्वारवर्ती प्रभो ॥ नोपहास्या यथा स्थाम तथा कुरु गदी भव ॥ २८ ॥ उत्साहः सर्वदा कायौ निरुत्साहो न यत्नतः ॥
 बाढमित्यब्रवीद्रामः कृष्णं वृष्णिकुलोद्भवम् ॥ २९ ॥ वृष्णयः सर्वे एवैते स्वं स्वं सन्न समाययुः ॥ गन्तुमैच्छजगन्नाथः कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ ३० ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पञ्चमस्तितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥
 न्तयामास गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ॥ आगच्छ त्वरितं ताक्ष्यं इति विष्णुर्जगत्पतिः ॥ १ ॥ ततः स भगवांस्ताक्ष्यो वेदराशिरिति स्मृतः ॥ बलवान्वि-
 क्रमी योगी शास्त्रनेता कुरुद्रह ॥ २ ॥ यज्ञमूर्तिः पुराणात्मा साममूर्द्धा च पावनः ॥ ऋग्वेदपक्षवान्पक्षी पिङ्गलो जटिलकृतिः ॥ ३ ॥ ताम्रतुण्डः
 सोमहरः शक्रजेता महाशिराः ॥ पन्नगरिः पद्मनेत्रः सक्षाद्दिष्णुरिवापरः ॥ ४ ॥ बाहनं देवदेवस्य दानवीगर्भकृन्तनः ॥ राक्षसासुरसंधानां जेता पक्ष-
 बलेन यः ॥ ५ ॥ प्रादुरासीन्महावीर्यः केशवस्याग्रतस्तदा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ नमो विष्णो जगत्पते ॥ ६ ॥ नमस्ते देवदेवेश हरे स्वाभिन्निति ब्रुवन् ॥
 पस्पशौ पाणिना कृष्णः स्वागतं ताक्ष्यपुङ्गवम् ॥ ७ ॥ इत्युवाच तदा ताक्ष्यं यास्य कैलासपर्वतम् ॥ शूलिनं द्रष्टुमिच्छामि शंकरं शाश्वतं शिवम् ॥
 ॥ ८ ॥ बाढमित्यब्रवीत्ताक्ष्यं आरुह्यैनं जनार्दनः ॥ तिष्ठध्वमिति ह्रीवाच यादवान्पार्श्ववर्तिनः ॥ ९ ॥ ततो ययौ जगन्नाथो दिशं प्रागुत्तरां हरिः ॥
 रवेण महता ताक्ष्यैर्बिलोक्तं समकम्पयत् ॥ १० ॥ सागरं क्षोभयामास पद्मां पक्षी व्रजंस्तदा ॥ पक्षेण पर्वतात्सर्वान्वहन्देवं जनार्दनम् ॥ ११ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा आकाशोधिष्ठितास्तदा ॥ तुष्टुः पुण्डरीकाक्षं वागिरियाभिरिश्वरम् ॥ १२ ॥ जय देव जगन्नाथ जय विष्णो जगत्पते ॥ ज-
 याजेय नमो देव भूतभावनभावन ॥ १३ ॥ नमः परमसिंहाय दैत्यदानवनाशन ॥ जयाजेय हरे देव योगिध्येय परागते ॥ १४ ॥ नारायण नमो
 देव कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥ आदिकर्तः पुराणात्मन् ब्रह्मयाने सनातन ॥ १५ ॥ नमस्ते सकलेशाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ भक्तिप्रियाय भक्ताय नमो
 दानवनाशन ॥ १६ ॥ अचिन्त्यमूर्तये तुभ्यं नमस्ते सकलेश्वर ॥ इत्यादिभिस्तदा देवं वागिरीशानमव्ययम् ॥ १७ ॥ तुष्टुदेवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचा-
 रणाः ॥ शृण्वन्नेव जगन्नाथः स्तुतिवाक्यानि तानि च ॥ १८ ॥ ययौ सार्द्धं सुरगणैर्मुनिभिर्वैदपारैः ॥ यत्र पूर्वं स्वयं विष्णुस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १९ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ परागते, सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुत्युक्तपरागतिसंज्ञाः । दैत्यमार्षम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ यत्र बदरीकाश्रमे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतत् शासनम् एतां शास्त्रज्ञां शक्रेण कृतां, निर्गुणमपि ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरोदित्येवम् इच्छन्त्यालियतिमिति
 शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीक्षायां
 लोकवृद्धिकरः श्रीमाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ वर्षायुतं तपस्तप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २० ॥ यत्र विष्णुर्जगन्नाथस्तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ॥ द्वि-
 धाकरोत्स्वमात्मानं नरनारायणख्यया ॥ २१ ॥ गङ्गा यत्र सरिच्छेष्टा मध्ये धावति पावनी ॥ यत्र शक्रः स्वयं हत्वा वृत्रं वेदार्थतत्त्वगम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्याविनाशार्थं तपो वर्षायुतं चरत् ॥ यत्र सिद्धाश्च सिद्धाः स्युर्ध्यात्वा देवं जनार्दनम् ॥ २३ ॥ यत्र हत्वा रणे रामो रावणं लोकरावणम् ॥
 एतच्छासनमिच्छंश्च तपो घोरमतप्यत ॥ २४ ॥ देवाश्च मुनयश्चैव सिद्धिं यान्ति शुचिव्रताः ॥ यत्र नित्यं जगन्नाथः साक्षाद्रसति केशवः ॥ २५ ॥
 यत्र यज्ञाः प्रवर्तन्ते नित्यं मुनिगणैः सह ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण नरः स्वर्गं गमिष्यति ॥ २६ ॥ स्वर्गसोपानमिच्छन्ति यां पुण्यां मुनिसत्तमाः ॥
 शत्रवो मित्रतां यान्ति यत्र नित्यं नृपोत्तम ॥ २७ ॥ यामाहुः पुण्यशीलानां स्थानमुत्तमधर्मिणाम् ॥ यत्र विष्णुं समाराध्य देवाः स्वर्गं समाययुः ॥
 ॥ २८ ॥ सिद्धक्षेत्रमिदं ग्राहृर्ऋषयो वीतमत्सराः ॥ विशालां बदरीं विष्णुस्तां द्रष्टुं सकलेश्वरः ॥ २९ ॥ सायाह्ने चामरगणैर्धुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 प्रविवेश महापुण्यमृषिजुष्टं तपोवनम् ॥ ३० ॥ अग्निहोत्राकुले काले पक्षिव्याहारसंकुले ॥ नीडस्थेषु विहंगेषु दुह्यमानसु गोषु च ॥ ३१ ॥ ऋषि-
 ष्वप्यथ तिष्ठत्सु मुनिवीरेषु सर्वतः ॥ समाधिस्थेषु सिद्धेषु चिन्तयत्सु जनार्दनम् ॥ ३२ ॥ अधिश्रितेषु हविषु ज्वालयमानेषु चाग्निषु ॥ हूयमानेषु
 तत्रैव पावकेषु समन्ततः ॥ ३३ ॥ अतिथौ पूज्यमाने च संध्याविष्टे जगन्मये ॥ स तस्यामथ वेलयां देवैः सह जनार्दन ॥ ३४ ॥ विवेश बदरीं
 विष्णुर्मुनिजुष्टां तपोमयीम् ॥ आश्रमस्याथ मध्यं तु प्रविश्य हरिरीश्वरः ॥ ३५ ॥ गरुडाद्वरुहाथ दीपिकादीपिते तदा ॥ प्रदेशे पुण्डरीकाक्षः
 स्थितस्तावत्सहामरैः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ ततो मुनिगणा दृष्ट्वा देवदेवमुपस्थितम् ॥ समाप्य चाग्निहोत्राणि संपूज्यातिथिसत्तमा च ॥ १ ॥ मुनयो दीर्घतपसः समाधौ कृतनिश्चयाः ॥
 जटिनो मुण्डिनः कोचिच्छिराधमानिसंतताः ॥ २ ॥ निर्मेजा नीरसाः कोचिद्वेताला इव केचन ॥ अश्मकुट्टाशनपराः पर्णभक्षास्तथा परे ॥ ३ ॥ वे-
 दविद्याव्रतज्ञाता निराहारा महतपाः ॥ स्मरन्तः सर्वदा विष्णुं तद्भक्तास्तत्परायणाः ॥ ४ ॥
 षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥

॥ ५ ॥ जलविचारिणः जलमात्राहारा वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 आसन्नमुत्तयः केचिन्केचिद्ध्यानैकतत्पराः ॥ ध्यानेन मनसा विष्णुं दृष्टवन्तस्तपोधनाः ॥ ५ ॥ संवत्सराग्निनः केचित्केचिज्जलविचारिणः ॥ शुभ-
 स्य भयदुतारः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥ ६ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च रैभ्यो धूम्रस्तथैव च ॥ जाबालिः कश्यपः कण्वो भरद्वाजश्च गौतमः ॥ ७ ॥ अग्नि-
 रथशिवा भद्रः शङ्खः शङ्खनिधिः कुणिः ॥ पाराशर्यः पवित्राक्षो याज्ञवल्क्यो महामनाः ॥ ८ ॥ कक्षीवानङ्गिराश्चैव मुनिर्दीप्तिपास्तथा ॥ असितो
 देवलस्ततः वाल्मीकिश्च महातपाः ॥ ९ ॥ एते चान्ये च मुनयो द्रुपदीश्वरमन्ययम् ॥ आदायार्थं यथायोग्यमुदजात्स्वान्तमाययुः ॥ १० ॥ ते
 च गत्वा हरिं कृष्णं विष्णुमीशं जनार्दनम् ॥ भक्तितन्त्रास्तदा देवं प्रणमुर्भक्तवत्सलम् ॥ ११ ॥ नमोस्तु कृष्ण कृष्णेति देव देवेति केशवम् ॥ प्र-
 णवात्मन् जगन्नाथ नताः स्म शिरसा हरे ॥ १२ ॥ कृष्ण विष्णो हृषिकेश केशवेति च सर्वदा ॥ प्रणामप्रवणा विप्राः प्रादुरित्यं जगत्पतिम् ॥
 ॥ १३ ॥ इदमर्ध्यामिदं पाद्यमिदं विष्टरमेव च ॥ कृतार्थाः सर्वदा देव प्रसन्नो नो जगत्पतिः ॥ १४ ॥ किं कुर्मः किनु नः कृत्यं कश्चिद्रोषः प्रभो
 हरे ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे ग्राहूद्वयस्य पश्यतः ॥ १५ ॥ कृष्णोपि तद्वथायोग्यमुपयुज्य सहामरैः ॥ कृतं सर्वं मुनिवरा वर्द्धतां तप उत्तमम् ॥ १६ ॥
 इति बुवन् पुराणात्मा प्रीतस्तेन गरुत्मता ॥ आसन्नं लम्भयामास राज्ञो देवो जनार्दनः ॥ १७ ॥ कुशलं पृष्टवान् भूयो मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 अग्निहोत्रेषु तपसि तथा भृत्येषु सर्वतः ॥ १८ ॥ एवमादि जगन्नाथः पृष्टवानीश्वरस्तदा ॥ सर्वत्र कुशलं तेन द्रुपुः कृष्णस्य सर्वतः ॥ १९ ॥ आ-
 तित्यं चक्रिरे ते तु नीवारैः फलमूलकैः ॥ देवानामथ सर्वेषां विष्णोः कृष्णस्य यत्नतः ॥ आतिथ्यमुपयुञ्जानस्ततः प्रीतोभवद्भरिः ॥ २० ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स भगवान्विष्णुर्दुर्विशे-
 यगतिः प्रभुः ॥ तत्र पूर्वं तपस्तप्तमात्मना यादवेश्वरः ॥ १ ॥ गङ्गायाश्चोत्तरे तीरे देशं द्रष्टुमुपागतः ॥ स्वयमेव हरिः साक्षात्प्रविवेश तपोवनम् ॥ २ ॥
 प्रविश्य मुचिरं देशं ददर्श च मनोरमम् ॥ निषसाद् ततस्तस्मिन्नाश्रमे पुण्यवर्द्धनः ॥ ३ ॥ समाधौ योजयामास मनः पद्मनिभेक्षणः ॥ किमप्येव जगन्नाथो
 ध्यात्वा देवेश्वरः स्थितः ॥ ४ ॥ स्थिते देवगुरौ तच्च समाधौ दीपवद्भरौ ॥ तत्र शब्दो महाधोरः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ ५ ॥ खादु खादत मोदेत यात यात
 मृगानिमान् ॥ प्रेषयेद् पुनः सर्वान्प्रसादाच्छाङ्गधन्वनः ॥ ६ ॥ एष विष्णुरयं कृष्णो हरिराज्ञ इतोच्युतः ॥ नमोस्तु विष्णो देवेश स्वाभिन्माधव केशव ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीक्षायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नीलकण्ठकृते भारतभाष्यदीपे दीकायाम् अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ १ ॥ मांसस्य

इत्यादिशब्दः सुमहानाविरासीत्तदा निशि ॥ ततश्च सुमहानादः सिंहानां मृगविद्विषाम् ॥ ८ ॥ धावतां च शुनां राजन्मृगाननुविनर्दताम् ॥ मृगाणां
भीतिशुक्तानामृक्षाणां क्षीपिनां तथा ॥ ९ ॥ गजानां नर्दतां राजन्बृंहितं च ततस्ततः ॥ महावातसमुद्भूतक्षुभितस्यैव वारिधेः ॥ १० ॥ नादुल्लि-
खोक्यवित्रासः प्रादुरासीत्तदा निशि ॥ श्रुत्वा शब्दं हरिर्देवस्तादृशं तत्र धिष्ठितः ॥ ११ ॥ समाधिक्षोभमासाद्य विश्वस्य च जगत्पतिः ॥ ततः
संचिन्तयामास कोयमेष महास्वनः ॥ १२ ॥ कस्यायमर्दशः शब्दः स्तुतिशुक्तो मम त्विति ॥ अहोस्मिन्मृगयाशब्दः शुनां संचरतां वने ॥ १३ ॥
मृगाणामथ सर्वेषां नादश्च सुमहानयम् ॥ व्यामिश्रस्तुतिशुक्ताभिर्वाग्भिर्मम समन्ततः ॥ १४ ॥ इति संचिन्त्य मनसा दिशो विप्रेक्ष्य सर्वतः ॥ तत
आस्ते हरिस्तत्र ज्ञातुं तस्य समुद्भवम् ॥ १५ ॥ ततो मृगाः समाधावन्यत्र तिष्ठति केशवः ॥ तांश्चैवानुचरो राजन्सगणः समपद्यत ॥ १६ ॥
अथ वै दीपिका राजञ्छतशोथ सहस्रशः ॥ ततस्तमोपि व्यनशाद्देवैव समपद्यत ॥ १७ ॥ ततोऽनु भूतसंघाश्च समदृश्यन्त तत्र ह ॥ पिशाचाश्च
महाघोरा नर्दन्तो बहुविस्वनम् ॥ १८ ॥ भक्षयन्तोऽथ पिशितं पिबन्तो रुधिरं बहु ॥ प्रादुरासन्महाघोराः पिशाचा विकृताननाः ॥ १९ ॥ हन्य-
माना हता राजन्पत्न्यः पतिता मृगाः ॥ इतश्चेतश्च धावन्तो बाणैर्विद्धा मृगा द्विपाः ॥ २० ॥ ततो मृगसहस्राणि समुदीर्णानि भारत ॥ यत्रासौ
तिष्ठते देवस्तत्र याता निरन्तरम् ॥ २१ ॥ अन्तरिक्षतश्च देवेशं स्थितानीत्यनुशुश्रुम् ॥ पिशाच्यो विकृताकाराः कराला रोमहर्षणाः ॥ २२ ॥ पु-
त्रवत्यः समापेतुयत्र तिष्ठति केशवः ॥ श्वगणस्तत्र राजेन्द्र चरत्येवं ततस्ततः ॥ २३ ॥ ततः स भगवान्विष्णुः सर्वमालोक्य वेष्टितः ॥ विस्मयं
परमं गत्वा पश्यन्नास्ते स्म केशवः ॥ २४ ॥ कस्यैष विस्तृतो नादः कस्य वायं जनोपतत् ॥ को नु मां स्तौति भक्त्या वै भविष्ये प्रीतिमानहम्
॥ २५ ॥ कस्य मुक्तिः समायाता प्रीते मायि सुदुर्लभा ॥ इति संचिन्त्य भगवानास्ते प्राकृतवद्धरिः ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु ह-
रिवंशे भविष्यपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ तेषामनु महाघोरौ पिशाचौ विकृताननौ ॥ प्रांशू पि-
ङ्गलरोमाणौ दीर्घजिह्वौ महाहन्तू ॥ १ ॥ लम्बकेशौ विरूपाक्षौ हा हा हा हेति वादिनौ ॥ खादन्तौ मांसपिटकं पिबन्तौ रुधिरं बहु ॥ २ ॥

पिटकं मञ्जूषामिव परस्य शरीरमित्यर्थः ॥ २ ॥

लम्बमानं च महाप्राप्तं च तत् शूलं च तत्र प्रोतानि शिरोधराणि यास्यां तौ ॥ द्रुमण्डमालासंयुक्तशूलशिराणिवित्थः ॥ ३॥ १४ ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

आन्वेषितसर्वाङ्गौ दीर्घौ कृशकृतोदरौ ॥ लम्बमानमहाप्राप्तशूलप्रोतशिरोधरौ ॥ ३ ॥ कर्पन्तौ शव्यूथानि बाहुभ्यां तत्र तत्र ह ॥ हसन्तौ विविधं हासं स्वजातिसदृशं नृप ॥ ४ ॥ वदन्तौ बहुरूपाणि वचांसि प्राकृतानि च ॥ कम्पयन्तौ महावृक्षानुरूपदण्डवद्भूः ॥ ५ ॥ मुक्किणी लेलिहन्तौ च दन्तान्कटकदायिनौ ॥ अस्थिस्नायुसमाकीर्णौ धमनारिज्जुसन्तौ ॥ ६ ॥ वदन्तौ कृष्ण कृष्णेति माधवेति च संततम् ॥ कदानु द्रश्यते विष्णुः स इदानीं क तिष्ठति ॥ ७ ॥ स्वामिनः कुत्र वसतिः कुतो द्रष्टुं यतामहे ॥ अत्र वा कुत्र देवेशः कुतो नु स्थास्यते हरिः ॥ ८ ॥ कुतः पद्मपल्लाशाक्षः साक्षादिन्द्रानुजो हरिः ॥ यमाहुः पुण्डरीकाक्षं ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ९ ॥ तमजं पुरुषं विष्णुं द्रष्टुमभ्युद्यता वयम् ॥ अन्तकाले जगन्नाथं प्रविवेश जगत्रयम् ॥ १० ॥ तमजं विश्वकर्तारं कुतो द्रक्ष्याम साम्प्रतम् ॥ यस्य विस्तार एवैष लोकः प्राणिनिवासिनः ॥ ११ ॥ तं द्रष्टुं देवमीशानं यतामः साम्प्रतं हरिम् ॥ दृशा घोरतमा लोके विद्विष्टा सर्वजन्तुभिः ॥ १२ ॥ पैशाचीयं समुत्पन्ना कथं नो प्राविशद्वलात् ॥ नरमांसास्थिकलुपा सर्वभीतिप्रदायिनी ॥ १३ ॥ अहो नो दुष्कृतं कर्म प्राक्तने कर्मसंचये ॥ अत्रैव महती प्रीतिर्वर्तते सर्वदा तथा ॥ १४ ॥ यावन्नौ दुष्कृतं कर्म तावत्स्थास्यति तादृशी ॥ दृशा सा सर्वविद्विष्टा प्राणिषडनकारिणी ॥ १५ ॥ सर्वथा दुष्कृतं कर्म बहुभिर्जन्मसंचयैः ॥ तथाहि तत्फलं घोरमद्यापि न निवर्तते ॥ १६ ॥ यताः स्म प्राणिनो हन्तुं श्वगणैः सह साम्प्रतम् ॥ तथाहि प्राणिनो लोके बाल्यमादौ समास्थिताः ॥ १७ ॥ अज्ञानवृत्तिश्च ताश्च कृत्याकृत्यं न जानते ॥ तथा यैविनिनौ भ्रान्ता विषयैर्बहुलकृताः ॥ १८ ॥ यतन्ते श्रेयसे नैव ततो विषयसंस्थिताः ॥ विषयाविष्टचित्ता हि मनुष्या न विजानते ॥ १९ ॥ तथा च बृद्धभावे तु व्याधिभिर्वैर्बुधैर्भुवताः ॥ ज्वरादिभिर्महाघोरैर्नानादुःखविधायिभिः ॥ २० ॥ यतन्ते न हि वै श्रेयो विनष्टेन्द्रियगोचराः ॥ ततो मृता गर्भवासे वसन्ति सततं नराः ॥ २१ ॥ विष्णूत्रकालिले घोरे दुःखैर्बहुभिराचिताः ॥ च्यवन्ते तु ततो घोराद्गर्भसंसारमण्डले ॥ २२ ॥ परस्परं विहिंसन्तः कुर्वन्तः कर्मसंचयम् ॥ महत्येवं सदा घोरे संसारे दुःखसंकुले ॥ २३ ॥ पापानि बहुरूपाणि कुर्वन्तेऽज्ञानतस्तदा ॥ संसारस्यैष महिमा विस्तृतः सर्वजन्तुषु ॥ २४ ॥ अच्छेद्यः शस्त्रसंपातैरुपायैर्बहुभिः सदा ॥ एतस्मान्न निवर्तन्ते मर्त्याः प्राकृतबुद्धयः ॥ २५ ॥ इमं हत्वा मनुष्येन्द्रमिदमस्माद्वराम्यहम् ॥ चोरयित्वा धनमिदं हरिष्याम्याददाम्यहम् ॥ २६ ॥ तबुद्धयः ॥ २७ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पीडनं कर्तुम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायाम् एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ६४ ॥ तत इति । दिपिका-
 धारिणौ तदानीं रात्रेः सत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ अन्तरिक्षतः केशवमग्न्यकेशविकृत्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हे मर्त्येति संबोधनम् । अन्तरिक्षतस्त्वादेव ॥ ९ ॥ १० ॥
 निर्भर्त्स्यैनमिमं शान्तं हरिष्यामि धनं बली ॥ इत्यादिव्याकुला मूर्खा यतन्ते प्राणिपीडनम् ॥ २७ ॥ अस्थैव दुःखमूलस्य संसारस्य सदा हरिः ॥
 भेषजं सर्वथा देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥ आदिदेवः पुराणात्मा आत्मा ब्रह्मविदां सदा ॥ ते वयं सर्वयत्नेन द्रक्ष्यामः सर्वथा हरिम् ॥ इत्थं
 पिशाचौ भाषन्तौ प्रादुरास्तां हरेः पुरः ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायामेकोनाशीतित-
 मोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स भगवान्विष्णुः पिशाचौ मांसभक्षकौ ॥ ददृशाथ महाघोरौ दीपिकाधारिणौ हरिः ॥ १ ॥
 विलोक्यांचक्रतुस्तौ पिशाचौ देवकिसुतम् ॥ स्थितं सुखासने विष्णुं दृष्ट्वा लोकेश्वरेश्वरम् ॥ २ ॥ तौ च गत्वा समुद्देशं पिशाचौ केशवस्य ह ॥
 ततस्तावूचतुर्विष्णुमन्तरीकृत्य केशवम् ॥ ३ ॥ को भवान्कस्य वा मर्त्यः कुतश्चागम्यते त्वया ॥ किमर्थमिह संप्राप्तो वने घोरे मृगाकुले ॥ ४ ॥
 निर्मनुष्ये द्वापिभूते पिशाचगणसेविते ॥ श्वपदैः सेव्यमाने च विपिने व्याघ्रसंकुले ॥ ५ ॥ सुकुमारो न वदद्भुः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ पद्मपत्रेक्षणः
 इयामः पद्माभिः श्रीपतिः स्वयम् ॥ ६ ॥ अस्मत्प्रीतिकरः साक्षात्प्राप्तो विष्णुरिवापरः ॥ देवो वा यदि वा यक्षो गन्धर्वः किन्नरोपि वा ॥ ७ ॥ इन्द्रो
 वा धनदो वापि यमोथ वरुणोपि वा ॥ एकाकी विपिने घोरे ध्यानार्पितमना इव ॥ ८ ॥ ब्रूहि मर्त्ये यथातत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि मानद ॥ एवं पृष्टः
 पिशाचाभ्यामाह विष्णुरुत्क्रमः ॥ ९ ॥ क्षत्रियोस्मृतिं मामाहुर्मनुष्याः प्रह्वतिस्थिताः ॥ यदुर्वंशे समुत्पन्नः क्षात्रं वृत्तमनुष्ठितः ॥ १० ॥ लोका-
 नामथ पातास्मि शास्ता दुष्टस्य सर्वदा ॥ कैलासं गन्तुकामास्मि द्रष्टुं देवमुमापतिम् ॥ ११ ॥ इत्येवं मम वृत्तान्तः कथ्यतां कौ युवामिति ॥ युवा-
 मिह समायातौ किमर्थं ब्राह्मणाश्रमम् ॥ १२ ॥ एषा हि महती पुण्या नानाविप्रनिषेविता ॥ बदरीयं समाख्याता न क्षुद्रराश्रिता क्वचित् ॥ १३ ॥
 तपस्विभिस्तपोयुक्तैर्बुधैः सिद्धनिषेविता ॥ श्रवणा नात्र दृश्यन्ते पिशाचा मांसभोजनाः ॥ १४ ॥ न हन्तव्या मृगाश्चात्र मृगया नात्र वर्तते ॥
 नतु क्षुद्रैः प्रवेष्टव्या न कृतघ्नैर्न नास्तिकैः ॥ १५ ॥ अहमस्य तु देशस्य रक्षिता नात्र संशयः ॥ व्यतिक्रमो यदि भवेत्तस्य शास्तास्मि यत्नतः
 ॥ १६ ॥ कौ भवन्तौ क नु युवां कस्येयं महती चमूः ॥ नातः परं प्रवेष्टव्यमृष्यस्तत्र संस्थिताः ॥ १७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनुगन्ता अनुचरः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
विघ्नस्तत्र प्रवर्तते तपःसु च तपस्विनाम् ॥ इहैव स्थीयतां तावद्रक्तव्यं च ततः सुखम् ॥ १८ ॥ अन्यथाहं निपेक्षा स्यां बलाद्वाक्यैस्तथैव च ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ एवं पृष्टौ पिशाचौ तु वस्तुभोगोपचक्रतुः ॥ १९ ॥ तयोरेको महाघोरः पिशाचो दीर्घबाहुकः ॥ उवाच वचनं तत्र यथा त्वादि
समर्पितम् ॥ २० ॥ पिशाच उवाच ॥ श्रूयतामभिधास्यामि समाहितमना भव ॥ नमस्कृत्य जगन्नाथं हरिं कृष्णं जगत्पतिम् ॥ २१ ॥ आदिदेव-
मर्जं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ॥ वक्ष्यामि सकलं यद्गतथा शृणु यदीच्छसि ॥ २२ ॥ घण्टाकर्णोस्मि नामाहं पिशाचो घोरदर्शनः ॥ मांसादो
विकृतो घोरः साक्षान्मृत्युरिवापरः ॥ २३ ॥ धनदस्यानुगन्ताहं साक्षादुद्रसखस्य च ॥ ममायमनुजः साक्षादन्तकस्यान्तको ब्रह्म ॥ २४ ॥ मृग-
येयं सुमहती विष्णोः पूजाश्रमिष्युत ॥ ममेयं वत्तते सेना श्वगणोपि ममैव तु ॥ २५ ॥ आगतोहं महाशैलकैलासाद्भूतसेवितात् ॥ अहं पिशाचव-
पेण संविष्टः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥ सततं दूषयन्विष्णुं घण्टामावध्य कर्णयोः ॥ मम न प्रविशेन्नाम विष्णोरिति विचिन्तयन् ॥ २७ ॥ अहं कैला-
सानिलयमासाद्य वृषभध्वजम् ॥ आराध्य तं महादेवमस्तुवं सततं शिवम् ॥ २८ ॥ ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति वरं हरः ॥ ततो मुक्तिर्मया तत्र
प्रार्थिता देवसन्निधौ ॥ २९ ॥ मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः ॥ मुक्तिप्रदाता सर्वपां विष्णुरेव न संशयः ॥ ३० ॥ तस्माद्वत्वा च बदरीं
तत्राराध्य जनार्दनम् ॥ मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दास्ननायणाश्रमे ॥ ३१ ॥ इत्युक्तो देवदेवेन शूलिना ज्ञातवानहम् ॥ तमेव परमं मत्वा गोविन्दं गरुड-
ध्वजम् ॥ ३२ ॥ तस्मात्प्रार्थयमानस्समुत्किन्देशममुं गतः ॥ अन्यच्च शृणु मे कार्यं यदि कौतूहलं तव ॥ ३३ ॥ पुरी द्वाखती नाम पश्चिमस्यादेव-
स्तटे ॥ यदुवृष्णिषमाकीर्णा सागरोर्मिसमाकुलम् ॥ ३४ ॥ अध्यास्ते स हरिर्विष्णुस्तां पुरीं पुरुषोत्तमः ॥ द्रष्टुं लोकहितार्थाय वसन्तं द्वारकापुरे
॥ ३५ ॥ निर्गताः साम्प्रतं मत्स्यं वयमैतैः सहानुगैः ॥ विष्णुः सर्वेश्वरः साक्षाद्रष्टव्योस्माभिर्ब्रह्म वै ॥ ३६ ॥ लोकानां प्रभवः पाता कर्ता हतो जग-
त्पतिः ॥ आदिः स हि समस्तस्य प्रभवः कारणं हरिः ॥ ३७ ॥ कर्तो समस्तस्य हरिः पुरातनः प्रभुः प्रभूणामपि यः सदात्मकः ॥ तदादिदेवं
वरदं वरेण्यं द्रष्टुं हरिं संप्रति संयताः स्मः ॥ ३८ ॥ यस्य प्रसादाज्जगदेवमासीत्स्वप्राणिगन्धर्वमहारागौघम् ॥ देवं जगद्योनिमजं जनार्दनं द्रष्टुं हरिं संप्रति
संयताः स्मः ॥ ३९ ॥ यस्योदयाद्विश्वमिदं प्रभूतं लयं च तस्मिन्समुपैति कल्पे ॥ तस्यैव साक्षाद्भगवति विश्वं द्रष्टव्यमिदं देवं पुरुषोत्तमं हरिम् ॥ ४० ॥
॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥४१॥ तेनैव दूषितेन विष्णुना हेतुभूतेन तस्य द्वेषादेव ये मतिः समाकुला जातित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देवमुनिर्माकण्डेयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कौषित् यज्ञिकाः

स्रष्टा च योसौ सकलस्य देवः पाता च हर्ता च हरिः स एव ॥ द्रक्ष्याम नित्यं भुवनेश्वरं हरिं पुराणमाद्यं प्रभविष्णुमव्ययम् ॥ ४१ ॥ अजस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता भुवश्च कर्ता हरिरिह एव ॥ तं योगिनो योगविद्वद्बुद्धिं लभेम तेनैव मतिः समाकुला ॥ ४२ ॥ निर्गार्ये विश्वं सकलं जगत्पतिः शैते शिशुत्वं समाप्य साक्षात् ॥ वटस्य पत्रे जगतां निवासः पादौ च विक्षिप्य करौ विधुन्वन् ॥ ४३ ॥ यस्योदरे देवमुनिः पुरातनो ददर्श लोकानखिलान्स मायया ॥ प्रविश्य विश्वं सकलं यथावद्ब्रह्मिण्या भूतमभूदिदं महत् ॥ ४४ ॥ निर्गार्ये विश्वं जगदादिकाले शैते महात्मा जलधर्ज-लैषे ॥ देव्या श्रिया चामरलोहहस्तया निषेव्यमाणः पुरुषोत्तमस्तदा ॥ ४५ ॥ नाभेश्च यस्याग्निरभूत्सपत्रं पद्मं महत्काञ्चनसप्रभं प्रभोः ॥ जन्मास्पदं लोकगुरोयदासीद्विस्तारि पद्मं जगदादिमृष्टौ ॥ ४६ ॥ दुधार यो भूतपतिर्महान्महीं दंष्ट्राग्रसंस्थापितरूढमूलाम् ॥ नदन्महामेघ इवादि-काले कुर्वन्वराहो मुनिगीतमूर्तिः ॥ ४७ ॥ हरिः पुराणः पुरुषोत्तमः प्रभुः कर्ता समस्तस्य समस्तसक्षी ॥ यज्ञात्मको यज्ञपतिर्जगत्पतिर्द्रष्टुं तमी-शं वयमुद्यताः स्मः ॥ ४८ ॥ केचिद्ब्रह्मत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदिमं पुराणम् ॥ वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ॥ ४९ ॥ अनेकमेकं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतित्यग्यनिविष्टचिन्ताः ॥ आहुर्यमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ॥ ५० ॥ यं प्रा-हुरीड्यं वरदं वरेण्यमेकान्ततत्त्वं मुनयः पुरातनाः ॥ यं सर्वगं देवमजं जनार्दनं द्रष्टुं हरिं संप्रति संयताः स्मः ॥ ५१ ॥ यस्मिन्विश्वमिदं प्रोतमा-दिकाले जगत्पतौ ॥ तं द्रष्टुमभिसंवृत्ताः किं नु वक्ष्याम साम्प्रतम् ॥ ५२ ॥ गच्छामो वयमन्यत्र गच्छ त्वं काममन्यतः ॥ नियमोप्यस्ति नो मर्त्ये यथेष्टं गच्छ साम्प्रतम् ॥ ५३ ॥ रात्रिमध्यमनुप्राप्तं नात्र कार्यं विचारणा ॥ इत्युक्त्वा घोररूपोसौ पिशाचो विकृताननः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्नेव समे देशे पीत्वा च रुधिरं बहु ॥ भक्षयित्वा यथाकामं मांसराज्ञिं विचक्षणः ॥ ५५ ॥ अपः संस्पृश्य तत्रैव पार्श्वे संस्थाप्य साधनम् ॥ आन्त्रपाशं महाघोरं संस्थाप्य विपुलं महत् ॥ ५६ ॥ आसनं कुशसंयुक्तं कृत्वा चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥ उत्सार्य श्वगणान्सर्वान्यत्नेन महता तदा ॥ ५७ ॥ सुखासनं समास्थाय समाधौ यतते श्वपः ॥ एकचित्तस्तदा भूत्वा नमस्कृत्य च केशवम् ॥ इमं मन्त्रं पठन्वारः पिशाचो भक्तवत्सलम् ॥ ५८ ॥

बहुत्वेन इन्द्रादिरूपेण एकात्मना ऐक्येन उपासकाः । वयं तु प्रत्यगभेदेन द्रष्टुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु प्रसक्तानीति शेषः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ सर्वगं परमात्म-
गतं मम मनः कर्तुं । विषयान्तरे विषयः शब्दादिः अन्तरः भेदः तं उभे कर्मणि न रक्षतां विषयप्रवर्णं भेदबुद्धिहरं च मनो मा भूदित्यर्थः ॥ ७२ ॥ अन्यथा दोषमाह । मन
नमो भगवते तस्मै वासुदेवाय चक्रिणे ॥ नमस्ते गदिने तुभ्यं वासुदेवाय धीमते ॥ ५९ ॥ ओं नमोनारायणाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ मम भूया-
न्मनःशुद्धिः कीर्तितत्तव केशव ॥ ६० ॥ जन्मेदमीदृशं धारं मा भून्मम दुरासदम् ॥ देवदूतो भविष्यामि स्मरणात्तव गोपते ॥ ६१ ॥ तव चक्र-
प्रहारेण कायो नश्यतु मामकः ॥ मम भूयो भवो मा भूदेष्टा मे प्रार्थना विमो ॥ ६२ ॥ अर्थिनां कल्पवृक्षोसि दाता सर्वस्य सर्वदा ॥ यत्र यत्र भ-
वेजन्म तत्र तत्र भवान्हृदि ॥ ६३ ॥ वर्ततां मम देवेश प्रार्थनया ममापरा ॥ नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं भवत्वयं सदा मम ॥ ६४ ॥ निर्विघ्ना प्रार्थना
देव नमस्तेस्तु सदा मम ॥ यदा मे मरणं भूयात्तदा मा भूत्स्मृतिभ्रमः ॥ ६५ ॥ दिने दिने क्षणं चित्तं त्वयि संस्थं भवत्विति ॥ एवं प्रेरय मां देव मा
भूते चित्तमीदृशम् ॥ ६६ ॥ नृशंसायं पिशाचायं दयास्मिन्का भवेदिति ॥ एवं चिन्तय मां देव भृत्यो महामिति प्रभो ॥ ६७ ॥ परपीडा न मत्तो-
स्तु नमस्ते भगवन्प्रभो ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु मा भूवन्माश्रितं हि मे ॥ ६८ ॥ अन्तकाले ममाप्येवं प्रसादात्तव केशवा ॥ प्रार्थनीया तु मे घ्राणं रसनां
यातु मे पयः ॥ ६९ ॥ सूर्यश्च यातु मे चक्षुः स्पर्शं यातु च मारुतः ॥ श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनः घ्राणं च गच्छतु ॥ ७० ॥ जलं मां रक्षतां नित्यं
पृथिवी रक्षतां हरे ॥ सूर्यो मां रक्षतां विष्णो नमस्ते सूर्यतेजसे ॥ ७१ ॥ वायुर्मां रक्षतां दुःखादाकाशं च जनार्दन ॥ न मनः सर्वगं देव रक्षतां वि-
षयान्तरे ॥ ७२ ॥ मनो विषयये चोरे पुरुषान्हन्ति नित्यशः ॥ पापेषु योजयेत्युसः परपीडात्मकपु च ॥ ७३ ॥ मनस्तद्रक्षतां देव भूयां भूयो जनार्द-
न ॥ मा भून्मनसि कालुष्यं मनो मे निर्मलं भवेत् ॥ ७४ ॥ कलुषं तस्य यच्चित्तं नरके पातयत्यमुम् ॥ बह्यानि निर्मलान्येवमिन्द्रियाणि भवन्त्युत
॥ ७५ ॥ न तानि कार्यवन्तीह मनश्चेत्कलुषं भवेत् ॥ नाङ्गानि मुष्टिना मेध्यं गृहीत्वा यो व्यवस्थितः ॥ ७६ ॥ बाहः प्रक्षालनं कुर्वान्क भवेत्तस्य
केशवः ॥ व्यर्थो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ॥ ७७ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनार्दन ॥ बलवानिन्द्रियग्रामो वारयेनं जनार्दन ॥ ७८ ॥
परीवादाजगन्नाथ वाचं रक्ष दुरुद्धाम् ॥ परद्रव्यान्मनो रक्ष परदाराजनार्दन ॥ सर्वत्र मे दया भूयात्प्रसादात्तव केशव ॥ ७९ ॥ त्वय्येव भक्तिरचला भूया-
द्भूतेषु मे दया ॥ बहुनात्र किमुक्तेन शृणुष्वेदं वचो मम ॥ ८० ॥ सुखे दुःखे च रागे च भोजने गमने तथा ॥ जाग्रत्स्वप्नेषु सर्वत्र त्वय्येव रमतां मनः ॥ ८१ ॥
इति । विषयये विषयाद्विषयये ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ नाङ्गानीति सार्द्धः ॥ ७६ ॥ प्रग्रहः शुद्धार्थमाग्रहः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

८२ ॥ मांसपः मांससक्षकः । पिबतिस्त्र मक्षणार्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकाया-
 मामकं देवदेवेश नमस्तेस्तु जनार्दन ॥ इति बुवन्धोरतमो जात्या हीनो न चिन्तितः ॥ ८२ ॥ पिशाचो भगवद्भक्तः समार्धिं समपद्यत ॥ दृढं ब-
 द्धात्मनः काममान्प्रपाशेन मांसपः ॥ ८३ ॥ निश्चलैर्नैव मनसा सुखमास्ते स्म संयतः ॥ ध्यायन्हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं शिवम् ॥ ८४ ॥
 मुकुन्दमादिपुरुषमेकाकारमनामयम् ॥ नित्यं शुद्धं ज्ञानगम्यं कारणं सर्वदेहिनाम् ॥ ८५ ॥ नासिकाग्रं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम् ॥ निर्वा-
 तस्थो यथा दीपः प्रोच्चरन् प्रणवं सदा ॥ ८६ ॥ प्रणवं वाचकं भत्वा वाच्यं ब्रह्मति निश्चितः ॥ एकाग्रं सततं कृत्वा चित्तं विष्णो समर्पितम् ॥ ८७ ॥
 विकल्परहितं चित्तं हृदि मध्ये न्यवेशयत् ॥ पुण्डरिकं शुभदले समावेश्य जगत्पतिम् ॥ ८८ ॥ आस्ते सुखं महायोगी पिशिताशस्तदा महात्मा ॥ त्रि-
 धामानं जपंस्तत्र स्मरन्विष्णुं सनातनम् ॥ ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां षण्ठाकर्णचित्तसमाधिर्नामाशी-
 तितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स भगवान्विष्णुः पिशाचं दृष्टवांस्तदा ॥ चिन्तयन्तं स्वमात्मानं शुद्धिबुद्धिसमन्वितम् ॥ १ ॥
 आत्मन्यवस्थितं साक्षात्पठन्तं प्रणवं सकृत् ॥ प्रार्थयन्तं स्वमात्मानमेकान्ते नियतं हरिः ॥ २ ॥ अचिन्तयज्जगन्नाथः कारणं पुण्यसंचये ॥ ध्या-
 त्वा तु सुचिरं विष्णुः कारणं पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥ धनदस्यापदेशेन पठन्सुबहुशः क्षितौ ॥ वासुदेवेति कृष्णेति माधवेति च मां सदा ॥ ४ ॥ जना-
 र्दने हरे विष्णो भूतभावनभावन ॥ नराकार जगन्नाथ नारायण परायण ॥ ५ ॥ इति मां नामभिर्नित्यं पठत्येव दिवानिशम् ॥ स्वपत् ज्ञात्रंस्तथा
 तिष्ठन् भुञ्जन् गच्छंस्तथा वदन् ॥ ६ ॥ भक्षयन्मांसपिष्टकं पिबच्छोणितमेव वा ॥ वाधमानं च सुचिरं हत्वा चापि मृगान्वहून् ॥ ७ ॥ हर्षेण भो-
 जने चैप जाग्रत्स्वप्ने तथैव च ॥ सर्वेष्वपि च कार्येषु कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ ८ ॥ एतस्य कर्मणः पाक एव घोरस्य कर्मणः ॥ निश्चित्यैवं जगन्ना-
 थः प्रीतस्तस्य बभूव ह ॥ ९ ॥ अदर्शयत्स्वमात्मानमनन्यस्य जगत्पतिः ॥ शुद्धेन्तःकरणे तस्य पिशाचस्यापि भूमिप ॥ १० ॥ सच घोरः पिशा-
 चोपि दृढदर्शित्मनि केशवम् ॥ पीतकौशेयवसनं पद्माक्षं श्यामलं हरिम् ॥ ११ ॥ शङ्खिनं चक्रिणं विष्णुं स्रग्विणं गदिनं विभुम् ॥ किरीटिनं कौ-
 स्तुभिनं श्रीवत्ताच्छादितोरसम् ॥ १२ ॥ नीलमेघनिभं कान्तं गरुडस्थं प्रभञ्जनम् ॥ चतुर्भुजं शुभांगरं निश्चलं सर्वगं शिवम् ॥ १३ ॥ अनादिनिधनं
 नित्यं मायाविनममायिनम् ॥ सत्ययुक्तं सदा शुद्धं बुद्धिगम्यं सदात्मलम् ॥ १४ ॥

मशीतिमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मनि हृदयपङ्कजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे अविष्ण्वर्षणि दीकार्यामेकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ८१ ॥

मनस्येवं जगन्नाथं दृष्ट्वा विष्णुमनेकधा ॥ अनुमील्यैव नयते कृताथारौमीत्यमन्यत ॥ १५ ॥ अथ दृष्टो हरिर्विष्णुः साक्षात्सर्वत्रयः शुभः ॥ प्रसन्नो हि हरिर्मह्यं तेनाहं दृष्टवान्हारिम् ॥ १६ ॥ सिद्धं मे जन्मनः कृत्यं किमतः कृत्यमस्ति मे ॥ ग्रन्थयो मम निर्भिन्ना वक्ष्यान्यवेन्द्रियाणि मे ॥ १७ ॥ प्रायेण जितमित्येव मनो मन्ये स्मृते हरौ ॥ इषणा च निरस्ता मे प्रसन्नोहं तथाभवम् ॥ १८ ॥ एतेभ्योपि पिशाचेभ्यो निर्मुक्तः साम्प्रतं तथा ॥ योसौ ममानुजः साक्षात्स च भक्तस्तथा हरौ ॥ १९ ॥ कालेन चैव निर्मुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ इत्येवं चिन्तयित्वा स आन्वपाशं विभिद्य च ॥ २० ॥ क्रमेण प्राणानुमुच्य विलोक्य च दिशस्तथा ॥ शरीरं सुगमं कृत्वा प्राविशत्स सुखेन ह ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे अविष्ण्वर्षणि कैलासयात्रायां पिशाचस्य विष्णुसाक्षात्कारो नाम एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पिशिताशो जगन्नाथं दृष्ट्वाथ जगद्गुरुम् ॥ समाधौ च यथादृष्टं भूमौ चापि तथा हरिम् ॥ १ ॥ अयं विष्णुरयं विष्णुरित्यूचे पिशिताशनः ॥ समाधौ च यथा दृष्टः सोयमत्रापि दृश्यते ॥ इत्युक्त्वाच पुनर्ब्रूते नृत्यान्निव हसन्निव ॥ २ ॥ अयं स चक्रो शरशङ्खचक्रा गदो रथो सध्वजतूष्णीपाणिः ॥ सहस्रमृद्धा सकलामरशो जगत्प्रभूतिर्जगतां निवासः ॥ ३ ॥ विष्णुर्विष्णुर्जगन्नाथः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥ विश्वात्मा विश्वकर्ता यः सोयमेव सनतनः ॥ ४ ॥ अस्यैव देवस्य हरेः स्तनान्तरे विराजते कौस्तुभरत्नदीपः ॥ यस्य प्रसादजगदेतदादौ विराजते चन्द्रमसेव रात्रिः ॥ ५ ॥ योसौ पृथ्वीं दधाराशु दंष्ट्रा जलसंचयात् ॥ योयमेव हरिः साक्षाद्भाराहं वपुरास्थितः ॥ ६ ॥ बद्धा तथा दानवमुग्रपौरुषं ददौ च शक्राय ततो नुराज्यम् ॥ बलिं बलदेव हरिः स वामनः स्तुतश्च भक्त्या मुनिभिः पुरातनैः ॥ ७ ॥ दंष्ट्राकरालः सुमहान् हत्वा यो दानवात्रणे ॥ निःशोकमसिलं लोकं चकारासौ जनार्दनः ॥ ८ ॥ आदौ दधारैरुभुजेन मन्दरं निर्जीत्य सर्वानसुरान्महर्षिवै ॥ ददौ च शक्राय सुधामयं महान्स एष साक्षादिह मामवस्थितः ॥ ९ ॥ यः श्रुते जलधौ नागे देव्या लक्ष्म्या सुखवहे ॥ हत्वा तौ दानवौ धारौ मधुकैटभसंज्ञितौ ॥ १० ॥ यमहुराद्यं विबुधा जगत्पतिं सर्वस्य धातारमजं जनित्रम् ॥ अणोरणीयां समतिप्रमाणं स्थूलत्स्यविष्टं हरिमेव विष्णुम् ॥ ११ ॥ यत्र स्थितमिदं सर्वं प्राप्ते लोकस्य नाशने ॥ आदौ यस्मात्समुत्पन्नं सोयं विष्णुरिति स्थितः ॥ १२ ॥ यस्येच्छया सर्वमिदं प्रवृत्तं प्रवर्तते चापि जनार्दनस्य ॥ अयं स विष्णुः पुरुषोत्तमः शिवः प्रवर्तते मामिह यादवेश्वरः ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जनित्रं जनयितारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ पितृक्रियां पितृतर्पणं रुधिरणेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ फणा द्वयोरित्यमरः ।

भृगोर्वशो समुत्पन्नो जामदग्न्य इति श्रुतः ॥ शिष्यत्वं समवाप्यैव दृगव्याधस्य यः स्थितः ॥ १४ ॥ जघान वीर्याद्वलिनं महारणे कुठारशस्त्रेण गिरिश-
शिष्यः ॥ सहस्रबाहुं कृतवीर्यसंभवं हयगजैश्चैव रथैश्च निहतम् ॥ १५ ॥ कुरुक्षेत्रं समासाद्य यश्चकार पितृक्रियाम् ॥ निःक्षत्रियमिमं लोकं कृतवाने-
कविंशतिः ॥ १६ ॥ रघोरथ कुले जातो रामो नाम जनार्दनः ॥ सीतया च श्रिया युक्तो लक्ष्मणानुचरः कृती ॥ १७ ॥ कृत्वा च सेतुं जलधौ जनार्दनो
हत्वा च रक्षयतिमातुगैः शरैः ॥ दत्त्वा च राज्यं स विभीषणाय दशार्थभैरजयच योसौ ॥ १८ ॥ वसुदेवकुले जातो वासुदेवेति शब्दितः ॥ गोकुले
क्रीडते योसौ संकर्षणसहायवान् ॥ १९ ॥ उत्तानशायी शिशुरूपधारी पीत्वा स्तनं पूतनिकाप्रदत्तम् ॥ व्यसुं चकाराशु जनार्दनस्तदा दनोः सुतां
तामवसत्सुखं हरिः ॥ २० ॥ पयःपानं तथा कुर्वन्भक्ष्यन्दधिपिण्डकम् ॥ दाम्ना बद्धोदरो विष्णुर्मात्रा रुषितया दृढम् ॥ २१ ॥ ततश्च दाम्ना सुह-
देन बद्धो जघान योसौ यमलार्जुनौ च ॥ कीडन्हरिगोकुलवासवासी गोपीभिरास्वाद्य सुखं स्तनं च ॥ २२ ॥ वृन्दावने वसन्विष्णुगोपगोकुलवासि-
भिः ॥ तत्र हत्वा हयं राजन्विराजांशुमानिव ॥ २३ ॥ यः क्रीडते नागफणौ जनार्दनो निषेव्यमाणः सह गोपदारकैः ॥ महाहृदे नागपतिं जगत्प-
तिर्ममदं वीर्यातिशयं प्रदर्शयन् ॥ २४ ॥ यो धेनुकं तालवने तत्फलैः सममच्छिनत् ॥ हत्वा दानवमुग्रं तं गोपान्विस्मयत्यसौ ॥ २५ ॥ दधार
यो गोधरमुग्रपौरुषान्महामतिर्मेघसमागमे सति ॥ विडम्बयच्छक्रवलं प्रमोदयन् गोपांश्च गोपींश्च स गोकुलं हरिः ॥ २६ ॥ गोपीनां स्तनमध्ये तु
क्रीडते काममीश्वरः ॥ योसौ पिवन्तदधरं मायामानुषदेहवान् ॥ २७ ॥ गोपीभिरास्वाद्यमुखं विविक्ते शोते स्म राज्ञौ सुखमेव केशवः ॥ स्तनान्त-
रेष्वेव तदा च तासां कामी च कान्ताधरपण्डवं पिवन् ॥ २८ ॥ अक्रूरेण समाहूतस्तेन गच्छन्निह यासुने ॥ जले यो ह्यर्चितस्तेन नागलोके स एव
हि ॥ २९ ॥ ततश्च गच्छन्बलवान् जनार्दनो हत्वा तमुग्रं राजकं बलात्पथि ॥ हत्वा च वस्त्राणि यथेष्टमीश्वरो ययौ सरामो मथुरां पुरीं हरिः ॥ ३० ॥
लब्ध्वा च दामानि बहूनि कामदो दत्त्वा वरं माल्यकृते महान्तम् ॥ लब्ध्वा नुलेपं सुरभिं च यादवः कुब्जां चकाराशु महादेहपाम् ॥ ३१ ॥
योसौ चापं समादाय मध्ये च्छित्त्वा महद्भुजः ॥ सिंहनादं महाश्वक्रे कल्पान्ते जलदो यथा ॥ ३२ ॥

पुंसि द्विवचनमिदम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ गोधरं शैलम् ॥ २६ ॥ स्तनमध्ये हृदये ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ दामानि पुष्पमालाः । माल्यकृते मालाकाराय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गर्जं कुवलयपीडं विषाणं दन्तम् ॥ ३३ ॥ यादवनामधेयं नतु यादवं दुर्मिलजन्तात् ॥ ३५ ॥ पुत्रं नष्टमिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ केशवेत्यन्तं पठन् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपे हरिकेशो मविष्यपर्वणि टीकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

गृह्णाणति । योग्यं, यदन्नं, पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता इति श्रुतेरित्याशयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ करणम् अन्तःकरणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पद्माक्षः संनिषेधदृष्टिः पिशाचानां प्राक् तदभावात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहोस्य स्नेहकारुण्यं मयि सर्वत्र वर्तते ॥ इति संचिन्त्य मनसा प्रोवाच यदुपुद्भवः ॥ १९ ॥ अलमतेन सर्वत्र पिशाच पिशिताशन ॥ अस्पृश्यं मादृशै-
रेतद्ब्रह्मण्यं श्वमुत्तमम् ॥ १० ॥ ब्राह्मणः सर्वथा पूज्यो जन्तुभिर्धर्मकाङ्क्षिभिः ॥ पिशाचा घोरकर्मणो यतन्ते ब्रह्महिंसेने ॥ ११ ॥ न हन्तव्याः
सदा विप्रास्तद्विज्ञा नरकावहा ॥ तस्मादस्पृश्यमस्माभिर्नित्रा कार्या विचारणा ॥ १२ ॥ भक्त्या प्रीतोस्मि भद्रं ते मनोनिर्मलता मया ॥ मनः-
शुद्धिं यदा यत्नं ततः प्रीतोस्मि मांसप ॥ १३ ॥ अस्मत्संकीर्तनाच्छश्वदुद्धं हि करणं तव ॥ अतीव मनसा प्रीत इत्युक्त्वा भगवान् हरिः ॥
॥ १४ ॥ पस्पृशङ्गं तदा विष्णुः पिशाचस्याथ सर्वतः ॥ करेण मुहुना देवः पापान्निर्मोचयद्हरिः ॥ १५ ॥ ततस्तस्याभवद्रूपं कामरूपमप्रभम् ॥
दीर्घकुञ्चितकेशाढ्यो दीर्घबाहुः सुलोचनः ॥ १६ ॥ समाङ्गुलिः समनखः समवक्रः समुन्नतः ॥ पद्माक्षः पद्मवर्णभः पद्मकेसरभूषणः ॥ १७ ॥
केयूरी चाङ्गदी चैव कौशेयवसनस्तदा ॥ ज्ञानवान्सत्त्वसंपन्नः साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ १८ ॥ गन्धर्व इव गायस्तु सिद्धः सिद्ध इव स्वयम् ॥ साक्षा-
त्स्पृष्टं तदा विष्णोः करेण मुदुपूर्वकम् ॥ १९ ॥ न नूनं तादृशं रूपमासीत्कालान्तरेष्वपि ॥ अद्यापि नैव मुनयो लभन्ते तादृशं वपुः ॥ २० ॥
कृत्वा सुबहुशो घोरं तपः परमदारुणम् ॥ यच्च लब्धं तदा तेन पिशाचेन नृपोत्तम ॥ २१ ॥ कोनु नाम जगन्नाथमाश्रितः सीदते नृप ॥ सहि स-
र्वत्र कल्याणो यो हि नित्यं जनार्दनम् ॥ २२ ॥ ध्यायन्पठन् जपन्वापि तस्य किं नास्ति भूषते ॥ ततः प्रोवाच भगवान् स्थितं काममिवापरम् ॥
॥ २३ ॥ अक्षयः सर्ववासस्ते यावदिन्द्रो वसिष्यति ॥ तावत्स्वर्गो भवानस्तु ज्ञासन्नामम नान्यतः ॥ २४ ॥ नष्टे शुक्रे ततः स्वर्गात्सायुज्यं मम
गच्छतु ॥ योयं भ्राता तव स्वर्गी यावदिन्द्रो भवेत्तदा ॥ २५ ॥ वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्त्तते ॥ दातास्मि सर्वं सर्वत्र नात्र कार्या विचार-
णा ॥ २६ ॥ वण्टाकर्ण उवाच ॥ यश्चमं संगमं देव संस्मरन्नियतात्मवान् ॥ भक्तिस्तस्याचला देव त्वयि भूयाज्जनार्दन ॥ २७ ॥ मनःशुद्धिर्भवेत्तस्य
मा भूत्कलुषता हरे ॥ कालुष्यं मनसस्तस्य मा भूदेष वरो मम ॥ २८ ॥ एवमस्त्विति देवेशः स्वर्गं गच्छेति केजवः ॥ इन्द्रातिथिर्भवानस्तु त्वां
प्रतीक्ष्य हरिः स्थितः ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् कृष्ण उत्थाप्य ब्राह्मणं तदा ॥ तेन स्तुतो जगन्नाथः पूजयित्वा च तं द्विजम् ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
ततो विमृज्य गोविन्दस्तस्माद्देशादुपागमत् ॥ यत्र ते मुनयः सिद्धा अग्निहोत्रमन्विताः ॥ ३१ ॥ सच स्वर्गी ततः स्वर्गमाज्ञया केशवस्य ह ॥ त-
स्मात्पठ सदा राजन् मनःशुद्धिं यदीच्छसि ॥ मनश्च शुद्धं भवति पठतस्ते जगत्पते ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि
षण्ठाक्षरमुक्तिप्रदानं नाम त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स भगवान्विष्णुर्मुनिभ्यस्तत्त्वमादितः ॥ कथयामास
यद्वृत्तं पिशाचस्य महात्मनः ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ अहोस्य कर्मणः पाकस्तव संदर्शनादिति ॥ २ ॥ अर्चितो मुनि-
भिः सर्वैः प्रीतः प्रीतिमतां प्रियः ॥ ततः प्रभाते विमले सूर्ये चाभ्युदिते सति ॥ ३ ॥ आरुह्य गरुडं विष्णुर्यो कैलासमुत्तमम् ॥ भवाद्विस्तत्र ग-
न्तव्यमित्युक्त्वा मुनिसत्तमान् ॥ ४ ॥ यत्र विश्वेश्वराः सिद्धास्तपस्यन्ति यतव्रताः ॥ यत्र वैश्रवणः साक्षादुपास्ते शंकरं सदा ॥ ५ ॥ यत्र तन्मानसं
नाम सरो हंसालयं महत् ॥ यत्र भृङ्गा रिटिर्देवमुपास्ते शंकरं शिवम् ॥ ६ ॥ गणपत्यमवाप्याथ हरपार्थेश्वरः सदा ॥ यत्र सिंहा वराहाश्च द्विपद्मा-
पिमृगैः सह ॥ ७ ॥ क्रीडन्ति बन्धरत्नयः परस्पररहिते रताः ॥ यत्र नद्यः समुत्पन्ना गङ्गाद्याः सागरगमाः ॥ ८ ॥ यत्र विश्वेश्वरः शम्भुरच्छिनद्भूलणः
शिरः ॥ यत्रोत्पन्ना महावेद्या भूतानां दण्डतां ययुः ॥ ९ ॥ उभया यत्र सहितः शंकरो नीललोहितः ॥ ऋषिभिः प्रार्थितः पूर्व ददौ यत्र गिरिः
सुताम् ॥ १० ॥ शंकराय जगद्धात्रे शिवाय जगतीपते ॥ यत्र लेभे हरिश्चक्रमुपास्य बहुभिर्दिनैः ॥ ११ ॥ पुष्करैः शतपत्रैश्च नेत्रेण च जगत्पतिम् ॥
गुहां यत्र समाश्रित्य क्रीडन्ते सिद्धकिन्नराः ॥ १२ ॥ प्रियाभिः सह मोदन्ते विपन्ने मधु चोत्तमम् ॥ यमुदृत्य भुजैः सर्वैः पौलस्त्यो विराम ह ॥ १३ ॥
तमारुह्य महाशैलं देवकीनन्दनो हरिः ॥ मानसस्योत्तरं तीरं जगाम यदुनन्दनः ॥ १४ ॥ तपश्चतुर् किल हरिर्विष्णुः सर्वेश्वरः शिवः ॥ जटी चरि-
जगन्नाथो मातुषं वपुरास्थितः ॥ १५ ॥ तपसे धृतचित्तरु शुचौ भूमाबुपाविशत् ॥ अवरुह्य ततो यानाद्गरुडाद्देवसंमितात् ॥ १६ ॥ द्वादशाब्दं
तपश्चतुर् मनो द्रष्टुं ततो हरिः ॥ फाल्गुनेन तु मासेन समारभे जगत्पतिः ॥ १७ ॥ आकामशः कृतजपो वेदाध्ययनतत्परः ॥ किमुदिश्य जगन्नाथ-
स्तपश्चरति मानवः ॥ १८ ॥ तं न विद्मो यथाकामं दुर्ज्ञेयश्चरचित्तना ॥ तपस्यति तदा विष्णो पर्वते भूतसेविते ॥ १९ ॥ गरुडः कश्यपसुत इन्धना-
नि समाचिनोत् ॥ होमार्थं वासुदेवस्य च तस्तप उत्तमम् ॥ २० ॥ चक्रराजोऽथ पुष्पाणि संचिनोति तदा हरेः ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वत्र ररक्ष जलदस्तदा ॥ २१ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दोष्कायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ६३ ॥

खड्ग आहत्य यत्नेन कुशांभुवदुशस्तदा ॥ गदा कौमोदकी चैव परिचर्या चकार ह ॥ २२ ॥ धनुःप्रवरमन्युग्रं शार्ङ्गं दानवभोषणम् ॥ स्थितं हि पुरतस्तस्य यथेष्टं भृत्यवत्स्वयम् ॥ २३ ॥ जुहोति भगवान्विष्णुरेधोर्भिर्बहुभिः सदा ॥ आज्यादिभिस्तदा हव्यैर्गन्धैः संपूज्य माधवः ॥ २४ ॥ सप्तार्चिषः समाप्तिं च समस्तव्यस्ततः कृती ॥ एकस्मिन्नेकदा मासे भुञ्जानो न्यितात्मवान् ॥ २५ ॥ द्वितीये त्वय पर्याये भुञ्जन्नेकेन केशवः ॥ एकस्मिन्वत्सरे भुञ्जंस्तथैकेन केनचित् ॥ २६ ॥ समाप्य तत्तपः सर्वमेवमेव जगत्पतिः ॥ द्वादशाब्दे तथा पूर्णे अनमासे जगत्पतिः ॥ २७ ॥ जुह्वन्नाग्निं समास्थाय पठन्मन्त्रं जनार्दनः ॥ आरण्यकं पठन्विष्णुः साक्षात्सर्वेश्वरो हरिः ॥ आस्ते ध्यानपरस्तत्र पठन्प्रणवमुत्तमम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां कृष्णतपोवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत इन्द्रः स्वयं तत्र आरुह्य गजमुत्तमम् ॥ द्रष्टुं सर्वेश्वरं विष्णुं तपस्यन्तं समाययौ ॥ १ ॥ ततो यमस्तु भगवानारुह्य महिषं वरम् ॥ किंकरीश्च स्वयं साक्षादाययौ नगमुत्तमम् ॥ २ ॥ प्रचेता हंसमारुह्य वारुणैश्च समन्वितः ॥ श्वेतच्छत्रसमामुक्तः श्वेतव्यजनवीजितः ॥ ३ ॥ ययौ कैलासशिखरं द्रष्टुं केशवमञ्जसा ॥ अन्ये चापि तथा देवा आदित्या वसवस्तथा ॥ ४ ॥ रुद्राश्चैव तथा राजन्द्रष्टुं केशवमाययुः ॥ सिद्धाश्च मुनयश्चैव गन्धर्वा यक्षकिन्नराः ॥ ५ ॥ सर्वाश्चाप्सरसो राजन्नृत्यगीतविशारदाः ॥ ततो देवगणाः सर्वे कैलासं समपद्यत ॥ ६ ॥ पर्वतो नारदश्चैव तथान्ये मुनिसत्तमाः ॥ विस्मयस्थितलोलाक्षाः सर्वदेवगणास्तथा ॥ ७ ॥ आश्चर्यं खलु पश्यन् न भूतं न भविष्यति ॥ योगिध्येयः स्वयं कृष्णो यत्तप्यति गुरुः स्वयम् ॥ ८ ॥ को नत्र समयो भूयादिति ते मेनिरे गणाः ॥ ततः समाप्ते सकले जगत्पतेर्व्रते समूले सकलेश्वरः शिवः ॥ द्रष्टुं हरिं लोकहितैषिणं प्रभुं ययौ भवान्या सह भूतसंघैः ॥ ९ ॥ सार्द्धं कुबेरेण सगुहाकेन सख्या प्रियेण प्रभुरीश्वरः शिवः ॥ स्वयं जटो भूतपिशाचसंवृतः शरी च खड्गो शशिखण्डशेखरः ॥ १० ॥ करेण विभ्रत्सह दर्भकुण्डिकां करेण साक्षादपरेण दीपिकाम् ॥ अन्येन विभ्रन्महर्षीं स डिण्डिमां शूलं च विभ्रन्नपरेण बाहुना ॥ ११ ॥ गुणान्स रुद्राक्षकृतान्समुद्रहन् जटाभिरापिङ्गलताप्रमूर्तिः ॥ विराजमानः प्रभुरिन्दुशेखरो वृषेण युक्तः स सितेन शंकरः ॥ १२ ॥ उमास्तनूद्वन्द्वसमर्पिताननस्तया समाश्लिष्य निपीडिताधरः ॥ गङ्गाभुविक्षालितचन्द्रशेखरस्तां चापि वीक्षन्वदुशस्तदा शिवः ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां दीकायां पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

अ. ८६

भस्माङ्गराणैरुलेपिताननो महोरगैर्वद्वजटः सनातनः ॥ शिरःकपालैः परिशोभितस्तदा द्रष्टुं हरिं केशवमभ्ययाच्छिवः ॥ १४ ॥ यमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं पुरातनं सांख्यनिबद्धदृष्टयः ॥ यस्यापि देवस्य गुणान्समग्रास्तत्त्वांश्चतुर्विंशतिमाहुरेके ॥ १५ ॥ यमाहुरेकं पुरुषं पुरातनं कणादनामानमजं महेश्वरम् ॥ दक्षस्य यज्ञं विनिहत्य यो वै विनाश्य देवानमुरान्सनातनः ॥ १६ ॥ यं विदुर्भूततत्त्वज्ञं भूतेशं भूतभावनम् ॥ वामदेवं विरूपाक्षमाहुस्तत्त्वविदो जनाः ॥ १७ ॥ महादेवं सहस्राक्षं कालमूर्तिं चतुर्भुजम् ॥ रुद्रं रोदननामानमाहुर्विश्वेशं शिवम् ॥ १८ ॥ अप्रमेयमनाधारमाहुर्महेश्वरा जनाः ॥ नम्रं नम्रपरीतं तु नागिनं त्वग्निवर्चसम् ॥ १९ ॥ आहुर्विश्वेश्वरं ज्ञान्तं शिवमार्दिं सनातनम् ॥ तस्य मूर्तिरिमाः सर्वा धराद्याः सकला नृप ॥ २० ॥ भूमिरापोनलो वायुः खं सूर्यश्च तथा दृशी ॥ अग्निश्च यजमानश्च प्रकृतिश्चैवमष्टधा ॥ २१ ॥ महादेवो महायोगी गिरिशो नीललोहितः ॥ आदिकर्त्ता महाभर्त्ता शूलपाणिरुमापतिः ॥ द्रष्टुं विश्वेश्वरं विष्णुं भूतसंघैः समाययौ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां शिवागमनकथनं नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसंघाः सहस्रशः ॥ घण्टाकर्णौ विरूपाक्षः कुण्डधारः कुमुदहः ॥ १ ॥ दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥ उरुनेत्रः शतमुखः शतश्रीवः शतोदरः ॥ २ ॥ कुण्डोदरो महाश्रीवः स्थूलजिह्वो द्विबाहुकः ॥ पार्श्ववक्त्रः सिंहमुख उन्नतांसो महाहनुः ॥ ३ ॥ त्रिबाहुः पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः ॥ एते चान्ये च बहवो दीर्घास्या दीर्घलोचनाः ॥ ४ ॥ नृत्यन्तः प्रहसन्तश्च स्फोटयन्तः परस्परम् ॥ तथाप्ये घोरा रूपाश्च तथान्ये विकृताननाः ॥ ५ ॥ प्रेतभक्षाः प्रेतवाहा मांसशोणितभोजनाः ॥ शवानि सुबहून्वाशु भक्षयन्तस्ततस्ततः ॥ ६ ॥ पिबन्तो रुधिरं घोरं खण्डयन्तः शवान्बहून् ॥ करा ला वितता दीर्घा धमनिस्त्रायुस्तताः ॥ ७ ॥ नानाविधाः सुवीराश्च शूलग्रग्रोतमानुषाः ॥ शिरामालवृताः केचिदन्त्रपाशावपाशिताः ॥ ८ ॥ डिण्डिमैरट्टहासैश्च नादयन्तो वसुन्धराम् ॥ कपालिनो भैरवाश्च जाटिला मुण्डिनस्तथा ॥ ९ ॥ एवं बहुविधा घोराः पिशाचा विकृताननाः ॥ तथान्ये मुनिवीराश्च ध्यायन्तः परमेश्वरम् ॥ १० ॥ पठन्तो वेदवाक्यानि साङ्गानि विविधानि च ॥ कुण्डिकास्वकराः केचिकेचित्कुशविचारिणः ॥ ११ ॥

॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ ११६ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ६४ ॥ १॥२॥

कौपीनवसनाः केचित्केचित्कार्पाससंवृताः ॥ स्तुवन्तः शंकरं भक्त्या स्तोत्रैर्महिषैरैस्तथा ॥ १२ ॥ एकत्र ते मुनिगणा अपरत्र गणास्तथा ॥ अन्यत्र सिद्धगन्धर्वाः प्रियाभिः सह संगताः ॥ १३ ॥ नृत्यन्ति नृत्यकुशला गायन्ति स्म च कन्यकाः ॥ विद्याधरास्तथान्यत्र स्तुवन्तः शंकरं शिवम् ॥ १४ ॥ ननुस्तस्य पुरतो गच्छन्तोऽप्यरसां गणाः ॥ एवमेवैर्महाघोरैः पिशाचैर्भूतकिन्नरैः ॥ १५ ॥ मुनिभिश्चैव प्रमथैः समं शर्वः समाययौ ॥ यत्र विश्वेश्वरो विष्णुस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १६ ॥ यत्र ते लोकपालाश्च तिष्ठन्ति स्म दिदृक्षया ॥ उमया लोकभाविन्या गङ्गया चन्द्रशेखरः ॥ १७ ॥ स सर्वलोकप्रभवो भवो विभुर्जटी च साक्षात्प्रणवात्मकः कृती ॥ द्रष्टुं हरिं विष्णुमुदारविक्रमो ययौ यथेष्टं पिशिताशनैर्वृतः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां महादेवागमने षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं बहुविधैर्भूतैः पिशाचैरुरगैः सह ॥ आगत्य भगवानुद्रः शंकरो वृषवाहनः ॥ १ ॥ ददर्श विष्णुं देवेशं तपन्तं तप उत्तमम् ॥ जुह्वानमग्निं विधिवद्ध्यैर्मध्यैर्जगत्पतिम् ॥ २ ॥ गरुडाहृतकाष्ठं तु जटिलं चीरवाससम् ॥ चक्रेणानीतकुसुमं खड्गानीतकुशं तथा ॥ ३ ॥ गदाकृतसमाचारं देवदेवं जनादेनम् ॥ इन्द्रद्यौदेवसर्वैश्च वृतं मुनिगणैः सह ॥ ४ ॥ अचिन्त्यं सर्वभूतानां ध्यायन्तं किमपि प्रभुम् ॥ अवरुह्य वृषाच्छर्वो भगवान् भूतभावनः ॥ ५ ॥ ततः प्रीतः प्रसन्नात्मा ललाटाक्ष उमापतिः ॥ ततो भूतपिशाचाश्च राक्षसा गुह्यक्रास्तथा ॥ ६ ॥ मुनयो विप्रवर्याश्च जयशब्दं प्रचक्रिरे ॥ जय देव जगन्नाथ जय रुद्र जनार्दन ॥ ७ ॥ जय विष्णो हर्षकेश हर्षमविराजित ॥ ९ ॥ जय चक्रगदापाणे जय शूलिस्त्रिलोचन ॥ जय मौक्तिकदीप्ताङ्ग जय नागविभूषण ॥ १० ॥ इति ते मुनयः सर्वे प्रणामं चक्रिरे हरिम् ॥ तत उत्थाय भगवान् दृष्ट्वा देवमवस्थितम् ॥ ११ ॥ वृषध्वजं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम् ॥ ततो हृष्टमना विष्णुस्तुष्टाव हरमीश्वरम् ॥ १२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नमस्ते शितिकण्ठाय नीलश्रीवाय वेधसे ॥ नमस्ते शोचिषे अस्तु नमस्ते उपवासिने ॥ १३ ॥ नमस्ते मीढुषे अस्तु नमस्ते गदिने हर ॥ नमस्ते विश्वतनवे वृषाय वृषरूपिणे ॥ १४ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शितिकण्ठाय शितिर्विषमेव कण्ठवर्णत्वात् कण्ठे यस्य तस्मै । अत एव नीलकण्ठाय । शोचिषे दीप्तिमते ॥ १३ ॥ १४ ॥

कूपाय कूरवासिने ॥ १५ ॥ तुण्डाय मुखाय सर्वशक्तयेत्यर्थः । तुष्ट्याय तुष्टिमते । तुटितुटाय हिंसाय ॥ १६ ॥ हिमाय हिनोति प्रापयति चेति हिमः रेचकः पूरकश्च तुटुभयरूपाय ॥ १७ ॥ अवण्डाय घण्टाय घण्टावते घटिघटाय घटयतां खट्टणामपि खट्टे ॥ १८ ॥ पुराय क्षेत्ररूपाय । अष्टौ पृथिव्यादीनि स्वरूपाणि यस्य तस्मै अष्टस्वरूपिणे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हरिकेशाय हरयो रश्मयः इन्द्रियाणि वा केशा इव स्वरूपान्तर्गता बहिर्गताश्च यम्येति हरिकेशः । यं परमेस्वरस्य

अमूर्ताय च देवाय नमस्तेस्तु पिनाकिने ॥ नमः कुब्जाय कूपाय शिवाय शिवरूपिणे ॥ १५ ॥ नमस्तुष्ट्याय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय च ॥ नमः शिवाय शान्ताय गिरिशाय च ते नमः ॥ १६ ॥ नमो हराय हिमाय नमो हरिहराय च ॥ नमो घोराय घोराय घोरघोरप्रियाय च ॥ १७ ॥ नमो वण्डाय वण्डाय नमो घटिघटाय च ॥ नमः शिवाय शान्ताय गिरिशाय च ते नमः ॥ १८ ॥ नमो विरूपरूपाय पुराय पुरहारिणे ॥ नम आढ्याय बीजाय शुचयेष्टस्वरूपिणे ॥ १९ ॥ नमः पिनाकहस्ताय नमः शूलासिधारिणे ॥ नमः खट्वाङ्गहस्ताय नमस्ते कृत्तिवाससे ॥ २० ॥ नमस्ते देवदेवाय नम आकाशमूर्ताय ॥ हराय हरिरूपाय नमस्ते तिग्मतेजसे ॥ २१ ॥ भक्तप्रियाय भक्ताय भक्तानां वरदायिनो नमोऽभ्रमूर्ताय देव जगन्मूर्तिधराय च ॥ २२ ॥ नमश्चन्द्राय देवाय सूर्याय च नमो नमः ॥ नमः प्रधानदेवाय भूतानां पतये नमः ॥ २३ ॥ करालाय च मुण्डाय विकृताय कपर्दिने ॥ अजाय च नमस्तुभ्यं भूतभावनभावन ॥ २४ ॥ नमोस्तु हरिकेशाय पिङ्गलाय नमो नमः ॥ नमस्तेऽभीषुहस्ताय भीरुभीरुहराय च ॥ २५ ॥ हराय भीतिरूपाय घोराणां भीतिदायिने ॥ नमो दुक्षमलघ्नाय भगनेत्रापहारिणे ॥ २६ ॥ उमापते नमस्तुभ्यं कैलासनिधयाय च ॥ आदिदेवाय देवाय भवाय भवरूपिणे ॥ २७ ॥ नमः कपालहस्ताय नमोजमथनाय च ॥ त्र्यम्बकाय नमस्तुभ्यं त्र्यक्षाय च शिवाय च ॥ २८ ॥ वरदाय वरेण्याय नमस्ते चन्द्रशेखर ॥ नम इध्माय हविषे ध्रुवाय च कुशाय च ॥ २९ ॥ नमस्ते शक्तियुक्ताय नागपाशप्रियाय च ॥ विरूपाय सुरूपाय मद्यपानप्रियाय च ॥ ३० ॥ इमशानस्तये नित्यं जयशब्दप्रियाय च ॥ खरप्रियाय खर्वाय खराय खररूपिणे ॥ ३१ ॥ भद्रप्रियाय भद्राय भद्ररूपधराय च ॥ विरूपाय सुरूपाय महाघोराय ते नमः ॥ ३२ ॥ घण्टाय घण्टभूषाय घण्टभूषणभूषिणे ॥ तीत्राय तीव्ररूपाय तीव्ररूपप्रियाय च ॥ ३३ ॥

सितकृष्णकेशौ रामकृष्णावित्युक्तेः कृष्णावतारः केशो यस्यावतारिणो महेश्वरस्येति वा हरिकेशास्तस्मै । अर्धपुहस्ताय अर्जुनसारथ्ये । गीरुगीरुश्चासौ हरश्च तस्मै गीरुगीरुहराय । अविर्भातायितिसंहर्त्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अजमथनाय ब्रह्मशिरोहर्त्रे ॥ २८ ॥ २९ ॥ भद्रेति पाठोपि मद्यमेव भद्रम् ॥ ३० ॥ खराय कर्क-

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ४४ ॥ १ ॥ २ ॥

नशाय नमरूपाय नमरूपप्रियाय च ॥ भूतावास नमस्तुभ्यं सर्वावास नमो नमः ॥ ३४ ॥ नमः सर्वात्मने तुभ्यं नमस्ते भूतिदायक ॥ नमस्ते वा-
मदेवाय महादेवाय ते नमः ॥ ३५ ॥ क्रा नु वाक् स्तुतिरूपा ते कोनु स्तोतुं प्रशक्यात् ॥ कस्य वा स्फुरते जिह्वा स्तुतौ स्तुतिमतां वर ॥ ३६ ॥
क्षमस्व भगवन्देव भक्तोहं त्राहि मां हर ॥ सर्वात्मनसर्वभूतेश त्राहि मां सततं हर ॥ ३७ ॥ रक्ष देव जगन्नाथ लोकान्सर्वात्मना हर ॥ त्राहि भ-
क्तान्सदा देव भक्तप्रिय सदा हर ॥ ३८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां विष्णुकृते श्वरस्तुतिर्नाम स-
प्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो बृषध्वजो देवः शूली साक्षादुमापतिः ॥ करं करेण संपृष्ट्य विष्णोश्चक्र-
धरस्य ह ॥ १ ॥ प्रोवाच भगवान्ब्रह्मः केशवं गरुडध्वजम् ॥ शृण्वतां सर्वदेवानां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २ ॥ किमिदं देवदेवेश चक्रपाणे जना-
र्देन ॥ तपश्चर्या किमर्थं ते प्रार्थना तव का विभो ॥ ३ ॥ स्वयं विष्णुर्भवान्नित्यस्तपस्त्वं तपसां हरे ॥ पुत्रार्थं यदि ते देव तपश्चर्या जनार्देन ॥
४ ॥ पुत्रो दत्तो मया देव पूर्वमेव जगत्पते ॥ शृणु तत्रापि भगवन्कारणं कारणात्मक ॥ ५ ॥ तपश्चर्यं प्रवृत्तोहं कुतश्चित्कारणाद्धरे ॥ वर्षायुतं
महाघोरं पुरा कृतयुगे तदा ॥ ६ ॥ भवानी तत्र मे देव परिचर्युं तदाभवत् ॥ पित्रा नियुक्ता देवेश उमैषा वरवर्णिनी ॥ ७ ॥ भीत इन्द्रस्तदा देव
मारं मां प्रैषयतदा ॥ मधुना सह संयुक्तो मारो मामगतरत्नदा ॥ ८ ॥ लक्ष्यं मामकरोत्तत्र बाणस्य प्रेषितस्य ह ॥ एषा मां सेवते तत्र दानात्पु-
ष्पादिनां हरे ॥ ९ ॥ ततः कुब्जोहमभवं दृष्ट्वा मारं तथाविधम् ॥ कुब्जतो मम देवेश नेत्रादग्निः पपात ह ॥ १० ॥ सोयमग्निस्तदा मारं भस्मसा-
त्कृतवान्हरे ॥ अचिन्तयं तदा विष्णो शक्रस्यैतच्चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥ ततः प्रभृति देवेश दया तं प्रति वर्तते ॥ ब्रह्मणा च नियुक्तोऽस्मि प्रीतस्तत्र
जनार्देन ॥ १२ ॥ नियुक्तः पुत्ररूपेण स ते देव जगत्पते ॥ ज्येष्ठस्तव सुतो देव प्रद्युम्नेत्यभिषिञ्चतः ॥ १३ ॥ स्मरं तं विद्धि देवेश नात्र कार्या
विचारणा ॥ इत्युक्त्वा पुनराहेदं याथात्म्यं दर्शयन्निव ॥ १४ ॥ मुनीनां श्रोतुकामानां याथात्म्यं तत्र सत्तमः ॥ अञ्जलिं संपुटं कृत्वा विष्णुमुद्दि-
श्य शंकरः ॥ १५ ॥ उभया सार्द्धमीशानो याथात्म्यं वक्तुमैहत ॥ हरे कुर्वति तत्रैवमञ्जलिं कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ मुनयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सहक-
नराः ॥ अञ्जलिं चक्रिरे विष्णौ देवदेवेश्वरे हरौ ॥ १७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
महेश्वर उवाच ॥ यत्तत्कारणमाहुस्तत्सांख्याः प्रकृतिसंज्ञकम् ॥ ततो महात्मसमुत्पन्नः प्रकृतिर्यस्य कारणम् ॥ १८ ॥ त्रिधा भूतं जगद्वाग्निं प्रधानं
कारणत्मकम् ॥ सत्त्वं रजस्तमो विष्णो जगदण्डं जनार्दन ॥ १९ ॥ तस्य कारणमाहुस्त्वां सांख्यप्रकृतिसंज्ञकम् ॥ तद्रूपेण भवान्विष्णो परिण-
म्याधितिष्ठति ॥ २० ॥ तस्मान्नु महतो घोरादहंकारो महानभूत् ॥ स त्वमादौ जगन्नाथ परिणामस्तथा हि सः ॥ २१ ॥ अहंकारात्प्रभो देव कार-
णानि महान्ति च ॥ तन्मात्राणि तथा पञ्च भूतानि प्रभवन्त्युत ॥ २२ ॥ तानि त्वामाहुरीशानं भूतानीह जगत्पते ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो
ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ २३ ॥ चक्षुर्ग्राणं तथा स्पर्शो रसनं श्रोत्रमेव च ॥ मनः षष्ठं तथा देव प्रेरकं तत्र तत्र ह ॥ २४ ॥ कर्मोन्द्रियाणि चान्यानि
वागादीनि जनार्दन ॥ त्वमेव तानि सर्वाणि करोषि नियतात्मवान् ॥ २५ ॥ स्वेषु स्वेषु जगन्नाथ विषयेषु तथा हरे ॥ निवेशयसि देवेश योग्यामि-
न्द्रियपद्धतिम् ॥ २६ ॥ यदा त्वं रजसा युक्तस्तदा भूतानि सृष्टवान् ॥ यदा च सत्त्वयुक्तोसि तदा पाता जगत्रयम् ॥ २७ ॥ यदा त्वं तमसाक्लृष्टस्तदा
संहारसे जगत् ॥ त्रिभिरेव गुणैर्युक्तः सृष्टिरक्षाविनाशने ॥ २८ ॥ वर्त्तसे त्रिविधां भूतिमादाय नियतात्मवान् ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियाथैषु नियोजयसि
माधव ॥ २९ ॥ प्राणिनामुपभोगार्थमन्तः स्थित्वा जगद्गुरो ॥ तस्मात्सर्वत्र भूतेषु वर्त्तसे सर्वभोगवान् ॥ ३० ॥ ब्रह्मा त्वं सृष्टिकाले तु स्थितौ
विष्णुरसि प्रभो ॥ संहारे रुद्रनामासि त्रिधामा त्वमासि प्रभो ॥ ३१ ॥ भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ एताः प्रकृतयो देव भिन्नाः सर्वत्र
ते हरे ॥ ३२ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद ॥ सहस्रधारः सहस्री सहस्रात्मा दिवस्पतिः ॥ ३३ ॥ भूमिं सर्वाभिमां प्राप्य सप्तद्वीपां स-
सागराम् ॥ अणुः सर्वत्रगो भूत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ ३४ ॥ त्वमेवेदं जगत्सर्वं यद्वर्त्तयति यद्विविष्यति ॥ त्वत्तो विराट् प्रादुरभूत्संप्राद चैव जनाद-
न ॥ ३५ ॥ तव वक्त्रजगन्नाथ ब्राह्मणो लोकरक्षकः ॥ प्रादुरासीत्पुराणात्मन्यट्कर्मनिरतः सदा ॥ ३६ ॥ राजन्यस्तु तथा वाह्निरासीत्संरक्षणे
रतः ॥ ऊर्वोर्वैद्यस्तथा विष्णोः पादाच्छूद्र उदाहृतः ॥ ३७ ॥ एवं वर्णा जगन्नाथ तव देहाजनार्दन ॥ मनसस्तव देवेश चन्द्रमाः समपद्यत ॥ ३८ ॥
सुखकृत्सर्वभूतानां शीतांशुरामितप्रभः ॥ अक्ष्णोः सूर्यः समुत्पन्नः सर्वप्राणिविलोचनः ॥ ३९ ॥ यस्य भासा जगत्सर्वं भासते भाजुमानसौ ॥ मुखा-
दिन्द्रश्च अग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ ४० ॥ नाभेरभूदन्तरिक्षं तव देव जनार्दन ॥ द्यौरासीत्तु महाघोरा शिरसस्तव गोपते ॥ ४१ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ धातोः विष्ट व्यमावित्यस्य व्यान्यर्थत्वदर्शनात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 पद्भ्यां भूमिः समुत्पन्ना दिशः श्रोत्राजगत्पते ॥ एवं सृष्ट्वा जगत्सर्वं व्याप्य सर्वं व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ व्याप्य सर्वांनिमाल्लोकान् स्थितः सर्वत्र केशव ॥
 ततश्च विष्णुनामासि धातोर्व्याप्तिश्च दर्शनात् ॥ ४३ ॥ नारा आपः समाख्यातास्तासामयनमादितः ॥ यतस्त्वं भूतभव्येश तन्नारायणशब्दितः ॥
 ॥ ४४ ॥ हरसि प्राणिनो देव ततो हरिरिति स्मृतः ॥ शंकरोसि सदा देव ततः शंकरतां गतः ॥ ४५ ॥ बृहत्त्वाहं हणत्वाच्च तस्माद्ब्रह्मति शब्दितः ॥
 मधुरान्द्रियनामेति ततो मधुनिषूदनः ॥ ४६ ॥ तृष्णकाणीन्द्रियाण्यहुस्तेषामेशो यतो भवान् ॥ तृष्णकेशस्ततो विष्णो ख्यातो देवेषु केशव ॥
 ॥ ४७ ॥ क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम् ॥ आवां तवाङ्गसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥ ४८ ॥ मा विद्या च हरे प्रोक्ता तस्या ईशो
 यतो भवान् ॥ तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥ ४९ ॥ गौरेषा तु यतो वाणो तां च वेद यतो भवान् ॥ गोविन्दस्तु ततो देव मु-
 निभिः कथ्यते भवान् ॥ ५० ॥ त्रिरित्येव त्रयो वेदाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः ॥ क्रमते तांस्तथा सर्वास्त्रिविक्रम इति श्रुतः ॥ ५१ ॥ अणुवर्माननामासि
 यतस्त्वं वामनाख्यया ॥ मननान्मुनिर्नैवासि यमनाद्यतिरुच्यते ॥ ५२ ॥ तपश्चरसि यस्मात्त्वं तपस्वीति च शब्दितः ॥ वसन्ति त्वयि भूतानि भू-
 तावासस्ततो हरे ॥ ५३ ॥ ईशस्त्वं सर्वभूतानामीश्वरोसि ततो हरे ॥ प्रणवः सर्ववेदानां गायत्री छन्दसां प्रभो ॥ ५४ ॥ अक्षराणामकारस्त्वं स्फो-
 टस्त्वं वर्णसंश्रयः ॥ रुद्राणामहमेवासि वसूनां पावको भवान् ॥ ५५ ॥ अश्वत्थो वृक्षजातीनां ब्रह्मा लोकगुरुर्भवान् ॥ मेरुस्त्वं पर्वतेन्द्राणां देव-
 र्षीणां च नारदः ॥ ५६ ॥ दानवानां भवान्दैत्यः प्रह्लादो भक्तवत्सलः ॥ सर्पाणामेव सर्वेषां भवान्वासुकिर्संज्ञितः ॥ ५७ ॥ गृह्यकानां च सर्वेषां भ-
 वान्धनद एव च ॥ वरुणो यादसां राजा गङ्गा त्रिपथभारम्भवान् ॥ ५८ ॥ आदितस्त्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् ॥ त्वतः समभवद्विश्वं त्वयि
 सर्वं प्रलीयते ॥ ५९ ॥ अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन ॥ आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैर्यैर्जगत्पते ॥ ६० ॥ नामानि तव गोविन्द यानि लोके
 महान्ति च ॥ तान्येव मम नामानि नात्र कार्यो विचारणा ॥ ६१ ॥ त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ॥ यश्च त्वां द्वेष्टि देवेश स मां द्वेष्टि न
 संशयः ॥ ६२ ॥ त्वद्विस्तारो यतो देव अहं भूतपतिस्ततः ॥ न तदस्ति विना देव यतो विरहितं हरे ॥ ६३ ॥ यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्प-
 ते ॥ सर्वं त्वमेव देवेश विना किञ्चित्त्वया नहि ॥ ६४ ॥ स्तुवन्ति देवाः सततं भवन्तं स्वर्गुणैः प्रभो ॥ ऋक् च त्वं यजुर्नैवासि सामासि सततं प्रभो ॥ ६५ ॥
 ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि शिवकृता विष्णुस्तुतिर्नामाष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ इत्युक्तेति ॥ १ ॥
 एतदित्यद्बुल्या कृष्णं दर्शयति । तपः तपःफलम् ॥ २ ॥ सततमानसैः अविच्छिद्यचिन्तवृत्तिभिः ॥ ३ ॥ फलम् एकाग्र्यम् ॥ ४ ॥ ॥ त्रयीभक्तिः कर्मकाण्डप्राप्यः ॥ ६ ॥
 किमुच्यते मया देव सर्वं त्वं भूतभावन ॥ नमः सर्वात्मना देव विष्णो माधव केशव ॥ ६६ ॥ नमस्करोमि सर्वात्मनस्तस्मै सदा हरे ॥ नमः पु-
 ष्करनाभाय वन्दे त्वामहमीश्वर ॥ ६७ ॥ इति श्रीम० सि० ह० भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां शिवकृतविष्णुस्तुतिर्नामाष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युत्तवा देवदेवेशं मुनीनाह पुनः शिवः ॥ एवं जानीत हे विप्रा ये भक्ता द्रष्टुमागताः ॥ १ ॥ एतदेव परं वस्तु नैकस्मात्प-
 रमस्ति वः ॥ एतदेव विजानीध्वमेतद्भूतः परमं तपः ॥ २ ॥ एतदेव सदा विप्रा ध्येयं सततमानसैः ॥ एतद्भूतः परमं श्रेय एतद्भूतः परमं धनम् ॥ ३ ॥
 एतद्भो जन्मनः कृत्यमेतद्भूतस्तपसः फलम् ॥ एष वः पुण्यनिलय एष धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥ एष वो मोक्षदाता च एष मार्ग उदाहृतः ॥ एष पुण्य-
 प्रदः साक्षादेतद्भूतः कर्मणां फलम् ॥ ५ ॥ एतदेव प्रशंसन्ति विद्वांसो ब्रह्मादिनः ॥ एष त्रयीगतिर्विप्राः प्रार्थ्यो ब्रह्मविदां सदा ॥ ६ ॥ एतदेव प्रशं-
 सन्ति सार्वभौगसमाश्रिताः ॥ एष ब्रह्मविदां मार्गः काथितो वेदवादिभिः ॥ ७ ॥ एवमेव विजानीत नात्र कार्या विचारणा ॥ हरिरैकः सदा ध्येयो
 भवद्भिः सत्त्वमास्थितैः ॥ ८ ॥ नान्यो जगति देवास्ति विष्णोर्नारायणात्परः ॥ ओमित्येवं सदा विप्रा पठन् ध्यात केशवम् ॥ ९ ॥ ततो निःश्रे-
 यस्तप्राप्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ एवं ध्यातो हरिः साक्षात्प्रसन्नो वो भविष्यति ॥ १० ॥ भवनाश्रमयं देवः करिष्यति दृढं हरिः ॥ सदा ध्यात हरिं
 विप्रा यदीच्छा प्राप्तुमच्युतम् ॥ ११ ॥ एष संसारविभवं विनाशयति वो गुरुः ॥ स्मरध्वं सततं विष्णु पठध्वं त्रिशरीरिणम् ॥ १२ ॥ मनःसंयमनं
 विप्राः कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ शुद्धेन्तःकरणे विष्णुः प्रसीदति तपोधनाः ॥ १३ ॥ ध्यात्वा मां सर्वयत्नेन ततो जानीत केशवम् ॥ उपास्येहं सदा
 विप्रा उपास्यस्मिन्हरो स्मृतः ॥ १४ ॥ उपायोयं मया प्रोक्तो नात्र संदेह इत्यपि ॥ अयं मायी सदा विप्रा यतध्वमवनाशने ॥ १५ ॥ यथा वो
 बुद्धिरखिला शुद्धा भवति यत्नतः ॥ तथा कुरुत विप्रेन्द्रा यथा देवः प्रसीदति ॥ १६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तास्ततः सर्वे मुनयः पुण्य-
 शीलिनः ॥ यथावदुपगृह्णाना निरसन्संशयं नृप ॥ १७ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ संसारस्य विभवं नानाहोपेण भवनं यस्याः सकशात् सा मूलाविद्या तां त्रिशरीणिं ब्रह्मादित्रयदेहम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ध्यात्विति ।
 स्वस्य सगुणब्रह्मभावं जानीतेति केशवस्य निर्गुणब्रह्मभावत्वं च सूचयति । उपास्यः चिन्तनीयः । उपास्य उपगत्य प्राप्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निरसद् निरस्तवन्तः ॥ १७ ॥

१८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नवशतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ १२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
एवमेवेति तं विप्राः प्राहुः प्राञ्जलयो हरम् ॥ छिन्नो नः संशयः सर्वो गृहीतोर्थः स तादृशः ॥ १८ ॥ एतदर्थं समायाता वयमद्य तवालयम् ॥ संगमा-
द्युवयोः सर्वो नष्टो मोहो महानिहः ॥ १९ ॥ यथा वदसि देवेश तथा नः श्रेयसे परम् ॥ यथाह भगवानुद्रो यतामः सततं हरौ ॥ इति ते मुनयः प्रीताः
प्रणमुः केशवं हरिम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां नवशतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ वैशम्पायन उ-
वाच ॥ ततः स भगवानुद्रः सर्वान्विस्मापयन्निव ॥ स्तुत्या प्रचक्रमे स्तोतुं विष्णुं विश्वेश्वरं हरिम् ॥ अथ्याभिस्तु तदा वाग्भिर्मुनीनां शृण्वतां तथा
॥ १ ॥ महेश्वर उवाच ॥ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमते ॥ यस्य भासा जगत्सर्वं भासते नित्यमच्युत ॥ २ ॥ नमो भगवते देव नित्यं सु-
र्यात्मने नमः ॥ यः शीतयति शीतांशुलौकांस्सर्वानिमान्विभुः ॥ ३ ॥ नमस्ते विष्णवे देव नित्यं सोमात्मने नमः ॥ यः प्रजाः प्रीणयत्येको विश्वात्मा
भूतभावनः ॥ ४ ॥ नमः सर्वात्मने देव नमो वागात्मने हरे ॥ यो दधार करेणसौ कुशचीरादि यत्सदा ॥ ५ ॥ दधार वेदान्सर्वांश्च तुभ्यं ब्रह्मात्मने
नमः ॥ सर्वान्संहर्ते यस्तु संहारे विश्वदृक् सदा ॥ ६ ॥ क्रोधात्मासि विरूपोसि तुभ्यं रुद्रात्मने नमः ॥ सृष्टौ स्रष्टा समस्तानां प्राणिनां प्राणदायिने
॥ ७ ॥ अजाय विष्णवे तुभ्यं स्रष्टे विश्वसृजे नमः ॥ आदौ प्रकृतिमूलाय भूतानां प्रभवाय च ॥ ८ ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रधानाय नमो नमः ॥ पृ-
थिव्यां गन्धरूपेण संस्थितः प्राणिनां हरे ॥ ९ ॥ दृढाय दृढरूपाय तुभ्यं गन्धात्मने नमः ॥ अपां रसाय सर्वत्र प्राणिनां सुखहेतवे ॥ १० ॥ नमस्ते
विश्वरूपाय रसाय च नमो नमः ॥ तेजसा भास्करो यस्तु घृणो जन्तुहितः सदा ॥ ११ ॥ तस्मै देव जगन्नाथ नमो भास्कररूपिणे ॥ वायोः स्प-
र्शगुणो यत्र शीतोष्णसुखदुःखदः ॥ १२ ॥ नमस्ते वायुरूपाय नमः स्पर्शात्मने हरे ॥ आकाशेवस्थितः शब्दः सर्वश्रोत्रनिवेशनः ॥ १३ ॥ नमस्ते
भगवन्विष्णो तुभ्यं सर्वात्मने नमः ॥ यो दधार जगत्सर्वं मायामानुषदेहवाच् ॥ १४ ॥ नमस्तुभ्यं जगन्नाथ मायिनेऽमायदायिने ॥ नम आद्याय
बीजाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ १५ ॥ अचिन्त्याय सुचिन्त्याय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ॥ इराय हरिरूपाय ब्रह्मणे ब्रह्मायिने ॥ १६ ॥ नमो
ब्रह्मविदे तुभ्यं ब्रह्मब्रह्मात्मने नमः ॥ नमः सहस्रशिरसे सहस्रकिरणाय च ॥ १७ ॥ नमः सहस्रवक्राय सहस्रनयनाय च ॥ विश्वाय विश्वरूपाय
विश्वकर्त्रे नमो नमः ॥ १८ ॥ विश्वकर्त्रे नमो नित्यं भूतावास नमो नमः ॥ इन्द्रियायेन्द्ररूपाय विषयाय सदा हरे ॥ १९ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ घृणयो रश्मयस्तद्वाच् सूर्यः । घृणिरिति पाठः स्वच्छः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मब्रह्मात्मने वेदयज्ञस्वरूपाय ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ बाणयुद्धे यदुक्तं हरिहरादितं तदेव कैलासयात्रायां हरिः शिवाशयनकत्वेन शिवस्य विष्णुस्ता-
 नमोऽथशिरसे तुभ्यं वेदाभरणरूपिणे ॥ अग्नयेक्षिपते तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥ सूर्याय सूर्यपुत्राय तेजसां पतये नमः ॥ नमः सोमाय
 सोम्याय नमः शीतात्मने हरे ॥ २१ ॥ नमो यज्ञाय इज्याय हविषे हव्यसंस्कृते ॥ नमः क्षुवाय पात्राय यज्ञाङ्गाय पराय च ॥ २२ ॥ नमः प्रणवेदेहाय
 क्षरायाप्यक्षराय च ॥ वेदाय वेदरूपाय शस्त्रिणे शस्त्ररूपिणे ॥ २३ ॥ गदिने खड्गिने तुभ्यं शङ्खिने चक्रिणे नमः ॥ शूलिने चर्मिणे नित्यं वरदाय
 नमो नमः ॥ २४ ॥ बुद्धिप्रियाय बुद्धाय प्रबुद्धाय सुखाय च ॥ हरेये विष्णवे तुभ्यं नमः सर्वात्मने गुरो ॥ २५ ॥ नमस्ते सर्वलोकेश सर्वकर्त्रे नमो
 नमः ॥ नमः स्वभावशुद्धाय नमस्ते यज्ञसूकर ॥ २६ ॥ नमो विष्णो नमो विष्णो नमो विष्णो नमो हरे ॥ नमस्ते वासुदेवाय वासुदेवाय धीमते ॥
 ॥ २७ ॥ नमः कृष्णाय कृष्णाय सर्वावास नमो नमः ॥ नमो भूयो नमस्तेस्तु पाहि लोकान् जनार्दन ॥ २८ ॥ इति स्तुत्वा जगन्नाथमुवाच मुनिस-
 तमान् ॥ इदं स्तोत्रमधीयाना नित्यं व्रजत केशवम् ॥ २९ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां तत्र श्रेयो विधास्यति ॥ ये चेम् धारयिष्यन्ति स्तवं पापविमो-
 चनम् ॥ ३० ॥ तेषां प्रीतः प्रसन्नात्मा पठतां शृण्वतां हरिः ॥ श्रेयो दास्यति धर्मात्मा नात्र कार्यो विचारणा ॥ ३१ ॥ अवश्यं मनसा ध्यात के-
 शवं भक्तवत्सलम् ॥ श्रेयः प्राप्तुं यदीच्छन्ति भवन्तः शंसितव्रताः ॥ ३२ ॥ इत्युत्त्वा भगवान्शुद्धस्त्वैवान्तरधीयत ॥ सगणः शंकरः साक्षादुभया
 भूतभावनः ॥ ३३ ॥ नेमुस्तं मुनयः सर्वे परां निर्वृतिमाययुः ॥ तमेव परमं तत्त्वं मत्वा नारायणं हरिम् ॥ विस्मयं परमं गत्वा मेनिरे स्वकृतार्थताम्
 ॥ ३४ ॥ लोकपालास्तदा विष्णुं नमस्कृत्य हरिं मुदा ॥ जग्मुः स्वान्यथ वेदमानि गणैः सर्वैर्नृपोत्तम ॥ ३५ ॥ आरुह्य भगवान्विष्णुर्गुरुं पक्षिपु-
 द्गवम् ॥ शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी दूणी तनुव्रवान् ॥ ३६ ॥ यथागतं जगन्नाथो ययौ वदरिकामनु ॥ सायाह्ने पुण्डरीकाक्षो नित्यं मुनिनिषेवि-
 ताम् ॥ ३७ ॥ तत्र गत्वा यथायागं विनम्य हरिं शिरः ॥ अर्चितो मुनिभिः सर्वैर्निषसाद सुखासने ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पौण्ड्रो नृपवरोत्तमः ॥ बलवा-
 न्सात्वसंपन्नो योद्धा विपुलविक्रमः ॥ १ ॥ वृष्णिशत्रुस्तदा राजा कृष्णदेवो बलात्तदा ॥ नृपान्सर्वान्समाहूय प्रोवाच नृपसंसदि ॥ २ ॥
 वकत्वेन च दृढीकृतम् ॥ तेन शास्त्रशास्त्रयोर्जीविशयोरेविकृतबलभावः कृत्स्नस्य शास्त्रस्यार्थ उक्तः ॥ अथावतारकृत्यशेषं व्याचष्टे ॥ एतस्मिन्नेव काल इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ चक्रस्य नाशकमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनेकं बहुविग्रहम् अहतम् अमतिहतं तादृशं ममापि भवः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
भारः स्याद्विशित्तुलाः तेषां भारणां शतैः शतम् अयुतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायामेकनवतितमोऽ-
जिता च पृथिवी सर्वा जिताश्च नृपसत्तमाः ॥ वृष्णयस्ते बलोनमताः कृष्णमाश्रित्य गर्विताः ॥ ३ ॥ दास्यन्ति मे करं सर्वे नहि ते कृष्णसंश्रयात् ॥
स तु कृष्णश्चक्रबलान्ममवज्ञाय तिष्ठति ॥ ४ ॥ अहं चक्राति गवौभूतस्य गोपस्य सर्वदा ॥ शङ्खी चक्री गदी शार्ङ्गी शरी दूणी सहायवान् ॥ ५ ॥
एवमादिमहागर्वस्तस्य संप्रति वर्तते ॥ लोके च मम यन्नाम वासुदेवेति विश्रुतम् ॥ ६ ॥ अगृह्णन्मम तन्नाम गोपो मदबलान्वितः ॥ तस्य चक्रस्य
यच्चक्रं ममापि निक्षिप्तं महत् ॥ ७ ॥ गर्वहन्तु सदा तस्य नाम्ना चापि सुदर्शनम् ॥ सहस्रारं महाघोरं तस्य चक्रस्य नाशनम् ॥ ८ ॥ अनेकमहतं
चक्रं गोपजस्य नृपोत्तमाः ॥ ममाप्येतद्धनुर्दिव्यं शार्ङ्गनाम महारवम् ॥ ९ ॥ गदा कौमोदक्री नाम ममेयं बृहती दृढा ॥ कालायससहस्रस्य भारेण
सुकृता मया ॥ १० ॥ खड्गो नन्दकनामासौ ममायं विपुलो दृढः ॥ अन्तकस्यान्तको घोरस्तस्य खड्गस्य नाशकः ॥ ११ ॥ तत्रायं च गदी खड्गी
शङ्खी चक्री तनुनवान् ॥ युधि जेता च कृष्णस्य नात्र कार्या विचारणा ॥ १२ ॥ मां संब्रूत नृपाश्चैव गदिनं चक्रिणं तथा ॥ शङ्खिनं शार्ङ्गिणं वीरं
ब्रूत नित्यं नृपोत्तमाः ॥ १३ ॥ वासुदेवेति मां ब्रूत न तु गोपं यदूतमम् ॥ एकोहं वासुदेवो हि हन्ता तं गोपदारकम् ॥ १४ ॥ सल्युर्मम बलद्वन्ता
नरकस्य महात्मनः ॥ मां तथा यदि न ब्रूत दण्ड्या भारशतैः श्रुतम् ॥ १५ ॥ सुवर्णस्य च निष्कस्य धान्यस्य बहुशस्तदा ॥ तथा ब्रुवति राजेन्द्रे
मनसा दुस्सहं यथा ॥ १६ ॥ केचिल्लज्जासमायुक्ता आसन्ते बलवत्तराः ॥ रसज्ञा बलवीर्यस्य राजानस्ते सदा नृप ॥ १७ ॥ अपरे तु नृपा राज-
नेवमेवेति उक्रुशुः ॥ अन्ये बलमदोत्तिक्ता जेष्यामः केशवं रणे ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकोत्तावेकनव-
तितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कैलासशिखराग्निरतो मुनिसत्तमः ॥ नारदः सर्वलोकज्ञः पौण्ड्रस्य नगरं प्रति
॥ १ ॥ अवतीर्य नभोभागात्प्रत्यागम्य नरोत्तमम् ॥ द्वास्थेन च समाज्ञप्तः प्रविशेद्गृहोत्तमम् ॥ २ ॥ अर्घादिसमुदाचारं नृपाच्छ्रद्धया महामुनिः ॥
निषसादासने शुभ्रे ह्यास्तुते शुभवाससा ॥ ३ ॥ कुशलं पृष्टवान्भूयो नृपः स मुनिसत्तमम् ॥ उवाच नारदं भूयः पौण्ड्रको बलगर्वितः ॥ ४ ॥ भ-
वान्सर्वत्र कुशलः सर्वकार्येषु पण्डितः ॥ प्रथितो देवसिद्धेषु गन्धर्वेषु महात्मसु ॥ ५ ॥

ध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥

॥ ६ ॥ वद पौंड्रक एव वासुदेवशब्दित इति स्थापयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आचार्यः शरणीकरणियः । पाठान्तरे गमने आचार्य इति योज्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ को नाम धारयेदिति शेषः ॥ १९ ॥ गोमती सूर्यकिरणसर्पकवती दे मुखे द्युसूनामनी शासति पालयति इदं वक्तुं को नाम सर्वत्रगो निराबाधो गन्ता सर्वत्र सर्वदा ॥ अगम्यं तव विप्रेन्द्र ब्रह्माण्डे नहि किंचन ॥ ६ ॥ नारदं वद त्वं हि यत्र यत्र गतो भवान् ॥ तत्र तत्र तपःसिद्धो लोके प्रथितवीरवान् ॥ पौण्ड्र एव च विख्यातो वासुदेवेति शब्दितः ॥ ७ ॥ शङ्खी चक्री गदी शार्ङ्गी खट्वा तूणी तनुत्रवान् ॥ विजेता राजसिंहानां दाता सर्वस्य सर्वदा ॥ ८ ॥ भोक्ता राज्यस्य सर्वस्य शास्ता राजा बलद्वली ॥ अजेयः शत्रुसैन्यानां रक्षिता स्वजनस्य ह ॥ ९ ॥ योद्य गोप-कनामासौ वासुदेवेति शब्दितः ॥ तस्य वीर्यबले न स्तो नास्त्रोस्य मम धारणे ॥ १० ॥ स हि गोपो वृथा बाल्याद्धारयत्येव नाम मे ॥ इदं निश्चिनु विप्रेन्द्र एक एव भवाम्यहम् ॥ ११ ॥ वासुदेवो जगत्यस्मिन्निर्जित्य बलिनं यदुम् ॥ वृष्णीन्सर्वान्वलात् क्षित्वा निहनिष्ये च तां पुरीम् ॥ १२ ॥ द्वारकां विष्णुनिलयां योद्धा चाहं महामते ॥ एते च बलिनः सर्वे नृपा मम समागताः ॥ १३ ॥ अथाश्व वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥ नामन्त्राः सहस्रं च गजा नियुतमेव च ॥ १४ ॥ एतेनाहं बलेनाजौ हनिष्ये केशवं रणे ॥ तस्मादेवं सदा विप्र वद ब्रह्मपुरे मम ॥ १५ ॥ इन्द्रस्यापि सदा विप्र वद नारद साम्प्रतम् ॥ प्रार्थनया मम विभो नमस्ये त्वां तपोधन ॥ १६ ॥ नारद उवाच ॥ सर्वत्रगः सदा चास्मि यावद्ब्रह्माण्डसंस्थितिः ॥ आचार्यः सर्वकार्येषु गमने केनचिद्वृत् ॥ १७ ॥ किञ्च वक्तुं तथा राजञ्च त्वहं नृपसत्तम ॥ महीं शासति देवेशे चक्रपाणौ जनार्दने ॥ १८ ॥ विष्णौ सर्वत्रगो देवे दुष्टान् हत्वा सबान्धवान् ॥ वासुदेवेति को नाम तिष्ठत्यस्मिन् हराविति ॥ १९ ॥ को नाम वक्तुमेवं कृष्णे शासति गोमती ॥ अज्ञानाद्वक्तुमेवं च समर्थाः प्राकृता जनाः ॥ २० ॥ हरिः सर्वत्रगो विष्णुर्दुर्पं ते व्यपनेष्यति ॥ अचिन्त्यविभवो विष्णुः शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥ २१ ॥ आदिदेवः पुराणात्मा दुर्पं ते व्यपनेष्यति ॥ हास्यमेतन्महाराज यच्च वै तत्र संस्थितम् ॥ २२ ॥ शार्ङ्गखट्वां तथा राजन्महाधोरं न दाप्यते ॥ अतीव हासकालीयं तव सम्प्रति वर्तते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकनारदसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कुब्जो महाराज पौण्ड्रो मदबलान्वितः ॥ नारदं विप्रवर्यं तं प्रोवाच नृपसंसदि ॥ १ ॥

समर्थः स्यात् । न कोपीत्यर्थः । प्राकृतास्त्वादृशाः मूढाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तच्च शार्ङ्गादिकं तत्र विष्णौ स्थितं न दाप्यते त्वदीयेन शार्ङ्गादिना न च्छेद्येत इत्यर्थः । दा मुखेने इत्यस्य रूपम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पौण्ड्रनारदसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ महावाद्योपमं महामेघगर्जिततुल्यध्वनिं महत् महान्तं रथम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

किमिदं ग्राह विप्रर्षे राजहं च द्विजैः सह ॥ गच्छ त्वं काममथवा मुने ज्ञापप्रदः सदा ॥ २ ॥ भीतिस्त्वतो महाबुद्धे गच्छ त्वं काममद्य हि ॥ इत्यु-
क्तो नृपवर्येण तूष्णीमेव स नारदः ॥ ३ ॥ जगामाकाशगमनो यत्र तिष्ठति केशवः ॥ स गत्वा विष्णुसंकाशं विष्णोः सर्वं शशंस ह ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा
भगवान्विष्णुर्थेष्टं वदतामिति ॥ दुर्पं तस्यापनेष्यामि श्वभूते द्विजसत्तम ॥ ५ ॥ इत्युत्त्वा विररामैव तस्मिन्वदस्मिन्काश्रमे ॥ ततः पौण्ड्रो महा-
बाहुर्बलैर्बहुभिरीश्वरः ॥ ६ ॥ अश्वैरनेकसहस्रैर्जैर्बहुभिरन्वितः ॥ शस्त्रकोटिसमायुक्तः स राजा सत्यसंगरः ॥ ७ ॥ अनेकशतसाहस्रैः पत्तिभिश्च
समन्वितः ॥ एकलव्यप्रभृतिभी राजभिश्च समन्ततः ॥ ८ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि नागानामयुतं तथा ॥ अबुदं पतिसंधानां तद्रुलं समपद्यत ॥ ९ ॥
एतेन च बलेनाजौ प्रस्फुरन्नुपसत्तमः ॥ विरराज महाराज उदयस्थो महारविः ॥ १० ॥ स ययौ मध्यरात्रेण नगरीं द्वारकामनु ॥ पत्तयो दीपिका-
हस्ता रात्रौ तमसि दारुणे ॥ ११ ॥ ययुर्विविधशस्त्रौघावांसंपतन्तो महाबलाः ॥ द्वारकां वीर्यसंपन्ना महाघोरां नृपोत्तमाः ॥ १२ ॥ रथं महान्तमा-
रुद्ध शस्त्रौघैश्च समावृतम् ॥ पट्टिशसिसमाकीर्णं गदापरिचसंकुलम् ॥ १३ ॥ शक्तितोमरसंकीर्णं ध्वजमालासमाचितम् ॥ किङ्किणीजालसंयुक्तं
शरासिप्राससंयुतम् ॥ १४ ॥ महाघोरं महारौद्रं युगान्तजलदोपमम् ॥ धनुर्गदासमाकीर्णं महाबाद्योपमं महत् ॥ १५ ॥ अश्वकैसहस्रान् ॥ ययौ
द्वारवतीमनु ॥ गृहीतदीपिको राजा वीर्यवान्बलवानृप ॥ १६ ॥ हन्तुमैच्छजगन्नाथं वृष्णींश्चैव समन्ततः ॥ आकर्षन्बलमुख्यांस्तान् राज्ञे-
हृद्युतिः ॥ १७ ॥ पुरद्वारं समासाद्य बलं संस्थाप्य यत्नतः ॥ इदं प्रोवाच राजा तु नृपांस्सर्वानवस्थितान् ॥ १८ ॥ ताड्यतामत्र भेरी तु नाम वि-
श्राव्य मामकम् ॥ गुधुधतां गुधुधतामत्र देयं वा प्रतिदीयताम् ॥ १९ ॥ आगतः पौण्ड्रको राजा युद्धार्थी वीरवत्तरः ॥ हन्तुकामः समग्रान्वः कृष्ण-
बाहुबलश्रयान् ॥ २० ॥ इति ते प्रेषिताः सर्वे समीयुः सूचकान्वहून् ॥ दीपिकाश्च प्रदीप्यन्ते बह्वयः शतसहस्रशः ॥ २१ ॥ इतश्चेतश्च राजानां यु-
द्धयन्ते युद्धलालसाः ॥ पुरीं ते पुरतस्तत्र क्षत्रियाः शस्त्रिणस्तथा ॥ २२ ॥ सिंहनादं प्रकुर्वन्तः शस्त्रधारासमाकुलाः ॥ कुतोयं वृष्णिप्रवरः कुतो
राजा जगत्पतिः ॥ २३ ॥ कुतोयं सात्यकिर्वीरः कुतो हार्दिक्य एव च ॥ कुतो नु बलभद्रश्च सर्वयादवसत्तमः ॥ इत्येवं कथयन्तो वै राजानः सर्व एव ते ॥ २४ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सूचकान्बाह्याभ्यन्तरद्वृत्तान्तज्ञान् यादवपदाव् । सूचकान् इति पाठे सूच्यप्रतिष्ठतिस्तुल्यान् यदून् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

निवृद्धानिव इति निवृद्धाः सर्वे सन्नाहनिवृद्धा इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिवर्तितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ४५ ॥ १ ॥
 आदाय शस्त्राणि बहूनि सर्वतः शरांश्च चापानि बहूनि सर्वे ॥ युद्धाय सन्नाहनिवृद्धो ययुर्हरेः पुरीं द्वारवर्ती नृपोत्तमाः ॥ २६ ॥ ॥ इति श्री-
 महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकवधे त्रिवर्तितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततश्च यादवाः सर्वे दृष्ट्वा
 सैनिकसंचयम् ॥ रात्रौ च व्यसनं प्राप्तं महाशस्त्रसमाकुलम् ॥ १ ॥ महावतसमुद्धृतं कल्पान्ते समरोपमम् ॥ सन्नद्धाः समपद्यन्त शस्त्रिणो युद्ध-
 लालसाः ॥ २ ॥ गृहीतद्वीपिकाः सर्वे यादवाः शस्त्रयोधिनः ॥ सात्यकिर्वलभद्रश्च हार्दिक्यो निशठस्तथा ॥ ३ ॥ उद्धवोश्च महाबुद्धिरुग्रसेनो महा-
 बलः ॥ अन्ये च यादवाः सर्वे कवचग्रहे रताः ॥ ४ ॥ समस्तयुद्धकुशला रात्रौ सन्नाहयोधिनः ॥ शस्त्रिणः खड्गिनश्चैव सर्वे शस्त्रसमाकुलाः ॥ ५ ॥
 युद्धाय समपद्यन्त बहवो बाहुशालिनः ॥ रथिनो गदिनश्चैव सादिनः सायुधास्तथा ॥ ६ ॥ नित्ययुक्ता महात्मनो धन्विनः पुरुषोत्तमाः ॥ निर्य-
 युर्नगरातूर्णे द्वीपिकाभिः समन्ततः ॥ ७ ॥ कुतः पौण्ड्रक इत्येवं वदन्तः सर्वसात्वताः ॥ द्वीपिकाद्वीपितो देशो निस्तमाः समपद्यत ॥ ८ ॥ ततो विंति-
 मिरो देशः समन्तात्प्रत्यपद्यत ॥ युद्धं समभवद्भारं वृष्णिभिः शत्रुभिः सह ॥ ९ ॥ ततो महात्मसमभवत्सन्नादो रोमहर्षणः ॥ हया हयैः समायुक्ता
 गजाश्च गजयूथैः ॥ १० ॥ रथा रथैः समायुक्ताः सादिभिः सादिनस्तथा ॥ खड्गिनः खड्गिभिः साद्धिभिः साद्धिभिर्गदिनस्तथा ॥ ११ ॥ परस्परव्यती-
 कारो रण आसीत्सुदारुणः ॥ महाप्रलयसंक्षोभः शब्दस्तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥ धावन्तः प्रहरन्त्येतान् हन्येतान्सर्वतो नृपान् ॥ अयमेष महाबाहुः
 खड्गी पतति वीर्यवान् ॥ १३ ॥ अयमेष शूरो घोरो वर्ततेतिसुदारुणः ॥ गद्दी चायं महावीर्यः सर्वाङ्गो बाधते नृपः ॥ १४ ॥ अयं रथी शूरी चापी
 गद्दी तूणी तनुत्रवान् ॥ यादवः सर्वतो याति कुन्तपाणिरयं बली ॥ १५ ॥ अयमत्र महाशूरी संश्रितः सर्वतो दिशम् ॥ गजैर्यं सविषाणग्रो वर्तते
 सर्वतः प्रति ॥ १६ ॥ अतिसर्वत्रगः शूरो वेगवान्वातसन्निभः ॥ शराञ्छ्रैः समाहन्ति दण्डान्दण्डैर्वर्जयते ॥ १७ ॥ कुन्ताङ्कुतैः समजघ्नुर्गदा-
 भिश्च गदास्तथा ॥ परिधानपरिवैः साद्धिं शूलञ्छूलैः समन्ततः ॥ १८ ॥ एवं तेषां महाराज कुर्वतां रणमुत्तमम् ॥ संग्रामः सुमहानासीच्छब्दश्चा-
 पि महानभूत् ॥ १९ ॥ भूतानि सुबहून्याजौ शब्दवन्ति महान्ति च ॥ प्रादुरासन्सहस्राणि शङ्खानां भीमिनःस्वनः ॥ २० ॥ रात्रौ प्रादुरभू-
 तच्छब्दः संग्रामे रोमहर्षणः ॥ वर्तमाने महायुद्धे वृष्णिनां चैव तैः सह ॥ २१ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुर्नवति-
 केचिद्रग्रस्ताः समापेतुः ग्रथिव्यां ग्रथिर्वाक्षितः ॥ केचित्पतितश्लिष्टाश्च विप्रकीर्णशिरोधराः ॥ २२ ॥ पेतुरुर्व्या महावीर्या राजानः शस्त्रपाणयः ॥
 केचित्तु भिन्नवर्माणः समापेतुः सहस्रधा ॥ २३ ॥ परस्परं समाश्रित्य परस्परवधैषिणः ॥ न्यस्तशस्त्रा महात्मानः समन्तात्क्षतविग्रहाः ॥ २४ ॥
 पेतुर्गतासवः केचिद्यमराष्ट्रविषर्द्धनाः ॥ एवं ते निहता राजन्योधिताः सर्व एव तु ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूर एकलव्यो निषादपः ॥ धनुर्गृह्य महा-
 धोरं कालान्तकयमोपमः ॥ २६ ॥ शूरैरेकसाहस्रैर्दयामास यादवान् ॥ परं शूतैः शराणां तु निशितैर्ममभेदिभिः ॥ २७ ॥ वृष्णीनां च बलं
 सर्वं पोथयामास सर्वतः ॥ युद्धयतः शस्त्रपाणींश्च क्षत्रियान्वीर्यवतरान् ॥ २८ ॥ निशठं पञ्चविंशत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ सारणं दशभिर्विद्धा
 हार्दिक्यं पञ्चभिः शूरैः ॥ २९ ॥ उग्रसेनं नवत्याशु वसुदेवं च सप्तभिः ॥ उद्धवं दशभिश्चैव ह्यक्रूरं पञ्चभिः शूरैः ॥ ३० ॥ एवमेकैकशः सर्वे नि-
 हता निशितैः शूरैः ॥ विद्रव्य यादवीं सेनां नाम विश्राव्य वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ एकलव्यो यदुवृषान्वीर्यान्बलवानहम् ॥ इदानीं सात्यकिवीरः क
 यास्यति महाबलः ॥ ३२ ॥ मदमतो हली साक्षात्क यातीह गदाधरः ॥ इत्याह सिंहनादेन सिंहाविस्मापयन्निव ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकवधे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निवृत्तेष्वथ सैन्येषु वृष्णिवीरेषु चैव
 हि ॥ भीतेष्वथ महाराज हतेषु युधि सर्वतः ॥ १ ॥ दीपिकासु प्रशान्तासु निःशब्दे सति सर्वतः ॥ जितमित्येव यन्मत्वा वृष्णीनां बलमुत्तमम्
 ॥ २ ॥ ततः पौण्ड्रो महावीर्यो बभाषे सैनिकान्स्वकां ॥ शीघ्रं गच्छत राजेन्द्राष्टकैः कुन्तैः पुरीमिमाम् ॥ ३ ॥ कुठारैः कुन्तलैश्चैव पाषाणैः सर्व-
 तोदिशम् ॥ कर्षणस्थैः सुपाषाणैः सर्वतो यात भूमिपाः ॥ ४ ॥ भिद्यन्तां प्राकारचयाः प्रासादाश्च समन्ततः ॥ गृह्यान्तां कन्यकाः सर्वा दास्य-
 श्वैव समन्ततः ॥ ५ ॥ गृह्यान्तां वसुमुख्यानि धनानि सुबहून्थ ॥ ते तथैति महात्मानो राजानः सर्व एव तु ॥ ६ ॥ कुठारैः सर्वतश्चैव चिच्छिदुः
 पौण्ड्रकाज्ञया ॥ प्राकारांश्चैव सर्वत्र प्रासादान्नरसंचयान् ॥ ७ ॥ अथ तत्र महाशब्दः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ दङ्कषु पात्यमानेषु प्राकारेषु महाबलैः
 ॥ ८ ॥ पूर्वद्वारे महाराज भिन्नाः प्राकारसंचयाः ॥ श्रुत्वा शब्दं महाधोरं सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ९ ॥ मयि सर्वं समारोप्य केशवो यादवेश्वरः ॥
 गतः कैलासशिखरं द्रष्टुं शंकरमव्ययम् ॥ १० ॥ अवश्यं हि मया रक्ष्या पुरी द्वारवती त्वियम् ॥ इति संचिन्त्य मनसा धनुरादाय सत्वरम् ॥ ११ ॥
 तमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वसुमुख्यानि रत्नानि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 रथं महान्तमारुह्य दारुकरस्य महात्मनः ॥ पुत्रेण संस्कृतं घोरं यन्ता च स्वयमेव हि ॥ १२ ॥ धनुर्महत्तदादाय शरंश्चाशीविषोपमान् ॥ आमुच्य
 क्वचं घोरं शस्त्रसंपातदुःसहम् ॥ १३ ॥ अङ्गदी कुण्डली तूणी शरी चापी गदासिमान् ॥ ययौ युद्धाय शैनेयः संस्मरन्कैशवं वचः ॥ १४ ॥ दी-
 पिकादीपिते देशे ययौ सात्यकिरुत्तमः ॥ तथैव बलदेवोपि रथमारुह्य भास्वरम् ॥ १५ ॥ गदी शरी महावीर्यः प्रायाद्रणचिकीर्षया ॥ सिंहनादं
 प्रकुर्वन्तो मुञ्चन्तो भैरवं वरम् ॥ १६ ॥ लङ्घवोपि बली साक्षाद्गजमारुह्य सत्वरम् ॥ मत्तं महारवं घोरं संग्रामे नीतिमत्तरम् ॥ १७ ॥ ययौ नीतिं
 विचिन्वानः परां प्रीतिं महाबलः ॥ अन्ये च वृष्णयः सर्वे ययुः संग्रामलालसाः ॥ १८ ॥ रथान् गजान् समारुह्य हार्दिक्यप्रमुखास्तथा ॥ दीपिका-
 भिश्च सर्वत्र पुरोवृत्ताभिराधराः ॥ १९ ॥ सिंहनादं प्रकुर्वन्तः स्मरन्तः कैशवं वचः ॥ पूर्वद्वारं समागम्य वृष्णयो युद्धलालसाः ॥ २० ॥ ते समेत्य
 यथायोगं स्थितास्तत्र महाबलाः ॥ स्थिते सैन्ये महाघोरे दीपिकादीपिते पथि ॥ २१ ॥ शिनिर्वीरः शरी चापी गदी तूणीरवान्विभो ॥ वायव्याङ्घ्रं
 समादाय योजयित्वा महाशरम् ॥ २२ ॥ आकर्णपूर्णमाकृष्य धनुःप्रवरमुत्तमम् ॥ सुमोच परमैन्येषु शिनिर्वीरः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ वायव्याङ्घ्रेण
 ते सर्वे तत्रस्था नरसत्तमाः ॥ विजिता ह्यस्त्रवीर्येण यत्र तिष्ठति पौण्ड्रकः ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा स्थिताः सर्वे निर्दूता वातरंहसा ॥ यत्र पूर्वं स्थिताः सर्वे
 विद्रुता राजसत्तमाः ॥ २५ ॥ तत्र स्थित्वा च शैनेयः शरमादाय सत्वरम् ॥ निशितं सर्पभोगाभं बभाषे सात्यकिस्तदा ॥ २६ ॥ क इदानीं महा-
 बुद्धिः पौण्ड्रको राजसत्तमः ॥ स्थितोऽस्ति व्यवसायेन शरी चापी महाबलः ॥ २७ ॥ यदि द्रष्टा दुरात्मानं ततो हन्ता नृपाधमम् ॥ भृत्योस्मि के-
 शवस्याहं जिघांसुः पौण्ड्रकं स्थितः ॥ २८ ॥ छित्त्वा शिरस्तु तस्यास्य सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ बलिं दारुयामि गुप्त्रेभ्यः श्वभ्यश्चैव दुरात्मनः ॥
 ॥ २९ ॥ को नाम ईदृशं कर्म चौरवच्च समाचरेत् ॥ सुतेषु निशि सर्वत्र यादवेषु महात्मसु ॥ ३० ॥ चोरोयं सर्वथा राजा नहि राजा बलान्वितः ॥
 यदि शक्तो न कुर्याच्च चौर्यमेवं नृपाधमः ॥ ३१ ॥ अहोस्य बलिनो राज्ञश्चौरकार्यं प्रकुर्वतः ॥ सर्वथागमनं तस्य नहि पश्यामि साम्प्रतम् ॥ ३२ ॥
 इत्युत्तवा सात्यकिर्वीरः प्रजहास महाबलः ॥ विस्कार्य सुदृढं चापं संदधे कामुके शरम् ॥ ३३ ॥ आकर्ण्य वचनं वीरः सात्यकेस्तस्य धीमतः ॥
 क नु कृष्णः क गोपालः कुतः सोथ प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पौण्ड्रकवधे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ४२ ॥
 ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रवर्तते तव नामेति शेषः । स एव त्वं श्वो न भविष्यसि मरिष्यसि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ राजन् कुत्सितराजन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ नायासीः नागतोऽसूः तर्हि
 स्त्रीहन्ता पशुहन्ता च क्व च स्वामीति सेवितः ॥ स इदानीं क्व वर्तते गृहीत्वा मम नाम तत् ॥ ३५ ॥ हन्ता सख्युर्महर्षीर्यो नरकस्य महात्मनः ॥
 ममैव तात युद्धेस्मिन्हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ ३६ ॥ गच्छ त्वं कामतो वीर योद्धुं न क्षमते भवान् ॥ अथ वा तिष्ठ किञ्चित्तु ततो द्रष्टासि मे व-
 लम् ॥ ३७ ॥ शिरस्ते पातयिष्यामि शरैर्वोरदुरासदैः ॥ हतस्य तव वरिह भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३८ ॥ श्रोष्यते स तथा गोपो हतः सा-
 त्याकिरित्यपि ॥ यो गर्वस्तस्य गोपस्य सर्वदा वर्तते महान् ॥ ३९ ॥ विनश्यति स तु क्षिप्रं हते त्वयि यदूतम् ॥ त्वयि रक्षां समादिश्य गोपः कै-
 लासपर्वतम् ॥ ४० ॥ गत इत्येवमस्माभिः श्रुतं पूर्वं महामते ॥ शरं गृहाण निशितं यदि शक्तोसि सात्यके ॥ इत्युक्त्वा बाणमादाय ययौ योद्धुं
 व्यवस्थितः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकवधे सात्यकिपौण्ड्रभाषणं नाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततः क्रुद्धो महाराज सात्यकिवृष्णिपुङ्गवः ॥ उवाच वचनं राजन्वासुदेवं स्मरन्निव ॥ १ ॥ अवोचददृशं वाक्यं वासुदेवं नृ-
 पाथमः ॥ को नाम जगतां नाथमित्थं ब्रूयान्निजीविषुः ॥ २ ॥ मृत्युस्त्वां सर्वथा याति वदन्तं तादृशं वचः ॥ जिह्वा ते शतधा दीर्याद्भटस्तदादृशं
 वचः ॥ ३ ॥ एष ते पातयिष्यामि शिरः कायाञ्च पौण्ड्रक ॥ यन्नाम वासुदेवेति तव संप्रति वर्तते ॥ ४ ॥ यावत्पतति कायात्ते शिरस्तावत्प्रव-
 र्त्तते ॥ स एव श्वो न भगवान्वासुदेवो भविष्यसि ॥ ५ ॥ एक एव जगन्नाथः कर्ता सर्वस्य सर्वगः ॥ दुरात्मन्सर्वथा देवो भविष्यति न संशयः ॥
 ॥ ६ ॥ एष तेहं शिरः कायात्पातयिष्यामि राजक ॥ यदसौ भगवान्विष्णुर्नामिष्यति साम्प्रतम् ॥ ७ ॥ अन्नवीर्यं बलं चैव सर्वं दृश्यं साम्प्र-
 तम् ॥ नातः परतरं राजन्वीर्यं च तव वर्तते ॥ ८ ॥ सर्वं दृश्यं यत्नेन स्थितोऽस्मि व्यवसायवान् ॥ शरी चापि गदो खड्गो सर्वथाहमुपस्थितः ॥
 ॥ ९ ॥ नैतन्नगरमायासीः सत्यमेतद्वीर्यम्यहम् ॥ सर्वथा कृतकृत्योऽस्मि दृष्ट्वा त्वां वासुदेवकम् ॥ १० ॥ तवाङ्गं तिलशः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि
 राजक ॥ इत्युक्त्वा बाणमादाय वासुदेवं महाबलः ॥ ११ ॥ आकर्णपूर्णमाकृष्य विव्याध कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि
 वान् ॥ १२ ॥ वमञ्छोणितमत्युष्णमङ्गान्नेत्रान्नृपोत्तम ॥ ततश्चक्रोध नृपतिर्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १३ ॥

नैतद्वीर्यमि यदायातः आगतोसि अतः सत्यमेव मम वचनमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शरवान्सर्वतः शरैः सह ॥ ३१ ॥
 नवभिर्दशभिश्चैव शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ विव्याध सात्यकिं राजा नदंश्च बहुधा किल ॥ १३ ॥ ततो नाराचमादाय निशितं यमसंनिभम् ॥ धनुराकृ-
 प्य भगवान्वासुदेवो नृपोत्तम ॥ १५ ॥ विव्याध सात्यकिं भूयो निशि प्रह्लादयन्स्वकान् ॥ नाराचेन समाविद्धः सात्यकिः सत्यसङ्गरः ॥ १६ ॥
 ललाटे सुदृढं वीरो वृष्णीनामग्रणीस्तदा ॥ निषसाद रथोपस्थे निश्चेष्ट इव सत्तमः ॥ १७ ॥ ततः स पौण्ड्रको राजा विद्धा दशभिराशुगैः ॥ सार-
 थिं पञ्चर्विशत्या हयैश्च चतुरो नृप ॥ १८ ॥ ते हया रुधिरात्ताङ्गाः सारथिश्च समन्ततः ॥ विह्वलः समपद्यन्त वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १९ ॥ वा-
 सुदेवो रथे चापि सिंहनादं समाददे ॥ तेन नदेन तन्नामद्विबुद्धः सात्यकिर्नृप ॥ २० ॥ विद्वान् हयान्तथा दृष्ट्वा सारथिं च तथागतम् ॥ झैनेयोथ
 महावीर्यो रुषितो नृपसत्तमः ॥ २१ ॥ अलं द्रक्ष्यामि ते वीर्यमित्युक्त्वा बाणमाददे ॥ विव्याध तेन बाणेन वक्षस्येनं महाबलः ॥ २२ ॥ ततश्चचा-
 ल तेनाजौ वासुदेवः शरेण ह ॥ सुम्नाव रुधिरं घोरमत्युष्णं वक्षसो नृप ॥ २३ ॥ रथोपस्थे पपाताशु निश्चसत्सुरगो यथा ॥ कृत्यं चापि न जाना-
 ति केवलं निषसाद ह ॥ २४ ॥ सात्यकिस्तु रथं विद्धा दशभिः सायकैस्तथा ॥ ध्वजं चिच्छेद भस्त्रेण वासुदेवस्य वृष्णिपः ॥ २५ ॥ हयैश्च चतुरो
 हत्वा बाणैः सारथिमेव च ॥ युयुधानोथ राजेन्द्र पौण्ड्रकस्य च पश्यतः ॥ २६ ॥ सारथेश्च शिरः कायादाहरत्स रथात्तदा ॥ रथग्रन्थिं च चिच्छेद
 हयैश्च व्यसवोभवन् ॥ २७ ॥ चक्रं च तिलशः कृत्वा बाणैर्दशभि रंहसा ॥ जहास विपुलं राजन्वासुदेवं महाबलः ॥ २८ ॥ ततः परं महत्प्राप्य
 सात्यकिर्वृष्णिनन्दनः ॥ शब्दं कृत्वा बली साक्षात्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ २९ ॥ शरैः सप्ततिसंख्याकैरदयामास सत्वरम् ॥ ते शराः शूलभाकारा
 निपेतुः सर्वशस्तदा ॥ ३० ॥ शिरस्तः पार्श्वतश्चैव पृष्ठतः पुरतस्तथा ॥ केवलं धैर्यनिचयस्तुषार्तः शरान्वया ॥ ३१ ॥ यथा मनस्वी रिक्तश्च
 तथा तिष्ठति पौण्ड्रकः ॥ ततश्चक्रोध बलवान्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥ अर्धचन्द्रं समादाय विव्याध युधि सात्यकिम् ॥ विद्धा सप्तभिरायान्तं
 क्रोधेन प्रन्मुखास्त्रिव ॥ ३३ ॥ विद्वेथ सात्यकिस्तेन शरैः पञ्चभिराशुगैः ॥ चापं चिच्छेद पौण्ड्रस्य सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ ३४ ॥ वासुदेवो गदां
 गृह्य भ्रामयित्वा पदात्पदम् ॥ त्वरितं पातयामास सात्यकेवक्षसि प्रभो ॥ ३५ ॥ सव्येन तां समाकृष्य कोरेण यदुनन्दनः ॥ शरं प्रगृह्य विव्याध
 सात्यकिर्युधि पौण्ड्रकम् ॥ ३६ ॥ तमन्तरे गृहीत्वाशु वासुदेवः प्रतापवान् ॥ शक्तिभिर्दशभिश्चैव सात्यकिं निजघान ह ॥ ३७ ॥

मनस्वी उदारः रिक्तः निर्धनः । सत्यात्र आगत इति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीक्षायां षण्णवतिनमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अङ्कगतः समीपं गतः ॥ ८ ॥ प्रग्रहेण पर-
ताभिर्विद्धो रणे वीरः सात्यकिः सत्यसंगरः ॥ अपास्य धनुरन्यतद्वज्ररादाय सत्वरम् ॥ आजघान तदा वीरो वृष्णीनामग्रणीर्नृपः ॥ ३८ ॥ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवधे षण्णवतिनमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः
ऋद्धो गदापाणिः सात्यकिर्वृष्णिनन्दनः ॥ वासुदेवं जघानशु गदया तीक्ष्णया नृप ॥ १ ॥ सात्यकिं वासुदेवस्तु गदयाभ्यहनद्वली ॥ ताबुद्यतगदौ
वीरौ शुशुभाने मुदाशौ ॥ २ ॥ हतौ वने यथा सिंहौ परस्परवधैषिणौ ॥ ततः स सात्यकिः क्रुद्धः सव्यं मण्डलमगमत् ॥ ३ ॥ दक्षिणं वासुदेव-
स्तु तं जघान स्तनान्तरे ॥ युयुधानोथ वीरस्तु बाह्वैर्मथ्यमताडयत् ॥ ४ ॥ हटं स ताडितो वीरो जानुभ्यामपतद्वुवि ॥ तत उत्थाय वीरस्तु ल-
लाटेभ्यहनद्वदाम् ॥ ५ ॥ विषण्णः किञ्चिदास्थाय तत उत्थाय सत्वरम् ॥ गदयाभ्यहनद्वीरः सात्यकिः पौण्ड्रसत्तमम् ॥ ६ ॥ वासुदेवो बलिर्वीरः
साक्षान्मृत्युरिवापरः ॥ जघान गदया वृष्णि निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ७ ॥ स तथा ताडितो वृष्णिर्गदया बाहुमुक्तया ॥ आलम्ब्य भूमिं सहसा मृत्यो-
रङ्कगतो यथा ॥ ८ ॥ संज्ञां पुनः समालम्ब्य पाणिभ्यां दृढमेव च ॥ गदां तस्य महाराज गृहीत्वा प्रग्रहेण ह ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वा महाशुर्वी गदां का-
लायसीं शुभाम् ॥ उत्सृज्य सहसा वीरः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ १० ॥ तत उत्सृज्य राजा तु वासुदेवो महाबलः ॥ सव्येन सात्यकिं गृह्य दक्षिणे-
न करेण ह ॥ ११ ॥ मुष्टिं कृत्वा महाघोरं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ताडयामास मध्ये तु स्तनयोः सात्यकेर्नृप ॥ १२ ॥ शैनेनो वृष्णिर्वीरस्तु ग-
दासुत्सृज्य सत्वरम् ॥ तलेनाभ्यहनद्वीरो वासुदेवं रणाजिरे ॥ १३ ॥ तलेन वासुदेवोपि सात्यकिं सत्यसंगरम् ॥ तयोरेवं महाघोरं तलयुद्धं प्रवर्तत ॥
॥ १४ ॥ जानुभ्यां मुष्टिभिश्चैव बाहुभ्यां शिरसा तदा ॥ उरसोरः समाहत्य जानुभ्यां जानुनी तथा ॥ १५ ॥ करभ्यां करमाहत्य तौ युद्धं सं-
प्रचक्रतुः ॥ तालयोस्तत्र राजेन्द्र वृक्षयोः संनिकर्षयोः ॥ १६ ॥ वने यथा निरुपव्रस्तथैवाभून्महास्वनः ॥ तावाजौ प्रथितौ वीराबुभौ पौण्ड्रकसा-
त्यकी ॥ १७ ॥ निज्ञी स्तिमितसूकायां शृङ्गं त्यक्त्वा महाबलौ ॥ युयुधाते महारङ्गे मल्लौ द्रविष विश्रुतौ ॥ १८ ॥ उभे सेने महाराज्ञोः संशयं
जगमस्तुतदा ॥ किं नु स्यात्सात्यकिर्वीरो हतस्तेन भविष्यति ॥ १९ ॥ आहोस्त्रिद्वामुदेवस्तु हतस्तेन महात्मना ॥ अद्य वै तौ महावीरौ पर-
स्परवधैषिणौ ॥ २० ॥ युध्यमानौ महावीरौ तदा (नरौ) स्वर्गं गमिष्यतः ॥ अन्यथा नोपरम्येतां युद्धाद्वीरौ सुनिश्चितौ ॥ २१ ॥

प्रयुक्ताया उल्लुत्य प्रग्रहणं प्रग्रहस्तेन ॥ १ ॥ द्विधाकृत्वा देणुवत् भङ्ग्यथा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ एतास्मिन्निति ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ दशतालप्रमाणतः
अहो वीर्यमहो धैर्यमतयोर्वलशालिनोः ॥ एतौ महाबलौ लोके एतौ प्रकृतिसत्तमौ ॥ २२ ॥ नैवं युद्धं महाघोरमासिद्धिवासुरेष्वपि ॥ न श्रुतो न च
वा दृष्टः संशयोऽपि कदाचन ॥ २३ ॥ एते वै सैनिका ब्रूयुः सेनयोरुभयोऽपि ॥ रात्रौ निशाथि मेवैषे दृष्ट्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ २४ ॥ अथ तौ
बाहुभिर्वीरौ संनिपेततुरज्रसा ॥ दशभिर्मुष्टिभिर्जघ्ने सान्त्वकिः षोण्डं तदा ॥ २५ ॥ पञ्चभिः सान्त्वकिं षोण्डः समाजघ्नं महाबलः ॥ तयोश्चट्ट-
शब्दो ब्रह्माण्डक्षोभणो महान् ॥ प्रादुरासीत्तु सर्वत्र सर्वाविस्मापयन्निव ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि षोण्डकवधो
नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्ध एकलव्यो निषादपः ॥ बलभद्रमभि क्षिप्रं धनुरादाय
सत्वरम् ॥ १ ॥ नाराचैर्दशभिर्विद्धा वाणैश्च दशभिः परैः ॥ चिच्छेद धनुरर्द्धं तत्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ २ ॥ सूतं दशभिराहत्य रथं त्रिशद्विरेव
च ॥ ध्वजं चिच्छेद भल्लेन निषादस्य जगत्पतिः ॥ ३ ॥ ततः परं महञ्चापं निषादो वीर्यसंमतः ॥ दृढमैर्व्यां समायुक्तं दशतालप्रमाणतः ॥ ४ ॥
कामपाळं शरेणशु जवान जनमध्यतः ॥ बलदेवो महावीर्यः सर्पः शेष इव श्वसन् ॥ ५ ॥ दशभिस्तद्धनुर्दिव्यं शरैः सर्पसमैर्बलः ॥ चिच्छेद
मुष्टिदेशे तु माधवो माधवाग्रजः ॥ ६ ॥ एकलव्यो निषादेशः खड्गमादाय सत्वरः ॥ प्राहिणोद्धलमादाय निशितं घोरविग्रहम् ॥ ७ ॥ तमन्तरे
पटुवीरौ वृष्णिवीरः प्रतापवान् ॥ तिलशः पञ्चभिर्वाणैश्चकार यदुनन्दनः ॥ ८ ॥ ततो परं महत्खड्गं सर्वकालायसं शुभम् ॥ प्राहिणोत्सारथेः
कायमालोक्याथ निषादजः ॥ ९ ॥ तं चापि दशभिर्वीरौ माधवो यदुनन्दनः ॥ बाह्वोरन्तरयोश्चैव निर्विभेदं महारणे ॥ १० ॥ ततः शार्ङ्गं समादाय
घण्टामालकुलं नृपः ॥ निषादो बलदेवाय प्रेषयित्वा महाबलः ॥ ११ ॥ सिंहनादं महाघोरमक्रोत्स निषादपः ॥ सा शक्तिः सर्वकल्याणी बल-
देवमुपागतम् ॥ १२ ॥ उत्पतन्ती महाघोरो बलभद्रः प्रतापवान् ॥ आदायाथ निषादेशं सर्वाविस्मापयन्निव ॥ १३ ॥ तथैव तं जघानशु
वक्षोदेशे स माधवः ॥ स तथा ताडितो वीरः स्वशस्त्राय निषादपः ॥ १४ ॥ विह्वलः सर्वगात्रेषु निषयात महीतले ॥ प्राणसंशयमापन्नो
निषादो रामताडितः ॥ १५ ॥ निषादास्तस्य राजेन्द्र शतशोथ सहस्रशः ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि निषादास्तस्य योधिनः ॥ १६ ॥
गदिनः खड्गिनश्चैव महेष्वासा महाबलाः ॥ शरैरनेकसाहस्रैः शक्तिभिश्च परश्वधैः ॥ १७ ॥

दशप्रदेशसंमितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ माधवो मधुवधूयः माधवाग्रजो लक्ष्मीपतेर्ज्येष्ठभ्राता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकलव्यसैन्यवधो नामाष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ध॥

गदाभिः पटिशैः शूलैः परिवैः प्रास्तोमैः ॥ कुन्तैरथ कुठारैश्च यादवानां महौजसाम् ॥ १८ ॥ शलभा इव राजेन्द्र दीप्यमानं हुताशनम् ॥ ते शूरैः पातयांचक्रु रामं राममिवापरम् ॥ १९ ॥ केचित्कुठारैराजदुः केचित्कुन्तैः परश्वैः ॥ गदाभिः केचिदग्नान्ति शक्तिभिश्च तथा परे ॥ २० ॥ निज-
दुः सहसा रामं स्फुरन्तं पावकं यथा ॥ ततः क्रुद्धो हली साक्षाद्भुवाम्य सत्वरम् ॥ २१ ॥ सर्वानिर्कषयाभास मुशलेन हि पीडयन् ॥ ते हन्यमाना राजेन्द्र निषादाः पर्वताश्रयाः ॥ २२ ॥ निपेतुर्धरणिपृष्ठे शतशोथ सहस्रशः ॥ क्षणेन तन्महाराज हत्वा सर्वान्महाबलान् ॥ २३ ॥ सिंहवद्व्यनदंस्तत्र तस्थौ रामो महाबलः ॥ ततो रात्रौ महाघोराः पिशाचाः पिशिताशनाः ॥ २४ ॥ आकृष्य मांसयूथानि भक्षयन्तः समासते ॥ पिबन्तः शोणितं क्रोष्टात्संछिद्य च शवं बहु ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकलव्यसैन्यवधो नामाष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ध॥
वैशम्पायन उवाच ॥ कव्यादाः सर्व एवानु भक्षयन्तस्तदा शवम् ॥ हसन्तो विविधं घोरं नादयन्तो वसुधराम् ॥ १ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च पिब-
न्तः शोणितं बहु ॥ आशिखं भुञ्जते राजञ्छवस्य पिशिताशनाः ॥ २ ॥ नृत्यन्ति स्म तदा राजन्नगर्या रणतोषिताः ॥ काका बलका गुश्राश्च श्येना गोमायवस्तथा ॥ ३ ॥ भक्षयन्तः प्रवर्तन्ते राक्षसाश्च दारुणाः ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो निषादो लब्धसंज्ञकः ॥ ४ ॥ हतान्सर्वान्समालोक्य निषादाब्रगचारिणः ॥ गदामादाय कुपितो राममेव जगाम ह ॥ ५ ॥ जवान गदया राजञ्छत्रदेशे निषादपः ॥ ततो रामो गदी राजन्निषादं बहुशालिनम् ॥ ६ ॥ आजग्रे गदया क्रूरं मदमतो हलधुधः ॥ तयोश्च तुमुलं युद्धं गदाभ्यां समवर्तत ॥ ७ ॥ आकाशे शब्द आसीत् तयोर्युद्धे महाभुजः ॥ समुद्राणां यथा घोषः सर्वेषां सन्निगच्छताम् ॥ ८ ॥ कल्पक्षये महाराज शब्दः सुतुमुलोभवत् ॥ क्षोभितो नागराजश्च नागाः क्षोभं समाययुः ॥ ९ ॥ पृथिवी चान्तरिक्षं च सर्वं शब्दमयं बभौ ॥ ततः स पौण्ड्रको राजा सात्यकिं वृष्णिनन्दनम् ॥ १० ॥ गदयैव जवानानु सत्वरं रणक्रोविदः ॥ युयुधानो बली राजन्वासुदेवं जवान ह ॥ ११ ॥ तयोश्च तुमुलः शब्दः प्रादुरासीन्महारेण ॥ चतुर्णां युध्यतां राजन्परस्परवधैषिणाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्माण्डक्षोभणो राजञ्छब्द आसीत्सुदारुणः ॥ ततो रजः प्रादुरभूत्तस्मिन्सग्राममूर्धनि ॥ १३ ॥ तारका निष्प्रभा राजंस्तमस्येवं क्षयं गते ॥ उपसि प्रतिबुद्धायां ततो निःशेषतां ययौ ॥ १४ ॥

कव्यादा इति । शवं शवजातीयम् ॥ १ ॥ आशिखं शिखामपि केशस्थपि न त्यजन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ छत्रदेशे मूर्धनि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नवनवतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 उदितो भगवान्स्मूर्यश्चन्द्रश्च क्षयमाययौ ॥ तयोर्गुह्यं प्रादुरभूच्चतुर्णां बहुशालिनाम् ॥ देवासुरसंमं राजश्रुदिते भारुकरे महत् ॥ १५ ॥ इति श्री-
 महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकथुद्धे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले भगवान्दे-
 वकीसुतः ॥ गन्तुमैच्छजगन्नाथः पुरं बदरिकाश्रमात् ॥ १ ॥ नमस्कृत्य मुनिर्नर्वाण्ययौ द्वारवर्ती नृप ॥ आरुह्य गरुडं विष्णुवैगेन महता प्रभुः ॥ २ ॥
 सुमहाभ्युक्षुवे शब्दस्तेषां गुह्यं प्रकुर्वताम् ॥ गच्छता देवदेवेन पुरीं द्वारवर्ती नृप ॥ ३ ॥ अचिन्तयजगन्नाथः को न्ययं शब्द उन्थितः ॥ संयासं-
 भवो घोरे आर्यशेनेयसंयुतः ॥ ४ ॥ व्यक्तमागतवान्पौण्ड्रो नगरीं द्वारकामनु ॥ तेन गुह्यं समभवत्पौण्ड्रेन दुरात्मना ॥ ५ ॥ यदूनां वृष्णिवीराणां यु-
 द्धयतामितरेतरम् ॥ शब्दोयं सुमहान्व्यक्तो नात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥ इत्येवं चिन्तयित्वा तु द्रुप्यौ शङ्खं महारवम् ॥ पाञ्चजन्यं हरिः साक्षा-
 त्प्रीणयन्वृष्णिपुङ्गवान् ॥ ७ ॥ रोदसी पूरयामास तेन शब्देन केशवः ॥ यादवा वृष्णयश्चैव श्रुत्वा शङ्खस्य ते रवम् ॥ ८ ॥ व्यक्तमायाति भग-
 वान्पाञ्चजन्यरवो ह्ययम् ॥ इति ते मेनिरे राजन्वृष्णयो यादवास्तथा ॥ ९ ॥ निर्भयाः समपद्यन्त वृष्णयो यादवाश्च ते ॥ तस्मिन्नेव क्षणे दृष्ट-
 स्ताद्दर्यश्च तपतां वरः ॥ १० ॥ ततश्च देवकीसुतुर्दृष्टस्तैर्यादवैश्वरः ॥ मृताश्च मागधाश्चैव पुरो यान्ति जगत्पते ॥ ११ ॥ स्तुत्या स्तुतं हर्षं विष्णु-
 मीश्वरं कमलक्षणम् ॥ गताश्च यादवाः सर्वे परिव्रजुर्जनादनम् ॥ १२ ॥ कृष्णस्तु गरुडं भूयो गच्छ त्वं नाकमुत्तमम् ॥ इत्युक्त्वा गरुडं विष्णुर्विसृ-
 ज्य यदुनन्दनः ॥ १३ ॥ दारुकं पुनराहूदं रथमानय मे प्रभो ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय रथमादाय सत्वरम् ॥ १४ ॥ रथोयं भगवन्देव किमतः कृत्यम-
 स्ति मे ॥ इत्युक्त्वा रथमादाय प्रणम्याग्रे स्थितो हरः ॥ १५ ॥ गतेथ गरुडे विष्णू रथमारुह्य सत्वरम् ॥ यत्र गुह्यं समभवत्तत्र याति स्म केशवः ॥
 १६ ॥ तत्र गत्वा महाराज युध्यतां च महात्मनाम् ॥ पाञ्चजन्यं महाशङ्खं द्रुप्यौ यदुवृषोत्तमः ॥ १७ ॥ पौण्ड्रेथ वासुदेवस्तु कृष्णं दृष्ट्वा रणो-
 त्सुकम् ॥ सात्यकिं पृष्ठतः कृत्वा वासुदेवमुपागमत् ॥ १८ ॥ रुद्रोथ सात्यकी राजन्वारयामास पौण्ड्रकम् ॥ न गन्तव्यमितो राजन्नेव धर्मः स-
 नातनः ॥ १९ ॥ जित्वा मां गच्छ राजेन्द्र परं योद्धुं महारणे ॥ क्षत्रियांसि महावीर स्थिते मयि रणोत्सुके ॥ २० ॥ एष ते गर्वमखिलं नाशयि-
 ष्यामि संयुगे ॥ इत्युक्त्वा चाग्रतस्तस्थौ गच्छतो यादवैश्वरः ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ स्तुतं तैरेव मुतादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्रियतां करोतु ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पीडितोस्मि त्वदीयस्य चक्रस्य नाशदिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गोघाती वृषभासुरवधाद बालघाती षड्वर्णाणां कंसद्वारा घातनाद ॥ ३६ ॥ मह्यं मम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 पौण्ड्रस्य शिनिनता तु पश्यतः केशवस्य ह ॥ अवज्ञाय शिनेः पौत्रं कृष्णमेव जगाम ह ॥ २२ ॥ निर्भर्त्स्य सहसा भूयः सात्यकिः क्रोधमु-
 च्छितः ॥ गदया प्राहरत्पौण्ड्रं वासुदेवस्य पश्यतः ॥ २३ ॥ यथाप्राणं यथायोगं सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ दृष्ट्वा भगवानेवं सात्यकिं प्रशंसं ह
 ॥ २४ ॥ निवार्य सात्यकिं कृष्णो यथेष्टं क्रियतामसौ ॥ उपारमद्यथायोगं सात्यकिः कृष्णवारितः ॥ २५ ॥ स ततः पौण्ड्रको राजा वासुदेवमुवा-
 च ह ॥ भो भो यादव गोपाल इदानीं क गतो भवान् ॥ २६ ॥ त्वां द्रुपमथ संप्राप्तो वासुदेवोस्मि साम्प्रतम् ॥ हत्वा त्वां सबलं कृष्ण बलैर्बहुभि-
 रन्वितः ॥ २७ ॥ अहमेको भविष्यामि वासुदेवो महोत्तले ॥ यच्चक्रं तव गोविन्द प्रथितं सुप्रभं महत् ॥ २८ ॥ अनेन तव चक्रेण पीडितोस्मि च
 तद्रणे ॥ चक्रमस्तीति तदीर्यं तव माधव साम्प्रतम् ॥ २९ ॥ नाशयिष्यामि तत्सर्वं सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ शार्ङ्गोति मां विजानीहि न त्वं शार्ङ्गोति
 शिष्यते ॥ ३० ॥ (शङ्खमस्तीति तदीर्यं तव माधव साम्प्रतम्) ॥ शङ्खी चाहं गदी चाहं चक्री चाहं जनार्दन ॥ ३१ ॥ मामेव हि सदा ब्रूयुर्जन-
 न्तो वीर्यशालिनः ॥ आदौ त्वं बलवद्ब्रह्महत्वा स्त्रीबालकान्वहून् ॥ ३२ ॥ गाश्च हत्वा महागर्वस्तव सम्प्रति वर्त्तते ॥ तत्तेहं व्यपनेष्यामि यदि
 तिष्ठसि मत्पुरः ॥ ३३ ॥ शस्त्रं गृहाण गोविन्द यदि योद्धुं व्यवस्थितः ॥ इत्युक्त्वा बाणमादाय तस्थौ पार्श्वे जगत्पतेः ॥ ३४ ॥ एतद्बचनमाक-
 ण्यं वासुदेवेन भाषितम् ॥ स्मितं कृत्वा हरिः कृष्णो बभाषे पौण्ड्रकं नृपम् ॥ ३५ ॥ कामं वद नृप त्वं हि पातक्यस्मि सदा नृप ॥ गोघाती
 बालघाती च स्त्रीहन्ता सर्वथा नृप ॥ ३६ ॥ चक्री भव गदी राजञ्छार्ङ्गो च सततं भव ॥ नामधेयं वृथा मह्यं वासुदेवेति च प्रभो ॥ ३७ ॥ शार्ङ्गो
 चक्री गदी शङ्खात्येवमादि वृथा मम ॥ किं तु वक्ष्यामि किंचितु शृणुष्व यदि मन्यसे ॥ क्षत्रिया बलिनो ये तु स्थिते मायि जगत्पतौ ॥ ३८ ॥
 तथातुभवते त्वां हि जीवत्येव मायि प्रभो ॥ यत्ते चक्रं महाघोरमसुरान्तकरं महत् ॥ ३९ ॥ तत्तुल्यं मम चक्रं तु वृत्ततो न तु वीर्यतः ॥ आयुधे-
 ष्वथ सर्वत्र शब्दसादृश्यमस्ति ते ॥ ४० ॥ गोपोहं सर्वदा राजन्प्राणिनां प्राणदः सदा ॥ गोप्ता सर्वेषु लोकेषु शास्ता दुष्टस्य सर्वदा ॥ ४१ ॥ कृत्यनं
 सर्वकार्यं हि जित्वा शत्रून्नुपाधम ॥ अजित्वा किं भवान्भूते स्थिते मायि च शस्त्रिणि ॥ ४२ ॥

वृत्ततः तुल्यत्वेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिकेशो भविष्यपर्वणि टीकायां कृष्णपौण्ड्रकयुद्धे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आयसास्यम् आयसं लोहमयं तच्च तत् आस्यं क्षेप्यं तत् आयसास्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अवपुत्य चक्रं व-
 हत्वा मां ब्रूहि राजेन्द्र यदि शक्नोसि पौण्ड्रक ॥ स्थितोऽहं चक्रमाश्रित्य रथी चापी गदासिमान् ॥ ४३ ॥ रथमारुह्य युद्धाय सन्नद्धो भव मानद ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिकेशो भविष्यपर्वणि कै० कृष्णपौण्ड्रकयुद्धे नाम
 शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शरं समादाय वासुदेवः प्रतापवान् ॥ पौण्ड्रं जवान सहसा निशितेन
 शरेण ह ॥ १ ॥ पौण्ड्राथ वासुदेवस्तु शरैर्दशभिराशुगैः ॥ वासुदेवं जवानानु वाष्ण्यं वृष्णिनन्दनम् ॥ २ ॥ दारुकं पञ्चविंशत्या हयान्दशभिरेव
 च ॥ सतत्या वासुदेवं तु यादवं वासुदेवकः ॥ ३ ॥ ततः प्रहस्य सुचिरं केशवः कोऽस्मिन्दनः ॥ दृष्टोसाविति मनसा संपूज्य यदुनन्दनः ॥
 ॥ ४ ॥ आकृष्य शार्ङ्गं बलवान्सधाय रिपुसूदनः ॥ नाराचेन सुतर्हिणेन ध्वजं चिच्छेद केशवः ॥ ५ ॥ सारथेश्व शिरः काया-
 दाहत्य यदुनन्दनः ॥ अश्वांश्च चतुरो हत्वा चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६ ॥ रथं राज्ञः समाहत्य तदोभौ पाष्णिसारथौ ॥ चक्रं च तिल-
 शः कृत्वा हस्तिनिकिचिदिव स्थितः ॥ ७ ॥ पौण्ड्रको वासुदेवस्तु रथादुत्कृत्य सत्वरः ॥ आदाय निशितं खड्गं प्राहिणोत्केशवाय सः ॥ ८ ॥ स
 खड्गं शतधा कृत्वा वृष्णीमासीच्च केशवः ॥ ततः परं महाघोरं परिवं कालसंभितम् ॥ ९ ॥ गृहीत्वा वासुदेवाय वासुदेवः प्रतापवान् ॥ प्राहिणो-
 वृष्णिवीराय सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ १० ॥ तद्विधा जगतां नाथश्चकार यदुनन्दनः ॥ ततश्चक्रं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥ ११ ॥ त्रिशद्धारसमा-
 युक्तमायसास्यमभिप्रेत ॥ आदायाथ महाराज केशवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्येदं निशितं घोरं तव चक्रविनाशनम् ॥ अनेन तव गोविन्द दर्पे
 दर्पवतां वर ॥ १३ ॥ अपनेष्यामि वाष्ण्यं सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ त्वादुद्दिश्य महाघोरं कृतमग्नदुरासदम् ॥ १४ ॥ यदि शक्नो हरे कृष्ण दारयेदं
 महास्पदम् ॥ इत्युक्त्वा तच्छतगुणं भ्रामयित्वा महाबलः ॥ १५ ॥ चिक्षेपाथ महावीर्यः पौण्ड्रको नृपसत्तमः ॥ अवपुत्य ततो देशात्तदुत्पूज्य महा-
 बलः ॥ १६ ॥ सिंहनादं महाघोरं व्यनदद्भार्यवांस्तदा ॥ ततो विस्मयमापन्नो भगवान्देवकीसुतः ॥ १७ ॥ अहो वीर्यमहो धैर्यमस्य पौण्ड्रस्य दुःसहम् ॥
 इति मत्वा जगन्नाथ उत्थितश्च रथोत्तमात् ॥ १८ ॥ ततः शिलां समादाय प्रेषयामास केशवम् ॥ तां शिलां प्रेषयामास तस्मै यदुकुलोद्ग्रहः ॥ १९ ॥
 श्रितवान् इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तां प्रेषयामास विवर्तयामासेत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ सहस्रारं शतारमिति कार्यभिर्भात स्वभेदः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायाम् एकाधि-
 कशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ निषादेशमिति । निषादेशम् एकलव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणहारिणीं ज्ञात्वा दुष्टाव ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 पौण्ड्रेण सुचिरं कालं विक्रीड्य भगवान् हरिः ॥ ततश्चक्रं समादाय निशितं रक्तभोजनम् ॥ २० ॥ दैत्यमांसप्रदिग्धाङ्गं नारीगर्भविमोचनम् ॥
 ज्ञातकुम्भभयं घोरं दैत्यदानवनजानम् ॥ २१ ॥ सहस्रारं ज्ञातारं तद्द्रुतं दैत्यभीषणम् ॥ ऐश्वर्यवर्मे परमं नित्यं सुरगणार्चितम् ॥ २२ ॥ विष्णुः
 कृष्णस्तथा शार्ङ्गो नित्ययुक्तः सदा हरिः ॥ जघान तेन गोविन्दो पौण्ड्रकं नृपसत्तमम् ॥ २३ ॥ तस्य देहं विदर्याशु चक्रं पिशितभोजनम् ॥
 कृष्णस्याथ करं भूयः प्राप सर्वेश्वरस्य ह ॥ २४ ॥ ततः स पौण्ड्रको राजा गतासुः प्रापतद्व्रुवि ॥ निहत्य भगवान्विष्णुदुर्विजयगतिः प्रभुः ॥
 प्रतिपेदे सुधर्मा तु यादवैः पूजितो हरिः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवासुदेववधो नामैका-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ निषादेशं ततो रामः ज्ञत्वा वीर्यवतां वरः ॥ आजघान स्तनद्वन्द्वे
 सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ १ ॥ ततः क्रुद्धो निषादेशो रामं मत्तं महाबलम् ॥ गदया लोकविख्यातो जघान स्तनवक्षसि ॥ २ ॥ आहतः स तु तेनाशु
 बलभद्रो महाबलः ॥ उभाभ्यां चैव रामस्तु कराभ्यां वृष्णिपुङ्गवः ॥ ३ ॥ गदां गृह्य महाघोरामायान्तो प्राणहारिणीम् ॥ दुद्रवाथ निषादेशः
 समुद्रं मकरालयम् ॥ ४ ॥ धावत्येवं तदा राज्ञि एकलव्ये निषादपे ॥ धावत्येवं च रामोपि यत्र यातो निषादपः ॥ ५ ॥ सागरं स प्रविश्याशु
 गत्वा योजनपञ्चकम् ॥ भीत एव तदा राजन्नेकलव्यो निषादपः ॥ ६ ॥ कंचिद्विपान्तरं राजन्प्रविश्य न्यवसत्तदा ॥ ततो रामो निषादेशं जिगाय
 यदुनन्दनः ॥ ७ ॥ तां सर्वां मणिरत्नाढ्यां प्रविवेश हलधुधः ॥ सात्यकिर्गुह्यसंस्तुतां सर्वां प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ अन्ये च यादवा राजन्यथायोग-
 मुपस्थिताः ॥ आसीनेषु च सर्वेषु वृष्णिवीरेषु सर्वतः ॥ ९ ॥ अभिवाद्य यथायोगं वृष्णीन्सर्वांश्च केशवः ॥ उवाच वचनं काले भगवान्देवकीसुतः
 ॥ १० ॥ दृष्टं कैलासशिखरं शंकरो नीललोहितः ॥ स तु मङ्गं यदुवराः प्रीतिमांश्च ददौ वरम् ॥ ११ ॥ तत्र देवाः समायता मुनयश्च तपोधनाः ॥
 दृष्ट्वा मां शंकरश्चैव प्रीतः स्तुत्वा समाययौ ॥ १२ ॥ अत्यद्भुतं मया दृष्टं राज्ञौ यादवसत्तमाः ॥ पिशाचौ द्वौ महाघोरौ वदन्तौ मामिकां कथाम्
 ॥ १३ ॥ मृगायां चक्रतुस्तौ तु चिन्तयन्तौ तु मां सदा ॥ दृष्ट्वा मां तौ तु राजेन्द्राः प्रीतिमन्तौ तपस्विनौ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवधसमाप्तौ
 व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसदि-
 भक्तिनम्रौ महात्मानौ प्रणामं चक्रतुस्तदा ॥ ततोहं सर्वथा प्रीतस्तौ नीतौ स्वर्गमुत्तमम् ॥ १५ ॥ तोषयित्वा महादेवं मया चाद्य समागतम् ॥ वैश-
 म्पायन उवाच ॥ ततस्ते वृष्णयः सर्वे देवदेवं शशसिरे ॥ १६ ॥ सर्वथा कृतकृत्यास्ते वृष्णयः केशवाश्रयाः ॥ यादवाः सर्व एवैते स्वं स्वं जगसुर्य-
 थालयम् ॥ १७ ॥ अभ्यन्तरे जगन्नाथः प्रविश्य हरिरीश्वरः ॥ रुक्मिणीसत्यभामाभ्यामचक्षे यथाभवत् ॥ १८ ॥ ते प्रीतिं प्रीतिशुक्तेन केशवेन
 समन्विते ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं केशवस्य विचेष्टितम् ॥ १९ ॥ ज्ञासास पृथिवीं कृत्सां दुष्टान् हन्वा महाबलान् ॥ नरकं घोरकर्मणं पौण्ड्रकं नृपस-
 तमम् ॥ २० ॥ हयग्रीवं निशुम्भं च तथा सुन्दोपसुन्दकौ ॥ ररक्ष विप्रान्देवेशो मुनीन्मुनिवरांचितः ॥ २१ ॥ विप्रेभ्यश्च ददौ वित्तं गाश्च दत्त्वा स
 केशवः ॥ अग्निहोत्रं प्रशुभ्रानो ब्राह्मणांश्च सुतर्पयन् ॥ २२ ॥ मुनींश्च ब्रह्मचर्येण देवान्यज्ञैरनेकधा ॥ स्वधया च पितृन्सर्वान्प्राणियन्नेव सर्वदा ॥ २३ ॥
 तस्मिच्छासति देवेशे राज्यं निष्कण्टकं प्रभो ॥ सुखमेव प्रजाः सर्वा जीवन्ति ब्राह्मणादयः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यप-
 र्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवधसमाप्तौ व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भूय एव द्विजश्रेष्ठ शङ्खचक्रगदाभृतः ॥ चरितं
 श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ १ ॥ नहि ते तृप्तिरस्तीह शृण्वतः कैशर्वो कथाम् ॥ को नु नाम हरेर्विष्णोर्देवदेवस्य चक्रिणः ॥ २ ॥ शृण्वंस्तथा
 रमन्वापि तृप्तिं याति दिवानिशम् ॥ पुरुषार्थोयमेवको यत्कथाश्रवणं हरः ॥ ३ ॥ कथमासीजगद्धेतोर्हसस्य डिम्भकस्य च ॥ समितिः सर्वभूतानां
 सदा विस्मयदायिनी ॥ ४ ॥ विचक्रस्य कथं युद्धं दानवस्य महात्मनः ॥ स तयोर्मित्रतां यात इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ ५ ॥ तौ सुतौ वीर्यसंपन्नौ शिष्यौ
 भृगुसुतस्य ह ॥ सर्वोत्कृष्टशौ वीरौ हरेर्लब्धवरौ किल ॥ ६ ॥ संग्रामः सुमहानासीदित्युक्तं भवता पुरा ॥ तयोश्च नृपयोर्विप्र केशवस्य जगन्पतेः ॥ ७ ॥
 क्रस्य पुत्रौ समुत्पन्नौ यथाभूद्विग्रहो महान् ॥ अष्टाशोतिसहस्राणि दानवानां तरस्विनाम् ॥ ८ ॥ बलान्यथ विचक्रस्य क्षितिशूलधराणि च ॥ आस-
 न्युद्धे महाराज दानवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ यदूनमन्तरं प्रेम्सुर्यदूनौ युद्धकाङ्क्षया ॥ देवासुरे महायुद्धे देवान् जयति दुर्धरः ॥ तद्वदार्थं सदा यत्नम-
 करोच्चैव केशवः ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसदिम्भकोपाख्याने व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ छ ॥

अकोपाख्याने व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ताभ्यां क्षीभ्यां सह ॥ ६ ॥ स इति । तेन वैष्णवसूत्रेण शंकरस्यार्चनं विष्णुशंकरयोर्वैस्त्वानेदोभिप्रायेण ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ आसीच्छाल्वेषु राजेन्द्र ब्रह्मदत्तो नृपोत्तमः ॥ नाम्ना राजन्स पूतात्मा सर्वभूतदयापरः ॥ १ ॥ पञ्चयज्ञपरो नित्यं जितात्मा
 धिजितेन्द्रियः ॥ ब्रह्मविदेदविच्चैव सदा यज्ञमयः शिवः ॥ २ ॥ तस्य भार्ये महापाल रूपौदायशुणान्विते ॥ बभूवुतुः सुसंपन्ने अनपत्ये नृपोत्तम
 ॥ ३ ॥ स ताभ्यां सुमुदे राजा शच्या शक्र इवाम्बरे ॥ नाम्ना मित्रसहो नाम सखा चासीद्विजोत्तमः ॥ ४ ॥ तस्य राज्ञो महायोगी वेदेवेदान्ततत्परः ॥
 अनपत्यः स विप्रेन्द्रो यथा राजा बभूव ह ॥ ५ ॥ स राजा सहितस्तन्नाभ्यामर्चयामास शंकरम् ॥ पुत्रार्थं शूलिनं शर्वं दश वर्षाण्यनन्यधीः ॥ ६ ॥
 स विप्रो वैष्णवं सत्रं पुत्रार्थे समयोजयत् ॥ अर्चितस्तेन राजेन्द्र शंक्रो नीललोहितः ॥ ७ ॥ आत्मानं दर्शयामास स्वप्ने राजानमब्रवीत् ॥ प्रीतोस्मि
 तव भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ॥ ८ ॥ अथ राजा जगन्नाथमुवाचेदं स्मयन्निव ॥ पुत्रो मम भवेतां हि तथेत्युक्त्वा वृषध्वजः ॥ ९ ॥ अन्तर्धानं गतः
 शम्भुः प्रतिबुद्धस्ततो नृपः ॥ सोऽपि मित्रसहो विद्वान्देवं केशवमव्ययम् ॥ १० ॥ पञ्चवर्षं जगन्नाथमर्चयामास भक्तितः ॥ अर्चितस्तेन विप्रेण देवदेवो
 जनार्दनः ॥ ११ ॥ पुत्रमेकं ददौ तस्मै स्वात्मना सदृशं हरिः ॥ ते भार्ये गर्भमाधत्तां तेजसा शंकरस्य ह ॥ १२ ॥ विप्रभार्या महाराज वैष्णवं
 तेज आदधत् ॥ महिष्यौ ते महावीर्ये पुत्रौ शंकरनिर्मितौ ॥ १३ ॥ असूयेतां महोपाल क्रमेणैव नृपस्य ह ॥ स तयोश्च महाराज नामकमौदिकाः
 क्रियाः ॥ १४ ॥ चकार विधिवत्सर्वा विप्रेभ्योदानमहद्वनम् ॥ सच विप्रो विनीतात्मा पुत्रमेकं हि लब्धवान् ॥ १५ ॥ साक्षादिव जगन्नाथं स्थितं
 पुत्रात्मना नृप ॥ जातकर्मादिकं सर्वं ब्राह्मणः स चकार ह ॥ १६ ॥ तौ कुमारौ वयं चैव त्रयः सवयसोभवन् ॥ वेदानधीत्य ते सर्वोच्छ्रुत्वा चान्वी-
 क्षिकौ तथा ॥ १७ ॥ धनुर्वेदे तथास्त्रे च निपुणस्तेभवंस्तदा ॥ हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोनन्तराभवत् ॥ १८ ॥ सच विप्रसुतो राजन् जना-
 र्दन इति स्मृतः ॥ अन्योन्यं मित्रतां याताः सर्वे चैव कुमारकाः ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भको-
 त्पत्तौ चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हंसश्च डिम्भकश्चैव तपश्चरतु महमतिः ॥ मनश्चक्रतुरात्माक्षौ
 शंकरस्य नृपोत्तम ॥ १ ॥ गत्वा तु हिमवत्पार्श्वं तपश्चक्रतुरजसा ॥ उद्दिश्य शंकरं शर्वं नीलश्रीविमुमापतिम् ॥ २ ॥ वीर्यास्त्रे चैव नौ स्यातामि-
 त्याधाय तु मानसे ॥ एकश्रौ प्रयतौ भूत्वा वाय्वम्बुप्राक्षिनौ नृप ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ त्रियक्षः त्रिभिर्वेदे इज्यत इति त्रियक्षः यज्ञेशः ॥ १० ॥ वरय वर्यतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भृङ्गिरिदी भृङ्गि रिटि च ॥ नमस्ते देवदेवेति शंकरेति दिवानिशम् ॥ हर शर्व शिवानन्द नीलग्रीव उमापते ॥ ४ ॥ वृषध्वज विरूपाक्ष हर्यक्ष जगतां पते ॥ भक्तप्रिय गिरीशेश वासुदेव शिवाच्युत ॥ ५ ॥ सद्योजात महादेव देवदेव गुहाशाय ॥ भूतभावन देवेश प्रणवात्मसदाशिव ॥ ६ ॥ इत्यादिनामभिर्नित्यं स्तुवन्तो शंकरं भवम् ॥ हृदि कृत्वा विरूपाक्षं तपस्तेपतुरञ्जसा ॥ ७ ॥ निर्ममो निरङ्कारो मौनव्रतसमास्थितो ॥ वर्षणीह तदा राजन्यश्च चक्रतुरोजसा ॥ ८ ॥ ततः प्रीतोभवच्छर्वस्ताभ्यां संयमनेन च ॥ स ददौ दर्शनं नैजं व्याघ्रचर्मम्बरो हरः ॥ ९ ॥ त्रियक्षः शंकरः शर्वः शूलपाणिरुमापतिः ॥ अग्रतः संस्थितं शर्वं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् ॥ तौ दृष्ट्वा प्रीतमनसौ नमश्चक्रतुञ्जसा ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वरय भद्रं वां यथेच्छा वां तथास्तु वै ॥ तावूचतुस्तदा राजन्यीतस्त्वं भगवन्पदि ॥ ११ ॥ देवासुरचमूमुख्यैर्गन्धर्वदानवैः ॥ आवागमज्यौ सर्वात्मनेष नौ प्रथमो वरः ॥ १२ ॥ द्वितीयो नौ विरूपाक्ष रौद्रास्त्राणां च संग्रहः ॥ माहेश्वरं तथा रौद्रमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ॥ १३ ॥ अभेद्यं कवचं दिव्यमच्छेद्यं चापि कौमुदम् ॥ परशुं च तथा शर्वं सदा रक्षार्थमेव च ॥ १४ ॥ सहायौ द्वौ महादेव भूतौ युद्धे हि गच्छताम् ॥ एवमस्त्विति देवेश आह भृङ्गिरिदी हरः ॥ १५ ॥ कुण्डोदरं विरूपाक्षं सर्वप्राणिहिते रतम् ॥ युवामथ च भूतेशौ सहायौ सततं रणे ॥ १६ ॥ संग्रामं गच्छतां घोरमेतयोर्वलशालिनोः ॥ इत्युक्त्वा भगवाञ्छर्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १७ ॥ ततस्तौ वीर्यसंपन्नौ हंसो डिम्भक एव च ॥ कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ चापिनौ वीर्यवतरो ॥ १८ ॥ आमुक्तकवचौ वीरावज्यौ देवदानवैः ॥ अत्यन्तभक्तौ देवेशे शंकरे नीललोहिते ॥ १९ ॥ नित्योत्सवकरो देवे भस्मादूलनशोभिनौ ॥ कृतत्रिपुण्ड्रकौ नित्यं जटायुक्ताशिरोधरौ ॥ २० ॥ रुद्रक्षार्पितसर्वाङ्गौ व्याघ्रचर्माम्बरावृतौ ॥ नमः शिवाय शान्त्याय महादेवाय धीमते ॥ २१ ॥ इत्यादिभिर्महादेवं स्तुवन्तो नामभिः शिवम् ॥ साक्षादिव महादेवो रजतुर्जलधारिणौ ॥ २२ ॥ ततः स्वभवनं गत्वा पितुः पादावगृह्णताम् ॥ पितुश्च सख्युर्बलिनौ मातुश्च चरणौ तदा ॥ २३ ॥ जनार्दनोपि धर्मात्मा कालेन महता नृप ॥ विद्यापारं महाबुद्धियुक्तेन सावुपेयिवान् ॥ २४ ॥ सच विष्णुं हृषीकेशं पीतकौशेयवाससम् ॥ ब्रह्मतत्त्वपरो नित्यमुपास्ते विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ हंसश्च डिम्भकश्चैव कृतदारौ बभूवतुः ॥ जनादेनोपि धर्मात्मा कृतदारो बभूव ह ॥ २६ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पितुर्ब्रह्मदत्तस्य सख्युः मित्रसहस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ बाधन्ति बाधा-
मनुभवन्ति शवैः पतैः सहिताः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनूपं सजलपदशस्तेन सहितं सानूपं वीजन्मारुतवतात्मना सानूपं चेति विग्रहः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
सर्वे ते यज्ञानिरताः पञ्चयज्ञपरास्तथा ॥ स्वदारनिरताः सर्वे गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ धर्म एव परं श्रेय इति ते मेनिरे नृप ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभा-
रते खिलेषु हरिवंशे भोक्त्रैलासयात्रायां हंसडिम्भकोपाख्यानं पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कदाचि-
तौ वीरौ मृगयामटुः किल ॥ जनार्दनेन सहितौ रथैरश्वैर्जैरपि ॥ १ ॥ वनं गत्वा तु तौ वीरौ सिंहव्याघ्रांश्च जघ्नतुः ॥ शितैर्वर्णैर्महाराज वराहा-
नथ सर्वशः ॥ २ ॥ व्यालानन्यान्मृगान् हिंसाञ्छुभिश्च सहितौ नृप ॥ एष आयाति विपुलो वराहो दीर्घलोचनः ॥ ३ ॥ एवं बाणेन सञ्छिन्धि याति
चायं मृगाधिपः ॥ अयमन्योथ महिषः शृङ्गप्रोतसरीसृपः ॥ ४ ॥ एते खलु मृगाः सार्द्धं शार्वैर्बध्न्ति सर्वशः ॥ एतद्भूमति सर्वत्र भीतं शशकुलं म-
हत् ॥ ५ ॥ शार्वं स्तनं पिबत्साधु न हन्तव्यमिदं शुभम् ॥ ग्रहीतव्यमिदं सर्वं निरुध्य श्वर्णैरिह ॥ ६ ॥ इत्यादिशब्दः सुमहान्मृगयां कुर्वतां नृ-
प ॥ क्षत्रियाणां नृपश्चेष्ट व्याधानां चैव धावताम् ॥ ७ ॥ हत्वा मृगान्सुबहुशो व्याघ्रान् सिंहाघ्नोत्तमौ ॥ श्रमं च जग्मतुर्वीरौ मध्यं याते दिवाकरौ ॥
८ ॥ अलं हि मृगयास्माकं श्रमः समुपजायते ॥ इत्यूचतुर्महाराज पुष्करं जग्मतुः सरः ॥ ९ ॥ सरः समीपमगम्य मुनिसिद्धनिषेधितम् ॥ वी-
जन्मारुतसानूपं श्रमात्त्र सुखस्थितौ ॥ १० ॥ ततो जनाः सरः सर्वे विगाह्य श्रमकर्षिताः ॥ विसान्प्रवालान्पद्मानां भक्षयामासुरात्तवत् ॥ ११ ॥
जनार्दनेन सहितौ हंसो डिम्भक एव च ॥ सरः क्वचित्समाश्रित्य श्रमं संत्यज्य तिष्ठतः ॥ १२ ॥ विश्रम्य सरसस्तীরं तदासाते सुखं नृपौ ॥ अश्रु-
ज्वातां परं ब्रह्म मुनिमुखैः समीरितम् ॥ १३ ॥ मध्यंदिनं तथा सर्वैः सवनं सस्वरं नृपौ ॥ ततः प्रीतौ नृपौ भूत्वा श्रुत्वा वेदध्वनिं तदा ॥ १४ ॥
ऐच्छेतां तौ तदा द्रष्टुं यज्ञं मुनिकृतं तदा ॥ स्थापयित्वा ततः सेनां सर्वां मृगसमन्विताम् ॥ १५ ॥ आदाय च महाचापे शरान्कृतिचिदेव च ॥
जनार्दनेनस्तदा वीरौ हंसो डिम्भक एव च ॥ १६ ॥ पदातिनौ महाराज जग्मतुश्चाश्रमं किल ॥ महर्षेः काश्यपस्याथ सत्रं वैष्णवसंज्ञकम् ॥
यजन्तो मुनिभिः सार्द्धं जपहोमपरायणैः ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्यानं मृगयावर्णनं
नाम षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सत्रं यजतः अनुतिष्ठतः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

जनार्दन इति । सदः यज्ञमण्डपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सपरिच्छदाः अविवोहाद्विज्ञानमसहिताः ॥ ६ ॥ अहयं हयसामग्राहिं यथा स्यात्तथा केवलं सैनिकैः
 पुरुषैः सह एवं विविजयाख्यं कार्यं कर्तुं शक्याविति योजना ॥ ७ ॥ वरं लब्ध्याः अजेयाः स्मेति योजना ॥ ८ ॥ १ ॥ यदि स्याद्राजसूयः तर्हि तत्र गच्छामोन्यथात्रैवास्महे ॥ १० ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ जनार्दनश्च धर्मात्मा हंसो डिम्भक एव च ॥ सदः प्रविश्य सत्रस्य नमश्चक्रुर्मुनीश्वरात् ॥ १ ॥ तानागतान्महात्मानो मुनयः
 शिष्यसंयुताः ॥ अर्घ्यपाद्यासनादीनि चक्रुः पूजां प्रयत्नतः ॥ २ ॥ तौ नृपौ सच विप्रेन्द्रः सपर्या प्रतिगृह्य च ॥ प्रीतात्मानो महात्मान आसते स सुखं
 नृप ॥ ३ ॥ ततो हंसो बभाषे तान्मुनीन्संयतवाङ् नृप ॥ पिता हि नौ मुनिश्रेष्ठा यष्टुमच्छन्ससाधनम् ॥ ४ ॥ गन्तव्यं तत्र युष्माभिः सत्रान्ते मुनिस-
 तमाः ॥ राजसूयेन यज्ञेन कृत्वा दिविजयं वयम् ॥ ५ ॥ याजयिष्याम हे विप्राः पितरं धार्मिकं नृपम् ॥ आयातु तत्र विप्रेन्द्राः सशिष्याः सपरि-
 च्छदाः ॥ ६ ॥ वयमद्यैव सहितौ दिशो जेष्यामहे वयम् ॥ शक्ता वयमिहैव तत्कर्तुं सैनिकसंचयैः ॥ ७ ॥ आबयोः पुरतः स्थातुं न शक्ता देवदानवाः ॥
 कैलासिनिलयादेवाद्वरं लब्ध्याः स्म यत्नतः ॥ ८ ॥ अजय्यौ शत्रुसंपानमन्त्राणि विविधानि च ॥ इन्द्रमुक्त्वा विरामैव हंसो मदबलान्वितः ॥ ९ ॥
 मुनय ऊचुः ॥ यदि स्यात्तत्र गच्छामो वयं शिष्यैर्नृपोत्तम ॥ आस्महे वान्यथा राजन्निष्टृचुः किल तापसाः ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो
 देशान्महाराज गन्तुं निश्चितमानसौ ॥ पुष्करस्योत्तरं तीरं दुर्वासा यत्र तिष्ठति ॥ ११ ॥ यतयो नियता भूत्वा मन्त्रब्रह्मनिषेविणः ॥ ब्रह्ममूत्रपदं
 सक्तास्तदर्थालोकितत्पराः ॥ १२ ॥ निर्ममा निरङ्काराः कौपीनाच्छादन्व्रताः ॥ तमात्मानं जगद्योनिं विष्णुं विश्वेश्वरं विभुम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मरूपं
 शुभं शान्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ वेदान्तमूर्तिमव्यक्तमनन्तं शाश्वतं शिवम् ॥ १४ ॥ नित्ययुक्तं विरूपाक्षं भूताधारमनामयम् ॥ ध्यायन्तं सर्वदा
 देवं मनसा सर्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ दुर्वाससा सदोपास्य वेदान्तैकरसं गुरुम् ॥ तर्कनिश्चिततत्त्वार्थो ज्ञाननिर्मलचेतसः ॥ १६ ॥ हंसाः परमहंसाश्च
 शिष्या दुर्वाससः प्रभो ॥ गत्वा तत्र महात्मानौ तौ दृष्ट्वा तूर्ध्वरेतसम् ॥ १७ ॥ दुर्वाससं महाबुद्धिं विचित्रानं परं पदम् ॥ क्रुद्धो यदि स दुर्वासा
 दग्धुं लोकानिमाक्षमः ॥ १८ ॥ देवा अपि च यं द्रष्टुं कुद्वै न क्षमाः सदा ॥ रोषमूर्तिः सदा यस्तु रुद्रात्मा विश्वरूपधृक् ॥ १९ ॥ रक्तकौपी-
 नवसनो हंसः परम एव च ॥ दृष्ट्वैनं च तयोरेवं बुद्धिरासीन्महामते ॥ २० ॥

एवं कर्मनिष्ठैः सह संवादं कृत्वा नैष्कर्म्यनिष्ठपुत्रात् उच्छेत्तुं प्रवृत्ता इत्याह । ततो देशानित्यादिना ॥ ११ ॥ मन्त्रब्रह्म मन्त्रमयं ब्रह्म प्रणवरूपं, ब्रह्ममूत्रं ब्रह्मविद्यामिति
 परमित्यादि तत्र निदिष्टं यत्पदं पदनीयं वस्तु तत्र सक्ताः तस्यात्यर्थं यतमानाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

वर्णवित्तमः वर्णविभागाविदां श्रेष्ठ इत्युपहासः । सर्ववर्णबहिष्कृत इत्याशयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ संस्थाप्य एषां शास्त्रारामित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ज्ञानलेशादिति ॥ १ ॥ दम्भः दम्भमूर्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥

को नामासौ महाभूतः काषायी वर्णवित्तमः ॥ कश्चायमाश्रमो नाम विहाय च गृहाश्रमम् ॥ २१ ॥ गृहस्थ एव धर्मात्मा गृहस्थो धर्मवित्तमः ॥ गृहस्थो धर्मरूपस्तु गृहस्थो वर्ण एव च ॥ २२ ॥ गृहस्थश्च सदा माता प्राणिनां जीवनं सदा ॥ तं विनान्येन रूपेण वर्तते गतिमूर्खवत् ॥ २३ ॥ उन्मत्तोयं विरूपोयमथवा मूर्ख एव च ॥ ध्यायन्नैव सदा चायमास्ते वञ्चयितापि वा ॥ २४ ॥ किमेते प्राकृतज्ञाना ध्यायन्त इति किंचन ॥ वयमेतान् दुरारोहानाश्रमान्तरकल्पकान् ॥ २५ ॥ स्थापयिष्यामहे सर्वान्मन्दबुद्धीनिमान् गृहे ॥ बलदेव द्विजानेतान्मूढविज्ञानतत्परान् ॥ २६ ॥ असद्बाहृद्गीतांश्च वालिशान्दुर्मतीनिमान् ॥ एषां शास्ता च को मूढो न विप्रो वयमत्र ह ॥ २७ ॥ धर्मे वर्तमाने संस्थाप्य पुनर्यास्याव निर्वृता ॥ इति संचिन्त्य तौ वीरौ विप्रेण सहितौ नृप ॥ २८ ॥ जनार्देन राजानौ मोहाद्भाग्यक्षयाद्यप ॥ समीपं तस्य राजेन्द्र यतेः संयतचेतसः ॥ २९ ॥ गत्वा च प्रोचतुरुभौ दुर्वाससमतीन्द्रियम् ॥ यतींश्च नियतान्क्रुद्धौ राजानौ राजसत्तम ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपोख्यानं सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ हंसडिम्भकावृचतुः ॥ ज्ञानलेशाद्विहीनात्मन् किं ते व्यवसितं द्विज ॥ कश्चायमाश्रमो विप्र भवता यः समाश्रितः ॥ १ ॥ गृहमेघं परित्यज्य किं त्वया साधितं पदम् ॥ दम्भ एव भवान्यत्कं शङ्के नास्त्यत्र कारणम् ॥ २ ॥ लोकांश्चैमान्सदा मूढ नाशयिष्यसि निर्भूतः ॥ एतान्सर्वान्विनेतासि नरके पातयिष्यसि ॥ ३ ॥ स्वयं नष्टः परान्मूर्खं नाशयिष्यसि यत्नतः ॥ अहो शास्ता कथं नास्ति तव मन्दमतेर्द्विज ॥ ४ ॥ सर्वथा त्वद्विनेता च पापो नास्त्यत्र संशयः ॥ त्यक्त्वेममाश्रमं विप्र गृही भव यतात्मवान् ॥ ५ ॥ पञ्च यज्ञान्सदा विप्र कुरु यत्नपरो भव ॥ ततः स्वर्गं परं गत्वा स्वर्गे हि सुमहत्सुखम् ॥ ६ ॥ एष श्रेयःपथो विप्र जीविते चेत्स्पृहा तव ॥ इत्युक्तवन्तौ धर्मात्मा श्रुत्वा विप्रो जनार्दनः ॥ ७ ॥ उवाच च यतीं दृष्ट्वा प्रणम्यासौ सुनतिवत् ॥ मा ब्रूतामिदं वाक्यं राजानौ मन्दतेजसौ ॥ ८ ॥ अथाव्यमीदृशं वीरं लोकयोरुभयोरपि ॥ को वस्तुमीदृशो मन्दात्मा यदि जीवेत्सवान्धवः ॥ ९ ॥ सर्वथा काल एवायं युवयोर्मन्दचेतसोः ॥ समाप्त आयुषः शेषो ब्रह्मदण्डहतौ युवाम् ॥ १० ॥

॥ ४ ॥ त्वद्विनेता तव शिक्षकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अग्रः अग्र्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अन्यस्य ज्ञानं धर्मज्ञानं धर्मज्ञानं तु पापस्य विधातृरूपं पापोत्पत्तिहेतुः ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपुर्दारवर्षे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडिग्गकोपाख्यानं दीकायाम् अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

एते हि यतयः शुद्धा ज्ञानदीपितचेतसः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मणः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ ११ ॥ ऋते वामीदृशं वाक्यं कः समर्थो ह्यनुब्रुवन् ॥ सर्वथा ज्ञातमस्माभिः समानमिह जीवितम् ॥ १२ ॥ चत्वार आश्रमाः पूर्वमृषिभिर्विहिता नृपौ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ १३ ॥ तेषामग्रश्चतुर्थोऽयमाश्रमो भिक्षुकः स्मृतः ॥ आस्ते तस्मिन्महाबुद्धिः सहि पुण्यतरः स्मृतः ॥ १४ ॥ नोपासिता भवद्भ्यां च वृद्धाः सम्यग्निर्गतवत् ॥ ज्ञानं नाप्तं तपस्विभ्यस्तथा चैवं वदेत कः ॥ १५ ॥ अश्राव्यमीदृशं घोरं मया प्राणभृता नृप ॥ किं करिष्यामि मन्दोत्तमन्मित्रत्वाद्भवतो नृप ॥ १६ ॥ ज्ञानं यदाप्तं भवता गुरुभ्यस्तदन्न दुःखाय हि केवलं नृप ॥ ज्ञानं हि धर्मप्रभवं यथेष्टं बलाद्रिपापस्य विधातृरूपम् ॥ १७ ॥ युवां विहाय यास्ये वा पतेयं वा शिलातलम् ॥ पिबेयं वा पतेयं वा महोर्मिषु ॥ १८ ॥ आत्मानं वात्र संत्यक्ष्ये पश्यतां शृण्वतां पुनः ॥ इत्युक्त्वा विललापैवं सा ब्रूतमिति तौ वदन् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपुर्दारवर्षे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडिग्गकोपाख्यानेष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः क्रुद्धो दुर्वासा धक्षन्निव तयोरस्मून् ॥ एकेनाक्ष्णाथ दुर्वासा रौद्रेणाग्नि-युजा सदा ॥ १ ॥ पश्यंस्तौ च दुरात्मानौ रोषव्याकुलितोन्द्रियः ॥ कुर्वन्निव तदालोकान्भस्मभूतानिमाहृप ॥ २ ॥ ब्राह्मणं चक्षुषा पश्यन्सौम्येनान्येन केवलम् ॥ उवाच वचनं राजन्ध्वंसत व्यसतेति च ॥ ३ ॥ इतो गच्छत राजानौ किं विलम्बत मा चिरम् ॥ न वां वचनसंभृतं रोषं धारयितुं क्षमे ॥ ४ ॥ अन्यथा वो महर्षिपालान्सर्वान्दधुमहं क्षमः ॥ किमतः साहसं वक्तुं कश्च शक्नोति मत्पुरः ॥ ५ ॥ दर्पं वां लोकविलयातः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ व्यपनेष्यति मन्दज्ञौ किं वो वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय धर्मात्मा गन्तुमैच्छद्यतीश्वरः ॥ ततो निषेद्धं हंसस्तं यतते स्म यतीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य बाहुं समादाय हंसो नृपवरोत्तमः ॥ कौपीनं चिच्छिदे क्रूरः क्रुतान्त इव सत्तम ॥ ८ ॥

॥ २ ॥ ब्राह्मणं जनार्दनम् इतरान् स्वीयान्प्रति ध्वंसत । इतः शीघ्रं प्रस्थानं कुर्वन्त्विति वचनम् उवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदाह । इतो गच्छेति । सो राजानावित्यादिवाक्यान्तरम् ॥
॥ ४ ॥ मन्दज्ञौ मन्दफलं गार्हस्थ्यमेव जानन्तौ ॥ ५ ॥ गन्तुं देशान्तरं निषेद्धं संन्यासार्थादिपाकशुभम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

हा इतीति च्छेदः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ युवयोः वां सज्जीवः सदिति मृत्युना स्वर्गमनुलभादिति भावः ॥ १४ ॥ एतावता संन्यासिदोहेण जरसंधो
 बन्धुत्वं युवयोस्त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वां युवाभ्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडि-
 यतयोन्ये पलायन्ति दिशो दश विचेतसः ॥ कष्टं हेति वदन्विप्रो मित्रभावाज्जनार्दनः ॥ १ ॥ न्यवारयद्यथाशक्ति किमिदं साहसं त्विति ॥ दुर्वासाः
 सत्यधर्मस्तु हन्तुमीशोपि तं ततः ॥ १० ॥ मन्दं मन्दमुवाचेदं हंसं डिम्भकमेव च ॥ ज्ञापेनाहं समर्थोपि हन्तुं राजकुलधर्मौ ॥ ११ ॥ तथापि न
 करोम्यन्तं यतयो ह्यत्र ते वयम् ॥ यो हि देवो जगन्नाथः केशवो यादवेश्वरः ॥ १२ ॥ शङ्खचक्रगदापाणिर्गर्वं वां व्यपनेष्यति ॥ लोके तस्मिन्मदुश्रेष्ठे
 रक्षत्येवं जगत्पतौ ॥ १३ ॥ युवयोः सर्वथा जीवः सज्जीव इति मे मतिः ॥ जरसन्धोपि वां बन्धुः सच वक्तुं न चेच्छति ॥ १४ ॥ ईदृशं लोकविद्विष्टं
 सहि धर्मपथे सदा ॥ एतावता स वां बन्धुर्नहि भूयो भविष्यति ॥ १५ ॥ विद्वेषो ह्यस्तु वां तस्य मागधस्य महीपतेः ॥ श्रुत्वेदं घोररूपं तु सहि
 बन्धुः सहेत चेत् ॥ १६ ॥ धर्मनाशो भवेत्तस्य नात्र कार्यो विचारणा ॥ इत्युक्त्वा गच्छ गच्छेति हंसं प्राह पुनः पुनः ॥ १७ ॥ जनार्दनमुवाचेदं
 दुर्वासा यतिसत्तमः ॥ स्वस्त्यस्तु तव विप्रेन्द्र भक्तिस्तु जनार्दने ॥ १८ ॥ संगतिस्तव तस्यास्तु शङ्खचक्रगदाभृतः ॥ अद्य शो वा परशो वा
 साधुरेव सदा भवान् ॥ १९ ॥ नहि साधोर्विनाशोस्ति लोकयोरुभयोरपि ॥ गच्छ सर्वं पितुर्ब्रूहि ज्ञात्वा वृत्तं यथाखिलम् ॥ २० ॥ इति श्रीम-
 हाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडिम्भकोपाख्यानं दुर्वासाभाषणे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ७॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तौ हंसडिम्भकौ रुद्धौ कालेन चोदितौ ॥ शिष्यं कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥ १ ॥ दण्डान्पात्रविशेषाश्च छित्त्वा
 भित्त्वा च सर्वशः ॥ तस्मिन्देसे महाराज व्याधैर्मासान्यदुदहन् ॥ २ ॥ भक्षयित्वा ततो देशात्स्वपुरीं तौ प्रजग्मतुः ॥ जनार्दनश्च धर्मात्मा
 स्नेहादनुययौ तयोः ॥ ३ ॥ नष्टाविमाविति तदा स मेने दुःखितः परम् ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु दुर्वासा यतिसत्तमः ॥ ४ ॥ पलायनपरान्सर्वानिदं
 प्राह यतीश्वरान् ॥ इतो देशाद्विनिर्गत्य पुष्करातुण्यसंयुतात् ॥ ५ ॥ मन्दं मन्दं समाश्रम्य विश्रम्य च ततस्ततः ॥ प्रविश्य द्वारकां देवं
 शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा च तस्मै प्रभवे वक्ष्यामो यतिसत्तमाः ॥ सहि रक्षन् जगदिदं धर्मवर्त्मनि संस्थितः ॥ ७ ॥

भमक्रोपाख्याने दुर्वासाभाषणं नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ततस्ताविति । द्विदलं दारु गोकर्णाकारं भोजनपात्रम् । दारुमिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ १ ॥ पात्रविशेषान्
 शालग्रामसंपुटादीन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ पापकृतान्पापजन्मजाजः ज्ञानेषु ज्ञानसाधनेषु अमानिद्यादिषु ॥ ९ ॥ यानं प्रयाणम् ॥ १० ॥ ११ ॥ कर्पटं काषायवातः ॥ १२ ॥ अर्धभोतकपालकम्
अलबुफलस्य मूलादग्रान्तं द्विधा कृतस्यैकदेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥ लोमशाः गलादधः केशवर्जिताः उगारि केशवर्जिता वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ एकरूपं मुख्यविग्रहं श्रीकृष्णम्
आद्यो लोकगुरोर्विष्णुर्गुण्येतात्मा तत्त्वविप्रियः ॥ उद्धृत्य कण्टकान्सर्वान्छास पृथिवीमिमाम् ॥ ८ ॥ सच पापान्महाघोरान्स्वर्नापाकृतान्प्रभुः ॥
रक्षेन्नः सकलान्सर्वान् ज्ञानेषु नियतात्मनः ॥ ९ ॥ इदमद्य क्षमं विप्रा यानमद्य विधीयताम् ॥ साहसं यत्कृतं ताभ्यां पात्रभेदादि सत्तमाः ॥ १० ॥
एतत्सर्वमशेषेण दर्शयाम जनार्दनम् ॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय यतयो ज्ञानचक्षुषः ॥ ११ ॥ छिन्नं ताभ्यां समादाय शिष्यं दारुमयं तथा ॥ द्विदुलं
कर्पटं चैव कौपीनमथ वल्कलम् ॥ १२ ॥ कर्मण्डलुं तथा राजन्नर्धभोतकपालकम् ॥ एतानन्यान्समादाय द्रष्टुं केशवमाययुः ॥ १३ ॥ पञ्च चैव
सहस्राणि पुरस्कृत्य महासुनीच ॥ दुर्वाससं तपोयोनिमीश्वरस्यात्मसंभवम् ॥ १४ ॥ अहोरात्रेण ते सर्वे द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ ययुर्दान्ता महा-
त्मानो लोमशाः केशवर्जिताः ॥ १५ ॥ प्रातः प्रविश्य राजेन्द्र वापिकायां यतीश्वराः ॥ स्नात्वोपस्पृश्य ते सर्वे यत्नेन महता तदा ॥ १६ ॥ द्रष्टुम-
भ्युद्यता विष्णुं कण्टकोद्धृतितत्परम् ॥ एकरूपं समास्थाय सुधर्मायामवस्थितम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि
कैलासयात्रायां हंसडिम्भकोपाल्याने यतीनां द्वारकागमनं नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ
सर्वश्वरो विष्णुः पद्माकिञ्जल्कलोचनः ॥ श्यामः पीताम्बरः श्रीमान्प्रलम्भाम्बरभूषणः ॥ १ ॥ किराटी श्रीपतिः कृष्णो नीलकुञ्चितमूर्द्धजः ॥
अव्यक्तः शाश्वतो देवः सकलो निष्कलः शिवः ॥ २ ॥ क्रीडाविहारोपगतः कदाचिद्भवद्वरिः ॥ कुमारैरपरैः सार्द्धं सान्यकिप्रमुखैर्नृप ॥ ३ ॥
गोलक्रीडां सुधर्माया मध्ये यादवसत्तमः ॥ चकार प्रियवृत्तकृष्णो गुपुधानेन केशवः ॥ ४ ॥ ममायं प्रथमो गोलस्तव पश्चाद्रविष्यति ॥ इति ब्रुव-
स्तदा विष्णुः सात्यकिं कमलेक्षणः ॥ ५ ॥ पार्श्वस्था यादवास्तस्य वसुदेवपुरोगमाः ॥ उद्धवप्रमुखा राजन्नासेदुःकाचिदत्र वै ॥ ६ ॥ अन्यव्या-
पाररहितो भूतात्मा भूतभावनः ॥ विजहार यथा रामः सुग्रीवेण पुरा नृप ॥ ७ ॥ मर्त्यादिने महाविष्णुः ज्ञानेयेन सहाच्युतः ॥ विक्रीड्य सुचिरं
कृष्ण उपारंसीत्स यादवः ॥ ८ ॥ द्वास्थेन वारिताः पूर्वं द्वायैवच समास्थिताः ॥ इदमन्तरामित्येव विविशुस्तां सभां नृप ॥ ९ ॥
॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ अथेति पद्माकिञ्जल्कलोचनः किञ्जल्कपदं तद्वत्वात्सत्वेन ज्ञेयं
तेन पद्मपत्रनेत्रे इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गोलक्रीडां गोलकारैरक्षैर्दूतक्रीडायां ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विविशुस्तापसा इति शेषः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ हादयन्तं मुनीन् । गोलकं पश्यन्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हंसेन राज्ञा आसादितकल्मषं प्रापितदुःखम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

यतयो दीर्घतपसः पुरस्कृत्य तपोधनम् ॥ दुर्वाससं सुमनसो ददृशुर्वादेवेश्वरम् ॥ १० ॥ गोलक्रीडासमाप्तं करसंस्थितगोलकम् ॥ पद्मपत्रविशालां विष्णुं तं सात्याकिं हरिम् ॥ ११ ॥ एकेनाक्ष्णा ह्लादयन्तं परेणान्येन गोलकम् ॥ यतयश्च महाराज प्रत्यदृश्यन्त तत्पुरः ॥ १२ ॥ वृष्णिपः पुण्डरीकाक्षः सात्याकिर्वलभद्रकः ॥ वसुदेवस्तथाकूर उग्रसेनस्तथा नृप ॥ १३ ॥ अन्ये च यादवाः सर्वे संप्रभं प्रतिपेदिरे ॥ इदं किमिदमित्येवं व्याशङ्कमनसोभवन् ॥ १४ ॥ पृष्ठतोऽप्यनुगच्छन्ति दिधक्षन्तं जगत्रयम् ॥ अर्धकौपीनवसनं स्मरन्तं कमपि द्विजम् ॥ १५ ॥ अन्तस्तापसमायुक्तं छिन्नदण्डधरं यतिम् ॥ अन्तर्ज्वलन्तं रोषेण हंसासादितकल्मषम् ॥ १६ ॥ नेत्रोत्थितमहावह्निं प्रेक्षन्तं यादवेश्वरम् ॥ दुर्वाससं ते ददृशुर्भीता यादवसत्तमाः ॥ १७ ॥ किं कारिष्यत्यसौ कुहः किं वा वक्ष्यति नः प्रभुः ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे यादवाः प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ इदमासनमित्येवं किंचिदूचुश्च वृष्णयः ॥ ततः कृष्णो हर्षिकेशः किंचिदुल्लुत्य तत्पुरः ॥ १९ ॥ इदमासनमित्येवं स्थयितामिह निवृत्तः ॥ अहमद्य स्थितो विप्र किं करोस्मीति चाब्रवीत् ॥ २० ॥ ततः किंचिदिवासीन आसने यतिविग्रहः ॥ आसने संस्थिते तस्मिन्यतयो वीतमत्सराः ॥ २१ ॥ आसनानि यथायोगं भेजिरे निवृत्ताः किल ॥ अर्वादिमुदाचारं चक्रे कृष्णः किरिटभृत् ॥ २२ ॥ आह भूयो हर्षिकेशो यतिं दुर्वाससं प्रभुम् ॥ किमर्थं ब्रूहि विप्रेन्द्र अस्मिन्प्रत्यागमो हि वः ॥ २३ ॥ दृष्टं वा ह्यथवा किंचित्कारणं चास्ति वो महत् ॥ संन्यासिनो द्विजश्रेष्ठा यूयं विगतकल्मषाः ॥ २४ ॥ निस्पृहाश्च सदा यूयमस्मत्तो द्विजपुङ्गवाः ॥ प्रार्थ्यं नाम न चैवास्ति स्पृहा नैवास्ति वो यतः ॥ २५ ॥ स्पृहाप्रेरितकर्माणः क्षत्रियान् यान्ति सुव्रताः ॥ निरूप्यमाणमस्माभिर्विप्र किंचिन्न दृश्यते ॥ २६ ॥ न जाने कारणं ब्रह्मन्धुष्मदागमनं प्रति ॥ एतावता चानुमेयं किंचित्कारणमस्ति वै ॥ २७ ॥ तद्ब्रूहि यदि विद्येत त्वत्तो ज्ञस्यामहे वयम् ॥ इत्युक्त्वति देवज्ञे चक्रपाणौ जनार्दने ॥ २८ ॥ तस्यापि राजन्विप्रस्य भूयः कोपो महानभूत् ॥ तस्मादभ्यधिकः पूर्वोक्तोपः संजायते महान् ॥ २९ ॥ दिधक्षन्निव लोकांस्त्रिन् भक्षयन्निव पश्यतः ॥ रोषरक्तेक्षणः क्रुद्धो हसन्निव दहन्निव ॥ ३० ॥ उवाच वचनं विष्णुं दुर्वासाः क्रोधमूर्च्छितः ॥ न जाने इति कस्मात्त्वं ब्रूषे नो यादवेश्वर ॥ ३१ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ अस्मिन् स्थाने ॥ २३ ॥ किंचिदृष्टं वा द्रयम् उभयत्र यथाक्रमं योज्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पश्यतः पुरुषान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ निगूहसे आत्मानम् नोऽस्मान्यति ॥ ३३ ॥ ज्ञानाः ज्ञानवन्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रविवेचनं विचारम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

जानामि त्वां महादेवं वञ्चयन्नपि भाषसे ॥ पुरातना वयं विष्णो पूर्ववृत्तान्तवादिनः ॥ ३२ ॥ यथाहि देवदेवांसि मायामानुषदेहवान् ॥ निगूहसे प्र-
भुरतः कस्मान्नो जगतीपते ॥ ३३ ॥ सोऽसि ब्रह्मविदां मूर्तिस्तैवैतत्परमं पदम् ॥ यदुच्यर्च्यं पुरा ब्रह्मा यच्च ज्ञाना वयं पुरा ॥ ३४ ॥ यतो विश्वमि-
दं भूतं तदेतत्परमं पदम् ॥ यच्च स्थूलं विजानन्ति पुरा तत्त्वेन चेतसा ॥ ३५ ॥ पुराविदोऽपि विश्वेश तदेतत्परमं वपुः ॥ कर्मणा प्राप्यते यत्तु य-
त्स्मृत्वा निर्वृता वयम् ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षमपि यद्दूषं नैव जानन्ति मानुषाः ॥ नहि मूढाधियो देव न वयं तादृशा हरे ॥ ३७ ॥ न जाने इति यद्भूषे
किमतः साहसं वचः ॥ येहि मूलं विजानन्ति तेषां तु प्रविवेचनम् ॥ ३८ ॥ कुर्वतः किं फलं देव तव केशिनिषूदना ॥ वेदान्ते प्रथितं तेजस्तव चेदं वि-
चार्यते ॥ ३९ ॥ येच विज्ञानतृप्तास्तु योगिनो वतिकल्मषाः ॥ पश्यन्ति हत्सरजोऽपि तदेवेदं वपुः प्रभो ॥ ४० ॥ वेदैर्यद्वीयते तेजो ब्रह्मोति प्रति-
पाद्य वै ॥ तदेवेदं विजानेहं रूपमैश्वरमेव च ॥ ४१ ॥ वैष्णवं परमं तेज इति वेदेषु पठ्यते ॥ अवगच्छाम्यहं विष्णो तदेवेदं वपुस्तव ॥ ४२ ॥
य ओमित्युच्यते शब्दो यस्य वागिति गीयते ॥ स एवासि प्रभो विष्णो न जाने इति मा वद ॥ ४३ ॥ परोक्षं यदि किंचित्स्यात्तव वक्तुं प्रयुज्यते ॥
न जाने इति गोविन्द मा वादीः साहसं हरे ॥ ४४ ॥ विश्वं यदा प्रादुरासीदस्मिच्छीनं क्षये सति ॥ इदं तदैश्वरं तेजस्त्ववगच्छामि केशव ॥ ४५ ॥
कर्तो त्वं भूतभव्येश प्रतिभासि सदा हृदि ॥ यद्यद्रूपं स्मरेन्नित्यं तत्तदेवासि मे हृदि ॥ ४६ ॥ वायुरेव यदा विष्णुरिति मे धीयते मतिः ॥ तदा
तद्रूपमेवासि हृन्मध्ये संस्थितो विभो ॥ ४७ ॥ आकाशो विष्णुरित्येव कदाचिद्वीयते मतिः ॥ तदा तद्रूपमेवासि हृन्मध्ये संस्थितो विभो ॥
॥ ४८ ॥ पृथिवी विष्णुरित्येतत्कदाचिद्वीयते मतिः ॥ तदा पार्थिवरूपस्त्वं प्रतिभासि सदा मम ॥ ४९ ॥ रसोऽयं देव इत्येव कदाचिच्चिन्त्यते म-
या ॥ तदा रसात्मना विष्णो हृन्मध्ये संस्थितो विभो ॥ ५० ॥ यदा त्वं तेज इत्येवं स्मर्ता स्यां पुरुषोत्तम ॥ तदा तद्रूपसंपन्नः प्रतिभासि सदा
हृदि ॥ ५१ ॥ चन्द्रमा हरिरित्येवं तदा चान्द्रमसं वपुः ॥ निरिक्ष्य चक्षुषा देव ततः प्रीतोऽस्मि केशव ॥ ५२ ॥ यदा सौरं वपुःरिति स्मर्ता
स्यां जगतीपते ॥ तदा तद्भावनयोगात्सूर्य एव विराजसे ॥ ५३ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यद्यदिति । यत्र वस्तुनि धारणा क्रियते तैवाविर्भवसीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तदेवाह । वायुरित्यादि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ चिन्त्यसे चिन्तयसे । अकारलोप आर्षः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ त्वं सदा असि रक्षसि च अथाप्येतत् चित्रम् आश्चर्यं
 यदस्माकमीदृशी अवस्थेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ जरातन्धोपि तयोः पुरः स्थातुं न शक्त इति द्वयोः संबन्धः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति श्रीम-
 तस्मात्सर्वं त्वमेवासि निश्चिता मतिरिदृशी ॥ अतो न जानेहमिति वक्तुं नेशो जनार्दन ॥ ५४ ॥ इत्यर्थे संस्थितो विष्णो पीडां नो नैव चिन्त्यसे ॥
 अत्यन्तदुःखिता विष्णो वयं त्वामनुसंस्थिताः ॥ ५५ ॥ इदृशीयमवस्था नो नैतां स्मरसि केशव ॥ एतत्पुनर्भोग्यमतो नष्टमित्येव चिन्तये ॥ ५६ ॥
 मन्दभाग्या वयं विष्णो यतो नो न स्मरेः प्रभो ॥ कौचिक्षत्रियदायदौ गिरिशवरगर्वितौ ॥ ५७ ॥ नाम्ना हंसडिम्भकौ च बाधेते नो जनार्दन ॥
 गार्हस्थ्यं हि सदा श्रेयो वदन्ताविति केशव ॥ ५८ ॥ इतस्ततश्च धावन्तौ वदन्तौ बहु क्लिषम् ॥ अयुक्तं बहु भाषन्तौ धर्षयन्तौ च नः सदा ॥
 ॥ ५९ ॥ इदमन्यत्कृतं देव असह्यं पापमुच्यते ॥ पश्येदं बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सहस्रशः ॥ ६० ॥ शिष्यं च दारवं पात्रं द्विदलान्वेणुकान्वहूतम् ॥
 इदमप्यपरं पश्य तयोः साहसचेष्टितम् ॥ ६१ ॥ कौपीनं बहुधा च्छिन्नं तदस्माकं महद्भनम् ॥ कृतं कपालमात्रेण कमण्डलु जगत्प्रभो ॥ ६२ ॥
 त्वं तु नो रक्षसे नित्यं क्षात्रं वै व्रतमास्थितः ॥ चित्रं चित्रमिदं देव रक्षस्यसि सदानिशम् ॥ ६३ ॥ किं करिष्यामि मन्दात्मा मन्दभाग्या वयं वि-
 भो ॥ किन्नः शरणमद्यैव तद्ब्रूहि जगतां पते ॥ ६४ ॥ जीवन्तौ तौ यदि स्यातां नष्टा लोका इमे त्रयः ॥ न विप्रा नच राजानो न वैश्या नच पादजाः
 ॥ ६५ ॥ अत्यन्तबलिनौ मत्तौ तीक्ष्णदण्डधरो नृप ॥ न तयोः पुरतः स्थातुं शक्ता देवाः सवासवाः ॥ ६६ ॥ नच भीष्मो न वा राजा बह्नीको भी-
 मविक्रमः ॥ यो हि वीरो जरासन्धः क्षत्रियाणां भयंकरः ॥ ६७ ॥ नैव च प्रायशः स्थातुं गिरिशवरदर्षिणोः ॥ तयोः कृष्ण हरे शक्तो नित्यमप्र-
 तिसङ्गिनोः ॥ ६८ ॥ तस्मात्त्वं जहि तौ वीरौ रक्ष लोकानिमान्प्रभो ॥ अन्यथा रक्षसीत्येवं व्यर्थः शब्दोत्र जायते ॥ ६९ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन रक्ष
 रक्ष जगत्रयम् ॥ इत्युत्त्वा विररामैव दुर्वासाः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडि-
 म्भकोपाख्याने दुर्वासःसमागमो नामैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ यतेर्वचनमाकर्ण्य मन्दमु-
 च्छस्य केशवः ॥ दुर्वाससं समालोक्य बभाषे यादवेश्वरः ॥ १ ॥ क्षन्तव्यं भवता सर्वं दोष एव ममैव हि ॥ शृणु वाक्यं ममैतन्नु श्रुत्वा शान्तिपरो
 भव ॥ २ ॥ जेष्यामि तौ रणे विप्र हंसं डिम्भकमेव च ॥ गिरिशो वा वरं दद्याच्छक्रो वा धनदापि वा ॥ ३ ॥
 हाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायाम् एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ यतेरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ भोक्तव्याः भोजनीयाः ॥ २१ ॥ यमो वा वरुणो वापि ब्रह्मा वाथ चतुर्मुखः ॥ सवलौ सानुजौ हत्वा पुनर्दस्यामि वो रतिम् ॥ ४ ॥ सत्येनैव ज्ञापयद्य मा रोषवशगो भव ॥ रक्षां वोहं करिष्यामि हत्वा तौ च नृपाधमौ ॥ ५ ॥ जानामि तौ दुरात्मानौ युष्मद्वेषकौ हि तौ ॥ श्रुतं च पूर्वमस्माभिस्तीक्ष्णदण्डधराविति ॥ ६ ॥ अत्यन्तबलिनौ मत्तौ गिरिशवरदुर्पितौ ॥ नालपयस्नसंसाध्यौ जरासन्धहितैषिणौ ॥ ७ ॥ प्राणानपि तयो राजा दास्यत्येव न संशयः ॥ जरासन्धो महीपालो विना तौ जयते महाम् ॥ ८ ॥ जये तयोर्विप्रवर्यं तत्र श्रेयो भवेत्ततः ॥ यत्र यत्र तु तौ गत्वा स्थितावित्यनुश्रुम ॥ ९ ॥ तत्र तत्र च हन्ताहं नात्र कार्या विचारणा ॥ गच्छव्यं यतयः स्वैरं निजकार्यपरायणाः ॥ १० ॥ अचिरैरेव कालेन जेष्यामि रणपुङ्गवौ ॥ ततः प्रीतः प्रसन्नात्मा यादवेश्वरमाह सः ॥ ११ ॥ स्वस्त्यस्तु भवते कृष्ण जगतां स्वस्ति कुर्वते ॥ किन्तु नाम जगन्नाथ दुःसाध्यं तव केशवा ॥ १२ ॥ त्रिलोकेश त्रिधा-
मासि सर्वसंहारकारकः ॥ देवानामपि देवेश सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ विष्णो देव हरे कृष्ण नमस्ते चक्रपाणये ॥ नमः स्वभावशुद्धाय शुद्धाय नियताय च ॥ १४ ॥ शब्दगोचर देवेश नमस्ते भक्तवत्सल ॥ अज्ञानादथवा ज्ञानाद्यन्योक्तं क्षमस्व तत् ॥ १५ ॥ त्वमेवाहं जगन्नाथ नवयोर-
न्तरं पृथक् ॥ अतः क्षमस्व भगवन्क्षमासारा हि साधवः ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ क्षन्तव्यं भवता विप्र क्षमासारा वयं सदा ॥ संन्यासिनः क्षमा-
साराः क्षमा तेषां परं बलम् ॥ १७ ॥ क्षमा मोक्षकरी नित्यं तत्त्वज्ञानमिव द्विज ॥ क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा यज्ञः ॥ १८ ॥ क्षमा स्वर्गस्य सोपानमिति वेदविदो विदुः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन क्षमां पालयत स्वकाम् ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षज्ञानसंयुक्ता यूयं सर्वे यतीश्वराः ॥ य एते य-
तयो विप्राः पूजनीया मयाद्य वै ॥ २० ॥ भोक्तव्या यतयो विप्रा भिक्षुकाः सर्व एव हि ॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय भोक्तुमैच्छन्महर्षेहे ॥ २१ ॥ ततः स्वभवनं विष्णुः प्रविश्य हरिरीश्वरः ॥ चतुर्विधं तथाहारं कारयित्वा यथाविधि ॥ २२ ॥ भोजयामास तान्सर्वान्यतीत्यतिविराचितः ॥ छित्त्वा
छित्त्वा च देवेशो दुकूलानि मृदूनि सः ॥ २३ ॥ ददौ तेभ्यस्तदा विष्णुः सर्वेभ्यो जनमेजय ॥ तेच प्रीता यथायोगं यथापूर्वं ततो गताः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसदिग्भकोपाख्याने यतिभोजनं नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीक्षायां द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ २५ ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जनार्दनः ऋषिपुत्रः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भगवानपि गोविन्दस्तयोर्वासममन्यत ॥ ततस्तौ हंसडिम्भकौ तस्मिन्काले महीपतिम् ॥ २ ॥ ब्रह्मदत्तं महीपालं पितरं वीर्यशालिनम् ॥ प्रावो-
चतामिदं वाक्यं समन्ताज्जनसंसदि ॥ ३ ॥ राजसूयं महायज्ञं पितः कुरु सुयज्ञतः ॥ अस्मिन्मासि नृपश्रेष्ठ यतावो यज्ञसिद्धये ॥ ४ ॥ आवां तेद्य
महाराज दिशां विजयतत्परो ॥ यतिष्यावो बलैः सार्द्धं गजैरश्वैरथैरपि ॥ ५ ॥ संभारा यज्ञसिद्धयर्थमानेतव्या नृपोत्तम ॥ तथेति स महाबाहो ब्र-
ह्मदत्तोब्रवीत्तदा ॥ ६ ॥ जनार्दनस्तु विप्रेन्द्रो दृष्ट्वा साहसतत्परो ॥ अशक्यमिति मन्वानो वयस्यं हंसमब्रवीत् ॥ ७ ॥ शृणु हंस वचो मह्यं श्रुत्वा
निश्चित्य वीर्यवान् ॥ आयुष्मन्साहसं कर्तुमुद्यतासि नृपोत्तम ॥ ८ ॥ स्थिते भीष्मे जरासंधे बालीकै च नृपोत्तमे ॥ किंच वीरेषु सर्वेषु यादवेषु
नृपोत्तम ॥ ९ ॥ भीष्मो हि बलवान्वृद्धः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं यो जिगाय भृगूत्तमः ॥ १० ॥ तं युद्धे जितवान्भीष्मः
सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ जरासन्धस्य यदीर्यं तद्भवान्वेति संयुगो ॥ ११ ॥ वृष्णिवीरास्तु ते सर्वे कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ तत्र कृष्णो हृषीकेशो जितशत्रुः
कृती सदा ॥ १२ ॥ जरासंधेन सहितः सदा युद्धे जितश्रमः ॥ प्रमुखे तस्य न स्थातुं शक्नो जिविचनृपोत्तमः ॥ १३ ॥ बलभद्रस्तथा मत्तः कुद्धो
यदि भवेद्वली ॥ लोकानिमान्समाहर्तुं शक्नोतीति मतिर्मम ॥ १४ ॥ तथा च सात्यकिवीरः शक्नो जेतुं रणे रिपून् ॥ तथान्ये यादवाः सर्वे कृष्णमा-
श्रित्य दंशिताः ॥ १५ ॥ अस्माभिश्च कृतः पूर्वं विरोधो यतिभिः सह ॥ दुर्वासा यतिभिः सार्धं गतो द्रष्टुं स केशवम् ॥ १६ ॥ इति श्रुतं नृप-
श्रेष्ठ ब्राह्मणाद्भोक्तुमागतात् ॥ तथा सति यथा सिद्धयेत्तथा चिन्त्यं च मन्त्रिभिः ॥ १७ ॥ ततः पश्चाद्विधास्यामो राजसूयं महाकृतम् ॥ हंस
उवाच ॥ को नाम भीष्मो मन्दात्मा वृद्धो हीनबलः सदा ॥ १८ ॥ आवयोः पुरतः स्थातुं शक्नः स किल वृद्धकः ॥ यादवा इति चित्रं नः शक्ताः
स्थातुं रणे द्विज ॥ १९ ॥ कश्च कृष्णः पुरः स्थातुं बलदेवश्च मत्तकः ॥ शौनेयश्चापि विप्रेन्द्र स्थातुं न इति चिन्तय ॥ २० ॥ जरासन्धस्तु धर्मान्मा
बन्धुरेव सदा मम ॥ गच्छ विप्र यदुश्रेष्ठं ब्रूहि मद्बचनात्स्वरम् ॥ २१ ॥ दीयतां करसर्वस्वं यज्ञार्थं सुन्दरं बहु ॥ लवणानि बहून्यद्य गृह्य केशव मा
चिरम् ॥ २२ ॥ आगच्छ त्वरितं कृष्ण न ते कार्यं विलम्बनम् ॥ इति ब्रूहि यदुश्रेष्ठं याहि त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥ न ब्रूयाश्चोत्तरं विप्र शपेयं त्वां प्रियासि
मे ॥ मित्रभावादिदं ब्रूहि पश्यामि त्वां पुनः पुनः ॥ २४ ॥ इति संचोदितो विप्रो नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ मित्रभावात्तथा राजन् स्नेहाच्च जनमेजय ॥ २५ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 जनार्दनस्तु धर्मात्मा नित्यं गन्तुं समुद्यतः ॥ अद्य श्रो वा परश्रो वा गच्छामीति यतत सः ॥ २६ ॥ देवं द्रष्टुं जगद्वाग्निं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ एक
 एव च धर्मात्मा हयमारुह्य सत्वरम् ॥ २७ ॥ प्रातरेव जगामाशु द्रष्टुं द्वारवतीं द्विजः ॥ हरिं कृष्णं हृषीकेशं मनसा संस्मरन् द्विजः ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडिम्भक्रोपाख्यानं त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ छ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रायाद्धरिं विष्णुं ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ हयैकैकेन राजेन्द्र त्वरितं स ययौ नृप ॥ १ ॥ यथा निदावसमये सूर्याशुपरि-
 पीडितः ॥ पान्थो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपासया ॥ २ ॥ धावत्येव तथा विप्रो हरिं द्रष्टुं जनार्दनः ॥ गच्छन्स चिन्तयामास चोदयन् हयमुत्त-
 मम् ॥ ३ ॥ हंस एव प्रियो मह्यं कुर्यात् प्रियहितं मम ॥ तथाहि प्रेषितस्तेन हरिं पश्याम्यहं प्रभुम् ॥ ४ ॥ अहमेव सदा धन्यो मत्तो ह्यभ्यधिको
 नहि ॥ यतो द्रष्टव्यम्यहं विष्णुं वसन्तं द्वारकापुरे ॥ ५ ॥ सा हि मे जननी धन्या हरिं दृष्ट्वा पुनर्गतम् ॥ कृतार्थं सर्वदा देवी द्रक्ष्येषा मनस्विनी ॥
 ॥ ६ ॥ मुखमुन्निद्रेहमाञ्जकिजलकसदृशप्रभम् ॥ द्रष्टव्यमि देवदेवस्य चक्रिणः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ७ ॥ वपुर्द्रक्ष्याम्यहं विष्णोर्निलोत्पलदलच्छविः ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवनमालाविभूषितम् ॥ ८ ॥ नेत्रे ते देवदेवस्य पद्मकिजलकसप्रभे ॥ पश्याम्यहमदीनात्मा नष्टदुःखोस्मि निवृत्तः ॥ ९ ॥ अपि
 द्रक्ष्यति योगात्मा सौम्यैर्नैव स्वचक्षुषा ॥ अपि वा मत्प्रियं ब्रूयात्स्वस्ति चेति च वा वदेत् ॥ १० ॥ द्रक्ष्यामि चक्रिणो वपुर्म तत्त्रैलोक्यसन्निभम् ॥
 पादाब्जं चक्रिणो द्रष्टुं त्वरत्येव च मे मनः ॥ ११ ॥ वक्षःस्थलं सदा विष्णोः स्फुरद्रत्नप्रभायुतम् ॥ पश्यन्निव च गच्छामि स्मरंश्चानिशमीश्वरम् ॥
 ॥ १२ ॥ पीतकौशेयवसनं लम्बहारविभूषितम् ॥ इषत्स्मिताधारं विष्णुं पश्यामि च पुनः पुनः ॥ १३ ॥ स्मरतश्च हरे रूपं रोमहर्षायमीदृशः ॥
 गच्छतश्च पुरो भाति शङ्खचक्रगदासिमान् ॥ १४ ॥ यातीव च पुरो भाति मह्यं देवो जगद्गुरुः ॥ एषोयमिति मे वक्तुं जिह्वा प्रस्फुरतीव तम् ॥
 ॥ १५ ॥ इदं दुःखतरं मन्ये करं देहीति मद्वचः ॥ इदं तत्साहसं मन्ये तद्वचस्तस्य भूपतेः ॥ १६ ॥ हंसस्य कारदो विष्णुस्तदाज्ञापरिचारकः ॥
 तस्य सर्वं पुरो गत्वा वक्ताहं किल निर्दयः ॥ १७ ॥ मृढानामग्रणीस्मि निर्लज्जश्च तथा वदन् ॥ करं देहि हरे विष्णो हंसस्य यदुपुङ्गव ॥
 ॥ १८ ॥ लवणानि वह्न्याशु पातव्यानि करात्मना ॥ इति वक्तुं न मे युक्तं परतस्तस्य शार्ङ्गिणः ॥ १९ ॥
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ ३० ॥ २१ ॥ यतस्य मे यतन्तं माम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ जगति रक्षा यस्मात् जगद्रक्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तथापि मित्रभावात् वक्तव्यं घोरमीदृशम् ॥ कष्टो ह्ययं मित्रभावो मनुष्याणां कृतात्मनाम् ॥ २० ॥ अथवा सर्वविद्विष्णुः सर्वस्य त्वदि संस्थितम् ॥ जानात्येव सदा भावं प्राणिनां शोभने रतः ॥ २१ ॥ तथा सति न मे दोषो मित्रभावो यतो ह्ययम् ॥ सर्वथा रक्षतां विष्णुवोरं वक्तुं यतस्य मे ॥ २२ ॥ द्रक्ष्याम्यहं जगन्नाथं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥ कन्धुग्रीवाधरं विष्णुं श्रीवत्साच्छादितोरसम् ॥ २३ ॥ स्फुरत्पद्ममहाबाहुं रत्नच्छायाविराजितम् ॥ द्रक्ष्यामि केशवं विष्णुं चक्रिणं यादवेश्वरम् ॥ २४ ॥ अचिन्त्यविभवं देवं भूतभव्यभवत्प्रभुम् ॥ आत्मैच्छया जगद्रक्ष द्रक्ष्यामि जलशायिनम् ॥ २५ ॥ कृतार्थः सर्वथा चाहं भवामि विगतज्वरः ॥ अद्य मे सफलं जन्म साक्षादृष्टवतो हरिम् ॥ २६ ॥ अद्य मे सफला यज्ञाः साक्षात्कृतवतो हरिम् ॥ नेत्रे मे सफले विष्णुं पश्यतश्च जगन्मयम् ॥ २७ ॥ प्रीतिमानस्तु मे विष्णुर्वक्तुर्वोरस्य कर्मणः ॥ उन्मिषन्नेत्रयुग्मेन द्रक्ष्यामि सकृदीश्वरम् ॥ २८ ॥ आमूलमसकृद्विष्णुं पश्यामि च पुनः पुनः ॥ पिबामि नेत्रयुग्मेन वपुः कृष्णस्य केवलम् ॥ २९ ॥ धारयिष्याम्यहं पांसुं तत्पादप्रभवं शिवम् ॥ ततः कृतार्थतां यास्ये स्वर्गमार्गो हि तद्रजः ॥ ३० ॥ मेघगम्भीरानिविषं श्रोष्यामि च हरेः स्वरम् ॥ पादाब्जं चक्रिणो विष्णोः पश्यामि च जगत्पतेः ॥ ३१ ॥ पश्यामि च हरेर्वक्त्रं पूर्णेन्दुसदृशप्रभम् ॥ हरेरिदं जगद्रूपं पश्यामीव च सर्वतः ॥ ३२ ॥ प्रसीदतु सदा विष्णुरयुक्तं वक्तुमिच्छतः ॥ आलोककुण्डलयुतं हरिचन्दनचर्चितम् ॥ ३३ ॥ स्फुरत्केयूररत्नार्चिर्बाहुद्वयविराजितम् ॥ सव्ये द्योतन्महाशङ्खं रास्मिजालविराजितम् ॥ ३४ ॥ प्रोद्यद्भ्रातृस्करवर्णाभं चक्रज्वालाविराजितम् ॥ प्रोज्ज्वलत्कङ्कणयुतं तप्तजाम्बूनदाङ्गदम् ॥ ३५ ॥ पीतकौशेयवसनं विस्तीर्णोरस्कमच्युतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि देवेशमिदानीमथवाऽन्यदा ॥ ३६ ॥ सर्वथा कृतकृत्योहं यद्रुद्रद्रष्टुमुद्यतः ॥ नमो मह्यं नमो मह्यं यतो द्रष्टुमहं हरिम् ॥ ३७ ॥ उद्यतोस्मि जगन्नाथं बलभद्रकृतास्पदम् ॥ द्रक्ष्याम्यवश्यमद्यैव विष्णुं जगद्गुरुम् ॥ ३८ ॥ श्रीकौस्तुभोद्भवरुचिं स्फुरितोरुखक्षः पीताम्बरं मकरकुण्डलपङ्कजाक्षम् ॥ कृष्णं किरीटवरचक्रगदोर्व्वहस्तं तेजोमयं मम हरेर्वपुरस्तु भूत्यै ॥ ३९ ॥ वेदोदधौ विशदशस्त्रमहाह्रियोगे निष्णातशुद्धमतिमन्दरमथ्यमाने ॥ उद्योतमानममरैरनिशं निषेव्यं नारायणाख्यममृतं प्रपिबामि वाद्य ॥ ४० ॥ ध्येयं मुमुक्षुभिरमेयमनाद्यनन्तं स्थूलं सुसूक्ष्मतमैकमेकमाद्यम् ॥ ज्योतिस्त्रिलोकजनकं त्रिदशैकबन्धमक्ष्णोर्ममास्तु सततं त्वदयेच्युताख्यम् ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नीलकं० चतुर्दशाधिकशतमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ सः निवेदितम् ईश्वरोपतिं सर्वस्वं येन तादृशोद्वाः स्थेन द्वारा प्रविश्य चिन्तयन्निति विभ्रेद्रो ययौ द्वारवतीं पुरीम् ॥ मत्वा कृतार्थमात्मानं वाहन्यह्यमुत्तमम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपालगणेन विप्रस्य द्वारवतीगमने चतुर्दशाधिकशतमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ४३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स निवेदितसर्वस्वो द्वास्थेन हि जनार्दनः ॥ अथ प्रविश्य धर्मात्मा सुधर्मा वै द्विजोत्तमः ॥ १ ॥ अपश्यद्देवदेवं सुधर्माकृतिसंस्थितम् ॥ बलभेद्रेण संयुक्तमध्यासितमहासनम् ॥ २ ॥ अग्रतःस्थितशैलेयं पार्श्वतःस्थितनारदम् ॥ दुर्वाससा कृतकथमुग्रसेनपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥ गायद्रन्धर्वमुख्यैश्च नृत्यदप्सरसां गणैः ॥ सेव्यमानं महाराज सूतमागधबन्दिभिः ॥ ४ ॥ उद्गीयमानयशसं माधवं मधुसूदनम् ॥ उद्गीयमानं विप्रेश्च सामभिः सामगैर्हरिम् ॥ दृष्ट्वा प्रीतमना विष्णुं प्रोद्धूतपुलकच्छविः ॥ ५ ॥ नाम्ना जनार्दनेस्मृतिं ननाम चरणौ हरेः ॥ बलभद्रं ततो देवं ववन्दे शिरसा द्विजः ॥ ६ ॥ दूतोस्मि देवदेवेश हंसस्य डिम्भकस्य च ॥ इति ब्रुवाणं विप्रेन्द्रमिदमाह स माधवः ॥ ७ ॥ आस्वेदं विष्टरं पूर्वं पश्चाद्ब्रूहि प्रयोजनम् ॥ तथेति चाब्रवीद्विप्रो महदासनमास्थितः ॥ ८ ॥ वाचा संपूज्य विप्रेन्द्रमपृच्छकुशलं हरिः ॥ ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र हंसस्य डिम्भकस्य च ॥ ९ ॥ श्रुतं चापि तयोर्वीर्यप्रयोजनमो द्विज ॥ अपि वा कुशलं विप्र पितुस्तव जनार्दन ॥ १० ॥ जनार्दन उवाच ॥ कुशलं ब्रह्मदत्तस्य पितुश्च मम केशव ॥ तयोरेव जगन्नाथ हंसस्य डिम्भकस्य च ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किमाहनुर्महापालो तौ हंसडिम्भकौ नृपौ ॥ ब्रूहि सर्वमशेषेण नात्र शङ्का द्विजोत्तम ॥ १२ ॥ वाच्यं वाप्यथवावाच्यं कर्तव्यमथ चेतरत् ॥ श्रुत्वा तस्य विधास्यामो युक्तरूपं द्विजोत्तम ॥ १३ ॥ दूतोसि सर्वथा विप्र न वाच्यावाच्यकरूपना ॥ यत्कर्मकारनिर्दिष्टं तद्वाच्यं दूतजन्मना ॥ १४ ॥ नात्र शङ्का त्वया कार्यो वक्तव्येत्येतरस्य च ॥ अतो वद यथा प्रोक्तं ताभ्यामिह जनादेन ॥ १५ ॥ केशवेनैवमुक्तस्तु प्रोवाच स जनार्दनः ॥ अजानन्नैव किं ब्रूषे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ १६ ॥ न चास्ति ते परोक्षं तु जगद्भूतान्तमच्युत ॥ सर्वं हि मनसा पश्यन् किं त्वमात्य वदेति माम् ॥ १७ ॥ विद्वद्भिर्गायसे विष्णो त्वमेव जगतीपते ॥ इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥ १८ ॥ त्वमेवेदं जगत्सर्वं जगत् त्वयि तिष्ठति ॥ न त्वया रहितो ह्येकः पदार्थः सचराचरः ॥ १९ ॥ नास्ति किञ्चिद्वेद्यं ते सर्वे गेसि जगत्पते ॥ त्वमिन्द्रः सर्वभूतानां रुद्रः संहारकर्मकृत् ॥ २० ॥ सुधर्मा सत्ताम् अपश्यत् ॥ १ ॥ सुधर्मः योगधर्मो साक्षात्तदाकरणे संस्थितिः संस्थानं यस्य तं सुधर्माकृतिसंस्थितम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीनलिकरुक्तौ

रक्षितासि सदा विष्णुः सर्वलोकस्य माधव ॥ संसारस्य भवान्महा किं त्वमात्थ वदेति माम् ॥ २१ ॥ विद्वद्भिर्गीयसे नित्यं ज्ञानात्मने च माधव ॥
प्राणं प्राणविदः प्राहुस्त्वामेव पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ शब्दं शब्दविदः प्राहुस्त्वामेव पुरुषोत्तम ॥ तथा सति हृषिकेश किं त्वमात्थ वदेति माम् ॥
॥ २३ ॥ तथापि शृणु देवेश चोदितोस्मि यतस्त्वया ॥ वदेत्यसद्ब्रूवन्तस्माद्भक्ष्यामि माधव ॥ २४ ॥ राजसूयेन यज्ञेन ब्रह्मदत्तोद्य यक्ष्यते ॥
तदर्थं प्रेषितस्ताभ्यां हंसेन डिम्भकेन च ॥ २५ ॥ करार्थं यदुमुख्येभ्यस्तव चामन्त्रणाय हि ॥ लवणं बहु देयं ते यज्ञार्थं तस्य केशव ॥ २६ ॥
इत्यर्थं प्रेषितस्ताभ्यां करं देहि तदाज्ञया ॥ इदं त्वमपरं ताभ्यामुक्तं शृणु जगत्पते ॥ २७ ॥ लवणानि बहून्याशु प्रगृह्य त्वरितं भवान् ॥ आग-
च्छतु तयो राज्ञोः सेयं केशव वाग्विमो ॥ २८ ॥ इत्युक्तवति विप्रेन्द्रे दूते तत्र तयोर्नृप ॥ प्रहस्य सुचिरं कृष्णो बभाषे दूतमीश्वरः ॥ २९ ॥ शृणु
दूत वचो मद्यं युक्तमुक्तं द्विजोत्तम ॥ करं ददामि ताभ्यां तु करदोस्मि यतो नृप ॥ ३० ॥ धाष्ट्यैमेतत्तयोर्विप्र मत्तो यस्तु करग्रहः ॥ अहो धाष्ट्यै-
महो धाष्ट्यै तयोः क्षत्रियबीजयोः ॥ ३१ ॥ इदमश्रुतपूर्वं मे मत्तो यस्तु करग्रहः ॥ इत्युक्त्वा केशवो दूतमिदमाह स्म यादवान् ॥ ३२ ॥ हास्यमे-
तद्यदुश्रेष्ठा मत्तो यस्तु करग्रहः ॥ यष्टासौ राजसूयस्य ब्रह्मदत्तो महीपतिः ॥ ३३ ॥ तौ तु याजयितारौ हि हंसो डिम्भक एव च ॥ वोढा किल
यदुश्रेष्ठो लवणस्य दुरात्मनः ॥ ३४ ॥ करदो वासुदेवो हि जितोस्मि यदुसत्तमाः ॥ हास्यं हास्यमिदं भूयः शृणुध्वं यादवा वचः ॥ ३५ ॥ इत्यु-
क्तवति देवेशे बलभद्रपुरोगमाः ॥ यादवाः सर्व एवैते हासाय समवास्थिताः ॥ ३६ ॥ करदः कृष्ण इत्येवं ब्रुवन्तः सर्वसात्वताः ॥ हासं समुचुरत्यर्थं
तलं दत्त्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥ तलशब्दो हासशब्दो रोदसी पर्यूरयत् ॥ सच विप्रो नृपश्रेष्ठ नन्दयन्मित्रमात्मनः ॥ ३८ ॥ अहो कष्टमहो कष्टं
दौत्यं यत्कृतवानहम् ॥ इति लज्जासमाविष्टस्तूष्णीमासीदवाङ्मुखः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भको-
पाख्यानं वासुदेववाक्यं नाम पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ हासं कुर्वन्सु तेष्वेवं केशवः केजिभू-
दनः ॥ उवाच वचनं दूतं गच्छ मद्वचनाद्विज ॥ १ ॥ तावित्थं हंसडिम्भको ब्रूहि त्वरितविक्रमः ॥ गणैर्दास्यामि निशितैः शार्ङ्गमुक्तैः शिलाशितैः ॥ २ ॥

भारतभावदीपे खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्यानं वासुदेववाक्यं नाम पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ॥ हासमिति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ युवयोः वां वा युवाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ अ॥ इतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रविश्य गृहमिति शेषः । यादवे सात्यकिनिमित्तं पुनः आसनं विमृज्य समर्प्य ॥ ७ ॥ विप्रः जनार्दनः हंसडिम्भयोरन्यद्वारा

असिना वाथ दास्यामि निशितेन महात्मनोः ॥ शिरो वा छेत्स्यते चक्रं मत्करग्रहितं बलिम् ॥ ३ ॥ यो वरं दत्तवानुद्रो युवयोर्धाष्ट्यर्थकारणम् ॥ स एव रक्षिता वां स्यात्तं जित्वा वां निहन्म्यहम् ॥ ४ ॥ देशायं संविधातव्यो यत्र नः संगतिर्भवेत् ॥ तत्र गन्ता तथा चास्मि सबलः सहवाहनः ॥ ५ ॥ भवन्तो निर्भयौ भूत्वागच्छेतां सबलौ नृपौ ॥ पुष्करे वा प्रयागे वा मथुरायामथापि वा ॥ ६ ॥ तत्राहं सबलो याता नात्र कार्यो विचारणा ॥ अथवा मित्रभावाच्च वक्तुमेवं न ते क्षमम् ॥ ७ ॥ न शक्यं यत्त्वया वक्तुं तच्च वक्ष्यति सात्यकिः ॥ त्वया सह ततो गत्वा साक्षिभूतो भव द्विज ॥ ८ ॥ इदं च जाने विप्रेन्द्र स्नेहो मम सदा त्वयि ॥ तेन त्वं विजयी भूत्वा संसारे दुःखसंकुले ॥ मत्कथापरमो नित्यं सदा भव जनार्दन ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्यानं षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ अ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्यु-
त्त्वा ब्राह्मणं कृष्णः सात्यकिं पुनराह सः ॥ गत्वा शैनेय विप्रेण ब्रूहि मद्भचनात्तयोः ॥ १ ॥ यन्मयोक्तमशेषेण वद गत्वा तयोः पुरः ॥ यथा नः संगतिर्युद्धे तथा वद बलात्तदा ॥ २ ॥ धनुरादाय गच्छ त्वं बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ एकेनाश्वेन गच्छ त्वमसहायो यदूत्तम ॥ ३ ॥ सात्यकिस्तं तथे-
त्युक्त्वा हयमारुह्य शीघ्रगम् ॥ गन्तुमैच्छत्ततो राजन्नसहायः स सात्यकिः ॥ ४ ॥ जनार्दनं विमृश्याशु दूतं तं यादवेश्वरः ॥ अहो धाष्ट्यर्महो धाष्ट्यर्मित्युवाच जनार्दनः ॥ ५ ॥ नमस्कृत्य तदा दूतो माधवं माधवेश्वरम् ॥ स ययौ शाल्वनगरं शैनेयेन समन्वितः ॥ ६ ॥ ततः प्रविश्य धर्मा-
त्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ आसनं महास्थाय विमृज्य यादवे पुनः ॥ ७ ॥ आस्ते सुखं यदा विप्रः शैनेयेन समन्वितः ॥ अथ तं हंसडिम्भयोर्दे-
शायामास सात्यकिम् ॥ ८ ॥ दूतोयं सात्यकिः प्राप्तः सव्यो बाहुरयं हरेः ॥ तस्य तद्भचनं श्रुत्वा हंसः प्राह वचस्तदा ॥ ९ ॥ श्रुतः समागमः पूर्वे-
मद्य दृष्टो मया त्वसौ ॥ धनुर्वेदे च वेदे च शास्त्रे शास्त्रे तथैव च ॥ १० ॥ निपुणोयं सदा धीर इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ अथो दृष्टिपथं प्राप्तः प्रीतिं नौ विदधात्यसौ ॥ ११ ॥ कुशलं वासुदेवस्य बलभद्रस्य वा पुनः ॥ कुशलाः सान्वताः सर्वे उग्रसेनपुरोगमाः ॥ १२ ॥

आह ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकार्या नीलकण्ठकृतौ भारतमावदीपे सप्तदशाधिकाशतमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विवि-
च्य देहादितिः पृथक्कृत्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भूयोप्यद्राक्षमित्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥ ७ ॥ मीलद्विवरेण अच्छिद्रेण ॥ ९ ॥ ककुद्धानं माहात्म्यवन्तं विभावसु मास्वन्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

तथेति सात्यकिः प्राह मन्दमुन्मथिताननः ॥ ततो जनार्दनं प्राह हंसो वाक्यविशारदः ॥ १३ ॥ अपि दृष्टस्त्वया चक्री सिद्धं नः कार्यमाहितम् ॥
वद सर्वमशेषेण मा वृथा कालमन्यगाः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसाडिम्भक्रोपाख्यानं सप्तदशाधिकाशत-
मोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तवति हंसे च धर्मात्माथ जनार्दनः ॥ उवाच प्रहसन्वीरः स्तुवन्नारायणं सदा ॥ १॥
अद्राक्षमद्राक्षमहं जनार्दनं हस्तस्थशङ्खं वरचक्रधारिणम् ॥ आतप्तजम्बूनदभूषिताङ्गदं स्फुरत्प्रभाद्योतितरत्नधारिणम् ॥ २ ॥ अद्राक्षमेनं यदुभिः
पुरातनैः संसेव्यमानं सुनिवृन्दमुख्यैः ॥ संस्तूयमानं प्रभुभिः समागधैः स्मितप्रवालाधरपल्लवारुणम् ॥ ३ ॥ अद्राक्षमेनं कविभिः पुरातनैर्विविच्य
वेद्यं विधिवत्सहामरैः ॥ प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितं श्रिया विनिद्रहेमाब्जविराजितोदरम् ॥ ४ ॥ भूयोहमद्राक्षमजं जगद्गुरुं प्रमोदयन्तं वचनेन यादवा-
न् ॥ निरूपयन्तं विधिवन्मुनीश्वरैः प्रवृत्तवेदार्थविधिं पुरातनैः ॥ ५ ॥ अद्राक्षमद्राक्षमहं पुनः पुनः समस्तलोकैर्ऋतैषिणं हरिम् ॥ वसन्तमस्मिञ्जगतौ
हिताय जगन्मयं तान्परिभूय शृणून् ॥ ६ ॥ भूयोप्यपश्यं सह यादवेश्वरैर्विक्रीड्यमानं च विहारकाले ॥ रमन्तमीड्यं रमयन्तमीश्वरान्यदूत्तमान्याद-
वमुख्यमीश्वरम् ॥ ७ ॥ भूयोप्यपश्यं सरसीरुहक्ष्णं समेतया भीष्मतनुजया हरिम् ॥ वसन्तमम्भोनिधिं शायिनं विभुं भक्तप्रियं भक्तजनास्पदं शि-
वम् ॥ ८ ॥ अद्राक्षमद्राक्षमहं सुनिवृत्तः पिबन्पिबन्स्तस्य वपुः पुरातनम् ॥ नेत्रेण मीलद्विवरेण केवलं धन्योहमस्मीति तदा व्यचिन्तयम् ॥ ९ ॥
अद्राक्षमम्भोजयुगं दधानं प्रभुं विभुं भूतमयं विभावनम् ॥ आद्यं ककुद्धानमसुरं विभावसु संस्मृत्य तमेव निवृत्तः ॥ १० ॥ अद्राक्षं जगतामीशं
वक्षोरजितकौस्तुभम् ॥ वीज्यमानं हरिं कृष्णं चासराणां शतैः सदा ॥ ११ ॥ युवां विद्वेषयुक्तेन चेतसा यादवेश्वरम् ॥ स्मरन्तं सर्वदा विष्णुं
क्वचैवं क्व च वेति कः ॥ १२ ॥ क्वच द्रक्ष्यामि तौ मन्दौ कुतो वा मत्पुरोगतौ ॥ ध्यायन्तमित्थं देवेशं करे शङ्खवहं सदा ॥ १३ ॥ हसन्तमेनम-
द्राक्षं करदं हास्यतत्परम् ॥ वदन्तं नारदे वाचं दुर्वाससि यतीश्वरे ॥ १४ ॥

युवां स्मरन्तमद्राक्षमित्यन्वयः । क्व देशे तौ वेतैते क्व वा काले तौ द्रक्ष्यामीति स्मरन्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कुतः केनोपायेन मत्पुरोगतौ तौ स्याताम् इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

दापयन्तं शिष्येभ्यः पाठयितुमनुज्ञां प्रपच्छन्तं मुनीश्वरं दुर्वाससम् ॥ १५ ॥ अचिन्तयमित्युक्त्वा स्वचिन्तनमेवाह । असाध्यामिति । इदं राजसूयाख्यं कर्म ॥ १६ ॥ सा
 कथा कृष्णात्करो ग्राह्य इति । इयं कृष्णप्रसात्पिका ॥ १७ ॥ १८ ॥ एष भग्नः असास्त्रशक्तबुद्धिः । माययादिवार्यं निन्दयत्तथा भासमानमपि वाग्देवताभिप्रा-
 ब्रह्मसूत्रपादौ वाणीं दापयन्तं मुनीश्वरम् ॥ दृष्ट्वाहं तं हरिं देवं पुनः पुनरचिन्तयम् ॥ १५ ॥ असाध्यामिदमारब्धं ताभ्यामिति नृपोत्तम ॥ नार-
 वध्यमिदं कार्यमितः प्रभृति भूमिप ॥ १६ ॥ निवृत्ता सा कथा हंसाचिन्तयदग्रहणं तव ॥ तद्वृत्तमखिलं सर्वं वदिष्यति हि सात्यकिः ॥ एतद्वचन-
 माकर्ण्य हंसः कुब्जब्रवीद्वचः ॥ १७ ॥ हंस उवाच ॥ अरे ब्रह्मणदायाद का नाम तव वागियम् ॥ आवयोः पुरतो वक्तुं त्रैलोक्यं जेतुमिच्छतोः ॥ १८ ॥
 मायया त्वां भ्रमयति कृष्णो लीलाविधानवित् ॥ तं दृष्ट्वा भ्रम एवैष तव संजायते महात् ॥ १९ ॥ शृङ्खलकगदाशार्ङ्गवनमालाविभूषितम् ॥ वृष्णि-
 वीरं समावेश्य समुच्छ्रितयशोधरम् ॥ २० ॥ सूतमागधसंस्तवाप्रकटद्वारवाहुकम् ॥ अत्यद्भुतयशोराशिं विक्रमालोकमण्डनम् ॥ २१ ॥ चतुर्मु-
 जं बलक्रान्तं वृष्णिदादवसंतम् ॥ अहोद्य भ्रम एवैष दर्शनात्तस्य चक्रिणः ॥ २२ ॥ इदानीं च महाराज आमयत्येव दुर्मतिः ॥ त्वामेव विप्र म-
 न्दानमग्निद्रुणालिकृता हि या ॥ २३ ॥ चापत्यमिदमेवैतत्तव विप्र भ्रमोद्भवम् ॥ अहो हि खलु सादृश्यं वक्तव्यं भवता मम ॥ २४ ॥ अहमेव त्व-
 या विप्र मर्षये प्रोदितं वचः ॥ सखिभावाद्भिज्जश्रेष्ठ अन्यथा कः सहेदिदम् ॥ २५ ॥ गच्छ मन्दमते विप्र यथेष्टं साम्प्रतं तव ॥ द्विज गच्छ यथेष्टं त्वं
 प्रथिवीं प्रथिवी तव ॥ २६ ॥ जित्वा गोपालदायादं हत्वा यादवकान् बहून् ॥ एष नः प्रथमः कल्पो जेष्याम इति यादवान् ॥ २७ ॥ गच्छ गच्छ-
 ति विप्र त्वं धृष्टं पुरुषादिनम् ॥ शृङ्गपक्षस्तुतिपरं सह युक्त्वा सदा मया ॥ २८ ॥ न मे विप्रवधः कार्यः कष्टादपि हि सर्वतः ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्म-
 णं भूयो हंसः सात्यकिमब्रवीत् ॥ २९ ॥ भो भो यादवदायाद किमर्थं प्राप्तवानिह ॥ किमब्रवीन्नन्दसुतः किं वासौ मेदिशत्करम् ॥ ३० ॥ सात्यकि-
 स्वाच ॥ इदं सत्यं वचो हंस शृङ्खलकगदाभृतः ॥ शूरैर्निशितधाराग्रैः शार्ङ्गमुक्तैः शिलाशितैः ॥ ३१ ॥ दास्यामि कारसर्वस्वमसिना निशितेन ते ॥
 शिरश्छेत्स्यामि ते हंस कारदानस्य संग्रहम् ॥ ३२ ॥ धाप्यं हि तव मन्दात्मन् किमतोपि नृपाधम ॥ देवदेवाजगन्नाथात्करमिच्छति यो नृपः ॥
 ॥ ३३ ॥ तस्यैष कारसंक्षेपो जिह्वाच्छेदो नराधम ॥ तस्य शार्ङ्गस्य श्रुत्वा शृङ्खलस्य च हरेः पुनः ॥ ३४ ॥

येणायथार्थमेव । स्पष्टमेव हि मायाविदं चतुर्भुजादिकत्वं च भागवतः शास्त्रे इति दिक् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीनिलकण्ठतौ भारतभाष्ये खिलेषु हरिवंशे
 भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥ २ ॥ कनु द्वौ कौ भ्रान्तत्वं सूचयतः । नन्दसूनु रिति गोपत्व-
 को नाम जीवितं काङ्क्षेतिष्ठेदानीं त्वमद्य वै ॥ गिरिशवरदपैण को ब्रूयादीदृशं वचः ॥ ३५ ॥ सहाया वयमेवैते बलभद्रपुरोगमाः ॥ प्रथमो बलभ-
 द्रोसौ द्वितीयोहं च सात्यकिः ॥ ३६ ॥ कृतवर्मा तृतीयस्तु चतुर्थो निशठो बली ॥ पञ्चमोथ च बभ्रुस्तु षष्ठश्चैवोत्कलः स्मृतः ॥ ३७ ॥ सप्तम-
 स्तारणो धीमानन्नशस्त्रविशारदः ॥ अष्टमस्त्वथ सारङ्गो नवमो विपृथुस्तथा ॥ ३८ ॥ दशमश्चोद्धवो धीमान्वयमेते बलान्विताः ॥ त एते पुरतो
 गोधुः शङ्खचक्रगदाभृतः ॥ ३९ ॥ देवदेवस्य युद्धेषु तिष्ठन्त्येव दिवानिशम् ॥ यौ हि वीरौ सुतौ तस्य नासत्यसदृशौ बले ॥ ४० ॥ तावेव वां क्षमौ
 युद्धे दन्तुं बलमदान्वितौ ॥ यो गिरिशो गिरा देवो वरं दत्त्वा स तिष्ठति ॥ ४१ ॥ युवां हि किंबलौ युद्धे तिष्ठतः सशरं धनुः ॥ गृहीत्वा शस्त्रभिः
 सार्द्धं युद्धं कर्तुं समुद्यतौ ॥ ४२ ॥ ईदृशेष्वथ भृत्येषु युद्धं कुर्वन्तु शत्रुभिः ॥ त्रैलोक्यं रक्षतस्तस्मात्करमिच्छन् व्रजेत कः ॥ ४३ ॥ हनिष्यत्येव
 वां युद्धे त्रैलोक्यं यो हि रक्षति ॥ शरेण निशितेनाजौ शार्ङ्गमुक्तेन केवलम् ॥ ४४ ॥ क नः संग्राम इत्येवं पुनराह जगत्पतिः ॥ पुष्करे पुण्यदे नि-
 त्यमुत गोवर्द्धने गिरौ ॥ ४५ ॥ मथुरायां प्रयागे वा दर्शयन्तो बलानि मे ॥ शङ्खचक्रधरे देवे जगत्पालनतत्परे ॥ ४६ ॥ राजसूयं महायज्ञं कर्तु-
 मिच्छति कः स्वयम् ॥ वदन्वा स्वस्तिमान्मर्त्यस्त्वां विना को व्रजेत्सुखम् ॥ ४७ ॥ इदमिच्छसि चेन्मूढ हास्यतां यासि भूतले ॥ इत्युक्त्वा सात्य-
 किर्वीरो हसन्निव भुवि स्थितः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने सात्यकिव्रक्यं नामाष्टादशाधिकश-
 ततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः क्रुद्धौ महाराज हंसो डिम्भक एव च ॥ इदं वै प्रोचतुर्वाक्यं रोषव्याकुलितेक्षणौ ॥ १ ॥
 दिधक्षन्तौ दिशः सर्वाः सर्वान्वीक्ष्य नृपोत्तमान् ॥ करेण निष्पीड्य करं स्मरन्तौ तद्वचो महत् ॥ २ ॥ क नु क वा नन्दसूनुः क वा रामो बलो-
 त्कटः ॥ इति ब्रुवाणौ साक्षेणौ सात्यकिं सत्यसंग्रम् ॥ ३ ॥ अरे यादवदायाद किं ब्रूषे नः पुरो गतः ॥ इतो निर्गच्छ मन्दात्मन्दूतस्त्वमसि साम्प्र-
 तम् ॥ ४ ॥ अन्यथा वध्य एव त्वं प्रलपन् परुषं वचः ॥ सत्यं निर्लज्ज एवासि यद्ब्रूया ईदृशं वचः ॥ ५ ॥ आवामिदं जगत्सर्वं शासितुं संयतो
 नृपौ ॥ को नाम मानुषे लोके करदो नैव जीवति ॥ ६ ॥ हत्वा गोपालक्रान्तसर्वान्वद्धा यादवकान्वहून् ॥ गृहीमः करसर्वस्वं ततो गच्छ नराधम ॥ ७ ॥
 व्यञ्जकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कः करदो नैव जीवति अपि तु सर्वः करदो जीवति । वृष्णपत्स्वकरत्वात्तन् जीविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतेदेवाह । हस्वति ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नहि जिविष्यथेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरि-
 अवथो दूततां प्रातो बह्वर्द्धं प्रभाषसे ॥ ईश्वरो नौ वरं दाता ब्रह्माणामपि च प्रभुः ॥ ८ ॥ रक्षितारौ महाभूतौ संग्रामं गच्छतोश्च नौ ॥ पितरं
 याजयिष्यावो जित्वा गोपालकं रणे ॥ ९ ॥ एते प्रोक्ता भृशं युद्धे कातराः सर्वे एव ते ॥ हत्वा तान्सबलान्युद्धे पुनर्जेष्यामि केशवम् ॥ १० ॥ सं-
 हर्तव्या महासेना प्रवृहतिशरासना ॥ गृहीतग्रासमुशला गृहीतकवचा सदा ॥ ११ ॥ आरूढरथसहस्रा गदापरिवसंकुला ॥ सुप्रभूतेन्यनवती
 प्रभूतबलसाधना ॥ १२ ॥ चाल्यतां वाहिनी घोरा बलाध्यक्षा समन्ततः ॥ अवध्य एव गच्छ त्वं न ते मरणतो भयम् ॥ १३ ॥ संग्रामः पुष्करे-
 स्माकं श्वः परशोपि वा नृप ॥ ततो ज्ञास्यामहे वीर्यं केशवस्य बलस्य च ॥ ये त्वयोक्ता नृपाः संख्ये तेषामपि च यद्बलम् ॥ १४ ॥ सात्याकिरु-
 वाच ॥ हंसागच्छामि वां हन्तुं श्वः परशोपि वा नृप ॥ अथैव हि मया वध्यौ न चेदूतो भवाम्यहम् ॥ १५ ॥ नहि श्वो वा परशो वा युवां कटुकभा-
 षिणौ ॥ दौत्ये हि दुःखमतुलं वहाम्येव सदा नृणाम् ॥ १६ ॥ अन्यथाहं युवां हत्वा ततो यास्यामि निर्वृतिम् ॥ स्ववीर्यं बाहुदुर्पं च दर्शयन्वां
 नृपाधमौ ॥ १७ ॥ शृङ्खलचक्रगदापाणिः शार्ङ्गधन्वा किराटभृत् ॥ नीलकुञ्चितकेशाढ्यो लम्बबाहुः श्रिया वृतः ॥ १८ ॥ स सर्वलोकप्रभवो विश्व-
 रूपः सुरूपवान् ॥ दैत्यदानवहन्तासौ योगिध्येयः पुरातनः ॥ १९ ॥ पद्मकिञ्जल्कनयनः श्यामलः सिंहविक्रमः ॥ मृष्टिस्थितिलयेष्वेकः कर्तो त्रि-
 जगतो गुरुः ॥ २० ॥ शरेण निक्षिप्तेनाजौ दुर्पं वां व्यपनेष्यति ॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य प्रययौ सात्यकिः किल ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले-
 शु भविष्यपर्वणि हंसादिभ्योऽध्यायः ॥ १ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविश्य स पुरं विष्णोः सात्यकिः क्षि-
 निपुद्गवः ॥ आचक्षेथ कृष्णाय यथा वृत्तं तयोस्तथा ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले केशवः केशिसूदनः ॥ बलाध्यक्षानुवाचेदं चक्रपाणिर्गदाधरः ॥
 ॥ २ ॥ संनद्धतां बलं सर्वं रथकुञ्जरवाजिमत् ॥ अनेकभेरीपणवं प्रासासिपरिवाकूलम् ॥ ३ ॥ सध्वजं सपताकं च सालंकारपरिच्छदम् ॥ ते
 तथेति प्रतिज्ञाय सर्वं चक्रुराधीनगाः ॥ ४ ॥ आदाय सुदृढं चापं रथमारुह्य दक्षिताः ॥ अग्रतो जमुस्त्यर्थं सेनायाः पुरुषोत्तमाः ॥ ५ ॥ सात्यकि-
 श्च तथा राजप्रवृहतिशरासनः ॥ बभौ क्रोधसमायुक्तो जगामाग्रे महाबलः ॥ ६ ॥ अन्ये च यदवाः शूराः प्रवृहतिमहायुधाः ॥ सिंहनादं प्रकु-
 र्वन्तो जमुस्त्यर्थमुत्तमाः ॥ ७ ॥ हरिस्तु रथमारुह्य संस्कृतं दारुकेण ह ॥ शार्ङ्गभारसहं घोरां गृहीत्वा सशरं धनुः ॥ ८ ॥
 वंशे भविष्यपर्वणि दीकायामेकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स शङ्खजः ॥ १३ ॥ दध्मुः ध्यातवन्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकाय विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ अथेति ॥ १ ॥ पुरःसरौ च तौ महाभूतौ चेति विग्रहः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुरःसरं पुरोगामी । विसर्गलोपः पूर्वदे अर्षः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिस्तदा शङ्खी गदाशरवरासिमान् ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पतितवासा जनार्दनः ॥ ९ ॥ पद्ममालावृत्तोत्सक्रो नवजीमूतसन्निभः ॥ ययौ रथ-
गतो विप्रैः स्तूयमानो मुदान्वितैः ॥ १० ॥ सूतेर्माणधपुत्रैश्च गीयमानस्तत्तत्ततः ॥ आनीय सेनां सकलां ययौ काष्ठामथोत्तराम् ॥ ११ ॥ पाञ्च-
जन्यं मुखे न्यस्य सर्वप्राणेन केशवः ॥ दध्मौ महारवं कुर्वच्छत्राणां भयवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ आध्यातस्तेन हरिणा स चक्रे शङ्कराद् ध्रुवम् ॥ रवः स
रोदसी राजनूरयामास सर्वतः ॥ १३ ॥ तस्मिंश्छङ्खे तथाध्याते दध्मुः शङ्खान् सहस्रशः ॥ भयैश्चापि समाध्याता मृदङ्गा बहवो नृप ॥ १४ ॥
नेदुरत्यर्थमतुलं घर्मान्ते जलदा यथा ॥ अथाययुर्महाराज पुष्करं पुण्यवर्धनम् ॥ १५ ॥ सरसस्तस्य राजेन्द्र पुष्करस्य नृपोत्तमाः ॥ प्रतीक्ष्य
हंसडिम्भकौ युद्धाय समवस्थिताः ॥ १६ ॥ निवेशं कारयामासुर्यादवाः सर्व एव हि ॥ स्वं स्वं ययुः सुखं राजन्प्रगृहीतकुटीमठम् ॥ १७ ॥
भगवानपि गोविन्दः सरो दृष्ट्वा सुशोभनम् ॥ उपस्पृश्य जले तस्मिन्प्रणम्य यतिपुङ्गवान् ॥ १८ ॥ तयोरगमनं लिप्सुरास्ते तिरि यथासुखम् ॥
शृण्वन् वेदुर्धानि विष्णुब्रह्मणानां समन्ततः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्यानं कृष्णपुष्करप्रवेशो
नाम विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ तौ हंसडिम्भकौ जग्मतुः पुष्करं प्रति ॥ प्रगृहीतमहाचापौ सरथौ सध्व-
जौ नृप ॥ १ ॥ पुरःसरमहाभूतौ संहरन्ताविवोल्बणौ ॥ प्रकुर्वन्तौ सिंहवं भरुमना परिलेपितौ ॥ २ ॥ त्रिपुङ्गकललाटान्तौ रुद्राक्षपरिशोभितौ ॥
अन्यौ द्वाविव रुद्रौ तौ लोकसंहारकारकौ ॥ ३ ॥ ततोनुजग्मुः शतशः सैन्यानि नृपसत्तम ॥ अक्षाहिण्यो दशैवास्त्योरथ समागताः ॥ ४ ॥
विचक्रस्तु महाराज दानवो नगसन्निभः ॥ तयोरेव सखा पूर्वमासीच्च बलशालिनोः ॥ ५ ॥ शक्रो यस्य पुरसरः स्थातुं शक्तो न वज्रभृत् ॥ यो हि
वीरो महाराज देवदैत्यसमागमे ॥ ६ ॥ देवान्निघ्नन्तथा राजन् देवेन्द्रमजयन्महान् ॥ अकरोच्च पुरा युद्धं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ७ ॥ यो हि
द्धारवतीं प्राप्य बबाधे यदुपुङ्गवान् ॥ स तदानीं महाराज श्रुत्वा युद्धमुपस्थितम् ॥ ८ ॥ अनेकशतसाहस्रैर्नवैः परिचायुधैः ॥ वृत्तः समभवद्दे-
त्यो वृष्णिद्वेषान्नृपोत्तम ॥ ९ ॥ हंसस्य डिम्भकस्याथ साहाय्यं कर्तुमुद्यतः ॥ विचक्रस्याथ दैत्यस्य हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ॥ १० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ यो हि पुरा वृत्तः समभवत्स एव विचक्रः तस्य विचक्रस्य वृत्तस्य मित्रतां यातो हिडिम्बो नाम राक्षसेश्वर इति योजना ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दैत्येन विचक्रेण तेन हिडिम्बेन ॥ १५ ॥ नृपसाहाय्यं हंसडिम्भकयोः साहाय्यं विप्रभाषि ताभ्यां सह च शायः परासकः परेण हतव्य इति शास्त्रात्किमनो दोषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभ्यां कुरु नमस्कारमिति वैशम्पायनो दिव्यदृष्ट्या तमव्ययं वर्तमानव-
 अतीव मित्रतां यातो दद्यात्पाणांश्च संयति ॥ राक्षसैरपरैः सार्धं शिलाशूलासिपाणिभिः ॥ ११ ॥ ययौ तस्य सहायार्थं हिडिम्बः पुरुषद्वयः ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि राक्षसास्तस्य चाभवन् ॥ १२ ॥ अनुयाता महाराज शिलापरिवहावः ॥ तयोस्तत्र महासैन्यं गच्छतोः केशवं प्रति ॥ १३ ॥
 मिश्रितं दैत्यसंचैश्च राक्षसैश्च समतन्तः ॥ अत्यद्भुतं महारौद्रं त्रैलोक्यभयदायकम् ॥ १४ ॥ दैत्येन सहितौ तौ हि जम्बुतुः पुष्करं प्रति ॥ तावतौ
 हंसडिम्भकौ हन्तुं केशवमञ्जसा ॥ १५ ॥ ततः श्रुत्वा जरासन्धो विग्रहं यदुभिः सह ॥ नाकरोपसाहाय्यं पापं मे भवितेति ह ॥ १६ ॥ गच्छतोः
 समितिं राजन्हंसस्य डिम्भकस्य च ॥ अतित्वरितविक्रान्तास्ते ययुः पुष्करं प्रति ॥ १७ ॥ सिंहनादं विमुञ्चन्तः कथयन्तः परस्परम् ॥ अहमेव
 नृपा युद्धं करोमि प्रथमं हरेः ॥ १८ ॥ इत्यब्रुवन्नृपा राजच्छतशः केशवं प्रति ॥ संप्राप्तास्ते नृपश्रेष्ठाः पुष्करं पुण्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥ मुनिजुष्टं
 तपोवृद्धैर्ऋषिभिश्च निषेवितम् ॥ अत्यन्तभद्रं लोकेषु पुष्करं प्रथमं नृप ॥ २० ॥ पुष्करं पुण्डरीकाक्षो द्वावेव जगतीपते ॥ दर्शनात्स्पर्शानस्रैव कि-
 ल्विषच्छेदिनौ नृप ॥ २१ ॥ पुष्करं पुण्डरीकाक्षो द्वावेव नृपसत्तम ॥ सेव्यमानौ मुनिश्रेष्ठैरमरैर्वैर्महात्मभिः ॥ २२ ॥ द्वावेव हि नृपश्रेष्ठ सर्वपापप्र-
 णाशकौ ॥ तावुभौ यत्र सहितौ तत्र ते संस्थिता नृपाः ॥ २३ ॥ दृष्टवन्तौ हरिं विष्णुं विष्टरश्रवं परम् ॥ पुष्करं पुण्यनिलयं तीर्थं ब्रह्मनिषेवितम्
 ॥ २४ ॥ ताभ्यां कुरु नमस्कारं मनसा नृपसत्तम ॥ अहो निःशेषमभवत्तत्र भूयो न संशयः ॥ २५ ॥ सैन्यं तत्र च संप्राप्तं दैत्यरक्षःसमाकुलम् ॥
 अनेकभेरीपणवद्दहरीदिण्डिमकुलम् ॥ २६ ॥ नानापणवसंमिश्रं रक्षोनादविनादितम् ॥ प्रविश्य सरसस्तारं पुष्करस्य विशांपते ॥ दर्शयामास
 देवेशं युद्धाय समुपस्थितम् ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने एकविंशत्यधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ द्वे मेने संगते राजन्सन्ध्वजे सपरिच्छदे ॥ महापरिघसंकीर्णे गदाशक्तिसमा-
 कुले ॥ १ ॥ भेरीदहरीसंपूर्णे दिण्डिमारावसंकुले ॥ प्रवृद्धतमहाशस्त्रे शूलासिंघरासुके ॥ २ ॥
 जनमेजये तादृशं शब्दजन्यं पराक्षं ज्ञानं संभावयन् कथाभवानुसंधत्ते ॥ सैन्यमिति । सैन्यं कर्तुं । देवेशं दर्शयामास । अयं कृष्णोऽयं कृष्ण इत्यन्योन्यं दर्शयामासत्यर्थः ।
 द्वयोः संबन्धः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि
 परम्परकृतोत्साहे चक्राते युद्धमुख्यणम् ॥ ते शराः कर्मुकोत्सृष्टा निर्भिद्याथ शरीरिणाम् ॥ ३ ॥ शरीराणि महाराज जग्मुर्दूरं सहस्रशः ॥ भट-
 बाहुविनिमुक्ताः खट्वा निर्भिद्य वक्षसि ॥ ४ ॥ स्फुरन्तश्च तथा राजजिह्वास्याहृत्य खं ययुः ॥ परिघाश्च तथा राज्ञां बाहुभिः परिचोदिताः ॥ ५ ॥
 तिलशश्चक्रुस्तुलं शरीरं नृपरक्षसाम् ॥ दैत्यानां कुर्वतां नादमन्योन्यवधकाक्षिणाम् ॥ ६ ॥ दैत्या रक्षांसि राजेन्द्र राजानश्च समन्ततः ॥ अन्योन्यं
 परिवर्जधनुश्चापमुक्तैः शिलाशितैः ॥ ७ ॥ शरैश्च भोगिभोगाभैस्तीक्ष्णमन्ये महाबलाः ॥ राक्षसा दानवाश्चान्ये मत्तमातङ्गविक्रमाः ॥ ८ ॥
 अन्योन्यं जग्निरे राजश्चापमुक्तैर्महाशरैः ॥ नागा नगैर्महाराज हया अश्वैः समन्ततः ॥ ९ ॥ रथा रथैः समाजग्मुः सादिनः सादिभिस्तथा ॥ पट्टि-
 शासिशत्रव्रतैः कुन्तैः सायककर्षणैः ॥ १० ॥ सशक्तिपरिघप्रासपरश्वधसमाकुलैः ॥ भिण्डिपालैर्महाराद्रैर्द्वैष्ट्यान्योन्यमाह्वे ॥ ११ ॥ अन्योन्यं जग्निरे
 राजश्चापमुक्तैः शिलाशितैः ॥ राक्षसा दानवा राजन्क्षत्रियाश्च समन्ततः ॥ इतश्चेतश्च धावन्तः कुर्वन्तो विस्वरं खम् ॥ १२ ॥ हताः केचिन्महाराज
 पेतुरुर्व्यां महासिभिः ॥ केचिन्माथितमस्तिष्का गदाभिर्वीर्यवत्तमाः ॥ १३ ॥ भिन्नश्रीवा महाराज परिवैः परिघायुधैः ॥ यमराष्ट्रं गताः केचित्के-
 चित्स्वर्गं समायुयुः ॥ १४ ॥ अप्सरोभिः समासेदुः पश्यन्तः स्वकलेवरम् ॥ केचित्स्वांश्च परांश्चैव हत्वा भ्रान्ता इवाभवन् ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
 राजन् शङ्खा भेर्यः सहस्रशः ॥ सस्वनुः सर्वतः सैन्ये मृदङ्गा बहवस्तथा ॥ १६ ॥ मध्यंदिनगते सूर्ये तापं दधति घोरवत् ॥ ततः पिशाचा विहृ-
 ताः करालविततोदराः ॥ १७ ॥ राक्षसाश्च महाघोराः पिशितं केशशङ्खलम् ॥ सुदिता भक्षयामासुः पिबन्तः शोणितं बहु ॥ १८ ॥ संचितानि
 शवान्यासन्कब्धाः खड्गपातिताः ॥ विभज्य देशं बहुशो युद्धभूमौ श्वाशिनः ॥ १९ ॥ अथ श्येना मृगाश्चैव कङ्का गृध्रास्तथा परे ॥ तुण्डैः
 शवान्विनिष्कृष्य भक्षयन्ति ततस्ततः ॥ २० ॥ समाशीतिसहस्राणि हता नागा नृपोत्तम ॥ त्रिशत्सहस्रमयुतं निहता ह्यसत्तमाः ॥ २१ ॥ हतं
 लक्षं महाराज रथानां रथिभिः सह ॥ त्रिशत्कोट्यो हतास्तत्र सादिनः सयुधा भृशम् ॥ २२ ॥ मध्यंदिनगते सूर्ये हताः केचन निर्गताः ॥ केचिच्च
 तृषिता राजन्विशुः पुष्करं सरः ॥ २३ ॥ केचिद्धूमिं समालिङ्ग्य भीता इत्यष्टुवज्रणे ॥ मुक्तकेशाः पतन्ति स्म रथान्संन्यज्य केचन ॥ २४ ॥
 संदृष्टोष्ठपुटाः केचित्सादिनः पुरतो हताः ॥ अत्यद्भुतं महायुद्धमासीन्पुष्करतीर्थके ॥ यथा देवासुरं युद्धमासीत्पूर्वं नृपोत्तम ॥ २५ ॥ इति
 श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ २३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तारामये बृहस्पतिर्मायाप्रधाने तन्निमित्ते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रद्वन्द्वमुद्धमवर्तत ॥ विचक्रं योधयामास शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥ १ ॥ बलमद्रोथ हंसेन डिम्भकेन च सा-
 त्यकिः ॥ वसुदेवोयसेनाभ्यां हिडिम्बः पुरुषादकः ॥ २ ॥ शेषाश्च शेषे राजेन्द्र चक्रुर्धूमदीनाः ॥ वासुदेवस्त्रिसप्तत्या दैत्यं वक्षस्यताडयत् ॥ ३ ॥
 शूरैर्निशितधाराभ्यैर्विस्मयं दर्शयन्नेन च ॥ ४ ॥ शूरेणाकर्णमाकूष्य घनुःप्रवरमीश्वरम् ॥ जघान स्तनमध्ये च
 पश्यतस्तु शचीपतेः ॥ ५ ॥ तेन विद्वेथ भगवान्वक्षोदशे जनार्दनः ॥ अवमच्छोणितं विष्णुरादिकाले यथा प्रजाः ॥ ६ ॥ ततः क्रुद्धो हर्षकिशः क्षुर-
 प्रेणाहनङ्गजम् ॥ अश्वाश्च चतुरो हत्वा सारथिं च शूरैस्त्रिभिः ॥ ७ ॥ आततो दुर्भ्यो महाशङ्खं यथा तारामये रणे ॥ रथादुद्धृत्य सहसा दानवः क्रोधमूर्च्छितः
 ॥ ८ ॥ गदां गृह्य महाघोरां दुःसहां वीर्यशालिनीम् ॥ तया जघान दैत्येन्द्रः किरिटे केशवस्य ह ॥ ९ ॥ ललाटे च पुनर्विष्णुं सिंहनादं व्यननन्दतः ॥ ततः
 शिलां च महतीं प्रगृह्य दनुजः किल ॥ १० ॥ भ्रामयित्वा दशगुणं ग्रहर्त्केशवोरसि ॥ तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य हस्तेनादाय केशवः ॥ ११ ॥ जघान
 च तया दैत्यं स पपातादितः क्षितौ ॥ गतासुरिव संजज्ञे श्वसन्निव पपात ह ॥ १२ ॥ प्राप्य संज्ञां ततो दैत्यः क्रोधाद्विगुणमाबभौ ॥ आदाय परिवं
 घोरमिदमाह जनार्दनम् ॥ १३ ॥ अनेन तव गोविन्द दर्पजातं निहन्म्यहम् ॥ विक्रमज्ञस्तदा चासि मम देवासुरे रणे ॥ १४ ॥ तावैव विपुलौ बाहू
 स एवास्मि जनार्दना ॥ तथापि युध्यसे वीर ज्ञात्वा त्वं मामकं बलम् ॥ १५ ॥ वारयैनं महाबाहो परिवं बाहुनिःसृतम् ॥ इत्युक्त्वा देवदेवेशं शङ्खचक्र-
 गदाधरम् ॥ चिक्षेप दैत्यो लोकेशं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १६ ॥ तं गृह्य बाहुना कृष्णो हतोसीति वदन् हरिः ॥ खण्डशः कारयामास खड्गेन
 निशितेन ह ॥ १७ ॥ उत्पात्य वृक्षं दैत्येशः शतशालं महाशिवम् ॥ तेन संपोथयामास विष्टरश्वसं विभुम् ॥ १८ ॥ छित्त्वा तं चापि खड्गेन
 तिलशश्च चकार ह ॥ विक्रीड्य सुचिरं विष्णुस्तेन दैत्येन माधवः ॥ १९ ॥ हन्तुमैच्छत्तदा दैत्यमादाय निशितं शरम् ॥ अग्रेयाक्षेण संयाज्य
 जघानैनं महान् हरिः ॥ २० ॥ संदह्य स शरो दैत्यं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ यथापूर्वं जगामाशु करं भगवतः पुनः ॥ २१ ॥ हतशिष्टास्ततो
 दैत्याः पलायन्तो दिशो दृश ॥ अद्यापि न निवर्तन्ते गच्छन्तो वै महोदधिम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंस-
 डिम्भकोपाख्याने कृष्णस्योत्कर्षवर्णनं नाम त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकार्यां हंसडिम्भकोपाख्याने त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ४४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सुवाजिनः सुपक्षाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हंसं चिक्षेप प्रजहार । बली बलरामः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ बलदेवस्तु धर्मात्मा धनुरादाय सत्वरम् ॥ जघान हंसं दशभिर्बाणैर्वाणभृतां वरः ॥ १ ॥ तं प्रत्यविध्यन्नाराचैर्हंसः पञ्चभि-
राशुगैः ॥ तानन्तरे हली छित्त्वा नाराचैर्दशभिः पुनः ॥ २ ॥ नाराचेनाशु विव्याध ललाटे हंसमोजसा ॥ दृढं पतन्स नाराचस्तस्य संज्ञां समाददे ॥
रथोपस्थे चिरं स्थित्वा तूणाद्गणं समाददे ॥ ३ ॥ लब्ध्वा हंसः स संज्ञां तु विद्धा तेन यदूतमम् ॥ सिंहवद्वानददंसो देवान्विस्मापयत्रणे ॥ ४ ॥ ततः
कुद्धो हली विद्धस्तेन बाणेन माधवः ॥ वमच्छोणितमयुष्णं निश्चसंश्च रणाजिरे ॥ ५ ॥ लोहिताविष्टगात्रस्तु कुङ्कुमाद्रं इवाभवत् ॥ नाराचैः शत-
साहस्रैर्दयामास माधवः ॥ ६ ॥ हंसं हंसगतिं वीरं नीलवासा हलायुधः ॥ ते मुक्ता निक्षिता घोरा नाराचाश्च सुवाजिनः ॥ ७ ॥ रथे ध्वजे तथा
चापे चक्रे तूणीद्वये नृप ॥ पतिताः सर्वतो राजन् व्यथां चैव तथा ददुः ॥ ८ ॥ ततः कुद्धो महाराज हंसो वीर्यमदन्वितः ॥ शरेण हलिनं विद्ध्वा
ध्वजं चिच्छेद कालवित् ॥ ९ ॥ शरैश्चतुर्भिर्श्वांश्च सूतं प्रेताधिपं ददौ ॥ ततः कुद्धो हली तस्मै गदां गृह्य महारणे ॥ १० ॥ आपपात महाबाहु-
र्हंसं शेष इव श्वसन् ॥ तया रथं ध्वजं चक्रमश्वान्मूतं हलायुधः ॥ वभञ्ज तिलशः सर्वं ननाद च पुनः पुनः ॥ ११ ॥ भूयश्च गदया हंसं चिक्षेप
च बली किल ॥ सोपि हंसो गदां गृह्य रथात्तस्मादवापतत् ॥ १२ ॥ ततस्तौ हंसहलिनौ युयुधाते महारणे ॥ महारथौ महाबाहू लोके प्रथिततेजसौ
॥ १३ ॥ अत्यद्भुतं सुविक्रान्तौ परस्परवधैषिणौ ॥ कृतश्रमौ महायुद्धे हंसविक्रान्तगामिनौ ॥ १४ ॥ यथा देवासुरे युद्धे शक्रवृत्रौ पुराम्वरे ॥ उभौ
संसक्तसर्वादौ शोणितेन महारणे ॥ १५ ॥ अत्यन्तखेदिनौ युद्धे परस्परवलेन ह ॥ ततश्च दक्षिणं मार्गं बलभद्रोन्वगच्छत ॥ १६ ॥ सव्यं तु हंसो
राजेन्द्रो व्यगृह्णात्स्वयमेव हि ॥ पौथयाश्चक्रतुर्गुद्धे गदाभ्यां गजविक्रमौ ॥ १७ ॥ यथाप्राणं महाबाहू जघ्नतुर्मरणाय तौ ॥ अतिप्रवृद्धं संग्रामं देवा-
सुररणोपमम् ॥ १८ ॥ विदधाते महारङ्गे पश्यतां त्रिदिवौकसाम् ॥ देवाश्च मुनयश्चैव विस्मयं परिजगिरे ॥ १९ ॥ अहो खल्वीदृशं युद्धं दृष्टं पूर्वं
न च श्रुतम् ॥ इत्यूचुर्विस्मयवशाद्देवगन्धर्वकिन्नराः ॥ २० ॥ परस्परकृततोत्साहौ चक्रतुर्गुद्धमुत्तमम् ॥ अथ हंसो महारङ्गे दक्षिणं दक्षिणोत्तमः ॥
॥ २१ ॥ व्यचरन्मार्गमत्यर्थं सव्यं तु बलवान्बलः ॥ निकुञ्च्य जानुनी पूर्वं चक्रतुर्गदया भृशम् ॥ रणे रणविदां श्रेष्ठौ पश्यतां त्रिदिवौकसाम् ॥
॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हंसचलभद्रयुद्धे चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ निषिद्धं खण्डयन् । निदं गजं । बुधं गर्जितशब्देनैव तेषां निषेधं चकारोत्तरार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ युद्धं चक्रतुरत्यर्थं ततो डिम्भकसात्यकी ॥ ताबुभौ बलिनौ वीरौ विख्यातौ क्षत्रियेषु च ॥ १ ॥ कृतश्रमौ महायुद्धे सततं
 वृद्धसेविनौ ॥ सात्यकिर्दशभिर्वीरौ डिम्भकं वेदपारगम् ॥ २ ॥ अविध्यन्निशितैर्वाणैस्तेन वक्त्रे तथोरसि ॥ स तेन विद्धो बलिना डिम्भकः क्षत्रि-
 योत्तमः ॥ ३ ॥ नाराचैः पञ्चसाहसैर्विव्याध युधि गर्वितः ॥ तानन्तरे वृष्णिर्वीरौ निषिद्धन्नितदन् बुधं ॥ ४ ॥ अथ क्रुद्धो नृपवरो विद्धः सप्त-
 भिराशुगैः ॥ पुनः शतसहस्रेण प्रयविध्यत सात्यकिम् ॥ ५ ॥ सात्यकिस्त्वथ विक्रान्तो धनुश्चिच्छेद तस्य ततः ॥ अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन डिम्भकस्य
 स यादवः ॥ ६ ॥ आजग्रे डिम्भको वीरश्चापमादाय चापरम् ॥ क्षुरमेणाथ रौद्रेण तैलधौतेन विक्रमी ॥ ७ ॥ स तेन विद्धो वाणेन वमच्छाणितकं नृप ॥
 अस्तीव शुशुभे राजन्वसन्ते किंशुको यथा ॥ ८ ॥ धनुश्चिच्छेद भूयस्तु गृहीतं यपुरा धनुः ॥ ततोऽन्यदनुदाय डिम्भको यादवेश्वरम् ॥ ९ ॥ जवान-
 निशितैर्वाणैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ स धनुः पुनरत्युग्रं चिच्छेद युधि सात्यकिः ॥ १० ॥ शरेण तीक्ष्णपुङ्खेन डिम्भकस्य दुरात्मनः ॥ ततोऽन्यदनु-
 दाय सत्वरं स नृपोत्तमः ॥ ११ ॥ धनुषा तेन राजेन्द्र सात्यकिं विव्यधे पुनः ॥ एवं धनुषि राजेन्द्र शतं पञ्च च पञ्च च ॥ १२ ॥ छित्त्वा ननाद
 शून्यैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ धनुर्भी तौ परित्यज्य वीरौ डिम्भकसात्यकी ॥ १३ ॥ खड्गौ प्रगृह्य चात्युग्रौ युद्धाय समुपस्थितौ ॥ तौ हि खड्गविदां
 श्रेष्ठौ वीरौ डिम्भकसात्यकी ॥ १४ ॥ दौःशासनिर्महाभाग सौमदत्तिस्तथैव च ॥ अभिमन्युश्च विक्रान्तो नकुलश्च तथैव च ॥ १५ ॥ एते खड्गविदां
 श्रेष्ठौ वीरौ डिम्भकसात्यकी ॥ एतेष्वेतौ नृपश्रेष्ठौ षट्सु वै नृपसत्तम ॥ १६ ॥ तावतावसिना युद्धं चक्रतुर्दुल्लालसौ ॥ भ्रान्तमुद्गन्तमाविद्धं प्र-
 श्रष्टाः कीर्तिता युधि सत्तमाः ॥ एतेष्वेतौ नृपश्रेष्ठौ षट्सु वै नृपसत्तम ॥ १७ ॥ तावतावसिना युद्धं चक्रतुर्दुल्लालसौ ॥ भ्रान्तमुद्गन्तमाविद्धं प्र-
 श्रष्टाः कीर्तिता युधि सत्तमाः ॥ एतेष्वेतौ नृपश्रेष्ठौ षट्सु वै नृपसत्तम ॥ १८ ॥ आहिंकं चित्रकं क्षितं कुसु-
 विद्धं बाहुनिःसृतम् ॥ १९ ॥ आकरं विकरं भिन्नं निर्भयादममानुषम् ॥ संकोचितं कुलचितं सव्यजानु विजानु च ॥ २० ॥ आहिंकं चित्रकं क्षितं कुसु-
 म्वं लम्बनं धृतम् ॥ सर्वबाहु विनिर्बाहु सव्येतरमथोत्तरम् ॥ २१ ॥ त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च सव्योत्तरमुदासि च ॥ २२ ॥ पृष्ठतः प्रथितं चैव यौधिकं प्रथितं तथा
 ॥ २३ ॥ इति प्रकाराद् द्वात्रिंशच्चक्रतुः खड्गयोधिनौ ॥ पुनः पुनः प्रहरन्तौ न च श्रममुपयुतः ॥ २४ ॥ पुष्करश्रौ महाराज युद्धाय कृतनिश्चयौ ॥ ततो देवाः
 सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ २५ ॥ तुष्टुस्तौ महाराज जये कृतपरिश्रमौ ॥ अहो वीर्यमहो धैर्यमनयोर्बाहुशालिनो ॥ २६ ॥ एतावैव रणे शक्तौ खड्गे धनु-
 पि पारगौ ॥ एकः शिष्यो गिरिशस्य द्रोणस्यान्यो हि धीमनः ॥ २७ ॥ अर्जुनः सात्यकिश्चैव वासुदेवो जगत्पतिः ॥ त्रय एते महाराज प्रथिताः संगरे सदा ॥ २८ ॥
 भ्रान्तमुद्गन्तमित्यादयो द्वात्रिंशत्सङ्गभेदा यथायथमूढाः खड्गशाले वाऽन्वेषणीयाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

शक्तिमूत कार्तिकेयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ वसुदेव इति ॥ १ ॥

राजमार्गः क्षत्रयर्षो युद्धालयः तत्र विशारदौ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विलोचनः विरूपनेत्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नास्यग्रासं नासया अतुं योग्यं नास्यमिव आसित्वेति
 डिम्भकः शक्तिभृच्छर्वस्त्रय एते महारथाः ॥ प्रसिद्धाः सर्व एवैते वीर्येषु च बलेषु च ॥ २६ ॥ इति ते देवगन्धर्वाः सिद्धा यक्षा महारगाः ॥ दिवि
 स्थिताः समं ब्रूयुद्धदंशनलालसाः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भक्रोपाख्याने पञ्चविंशत्यधिकशतत-
 मोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसुदेवोऽग्रसेनौ च वृद्धौ युद्धे सुनिवृत्तौ ॥ जराजरितसर्वाङ्गौ पलिताङ्गाशिरूहौ ॥ १ ॥ ज्ञानविज्ञा-
 नसंपन्नौ राजमार्गविशारदौ ॥ युयुधाते महारुद्धे राक्षसेन दुरात्मना ॥ २ ॥ शूरेनेकसाहस्रैरर्दयामासतू रणे ॥ राक्षसेन्द्रं दुरात्मानं हिडिम्बं पुरु-
 षादकम् ॥ ३ ॥ हिडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भक्षयन्सर्वतो नरान् ॥ अतिप्रवृद्धो दुष्टात्मा लम्बबाहुर्महाहनुः ॥ ४ ॥ लम्बोदरो विरूपाक्षः पिङ्गकेशो
 विलोचनः ॥ इयेननासो महारौद्र ऊर्ध्वरोमा महाभुजः ॥ ५ ॥ पर्वताकारवर्ष्मा च दीर्घदंष्ट्रः शिवाननः ॥ लम्बोदरो दीर्घदन्तो जगदग्रासपरस्तथा
 ॥ ६ ॥ उत्तुङ्गांसो महोरस्को दीर्घग्रीवो गजोपमः ॥ भक्षयन्मांसपिष्टकं पिवन् शोणितसंचयम् ॥ ७ ॥ गजान्नगैः समाहत्य हयैरश्वान्नपोत्तम ॥
 रथाव्रथैः समाहत्य सादिनः सादिभिस्तथा ॥ ८ ॥ मनुष्यान्तस पुरो दृष्ट्वा नास्यग्रासं चकार सः ॥ कांश्चिद्वृत्त्वा महाराज वृष्णिपालान्समन्ततः ॥
 ९ ॥ भक्षयामास सहसा हिडिम्बः पुरुषादकः ॥ यान्पश्यन्पुरतो रक्षस्तान् जघान विरूपधृक् ॥ १० ॥ भक्षयन्नपरान्नृष्णन्यादवानराक्षसेश्वरः ॥
 चिक्षेप सहसा कांश्चिद्धिडिम्बः पुरुषादकः ॥ ११ ॥ अन्तकाले यथा कुद्धो रुद्रः प्राणभृतो नृपः ॥ क्षणैकेन सर्वास्तान्भक्षयामास राक्षसः ॥ १२ ॥
 केचिद्भीता दिशः प्रापुवृष्णयो वीर्यशालिनः ॥ केचित् भक्षितस्तेन रक्षसा वृष्णिपुङ्गवाः ॥ १३ ॥ कुम्भकर्णो यथा राजन्भक्षयामास वानरात्र ॥
 (निःशेषं वृष्णिसैन्यं तु चकार पुरुषादकः) ॥ १४ ॥ निश्चेष्टं वृष्णिसैन्यं तु स्थितं चित्रपटे यथा ॥ एतस्मिन्नन्तरे कुद्धौ वृद्धौ यादवपुङ्गवौ ॥ धनु-
 र्गृह्य महाघोरं राक्षसस्य पुरः स्थितौ ॥ १५ ॥ यथा कुद्धस्य सिंहस्य मृगौ वृद्धतमाविव ॥ व्यादायास्यं महारक्षस्तौ वृद्धावभ्यधावत ॥ १६ ॥ चि-
 खादिषुर्विरूपाक्षः पातालतलसन्निभः ॥ ततोऽथः पर्यधावत्खादन् खादन् कलेश्वरम् ॥ १७ ॥ पूरयामासतुर्वारौ शूरैर्यदुवृषौ नृप ॥
 हिडिम्बस्य महाघोरं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ १८ ॥

नास्यग्रासम् ॥ आसोच्छृत्सेन महिषो मराकानिव नासामार्गेण मनुष्यान्संजहत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 सर्वास्तान्वायामास देवशङ्खर्विरूपधृक् ॥ धावति स्म ततो रक्षो व्यादितास्यं भयानकम् ॥ १९ ॥ तयर्गृहीत्वा धनुषी वभञ्ज गुधि सत्वरम् ॥
 बाहू प्रसार्य दुष्टात्मा राक्षसो विवृत्ताननः ॥ २० ॥ वसुदेवं महीपालं राजानं वृद्धसेविनम् ॥ ग्रहीतुं राक्षसश्रेष्ठो यतते नृपसंसदि ॥ २१ ॥ हिडिम्ब
 उवाच ॥ एष वां भक्षयिष्यामि वसुदेवं त्वया सह ॥ उग्रसेन किमर्थं त्वं तिष्ठसे मत्पुरोगमः ॥ २२ ॥ आगच्छ प्रविशार्थं मे प्राप्तभूतौ त्रु वां मम ॥
 विधिना निर्मितो वृद्धो वसुदेवो हरः पिता ॥ २३ ॥ बुभुक्षितः श्रमार्तश्च युद्धे त्वरितविक्रमः ॥ मन्मुखस्रौव गच्छतां प्रविशेतां त्वरान्वितौ ॥ २४ ॥
 युवयोः शोणितं पीत्वा तृप्तिं यास्यामि निवृत्तः ॥ खादामि च पुनर्मांसं वृद्धयोर्युवयोः सुखम् ॥ २५ ॥ इति ब्रुवन्तथा रक्षो व्यादितास्यं महाहनु ॥
 धावति स्म तदा क्षिप्रं हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥ वसुदेवोऽग्रसेनौ च भीतौ विप्रेभ्यः सर्वतः ॥ दिशोऽभ्यभजतां राजन्निःशस्त्रौ वृष्णिपुङ्गवौ ॥
 ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दृष्ट्वा बलभद्रः प्रतापवान् ॥ दृष्ट्वा च तौ तथाभूतौ वसुदेवोऽग्रसेनकौ ॥ २८ ॥ वासुदेवे समादिश्य हंसं युध्यन्तर्मेश्वरे ॥
 निर्गन्त्य चान्तरं तस्य राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ २९ ॥ मा कृथाः साहसं रक्षो मुञ्चेतौ राजसत्तमौ ॥ स्थितोऽस्मि युध्यतां रक्षो मया शत्रून् जिवांस्ता
 ॥ ३० ॥ अहमेव हनिष्ये त्वां का चेयं तव भीषिका ॥ इति ब्रुवाणं हलिनं तौ विमृज्य महारणे ॥ ३१ ॥ महानयमसौ दुष्टो भक्षयाम्येनमग्रतः ॥
 विदार्य पूर्ववद्धं बलभद्रमुपाद्रवत् ॥ ३२ ॥ विमृज्य सशरं चापं राक्षसस्य पुरः स्थितः ॥ मुष्टिं प्रगृह्य बलवान्स्फोटयन्बाहुमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ हि-
 डिम्बस्त्वथ दुष्टात्मा मुष्टिं कृत्वा भयानकम् ॥ जघान वक्षो रामस्य व्यादितास्य इयान्तकः ॥ ३४ ॥ कुद्वेथ बलभद्रस्तु मुष्टिना तेन ताडितः ॥
 जघान मुष्टिना तेन राक्षसेशमनिन्दितः ॥ ३५ ॥ मुष्टियुद्धं समभवन्नराक्षसवीरयोः ॥ युद्धयतोर्धुद्वरङ्गेथ नराक्षससिंहयोः ॥ ३६ ॥ तयोश्चटच-
 टाशब्दः प्रादुरासद्भयानकः ॥ अथ राक्षसराजस्तु मुष्टिना राममाहवे ॥ ३७ ॥ जघान वक्षोदेशे तु वज्रेणैव पुरंदरः ॥ अथ रामो बली साक्षान्मुष्टिं
 संवर्त्य यन्नतः ॥ ३८ ॥ हिडिम्बं ताडयामास वक्षस्यमरविद्धिषम् ॥ तलाभ्यामथ रामस्तु वक्त्रे हन्ता स राक्षसम् ॥ ३९ ॥ आहतस्तलवातेन हि-
 डिम्बो राक्षसेश्वरः ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ गतासुर्वीराक्षसः ॥ ४० ॥ तत उत्पाद्य रामस्तु दोभ्यां संगृह्य राक्षसम् ॥ आदाय बाहुवेगेन भ्रामयित्वा
 पदात्पदम् ॥ ४१ ॥ व्याविध्यत्सुचिरं रामो दृश्यन्नात्मनो बलम् ॥ उत्क्षिप्य राक्षसेन्द्रं तं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४२ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गतासुः श्रावसंज्ञः निराक्रमत् निर्गतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ हे नृप, प्रभातकाले गोवर्द्धने रणः सत्तम इति ब्रुवन्त इत्यन्वयः । पुष्करदेशादप क्रम्य गोवर्द्धनं देश
 प्रति पलायिता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हिडिम्बपराभवो नाम षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
 गव्यूतिमात्रं चिक्षेप ततो देशाद्वलयुधः ॥ गतासू राक्षसश्चेष्टस्ततो देशात्रिराक्रमत् ॥ ४३ ॥ ये केचिद्राक्षसास्तत्र हतशेषा महारणे ॥ बलभद्रात्ततो
 भीता जग्मुश्चैवं दिशो दृश ॥ ४४ ॥ अथांशुमाली भगवान् दिनेशः संहृत्य तेजांसि सहस्ररश्मिः ॥ अस्तं ययौ चक्षुरपि प्रजानामिषत्तमश्चापि
 समाविवेश ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेय समुद्रतोयं प्रजापतौ विश्वमुखे जगद्गुरौ ॥ नक्षत्रनाथः समुपाजगाम संध्यातमोपि व्यनशृणोत्तम ॥ ४६ ॥
 प्रभातकाले नृप सत्तमो रणो गोवर्द्धने किन्नरगीतनादिते ॥ इति ब्रुवन्तो नृपसत्तमास्तदा व्युपारमस्तत्र रणोत्सवे नृप ॥ ४७ ॥ इति श्रीम-
 हाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हिडिम्बपराभवो नाम षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ४८ ॥ वैश-
 म्पायन उवाच ॥ उभौ तौ हंसडिम्भकौ रात्रावेव महागिरिम् ॥ जग्मतुः सहितौ राजन् गोवर्द्धनमथो नृप ॥ १ ॥ अथ प्रभाते विमले सूर्ये चा-
 भ्युदिते सति ॥ गोवर्द्धनं जगामांशु केशवः केशिसूदनः ॥ २ ॥ शौनेयो बलभद्रश्च यादवाः सारणादयः ॥ गन्धर्वैरप्सरसिभिश्च नादितं बहुधा गि-
 रिम् ॥ ३ ॥ जग्मतुः सहितौ राजन् गोवर्द्धनमथो गिरिम् ॥ गोधनैरथ सैन्यैश्च नादितं बहुधा गिरिम् ॥ ४ ॥ तस्योत्तरं नृपश्चेष्ट पार्श्वे संप्राप्य
 यादवाः ॥ निकषा यमुनां राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५ ॥ विव्याध हंसडिम्भकौ वसुदेवश्च सप्तभिः ॥ सारणः पञ्चविंशत्या दशभिः कङ्क एव च ॥
 ॥ ६ ॥ हंसेन डिम्भकेनाथ यादवैश्च समन्ततः ॥ उग्रसेनस्त्रिसतत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ७ ॥ विराटस्त्रिशता राजन्सात्यकिश्चापि सप्तभिः ॥
 अशीत्या विपृथ राजशुद्धवो दशभिः शरैः ॥ ८ ॥ प्रद्युम्नास्त्रिशता राजन्साम्बश्चापि च सप्तभिः ॥ अनाद्युष्टिस्त्वेकषष्ट्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ९ ॥
 एवं ते सहिता राजंश्चक्रुर्युद्धमर्दानवत् ॥ अत्यद्भुतं महाघोरं यादवाः सर्व एव हि ॥ १० ॥ चक्रुस्तार्भ्यां महाबुधं वसुदेवस्य पश्यतः ॥ सर्वानपि
 महाराज यादवान्बलदर्पितान् ॥ ११ ॥ तावुभौ हंसडिम्भकौ नृपांस्तान्प्रत्यविध्यताम् ॥ प्रत्येकं दशभिर्विद्धा वार्ष्णेनिशितकोमलैः ॥ १२ ॥
 जघ्नतुश्च शरैस्तैश्चैरत्यर्थं यादवैश्चरान् ॥ व्यथिताः सर्व एवैते वमन्तः शोणितं बहु ॥ १३ ॥

॥ १२६ ॥ ४९ ॥ उतौ ताविति ॥ १ ॥ सर्वज्ञो गोविन्दोपि सबस्तत्र गत इत्याह । अथेति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यमुनां निकषा यमुनायाः समीपे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 माधवे किंशुका राजन्युषिता इव ते बभूवुः ॥ भीताश्च यादवा राजन्यपलायनपरायणाः ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजन्वसुदेवात्मजो नृप ॥ वासुदेवो
 हली युद्धे प्रमुखे धन्विनौ तयोः ॥ १५ ॥ चक्रयुद्धमनुलं स्कन्दशक्राविभम्बरे ॥ तयोरेव सगन्धर्वाः सिद्धा यक्षा महर्षयः ॥ १६ ॥ विमानस्था-
 श्च ददृशुर्दुर्दं देवासुरोपमम् ॥ ततः प्रादुरभूतां तौ दूतौ भूतेश्वरौ नृपाः १७ ॥ शूलिना प्रेषितौ युद्धे रक्षार्थं बलिनेस्तयोः ॥ हंसाथ वासुदेवश्च युद्धं
 चक्रतुरीश्वरौ ॥ १८ ॥ रामश्च डिम्भकश्चैव संयुतौ युद्धकङ्क्षया ॥ विज्ञान्याः सर्व एवैते ह्यस्त्रे शस्त्रे तथा बले ॥ १९ ॥ शङ्खान्दधुः पृथक् ह्नादं
 स्वे स्वे सर्वे रथे स्थिताः ॥ अथ कृष्णो हर्षकेशः पाञ्चजन्यं महावम् ॥ २० ॥ दध्मौ पद्मपलशाक्षः सर्वास्मिन्मापयन्निव ॥ अथ भूतौ महाधरौ
 लम्बोदरशरीरिणौ ॥ २१ ॥ दुद्रुवतुर्माहा राज शूलमादाय केशवम् ॥ शूलेन पोथयां राजन् चक्रतुर्दादिवेश्वरम् ॥ २२ ॥ ताभ्यां समाहतौ विष्णुर्दे-
 वगन्धर्वसंनिधौ ॥ इषत्स्मिताधरो देवः किंचिदुत्तुल्य सत्वरम् ॥ २३ ॥ रथाद्रथिवरश्रेष्ठस्तौ प्रशृङ्ख जनार्दनः ॥ भ्रामयित्वा शतयुगमलतमिव के-
 शवः ॥ २४ ॥ कैलासं च समुद्दिश्य प्रचिक्षेप ततो हारिः ॥ ता उपेत्य गिरैः शृङ्गं कैलासस्य महामते ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा तत्कर्म देवस्य विस्मयं
 जग्मतुः परम् ॥ हंसश्च दृष्ट्वा तत्कर्म रोषेताम्रायतेक्षणः ॥ २६ ॥ उवाच कचनं हंसः शृण्वतां त्रिदिवीकसाम् ॥ किमर्थं राजसूयस्य विघ्नं चरसि के-
 शव ॥ २७ ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालो यथा तस्य महाकतोः ॥ करं दिश यथायोगं यदि प्राणान् हि रक्षसि ॥ २८ ॥ अथवा त्वं क्षणं तिष्ठ ततो ज्ञा-
 त्वा परं बहु ॥ ददासि त्वं नन्दपुत्र ततो यथा स मे गुरुः ॥ २९ ॥ ईश्वरोहं सदा राज्ञां देवानामिव शूलभृत् ॥ एष ते वीर्यमनुलं नाशयिष्यामि
 संयुगे ॥ ३० ॥ इत्युक्त्वा सशरं चापं शालतालोपमं नृप ॥ आकृष्य च यथाप्राणं नाराचेन च केशवम् ॥ ३१ ॥ ललाटे चिक्षिपे हंसो ललाम इव
 सोभवत् ॥ उवाच सात्यकिं कृष्णो रथं वाहय मे प्रभो ॥ ३२ ॥ दारुकं पृष्ठबाहं तं कृत्वा देशं तमीश्वरः ॥ अथ तेन समादिष्टः सात्यकिर्वाहयन्नयम्
 ॥ ३३ ॥ मण्डलानि बहून्याजौ दर्शयामास सत्वरम् ॥ अथ विद्धो दृढं तेन शरेण हरिरीश्वरः ॥ ३४ ॥ आग्नेयमस्त्रं संयोज्य शरे कस्मिंश्चिद्व्य-
 यः ॥ उवाच हंसं राजेन्द्र सात्यकिं प्रेरयन्नरे ॥ ३५ ॥ अनेन त्वां दहे पाप यदि शक्तासि वारय ॥ अलं ते बह्वक्त्रेन क्षत्रियासि सदा शठ ॥
 ॥ ३६ ॥ मत्तश्चेत्करमिच्छेत्स्वं दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ यतयो वाधिता हंस पुष्करे संस्थितास्तनया ॥ ३७ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यर्णे टीकायां हंसडिम्भकोपाख्यानं हंसकेशवयुद्धे

शास्ता त्वं खलु विप्राणां स्थिते मायि नराधम ॥ स्थिते मायि जगन्नाथे हत्वा क्षत्रियकण्टकान् ॥ ३८ ॥ शास्तास्म्यथो सतां लोके दुष्टानां
ब्रह्मविद्विषाम् ॥ शापेन यतिमुख्यानां हत एव नृपाधम ॥ ३९ ॥ मृत्यवे त्वां निवेद्याद्य रक्षिता ब्रह्मणानहम् ॥ इति भुवंस्तदन्नं तु मुमोच
युधि केशवः ॥ ४० ॥ तदन्नं वारुणेनाथ हंसोऽपि प्रत्यषेधयत् ॥ वायव्यमथ गोविन्दो मुमोच युधि हंसके ॥ ४१ ॥ तदन्नं वारयामास माहेन्द्रेण
नृपोत्तमः ॥ अथ माहेश्वरं कृष्णो मुमोचात्युग्रमाहवे ॥ ४२ ॥ रौद्रेण तत्ततो हंसो वारयामास तत्क्षणात् ॥ गान्धर्वं राक्षसं चैव पैशाचमथ
केशवः ॥ ४३ ॥ ब्रह्मास्त्रमथ कौबेरमासुरं याम्यमेव च ॥ चत्वार्यैतानि हंसस्तु मुमोच युधि सत्वरम् ॥ ४४ ॥ वारणार्थं तदन्नाणां चतुर्णां माध-
वस्य ह ॥ अथ ब्रह्माशिरो नाम घोरमन्नं विनाशकम् ॥ ४५ ॥ मुमोच हंसमुद्दिश्य देवदेवो जनार्दनः ॥ योजयामास तद्धंसं महाघोरपराक्रमम् ॥ ४६ ॥
अथ भीतो महारौद्रमन्त्रं दृष्ट्वा नृपोत्तमः ॥ हंसोऽपि तेन राजेन्द्र वारयामास तं शरम् ॥ ४७ ॥ यमुनाप उपस्पृश्य देवदेवो जनार्दनः ॥ अन्नं
वैष्णवमादाय शरे स निक्षिप्ते हरिः ॥ ४८ ॥ योजयामास भूतात्मा भूतभावनभावनः ॥ येन देवा रणे हत्वा राज्यमापुः पुरासुरान् ॥ तदन्नं
योजयामास वधार्थं तस्य भूपते ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्यानं हंसकेशवयुद्धे सप्तविं-
शत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ भीतो महारौद्रमन्त्रं दृष्ट्वा नृपोत्तम ॥ हंसो राजा महाराज
निश्चेष्ट इव संवभौ ॥ १ ॥ उत्सृत्य स रथात्तस्माद्यमुनामभ्यधावत ॥ यत्र कृष्णो तृषिकेशः कालियाहिं ममर्द ह ॥ २ ॥ महाहृदं महारौद्रं या-
वत्पातालसंस्थितम् ॥ तावदूर्ध्वं महानलं कालाञ्जननिभं हि यत् ॥ ३ ॥ तस्मिन् हृदे महाघोरं पपाताथ स हंसकः ॥ हंसं पतति तस्मिंस्तु
महान् रावो बभूव ह ॥ ४ ॥ गिरीणां पात्यमानानां समुद्र इव वज्रिणा ॥ रथादुत्सृत्य कृष्णोऽपि तस्योपरि पपात ह ॥ ५ ॥ देवदेवो जगन्नाथो
जगद्दिस्मापयन्निव ॥ प्राहरत्तं महाबाहुः पादाभ्यामथ केशवः ॥ ६ ॥ पादक्षेपं नृपस्तस्माच्छब्ध्वा हंसो नृपोत्तमाममार च नृपश्रेष्ठ केचिदेवं वदन्ति
हि ॥ ७ ॥ अन्ये पातालमायातो भक्षितः पन्नगैरिति ॥ अद्यापि नैव राजेन्द्र दृष्ट इत्यनुशुश्रुम् ॥ ८ ॥ यथापूर्वं जगन्नाथो रथं समुपजग्मिवान् ॥
हन्ते तस्मिन्महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ अकरोद्राजसूयं च तव पूर्वपितामहः ॥ यदि जीवेदसौ हंसः को नमस्यति तं क्रतुम् ॥ १० ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ४९ ॥ अथिति ॥ १२७ ॥ हृदमिति ॥ कृबित्त्वमर्षम् ॥ ३ ॥ ४९ ॥ ॥ १० ॥ को नमस्यति कः पूजयेन्न कोऽप्यर्थः ॥ १० ॥

इयं वार्ता हंसमणकथा गां पृथ्वीम् अगाहत आक्रान्तवती ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हंसव-
धेशाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥

सच सर्वान्निविदित्यं रुद्राल्लब्धवरः प्रभो ॥ क्षणादेव महाराज वार्तेयं गामगाहत ॥ ११ ॥ हतो हंसो हतो हंसः कृष्णेन रिपुमर्हिना ॥ जगुर्गन्धर्वप-
तयो देवलोकं दिवानिशम् ॥ १२ ॥ कृष्णेन लोकनाथेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ यमुनाया हद्दो घोरं हंसो निहत इत्यपि ॥ १३ ॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हंसवधो नामाष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥

उवाच ॥ श्रुत्वा निहतमत्युग्रं आतरं वीर्यशालिनम् ॥ बलदेवं परित्यज्य युध्यमानं महारणे ॥ १ ॥ डिम्भको वीर्यसंपन्नो यमुनामनुजगिम्बान् ॥
तमन्वधावद्वेगेन बलभद्रो हलगुधः ॥ २ ॥ हंसो हि यत्र पतितस्तत्रासौ निपपात ह ॥ यमुनायां महाराज विलोच्च जलसंचयम् ॥ ३ ॥ अथ क्रुद्धः
स डिम्भको आमयित्वा जलं बहु ॥ उन्मज्ज्योन्मज्ज्य सहसा निमज्ज्य च पुनः पुनः ॥ ४ ॥ न दृढं तदा राजन् आतरं वीर्यशालिनम् ॥ उन्म-
ज्ज्याथ महाबाहुवासुदेवं विलोक्य च ॥ ५ ॥ उवाच वचनं राजन् डिम्भको वीर्यवन्तमः ॥ अरे गोपकदायाद कासौ हंस इति स्थितः ॥ ६ ॥ वासु-
देवोपि धर्मात्मा यमुनां पृच्छ राजक ॥ इत्यब्रवीत्प्रसन्नात्मा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा यमुनां भूयः प्रविश्य डिम्भकः किल ॥ बहुप्र-
कारमुद्दिश्य आतरं आतृवत्सलः ॥ ८ ॥ विललाप ततो राजा डिम्भको आन्तमानसः ॥ क्वतु गच्छसि राजेन्द्र विहायैनमवान्धवम् ॥ ९ ॥ कुतो
आतरितो गच्छेः परित्यज्यैव मामिह ॥ विलप्यैवं नृपश्रेष्ठ डिम्भको आतृवत्सलः ॥ १० ॥ आत्मत्यागे मनः कुर्वन् यमुनाया महाहृदे ॥ निमज्ज्यो-
न्मज्ज्य सहसा मरणे कृतनिश्चयः ॥ ११ ॥ हस्तेन जिह्वामाकृष्य भूयो भूयो विलप्य च ॥ ततः समूलमाकृष्य जिह्वां साहसकृत्स्वयम् ॥ १२ ॥
ममारान्तर्जले राजन् डिम्भको नरकाय वै ॥ एवं तु निहते हंसे डिम्भके वीर्यशालिनि ॥ १३ ॥ आगमन्पुण्डरीकाक्षो भूतान्विस्मापयन्निव ॥ ततः
प्रीतः प्रसन्नात्मा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ गोवर्धनेय विश्रम्य बलभद्रसहायवान् ॥ कंचित्कालं महाराज पूर्वमुक्तमुवास ह ॥ १५ ॥ इति श्री-
महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकवधो नामैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हंसडिम्भकवधो नामैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

यशोदेति ॥ १ ॥ मयूराङ्गदं मयूरपिच्छमयं बाहुभूषणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ यशोदा नन्दगोपश्च कृष्णदर्शनलालसौ ॥ गोवर्द्धनगतं श्रुत्वा वासुदेवं सहाग्रजम् ॥ १ ॥ नवनीतं च दधि च पायसं कृसरं
 तथा ॥ वन्यं पुष्पं महाराज मयूराङ्गदमेव च ॥ २ ॥ बल्लवरपरैः सार्द्धं गोपीभिश्च समन्ततः ॥ जग्मतुः सहसा प्रीतौ गोवर्धनमथो नृप ॥ ३ ॥
 क्वचिदृक्षे तमासक्तं कृष्णं कृष्णमृगक्षणम् ॥ ददर्शतुर्महाबाहुं वासुदेवं सहाग्रजम् ॥ ४ ॥ प्रणेमतुः सुसंहृष्टौ तत्र दृष्ट्वा महाबलौ ॥ दर्शयामासतुर्द्वौ
 पायसानि महान्ति च ॥ ५ ॥ तात मातव्रजे गोष्ठे कुशलं वा स्वर्गोधनम् ॥ अपि गावः क्षीरवत्यो वत्सा वत्सतराः पितः ॥ ६ ॥ अपि वा सुशुभं
 क्षीरमपि गावः सुशोभनाः ॥ अपि वा दारका मातवत्सपालाः पिबन्ति च ॥ ७ ॥ बहूनि चापि दामानि कीलका अपि वा बहु ॥ तृणानि बहुरू-
 पाणि किं वा सन्ति पितः सदा ॥ ८ ॥ शकटानि सुगन्धानि किं वा सन्ति पितृधुवम् ॥ अपि गोप्यः पुत्रवत्यो दारकान् किमजीजनन् ॥ ९ ॥ घटाः
 किं बहवो मातराभिन्नाः सर्वतो व्रजे ॥ किं गावः क्षीरमतुलं स्रवन्त्यहरहः पितः ॥ १० ॥ हृद्यद्गन्धर्वीनं क्षीराणि दधि वा किमजीजनन् ॥ गोधनं स-
 र्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते ॥ ११ ॥ नन्द उवाच ॥ सर्वमेतद्यदुश्रेष्ठ नीरोगं बहुशः प्रभो ॥ कुशलं गोधनस्यैव सर्वकालेषु केशव ॥ १२ ॥ रक्षणा-
 त्तव देवेश सदा कुशलिनो वयम् ॥ सगोधनास्सवत्साश्च नीरोगा इव केशव ॥ १३ ॥ एकमेव सदा दुःखं न त्वां द्रक्ष्यामि केशव ॥ यदेतत्केवलं
 दुःखमिति धीः शीर्यते सदा ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमादि विलप्यन्तं गच्छेत्याह स केशवः ॥ यशोदां पुनराहेदं मातर्गच्छ गृहं प्रति ॥
 ॥ १५ ॥ ये च त्वां कीर्तयिष्यन्ति ते च स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ये केचित्त्वां नमस्यन्ति ते मे प्रियतराः सदा ॥ १६ ॥ मद्भक्ताः सर्वदा सन्तु गच्छेत्याह
 च तां हरिः ॥ इत्युक्त्वा पितरौ देवो वासुदेवः सनातनः ॥ १७ ॥ गाढमालिङ्ग्य तौ प्रीतौ प्रेषयामास केशवः ॥ यशोदा नन्दगोपश्च जग्मतुः स्व-
 गृहं प्रति ॥ १८ ॥ ततः कृष्णो हृषीकेशो यादवैः सह वृष्णिभिः ॥ गन्तुमैच्छत्तदा विष्णुः पुरीं द्वारवतीं किल ॥ १९ ॥ य एतच्छृणुयान्नित्यं
 पठेद्वापि समाहितः ॥ पुत्रवान् धनवांश्चैव अन्ते मोक्षं च गच्छति ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि यशोदान-
 न्दगोपबलभद्रकृष्णसमागमो नाम त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गच्छन्नथ महाविष्णुः पुष्करं
 प्राप्य यादवैः ॥ अपश्यन्मुनिमुख्यांस्तु पुष्करस्थान्नृपोत्तम ॥ १ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ गच्छन् यादवैः सहेति शेषः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ धाता प्रवर्तकः विधाता फलप्रदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायाम्
एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ४४ ॥ भगवन्निति । यद्यपि भारतं स्वर्गरोहिणान्तमवभाति तथापि शतार्धगणनायां हरिवंशस्यान्तर्भावकथनात् हरिवंशान्तमेव
ते समेत्य महादेवमुषयो वीतमत्सराः ॥ अर्घादिसमुदाचारं कृत्वा न यादवोत्तमम् ॥ २ ॥ प्रोचुर्विश्वेश्वरं विष्णुं भूतभव्यभवनमुमु ॥ अयमुत्त-
मिदं विष्णो तव वीर्यं जनार्दन ॥ ३ ॥ येन तौ निहतौ युद्धे हंसो डिम्भक एव च ॥ यो विचक्रो दुराधर्षो देवैरपि सुदुःसहः ॥ ४ ॥ सङ्गरे निहतो
देव दुःसाध्य इति नो मतिः ॥ क्षेमो नः सर्वकार्येषु चरतां तप उत्तमम् ॥ ५ ॥ निष्कलमेषा भविष्यामस्तव संस्मरणाद्गोत्रं हि सर्वस्य दुःखस्य
हर्ता त्वां ध्यायतां सदा ॥ ६ ॥ त्वदनुस्मरणं जन्तोः सदा पुण्यप्रदं प्रभो ॥ त्वं हि नः सततं धाता विधाता तपसो हरे ॥ ७ ॥ त्वमोक्तारो वष-
ट्कारस्त्वं यज्ञस्त्वं पितामहः ॥ त्वं ज्योतिर्ब्रह्मणो मूर्तिस्त्वं ब्रह्मा रुद्र एव च ॥ ८ ॥ प्राणस्त्वं सर्वभूतानामन्तरात्मेति कथ्यते ॥ उपास्यः सर्व-
भूतानां यज्ञैर्दानैर्जगत्पते ॥ ९ ॥ नमो विश्वविभूजे देव नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ पाहि लोकमिमं देव हत्वा ब्रह्मद्विषः सदा ॥ १० ॥ स तथेति हरिर्वि-
ष्णुर्ययौ द्वारपतौ पुरीम् ॥ अवसद्वृष्णिभिः सार्द्धं स्तूयमानः स मार्गधैः ॥ ११ ॥ इयं च देवदेवस्य चेष्टा हि जनमेजय ॥ प्रोक्ता ते पृच्छते राजन्
किमन्यच्छ्रेतुमिच्छसि ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते भविष्यपर्वणि द्वारकायां कृष्णप्रत्यागमनं नामैकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ४५ ॥
जनमेजय उवाच ॥ भगवन्केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ॥ फलं किं केच देवाश्च पूज्या वै पारणेष्विह ॥ १ ॥ देयं समाप्ते भगवन् किं च प-
र्वणि पर्वणि ॥ वाचकः कीदृशश्चात्र यष्टव्यस्तद्वीहि मे ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्विधिमिमं फलं यच्छति भारतात् ॥ श्रुताद्भवन्ति
राजेन्द्र यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३ ॥ दिवि देवा महीपाल क्रीडार्थमवनिं गताः ॥ कृता कार्यमिदं चैव ततश्च दिवमागताः ॥ ४ ॥ हन्त यत्ते प्रव-
क्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः ॥ ऋषीणां देवतानां च संभवं वसुधातले ॥ ५ ॥ अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च ज्ञाश्वताः ॥ आदित्याश्चाश्विनौ
देवौ लोकपाला महर्षयः ॥ ६ ॥ गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ॥ सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः क्रान्त्यायनो वरः ॥ ७ ॥ गिरयः सागरा
नद्यास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्युत्तवस्तथा ॥ ८ ॥

भारतमिति स्पष्टयितुम् अत्र भारतश्रवणविधिः कथ्यते । पारणेषु समाधिषु । एतेन असङ्ख्यस्मिन् भारतं श्रोतव्यं पठितव्यं चेति दर्शितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ दिविनि । देवाः
स्वादिष्यात्र क्रीडित्वा दिवं गता इति मुनिराहेति योज्यम् ॥ ४ ॥ एतेव विवृणोति । हन्तेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ॥ तेषामिति । यतोत्र महता यत्नेन एतच्छृण्वात् पापनाशो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ तेषां भारतयुद्धे मृतानां भर्त्सनादीनाम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अनायस्तमकर्कशाक्षरम् ऊर्जितं स्पष्टाक्षरम् अक्षरं पदं च यस्मिन् तत्तथा न च भवेत् लोप्तादाभिप्रायेण समन्वितं च
 स्थावरं जङ्गमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ॥ भारते भरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ॥९॥ तेषां श्रुतिप्रतिष्ठानां नामकमनुकीर्तनात् ॥ कृत्वापि पातकं
 धोरं सद्यो मुच्येत मानवः ॥१०॥ इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ॥ संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥११॥ तेषां शृणु त्वं आ-
 द्धानि श्रुत्वा भारत भारतम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथाज्ञत्तया भक्त्या च भरतर्षभ ॥ १२ ॥ महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ॥ गावः कांस्यो-
 पदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥१३॥ सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ॥ भाजनानि विचित्राणि भूमिर्वासि काञ्चनम् ॥१४॥ वाहनानि
 च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ॥ ज्ञानं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ॥ १५ ॥ यद्यद्देहे वरं किञ्चिद्यद्यस्ति महद्भु ॥ तत्तदेयं द्विजा-
 तिभ्य आत्मा दाराश्च सूनवः ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ॥ शक्तिः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकम्पनः ॥ १७ ॥ सत्यार्ज-
 वरतो यत्तः शुचिः शौचपरायणः ॥ श्रद्धधानो जितक्रोधो यथा सिद्ध्यति तच्छृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लासा जितेन्द्रियः ॥ सं-
 स्कृतः सर्वशस्त्रज्ञः श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥१९॥ रूपवान्भुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ दानमानग्रहीता च कार्यो भवति वाचकः ॥२०॥
 अविलम्बमनायस्तमद्रुतं धीरमूर्जितम् ॥ असंसक्तक्षरपदं न च भावसमन्वितम् ॥ २१ ॥ त्रिषष्टिर्वर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमरितम् ॥ वाचयेद्वाचकः
 स्वस्थः स्वाधीनः सुसमाहितः ॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ ईदृशाद्वा-
 चकाद्राजच्छ्रुत्वा भारत भारतम् ॥ नियमस्थः शुचिः श्रोता शृण्वन्स फलमश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान्कामैश्च तर्पयेत् ॥ अग्नि-
 क्षेमस्य यागस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अप्सरोगणसंकीर्णं विमानं लभते महत् ॥ प्रहृष्टः सतु देवैश्च दिवं याति समाहितः ॥ २६ ॥ द्वि-
 तीयं पारणं प्राप्य अतिरात्रफलं लभेत् ॥ सर्वत्रमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥२७॥ दिव्यमालयाम्बरधरो दिव्यगन्धविभूषितः ॥ दिव्याङ्गदधरो
 नित्यं देवलोकं महीयते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ॥ वसत्यमरसंकाशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥ २९ ॥
 २१ ॥ त्रिषष्टीत्यनेन चकारवकारयस्यजादिवर्णानां विवेकेन उच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवाह । स्थानेति । उरःशिरआदिस्थानेषु समन्वितं वयोरभेदपक्षे हि स्थानभेदाभावात्
 षष्टिवर्णता भवतीत्यर्थः ॥२२॥ वाचकस्य विधिमाह । नारायणमिति ॥२३॥ २४ ॥ प्रथमं पारणं हरिवंशान्तं नियमपूर्वकं श्रवणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

पञ्चमे द्विगुणं वाजिमधेयफलम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ षष्ठे द्विगुणं वाजिमधेयफलम् । सप्तमे त्रिगुणं द्वादशवाजिमधेयफलम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अष्टमे राजसूयस्य फलं तेन चतुर्विंशतिवाजिमधेतुल्यो राजसूय इति गम्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ऋतुराजसूयनेन सोपानस्य वाजिमधेयस्य फलं तेन केवलानां राजसूयानामष्टचत्वारिंशता तुल्यः सोपानो

चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ॥ उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमलोलोपमम् ॥ ३० ॥ विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति ॥ वर्षा-
युताभिभवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥ ३१ ॥ षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ॥ कैलासशिखराकारं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ ३२ ॥
परिक्षिप्तं च बहुधा मणिविद्रुमभूषितम् ॥ विमानं समधिष्ठाय कामगं साप्सरोगणम् ॥ ३३ ॥ सर्वलोकान्विचरते द्वितीय इव भास्करः ॥ अष्टमे
राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥ ३४ ॥ चन्द्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ॥ चन्द्ररश्मिप्रतीकांशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ॥ ३५ ॥ सेव्यमानो
वरस्त्रिणां चन्द्रक्रान्ततरैर्मुखैः ॥ मेखलानां निनादेन नूपुराणां च निःस्वनैः ॥ ३६ ॥ अङ्के परमनारीणां सुखं सुप्तो विबुध्यते ॥ नवमे ऋतुराजस्य
वाजिमधेयस्य भारत ॥ ३७ ॥ काञ्चनस्तम्भनिर्व्यूहं वैदूर्यकृतवेदिकम् ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वैर्गव्यैः सर्वतो वृतम् ॥ ३८ ॥ सेवितं चाप्सरःसंघै-
र्गन्धर्वैर्दिविचारिभिः ॥ विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३९ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनभूषितः ॥ मोदते देवतैः सार्द्धं दिवि
देव इवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनिभिवन्द्य च ॥ किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसंकाशं वैदूर्यमणि-
तोरणम् ॥ हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखम् ॥ ४२ ॥ गन्धर्वैर्गीतकुशलैरप्सरोगोभिर्नैषेवितम् ॥ विमानं सुकृतावासं सुखेनैवोपपद्यते ॥ ४३ ॥
सुकुटेनैर्कर्वणैर्न जाम्बूनदविभूषणः ॥ दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गो दिव्यमाल्याविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्याल्लोकान्प्रचरति दिव्यैर्भोगैः समन्वितः ॥ विबु-
धानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥ ४५ ॥ अथ वर्षगणनेवं स्वर्गलोकं महीयते ॥ ततो गन्धर्वसहितः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ४६ ॥ पुरंदरपुरे
रम्ये शक्रेण सह मोदते ॥ दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणाकीर्णो निवसत्यमरो यथा ॥ ततः सूर्यस्य भवने
चन्द्रस्य भवने तथा ॥ ४८ ॥ शिवस्य भवने राजनिष्णोयीति सलोकताम् ॥ एवमेतन्महाराज नात्र कार्या विचारणा ॥ ४९ ॥

राजसूय इति गम्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ दशमे तु पारणे ततोपि द्विगुणं विष्णुसालोक्यं क्रममुक्तिप्राप्तं प्राप्नोतीत्याह । दशमं पारणमित्यादिना विष्णोर्गतिं
सलोकतामित्यन्तेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अत्र विष्णुसालोक्यं प्राप्तस्य न पुनः संसारबन्धोस्तीति भावः । श्रवणमात्रस्यैतत्फलम् । अर्थाविधारणपूर्वकमनुष्ठानवत्तु भारताध्ययनान्त्युपयादपि पादमधीयतः, श्रद्धधानस्य
 पूयन्ते सर्वपापान्यशेषत इति प्रागेव फलमुक्तम् । सर्वपापानि प्रारब्धफलभोगातकथेन्यानि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥
 श्रद्धधानेन वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥ वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छति ॥ ५० ॥ हस्त्यश्वरथयानादि वाहनं च विशेषतः ॥ कटकं कुण्डले
 चैव ब्रह्मसूत्रं तथापरम् ॥ ५१ ॥ वस्त्रं चैव विचित्रं च गन्धं चैव विशेषतः ॥ देववत्पूजयेत्तं तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ५२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्या-
 मि यानि देयानि भारते ॥ वाच्यमानेनैव विप्रभ्यो राजन्यपर्वणि ॥ ५३ ॥ जातिं देशं च सत्यं च माहात्म्यं भरतर्षभ ॥ धर्मवृत्तिं च विज्ञाय
 क्षत्रियाणां नराधिप ॥ ५४ ॥ स्वस्ति वाच्य द्विजानादौ ततः कार्यं प्रवर्तयेत् ॥ समाप्ते पर्वणि ततः स्वशस्तया तर्पयेद्विजान् ॥ ५५ ॥ आदौ तु वाचकं
 चैव वस्त्रगन्धसमन्वितम् ॥ विधिवद्भोजयेद्भ्राजन्मधुपायससंयुतम् ॥ ५६ ॥ ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा ॥ आस्तिके भोजयेद्भ्राजन्दद्याच्चैव
 गुडौदनम् ॥ ५७ ॥ अपूपैश्चैव पूषैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ॥ सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥ ५८ ॥ आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेच्च
 द्विजोत्तमान् ॥ अरणीपर्व आसाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तर्पणानि च मुल्यानि वन्यमूलफलानि च ॥ सर्वकामगुणोपेतं विप्रभ्योन्नं प्रदा-
 पयेत् ॥ ६० ॥ विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च ॥ उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुणान्वितम् ॥ ६१ ॥ भोजनं भोजयेद्विप्रां गन्धमाल्यैरलं-
 कृतान् ॥ भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा यानमनुत्तमम् ॥ ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ६२ ॥ द्रोणपर्वणि विप्रभ्यो भोजनं परमार्चितम् ॥
 शूराश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा ॥ ६३ ॥ कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ॥ विप्रभ्यः संस्कृतं सम्यक् दद्यात्संयतमानसः
 ॥ ६४ ॥ शल्यपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुडौदनैः ॥ अपूपैस्तर्पयेच्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥ ६५ ॥ गदापर्वण्यपि तथा मुद्रमिश्रं प्रदापयेत् ॥
 स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥ ६६ ॥ धृतौदनं पुरस्ताच्च ऐषिके दापयेन्पुनः ॥ ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ६७ ॥
 शान्तिपर्वण्यपि गते हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥ आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ॥ ६८ ॥ तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥
 मौसले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ॥ ६९ ॥ महाप्रस्थानिके तद्वत्सर्वकामगुणान्वितम् ॥ स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥ ७० ॥
 हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्विजान् ॥ गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ ७१ ॥

इति मध्येदेशसिद्धैः अपूपैस्तसदृशैः सच्छिद्रपक्वान्नैः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तदर्थमिति । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनौ कल्पेन वर्तयेत् । स नामोति फलं तस्येति वचनात् सर्वथा पदोपलब्धत्वं न देयमित्यर्थः । पादः त्रिपलचतुर्थो भागः स एव शेषोन्तिमः । पक्षे यत्र तत्सादृशेः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अतिरात्रस्येति । पारणाभावेऽपि बोद्धव्यम् । तदुद्धेनापि दातव्या दरिद्रेणापि पार्थिव ॥ प्रतिपर्वसमाप्तौ तु पुस्तकं वै विचक्षणः ॥ ७२ ॥ सुवर्णेन च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ॥ हरिवंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥ ७३ ॥ श्लोकं वा श्लोकपादं वा अक्षरं वा नृपात्मज ॥ शृणुयादेकचित्तस्तु स विष्णुदायितो भवेत् ॥ ७४ ॥ व्यासं चैव सपत्नीकं पूजयेच्च यथाविधि ॥ लक्ष्मीनारायणं देवं पूजितं तच्च पूजयेत् ॥ ७५ ॥ वाचकं पूजयेद्यस्तु भूमिपुत्रमुद्युभिः ॥ विष्णुः संपूजितस्तेन स साक्षादेकसुतः ॥ ७६ ॥ पारणे पारणे राजन्यथावद्व्रतर्षभ ॥ समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शान्त्रकोविदः ॥ ७७ ॥ शुभे देशे निवेद्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृतः ॥ शुक्राम्बरधरः श्रीमाञ्जुचिर्मूला स्वलंकृतः ॥ ७८ ॥ अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ॥ संहितापुस्तकान् राजन्प्रयतः शिष्टसंमतः ॥ ७९ ॥ भद्र्यैर्मसैश्च पयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ॥ हिरण्यं गां च वस्त्रं च दक्षिणामथ दापयेत् ॥ ८० ॥ सर्वत्र त्रिपलं स्वर्णं दातव्यं प्रणतात्मना ॥ तदुद्धं पादशेषं वा वित्तशाल्वाविवर्जितम् ॥ ८१ ॥ यद्यदेवात्मनोभीष्टं तत्तद्देयं द्विजातये ॥ सर्वथा तोषयेद्व्रतया वाचकं गुरुमात्मनः ॥ देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणौ तथा ॥ ८२ ॥ ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृतद्विजोत्तमान् ॥ तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चाचैस्तथा ॥ ८३ ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ प्राणुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ॥ ८४ ॥ वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ॥ भविष्यं श्रावयेद्विप्रान् भारतं भरतर्षभ ॥ ८५ ॥ मुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु यथावत्संप्रदापयेत् ॥ वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृततम् ॥ ८६ ॥ वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥ ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ८७ ॥ ततो हि भरणं कार्यं द्विजानां भरतर्षभा ॥ सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च यथाक्रमम् ॥ ८८ ॥ इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ॥ श्रद्धधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ८९ ॥ भारतश्रवणे राजन्यारणे च नृपोत्तम ॥ सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥ ९० ॥ भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ॥ भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥ ९१ ॥ भारतं परमं पुण्यं भारतं विविधाः कथाः ॥ भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परिकीर्तयेत् ॥ ९२ ॥ भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ॥ भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्वर्गीमि ते ॥ ९३ ॥

अत्यल्पवर्षश्रवणे भुङ्क्तुफलम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ यत्नवना ब्रह्मचर्यादिनियमवता ॥ ९० ॥ भारतं भवतु पुस्तककूपम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विनापि भारतं केवलं हरिवंश एव श्रोतव्य इत्याशयेनाह । क्रियते शिष्टैरिति शेषः । अस्मरेति च्छेदः । वाञ्छितस्यैव कारणम् दृष्टप्रदम् ॥ १८ ॥ पारणात् नियमपूर्वकसमापनात् ॥ १९ ॥ भारतप्रतिपादां देवतां प्रणमति । अजरमिति ॥ १०० ॥ भारतसमाप्तौ, शं नो मित्रः शं वरुण इत्यादिवत् शान्तिं पठति । सर्वस्तरत्विनि ॥ १०१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीक्षायां श्रवणफलं नाम द्वात्रिंशद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ अथ श्रवणोत्थानमपि न संभवति भारतभावसमापनेन ज्ञातव्यानशेषात् । पूर्वमुक्तमपि दाढ्याय पुनः पृच्छतीत्युत्तरमिह न साधु अतिप्रसङ्गात् । इतरेषामपि अर्थानां प्रष्टव्यत्वापत्तेः । शिवोत्कर्षज्ञापनार्थमित्यपि न हरिहरद्वैतस्य भूयसा प्रबन्धेन साधितत्वात् । वक्तृविवक्षामात्रमित्यपि न निष्पद्योजनाया महतां विवक्षाया असंभवात् । अथ कृतज्ञतामहाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ॥ ब्राह्मणं केशवं चापि कीर्तयन्नावसीदति ॥ १४ ॥ वेदो रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ॥ आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥ १५ ॥ यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ॥ तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहच्छता ॥ १६ ॥ एतत्पवित्रं परममेतद्वर्मानिर्दशनम् ॥ एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७ ॥ क्रियतेसारसंसारे वाञ्छितस्यैव कारणम् ॥ हरिवंशस्य श्रवणमिति द्वैपायनोब्रवीत् ॥ १८ ॥ अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयज्ञतैस्तथा ॥ यत्फलं प्राप्यते पुंभिस्तद्धरिवंशपारणात् ॥ १९ ॥ अजरममरमेकं ध्येयमाद्यन्तशून्यं सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यन्तसूक्ष्मम् ॥ निरुपममनुमेयं योगिनां ज्ञानगम्यं त्रिभुवनगुरुमीशं त्वां प्रपन्नोस्मि विष्णो ॥ १०० ॥ सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वौ भद्राणि पश्यतु ॥ सर्वेषां वाञ्छिता अर्था भवन्वस्य च पारणात् ॥ १०१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि श्रवणफलकथनं नाम द्वात्रिंशद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ त्र्यक्षाद्वधमहं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ त्रयाणां पुरसंज्ञानां खेचराणां समासतः ॥ १ ॥ वाचु गृहिणोऽपसंहारम् इति न्यायेन छान्दोग्ये यथा, कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इत्यादिना, न च पुरावर्तत इत्यन्तेन भोगमोक्षोपयोगतया गर्हस्थ्ययत्नोपसंहारो दर्शितः । नतु मोक्षमात्रोपयोगिना भोगविरोधिनाश्रमान्तरेणैतद्वत् इहापि यस्यानुग्रहमिच्छाम तस्य वितं हराम्यहमिति वदतां विष्णोरुपास्तिर्भोगविरोधिनी मौक्षिकफलानां समाप्त्या रुद्रोपास्त्या उभयफलया उपसंहारः । तेन संन्यासगार्हस्थ्ययोस्त्वि हरिहरोपास्त्योरवान्तरफलभेदो ज्ञेय इति मतम् । तदपि नातीव रमणीयम् एकैकोपास्तेः प्रत्येकं कालस्थेन फलप्रदत्वस्य संशान्नासिद्धत्वात् विकल्पो विशिष्टफलत्वादित्यवशिष्टफलत्वेनोपासनानां विकल्पाभिधानाच्च । तस्मादन्यदिह प्रश्नकारणं वक्तव्यं तच्च समाधानां ब्रह्मविद्यां समाप्यान्ते उक्तम् । यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः । तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहच्छतेति विष्णुकथानां श्रुतीनां च श्रवणमात्रात्परमपदप्राप्तिरुक्ता । तत्रासंभावनावानृच्छतीति । त्र्यक्षात् त्रीणि श्रवणमनननिर्दिष्टासनानि अक्षवदिन्द्रियवत् दर्शनसाधनानि यस्य स त्र्यक्षः विद्वान्

श्रवणादिमुद्रायवान् व्यक्षः तस्मात् त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणदेहानां वनः समुज्जोच्छेदः कथं स्यात्, मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्याङ्गाभ्यां संहितादेरात्मनहवाक्य-
 श्रवणात्कथं संसारस्यात्यन्तोच्छेदः स्यात्, नहि ज्ञानमात्रात्कस्यचिदस्य उच्छेदो दृष्ट इति भावः ॥ १ ॥ इयमाह । प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायां-
 सो असुरा इत्यादिना बृहदारण्यकोक्तरीत्याऽध्यात्मविद्यायामत्र शमदयो देवाः कामकोषादयोसुरा इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते शृण्वति । दैत्यानां कामादीनां नैधनं निरन्वयोच्छेद-
 विधिम् ॥ २ ॥ शंकरेण परमानन्दं प्रपित्सुना वाधनं त्रिभिः शूलैः श्रवणादिभिः साधनैः कृतम् असुरेन्द्राणां वधं शृण्वित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥ त्रिपुरं पुरत्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-
 मानिनिविधैर्जसराज्ञैर्गन्धर्वैः बहुभिर्धातुभिर्मायाकारैर्गणैः समारितम् । पाठान्तरे बृहद्वातुर्गन्धप्रमाणेन समारितम् नमसि स्वे कारणे आकाशे वनपटलमिवाकस्मादुत्थितम् ॥ ४ ॥
 प्राकारेण अन्नमयपिण्डेन काञ्चनेन भोगमोक्षोपयोगितया रमणीयेन मणिभिः इन्द्रियैरित्यादि यथायथं नगरसाम्यमूहं पिण्डस्य ॥ ५ ॥ कर्मणा यज्ञादिना । गन्धर्वाणां पुरमेति मि-
 वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु विस्तरतः सर्वं यन्मां पृच्छसि नैधनम् ॥ दैत्यानां बाहुबलिनां सर्वप्राणिविरोधिनाम् ॥ २ ॥ शंकरेण वधं राजन् शू-
 लेस्त्रिभिराजिह्वैः ॥ कृतं पुराऽसुरेन्द्राणां सर्वभूतवधैषिणाम् ॥ ३ ॥ त्रिपुरं पुरुषव्याघ्रं बृहद्वातुसमीरितम् ॥ विक्रामति नभोमध्ये मेववृन्दमिवो-
 त्थितम् ॥ ४ ॥ प्राकारेण प्रवृद्धेन काञ्चनेन विराजता ॥ मणिभिश्च प्रकाशद्भिः सर्वत्रैश्च तोरणैः ॥ ५ ॥ बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 गन्धर्वाणामिवोद्गम्य कर्मणा साधितं परम् ॥ ६ ॥ वाजिनः पक्षसंयुक्ता वहन्ति बलदरपीताः ॥ पुरं प्रभाकरश्रेष्ठं मनोभिः कामबृहणैः ॥ ७ ॥ धाव-
 न्ति हेषमाणान्ते विक्रमैः प्राणसंभृतैः ॥ आहूयन्त इवाकाशं सुरैः इयामदलप्रभैः ॥ ८ ॥ वायुवेगसमैर्वैः कालयन्त इवाम्बरम् ॥ असुराः समदृ-
 श्यन्त चक्षुर्भिर्विदितात्मभिः ॥ ९ ॥ ऋषिभिर्ज्वलन्प्रख्यैस्तपसा दग्धकिल्बिषैः ॥ गतिवादित्रबहुलं गन्धर्वनगरपमम् ॥ १० ॥ चित्रायुधसमाकर्णैः
 प्रतप्तकनकप्रभैः ॥ भवनैर्वह्निभिश्चैव प्रांशुभिः समलंकृतैः ॥ ११ ॥ देवेन्द्रभवनकारैः शुशुभे तन्महाद्युतिः ॥ प्रासादायैः प्रवृद्धैश्च कैलासशिखरप्रभैः ॥ १२ ॥
 ध्यात्वे दृष्टान्तः ॥ ६ ॥ वाजिन इन्द्रियाश्वाः मनोवृत्तिभिः पर्वतिर्काभिः पुरं देहं वहन्ति श्रेष्ठं स्थानं प्रापयन्ति ॥ ७ ॥ विक्रमैः उत्तरोत्तरावाप्तनवृद्धया पुरात्परं धावतः कामबृहणै-
 स्तृष्णायाः पोषकैर्वाजिभिः । प्राणसंभृतेरिति पाठे मुख्यप्राणेन सम्यक् चालितैः ॥ ८ ॥ चतुर्भिर्दर्शनसाधनैः दृश्यप्रकाशेन लिङ्गेनेत्यर्थः । विदितात्मभिः अनुमानेन आज्ञितैः
 वेदविगंधाद्विस्तैर्वाजिभिःसुरा अम्बरं कारणं ब्रह्म कालयन्त इव अपलायने शसन्त इव ममदृश्यन्त । असुराः कामादयः ॥ ९ ॥ ऋषिभिरिति । अदग्धकिल्बिषैः अविनाशितदु-
 प्रचारैर्वाजिभिरेव उपेतं गन्धर्वनगरोपमं पुरं तत् शुशुभे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥ भवनैश्चित्तप्रवेशस्थितैः ह्यादिभिः आयुधानि कामोदीपनानि स्नागानि कटाक्षादीनि वा तैः
 समाकर्णैः ॥ ११ ॥ देवेन्द्रभवनकारैः साक्षात्सर्वगैर्परित्यर्थः । प्रासादायैः गृहोपरि गृहेददत्र संसारपुरोपरि मनोरथपुरम् । बहत्सम् आनन्द्यात्तेषाम् ॥ १२ ॥

॥ १३॥ १४॥ १५॥ अक्षिण्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः हृदयान्मनो मनश्चन्द्रमाः इति ताभ्यां सूर्यो नाभौ यस्येति व्युत्पत्त्या सूर्यजनकं चक्षुः । चक्षुः सूर्यनाभ एव चन्द्रनाभौ मनः । तावुभौ पुराध्यक्षौ तदनुगाश्च सर्वे कामादय इति । तावद्वैदेन्द्रौ अन्ये च मदमत्सरादयो दानवाः ॥ १६॥ ते सर्वे देवयानपितृयानमार्गप्राप्तौ कर्मापासनामार्गौ विनाशितवन्त इत्यर्थः ॥ १७॥ प्रगृहीतशरासनैः स्वकृतद्यूतपानादिव्यसनैः ॥ १८॥ वह्निबलोपेतं देवयाने पितृबलोपेतं पितृयाने चापहृते श्रद्धादिराहित्येन सर्वस्मिन्कर्मणि रक्षोभिराहृते सतीत्यर्थः ॥ १९॥ ब्रह्माणम् ईश्वरं दीनाः मार्गद्वयभ्रष्टत्वादत्यन्तं शोकाकुलाः ॥ २०॥ हन्यामहे हताः स्मः भ्रगोच्छेदेन पुण्यलोके प्राप्यभावेन ॥ २१॥ २२॥

शुशुभे दैत्यनगरं बहुसूर्यमिवाम्बरम् ॥ वराहालकसम्पन्नं तप्तकाञ्चनसप्रभम् ॥ १३॥ प्रदीप्तमिव तेजोभी रराजाथ महाप्रभो ॥ ध्वेदितोत्कृष्टबहुलं सिहनादविनादितम् ॥ १४॥ बभौ वल्युजनाकीर्णं वनं चैत्रस्थं यथा ॥ समुच्छ्रितपताकं तदसिभिश्च विराजितम् ॥ १५॥ रराज त्रिपुरं राजन्महाविद्युदिवाम्बरे ॥ सूर्यनाभश्च दैत्येन्द्रश्चन्द्रनाभश्च भारत ॥ १६॥ तथान्ये च महावीर्या दानवा बलदीर्घिताः ॥ ममृदुश्च बभञ्जुश्च मोहिताः परमेष्ठिना ॥ १७॥ पन्थानं देवगमनं पितृयानं च भारत ॥ तैरेवमसुराग्रैश्च प्रगृहीतशरासनैः ॥ १८॥ दानवैर्नरशार्दूल देवयाने महापथे ॥ पितृयाने बलोपेते हृते भरतसत्तम ॥ १९॥ ब्रह्माणमभ्यधावन्त सर्वे सुरगणास्तथा ॥ विवर्णवदना दीनाश्छिन्नेव गतिकर्मणि ॥ २०॥ अब्रुवंश्च गताः स्थित्वा स्वरेणार्त्तिनादिना ॥ हन्यामहे शत्रुगणैर्भागोच्छेदेन भागद ॥ २१॥ तेषां चैव वधोपायं वदस्व वदतां वर ॥ यं ज्ञात्वा बाहुबलिनो बाधेम समरे परात् ॥ २२॥ सान्त्वयित्वा तु वरदो ब्रह्मा प्रोवाच देवताः ॥ शृणुध्वं देवताः सर्वाः शत्रुप्रतिकृतिं पराम् ॥ २३॥ अवध्या दानवाः सर्वे ऋते शंकरमव्ययम् ॥ प्रतिगृह्य च तद्वाक्यं मनोभिर्वाग्भिरेव च ॥ २४॥ भूमौ प्रपेदिरे सर्वे सह रूद्रेश्च भारत ॥ विन्ध्यपादे च मेरौ च मध्ये च पृथिवीतले ॥ २५॥ तपसेग्रेण योगज्ञाः सर्वे ते मुनयोभवन् ॥ काश्यपेयं हरं प्राप्ता जपन्तो ब्रह्मसंहिताम् ॥ २६॥ येषां च परदारणामभवद्वन्ध्यता जने ॥ विन्यस्तदर्भनिचये ताम्रलोहं च भूषणम् ॥ २७॥

शत्रुप्रतिकृतिं प्रतीकारं परां शत्रूणां निरन्वयोच्छेदकराम् ॥ २३॥ ऋते शंकरं सुखकरं बोधं विना कामादीनां निरन्वयोच्छेदो न भवति । अव्ययमिति । तद्धेतोर्मूलज्ञानस्यैवोच्छेदात् ॥ २४॥ तेन पुनरपि कारणकर्मभूमौ उग्रेण तपसा प्राणैः सह शंकरं शरणं गता इत्याह । भूमाविति द्वाभ्याम् । तपश्चान्द्रायणादिवानप्रस्थधर्मः । योगो निष्कामकर्मनृष्ठानगृहस्थधर्मः । जपो वेदाभ्यासो ब्रह्मचारिधर्मः । ब्रह्मसंहितां प्रणवम् इति उभयोः संबन्धः ॥ २५॥ २६॥ तेषां तपोयोगजैश्चैवं प्रार्थयमानानां संवन्धिनः परदाराः कामादियरिग्रहास्तृष्णादयः तासां जने वन्ध्या निष्फलता वैराग्यहेतुर्भूत् । ततस्ते तृष्णादयोऽत्यन्तं दुर्बला अभूवन्निवृत्तिरूपकेणाह । विन्यस्तेति । दर्भनिचये तृणमये कटे शेरते इत्यर्थः ॥ २७॥

शुभानि व्याघ्राजिनादीनि ॥ २८ ॥ वनचारिणां मृगाणां देहेभ्यो गृहीतानि विमुक्तानि परिहितानि । त एवं कामादयेत्यन्तद्वारिद्र्यग्रस्ताः इतः अदर्शनं गता इत्याह ।
 अन्तरिक्षमिति । इत उतान्ना अपि योगपरिपाककाले बाधितम् अन्तरिक्षे हृदयाकाशे सूक्ष्मवासनाख्येण निलीना इत्यर्थः ॥ २९ ॥ योगजये क्षीणासु भोगवासनासु उपासनायाम्
 अधिकारिणः संसारदुद्धियाः सन्तः प्रवर्तन्त इत्याह । हराख्यमिति । हरति संसारमिति हरो निर्गुण ब्रह्म तस्याख्यं तदुपलब्धिस्थानं हार्दिकाशख्यं मृगाणां ब्रह्म तदुपासितं जग्मुः
 मुराः शान्त्यादयः विशेषेण आघ्राति विषयान् आत्मादयतीति व्याघ्रो मोक्षा तस्य चर्मवदावरकं देहं वसता इत्यर्थः । भगवन्तम् ईश्वरं प्रणिपत्य उपास्य ॥ ३० ॥ हरं शुद्धं
 प्रसापन्त । अडभाव आर्षः । शुद्धं ब्रह्मास्मीति परेक्षित्वर्थः । हर्मदह्ना भगवन्तमेव प्रार्थयन्ते । हविरिति सार्द्धेन । यथा मत्समच्छेत्रेषु अग्निषु
 हविर्निष्फलम् एवमस्मासु मलिनचित्तेषु ॥ ३१ ॥ वरदानं श्रेष्ठस्य आत्मवस्तुज्ञानस्य प्रदानं हरज्ञानं प्राप्तमपि निष्फलतत्त्वमेवानुग्रहं कृत्वा यथा ब्रह्मणो वचो वेदवाक्यं, यथे-
 परिधानानि चर्मणि मृदूनि च शुभानि च ॥ स्वयंमृतानां कृष्णानां मृगाणां कुरुसत्तम ॥ २८ ॥ गृहीतानि विमुक्तानि देहेभ्यो वनचारिणाम् ॥
 अन्तरिक्षमथोपत्य विविशुर्मायया वृताः ॥ २९ ॥ हराख्यं मुराः सर्वे व्याघ्रचर्मनिवासिनः ॥ प्रणिपत्यथ ते दीना भगवन्तं जगत्पतिम् ॥ ३० ॥
 सुव्यक्तेनाभिधानेन प्रभाषन्त हरं ततः ॥ हविर्देहं तमविज्ञानाद्भस्मच्छेत्रेषु वहिषु ॥ ३१ ॥ वरदानं वृथास्मासु भगवन्विमुखे त्वयि ॥ यथादेज्ञं य-
 थाकालं क्रियतां ब्रह्मणो वचः ॥ ३२ ॥ यदुक्तं देवदेवेन सेचराणां समीपतः ॥ एवं देववचोभिश्च भाविनोर्थस्य वैभवात् ॥ ३३ ॥ समनह्यन्महादेवो देवैः
 सह सवासैः ॥ आदित्यपथमास्थाय सन्नद्धाः समलंकृताः ॥ ३४ ॥ सर्वे काञ्चनवर्णाभा वभुर्दीप्ता इवाग्नयः ॥ रुद्रेण सहिता रुद्रा दहन्त इव तेजसा ॥ ३५ ॥
 सनद्धाः कुशलाः सर्वे प्रांशवः पर्वता इव ॥ विश्वे विश्वेन वपुषा बलिनः कामरूपिणः ॥ ३६ ॥ समनह्यन्महात्मानो दानवान्तं विधिस्तवः ॥
 एभिः सह धनाव्यक्षैः समन्तात्परिवारितः ॥ ३७ ॥ वैष विवृणुते तेन लभ्य इति तत्त्वसाफल्यपाकं तत् यथादेशं यथाकालं कुरुष्व क्रियताम् । अस्मासु
 प्रसक्तो भूत्वा तत्त्वम् आत्मतत्त्वं प्रकाशयेति भावः ॥ ३२ ॥ स्वे हार्दिकाशे चरतामुपासकानां समीपे यदुक्तम्, सर्वयर्गान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्ष-
 यिष्यामि मा शुचेत्पादिरूपं वचनम् इतरदेववचोभिश्च भाविनोर्थस्य वैभवात् मोक्षरूपस्यार्थस्य वैभवाच्च महादेव ईश्वरः समनह्यत् अविविदासुच्छेतुं सज्जो बभूव । साधकानुग्रहं
 कर्तुमभिमुखोभादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्रादित्यपथाख्यमुपासनामभिवाह । देवैः शमादिभिः सह प्रकटीचकार इत्याह । समनह्यदिति ॥ ३४ ॥ रुद्रेण ध्यातेन ईश्वरेण सहिताः रुद्रा उपासका
 उपासनावलादित्यन्तमशोभनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ विश्वे विश्वेन वपुषा तपोयोगबलेन सर्वे सर्वान्सका जाता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ केनोपायेन कामरूपिणोभवाच्चिन्त्यत आह । समनह्यन्निति ।
 महात्मानः वैराग्याद्युक्ता दानवानां कामादीनाम् उच्छेदं विधित्सवः एभिः साधनैः धनाव्यक्षैः श्रद्धा विनम् अध्यक्षो मुख्यो येषु तैः शमादैः परिवारितो ब्रूतः शरणीकृतः ॥ ३७ ॥

त्र्यक्षो विद्वान् त्रिपुरं योधयत् कोशमङ्गं कर्तुमुद्युक्तः । तत्र सशरं धनुः प्रगृह्य, प्रणवे चेतः संयोज्येत्यर्थः । अथ योगारम्भानन्तरं दैत्याः कामादयो भिन्नदेहाः भिन्नाः प्रविलापिनः स्थूलदेहा आश्रयभूता येषां ते तथा ध्यानबलेन स्थूलदेहाध्यासानिवृत्तौ कामाद्याः भिन्नदेहाः नष्टमूर्तयोभवन् । विशेषणान्तराणि कथा-शोभार्थानि ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत्रेति । इयमत्र प्रक्रिया । विशेषविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वानीति पातञ्जलसूत्रात् एकादेशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च विशेषा अहंकारः पञ्चतन्मात्राणि चाविशेषाः महत्तत्त्वं लिङ्गमात्रम् अलिङ्गं प्रधानं तत्र विशेषादविशेषं प्रविविक्ततो योगिनो मध्ये लयविक्षेपाख्यौ योगविद्वौ आगच्छतः । एव-मविशेषालिङ्गमात्रतश्च पुरुषं च प्रविविक्ततस्तौ आगच्छत इति । तत्र योगिनो विशेषाख्यस्थूलदेहवियोगे देनंदिनलयाभ्यासाल्पमं लयोभ्येतित्याह । तत्रेति । तत्र तस्याम् अ-वस्थायाम् कामादयः योगिनां बलेन निरुध्यमानाः सन्तः दुष्टाश्च वदन्तीव प्रदीप्यन्ते । ततः कषायेण जर्ढभूय लयं प्राप्नुवन्ति । तदिसमुक्तं दीप्यमानेन तेजसेति । एवं कर्तुः

त्रिपुरं योधयन्त्यक्षः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ अथ दैत्या भिन्नदेहाः पुराहलं गता इव ॥ ३८ ॥ न्यपतन्त विदेहास्ते विशीर्णा इव पर्वताः ॥ अतिविद्धाः सुविद्धाश्च रणमध्यगता नृप ॥ ३९ ॥ न्यपतन्तैत्यसंघाता वज्रेणैव हता नगाः ॥ असिभिश्च हता देवैः शक्तिचक्रपरश्वधैः ॥ ४० ॥ बाणैश्च भिन्न-मर्माणो दैत्येन्द्रा युद्धगोचरे ॥ प्रपेतुः सहिता उर्व्या छिन्नप्रक्षा इवाचलाः ॥ ४१ ॥ तत्र संज्ञां विमुञ्चन्ति दीप्यमानेन तेजसा ॥ एवं तेन्योन्यसंवाधे क्षीयन्ते क्षयकर्मणा ॥ ४२ ॥ नोपालभ्यन्त चक्षुर्भ्यामपि दिव्येन चक्षुषा ॥ अस्तं प्राप्ते दिनकरे सुरेन्द्रास्ते निशामुखे ॥ छिन्नभिन्नक्षतमुखा निपेतुर्व-सुधातले ॥ ४३ ॥ अथ दैत्या जयं प्राप्ता निशायां निशीतैः शरैः ॥ विनेदुर्विपुलेनर्दमेवा इव महारवाः ॥ ४४ ॥ जयप्राप्त्यासुराश्चैव तेन्योन्यमभि-जल्पिरोत्त्रासितास्त्रिदशाः सर्वे सङ्ग्रामजयकाङ्क्षिणः ॥ ४५ ॥ अस्माभिर्वलसंपन्नैः सह प्रासासितोमरैः ॥ विरेजुश्च जयं प्राप्ता उशनोहव्यबोधिताः ॥ ४६ ॥

करणेन अन्योन्यसंवाधे संकटे सति उभयेपि क्षीयन्ते क्षयकर्मणा अन्योन्यविरोधेन ॥ ४२ ॥ अत एव नोपालभ्यन्त अव्यक्तभावं गतत्वादित्यर्थः । ये हि व्यक्ताः सन्तो दुर्लभ्याः परमाणवादयस्ते दिव्यचक्षुर्ग्राह्या न त्वेन इति भावः । दिनकरे बोधे निशामुखे लये च प्राप्ते सति सुरेन्द्राः शमादयोपि छिन्ना भिन्नरूपाः निर्लीना एवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथ सौषुतेन तमसा सर्वेषां नाशे सुषुप्तौ स्वमरुतो विक्षेप उत्पन्न इत्याह । अथेति । तदानीमेव कामादयो लब्धवृत्तयोभवन् । निशायाम् अविद्यास्वरूपायां स्थिताः सन्तः शमादी-नजयंश्चेत्यर्थः । शरैः सूक्ष्मैः विषयैः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उशनोहव्यबोधिताः । बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविदाममुजदिति मैत्रायणीयश्रुतेः । उ-शनसा कल्पिताः ये वेदविरोधिना मार्गास्तन्निषेवणादयन्तबलिन इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं त्यक्तस्थूलदेहानामपि योगिनां सूक्ष्मदेहभेदादर्वाक्य लयविक्षेपाख्यं सूक्ष्मं व्याप्य महत्तत्त्वापरपर्यायलिङ्गमात्रे अस्मितरूपं प्रपित्सूनपि लयविक्षेपाया भवतीति प्रपञ्चयिष्यन्सूक्ष्मं प्रति गमनं तावदाह । सुरैश्चेत्यादिना । सुरैः शमादितिः सहायैः शंकरो योगी रथं सूक्ष्मशरीरम् आस्थाय सम्यगधिष्ठाय ॥ ४७ ॥ विदेहत्वशामाह । दर्पितानिति । युगान्ताग्निर्लोकानिव कामादीन्महद्भित्तिरर्थः ॥ ४८ ॥ वाजिभिर्वासनाभयैः सूक्ष्मैरिन्द्रियैः ॥ ४९ ॥ वृषभेण योगजधर्मेण ध्वजाग्रेण ध्वजप्रावदद्युच्छिजेत ॥ ५० ॥ तेनं दर्पाकान्तं सुस्थितमन्यं योगिनम् आरुढशून्मिथैर्देवादिभिः सूर्यमानं पुनर्विघ्न आविर्भवेत्याह । तप इत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कैयं पित्रा ईश्वरेण सृष्टं स्थानान्तरं स्थूलदेहादन्यत्र

समरे बलसंपन्नाः सायुधा दैत्यसत्तमाः ॥ सुरैश्च सहिताः सर्वे रथमास्थाय शंकरः ॥ ४७ ॥ दर्पिताग्निनदन्दैर्यन् प्रदहन्निव तेजसा ॥ युगान्तकाले वितते रश्मिवानिव निर्दहन् ॥ ४८ ॥ सर्वभूतानि भूताश्चयः प्रलये समुपस्थिते ॥ स रथो वाजिभिः शत्रैरुह्यमानो मनोजैः ॥ ४९ ॥ विबभौ नभसो मध्ये सविद्युदिव तोयदः ॥ वृषभेण ध्वजाग्रेण गर्जमानेन भारत ॥ ५० ॥ भाति स्म स रथो राजसेन्द्रायुध इवाम्बुदः ॥ ततोऽम्बरगताः सिद्धास्तुष्टुवृषभध्वजम् ॥ ५१ ॥ कर्माभिः पूर्वजं पूर्वं शुचिभिर्हृद्यम्बकं तदा ॥ ऋषयश्च तपःशान्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५२ ॥ अमृतप्राग्निनश्चैव सुरसंघास्तथैव च ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव गन्धर्वेण स्वरेण वै ॥ ५३ ॥ प्रहृष्टवदनाः सौम्याः पैत्र्ये स्थानान्तरे नृप ॥ चयाड्डालकसंपन्ने शतघ्नीशतसंकुले ॥ ५४ ॥ तस्मिन्स्तु दैत्यनगरे सर्वभूतभयावहे ॥ ततस्तु शरवर्षाणि मुमुदुर्दैत्यदानवाः ॥ ५५ ॥ सुराणामरयो मध्ये तीक्ष्णाग्राणि समन्ततः ॥ शतघ्नीभिश्च निघ्नन्तो भल्लैः शूलैश्च भारत ॥ ५६ ॥ ते चक्रिरे महत्कर्म दानवा युद्धकोविदाः ॥ गदाभिश्च गदां जघ्नुर्भल्लैर्भल्लांश्च चिच्छिदुः ॥ ५७ ॥ अस्त्रैरस्त्राण्यबाधन्त मार्यां मायाभिरैव च ॥ ततोपरे समुद्रम्य शरशक्तिपरश्वधात् ॥ ५८ ॥ अशनींश्च महाघोरान्मुक्तान् शतसहस्रशः ॥ असिभिर्मयाविहितैर्मृत्योर्विषयगोचरे ॥ ५९ ॥ ते वध्यमाना विबुधाः शरवर्षैश्चस्थिताः ॥ गन्धर्वनगराकारः सोसीदुत्सहरो रथः ॥ ६० ॥ हन्यमानोसुरगणैः प्रासासिशरतोमरैः ॥ तैश्च दैत्यप्रहरणैरुभिरभारसाहिभिः ॥ चित्रैश्च बहुभिः शस्त्रैरतिष्ठत शचीपतिः ॥ ६१ ॥ ततो मध्ये दिव्यशब्दः प्रादु-
रासीन्महीपते ॥ ऋषीणां ब्रह्मपुत्राणां महतामपि भारत ॥ ६२ ॥

स्थितानां लिङ्गदेहस्थाः शुभवासनाः सर्वायोगोत्सर्गभूतैः कामादिभिर्मधुन्यां भूमौ स्थित्या निवारिता इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अशनिः अशानयः मृत्योरज्ञानसंबन्धनि विषयगोचरे शब्दादिशरवर्षेवस्थिता इति संबन्धः ॥ ५९ ॥ एवं सूक्ष्मदेहस्थस्य विक्षेपरूपं विघ्नमुक्तालयरूपमपि तमाह । गन्धर्वैति । मनोमयं सूक्ष्मशरीरं ध्येयेश्वरेणापि सहितं विनीनमित्यर्थः ॥ ६० ॥ शचीपतिर्वीर्या अतिष्ठत कुण्डितः महान्धकारमग्नत्वात् ॥ ६१ ॥ अस्यावस्थामन्ययोगिमुत्तेजनवदति । ततो मध्य इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ एवंविघ्नेष्वन्त्रेषु सन्तः स्वस्त्ययनानि कुर्वन्तीत्याह । वृद्धा इति । तत्फलमाह । यत्तदित्यादिना सार्द्धचतुष्टयेन । ब्रह्मण्यं वेदप्रधानं यत् तत्तेजः सर्वभूतानां शान्त्यर्थम् आत्मना समाधाय योगबलेन वृषरूपधर्मस्वरूपमाश्रित्य रथन्तरेण साम्ना रथोत्तमम् उज्जहोरत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ इह जीवन्मुक्तिलाभार्थं परत्र विदेहमुक्तिलाभाभिमित्यर्थः । योगप्राप्तेन हेतुना बलेन ॥ ६७ ॥ रथं लिङ्गशरीरं तरत्यनेनेति रथन्तरं प्रणवाख्यं प्रतीकं तेन साम्ना साधुना ब्रह्मभूतेन शब्दब्रह्मरूपेण । पुनः कीदृशेन । साम्ना विष्णवर्दीनां तेजसा सारभूतेन ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ किं तत्तेजो यत् रथमुज्जहोरत्यत आह । अथ विष्णुरिति । अथोपायान्तरासाविश्रयानन्तरं सर्वतोद्देश्य तत्त्वतः सर्वान् इन्द्रादीन्किञ्चित्करानवेक्ष्य धर्म एव तमसि मग्नस्य जीवस्योद्धर्तृत्यर्थः ॥ ७० ॥ एतदेवाह । समाक्रान्तमिति । तं चेतारथं देवैः शमादिभिराक्रान्तं वृषरूपी धर्मः विषण्णाभ्यां हेतुभ्यां

स एष शंकरस्याग्रे रथो भूमिं प्रतिष्ठितः ॥ अजेयो जय्यतां प्राप्तः सर्वलोकेभ्यः पश्यतः ॥ ६३ ॥ तस्मिन्निपतिते राजन्नथानां प्रवरे रथे ॥ निपेतुः सर्वभूतानि भूतले वसुधाधिप ॥ ६४ ॥ विचेलुः पर्वताग्राणि चेलुश्चैव महादुमाः ॥ विचुक्षुः समुद्राश्च न रेक्षुश्च दिशो दृश ॥ ६५ ॥ वृद्धाश्च ब्राह्मणास्तत्र जेपुश्च परमं जपम् ॥ यत्तद्ब्रह्मण्यं तेजः सर्वत्र विजयैषिणाम् ॥ ६६ ॥ शान्त्यर्थं सर्वभूतानामिह लोके परत्र च ॥ समाधायान्तरात्मानं योगप्राप्तेन हेतुना ॥ ६७ ॥ रथन्तरेण साम्नाथ ब्रह्मभूतेन भारत ॥ तेजसा ज्वलयन्विष्णोर्ह्यक्षस्य च महात्मनः ॥ ६८ ॥ सर्वेषां चैव देवानां बलिनां कामरूपिणाम् ॥ ऋषीणां तपसाढ्यानां वसतां विजने वने ॥ ६९ ॥ अथ विष्णुर्महायोगी सर्वतोद्देश्य तत्त्वतः ॥ वृषरूपं समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् ॥ ७० ॥ समाक्रान्तं देवगणैः समग्रबलपौरुषैः ॥ बलवांस्तोलयित्वा तु विषाणभ्यां महाबलः ॥ ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इवर्णवः ॥ ७१ ॥ तृतीयं वायुविषयं समाक्रम्य विषाणवान् ॥ ननाद बलवान्नादं समुद्र इव पर्वणि ॥ ७२ ॥ ततो नादेन वित्रस्ता देतेया युद्धदुर्मदाः ॥ पुनस्ते कृतसन्नाहा युयुधुः सुमहाबलाः ॥ ७३ ॥ सर्वे वै बाहुबलिनः समर्थबलपौरुषाः ॥ सुरसैन्यं प्रमन्दन्तः प्रगृहीतशरासनाः ॥ ७४ ॥

देवयानप्रयाणार्थं पितृयानप्रयाणार्थं वा तोलयित्वा तमो हृदयसंक्राशादुद्धृत्य ननाद गर्जति स्म प्राणयोगेन बलवन्नेन ॥ ७१ ॥ एवं लिङ्गशरीररूपामविशेषाख्यां भूमिं विजित्य लिङ्गमात्रापरपर्यायां महत्तत्त्वाख्याम् अस्मितामात्रप्रत्ययां योगभूमिं धर्मः वृष एव प्रापयतीत्याह । तृतीयमिति । वायुविषयं निरूपदेशं तत्र विषयदर्शनाभावेन शुद्धत्वं पदार्थमात्रस्याभावात् । विषाणवान् धर्मस्तामपि भूमिमेनं प्राप्य गर्जति स्मित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ततो लिङ्गमात्रात् शुद्धं वस्तु प्रपित्सोरपि योगिनः पुनर्लयविक्षेपौ भवत इत्याह द्वाभ्याम् । ततो नादेनेति । नादेन धर्म एव गर्जनेन । यदाप्यत्र लयो नोक्तस्तथापि सोऽपि बोध्यः । अत एव चात्र प्रथमो लीनः सुषुप्त एवोच्यते । द्वितीयो लीनो विदेह इत्युच्यते स्थूलशरीरस्य त्यागात् । अथ तृतीयो लीनस्तु प्रकृतिलय इत्युच्यते योगिभिस्तस्मादत्रापि लयोऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अग्निमिति । अग्निदेवतात्वाद्वाग्निं तत्त्वमस्यादिकं महावाक्यं धनुषि प्रणवे संधाय तयोरैक्यं भावयित्वा यः प्रणवार्थः स एव महावाक्यार्थः ओमित्येवदक्षरमिदं सर्वम्, सर्वं होतृब्रह्म परमात्मा ब्रह्मेति चानुसंधायेत्यर्थः । शितं बाणं सुयन्त्रितं सूक्ष्मया बुद्ध्या सुयन्त्रितं स्वार्थं स्थापितं वाक्यतात्पर्यभ्रमरहितं यथा स्थान्तेत्यर्थः । सूक्ष्मोक्ते चेत्तसि वाक्यार्थानुसंधानजन्या च परमा दृष्टिर्ब्रह्मविद्या नाम सैव ब्रह्माहं तेन ब्रह्मदण्डं ब्रह्मणा नानायोगनिपातनेन दण्डयितारं चिदाभाससंज्ञं जीवं संयोज्य तृतीये दैत्यनगरे मूलज्ञाने मुमोच । कः अव्ययः शिवः । अव्ययः शिवः । वाक्यजन्यवृत्त्या संगतीश्चिदाभासः स्वात्मना सह मूलज्ञानं नाशयति ततश्चाव्ययश्चतुर्थ एवावशिष्यत इति । कीदृशं ब्रह्मदण्डं त्रिधा-मात्रानुसंज्ञितं त्रिधा प्रकारत्रयेण मात्राभिरकारोकारमुकाररूपाभिरनुसंज्ञितं विश्वतैजसमाज्ञेति संज्ञावन्तम् । त्रिधाशब्देनेति पाठे तु शब्देन प्रणवेन त्रिधा भेदेन संज्ञितमिति स एवार्थः । सार्द्धश्लोकः ॥७५॥ एतदेव स्पष्टयति । तं बाणमिति । सूक्ष्मयोगेव स्थूल्यदशायां जाग्रदादिभेदेन विविधाग्रासीदिति मनसाग्निनिश्चित्य शास्त्रतो युक्तस्ततो वीर्यात् ध्यानबलेन

अग्निं संधाय धनुषि शितं बाणं सुपत्रिणम् ॥ ब्रह्मास्त्रेणाभिसंयोज्य ब्रह्मदण्डं शिवोऽव्ययः ॥ मुमोच दैत्यनगरं त्रियामात्रानुसंज्ञितम् ॥ ७५ ॥
तं बाणं त्रिविधं वीर्यासंधाय मनसा प्रभुः ॥ सत्येन ब्रह्मयोगेन तपसोऽप्रेण भारत ॥ ७६ ॥ मुमोच दैत्यनगरे सर्वप्राणहराञ्छराच्च ॥ दीप्तान्कनक-
वर्णाभानुवर्णांश्च सुनिर्मलान् ॥ ७७ ॥ सुक्त्वा वरुणराचोऽन्सविधानिव पद्मगान् ॥ सुप्रदीप्तैस्त्रिभजैर्बोधिभिस्तद्विदारितम् ॥ ७८ ॥ शूरघात-
प्रदीप्तानि विन्ध्याग्राणीव भारत ॥ गोपुराणि पुरैः सार्द्धं व्यशीर्यन्त नराधिप ॥ ७९ ॥ अग्निना संप्रदीप्तानि वह्निगर्भाणि भारत ॥ धरणीं
संप्रपद्यन्त पुराणि वसुधाधिप ॥ ८० ॥ तानि वैदूर्यवर्णानि क्षिप्रगणि गिरैरिव ॥ शंकरेण प्रदुग्धानि ब्रह्मास्त्रेणापतन्वृप ॥ ८१ ॥ हते च त्रिपुरे
दैवैर्वाचो हर्षात्क्षलेरिताः ॥ सर्वान् जहति शङ्खस्त्वं प्रवृद्धान्पुरुषोत्तम ॥ ८२ ॥

उपेण तपसा यतसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्येकग्रथारूपेणालोचनेन ततः सत्येनवाधितेन जीवस्य ब्रह्मयोगेन ब्रह्माभेदेनानन्तं धीवाणं मुमोच । ध्यता कुत्र मुमुचे । अथ दैत्यनगरे मूलज्ञाने धीवृत्तौ नष्टायां मूलज्ञानस्य निरव्ययोच्छेदो भवतीति भावः ॥ ७६ ॥ सर्वप्राणहरानित्यादिश्लोकाः काव्यशोभायार्थकाः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ व्यक्षाद्वध-मित्यादौ पृष्ठं कथं ज्ञानमात्रेण सत्यस्य वस्तुनो नाश इति तत्राह । अग्निनेति । अग्निर्विज्ञानधनुर्वेद्या । यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरीति न्यायेन धीमयानि पुराणि धियैव रज्जूर-गवत्तदानीत्यर्थः । यद्वा । शब्दमात्राणि तानि शब्दैरेव नष्टानि नाशयनाशकयोर्द्वयोरेपि मिथ्यात्वादिति भावः । धरणीमित्यादि कथशोभा ॥ ८० ॥ एवं शंकरेण कल्याणकारिणा जितेन ब्रह्मविद्याऽस्त्रेण त्रीणि पुराणि जाग्रदादीनि प्रदधति ॥ ८१ ॥ अत्र त्रिपुरदाहे मुख्यं कारणं धर्म एवेति तत्तदुक्तिमाह । हते चेति । हे पुरुषोत्तम हे धर्मरूपिन्महाविष्णो ॥ ८२ ॥

विष्णुधर्मः योगेन साम्यबुद्ध्याऽनुष्ठितः सन् प्रसमयन् आश्चर्यमिव स्तूयते । अविद्यामुपजीव्य प्रवृत्तोऽपि तामेव मूल उच्छिन्नचीत्याश्चर्यम् । तदेवमेतेनाध्यायेन कृतस्त्रस्य
 भारतस्य तत्पर्यं वर्णितं धर्मबलेनैव विद्योत्तावविद्योच्छेदात्परमानन्दमिव्यकिरिति शिवम् ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिपुरवधो
 विष्णुरेव महायोगी योगेन प्रसमयन्निव ॥ स्तूयते ब्रह्मसदशैर्ऋषिभिः शंकरेण च ॥ ब्रह्मणा सहितैर्देवैः संपन्नबलपौरुषैः ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते खिलेषु हरिवंशो भविष्यपर्वणि त्रिपुरवधो नाम त्रयस्त्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हरिवंशोऽत्र वृत्तान्ताः
 प्रकीर्त्यन्ते क्रमादिताः ॥ तत्राद्यमादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः ॥ १ ॥ पृथग्विन्यस्य चाख्यानं मन्त्रानां कीर्तनं तथा ॥ वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्धनु-
 मारकथा तथा ॥ २ ॥ गाल्वोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशस्याप्यनुकीर्तनम् ॥ पितृकल्पस्तथोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च ॥ ३ ॥ अमावसोरन्वयस्य
 कीर्तनं कीर्तिवर्द्धनम् ॥ च्युतिप्रतिष्ठे शक्रस्य प्रसवः क्षत्रवृद्धजः ॥ ४ ॥ दिवोदासप्रतिष्ठा च त्रिशङ्कोः क्षत्रियस्य च ॥ ययातिचरितं चैव पुरुवंश-
 स्य कीर्तनम् ॥ ५ ॥ कीर्तनं कृष्णसंभूतेः स्यमन्तकमणेस्तथा ॥ संक्षेपात्कीर्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम् ॥ ६ ॥ तारकामययुद्धं च ब्रह्म-
 लोकस्य वर्णनम् ॥ योगनिद्रासमुत्थानं विष्णोर्वाक्यं च वेधसः ॥ ७ ॥ पृथ्वीवाक्यं च देवानामंशवतरणं तथा ॥ ततो नारदवाक्यं च स्वप्नप्रगर्भ-
 विधिस्तथा ॥ ८ ॥ आर्यास्तवः पुनः कृष्णे समुत्पत्तिः प्रपञ्चतः ॥ गोव्रजे गमनं विष्णोः शक्रस्य निवर्तनम् ॥ ९ ॥ पूतनाया वधो भङ्गो यम-
 लार्जुनयोरपि ॥ वृकसंदर्शनं चैव वृन्दवननिवेशनम् ॥ १० ॥ प्रावृषो वर्णनं चापि यमुनाहददर्शनम् ॥ कालीयस्यापि दमनं धेनुकस्य च भञ्जन-
 म् ॥ ११ ॥ प्रलम्बनिधनं चैव शरद्वर्णनमेव च ॥ गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम् ॥ १२ ॥ गोविन्दस्याभिषेकं च गोपीसंक्राडनं तथा ॥ रिष्टा-
 मुरस्य निधनमक्रूरप्रेषणं तथा ॥ १३ ॥ अन्धकस्य च वाक्यानि केशिनो निधनं तथा ॥ अक्रूरागमनं चैव नागलोकस्य दर्शनम् ॥ १४ ॥ धनुर्मे-
 ङ्गस्य कथनं कंसवाक्यमतः परम् ॥ कुवलयपीडिवधश्चाणूरान्धवधस्तथा ॥ १५ ॥ कंसस्य निधनं चापि विलापः कंसयोषिताम् ॥ उग्रसेनाभिषे-
 कश्च यादवाधासनं तथा ॥ १६ ॥ प्रत्यागतिगुरुकुलादथोक्ता रामकृष्णयोः ॥ मथुरायाश्चोपरोधो जरासन्धनिवर्तनम् ॥ १७ ॥ विकटदुवाक्यं राम-
 स्य दर्शनं भाषणं तथा ॥ गोमन्तारोहणं चापि जरासन्धगतिस्तथा ॥ १८ ॥ गोमन्तस्य गिरिदोहः करवीरपुरे गतिः ॥ शृगालस्य वधस्तत्र मथुरा-
 गमनं ततः ॥ १९ ॥ यमुनाकर्षणं चैव मथुरापक्रमस्तथा ॥ उपायेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्तितः ॥ २० ॥

नाम त्रयस्त्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि दीकार्यां वृत्तान्तसंग्रहो नाम
निर्माणं द्वापरवत्यास्तु रुक्मिणहरणं तथा ॥ विवाहश्चैव रुक्मिण्या रुक्मिणो निधनं तथा ॥ २१ ॥ बलदेवाहिकं पुण्यं बलमाहात्म्यमेव च ॥ नार-
कस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा ॥ २२ ॥ द्वापरवत्या विशेषेण पुनर्निर्माणकीर्तनम् ॥ द्वापरकार्यां प्रवेशश्च सभायां च प्रवेशनम् ॥ २३ ॥ नार-
दस्य च वाक्यानि वृष्णिवंशानुकीर्तनम् ॥ षट्पुरस्य वधाख्यानं मेधकस्य निर्वहणम् ॥ २४ ॥ समुद्रयात्रा कृष्णस्य जलक्रीडाकुतूहलम् ॥ तथा
भैमप्रवीराणां मधुपानप्रवर्तकम् ॥ २५ ॥ तत् खालिक्यगान्धर्वसमुदाहरणं हरेः ॥ भानोश्च दुहितुर्भानुमत्या हरणकीर्तनम् ॥ २६ ॥ शम्बरस्य वधश्चैव
धन्योपाख्यानमेव च ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं बाणयुद्धं प्रपञ्चितम् ॥ २७ ॥ भविष्यं पुष्करं चैव प्रपञ्चनैव कीर्तितम् ॥ बराहं नारासिंहं च वामनं च
दुवितरम् ॥ २८ ॥ कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः ॥ हंसस्य डिम्भकस्यैव वधश्चैव प्रकीर्तितः ॥ २९ ॥ पुरत्रयस्य संग्रह इति वृ-
त्तान्तसंग्रहः ॥ कथितो नृपशार्दूल सर्वपापप्रणाशनः ॥ ३० ॥ वृत्तान्तं शृणुयाद्यस्तु सायं प्रातः समाहितः ॥ स याति वैष्णवं धाम लब्धकामः कुरु-
द्ग ॥ धन्यं यज्ञस्यमायुष्यं भक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वृत्तान्तसंग्रहो नाम चतुर्विंशधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ॥ इति हरिवंशः समाप्तः ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥
समाप्तोऽयं हरिवंशः ॥ अथ श्रवणफलकथनम् ॥ जनमेजय उवाच ॥ हरिवंशे पुराणे तु श्रुते मुनिवरोत्तम ॥ किं फलं किंच देयं वै तद्ब्रूहि त्वं ममा-
ग्रतः ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हरिवंशे पुराणे तु श्रुते च भरतोत्तम ॥ कायिकं वाचिकं च मनसा समुपाजितम् ॥ २ ॥ तत्सर्वं नाशमायाति हिमं
सूर्योदये यथा ॥ अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यन्तर्फलं भवेत् ॥ ३ ॥ तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ॥ श्लोकाद्वै श्लोकपादं वा हरिवंशसमुद्-
वम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्ति श्रद्धया युक्ता वैष्णवं पदमप्ययुः ॥ जम्बुद्वीपं समाश्रित्य श्रोतारो दुर्लभाः कलौ ॥ ५ ॥ भविष्यन्ति नरा राजन् सत्यं सत्यं
वदाम्यहम् ॥ द्वाभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यज्ञः ॥ ६ ॥ दक्षिणा चात्र देया वै निष्कत्रयसुवर्णकम् ॥ वाचकाय यथाशक्त्या यथोक्तं
फलमिच्छता ॥ ७ ॥ स्वर्णशृङ्गं च कपिलां सवत्सां वस्त्रसंयुताम् ॥ वाचकाय प्रदद्याद्वा आत्मनः श्रेयकाङ्क्षया ॥ ८ ॥ अलंकारं प्रदद्याच्च
पाण्यौ भरतर्षभ ॥ कर्णस्याभरणं दद्याद्यानं च सविज्ञोषतः ॥ ९ ॥

चतुर्विंशतिकातमाध्यायः ॥ १३४ ॥
 ॥ छ ॥
 ॥ हरिवंश इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुराणइतिहासग्रन्थाः ।

नाम.

की.रु.आ.ट.म.रु.आ.

१ श्रीमहाभारत सटीक अति उत्तम

बड़े अक्षरका मजबूत कागज

गणपत रु० छापेका अनुक्रम-

णिकासहित चालीसपौंड वजन ५०-० ५-८

२ हरिवंशपुराण सटीक ४-० ०-१२

३ श्रीवाल्मीकिरामायण संस्कृत मूल और

अत्युत्तम भाषाटीकासहित जिसमें क-

थोके शिवाय अनेक ज्ञान भक्तिमार्गी

दृष्टांत हैं माहात्म्य और अनुक्रमणिका

सहित छपकर तैय्यार है २१-० २-१२

४ महाशिवपुराण* भाषाटीका ... १५-० १-८

५ भागवत मूल बड़ा खुलापत्रा.....५-० ०-१२

केवल भागवत भाषा खुलापत्रा... ६-० ०-१२

६ श्रीमद्भागवतब्रजभाषाटीका व मा-

हात्म्य सह अत्युत्तम जिसमें क-

थोके शिवाय ५० दृष्टान्तभी हैं १२-० २-०

७ भागवत विजयध्वनीटीकासह मा-

ध्वसाश्रयायी १०-० ३०-०

८ वाल्मीकिरामायण सटीक मध्यम

अक्षर..... ८-० १-०

९ ब्रह्मवैवर्तपुराण संपूर्ण चारों खण्ड ७-८ १-४

१० देवीभागवतसटीक ७-० ०-१२

११ श्रीमद्भागवतसर्वाङ्गीक..... ८-० १-४

१२ मार्कण्डेयपुराण सप्तशती शान्तन-

वी टीका सहित ५-० ०-८

१३ अध्यात्मरामायणसटीक चिकना

कागज ३-८ ०-८

१४ अध्यात्मरामायण सटीक रफ़ का. ३-० ०-६

१५ गर्गसंहिता उग्रसेनकी अश्वमेधादिस-

हित १० खण्ड और माहात्म्यसहित ४-० ०-८

१६ उग्रसेनअश्वमेध १-४ ०-२

१७ भागवत दशमस्कन्ध भाषाटीका

दृष्टांतसह ४-० ०-१२

१८ भागवत मूल गुटका*..... २-० ०-६

१९ श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धव्याख्यासहित

(जन्मादास्य श्लोकके सौ अर्थ) २-० ०-६

२० भागवतलीलाकल्पद्रुम (श्रीमद्भाग-

वतके सब चरित्र जन्मादास्य इस

श्लोकमें) १-८ ०-४

२१ साम्बपुराण सूर्यमहिमा वर्णन ... २-० ०-६

२२ विष्णुपुराणसटीक अति उत्तम ... ४-० ०-६

२३ अध्यात्मरामायण मूल गुटका.....०-१२ ०-२

२४ ब्रह्मोत्तरखण्ड ०-१२ ०-२

२५ रामाश्वमेध भा० टी० सहित

मोटो कागजकी ४-० ०-८

२६ कालिकापुराणशाक्तजनोंको अ-

वश्य ग्राह्य ४-० ०-८

२७ रामाश्वमेध अक्षर बड़ा मूल २-८ ०-७

२८ रामाश्वमेध अक्षर बड़ा मूल रफ़ २-० ०-४

२९ जैमिनिअश्वमेध २-० ०-६

३० नृसिंहपुराण*..... २-० ०-४

३१ भारतसार संस्कृत खुला पत्रा ... २-० ०-४

३२ वेङ्कटेशइतिहासमाला इसमें शेषा-

चल वेङ्कटेशमाहात्म्य है १-८ ०-४

३३ श्रीवाल्मीकिरामायणसुन्दरकाण्ड					
मूल बडाअक्षर	२-०	०-६			
३४ सुंदरकाण्ड भूषणादि टीकात्रय					
समेत	३-०	०-८			
३५ भागवतशङ्खनिवारणमञ्जरी भाषाटीका	२-०	०-४			
श्रीरामका बालचरित्र	१-८	०-४			
३६ सत्योपाख्यान रामायण परमोत्तम					
मन्त्रज्ञागवत वेदके मन्त्रोत्तरे श्रीज्ञागवतकी कथा	०-८	०-३			
३७ मन्त्रज्ञागवत वेदके मन्त्रोत्तरे श्रीज्ञागवतकी कथा	०-८	०-३			
३८ मन्त्रज्ञागवत वेदके मन्त्रोत्तरे श्रीज्ञागवतकी कथा	०-८	०-३			
३९ नृसिंहपुराण रामचरित्र	०-७	०-३			
४० नन्दमहोत्सव कथा कहनेवालोंको अवश्य लेने योग्य है ब्रजभाषा	०-६	०-३			
४१ पद्मपुराणान्तर्गत रामचरित्र	०-६	०-३			
४२ एकादशीमाहात्म्य भाषाटीका सह	१-०	०-३			
४३ एकादशीमाहात्म्य टिप्पणी सहित	०-१०	०-३			
४४ भागवतमाहात्म्य भाषाटीका	०-६	०-३			
४५ बदरीनारायणमाहात्म्य	०-७	०-३			
४६ द्वारकामाहात्म्य	०-५	०-३			
४७ बदरीनारायण यात्राप्रकाश भाषा	०-४	०-३			
४८ मायापुरीमाहात्म्य (गंगा म०)	०-१२	०-२			
४९ भागवतमाहात्म्य सटीक संस्कृत	०-१०	०-२			
५० ब्रह्मवैवर्तपुराणका ब्रह्म, प्रकृति और गणेशखण्ड	४-०	०-८			
५१ श्रीकृष्णजन्मखण्ड	३-०	०-८			
५२ चतुर्मास्यमाहात्म्य	०-८	०-३			
५३ वैशाखमाहात्म्य	०-१०	०-३			
५४ कोकिलमाहात्म्य अधिक आ-बाढका	०-१२	०-२			
५५ श्रावणमाहात्म्य	०-८	०-३			
५६ कार्तिकमाहात्म्य पद्मपुराणका बडा	०-१०	०-२			
५७ कार्तिकमाहात्म्य भाषाटीका सह	०-१२	०-२			
५८ मार्गशीर्षमाहात्म्य	०-६	०-३			
५९ पौषमाहात्म्य	०-६	०-३			
६० माघमाहात्म्य	०-८	०-३			
६१ फाल्गुनमाहात्म्य	०-८	०-३			
६२ गरुडपुराण सटीक प्रेतकल्प	१-०	०-२			
अध्याय	१-०	०-२			
६३ अध्यात्मरामायण भाषाटीका	४-०	०-८			
६४ गरुडपुराण भाषाटीका अतिउत्तम	१-०	०-३			
६५ पुरुषोत्तममाहात्म्य	०-१२	०-२			
६६ गयामाहात्म्य	०-६	०-३			
६७ अयोध्यामाहात्म्य	०-१०	०-३			
६८ प्रयागमाहात्म्य मूल	०-८	०-३			
६९ हरितालिका भाषाटीका	०-३	०-३			
७० हरितालिका कथा संस्कृत	०-२	०-३			
७१ ऋषिपञ्चमी भा० टी०	०-३	०-३			
७२ नासिकेतोपाख्यान संस्कृत	०-५	०-३			
७३ नासिकेतोपाख्यान भाषाटीका	०-८	०-३			
७४ संकष्टचतुर्थीव्रतकथा	०-४	०-३			
७५ जयन्तीमाहात्म्य, (रामजयन्ती, कृष्णजयन्ती, वामनजयन्ती, नृसिंहजयन्ती)	०-४	०-३			

पुस्तके मिलनेका ठिकाना-गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“लक्ष्मीनन्दन” छा० कल्याण-मुंबई.

॥ इति श्रीहारिवंशे सटीके तृतीयं भविष्यपर्व समाप्तम् ॥

